

LŪCHNOS

Årsbok för idé- och lärdoms historia

Annual of the Swedish History of Science Society

LYCHNOS

Utgiven av Lärdomshistoriska Samfundet
med stöd av Vetenskapsrådet

Redaktör/Editor

Sven Widmalm

Recensionsredaktörer/Review editors

Frans Lundgren

Mathias Persson

Redaktionskommitté/Editorial committee

Gunnar Broberg, Karin Johannisson, Sven-Eric Liedman,
Bo Lindberg, Svante Lindqvist, Bosse Sundin

Tidigare redaktörer/Former editors

Johan Nordström 1936–1949

Sten Lindroth 1950–1980

Gunnar Eriksson 1980–1990

Karin Johannisson 1990–2000

Redaktionens adress/Editorial address

Avd. för vetenskapshistoria

Box 629, 751 26 Uppsala

Omslagsbild

Såningsmannen 6–5 (1907)

© 2005 Lärdomshistoriska Samfundet och författarna

ISBN 91-85286-559

ISSN 0076-1648

Production

Svensk Bokform, Torna Hällestad 2005

Printed in Latvia by

Prezes Nams, Riga 2005

Innehåll

Uppsatser/ Papers

- 9 Recovering the *Codex Argenteus*** **Simon McKeown**
Magnus Gabriel De la Gardie, David Klöcker Ehrenstrahl and Wulfila's Gothic Bible
Summary: Recovering the *Codex Argenteus*: Magnus Gabriel De la Gardie, David Klöcker Ehrenstrahl, and Wulfila's Gothic Bible
- 29 Törnrosa och myten** **Peter Jackson**
Vetenskapshistoriska ledtrådar i *Kinder- und Hausmärchen*
Summary: Sleeping Beauty and myth: Clues to a history of scholarship in *Kinder- und Hausmärchen*
- 43 Nordens koordinater** **Hendriette Kliemann**
Vetenskapliga konstruktioner av en europeisk region 1770–1850
Summary: The coordinates of the North: Scientific constructions of an European region 1770–1850.
- 63 Transformasjon av liv?** **Thomas Dahl**
Rudolf Virchows oppgjør med teorien om livskraft og etableringen av den vitenskapelige medisinen
Summary: Transforming life?: Rudolf Virchow's critique of the theory of life force and the establishment of scientific medicine
- 87 Kanslern och den akademiska friheten** **Carl Frängsmyr**
Striderna vid den juridiska fakulteten i Uppsala under 1850-talet
Summary: The chancellor and academic freedom: Discord in the Faculty of Law at Uppsala in the 1850s.
- 117 Statlig energiprognosverksamhet** **Elin Vinger**
I ljuset av 1970-talets energikriser
Summary: Governmental energy forecasting: In the light of the 1970's energy crises.

Tema: Mat Gästredaktör: Roger Qvarsell

- 143 Inledning**
- 151 Mat och levnadskonst** **Gunnar Broberg**
Arkiater Linné ger goda råd
Summary: The art of living and the art of eating: Professor Linnaeus recommends
- 175 Pastöriseringens försenade triumf** **Jenny Lee**
Summary: The delayed triumph of pasteurization

- 199 Vetenskap och livsmedelsindustri** Gustav Holmberg
Svenska institutet för konserveringsforskning
Summary: Science and the food industry: The Swedish Institute for Food Preservation Research
- 219 Maten och vetenskapen** Roger Qvarsell
Näringslära, kostvanestudier och socialpolitik, ca 1880–1960
Summary: The science of nutrition, social surveys and social policy in Sweden, c. 1880–1960
- 245 Vegetarisk (rå)kost och det reformerade livet** Motzi Eklöf
Maximilian Bircher-Benner och de svenska hälsokoströrelserna
Summary: Raw vegetarian food and life reform: Maximilian Bircher-Benner and the Swedish health foods movements
- 273 En grön och gudomlig dryck** Louise Nilsson
Receptionen av asiatiskt te i svensk konsumtionskultur och populär hälsodiskurs
Summary: A green and divine drink: The reception of Asian green tea in Swedish consumer culture and media discourses concerning health

Miscellanea

- 297 Det trovärdiga vittnet** Michael Azár
- 317 Begrundande läsning** Ronny Ambjörnsson

Avhandlingsrecensioner/ Dissertation reviews

- 321 Att sälja världen** Magnus Berg
- 324 Liksom ett par nya ögon** Torbjörn Gustafsson Chorell
- 328 Simmels former** Jonas Hansson
- 332 Passage mellan medier** Carl-Göran Heidegren
- 336 Vad är en neger?** Bosse Holmqvist
- 341 Framtidsskaparna** Kjell Jonsson
- 345 Ärftlighetsforskningens gränser** Thomas Kaiserfeld
- 351 Alkemins skam** Ingemar Nilsson
- 354 Offentlig skrift om det hemliga** Fredrika Spindler

Recensioner/ Reviews

- 359 Allmän idé- och lärdoms historia**
- 377 Kulturhistoria**
- 389 Filosofi och teologi**
- 402 Samhällsvetenskap**

410 Naturvetenskap

421 Medicin

Recenserade böcker

- Agell, Fredrik, *Frågan efter livets mening: Om kunskap och konst i Nietzsches tänkande* (E. Wallrup) 389
- Axelsson, Per, *Höstens spöke: De svenska polioepidemiernas historia* (D. Thorsén) 421
- Azár, Michael, *Sartres krig: Människans frihet och slutet på historien* (H. H. Grelland) 391
- Barret, Michèle & Barret, Duncan, *Star trek: The human frontier* (M. Godhe) 374
- Baudou, Evert, *Den nordiska arkeologin: Historia och tolkningar* (O. W. Jensen) 377
- Björck, Henrik, *Staten, Chalmers och vetenskapen: Forskningspolitisk formering och sociala ingenjörer under Sveriges politiska industrialisering 1890–1945* (C. M. Pålsson) 410
- Broberg, Gunnar, *Kattens historia: Sverige speglat i djurets öga* (L. Nilsson) 380
- Burkert, Walter, *Babylon, Memphis, Persepolis: Eastern contexts of Greek culture* (O. Hägerstrand) 381
- Cheneval, Francis, *Philosophie in weltbürgerlicher Bedeutung: Über die Entstehung und die philosophischen Grundlagen des supranationalen und kosmopolitischen Denkens der Moderne* (R. Lettevall) 359
- Cserhalmi, Niklas, *Djuromsorg och djurmisshandel 1860–1925: Synen på lantbrukets djur och djurplågeri i övergången mellan bonde- och industrisambälle* (M. Libell) 383
- Cutler, Alan, *Snäckan i berget: En berättelse om geologins grundare och upptäckten av jordens historia* (O. Hägerstrand) 412
- Edenborg, Carl-Michael, *Alkemins skam: Den alkemiska traditionens utstötning ur offentligheten* (I. Nilsson) 351
- Ekström, Anders, ed., *Den mediala vetenskapen* (J. Kärnfelt) 363
- Friedman, Lester D., ed., *Cultural sutures: Medicine and media* (L. Nilsson) 385
- Grandin, Karl, Wormbs, Nina & Widmalm, Sven, eds, *The science–industry nexus: History, policy, implications* (C. Nordlund) 413
- Grinell, Klas, *Att sälja världen: Omvärldsbilder i svensk utlandsturism* (M. Berg) 321
- Helander, Hans, *Neo-Latin literature in Sweden in the period 1620–1720: Stylistics, vocabulary and characteristic ideas* (B. Lindberg) 365

Held, David, <i>Global covenant: The social democratic alternative to the Washington consensus</i> (R. Lettevall)	359
Holmqvist, Bosse, "Individens tidsålder är förbi": <i>Några nedslag i femtiotalets människosyn</i> (A. Larsson)	366
Hoßfeld, Uwe, m. fl., eds, "Im Dienst an Volk und Vaterland": <i>Die Jenaer Universität in der NS-Zeit</i> (L. Olsson)	414
Hoßfeld, Uwe, m. fl., eds, "Kämpferische Wissenschaft": <i>Studien zur Universität Jena im Nationalsozialismus</i> (L. Olsson)	414
Hutton, Sarah, <i>Anne Conway: A woman philosopher</i> (C. Rosengren)	392
Jenkins, Keith, <i>Refiguring history: New thoughts on an old discipline</i> (T. Gustafsson Chorell)	367
Johansen, Maria, <i>Offentlig skrift om det hemliga: Raison d'état, SOU och Varulven</i> (F. Spindler)	354
Jones, Howard, <i>Printing the classical text</i> (S. Fogelmark)	387
Junker, Thomas, <i>Die zweite Darwinsche Revolution: Geschichte des Synthetischen Darwinismus in Deutschland 1924 bis 1950</i> (L. Olsson)	416
Junker, Thomas, <i>Geschichte der Biologie: Die Wissenschaft vom Leben</i> (L. Olsson)	416
Jönsson, Kutte, <i>Det förbjudna mödrskapet: En moralfilosofisk undersökning av surrogatmödrskap</i> (E. Shirran)	422
Karlsohn, Thomas, <i>Passage mellan medier: Vilém Flusser, datorn och skriften</i> (C.-G. Heidegren)	332
Kemp, Peter, <i>Verdensborgeren som pædagogisk ideal: Pædagogisk filosofi for det 21. århundrede</i> (R. Lettevall)	359
Kjærgaard, Peter C., <i>Wittgenstein og videnskaberne</i> (M. Gustafsson)	393
Legné, Mattias, <i>Fäderneslandets rätta beskrivning: Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige</i> (B. Jacobsson)	402
Ljunggren, Jens, <i>Känslornas krig: Första världskriget och den tyska bildningselitens androgyna manlighet</i> (P. Widén)	368
Lundahl, Mikela, <i>Vad är en neger?: Negritude, essentialism, strategi</i> (B. Holmqvist)	336
Maia Neto, José R. & Popkin, Richard H., eds, <i>Skepticism in Renaissance and post-Renaissance thought: New interpretations</i> (L. Casini)	393
McCullagh, C. Behan, <i>The logic of history: Putting post-modernism in perspective</i> (T. Gustafsson Chorell)	367
Nordin, Svante, <i>Ingemar Hedenius: En filosof och hans tid</i> (O. Hägerstrand)	396
Nuland, Sherwin B., <i>Doktor Semmelweis och barnsängsfebern</i> (D. Thorsén)	423

Nutton, Vivian, <i>Ancient medicine</i> (A. Lundberg)	424
Oittinen, Vesa, ed., <i>Spinoza in Nordic countries / Spinoza im Norden</i> (J. Sjunnesson)	398
Olsén, Jan Eric, <i>Liksom ett par nya ögon: Frithiof Holmgren och synsinnets problematik</i> (T. Gustafsson Chorell)	324
Ottosson, Jan-Otto, <i>Psykiatrin i Sverige: Vägval och vägvisare</i> (F. Luttenberger)	425
Pettersson, Richard, <i>Blick för kultur: Idéhistoriska aspekter på etnologisk och arkeologisk kulturforskning i Sverige under 1900-talet</i> (O. W. Jensen)	377
Pickstone, John V., <i>Ways of knowing: A new history of science, technology and medicine</i> (C. Nordlund)	418
Pocock, J. G. A., <i>Barbarism and religion: Volume three. The first decline and fall</i> (M. Persson)	369
Pozzo, Riccardo, ed., <i>The impact of Aristotelianism on modern philosophy</i> (L. Casini)	399
Qvaresell, Roger & Torell, Ulrika, eds, <i>Reklam och hälsa: Levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia</i> (D. Thorsén)	388
Shackelford, Jole, <i>A philosophical path for Paracelsian medicine: The ideas, intellectual context, and influence of Petrus Severinus (1540–1602)</i> (H. Håkansson)	426
Shea, William R. & Artigas, Mariano, <i>Galileo in Rome: The rise and fall of a troublesome genius</i> (M. Persson)	420
Snickars, Pelle & Trenter, Cecilia, eds, <i>Det förflutna som film och vice versa: Om medierande historiebruk</i> (L. Nilsson)	371
Stockelberg, David, <i>Simmels former</i> (J. Hansson)	328
Sørensen, Mads P., <i>Den politiske forbruger i det liberale samfund</i> (R. Lettevall)	359
Sörlin, Sverker, <i>Europas idéhistoria 1492–1918. Vol. 1: Världens ordning</i> (D. Harrison)	372
Sörlin, Sverker, <i>Europas idéhistoria 1492–1918. Vol. 2: Mörkret i människan</i> (D. Harrison)	372
Tunlid, Anna, <i>Ärftlighetsforskningens gränser: Individer och institutioner i framväxten av den svenska genetiken</i> (T. Kaiserfeld)	345
Weldes, Jutta, ed., <i>To seek out new worlds: Exploring links between science fiction and world politics</i> (M. Godhe)	374
Wennerholm, Staffan, <i>Framtidsskaparna: Vetenskapens ungdomskultur vid svenska läroverk 1930–1970</i> (K. Jonsson)	341
Williams, David, <i>Condorcet and modernity</i> (C. Quarfood)	400
Wisselgren, Per, <i>Samhällets kartläggare: Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering 1830–1920</i> (T. Gustavsson)	404

Wolff, Charlotta, <i>Vänskap och makt: Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike</i> (O. Hägerstrand)	375
Wästberg, Per, <i>Axel Hirsch: Folkbildare och filantrop</i> (I. Lundkvist)	409

428 **Notiser och meddelanden/ Notes and communications**

Recovering the *Codex Argenteus*

Magnus Gabriel De la Gardie,
David Klöcker Ehrenstrahl and
Wulfila's Gothic Bible

Simon McKeown

The *Codex Argenteus*, or Silver Bible, an early translation of the Gospels preserved at Uppsala University Library, is without doubt one of the world's most valuable and culturally significant manuscripts.¹ Dating from c. 520 AD, its importance lies perhaps primarily in its precious conveyance of the Gothic language to modern times through Bishop Wulfila's fourth-century translation of the Gospels, and the fact that its idiosyncratic script, comprised of Greek letters and runic signs improvised by Wulfila for his task, marks the earliest-known instance of any written Germanic language. As an aesthetic object too, the *Codex Argenteus* is quite remarkable: the silver letters that give the book its name glow out from imperial purple vellum, providing the viewer with a tangible sense of encounter with the alien splendour of the Ostrogothic empire of Theodoric the Great. So rich are the philological, theological, historical, aesthetical, and bibliographical treasures confined within its 187 leaves that the *Codex Argenteus* has inspired generations of scholars over three centuries to prepare transcriptions, editions, photographic facsimiles, commentaries, analyses, and estimations; and the Ostrogothic manuscript exerts a power and compulsion which is wholly undiminished today.

The silver binding

Given the scope and scale of the *Codex Argenteus*'s significance in so many important fields, it is perhaps unsurprising that relatively little sustained attention has been paid to its binding, a casing of beaten silver dating from the latter half of the seventeenth century (Fig. 1). The *Codex Argenteus* was housed in this heavy binding in 1668–69 by Magnus Gabriel De la Gardie (1622–86), the chancellor of Sweden and chancellor of Uppsala University. His purpose was to furnish the manuscript with a suitably splendid cover preparatory to donating it to the university in the single greatest cultural bequest in the institution's history. The *Codex Argenteus* was to be the centrepiece of a gesture of *munificentia* on 14th June 1669, when De la Gardie presented the university with a number of priceless manuscripts, including Snorri Sturluson's *Edda* and other works of Icelandic literature.

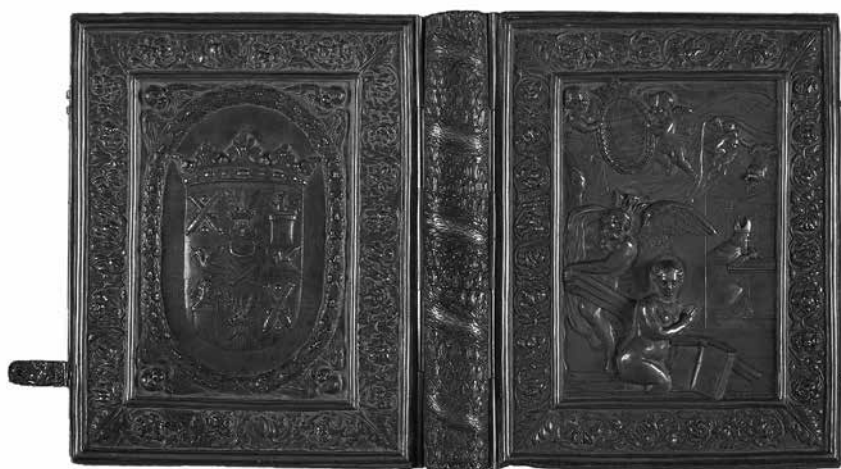

Fig. 1. Hans Bengtsson Sellingsh, Binding for the *Codex Argenteus*. Silver, 1669. Photograph courtesy of Uppsala University Library.

The story of De la Gardie's pursuit of the *Codex Argenteus* is well known; his agent in the Netherlands, Esaias Pufendorf, had persuaded Queen Christina's one-time librarian, Isaac Vossius, to part with a manuscript that had formerly been in the Swedish royal library at a time when neither Christina nor Vossius were aware of its true significance.² When Vossius took the manuscript back to his native Holland in recompense for outstanding royal debts, the importance of the codex was recognized by his uncle, the learned philologist Franciscus Junius. As Junius prepared an edition of the Gothic Gospels for publication, De la Gardie got wind of this incomparable treasure, and through the conventional – if spurious – understanding of the Gothic people's Scandinavian provenance, appreciated the patriotic importance of the *Codex Argenteus* to an emergent Great Power. After some deliberations, Vossius accepted payment of 500 *riksdaler* for the manuscript, which was duly dispatched to Sweden.³ On its way north, the ship carrying the manuscript foundered, but the codex was saved by the watertight wooden box in which it lay. A lead casket was provided for the second attempt to convey the book to Sweden: it arrived in Gothenburg without further mishap on 12th September 1662. Once secured, De la Gardie was able to savour his precious acquisition for a few years before endowing his *alma mater* with a bibliographical treasure of international prestige.

In providing a new binding for the *Codex Argenteus*, De la Gardie enlisted the help of the greatest practitioner of the visual arts in contemporary Sweden, the Hamburg-born court artist David Klöcker, later ennobled Ehrenstrahl (1628–98). Ehrenstrahl's design was then passed for execution to the court silversmith, the Swede Hans Bengtsson Sellingsh († 1688).⁴ Once completed, the manuscript's old binding, described as a

”shabby cover”, was discarded, a decision lamented and deplored by later bibliographical historians.⁵ De la Gardie’s choice of binding was in many ways apposite; the precious material of the new cover alluded to the manuscript’s common name, the Silver Bible. In addition, it formed a satisfying aesthetic unity with the silver script on the purple leaves. But it has also been suggested that De la Gardie was consciously imitating the heavy, costly bindings that encased important Bibles, Psalters, missals, and hagiographies from the early Christian era to the Middle Ages.⁶

In the absence of the *Codex Argenteus*’s long-lost original binding, likely to have been richly encrusted with pearls or gems, the silver binding by Sellin restored an outward splendour to a book of commensurate value and importance. If it was De la Gardie’s intention to recall precious bindings of past ages in the design for the *Codex Argenteus*, it was to be expressed in the register of Swedish Baroque taste. It was also his purpose to record his central part in presenting the book to the library: the back panel of the binding is taken up with De la Gardie’s coat of arms, a seventeenth-century inscription of his role as donor.

But it is the front panel that draws the eye, and it is with this iconographical construction that we shall be chiefly concerned. The front panel of the *Codex Argenteus*’s new binding depicts an allegorical scene set within a floral border. It consists of three principal figures: that of Time, depicted as an elderly winged man lifting a grave-slab; a naked woman rising up from the tomb beneath; and, in the background, a bishop seated at a writing desk (Fig. 2). De la Gardie identified this last figure in his speech of donation from 1669; it is, he tells us, ”Ulfilas [...] shown seated, as if writing the said book”.⁷ He did not need to elaborate on the identity of the foreground figures, because as all educated contemporaries would have known, they represented the familiar iconographical pairing of Time and Truth. The scene is an enactment of the famous adage *Veritas filia Temporis* (”Truth is the daughter of Time”), an epigrammatic formula traceable to Aulus Gellius in the *Noctes Atticæ* of the 1st century AD, but of greater – if obscure – antiquity.⁸

According to this maxim, truth may lie concealed for a span of years, but in time will be revealed, a conception that implied either the uncovering of falsehood and wickedness, or the acknowledgement of unrecognized achievement, service, sacrifice, etc. The idea of Truth as the Daughter of Time was transmitted to seventeenth-century readers through collections of apophthegms and *sententiæ* – it appears, for example, in Erasmus’s great *Adagia* (1500) – and through the burgeoning medium of emblem books.⁹ It may well have been through the latter source that De la Gardie was acquainted with the idea. We know he was a careful and skilled reader of emblematic literature and had a large private library of emblem books, as well as elaborate decorative schemes in his many houses and palaces derived from emblematic sources.¹⁰

Fig. 2. Detail of front panel of binding for *Codex Argenteus*. Photograph courtesy of Uppsala University Library.

Certain elements in the Uppsala depiction of Truth recall an earlier formulation of the scene in an emblem book by Jacob Cats, the *Spiegel vanden Ouden ende Nieuwen Tyd* ("The mirror of old and modern times") of 1632.¹¹ In Cats's emblem Truth climbs unassisted from a tomb laid into the floor with a heavy lid like that raised by Time in Sellinger's panel (Fig. 3). As in the Swedish representation, she is depicted as naked and radiating strong beams of light. It was a conventional theme that also appealed to some foremost Renaissance and Baroque artists, including Botticelli, Rubens, Bernini, and Poussin. Ehrenstrahl himself painted a markedly different composition of Truth Revealed by Time in 1674; this

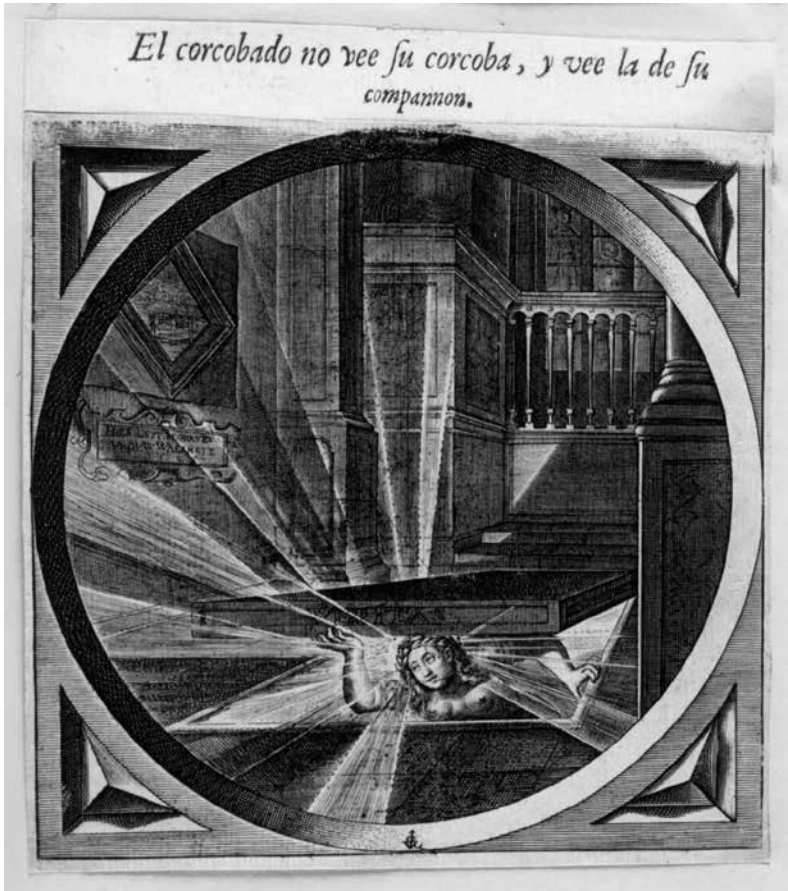

Fig. 3. Jacob Cats, Emblem from *Spiegel vanden Ouden ende Nieuwen Tyd*. Copper engraving, 1632. Photograph courtesy of the Librarian, Glasgow University Library.

later work included an expanded cast of allegorical types, with the introduction of Prudence and Justice.¹²

In Ehrenstrahl's interpretation of the trope on the Uppsala binding, Time, resplendent with vigorously fledged wings and with his traditional attribute of the hour-glass upon his head, raises up a heavy gravestone. Missing from his usual panoply of attributes is his familiar scythe, because that symbol of death and passing time is inappropriate to a scene of resurrection. The central actor in this scene is the young woman stepping out of the tomb; she is undressed because she represents the Naked Truth. In her left hand she holds a large folio volume inscribed "Codex Argenteus"; with her right hand she points round to a space behind her, a recessed room in which sits the figure of Wulfla. Subtle burnishing of the silver implies a nimbus or halo around Truth's head: her resurrection brings enlightenment. This intention is confirmed in an engraving of Ehrenstrahl's design carried out by Dionysius Padt-Brugge for the frontispiece to the

Fig. 4. Dionysius Padt-Brugge, Frontispiece to Georg Stiernhielm's edition of the *Codex Argenteus*. Copperplate, 1671. Photograph courtesy of Uppsala University Library.

edition of the *Codex Argenteus* prepared by the court poet Georg Stiernhielm and his Board of Antiquities in 1671.¹³

In this version, Padt-Brugge shows Truth positively effulgent with light, casting illumination upon the figure of Time, the manuscript in her hand, and onto the face of the bishop seated behind her (Fig. 4). There are grounds for supposing that Sellin attempted to capture this effulgence through other means. The figure of Truth is raised in very high relief from the plane of the binding. At the highest point, the line of her upper arm,

the relief stands almost 20 mm from the field of the panel. While this is obviously dictated by Truth's foregrounded position in the composition, it also allows more light to reflect off the smooth surfaces of her arm, belly, thighs, forehead, and – of course – the precious book she holds. Time's uncovering of Truth is echoed in the background scene, where four winged *putti* lift a curtain to reveal the bishop seated at his desk with pen in hand. Two more *putti* bear up a cartouche similar in shape and form to that enclosing De la Gardie's heraldic achievement on the rear panel of the binding. In this cartouche is the inscription "Vlphila redivivus et patriæ restitutus cura M[agnus]G[abriel] De la Gardie R[egni] S[veciæ] Cancellarij Anno 1669" ("Wulfila brought back to life and restored to his native land by Magnus Gabriel De la Gardie, Royal Chancellor of Sweden, in the year 1669"). The inscription unites the twin themes of the overall allegory, the resurrection of Truth and the scene of Wulfila at work.

Reformation Truth

Scholarly analysis of this deployment of the Truth and Time allegory in conjunction with Wulfila has been slight.¹⁴ Perhaps it has been thought self-evident that De la Gardie or Ehrenstrahl alluded to the act of donation being a patriotic recovery of a manuscript that had long lain concealed. After all, in his speech of donation, De la Gardie celebrated the fact that he was able to "restore [the manuscript] to the nation once more after it had been for so many centuries in the hands of strangers".¹⁵ Now his act of magnanimity would allow the Gothic Gospels to assume their proper place of prominence through scholars' open access to the literary and cultural treasures of Wulfila's translation. Yet while all of this is uncontroversial, it by no means exhausts the allegorical intentions established by artist or patron for this important commission. By locating the composition of the binding in the allegorical and emblematic tradition, the artist and his patron were aiming for representational complexity, ambiguity, and polyvalency; as a result, the semiotic language of this scene encloses a more tendentious and involved *didaxis* than has been generally supposed.

The only scholar to enquire further into the allegory of Sellinger's cover has been Allan Ellenius, who briefly considers the Padt-Brugge engraving in his analysis of the frontispiece of Olof Rudbeck's *Atlant eller Manheim* (1679–1702).¹⁶ In this discussion professor Ellenius notes that the Time Revealed by Truth *topos* bore particular fascination for Protestants, who saw it as a cipher for Psalm 85, v. 11: "Truth shall spring out of the earth; and righteousness shall look down from heaven", a verse regarded as typologically foreshadowing the Reformation. It might here be added that a text from Matthew 10 was understood in a similar fashion: "There is nothing covered, that shall not be revealed; and hid, that shall not be

known". In another passing reference, this time in his monograph on Ehrenstrahl, professor Ellenius observes that the figure of Truth in Padt-Brugge's engraving and Sellinger's binding should be understood as "synonymous with God's Word".¹⁷

It is from precisely this Protestant perspective that we need to view De la Gardie's commission and Ehrenstrahl's design, because the silver binding of the *Codex Argenteus* is not adorned by a theologically neutral allegorical scene. For all its splendour and craftsmanship, Sellinger's work articulates a robust and controversial interpretation of the Gothic Bible's significance, rhetoricizing the ancient manuscript as a proto-Protestant document, and re-imagining it as allied to the reformers in the protracted Reformation controversy. Evidence for the location of Wulfila's Visigoth Gospels in the Protestant, specifically Lutheran, milieu is signalled by the words set into a banderole at the extreme top of the panel in the manner of an emblematic *inscriptio*. The legend reads "verbum Domini manet in æternum" ("The Word of the Lord endures forever"), the text from the First Epistle of St Peter that served as the fundamental tenet of Lutheranism, the logocentric conviction of the primacy of Biblical authority over all doctrines and teachings of the Church. The mysterious cultural survival from the Ostrogothic empire is hailed as proof of the inexorable force of God's Word, but also claimed as heterogeneous with seventeenth-century Protestant belief.

In this way, the Silver Bible for its seventeenth-century custodians was more than an antiquarian and bibliographical rarity, valuable and awe inspiring as it might have been. An iconographical approach to the silver binding allows us to extend our perception of the reception history of the *Codex Argenteus* among its early Swedish patrons. To appreciate some of the semiotic encodings with which Sellinger's silverwork is imbued, we need to look more closely at the role of the Truth Revealed by Time *topos* in the iconography of the Reformation.

Appropriately, some of our evidence can be found – like Sellinger's relief-work – on the front of books, in the verbal or visual compound of printers' devices, to be precise. As Fritz Saxl demonstrated in his classic study of the *Veritas filia Temporis* theme, it first appeared in 1521 as the device of the Protestant printer Johann Knoblauch of Strasbourg, publisher of works by Luther, Melanchthon, and Erasmus, and whose name was later to be included on the *Index librorum prohibitorum* (Fig. 5).¹⁸ His woodblock device showed the Naked Truth rising up from out of a cave and was moralized by the text from Psalm 85 noted above. The image made an early appearance in England in the mid 1530s as frontispiece to William Marshall's *Goodly Prymer in Englyshe* (1535), an egregiously vernacular prayer book by a zealous advocate of reform.¹⁹

This depiction is more iconographically sophisticated than Knoblauch's device; it shows the winged Time leading naked Truth from a cave with

Fig. 5. Printer's device of Johann Knoblauch. Woodcut, 1521.

the texts, "Truthe, the daughter of tyme" and "Tyme reveleth all thynges". Similar to this is the printer's device of Conrad Badius of Geneva, a publisher associated with the Calvinist community. The motto accompanying his woodcut emphasizes Time as subject to Providence: "God by Time restoreth Trvth and maketh her victorious." In all of these conceptions, Truth is implicitly linked with the agents of Christian reform; for long concealed, True Religion is revealed to the light. Printers, of course, played a central role in this dissemination of the revealed Truth. It was their mass-produced editions of disputations, expositions, and polemics that did so much to broadcast the radical agenda of reformed theologians.

The degree to which Truth Revealed by Time had become integrated into the lexicon of controversy is illustrated by a case of what cultural historians term a "war of images" that broke out in England in the middle of the sixteenth century. In 1553, Edward VI, sickly Protestant son of Henry VIII, died at the age of fifteen. During his reign, an anonymous balladeer had accused English Catholics of locking Lady Truth in a cage, but expressed confidence that Time, "the father of Veritie", would rescue

her from fraud and deceit.²⁰ When Edward was dead, his Catholic half-sister Mary, wife to Philip II of Spain, implemented the re-Catholicization of England, a move that drove many Protestant thinkers into exile in the so-called Cities of Refuge, such as Frankfurt-am-Main, Strasbourg, and Geneva. Mary took as her personal motto "Veritas filia Temporis", wherein she subverted the Edwardine imagery by presenting herself as the daughter delivered by Time to be true heir to her father's throne.²¹

This device was repeated on coins of the realm, the Great State Seal, and in her personal arms. It was seemingly in direct response to this self-fashioning that Mary's half-sister Elizabeth in turn laid claim to the notion of Truth, the Daughter of Time in her own iconography. She did not hesitate in taking over the imagery for propagandistic purposes; it appears as early as her triumphal entry into London on 14th January 1559, the day before her coronation. During the course of the procession, the royal party was detained by a carefully stage-managed interlude performed to one side of the route at Cheapside. The elaborate pageantry with Protestant overtones is described by a contemporary eyewitness:

Between [...] hylles was made artificiallye one hollowe place or cave, with doore and locke enclosed; oute of the whiche, a lyttle before the Quenes Hyghnes commynge thither, issued one personage, whose name was Tyme, apparaylled as an olde man, with a sythe in his hande, havynge wynges artificiallye made, leadinge a personage of lesser stature then himselfe, whiche was fynely and well apparaylled, all cladde in whyte silke, and directlye over her head was set her name and tytle, in Latin and Englyshe, "*Temporis filia*, The Daughter of Tyme" [...] And on her brest was written her propre name, whiche was "Veritas", Trueth, who helde a booke in her hande, upon the which was written, *Verbum Veritatis*, the Woorde of Trueth.²²

The informant goes on to describe how "Veritas" gave the book to the queen's pensioner Sir John Parrat, who passed it to Elizabeth, whereupon, "as soone as she had received the booke, [she] kissed it, and with both her handes held up the same, and so laid it upon her brest". The significance of this action was that the book offered to her was an English translation of the Bible, a book which had been banned by Mary. This was a carefully arranged display of reformed piety, because the queen had foreknowledge of the proposed pageant. When she had first spotted the stage, as yet empty of actors, Elizabeth is reported to have asked her advisors what entertainment was intended: "And it was tolde her Grace, that there was placed Tyme. *Tyme?* quoth she, *and Tyme hath brought me hether*".²³ Her response shows the ubiquity of the Time–Truth conceit, as well as her willingness to perform the mythopoeic role created for her. The layers of subtle iconographical significance extended still further. As David Daniell has sensationally discovered, the precise version of the English Bible presented to the queen was the 1557 edition of the New Testament printed

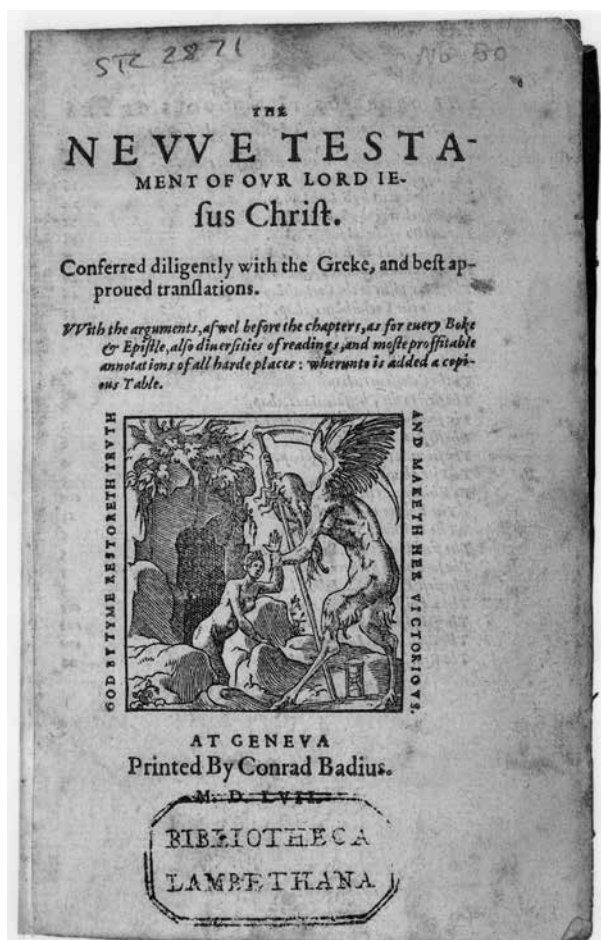

Fig. 6. Title page of *The Neve Testament of Ovr Lord Iesus Christ* (Geneva, 1557). Photograph courtesy of Lambeth Palace Library, London.

by Conrad Badius in Geneva, which carried on its title-page his printer's mark of Truth Revealed by Time (Fig. 6).²⁴ Elizabeth assured the London crowd that she "would oftentimes reade over that booke".²⁵

For reformers across Europe the essential truth that needed to be revealed was the contents of Holy Scripture, released as from a cave from the ecclesiastical language of Latin into the free understanding of the vernacular. Indeed this concept was dramatized in an emblem from the 1560s by the French Protestant noblewoman Georgette de Montenay, later adapted for English readers by Geoffrey Whitney.²⁶ In this emblem, de Montenay shows an open Bible borne aloft by divine wings, tearing the book from chains binding it to Satan lurking below in a cave (Fig. 7). In Whitney's *subscriptio* we learn that "Thovghe Sathan strive, with all his maine, and mighte, / To hide the truthe, and dimme the lawe deuine:

Fig. 7. Georgette de Montenay, Emblem from *Emblemes ou devises chrestiennes*, second edition. Copper engraving, 1571. Photograph courtesy of the Librarian, Glasgow University Library.

/ Yet to his worde, the Lorde doth giue such lighte, / That to the East, and West, the same doth shine". It might even be possible to suggest that the triumph of *Veritas invicta* ("Invincible Truth") is reiterated through the architectonics of the plate, where the inclines of the hellish ravine, and the radiance of the Holy Book, combine to present a giant "V", an encoding of the *Veritas* theme.

The controversy between the reformers and Rome concerning free or mediated access to the Bible was virulent and divisive. The intractability of the problem was sealed by the pronouncement issued by the Council of Trent on 8th April 1546 prescribing that the Latin Vulgate translation of St Jerome should "be regarded as authoritative in public lectures, disputations, sermons, and expository discourses, and that no one may make bold to presume to reject it on any pretext".²⁷ It is not necessary to outline the positions adopted by competing theologians in this dispute; it is enough to observe the hostility felt by one side towards the impenetrability and textual corruptions of the Vulgate, and by the other over the interpretative liberties taken in vernacular translations of scripture. Some of this debate is reflected in the design set down by Ehrenstrahl for the

binding of Wulfila's translation of the Gospels into his vernacular Gothic tongue.

This can be discerned in the manner in which the Gothic bishop is portrayed in Ehrenstrahl's composition. He is seated at a writing desk, eagerly bent forward as he works on the large folio volume set before him. Behind him stands an arched doorway – perhaps echoing the textual "portals" that are such a conspicuous feature within the codex itself – and a wall lined with bookshelves. In the manner of librarianship of the early modern period, the clasped books are displayed with fore-edges outermost. Of course, this general iconography recalls traditional representations of the evangelists, the holy writers that Wulfila emulates in his version of the Gospels.

In addition, as evangelist to the Gothic people, he assumes local significance as an apostle. But certain factors in this representation of Wulfila compel us to see another iconographic template behind the image of the scholar in his study. There seems little doubt that in presenting the bishop within this configuration, Ehrenstrahl was consciously appropriating the iconographical terms of a well-known and long-established artistic tradition within medieval and early modern sacred painting: the visual trope of St Jerome in His Study. An identical semiotic matrix is common to both: seated scholar, translator, or priest, desk, manuscript, pen, bookshelves, ecclesiastical clothing, enclosed space, seclusion. In the seventeenth-century Swedish context this paradigmatic representation of the holy man inspired by God to labour over an authoritative and enduring scriptural text is appropriated and reinvented. The renovated image displaces Jerome from his sanctified position as conduit of God's Word to mankind; an alternative narrative of divine inspiration granted to Wulfila supplants the traditions of the Roman Church, which – ironically – had argued that Jerome's text was written before "Roman eloquence was corrupted [...] by Gothic barbarism".²⁸

While men with literary and intellectual reputations had from antiquity been depicted reading books at desks within studies or scriptoria, painters had focused specifically upon the figure of Jerome in this guise with particular frequency from the end of the fifteenth century. It was to become an ever-more popular trope throughout the sixteenth century, and was treated in the seventeenth by such figures as Caravaggio, Rubens, De la Tour, and Vouet. But perhaps the most typical configurations of the theme conformed to the contours laid down by artists like Nicolás Francés, Ghirlandaio, Antonello da Messina, Van Eyck, and Dürer (Fig. 8). These representations show Jerome, the *doctus maximus*, seated at his desk in the act of reading or writing.²⁹

Symbols of learning surround him in the form of books and writing utensils, and often in the Catholic lexicon, evidence too of saintly miracles associated with his life, such as the lion from whose paw Jerome had

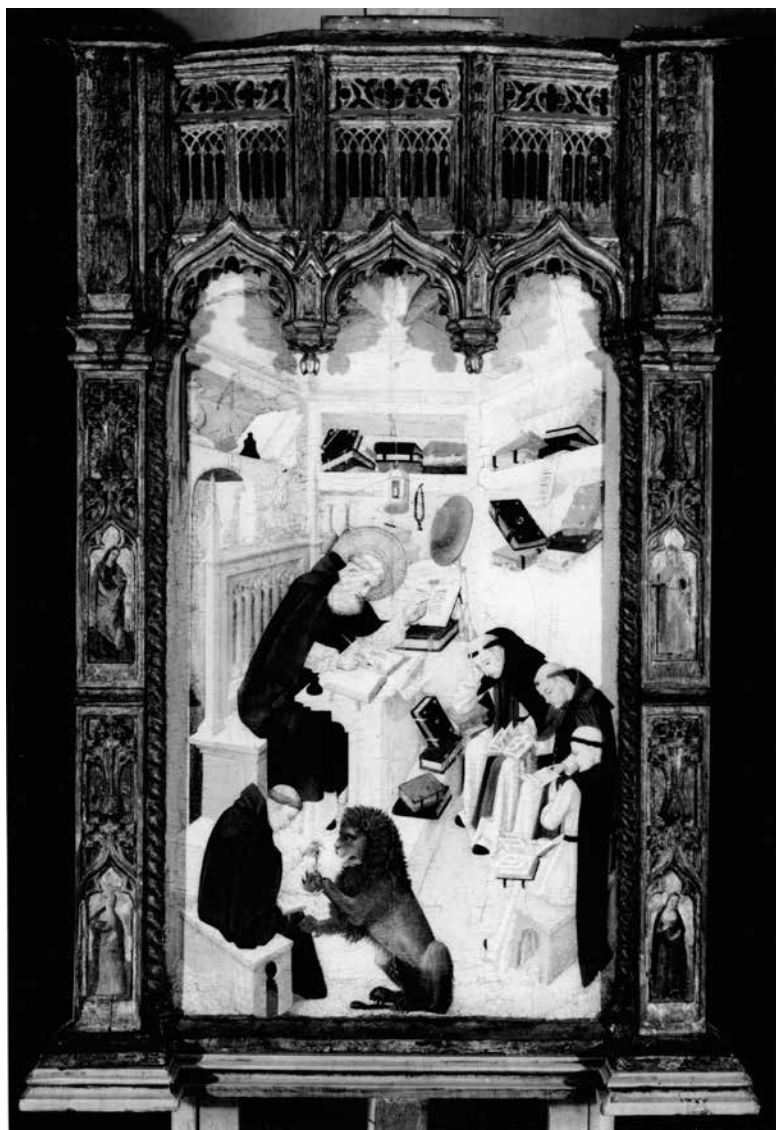

Fig. 8. Nicolás Francés, *St Jerome Translating the Gospels*. Tempera on panel, c. 1450. Photograph courtesy of the National Gallery of Ireland, Dublin.

drawn a thorn. The work Jerome is preoccupied with in these repeated scenes is, of course, his translation of the Bible from Greek to Latin, known from the 1590s as the Vulgate, and established by Tridentine edict as embodying unchallengeable authority. While the Church was careful not to proclaim that Jerome's work shared equal sanctity with the divinely inspired Holy Writ of the evangelists or prophets, it was thought "a special providence of the Holy Spirit had acted directly on the translator to guarantee his trustworthiness."³⁰

Fig. 9. Albrecht Dürer, *Erasmus of Rotterdam*. Engraving, 1526.

The re-application of the scholar-in-his-study iconography associated with Jerome to another figure seems to have had a precedent elsewhere in northern Europe, although on the other side of the confessional divide. Erasmus, great editor and champion of Jerome, established his international reputation upon the merits of his four-volume edition of Jerome's *Epistolæ*. This huge editorial undertaking, almost half of the full *Opera omnia* published by Johannes Frobenius in 1515 and sponsored by Pope Leo X and the emperor Maximilian, offered reconstructed texts free from the corruptions and scribal errors Jerome's words had accumulated over centuries. Having worked for so long upon his author, Erasmus came to feel he had a unique empathy with Jerome's mind and methods. But as Lisa Jardine has shown in her provocative study of Erasmus, there are moments in the scholar's prefatory *Vita Hieronymi* where "the attentive reader might judge that Erasmus is claiming Jerome as his own."³¹

She advances the idea that "Erasmus chose to inhabit the familiar figure of Saint Jerome, with all the grandeur and intellectual *gravitas* that might thereby accrue to him", evidence for which she finds in written and graphic portraits of the scholar.³² Her argument is compelling; in all of the familiar images of Erasmus, those by Metsys, Holbein, or Dürer, we find him poised at his study desk, books to hand and on shelves, in every line, the man of letters (Fig. 9). His academic cap can be mapped onto Jerome's cardinal's hat, his ascetic face captures the dedication of the *divis litterarum princeps*. The texts worked on by both men are often one and the same, the later

scholar restoring the precious words of his forebear. The intense, private atmosphere, isolated from the common business of men, is discernible in each. One might even say that as Erasmus reconstructs Jerome as a humanistic author in his edition, so Erasmus, by an act of representational synthesis, translates himself onto the figure of Jerome in his study, the archetypal icon of scholarly integrity, high purpose, and unshakable conviction.

Erasmus's melding of his own identity with that of the Doctor of the Church was no act of humility or sublimation; in fact, it was just the opposite. The alignment of his character with so great a mentor amplified Erasmus's reputation before Europe. And, as professor Jardine highlights, he actively forged these comparisons in his writings. He advances a particularly bold claim twice in epistles, the idea that through his scholarly endeavours, Jerome is restored to life (*Hieronymi redivivus*). In the dedicatory epistle of the Jerome volumes addressed to William Warham, archbishop of Canterbury, Erasmus declares: "I have borne in this such a burden of toil that one could almost say I have killed myself in my efforts to give Jerome a new lease of life."³³ But the work has been worthwhile, because through it, Jerome has been "recalled to the light from some sort of nether region".³⁴

In a second letter, this time addressed to cardinal Raffaele Riario, Erasmus asks: "I wonder if Jerome himself expended so much effort on the writing of his works as they will cost me in the correction? At least I have thrown myself into this task so zealously that one could almost say that I had worked myself to death that Jerome might live again."³⁵ This idea of "Hieronimi redivivus", broadcast through Erasmus's printed correspondence as well as the prefatory matter of the Jerome edition, seems to have developed into the familiar currency of praise. In one letter of acclamation to Erasmus, Albrecht von Brandenburg, archbishop of Mainz, marvelled that through the scholar's efforts "Jerome has returned to the light of day, and is as it were raised from the dead".³⁶ Another plaudit was offered by François Deloynes: "I fancy I see Jerome himself [...] returning to the light of day [...] in a new garment of immortality and restored to his original and native glory."³⁷

Seventeenth-century Sweden and Gothic proto-Protestantism

It is tempting to see a knowing allusion to this encomiastic literature of "Hieronimi redivivus" in the phrase chosen for De la Gardie's cartouche in Sellin's silver binding, and in the iconography of the revitalized fourth-century bishop at work in a seventeenth-century library – not to mention Truth glowing with light as she steps out from the grave. The inscription in the cartouche echoes the Erasmian panegyria: De la Gardie's donation effects "Vlphila redivivus", the restoring of Wulfila to life. Once again, as in the iconographic superimposition of Wulfila in his study for

the figure of Jerome, the desert father is displaced from the formula, and Wulfila given rightful pre-eminence. The great advocate of monasticism, clerical celibacy, Marian devotion, and author of the Roman Bible is pitched from his chair to be replaced by the Gothic bishop. But to what effect is this suppression of Jerome deployed, other than as an obvious gesture of Lutheran antagonism towards Roman sanctification of the Vulgate and its author?³⁸

I think we can usefully resolve this problem by considering the competing claims Swedes advanced concerning what they understood to be their native translation of scripture, and that written by Jerome. It was known to seventeenth-century scholars that Wulfila (c. 311–383 AD) and Jerome (c. 342–420 AD) were close contemporaries, with the crucial seniority lying with Wulfila. The Gothic Bible, therefore, could be confirmed as pre-dating the Vulgate of Jerome and having claim to greater authority and legitimacy.³⁹ We know that considerable symbolic importance concentrated on the Gothic Bible; a generation of Swedish scholars in thrall to Olof Rudbeck's patriotic agenda discerned in its pages vital indications of holy learning and piety among their ancestors. To their understanding, the book was now at last naturalized among its own people, as De la Gardie proclaimed in his donation speech and through the inscription on the cover. In the former, De la Gardie let it be known that he was moved to present the book to the university out of consideration for "the love [he bore] for the antiquities of [his] native land".⁴⁰

There must have been some who saw rich irony in the manuscript's recent history, in that its true value had gone unrecognized by Queen Christina, a woman infamously blind to Reformation Truth. The restoration of the book to its Protestant homeland bore nuances that would have been unseemly to articulate in too frank a manner.

Moreover, the act of translating Holy Scripture from Greek into the vernacular tongue of the Gothic people demonstrated that Wulfila shared the instincts of his latter-day heirs, the Protestant reformers. The iconography of Sellin's binding points towards the superiority of Wulfila's Gospels over the text of Jerome. This is further reflected in the patriotic publication of the *Codex Argenteus* prepared by Stiernhielm and published two years later. This polyglot edition sets out its four texts in pre-meditated and deliberate order of precedence: Gothic, Icelandic, Swedish (called Swedo-Gothic), and finally "vulgar Latin". The term used for the great language of the Romans on the title-page is *vulgata Latina*, strictly "common Latin", but with an accessible pejorative connotation. It is also noteworthy that the Council of Trent's institution of Jerome's Bible referred to it as "*hæc vetus et vulgata editio*" ("the translation in common use").⁴¹ To what extent might we see the stooped figure of Wulfila leaning over his desk in Sellin's silver binding and Padt-Brugge's frontispiece as an encoded claim that the Swedish people, through their progenitors, the

Goths, acknowledged the light of True Religion many centuries before it was enkindled within the breasts of Luther, Zwingli, Melancthon, Tyndale, or Calvin?

The idea that the silver casing for the *Codex Argenteus* may articulate strong patriotic ideas inflected with reformist ideology corresponds to findings by historians working within the visual culture of late seventeenth-century Sweden. Art-historical scholars have drawn attention in recent times to the effects of a nationalist competitive tendency in Swedish art of the *Stormaktstid*, a mentality driven by a patriotic urge to rival and challenge more established European nations in the arena of representation and prestige.⁴²

Some of these tendencies are present in Ehrenstrahl's composition for the silver binding of the *Codex Argenteus*. In addition to celebrating De la Gardie's bounty and benevolence, the cover expresses patriotic pride in an artefact that was believed to form a link between contemporary Sweden and a glorious Gothic past. But more than this, the codex showed signs of an early and vibrant religious feeling among the Gothic people, a faith uncontaminated by the errors infecting the Roman Church, and only revived in Sweden since the reforms of Olaus Petri. Wulfila provided a Bible for his people a generation before Jerome set the Word into the language of the Vulgate, a Gothic gesture of evangelical openness that echoed the simplicity of the primitive church. With the text of Wulfila in every sense recovered, the Swedes could appeal to a precious relic of their supposed forebears, and find in it a reassuring line of continuity as Goths, ancient and modern, faced the world with sword in one hand and Scripture in the other. It was in celebration of this alternative narrative of the Gospels' transmission to Christendom that Ehrenstrahl designed a cover approved by De la Gardie, and raised in beaten silver by Hans Bengtsson Sellin. The composite intellectual and aesthetic outcome of their shared endeavour assumes a place of honour alongside the *Codex Argenteus* in Uppsala to this day.⁴³

Notes

1 The famous book bears the proud catalogue number UUB DG 1. The text can be read in various editions, principally the photographic facsimile made by the university in the early twentieth century. See Otto von Friesen & Anders Grape, eds, *Codex Argenteus Upsaliensis jussu senatus universitatis phototypice editus typis expressit* (Malmö, 1927). See also the definitive scholarly edition: Anders Uppström, ed., *Codex Argenteus sive sacrorum evangeliorum versionis Gothicae fragmenta* (Uppsala, 1854). Of the

voluminous secondary material, see especially Lars Munkhammar, *Silverbibeln: Theoderiks bok* (Stockholm, 1998); Otto von Friesen & Anders Grape, *Om Codex Argenteus: Dess tid, hem och öden* (Uppsala, 1928); Tönnes Kleberg, *Codex Argenteus: The Silver Bible at Uppsala* (1955), 6th ed. (Uppsala, 1984).

2 See especially Anders Grape, "Magnus Gabriel De la Gardie, Isaac Vossius och Codex Argenteus", in *Symbola Litteraria: Hyllningsskrift till Uppsala universitet vid jubel-*

festen 1927 från universitetsbibliotekets tjänstemän och universitetets boktryckare (Uppsala, 1927), 133–147; Jan-Olof Tjäder, "Silverbibeln och dess väg till Sverige," in *Religion och Bibel: Nathan Söderblom-Sällskapetets Årsbok* 34 (1975), 70–86; Munkhammar, 133 ff.

3 Munkhammar, 136 ff.

4 Little is known of Sellings' life or career. See Knut Andersson, "Hans Bengtsson Sellings", in *Svenskt konstnärs lexikon*, eds Johnny Roosval et. al., vol. 5 (Malmö, 1967), 115; Gustaf Upmark, *Guld- och silversmeder i Sverige, 1520–1850* (Stockholm, 1925), 60.

5 Cited in Kleberg, 18.

6 Munkhammar, 147 ff.

7 "Ulphilae beläte sitter lijka som skrifwandes bem:te bok". Cited in the transcript of De la Gardie's speech of donation published in *Uppsala Universitet Akademiska Konsistoriets Protokoll*, vol. 8, ed. Hans Sallander (Uppsala, 1971), 241 ff. The speech is discussed in Leif Åslund, *Magnus Gabriel De la Gardie och vältaligheten* (Uppsala, 1992), 184 ff.

8 Aulus Gellius, *The Attic nights*, English trans., 3 vol. (Cambridge, Mass., 1927), II, book XII, 11, 393 ff.

9 Erasmus, *Adagiorum opus* (Basle, 1526), 436. Samuel C. Chew perhaps overstates his case when he suggests that "no emblem is more familiar than that of Time leading forth his daughter from a cave or dungeon", but it appeared in well-known emblem books by authors such as Hadrianus Junius and Geoffrey Whitney. For a discussion of the trope, see Samuel C. Chew, *The pilgrimage of life* (New Haven, 1962), 19 ff.

10 See Göran Lindahl, *Magnus Gabriel De la Gardie: Hans gods och hans folk* (Stockholm, 1968), 72–82; Allan Ellenius, "Bild och bildspråk på Magnus Gabriel De la Gardies Venngarn", *Lychnos* 1973–1974, 160–192; Hans-Olof Boström, "Love emblems at Ekholmen and Venngarn", *Nationalmuseum Bulletin* 3 (1980), 91–110; Ingrid Rosell, "Venngarns slottskapell", *Sveriges kyrkor: Konsthistorik Inventarium* 206 (Stockholm, 1988); Ingrid Rosell, "Hjärtats skola: Vägen till enheten med Gud", *Iconographisk Post* 2 (1994), 14–32; Simon McKeown, "Venngarn's emblem panels: Some Swedish political paintings and their Polish sources", *Konsthistorisk Tidskrift* 74:1 (2005), 12–24.

11 Jacob Cats, *Spiegel vanden Ouden ende Nieuwen Tyd* (The Hague, 1632), 44 ff.

12 The painting is preserved today at Drottningholm Palace, cat no. Drh. 457. It is discussed in Bengt Dahlbäck, ed., *David Klöcker Ehrenstrahl* (Stockholm, 1976), 62; Allan Ellenius, *Karolinska bildidéer*, (Uppsala, 1966), 86 f.; Axel Sjöblom, *Ehrenstrahl* (Malmö, 1947), plate 40.

13 D. N. *Jesu Christi SS. Evangelia ab Ulfila Gothorum in Moesia Episcopo Circa Annum a Nato Christo CCCLX Ex Græco Gothice translata, nunc cum Parallelis Versionibus, Sveo-Gothica, Norræna, seu Islandica, & vulgata Latina edita* (Stockholm, 1671).

14 Aside from passing mention in the prefatory matter of the 1854 and 1927 editions of the *Codex Argenteus*, the cover is mentioned in Friesen & Grape, *Om Codex Argenteus*, 150 f.; Munkhammar, 147 f.; Kleberg, 18.

15 "det [Bible] hafwer kunnat Patriæ igen restituera, sedan det så många hundrade åhr hafwer främmandes händer swäfwat". Cited in Tjäder, 70, n. 5.

16 Allan Ellenius, "Olof Rudbecks atlantiska anatomi", in Allan Ellenius, *Den atlantiska anatomin: Ur bildkonstens idéhistoria* (Stockholm, 1984), 20 f.

17 Ellenius, *Karolinska*, 87.

18 Fritz Saxl, "Veritas Filia Temporis", in *Philosophy & history: Essays presented to Ernst Cassirer*, eds Raymond Klibansky & Herbert J. Paton (Oxford, 1936), 197–222.

19 The image is reproduced by Saxl, 205.

20 Cited in Chew, 19.

21 Saxl, 207.

22 John Nichols, *The progresses, and public processions of Queen Elizabeth: Among which are interspersed, other solemnities, public expenditures, and remarkable events during the reign of that illustrious princess*, 3 vol. (London, 1788–1823), I, 50.

23 Ibidem, 48.

24 David Daniell, *The Bible in English: Its history and influence* (New Haven, 2003), 276 f.

25 Nichols, 48.

26 Georgette de Montenay, *Emblemes, ou devises chrestiennes* (Paris, 1567), 72; Geoffrey Whitney, *A choice of emblemes* (Leiden, 1586), 166.

27 Cited in Eugene F. Rice, *Saint Jerome in the Renaissance* (Baltimore, 1985), 185.

- 28 Ibidem, 84.
- 29 For a discussion of the Dürer engraving, see Walter L. Strauss, *The complete engravings, etchings & drypoints of Albrecht Dürer* (New York, 1972), 162 f.
- 30 Rice, 181.
- 31 Lisa Jardine, *Erasmus, man of letters: The construction of charisma in print* (Princeton, 1993), 68.
- 32 Ibidem, 4. Her thesis is elaborated particularly in Chapter 2, "The in(de)scribable aura of the scholar-saint in his study: Erasmus's *Life* and *Letters* of St Jerome", 55–82. Jardine's argument is informed by Rice, 116 ff.
- 33 Cited in Jardine, 68.
- 34 Ibidem, 71.
- 35 Ibidem, 78.
- 36 "Brandenburg to Erasmus, 13th September 1517", in Erasmus of Rotterdam, *Collected works 5: The correspondence of Erasmus, letters 594 to 841, 1517 to 1518*, English trans., 12 vol. (Toronto, 1979–2003), V, 118 f.
- 37 "Deloynes to Erasmus, c. 25th November 1516", in Erasmus, *Collected works*, IV, 155.
- 38 Martin Luther had remarked in his *Table talk* that "There is more learning in Æsop than in all of Jerome", and that "There is no writer whom I hate as much as I do Jerome. All he writes about is fasting and virginity."
- 39 The two translations were separated by a span of 20–25 years.
- 40 Åslund, 187.
- 41 Rice, 176.
- 42 This idea is strongly represented in the collection of essays by Swedish scholars edited recently by Allan Ellenius, *Baroque dreams: Art and vision in Sweden in the Era of Greatness* (Uppsala, 2003).
- 43 I am grateful to Lars Munkhammar, Chief Librarian of Maps and Prints at Uppsala University Library and leading authority on the *Codex Argenteus*, who graciously read a draft version of this paper and offered valuable comments upon it.

Törnrosa och myten

Vetenskapshistoriska ledtrådar i Kinder- und Hausmärchen

Peter Jackson

Inom myt- och sagoforskningen har ofta textgestaltningen fått stryka på foten för berättelsestrukturen. I alla sina varianter och uppveckningar, även i de allra sämsta översättningarna, anses sådana berättelser bevara sitt primära budskap. Mot denna bakgrund ställde Claude Lévi-Strauss i en banbrytande artikel från 1955 myten i skarp kontrast till poesin, det språkliga uttryck som genom sin formbundenhet sämst kommer till sin rätt i en översättning. Han ansåg att de bärande elementen i en myt inte nämnvärt låter sig rubbas av textens stil. Myten bör i stället ses som summan av sina varianter, den bör brytas ned i sina minsta konstituerande enheter, de så kallade ”mytemen”, vilka sedan kan studeras på samma sätt som tonerna i ett flerstämmigt musikstycke eller språkljuden i ett fonetiskt system. Det är först när vi kan uppskatta mytemens intrikata samspel, kontrastering och variation som vi har anledning att fråga oss vad myten *egentligen* handlar om.¹

Ett halvt sekel senare, med allt vad denna period inneburit i fråga om teoretiska konjekturer, framstår Lévi-Strauss fortfarande som efterkrigstidens mest betydande mytforskare. Dagens religionshistoriker och antropologer må intressera sig mer för mytens ideologiska och sociala dimensioner än för det mänskliga tänkandets djupstrukturer, men många ägnar alltså sitt huvudintresse åt myten som *taxonomi* eller *berättelse*.² En vedertagen religionshistorisk förståelse av myten som en särskild, av sitt medium däremot mer eller mindre oberoende *typ* av berättelse, tycks utan problem kunna bibehållas, trots att fokus förskjutits från en typ av berättelse som innebär en resurs, uttrycker konsensus och har sitt upphov hos ett ”folk” till en typ av berättelse som i betydligt högre grad kan anses utesluta, förvanska, fragmentera och betvinga.³ Inom antropologisk forskning märks dock en tendens att fästa större vikt vid den muntligt framförda mytens performativa aspekter. Denna ansats ger vid handen en reaktion mot Lévi-Strauss och den problematiska övergången från myten som social händelse till de sekundära – ofta tendentiösa och summariska – källtexter som Lévi-Strauss använde i sina studier av indiansk mytologi. Den bristande kännedomen om mytens konkreta framförande och iscensättning i ett givet socialt sammanhang, vilket normalt sett inte framgår direkt av de litterära källtexterna, har fått till följd att den litterära texten inte anses kunna belysa de myter som där finner sitt enda uttryck.⁴

Inom nyare mytforskning tycks alltså införlivandet och kritiken av den strukturalistiska antropologin hos somliga ha medfört en omvärdering av den litterära textens källvärde till förmån för nyanserade fältstudier av myten som praktik, under det att andra i stället valt att omvärdera mytens funktion och betydelse med särskild tonvikt på dess betvingande och monopoliserande karaktär, utan att därmed vilja undervärdera texternas källvärde. Genom att de två perspektiven låter sig kontrasteras och därmed ter sig oförenliga, kan man med fog fråga sig om detta polära tillstånd inte inneburit ett förbiseende av textkritiska perspektiv. Följdfrågan blir naturligtvis om textkritik överhuvudtaget har något med mytforskning att göra, särskilt när textkritiken avser detaljer som inte har något med mytens händelseförlopp att göra.

Vi har på senare tid kunnat bevittna ett växande intresse för den akademiska textproduktionens mytiska förutsättningar. Hit hör särskilt iakttagelsen att tongivande mytforskare och etnologer under 1800- och 1900-talen, genom ett selektivt sökande efter den egna kulturens rötter, bidragit till att konsolidera myten om nationalstatens ursprung och särart.⁵ Även här behöver det makroskopiska perspektivet en textkritisk motvikt. Vi befattar oss nämligen med texter, vilka å ena sidan – ur ett makroskopiskt perspektiv – kan läsas som utbytbara tecken på underliggande ideologiska tendenser, och å andra sidan – ur ett mikroskopiskt perspektiv – med större uppmärksamhet på enskilda biografiska och receptionshistoriska detaljer. Förståelsen av sådana detaljer måste i sin tur kunna återverka på bilden av den underliggande ideologin. I den här artikeln vill jag dels visa vad historien om en sådan detalj kan berätta om sagotextens väg in i sagoböckerna via den jämförande mytforskningen, dels vad sagotextens tradenter därmed avslöjar om sig själva.

Törnrosa och fanan på sköldborgen

Det finns en seglivad och grovt förfelad uppfattning om att bröderna Grimms sagor uteslutande bygger på uppteckningar som skall ha gjorts bland bondebefolkningen på den tyska landsbygden. Många av informanterna kom i själva verket från bildade och välsituerade borgarfamiljer i Kassel. Dessutom bestod en viktig del av insamlingsarbetet i att excerpera handskrifter och tryckta böcker. Tanken att dessa redaktionella omständigheter skulle beröva sagorna deras förmenta autenticitet är dock minst lika förfelad, eftersom man därmed underförstått menar att sagans väsen och liv står och faller med dess muntliga tradering i illiterata bondemiljöer.

Kinder- und Hausmärchen (KHM) publicerades för första gången hos förläggaren Riemer i Berlin år 1812. Den populära sagosamlingen skulle sedan komma att utökas och revideras i en rad nya utgåvor under de följande 45 åren. Projektet inleddes 1806, men var till en början förbun-

det med ett helt annat bidrag till den tyska folkdiktningen. Clemens Brentano och Achim von Arnim var vid denna tid sysselsatta med *Des Knaben Wunderhorn*, en bearbetning av tyska folksånger som publicerades i tre band mellan åren 1805 och 1808. Eftersom utgivarna ständigt var på jakt efter äldre förlagor till de olika sångtexterna, skrev Brentano 1806 till sin svåger vid universitet i Marburg, rätthistorikern Friedrich Karl von Savigny. Brentano ville veta om Savigny kände någon som kunde hjälpa till att spåra upp och skriva av gamla sånger i den närbelägna staden Kassels bibliotek. Uppdraget anförtroddes de två unga bröderna Jacob och Wilhelm, vilka hade studerat rättsvetenskap för Savigny i Marburg. Bröderna kom att bli viktiga medarbetare i sångboksprojektet, och när Brentano och Arnim fick idén att komplettera sångerna i *Des Knaben Wunderhorn* med gamla folksagor, utvidgades brödernas uppdrag strax till att även inbegripa sammanställandet av skriftligt fixerade sagor.

Idén var från början att Brentano skulle använda brödernas förlagor som utgångspunkt för en fri bearbetning, men detta projekt kom aldrig att realiseras. För brödernas del innebar detta en lättnad, eftersom de genom sin tilltagande förtrolighet med sagomaterialet börjat ställa sig alltmer skeptiska till Brentanos fria bearbetning. I oktober 1810 erhöll Brentano från bröderna 63 blad med 54 insamlade texter. Det var meningen att han endast skulle läsa igenom och kommentera de ofärdiga texterna, men bröderna misstänkte att han aldrig skulle återsända manuskriptet och hade därför sett till att göra en egen avskrift. Manuskriptet förblev mycket riktigt i Brentanos ägo, och Grimmforskningen har idag hans förseelse att tacka för att det 63-sidiga utkastet, det s. k. Ölenbergmanuskriptet, aldrig förstördes tillsammans med de andra utkasten i samband med att KHM trycktes. Texterna i Ölenbergmanuskriptet, vilket idag tillhör Martin Bodmerstiftelsen i Genève, ger genom sin opolerade och korthuggna stil en unik inblick i sagosamlingens konception. I takt med att banden till Brentano försvagades kom i stället Arnim att träda in som brödernas mentor. Han bistod dem i deras arbete, uppmuntrade dem att själva ge ut sagorna och såg till sist till att samlingen publicerades.⁶

Mot denna bakgrund skall vi nu ta oss an några av detaljerna i brödernas redaktionella arbete samt med deras inställning till projektet i sin helhet. Utgångspunkten är den kända sagan *Dornröschen* (KHM 50).⁷ Som huvudinformatör anges ofta i äldre forskning änkan Marie Müller ("die alte Marie"), hushållerska hos apotekarfamiljen Wild i Kassel.⁸ Idag råder det dock enighet om att sagan i själva verket stammar från den betydligt yngre Marie Hassenpflug (1788–1856), en väninna till brödernas syster Charlotte.⁹ Marie kände till och hade säkert influerats av berättelser i den europeiska sagolitteraturen, inte minst Perraults *La belle au bois dormant* från 1696. Om vi jämför sagotextens olika utvecklingsstadium, från den ofärdiga skissen i Ölenbergmanuskriptet till den sista utgåvan av KHM, skall vi särskilt lägga märke till hur bröderna tillåter sig en liten

precisering av sagans bildvärld. Det rör sig om den korta passage som skildrar hur Törnrosas slott omsluts av en tät törnehäck.

Ölenbergmanuskriptet (1810): "Und um das ganze Schloß zog sich eine Dornhecke, daß man nichts davon sah." ["Och runt om slottet slöt sig en törnehäck, så att man inte såg något av det."] Första utgåvan (1812): "und um das ganze Schloß zog sich eine Dornhecke hoch und immer höher, so daß man gar nichts mehr davon sah". ["och runt om hela slottet slöt sig en törnehäck högre och allt högre, så att man inte alls såg något av det längre".] Andra utgåvan (1819): "Um das Schloß begann eine Dornhecke zu wachsen, die jedes Jahr höher ward und endlich das ganze Schloß so umzog und darüber hinaus wuchs, daß gar nichts mehr, selbst nicht die Fahnen auf den Dächern, zu sehen war." ["Runt om slottet började en törnehäck att växa, som varje år blev högre och till slut så omslöt hela slottet och växte utöver det, att inget alls, inte ens fanorna på taken, gick att se."]. Sista utgåvan (1857): "Rings um das Schloß aber begann eine Dornhecke zu wachsen, die jedes Jahr höher ward, und endlich das ganze Schloß umzog und darüber hinauswuchs, daß gar nichts davon zu sehen war, selbst nicht die Fahne auf dem Dach." ["Men kring slottet började en törnehäck att växa, som varje år blev högre och till slut omslöt hela slottet och växte utöver det, så att inget alls, inte ens fanan på taket, gick att se."]

Om vi bortser från hur passagens språkdräkt långsamt broderas ut, är den mest iögonenfallande skillnaden infogandet av bisatsen "selbst nicht die Fahne(n) auf den Dächern/auf dem Dach" i de två sista versionerna. Uppgiften om fanan (eller fanorna) är den enda justering i de yngre versionerna som inte uteslutande avser ordalydelse och syntax, utan även kompletterar beskrivningen av det övervuxna slottet med en konkret utökning av rekvisitan.¹⁰ I just detta fall går det faktiskt att fastställa vad som kan ha motiverat justeringen, och detta motiv får i sin tur konsekvenser för hur vi förstår brödernas inställning till sitt projekt.

I två brev, ett till vännen Paul Wigand och ett till Goethe, skrev Wilhelm entusiastiskt om en nyförvärvad avskrift av ett delvis opublicerat manuskript. Brevet skrevs i maj och juni 1811, vid en tidpunkt då arbetet med den första utgåvan av KHM redan torde vara långt framskridet. Manuskriptet ifråga var inget mindre än den berömda 1200-talshandskrift (*Codex regius* nr. 2365, 4to) som biskop Brynjólfur Sveinsson 1643 hade funnit på Island, egenhändigt försett med titeln *Edda Sæmundi multisci* ("Sæmund den vises Edda") och donerat till den danske kungen Fredrik III.

Wilhelm skriver till Wigand den 31/5 1811: "Vi är uppslukade av en mängd litterära undersökningar. Visste du att vi har erhållit den ännu otryckta gamla Eddan och vill ge ut den tillsammans med en nordisk kollega? Han texten, vi översättningen med en historisk inledning. Det är utsökta ting."¹¹ Till Goethe skriver Wilhelm den 18/6 1811:

Genom en lycklig slump är jag i besittning av härliga skatter ur den fornnordiska litteraturen. Det förnämligaste jag har är en avskrift av den andra delen av Sámunds Edda [...] Dessa sånger förefaller mig innehålla en så kraftfull, storartad poesi, att jag måste räkna dem till det förnämligaste bland det som något folk lämnat efter sig från den allvarliga, grandiosa stilens tid. De tillhör oftast samma diktcykel som Niebelungenlied och framställer den gamla sagan i den avvikande version som hör hemma i Norden. I denna gestalt tycks mig sångerna vara äldre än i den tyska. Viss tid måste ha förflutit innan de enskilda delarna kunde sammanfogas till en sådan helhet. Även om Niebelungenlied framstår som mer intagande, sinnligare och mänskligare och dess kärna redan har hunnit utvecklas till ett praktfullt, grönskande träd, så visar den sig här, visserligen mindre utvecklad, men full av urkraft, i samma avseende som hjältesagan i den ligger mycket närmre myten och det betydande.¹²

Avskriften hade verkställts och vidarebefordrats till bröderna genom diplomaten och friherren Hans Georg von Hammerstein-Equord, vid denna tidpunkt Westphalens kunglige utsände i Köpenhamn. Den innehöll de delar av manuskriptet – sammanlagt 13 sånger – vilka inte ingått i den utgåva från 1787 som Gudmund Magnaeus ederat, tillsammans med en latinsk översättning och ett glossarium. Fyra år efter förvärvandet av avskriften (1815) skulle utgåvan komma att föreligga i tryck, dock utan den tilltänkta historiska kommentaren. Därtill hade dansken Rasmus Kristian Rask, den ”nordiske kollega” som först skulle svara för den fornisländska textgestaltningen, tidigt tvingats avbryta samarbetet.

Arbetet med eddadikterna skulle även få konsekvenser för det pågående arbetet med sagosamlingen. I kommentaren till den andra utgåvan av KHM finns exempelvis en referens till hjältekvädet *Sigrdrífumál* och de tematiska likheter bröderna här tyckte sig se mellan legenden om Sigurd Fafnersbane (motsvarigheten till den tyska Niebelungenlegendens Siegfried) och sagan om Törnrosa. Törnrosa sägs vara identisk med den sovande valkyrian Brynhild, eller Sigrdriva (fisl. *Sigrdrífa*), som hon ibland kallas.¹³

Enligt den fornvästnordiska legenden dödar Sigurd draken Fafner och rider därefter med dennes skatt mot Frankland. På ett berg får han syn på en lysande sköldborg. Han tar sig in i borgen och tror sig där se en sovande, fullt beväpnad man. När han med svärdet sprättar upp den sovandes brynja ser han till sin förvåning att det är en av Odens valkyrior. Valkyrian vaknar till liv, och vi får veta att Oden stuckit henne med en ”sömntörne” (*svefnþorn*) efter att hon givit seger åt fel man i en strid. Oden löser henne därmed från uppdraget att kora segrare i strid och vill nu i stället att hon skall bli gift, men Sigrdriva svär då att endast gifta sig med den man som inte har någon fruktan. Sigurd, med vilken hon senare ingår äktenskap, ber henne att undervisa honom om ”tidender från alla världar” (*tíðini ór Qllum heimom*).¹⁴ En passage i hjältekvädets inledande

prosa framstår som särskilt intressant, inte minst med tanke på hur bröderna valde att översätta den:

Sigurdriða's Lied (1815)

á fiállino sá hann líós micit, sva sem eldr
brynni oc líómaði af til himins; enn er
hann com at, þá stóþ þar scialdborg oc
or merki.

Auf dem Berge sah er [Sigurdur] ein
großes Licht, gleich als brennte ein Feuer
und leuchte davon zum Himmel auf. up
Aber, wie er hinzu kam, stand da eine
Schildburg und oben heraus eine Fahne.

Fig. 1. *Lieder der alten Edda: Aus der Handschrift herausgegeben und erläutert durch die Brüder Grimm* (Berlin, 1815).

Det *merki* (1. ”tecken”, ”minnesmärke” eller 2. ”baner”) som bröderna här valt att återge med tyskans *Fahne* framstår som ett närmast ovedersägligt motiv till den lilla emendationen i skildringen av Törnrosas slott. Tidsmässigt skulle det dessutom stämma utmärkt, eftersom arbetet med Eddautgåvan ännu befann sig i sin inledningsfas vid tiden för den första utgåvan av KHM. Under arbetet med den andra utgåvan av KHM, vars första band publicerades 1819, har bröderna emellertid haft gott om tid på sig att göra just den här typen av tillägg. Det är en antikvarisk detalj som kan tyckas sakna betydelse, men för den som bättre vill förstå textens tradenter får fanan i tornet karaktären av en signatur, av ett indexikalt tecken som pekar ut en bestämd avsikt hos tradenterna och därmed ger texten en specifik riktning.

Frågan om sagotextens gestaltning i förhållande till den först nedtecknade versionen var för bröderna mer än en rent estetisk angelägenhet. Jacob var kanske den som fäste störst vikt vid återgivandets *Treue* och den djupare angelägenheten bakom sagosamlingen. Samlingen var inte först och främst avsedd för barn, vilket Jacob betonade i ett brev till Arnim. Även om det förstås inte kunde skada om barnen fann glädje i den, så hade Jacob aldrig funnit någon glädje i arbetet med samlingen om det inte vore för att sagorna samtidigt så intimt hängde samman med poesin, mytologin och historien.¹⁵

Bemödan det att så troget som möjligt återge sagorna utan några subjektiva ingripanden skall dock inte förväxlas med de metodiska ideal som kommit att präglade senare tiders etnografiska fältforskning. Med *Treue* förstod Jacob ett otvunget och sakligt förfarande, en metod som varken skulle innebära ett hårdnackat förnekande eller ett lättsinnigt bejakande av samtidens stilistiska preferenser.¹⁶ Han vände sig alltså inte huvudsakligen mot förändringar och förbättringar av sagans stil, såvida inte dessa förändringar syftade till att forma texten efter normer som vore sagan främmande. Det äger intresse i sammanhanget att Jacob dessutom tog avstånd från en särskild typ av tillägg (*Zusätze*) i sagotexten, nämligen infogandet i det traderade stoffet av sådant som blott kan karakteriseras som uppfinning eller efterbildning.¹⁷ Vid tiden för publiceringen av den

första utgåvan av KHM kunde Jacob endast erinra sig ett sådant tillägg. I sagan *Des Schneiders Däumelings Wanderschaft* (KHM 45) hade han och Wilhelm låtit infoga ett ”hantverkarskämt”, som ursprungligen inte hörde hemma i sagan, men väl stammade från en piga som likaledes stod i en muntlig folktradition. Även om Jacob medgav att hantverkarskämet passade bra i sammanhanget, hade han hellre sett att det utgick.¹⁸

Hur bör vi alltså föreställa oss att bröderna motiverade den lilla justeringen i skildringen av Törnrosas övervuxna slott? Kanske är den skenbart subjektiva ansatsen i själva verket riktad mot den intersubjektiva traditionen. Lika litet som eddadiktens anonyme upphovsman själv kunde sägas ha placerat fanan på sköldborgen, lika litet kan överföringen av fanan från sköldborgen till Törnrosas slott ha uppfattats som en ren innovation av bröderna. Det vore även oriktigt att betrakta överföringen som en emendation i strängt filologisk mening. Till skillnad från en handskrift, som i mer eller mindre korrupt form återger en arketyper, är ju sagan en levande och rörlig materia utan vare sig tydliga gränser eller klart urskiljbar härstamning.¹⁹ I förhållande till sagan förefaller därför åtminstone Jacob ha förordat ett anspråkslöst och okonstlat tillägnande av stoffet.²⁰ Hållningen vittnar om en utpräglad pietet hos någon som tar avstånd från en alltför teknisk och pedantisk attityd till vissa seder, men även värjer sig mot lättsinnighet och opportunism. Det är en hållning som klär traditionsbäraren bättre än forskaren, profeten bättre än poeten. Eftersom sagan är allas och ingens egendom, det vill säga både arvegods och deposition, bör den varken bli föremål för vetenskaplig relativism eller subjektiv esteticism.

Man måste alltså fråga sig om inte justeringen av texten i utgåvan från 1819 av bröderna kan ha uppfattats som en legitim inympning i detta rörliga och formbara stoff. Fanan förs över, den *översätts*, från en domän till en annan, men endast för att återföras till en ort från vilken den en gång försvunnit. Tanken bakom sådana operationer har säkert haft sin grund i tidstypiska översättningsteorier, särskilt förknippade med författare som Novalis och A. W. Schlegel, vilka innebar en ny och fördjupad förståelse av begrepp som *Übersetzung*, *Umsetzung* och *Verwandlung*. Det var inte endast höga bildningsideal som drev de tidiga romantikerna att översätta Sofokles och Shakespeare till tyska, utan även en kosmopolitisk strävan mot den slutgiltiga enheten i allt varande.²¹

Med anledning av sådana frågor hade Wilhelm – tydligen endast några dagar innan förvärvandet av Eddaavskriften – skrivit till sin vän och lärare Savigny att ”varje omflyttning och tillsats [*Ver- und Zusetzung*] endast är *en lögn* [min kursivering] då den sker med avsikt.” Wilhelm framhåller att översättningens och originalets ömsesidiga kompensation kan pågå i evighet. Om översättningen är bättre än originalet, så bör i princip originalet betraktas som en översättning. Han säger sig vara oense med sin bror på den punkten. Då Jacob, enligt Wilhelm, anser att varje översättning är en dålig översättning, kan Wilhelm endast acceptera

att en översättning aldrig är liktydig med originalet. Han fortsätter sitt brev med en hänvisning till mytologen och språkforskaren Johann Arnold Kanne: ”Kanne har skämtsamt föreslagit att man exempelvis skulle kunna översätta Homeros på så sätt att man bytte ut de grekiska bokstäverna mot latinska eller tyska. Blott en sådan översättning skulle verkligen kunna hålla stånd mot en dylik åsikt”, dvs. att ingen översättning någonsin är liktydig med originalet.²²

Myten, språket och bokstäverna

Vem var egentligen denne Kanne, och vad betydde han för bröderna? Inte endast översättningsanekdoten, utan även själva idén om den oändliga översättningen stammade sannolikt från honom.²³ Ändå är det Jacob som tycks ha tagit starkast intryck av Kannes arbeten vid denna tid, inte minst dennes *Pantheon* (1811), som Jacob lovprisade i ett brev till Guido Görres i december 1811.²⁴

Utgångspunkten för Kannes egendomliga mytologiska program var upptäckten i ett tidigt filologiskt arbete från 1802, *Erweis der Verwandtschaft der deutschen und den griechischen Sprache*, av en språkhistorisk princip som gjorde det möjligt att påvisa släktskap mellan grekiskan och tyskan. Det var denna princip som Jacob långt senare skulle komma att precisera och vidareutveckla i sin karakterisering av den germanska ljudskridningen, vilken än idag bär namnet ”Grimms lag”. Mot bakgrund av iakttagelsen att språkliga släktskapsförhållanden kunde omskrivas i fasta och förhållandevis enkla fonologiska regler, utvecklade Kanne – med rötter hos mystiker som Louis Claude de Saint Martin, Jakob Böhme och Emanuel Swedenborg – en naturfilosofisk lära om den mänskliga andens ursprung. I alla världens språk (Kanne skall själv ha befattat sig med minst tvåhundra), vilka sades utgöra mytologins hölje, låg resterna av en högre, allt innefattande världsåskådning förborgade. Språkljudens orkestrering, återspeglad i fenomen som alternation, assimilation, synkope och metates, skulle visa sig leda tillbaka till en djupt sjunken urvärlds genomlysta urspråk: Guds uppenbarelse i ordet.²⁵ Kanne sammanfattar de tekniska förutsättningarna i följande tes:

Eftersom en sådan åsikt om mytologin gör gällande att namnen, då de inte är historiska till sin natur, har producerat mening snarare än slump, och för det andra, eftersom urvärldens idé helt och hållet ligger i språket, och eftersom historien är en idé, så kommer mytologiska undersökningar och undersökningar av språket aldrig att kunna skiljas åt. I detta sammanhang måste jag hänvisa till min studie över tyskans och grekiskans släktskap och en stor del av vad jag där har skrivit om språkets fysik, bokstävernas uppkomst från en viss typ och hur dessa typer ur varandra kan frambringa så många nya bokstäver, särskilt med avseende på de tre spiritus eller labial-, dental- och gutturalaspirationen.²⁶

Med utgångspunkt i denna tes upprättat han sedan, tillsynes okritiskt, långa och svårforcerade associationskedjor:

Appollon med handen heter även *kappostes* från [hebr.] *cap manus*, och den grekiska bokstaven *Kappa*, vilken i stället för *Jod*, handen, är den 10:e. Det är *Apollon gyphaieus* i vår saga. Ty när den som sände pesten var en gam, så hette fågeln *kondylos* eller *gyps*, platt[yiska] Göpfe, den slutna dubbelhanden, från [hebr.] *galvia*, bägare, grek. *kyp-ellon*, frans. *gobe-let*, anv. med [hebr.] *cap* handen, och [gr.] *kyphos* med initialt *s* *skyphos* bägaren. Så var *accipiter* höken den *mottagande* handen från [lat.] *accipere*, under det att den egyptiska hieroglyfen enligt Diodorus hade en givande och tagande hand, liksom språket [gr.] *dechesthai dekesthai* ”tas emot”, [gr.] *deksia* [lat.] *dextera*, den högra, mottagande, det vill säga i samma form som [lat.] *accipiter*, *accipitera*. Från [hebr.] *cap* hand uppstod i latinet *nehmen*, i tyskan *geben*, *Gabe*, och eftersom handen var en bägare, [hebr.] *gabia*, så betyder *schenken* både ge och hålla upp.²⁷

I ljuset av de språkhistoriska studier som under samma period påbörjades av pionjärer som Rasmus Rask och Franz Bopp ter sig Kannes teorier fullständigt anarkistiska. Hans metod var ahistorisk och tillät honom således, utan några förmedlande instanser, att överbrygga såväl geografiskt vitt åtskilda språk som de enskilda språkens olika utvecklingsstadier.²⁸ Det är därför en smula förbryllande att Jacob, som också måste räknas till den exakta språkvetenskapens pionjärer, tidigt uttryckte en sådan beundran för Kannes mytologiska arbeten. Sanningen var den att den historisk-jämförande metod som senare skulle komma att utmärka Jacobs forskning i själva verket hade föregåtts av tidiga försök att tillägna sig och själv praktisera Kannes spekulativa etymologi.²⁹ Jacob kände sig dock med tiden alltmer böjd att röra sig inom det egna språkområdet, ”eftersom stegen där känns stadigare och säkrare”, men han bibehöll under några år sin uttryckliga respekt och fascination för den spekulativa etymologin.³⁰

I ett brev till George Friederich Benecke från 1813 gör Jacob en åtskillnad mellan två sorters etymologi. Den ena tar sin utgångspunkt i det egna, det husliga, det i sig inneslutna systemet, för att inom dessa fasta ramar göra framsteg liknande dem som görs inom exempelvis botaniken. Den andra sortens etymologi söker Gud, eftersom Han utan tvivel har satt sina spår överallt, såväl i det lilla som i det stora. Denna typ av etymologi måste ständigt spränga ramarna och söka paralleller i helheten.³¹ Jacobs slutgiltiga bekännelse till den exakta språkvetenskapen omkring 1816 tycks delvis ha bottnat i en ödmjukhet inför människans bristande förmåga, vilket alltså inte utesluter att han fortfarande kände en hemlig längtan till Kannes mystiska monism.³²

Trots brottet med den spekulativa etymologin anar man även i senare arbeten subtila referenser till Kannes idéer. Jacobs fascination hämtade kanske nu sin huvudsakliga näring från själva analogibildningen, det vill

säga ansatsen att låta språkens inneboende kombinatorik bilda mönster för den jämförande mytologin, snarare än från idéns konkreta utförande i Kannes mytologiska arbeten. I inledningen till andra delen av sin omfattande manual *Deutsche Mythologie*, först publicerad mellan 1835 och 1837, karakteriserar Jacob sin mytologiska metod på följande sätt:

Liksom samtliga språkljud går tillbaka på ett litet antal, från vilkets enkelhet alla övriga kan härledas, vokalerna medelst utvidgning, brytning och diftongering, de stumma konsonanterna genom uppspjälkning av alla tre grupperna i tre stadier, under det att enskilda språk fortsätter att skifta mellan dessa stadier enligt en fast ordning; på samma sätt återför jag också i mytologin de flerfaldiga gudamanifestationerna till deras enhet, låter jag mångfalden framspringa ur denna enhet, och det kan knappast vara fel att för gudarna och hjältarna anta en sådan förening, beblandning och förskjutning i enlighet med deras karaktär och särskilda egenskaper.³³

Bakom denna förhållandevis nyktra formulering, som föregriper viktiga aspekter på 1900-talets strukturalistiska mytforskning, märker vi hur inflytandet från Kanne alltså gör sig gällande.³⁴ De mytiska aktörernas mångfald är delvis illusorisk, eftersom den ytterst kan härledas ur ett begränsat antal element och ett lika begränsat antal regler för hur elementen kan kombineras. Det är gudens eller hjältens karaktär och funktion som utgör mytens substans, men endast genom att tillägna sig reglerna för hur denna substans sönderfaller i språket kan man komma de vises sten på spåren.

I denna anda återvände Jacob, inte helt oväntat, till Törnrosas mytiska förelöpare i den fornvästnordiska poesin. Än en gång tar han eddadiktens *svefnþorn* ("sömntörne") som intäkt för sagans mytiska förankring. Han fördjupar och kompletterar tidigare iakttagelser med hänvisning till tysk folkbotanik. Än idag skall nämligen en viss mossartad utväxt på vildrosen bära namnet *Schlafapfel* eller *Schlafkunz*. Redan namnet Törnrosa, konstaterar Jacob, häftar således fast vid myten.³⁵ Det är som om namnet än en gång realiserar den myt som helt skulle ha omslutit den sovande valkyrian, som om mytens långsamma uppluckring i sagans flyktiga språkdräkt fortfarande gick att hejda genom ett besvärjande av namnet.

Det kan tyckas märkligt att Jacobs kompendium fick titeln *Deutsche Mythologie*. Varför inte hellre *Germanische Mythologie* eller *Nordische Mythologie*, med tanke på de skandinaviska – i synnerhet fornvästnordiska – källornas fundamentala betydelse för verkets konception? Det ligger förstås nära till hands att läsa denna titel i ljuset av två andra, likaledes monumentala bidrag till den tyska kulturhistorien: Jacobs *Deutsche Grammatik* (1819–37) och den av bägge bröderna påbörjade *Deutsches Wörterbuch*. Det tyska folket skulle förses med ett totalt register över de tre storheter som med tilltagande prioritet burit upp, dirigerat och format dess röst: ett ordförråd, en grammatik och en mytologi. Ändå finner så-

dana patriotiska ambitioner sin motvikt i en, visserligen mindre framträdande men hos Jacob alltjämt urskiljbar, tro på det totala systemet, vilket en gång låtit sådana lokala variationer framträda mot bakgrund av Guds allestädes närvarande signatur.

Avslutning

Jag vill avslutningsvis återvända till den inledande frågeställningen, nämligen i vilken mån textkritik har något med mytforskning att göra. Textkritiken blir lätt till en blind fläck i kontrasteringen mellan, å ena sidan, studiet av mytens plats i en muntlig tradition och, å andra sidan, studiet av myten som en i förhållande till sitt medium relativt självständig taxonomisk struktur. Jag har förhoppningsvis lyckats visa att dessa två perspektiv både kan och bör överkorsas. Det ter sig självklart att en antropologisk undersökning av muntliga traditioner inte kan förbise det muntliga framförandets teknik och omedelbara reception. Vad en sådan teknologi kan tänkas belysa ifråga om tradentens stilgrepp, retoriska strategier och psykologiska konstitution äger en empirisk tyngd, som aldrig helt kan uppvägas av den underliggande berättelsestrukturen. Det borde dock vara lika självklart att, så långt det nu är möjligt, beakta sådana aspekter när det gäller avskrifter, omarbetningar och översättningar av texter som på ett eller annat sätt kan knytas till redan kända traditioner. Även här uppträder tradenter som står i en levande, om än inte blott muntlig, tradition, och som därmed måste försöka motsvara omgivningens krav och förväntningar.

Traditionens fortsatta liv visar sig inte i den oföränderlighet och beständighet som traditionsexegeeten gärna sätter i samband med dess stoff, utan tvärtom i de inre och yttre faktorer som inverkar på utformningen av det traderade stoffet och därmed möjliggör nya tolkningar. Bröderna Grimms arbetsmetoder och moraliska hållning är betecknande för aktörerna i en sådan levande tradition. Drivkraften bakom deras projekt tycks inte ha varit egennyttig exploatering, men inte heller en vilja att avskärma sig från och därmed lämna orörd en yttervärld, som blivit föremål för dokumentation och analys. Samtidigt koncipieras hos bröderna, särskilt hos Jacob, idéer som kommit att spela en avgörande roll i nyare mytforskning. Det är emellertid det textkritiska perspektivet, vilket denna seglivade mytteoretiska agenda ibland tillskriver oförtjänt låg prioritet, som låter oss komma sådana vetenskapshistoriska ledtrådar på spåren. Ovanstående exempel ger oss än en gång anledning att problematisera det invanda kausalsammanhanget myt→mytografi→mytologi, dvs. hur den en gång levande myten förvandlas till litterär anekdot för att slutligen – någon gång under 1800-talet – underkastas vetenskaplig analys.

Summary

Sleeping Beauty and myth: Clues to a history of scholarship in Kinder- und Hausmärchen. By Peter Jackson. This paper proceeds from a polarization that still endures in the contemporary study of myth. As a consequence of this polarization, students of myth are either expected to emphasize the performative aspects of myth in ethnographical settings, with less attention to printed sources, or the narrative–taxonomic patterns of "printed" myths, with less attention to their textual formation. Both strategies apparently fail to appreciate the performative qualities of the textual formation.

In the light of these circumstances, a neglected aspect of the Brothers Grimm's editing of *Kinder- und Hausmärchen* (KHM) is approached with the twofold aim of 1. tracing recurrent modes of thought in the contemporary study of myth, and 2. demonstrating that the ways in which the Brothers Grimm understood and executed their task by no means elude the actions and reactions of tradents in living oral traditions. While the first part of the paper, "Sleeping Beauty and the flag on the shield-wall", explores the implications of an emendation in the second edition of KHM (1819), the second part, "Myth, language, and letters", delineates some of these implications by touching upon the brothers' – especially Jacob's – intellectual legacy. As it turns out, important aspects of this legacy derive from the German linguist and mythologist Johann Arnold Kanne (1773–1824) who, despite an obvious lack of scholarly rigor, seems to have forestalled a mainstay in the structural study of myth.

Noter

1 Lévi-Strauss artikel publicerades för första gången 1955 i en särskild skriftserie knuten till American Folklore Society. Jag hänvisar här till den version som ingår i *Structural anthropology*, 2 vol. (New York, 1963–76), I, 206–31.

2 Se exempelvis Bruce Lincoln, *Theorizing myth: Narrative, ideology, and scholarship* (Chicago, 1999).

3 Se exempelvis Graeme MacQueen, "Whose sacred history?: Reflections on myth and dominance", *Studies in Religion/Sciences Religieuses* 17 (1988), 143–57.

4 Se exempelvis Georgory Schrempps inledning till Georgory Schrempp & William Hansen, eds, *Myth: A new symposium* (Bloomington, 2002), 1–15. Ett annat exempel är Edmund Leachs flitigt citerade "Critical introduction" i Michail Ivanovic Steblin-Kamenkij, *Myth* (1976), eng. övers. (Ann Arbor, 1982), 1–20.

5 Se särskilt Lincoln, *passim*.

6 Kurt Derungs, *Die ursprüngliche Märchen der Brüder Grimm: Handschriften, Urfassung und Texte zur Kulturgeschichte* (Bern, 1999).

7 Namnet *Dornröschen* saknas helt i Ölenbergmanuskriptet och förekommer endast i en bisats i utgåvan från 1812. Se diskussionen i Heinz Rölleke, "Die Stellung des *Dornröschen*-Märchens (KHM 50) zum Mythos und zur Heldensage", i Heinz Rölleke, *Die Märchen der Brüder Grimm: Quellen und Studien. Gesammelte Aufsätze* (Trier, 2000), 157–69.

8 Bland de andra sagor som också skall ha stammat från henne märks exempelvis *Rotkäppchen* ("Rödluan") och *Des Schneiders Däumerlings Wanderschaft* ("Tummeliten"). Se Hermann Gerstner, *Die Brüder Grimm* (Gerabronn, 1970), 87.

9 Derungs, 10.

10 Märk väl att inte heller Perraults *La belle au bois dormant*, i motsvarande passage, förtäljer något om vimplar eller fanor: "car il crût dans un quart d'heure tout autour du parc une si grande quantité de grands arbres et de petits, de ronces et d'épines entrelacées les unes dans les autres, que bête ni homme n'y aurait pu passer: en sorte qu'on ne voyait plus que le haut des Tours de Château, encore n'était-ce que de bien loin." Se Jean-Pierre Collinet, ed., *Perrault: Contes* (Paris, 1981), 134.

11 Hermann Gerstner, ed., *Die Brüder Grimm: Ihr Leben und Werk in Selbstzeugnissen, Briefen und Aufzeichnungen* (München, 1952), 58. Min övers.

12 Ibidem. Min övers.

13 KHM (Berlin, 1822), vol. 3, 87.

14 Den fornisländska ortografen, som avsevärt skiljer sig från den i bröderna Grimms tidiga utgåva, bygger här på Gustav Neckels, *Edda: Die Lieder des Codex regius nebst verwandten Denkmälern*, 2 vol. (Heidelberg, 1962–68), I, 190.

15 Brev från Jacob Grimm till Achim von Arnim 28/1, 1813, i Gunhild Ginschel, *Der junge Jacob Grimm 1805–1819* (Stuttgart, 1989), 248.

16 Ibidem.

17 Ibid., 256.

18 Brev från Jacob Grimm till Achim von Arnim 31/12, 1812, i Ginschel.

19 Se särskilt förordet till KHM, vol. 3, iii. Bröderna säger sig sorgfälligt ha redovisat sagornas överensstämmelse med annat traderat stoff, från vilket dessa ofta är avsevärt fjärrade i tid och rum. I enstaka fall kan man förmoda direkt förmedling, men bröderna menar sig endast ha funnit stöd för detta i undantagsfall. Likheter förblir därför i de flesta fall oförklarade, men icke desto mindre iögonenfallande.

20 Ibidem, 247 f.

21 Tanken framgår tydligt av ett brev från Novalis till A. W. Schlegel, daterat 30/11, 1797. Schlegels översättning av Shakespeare karakteriseras här genom sitt förhållande till *das Ganze*, sann översättning förstås i termer av "utvidgning" (*Erweiterung*) och all poesi som till sin natur varande ett slags översättning. Se Richard Samuel, ed., *Novalis: Schriften*, 5 vol. (Darmstadt, 1960–88), IV, 235 f.

22 Brev från Jacob Grimm till Karl von Savigny 20/5, 1811, i Wilhelm Schoof, ed.,

Briefe der Brüder Grimm an Savigny (Bielefeld, 1953), 109.

23 Jfr Kannes utsaga beträffande gudanarnens transmutationer: "das Wort wird übersetzt: *ohne Ende*". Diskussion i Stefan Willers uppsats "übersetzt: ohne Ende: Zur Rhetorik der Etymologie bei Johann Arnold Kanne", i Stephan Jaeger & Stefan Willers, eds, *Das Denken der Sprache und die Performanz des Literarischen um 1800* (Würzburg, 2000), 126.

24 Erich Neumann, *Johann Arnold Kanne: Ein vergessener Romantiker. Ein Beitrag zur Geschichte der mystischen Sprachphilosophie* (Erlangen, 1927), 109.

25 Ibidem, 72 ff.

26 Johann Arnold Kanne, *Erste Urkunden der Geschichte oder allgemeine Mythologie* (Baireuth, 1808), 71 f. Min övers.

27 Ibidem, 203. Min övers.

28 Willers, "übersetzt", 116.

29 Ginschel, 326 ff.

30 Brev från Jacob Grimm till George Friederich Benecke 16/1, 1813, i Ginschel, 344.

31 Ibidem.

32 Se i synnerhet brevet från Jacob Grimm till Karl von Savigny 18/1, 1816, i Ginschel, 345.

33 Jacob Grimm, *Deutsche Mythologie* (1835), 4. uppl. (Berlin, 1876), 2 vol., II, xvii. Utgåvan är identisk med den andra utgåvan från 1844. Min övers.

34 Att just denna tankefigur skulle visa sig ovanligt produktiv låter sig demonstreras med viss precision. Vi påträffar den över ett halvt sekel senare hos Ferdinand de Saussure i dennes ofta förbisedda studier av den medelhögtyska Niebelungenlegenden, därefter hos Georges Dumézil, möjligen förmedlad genom Saussures förtrolige adept Antoine Meillet (jfr Jean Starobinskis *Les mots sous les mots: Les anagrammes de Ferdinand de Saussure* [Paris, 1971], 167), och kanske även hos Lévi-Strauss. Vad som utmärker tankefiguren, också i dess yngsta och mest avmystifierade versioner, är övertygelsen om att de regler som ständigt – sedan minnes tider och till synes bortom människans egen kontroll – verkar i språket även kan sägas verka i myten och kulturen. Jfr följande bestickande exempel:

"Det är med utgångspunkt i dessa generella antaganden som vi nalkas den ospecificerade legenden, eftersom varje aktör är en symbol som kan anses variera, – precis som

i fallet med runan – a) namnet, b) dess position i förhållande till andra – c) karaktären; d) funktionen, handlingen. Om namnet byter plats kan det få till följd att en del av handlingen förskjuts, och vice versa, eller att hela dramat förändras på grund av denna slump.” Se Ferdinand de Saussure, ms. 3958/4, 1910; Starobinski, 19. Min övers.

”En fonetisk överensstämmelse äger endast beständighet inom den jämförande språkvetenskapen om den kan härledas ur ett tillräckligt stort antal homogena exempel i en serie, eller om den harmonierar med andra fonetiska överensstämmelser på så sätt att dessa bildar ett system. [...] Även det jämförande studiet av indoeuropeiska civilisationer måste ta hänsyn till denna regel.” Se Georges

Dumézil, *L'héritage indo-européen à Rome* (Paris, 1949), 34 f. Min övers.

”(1) Myten, liksom resten av språket, består av konstituerande enheter. (2) Dessa konstituerande enheter förutsätter de konstituerande enheterna i språket när de analyseras på andra nivåer – nämligen, fonem, morfem och semem – men dessa skiljer sig likväl från de senare på samma sätt som de senare skiljer sig åt sinsemellan; de tillhör en högre och mer komplex ordning. Av detta skäl skall vi kalla dem grova konstituerande enheter.” Se Claude Lévi-Strauss, ”The structural study of myth” (1955), i idem, *Structural*, 210 f. Min övers.

35 Grimm, *Mythologie*, II, 1007 f.

Nordens koordinater

*Vetenskapliga konstruktioner
av en europeisk region 1770–1850¹*

Hendriette Kliemann

Unter dem Worte Norden versteht man [...] die Länder, welche zunächst dem Nordpol liegen. In der letzten Bedeutung ist es ein äußerst unbestimmter Begriff, indem man bald mehr, bald weniger darunter versteht. Es läßt sich vom Norden, sobald der Begriff einmal genau festgesetzt ist, eine allgemeine Charakteristik entwerfen, welche die gemeinschaftlichen Eigenheiten der Länder und ihrer Bewohner (Nordländer) enthielte.²

Nordenbegreppets mångfaldighet och förändring

”Norden” – vad är det? Var ligger den? Definitionen borde vara enkel. Det handlar i första hand om ett väderstreck och som sådant borde det väl vara en oföränderlig fixpunkt. Men väderstreck är också geografiska begrepp. Som sådana betecknar de vid varje givet tillfälle de områden som utgår från en specifik betraktare, varför definitionen också beror på ståndpunkten.³ Definitionen försvåras ytterligare av den betydelseförskjutning som ett begrepp utsätts för under tidens lopp. Det gäller också geografiska benämningar och egennamn.⁴ ”Norden” har vid olika tider och i olika sammanhang betecknat olika geografiska områden. Den har haft en stor töjbarhet över tid och kunnat associeras på olika sätt. På romarnas tid gällde alla ”barbariska” länder bortom Alperna, dvs. utanför Romariket, som ”nordiska”. Norden har också betecknat vikingarnas och normandernas kultur, liksom det protestantiska Europa utanför de katolska länderna samt Nederländerna och Nordsjön. Norden kan även beteckna Hansans inflyelseområde eller dagens Norden, dvs. Nordeuropa som det definieras av Nordiska Rådet.⁵

Under tidens lopp har det således funnits en rad olika definitioner. Definitionen försvåras ytterligare av generationernas olika tolkningsmönster och syn på begreppet ”Norden”. Grovt taget kan man urskilja två olika tolkningar: å ena sidan ett Nordenbegrepp som präglas av den antika världsbilden och behärskas av ett Nord–Syd-tänkande, å den andra ett Skandina viendominerat Nordenbegrepp.⁶ Den antika världsbildens Nord–Syd-dikotomi dominerade synen på Norden fram till 1700-talet. Den baserades på tvådelningen av den kända världen i de bekanta och civiliserade länderna kring Medelhavet respektive de okända, ”barbariska” områdena i norr. Norden sträckte sig således obestämt och vittfam-

nande från Atlanten ända till Asien, och kunde inbegripa de brittiska öarna likaväl som dagens Östeuropa och Sibirien. Ryssland betraktades fram till 1700-talet som en ”nordisk” stat. Tsar Peter I (1672–1725) ansågs vara den store härskaren i ”Norden” och Köpenhamn, Stockholm, S:t Petersburg och Gdansk betraktades som tillhörande samma nordliga krets.

Kring 1800 förminskades dock Nordenbegreppets geografiska räckvidd drastiskt. Dess gränser försköts parallellt med uppfinandet av ”Östeuropa”, som i forskning, historieskildringar, reseberättelser och liknande sammanhang konstruerades som det framväxande Västs motpol.⁷ Ryssland, som hittills hade räknats till de nordiska makterna, kom alltmer att betraktas som en ”östlig” istället för en ”nordisk” stat. Uppkomsten av begreppet *Osteuropa* beskrivs i detalj av östeuropahistorikern Hans Lemberg i en uppsats från 1985, där han visar att ”Östeuropa” var en konstruktion av det tidiga 1800-talet.⁸ I motsats därtill förlägger den amerikanske forskaren Larry Wolff i *Inventing Eastern Europe* (1994) Östeuropas uppfinnande redan till 1700-talet. Han tar dock inte hänsyn till det samtida språkbruket, som fortfarande använde sig av begreppet ”Norden”. ”Östern” kändes bara till som ”Orient”.⁹ Dessa två studier undersöker de stora förändringar som ”Norden” och ”Östern” genomgick under tiden kring år 1800. Deras fokus ligger dock på Östeuropa. Förändringarna i uppfattningen om Norden nämns bara i förbigående.

Skapelsen av ”Östeuropa” på Nordens bekostnad visade sig framgångsrik under 1800-talet och kulminerade i Krimkriget (1853–56). Med ”Norden” avsågs sedermera i första hand Skandinavien. Denna nya och geografiskt inskränkta Nord försågs mot bakgrund av nationsbildningsprocessen med ett nytt, framför allt kulturellt, innehåll. De negativa attribut som dittills hade karakteriserat ”Norden”, som civilisatorisk efterblivenhet och ”barbari”, associerades i det följande med begreppet ”öst”. Den skandinavisk–germanska Norden upphöjdes däremot som civilisationens respektive germanernas vagg, och försågs med positiva innebörder och ett nytt kulturellt innehåll.¹⁰

Syfte, material och avgränsning

Denna text fokuserar på Nordenbegreppetsandel kring 1800. Till grund för denna uppsats ligger författarens tyskspråkiga avhandling *Koordinaten des Nordens: Wissenschaftliche Konstruktionen einer europäischen Region. 1770–1850* (”Nordens koordinater: Vetenskapliga konstruktioner av en europeisk region. 1770–1850”), där förändringarna i bilden av denna europeiska region vid övergången till modern tid har undersökts med hjälp av Norddefinitioner i tysk- och skandinaviskspråkigt, vetenskapligt källmaterial. Denna text sammanfattar de väsentliga resultaten.

Undersökningsperioden sträcker sig från 1770 till 1850, från begynnelsen av den systematiska, vetenskapliga forskningen om Norden över de kulturella och politiska förändringarna under Napoleonkrigen till Nordenbegreppets nationalisering, politisering och ideologisering vid mitten av 1800-talet, parallellt med Östeuropabegreppets etablering. I denna process spelade vetenskapen en avgörande roll. Det var lärda vetenskapsmän som forskade om de europeiska regionerna, gjorde dem till sina forskningsfält och på detta sätt medvetet och explicit definierade begreppen. Det är därför som undersökningen fokuserar på den vetenskapliga miljön och inte t. ex. på skönlitterära källor eller reseskildringar. I de sistnämnda finns givetvis mycken värdefull information om bilden av de nordliga regionerna, med utförliga beskrivningar och berättelser om de olika länderna och regionerna, men det är sällan man hittar explicita överläggningar och uttalanden om vad Norden är och hur den skulle kunna definieras och begränsas.¹¹ Dessa teoretiska reflexioner och regionala koncept hittar man däremot i den vetenskapliga litteraturen, för vilken reseberättelserna dock utgjorde en mycket viktig informationskälla.¹²

Kring år 1800 befann sig vetenskaperna själva i en period av djupgående innehållsmässiga, metodiska, strukturella och institutionella förändringar. Undersökningsperioden sammanfaller med det som Björn Wittrock kallar den första stora transformationen i modern universitetshistoria.¹³ Med denna förbinder man vanligtvis de så kallade Humboldtska idéerna och reformerna, som betonar forskningens och lärandets enhet, vetandets enhet samt ett forskningsprimat – dvs. undervisning baserad på och kontrollerad av vetenskapen – och ett ideal om en nationell kultur grundad på lärdom och vetenskap.¹⁴ I praktiken ledde dessa forsknings- och bildningsideal till en ökad vetenskaplig specialisering och differentiering. Upplysningens universellt lärde avlöstes av specialisten, som var expert på ett noga avgränsat område och inte längre generalist. Så småningom utformades och etablerades självständiga vetenskapliga (del)ämnen, bland dem de för den stora, vida ”Norden” relevanta disciplinerna nordisk fornforskning, germanistik, skandinavistik, slavistik och orientalistik.¹⁵ Inom vart och ett av dessa ämnen var forskarna angelägna om att bestämma det egna forskningsfältet. På detta sätt bidrog de nya disciplinerna och den vetenskapliga specialiseringen väsentligt till fragmenteringen av den stora, vidsträckta Norden. Samtidigt bidrog nationsbildandet och sökandet efter den nationella identiteten till en allt starkare orientering mot den enskilda nationens språk, kultur och historia.¹⁶ På långt sikt ledde detta till att konceptet om den transnationella, kontinentövergripande och kosmopolitiska Norden överlevde sig självt.

Analysen fokuserar på källor från den tysk- och skandinaviskspråkiga vetenskapliga miljön. Detta val sker på grund av de nära kulturella och vetenskapliga förbindelserna mellan Skandinavien och Tyskland; den

stora, ömsesidiga påverkan mellan tysk- och skandinavisktalande vetenskapsmän och deras intensiva vetenskapliga utbyte inom de nordiska ämnena under denna tid.¹⁷ Det var framför allt i dessa länder som man på ett systematiskt sätt började sysselsätta sig med Norden. I Skandinavien därför att man var angelägen om att forska om den egna regionen och dess historia, i Tyskland därför att man saknade ett lika rikt och omfattande källmaterial om det egna förflutna som det som fanns i Skandinavien, men också i andra europeiska länder, varför man återopade sig på släktskapet mellan de tyska och skandinaviska folkstammarna.¹⁸ Norden är alltså både självbild och en bild av det andra. Det ena är i detta sammanhang förutsättningen för det andra.¹⁹

Bernd Henningsen talar om en speglad ”germanisering” (*gespiegelte Germanisierung*), där tyskarnas bild av det andra och identifikationen med denna bild har lett till en förstärkning av självbilden i Skandinavien. Från Island kom de fornnordiska källorna till Skandinavien, i synnerhet till forskarna i Köpenhamn. Därifrån fick de tyska vetenskapsmännen materialet för sina forskningar. Deras ”germaniserade” utläggningar lästes och kommenterades därefter i Skandinavien, där de förstärkte den egna självbilden.²⁰ Det är denna växelverkan mellan den skandinaviska och den tyska vetenskapliga miljön som motiverar den språkliga och geografiska avgränsningen av källmaterialet. Det står dock utom tvivel att en utvidgning utöver dessa länder och språk skulle kunna ge ytterligare perspektiv på ämnet och berika den begreppshistoriska forskningen om Norden.

Med analysen av de vetenskapliga definitionerna av Nordenbegreppet eftersträvades i avhandlingen tre ändamål. För det första var målet en typologisering av Nordenbegreppet och en systematisk undersökning av konstruktionens olika nivåer. Det andra ändamålet var att strukturera tidsperioden 1770–1850 och diskutera möjliga cesurer och vändpunkter inom denna period. Det tredje syftet var analysen av debattens räckvidd och den europeiska kontextens betydelse. I det följande kommer till att börja med olika forskningsperspektiv på Norden att framställas och diskuteras. Därefter sammanfattas avhandlingens väsentliga resultat analogt med de ovan formulerade syftena under rubrikerna ”Nordenbegreppets flexibilitet”, ”Förändringarnas olika nivåer” och ”Den europeiska dimensionen”.

Forskningsperspektiv på Norden

I dagens forskning kan man urskilja minst tre olika sätt att närma sig regionen ”Norden”. Det första är att se formeringen av Norden som en process, i vilken uppfattningen om Nordenbegreppet inte är given. Fokus ligger härvid på den samtida Nordenbilden och på de samtida definitionerna av denna region. Det handlar således om en begreppshistorisk ansats.²¹

Hittills har själva begreppet ”Norden” dock inte blivit föremål för en sådan systematisk och utförlig analys. År 1926 gjorde konsthistorikern Johannes Schwieger ett ensamt försök att närma sig begreppet ”Norden”, eftersom han hade insett att den moderna vetenskapen inte använde sig av ett enhetligt begrepp och inte heller reflekterade över den rådande mångfalden i definitionerna, vilken berodde på sammanhanget och författaren.²²

Det andra sättet att närma sig ”Norden” är att i efterhand konstruera den som en historisk region (*Geschichtsregion*).²³ Fokus ligger på det – politiskt, socialt och kulturellt – strukturellt gemensamma inom ett specifikt, nordligt, territorium under en specifik tidsperiod. Dessa definierar regionens samhörighet oavsett hur de samtida uppfattningarna om och definitionerna av denna region såg ut. Som exempel kan nämnas de olika försöken att etablera Östersjön eller Nordösteuropa som sådana historiska forskningsenheter.²⁴ Det tredje sättet är att betrakta ”Norden” som ett under en specifik period existerande, politiskt rum. Fokus ligger härvid på det gemensamma politiska agerandet utifrån den av samtiden allmänt accepterade tillhörigheten till denna region. Regionen betraktas som en samtida konstruktion.²⁵

Inte minst mot bakgrund av kultur- och rumforskningens popularitet efter den så kallade *cultural* och *spatial turn* är det viktigt att tydligt skilja dessa olika perspektiv åt och att klargöra den egna ståndpunkten. Detta kan då hjälpa till att bringa analytisk reda i det ökande och därför också allt oftare oklara bruket av begreppen ”rum” och ”kultur”.²⁶ I samband med ”Norden” har hittills framför allt studier om den s. k. kulturella konstruktionen av denna region, där tonvikten lagts på dess innehåll och gemensamma kulturella egenskaper, förekommit. Hit hör t. ex. den av Øystein Sørensen och Bo Stråth utgivna antologin *The cultural construction of Norden* (1997) och Bernd Henningsens *Der Norden: Eine Erfindung* (1993).²⁷ Nordens skiftande geografiska räckvidd diskuteras dock mera sällan. Denna text sammanför båda dimensionerna i form av en begreppshistorisk analys som tar hänsyn till rummet och till kulturen. Den följer den ansats som Martin W. Lewis och Kären E. Wigen uppvisar i sin studie om kontinenterna, *The myth of continents* (1997), där de skiljer ”spatial constructions” och ”cultural constructions” åt.²⁸ Formeringen av Norden betraktas härvid som en process i vilken uppfattningarna om Norden varierat över tid, beroende på intresseläget och sammanhanget. Beroende på de kriterier som använts för definitionen av begreppet klassificeras Nordenkonstruktionerna i denna text under de tre rubrikerna, eller dimensionerna, klimat, rum och kultur.

Klimatdimensionen bildar förutsättningen och bakgrunden för de geografiska och kulturella Nordenkonstruktionerna.²⁹ Den frågar efter de naturliga förutsättningarna och efter klimatteoriernas betydelse för konstruktionen av denna region. Den ägnar sig åt klimatteoriernas påverkan

på Nordenbilden och definitionen av den nordiska naturen och den nordiska karaktären, men den fokuserar också på sådana koncept som betraktar Norden som en av de europeiska klimatzonerna. Klimatdimensionen beskriver Nordens tidlösa innehåll: dess kalla och nordliga läge, och dess natur. Dessa klimatförutsättningar utgör den konstanta projektionsskärmen mot vilken Norden konstrueras och avgränsas mot Södern. De bildar bakgrunden för så gott som alla Nordenkonstruktioner omkring år 1800.

Den geografiska dimensionen sysselsätter sig med rummet och frågan ”var?”. Den lägger således tonvikten vid de rumsliga föreställningarna om Norden, Nordens läge och dess gränser. Den frågar vilka länder som räknades till Norden. På den transnationella nivån bildar Europabilder, geografiska föreställningar, förändringar på den europeiska politiska kartan och förskjutningar i de europeiska maktförhållandena bakgrunden för interpretationen av den geografiska dimensionen.³⁰ Den handlar om Nordens funktion inom Europa i statsvetenskapliga forskningskoncept och behandlar det s. k. ”Nordiska staternas system” (*Nordisches Staatensystem*) och den s. k. ”Nordiska jämvikten” (*Nordisches Gleichgewicht*) samt Rysslands nordiska *image*.³¹ Men den frågar också efter den fysiskt geografiska konstruktionen av Norden. Slutligen kastar den ljus över Nordens olika gränzoner, regioner, centra och periferier, bland dem Alperna, Östersjön, Skandinavien, Danmark, Sibirien och Lappland.

Den kulturella dimensionen fokuserar på Nordens innehåll och lägger tonvikten vid frågorna ”vad?” och ”hur?” i stället för ”var?”. Den fokuserar på det delvis nya kulturella innehåll, som utvecklas inom mytologi, historia, språk, litteratur, konst och arkitektur, dvs. på de områden som nationerna använder sig av för den egna definitionen och legitimeringen i början av 1800-talet. I den vetenskapliga kontexten är det just nyetableringen, specialiseringen och ideologiseringen av de enstaka ämnena som bestämmer interpretationen av Nordens kulturella dimension. Den handlar om förhållandet mellan vetenskap och nation och utdanandet av den nationella identiteten genom konstruktionen av en transnationell region.

Nordens flexibilitet

”Norden” är ett begrepp som definieras på olika sätt beroende på kontexten och ämnet, författarens ståndpunkt, hans målsättningar, intressen och intentioner. Frågar man vad som kännetecknar Norden, så är det nog dess flexibilitet som är det mest markanta. Denna flexibilitet visar sig såväl när det gäller Nordens gränser och dess skiftande geografiska utsträckning som ifråga om Nordenbegreppets definition vid olika tidpunkter. Flexibel är dessutom interpretationen och utläggningen av de egenskaper som karakteriserar Norden. Dessa tre spelvarianter av Nordens flexibilitet beskrivs i det följande.

Nordenbegreppets geografiska flexibilitet visar sig först och främst däri att det är omöjligt att klart och tydligt ge en geografisk definition av Norden med hjälp av det samtida källmaterialet. Det gjordes mångfaldiga förslag till olika geografiska indelningar och många nyuppfinningar av geografiska benämningar kring 1800. De vittnar om de samtida forskarnas kreativitet och fantasi, framför allt under decennierna före sekelskiftet, när geografin började etablera sig som ett eget forskningsfält och löstes från historievetenskapen.³² Dessa geografiska utkast sträckte sig över ett område som sträckte sig från Alperna och Atlanten till den asiatiska delen av Ryssland. Det är anmärkningsvärt att "Norden" inte nämndes som en självständig region under detta namn i den geografiska, statsvetenskapliga och statistiska litteraturen kring 1800. I stället talade man om "Nord-europa", "Skandinavien", "Östersjöländerna" och "Nordsjöländerna" (*Ostseeländer* och *Nordseeländer*) eller de "Nordiska länderna" (*Nordische Länder*), de "Nordiska rikena" (*Nordische Reiche*) eller "Midnattsstaterna" (*Mitternächtige Länder*).³³

Det fanns dock vissa regioner och gränzoner som de samtida forskarna regelbundet hänvisade till. Hit hörde Europa norr om Alperna, Östersjön, Skandinavien, Danmark – vilket fungerade som gränzon mellan nord och syd – samt Sibirien och Lappland. I samband med den universella Nord–Syd-dikotomin nämndes Alperna som Nordens gräns redan under antiken. Men denna definition fanns också kvar på 1800-talet.³⁴ Östersjön beskrevs framför allt från tysk sida som "Nordens Medelhav".³⁵ Det var den förmenta, germanska gemenskapen som framhövdes och som skulle motivera det regionala sambandet.³⁶ Skandinavien framstod som Nordens naturliga enhet och frammanades som sådan framför allt av skandinavismens anhängare.³⁷ Danmarks tillhörighet till Norden var däremot oklar. Landet intog en brofunktion mellan Norden–Skandinavien och kontinenten–Tyskland. Beroende på det politiska intresseläget räknades Danmark antingen till den ena eller till den andra sidan.³⁸ Gemensamt för dessa regioner var att de bara framställde förment geografiska konstruktioner. I själva verket bestämdes de i första hand av politiskt allians-tänkande. Sibirien och Lappland framstod däremot som den ryska respektive skandinaviska Norden. De representerade kartans utkanter och yttersta regioner. Båda var föremål för romantiskt svärmeri och bildade projektionsskärmar för respektive nations framtid.³⁹

Vid sidan av den geografiska flexibiliteten visade Norden också en tidlig flexibilitet. Den förekom i två olika varianter i den vetenskapliga debatten kring 1800, och formulerades förenklat på följande sätt: varje tid har sin egen Nord och "Norden" betecknar en specifik historisk tidsperiod.

Bakom tesen att varje tid hade sin egen Nord låg insikten att varje epok hade en egen Nordenbild och att det var denna definition av Norden som måste läggas till grund för den egna forskningen om just denna tidsepok.

Göttingenhistorikern August Ludwig von Schlözer (1735–1809) skilde t. ex. på olika kronologiska nivåer i sin allmänna nordiska historia, *Allgemeine Nordische Geschichte* (1771).⁴⁰ Häri utvecklade han en systematisk teori av programmatisk karaktär om den nordiska historien och de nordiska folkstammarna. Denna bok markerar därför början till utförliga och systematiska studier om just ”Norden”.⁴¹ Schlözer lade fram ett utkast till ett nordiskt system för den bibliska tiden med en *pontisk, baltisk, rysk, samojedisk* och *sibirisk* Norden, och tillfogade beteckningen *Polar-Norden* för 1400-talet. Sedan varierade han denna indelning vid beskrivningen av de antika föreställningarna om Norden genom att då indela ”den stora Norden” i den *keltiska, baltiska, finska* och *pontiska* Norden.⁴² Norden blev i detta sammanhang till ett kontextrelaterat, historierumsligt koncept.

Den andra varianten, som använde ”Norden” för att beteckna en viss tidsperiod inom historien formulerades i korrelation med de moderna nationalstaternas uppkomst och ansträngningarna att legitimera dem. I denna kontext var ”Norden” liktydig med ”Skandinavien”. Det späningsförhållande som resulterade ur anspråket på att skriva den egna nationens historia och det förhållande att det handlade om en transnationell region löstes genom att Norden rycktes bort från samtiden. Den projicerades på en förfluten tid, i vilken det kulturellt gemensamma lagrade sig över de samtida, regionala skillnaderna. Detta visade sig bland annat i de samtida tidskrifter som ägnade sig åt ”nordiska” ämnen, t. ex. Peter Erasmus Müllers (1776–1834) *Sagabibliothek* (1817–20), de *Nordiske Oldskrifter* (1847–96) – utgivna av Nordiska Literatur-Samfundet i Köpenhamn – Christian Molbechs (1783–1857) *Nordisk Tidsskrift for Historie, Literatur og Konst* (1827) och Fredrik Barfods (1811–96) *Nordisk Ugeskrift*. Alla hade ”Norden” i titeln, men syftade framför allt på den egna nationen. Nordens tidsliga flexibilitet fogades till den rumsliga flexibiliteten. Geografin blev till historia. ”Norden” avsåg sedermera en – vid varje givet tillfälle olikartat definierad – tidslig epok.

Den vetenskapliga debatten om Norden kännetecknades förutom av flexibiliteten angående rum och tid också av en flexibilitet angående Nordenbegreppets innehåll. För karakteriseringen av Norden användes dock vissa konstanta egenskaper. Flexibiliteten låg därför snarare i interpretationernas variabilitet och den skiftande utläggningen av just dessa egenskaper. Till dessa egenskaper hörde Nordens perifera läge, dess långvarighet, ursprunglighet och överlägsenhet, beskrivningen av den nordiska naturen och Nordens permanenta konkurrensförhållande till Södern.

Nordens avlägsna läge utgjorde en central aspekt i den vetenskapliga debatten kring 1800. Inom politik och statsvetenskap skapade den förutsättningen för och nödvändigheten av konstruktionen av ett nordiskt styrkepolitiskt balanssystem (*nordisches Gleichgewicht*) och den däri rådande nordiska balansen (*nordisches Staatensystem*) på 1700-talet. Fram

till början av 1700-talet betraktades Sverige och Danmark som de nordiska makterna. Begreppet utvidgades när Ryssland gjorde sitt intåg på den europeiska politiska scenen under Peter den store. Som en reaktion på det och för att kunna inbegripa Ryssland i de politiska maktfördelningsmodellerna, skapades tankefiguren om de nordiska staternas system som motpart till de sydliga staternas system. Som nordiska stater räknades därefter vanligtvis Ryssland, Sverige med Finland och Danmark med Norge. Preussen befann sig mellan de sydliga och de nordliga staternas system och kunde, beroende på situationen, räknas såväl till Norden som till Södern.

Denna indelning fanns kvar ännu på 1800-talet. Först efter Napoleonkrigen avlöstes denna tankefigur långsamt av andra modeller, som bättre kunde återspegla den aktuella maktfördelningen i Europa.⁴³ Den tyske statsvetaren Arnold Herrmann Ludwig Heeren (1760–1842) använde sig ännu av tvådelningen i de nordliga och sydliga staterna i den första upplagan av sin handbok i historien om de europeiska staternas system, *Handbuch der Geschichte des europäischen Staatensystems* (1809). I den fjärde upplagan, som kom ut 1822, dvs. efter Wienerkongressen (1814–15), upphävde han däremot denna dikotomi: ”Med hänsyn till den nära sammanvävningen mellan båda [systemen] bildar Europa från och med nu bara ett enda statssystem.”⁴⁴

Nordens avlägsenhet och därmed dess relativa okändhet bestämde också Nordens relevans som forskningsämne. För vetenskapsmännen var det just det perifera läget som garanterade lugn och ro och stabila förhållanden. Detta passade dem framför allt under Napoleonkrigen (1803–14/15) kaotiska läge. Vid denna tidpunkt lämpade sig den lugna Norden särskilt väl för vetenskapliga och framför allt för geografiska och statsvetenskapliga framställningar. Den tyske geografen Carl Ritter (1779–1859) började medvetet sin geografiska framställning av Europa i tre delar, *Europa ein geographische-historisch-statistisches Gemälde* (1804–09), med Nordeuropa, och inte med Syd- eller Västeuropa. Tyskland utelämnade han på grund av det politiska läget: ”Jag har valt den hittills lugna Norden som första del, när Tyskland får lugn och ro och därför tillåter en sådan framställning som den planerade, går ännu inte att säga. Det har därför inte inbegripits i dessa tre delar.”⁴⁵

Med sitt perifera läge utmärkte Norden kartans utkanter och kunde därmed stå för det okända och utforskade. Som sådan gav den redan under antiken rum för mytologier och utopier. Kring 1800 hade Norden dock nästan helt utforskats. Dess geografiska konturer hade klart och tydligt bestämts och dess topografi hade blivit känd. I det här läget fanns det inte längre någon plats för spekulationer. Projektionen av det okända förflyttades därför till en mytisk, icke fattbar förhistorisk tid – den nordiska forntiden.

Nordens avlägsenhet utgjorde ett väsentligt element i karakteriseringen av denna forntid och den nordiska mytologin. Opåverkad av folkvand-

ringarnas virrvarr kunde den nordiska traditionen enligt den samtida interpretationen vara genom århundradena. Därför, ansåg man, förelåg den i oförändrad och ren form. Här ligger det centrala motivet bakom den tyska adaptationen av den nordiska mytologin och traditionen. Eftersom Tyskland på grund av sitt centrala läge mitt på kontinenten utsattes för mångfaldiga kulturella inflytanden kunde det, enligt de samtida tolkningarna, inte bevara den egna, germanska traditionen. På grund av ett antaget släktskap mellan de skandinaviska och tyska folkstammarna, ansågs det rimligt och legitimt att i stället använda det skandinaviska kulturella arvet.⁴⁶

Nordens avlägsenhet garanterade långvarighet, ursprunglighet och överlägsenhet. Dessa var centrala beståndsdelar i Nordenkonstruktionen. Den nordiska naturen och det nordiska landskapet sågs som symboler för styrka, storslagenhet, beständighet och storlek. Nordens isolation, det kalla klimatet och den spektakulära naturen var centrala motiv för beskrivningen av denna region och tjänade som verktyg för att motivera dess egenart. De bildade den ständiga fond, mot vilken Nordens karakteristika konstruerades och regionen avgränsades mot Södern. I detta sammanhang gav klimatteorin de avgörande argumenten. ”Klimat” blev till ”natur” under första hälften av 1800-talet.⁴⁷

Konstruktionen av Norden skedde i ett permanent spänningsförhållande mellan den grekisk-romerska antiken, den humanistiska bildningen och kulturtraditionen samt den nordiska forntiden. Det visar sig bl. a. i de talrika förslagen att införa det fornnordiska språket i skolundervisningen, men också i strävandet efter ett gemensamt nordiskt språk och en gemensam litteratur. Denna önskan formulerades tydligt av t. ex. den danske språkforskaren Niels Matthias Petersen (1791–1862). I sin bok *Om språkkunskap i Norden* (1842) skrev han: ”Låtom oss eftersträfvä, att det icke skall vara någon särskilt Dansk, Norsk, eller Svensk litteratur, utan en gemensam Nordisk. Likasom Tyskarne ej skrifva Österrikiska eller Würtenbergska [...] utan Tyska, så låtom oss Nordboer allasamman skrifva Nordiska!”⁴⁸

Spänningsförhållandet till den klassiska bildningen blev mycket tydligt i Petersens analys av den humanistiska traditionens roll i nordisk skolundervisning:

Men att låta vår ungdom i skolan födjupa sig i ett sydligt språk och en sydlig litteratur, äfven om detta vore den grekiska, är dock hvarken görligt eller rådligt. [- - -] Skolans ändamål är icke att rycka ynglingen bort från fäderneslandet, utan att knyta honom fast derintill; icke genom ett beständigt vistande i södern väcka hopp och längtan, som norden aldrig kan tillfredsställa [...] – utan att, genom en harmonisk utveckling, sätta honom i stånd till att föra det sanna, goda och sköna, hvilket i så hög grad uppenbarat sig i södern; öfver till norden, så vidt möjligt är. Eller, med andra ord: den allmänna bildningen såsom

menniskor kunna vi icke erhålla, utan genom insigt i den grekiska litteraturen, den särskilda bildningen såsom nordboer icke utan insigt i den nordiska litteraturen.⁴⁹

Norden framstod som ett ambitiöst, alternativt bildningsprojekt, som ett alternativ till Södern. Projektet misslyckades dock på grund av den klassiska traditionens övermakt.⁵⁰

Förändringarnas olika nivåer

I samband med Nordenbegreppets utveckling och förändring är förändringsprocessernas långfristighet och långvarighet och situationens öppenhet påfallande. Tiden kring 1800 kännetecknades av experimenterandet och laborerandet med olika begrepp och nya forskningsansatser. Många av de omkring 1800 framkastade Norddefinitionerna förkastades efter en kort tid, några varade längre, men bara ett fåtal lyckades hävda sig. På de olika konstruktionsnivåerna – den klimatiska, geografiska och kulturella – skedde utvecklingen dels synkront, dels asynkront. Den påverkades lika mycket av regionala förhållanden och av nationella intressen. Det är omöjligt att göra en systematisk kronologisk indelning av perioden 1770–1850 på grund av Nordenbegreppets mångfaldighet och definitionsprocessens komplexitet. Det är dock möjligt att skissera grova kronologiska strukturer. I den vetenskapliga debatten om Norden kan man urskilja tre olika stadier, som inte löper i någon strikt kronologisk ordning utan oftast överlappar varandra. De sträcker sig från begreppets konkreta benämning, över den nationella och kulturella överföringen av begreppet och Nordens nationalisering, till Nordenbegreppets politisering och ideologisering.

Att ”Norden” är ett ytterst mångfaldigt begrepp visade sig tydligt i vetenskapsmännens uttalanden om denna region under 1800-talets sista decennier. Framför allt därför att begreppet kunde ha så många olika innebörder och betydelser, rådde det i början en allmän osäkerhet om vad Norden egentligen var för något. Schlözer krävde därför explicit att Norden skulle definieras. Han var dock medveten om att det inte fanns en slutgiltig definition av ”Norden”. I *Allgemeine Nordische Geschichte* skrev han:

Den nordiska historiens *begrepp* kunde jag endast bestämma på ett mycket godtyckligt sätt; det är helt relativt såsom alla namn som har tagits ifrån klimatet eller det geografiska läget: men en gång måste det dock bestämmas. Vi tyskar räknar oss själva inte längre till Norden; men redan fransmannen innesluter vårt land i sin *Nord*, och talar om Berlin som vi om Stockholm. De spanska författarna menar vanligtvis Storbritannien när de talar om Norden; och det är naturligt att den afrikanske geografi- och historieskrivaren kallar Medelhavet för Nord-sjön och tänker sig alla européer som nordiska folkslag.⁵¹

Trots alla sina betänkligheter var Schlözer tvungen att bestämma och begränsa sitt forskningsämne, den nordiska historien. Även andra samtida, som liksom Schlözer under andra hälften av 1700-talet för första gången vetenskapligt och systematiskt började sysselsätta sig med "Norden", hade liknande problem och laborerade med olika definitioner av begreppet. Det var således dags att bestämma "Nordens" innebörd. Schlözers uttalande var symptomatiskt för den uppfattning som rådde hos många av hans forskarkollegor, men också för det öppna forskningsklimat som härskade vid Göttingens universitet under denna tid. Alla försökte med varsina metoder att definiera och bestämma det egna forskningsämnet och att systematisera det tillhörande materialet, och skapade sig på det sättet varsin egen "Norden". Just därför att de var angelägna om att noga beskriva vad de forskade om, definierade de vanligtvis klart och tydligt vad de ansåg som "Norden" och vilka länder som de räknade till denna region. Deras Nordenkoncept var dock inte alls enhetliga. De användes flexibelt, beroende på det i varje enskilt fall bakomliggande forskningsintresset och syftet.

Den ökande differentieringen och urskiljandet av de olika vetenskapliga ämnena ledde till en fragmentering av den stora och vida Norden, som i många århundraden hade dominerat den europeiska världsbilden. Som "Östern" blev den föremål för ämnena orientalistik och slavistik. Som den "skandinaviska Norden" utforskades den av den nordiska arkeologin och fornforskningen, men också av de så småningom etablerade språkvetenskaperna germanistik och skandinavistik. Dessa nyetablerade forskningsfält avlöste så småningom den universella och vida Norden.⁵²

Vid sekelskiftet skedde som ett nästa steg i utvecklingen Nordenbegreppets nationella och kulturella överföring. Var för sig gjorde de enstaka nationalstaterna anspråk på den egentligen transnationella regionen "Norden". Med hjälp av denna region strävade de efter att legitimera den egna nationens existens. Motsättningen mellan nation och transnationell region skapade dock ett spänningsförhållande. Det löstes genom att Norden rycktes bort från sina geografiska gränser. I stället projicerades den tillbaka på en mytisk forntid, i vilken det kulturellt gemensamma överskuggade de samtida, regionala skillnaderna. Vid sidan av den vetenskapliga fragmenteringen skedde en nationell uppsplittring av Norden.

Fram till sekelskiftet hade de flesta forskarna ännu definierat Norden på ett övergripande sätt. De hade beskrivit den som en gemenskap av olika folkstammar och försökt hitta och visa upp de stora sammanhangen. På 1800-talet försköts intresset. Den egna nationen kom att stå i fokus i stället för universella frågor. Nu tjänade den nordiska forntiden syftet att begrunda den egna nationens överlägsenhet och att motivera det egna folkets framstående position bland de övriga "nordiska" nationerna. Inom Skandinavien blev denna interpretation av Norden tydlig i t. ex. den skandinaviska renässansen och i Adam Oehlschlägers (1779–1850) och

många andras entusiasm inför den nordiska forntiden, men också i den svenske arkeologen Nils Henric Sjöborgs (1767–1838) och den danske fornforskaren Finn Magnusens (1781–1847) forskning.⁵³

På den tyska sidan var det Johann Gottfried Herder (1744–1803) som med sin adaptation av den nordiska mytologin levererade de avgörande elementen för den tyska interpretationen av Norden. Hans uppsats om Iduna eller föryngringens äpple, *Iduna oder der Apfel der Verjüngung* (1796), blev vägledande inte bara på grund av denna interpretation av Norden, utan också därför att den genom Herders krav på att vända sig till Norden i praktiken resulterade i den grundliga och entusiastiska vetenskapliga utforskningen av de fornnordiska källorna.⁵⁴ Det var framför allt vetenskapsmännen och inte poeterna, som på detta sätt gjorde den nordiska världen tillgänglig för eftervärlden.⁵⁵

Förutsättningen för denna positiva interpretation av Norden lades redan vid mitten av 1700-talet, i samband med de klimatiska interpretationerna av denna region. Det var fransmannen Montesquieu (1689–1755) som omformade den traditionella, kulturella syd–nord-dikotomin till en civilisatorisk Nord–Syd-lutning. Han grundlade därmed den genom hela Europa recipierade interpretation av klimatläran, som utgick från de nordiska och germanska folkens överlägsenhet.⁵⁶

I forskningsdiskussionen om Norden blandades under 1800-talets lopp alltfler politiska toner in. ”Arvsrätten” till Norden bestämde debatten senast från och med 1830-talet. De vetenskapliga ansträngningarna inriktade sig nu allt oftare på legitimeringen av territoriella anspråk. Stridspunkten var framför allt hertigdömena Slesvig och Holstein. De gav anledning till uppflammandet av dansk och tysk nationalism, patriotism i Slesvig och Holstein och skandinavismens ideologi. Den vetenskapliga forskningen tjänade nu till att bekräfta politiska intressen. Dialog och utbyte utvecklades till delvis häftiga debatter, som inte sällan slutade i ett totalt kommunikationsstopp. Den tyske språkforskaren Jacob Grimm (1785–1863) och den danske lingvisten Rasmus Rask (1787–1832) bröt t. ex. all kontakt efter en strid om Grimms interpretation av de ”tyska” språken.⁵⁷ Grimm hade i sin ”tyska” grammatik, *Deutsche Grammatik* (1819), sammanfattat både de germanska och de skandinaviska språken under överbegreppet ”tysk”. Hans tyska språkhistoria *Geschichte der Deutschen Sprache* (1848) innehöll huvudsakligen de skandinaviska språken.⁵⁸

Det gränsöverskridande vetenskapliga och kulturella utbytet ifråga om den transnationella regionen ”Norden” kunde inte ske utan konflikter och motsättningar, eftersom forskarna i nationens intresse gjorde anspråk på denna region som företrädare för den egna nationen. Särskilt tydliga blev de nationella rivaliteterna inom ämnet arkeologi, den nordiska fornforskningen. Som en omedelbar reaktion på nationalstaternas behov av och krav på en egen källbaserad historia etablerades ämnet i början av 1800-talet.⁵⁹

Nationell rivalitet visade sig också i den debatt om Nordens urbefolkning som ägde rum mellan den norske historikern Peter Andreas Munch (1810–63) och den danske forntidsforskaren Jens Jacob Asmussen Worsaae (1821–85).⁶⁰ Munch levererade i detta sammanhang en alldeles egen förklaring till uppkomsten av begreppet ”nordisk”:

Den äkta germanska nationaliteten, som uppenbarar sig i Eddasagorna [...] tilldrog emellertid också Tyskarnas uppmärksamhet och beundran [...]. Då uppkom begreppet ’nordisk’ som motsats till ’tysk’. Att det, som man antog för nordiskt, dvs. lika mycket danskt, norskt och svenskt, endast och allenast var *norskt*, hade Tyskarna naturligtvis ingen idé om. [- -] Så småningom trodde också de danska vetenskapsmännen själva att det de kallade för isländskt också var nordiskt, och att det som var nordiskt också var danskt; [- -] och det ledde till [...] att man antog en överensstämmelse mellan norsk och dansk nationalitet i forntiden, som i verkligheten aldrig hade funnits, att man överförde nyare förhållanden på forntiden och satte upp ett i forntiden okänt begrepp om den *gemensamma nordiska kulturen, nordisk mytologi och nordisk enhet*.⁶¹

Liksom Schlözers generation diskuterade också denna generation vetenskapsmän definitionen av det egna forskningsfältet. Munch, Grimm och Rask var dock inte längre bara angelägna om att bestämma sina forskningsfält. De försökte även hitta nationella, autentiska benämningar som kunde användas för att legitimera nationella anspråk på Norden.

Den europeiska dimensionen

Den vetenskapliga konstruktionen av Norden kring 1800 kan inte tänkas utan den europeiska kontexten. Argument för detta utgör det nära sambandet mellan vetenskapernasandel och Nordens utveckling, det kulturella utbytet och den gränsöverskridande dialogen, i vilken den vetenskapliga debatten om Norden ägde rum, Nordenbegreppets avhängighet av den allmänna europeiska – särskilt nationalstaternas – utveckling samt Nordenutvecklingens korrelation med den samtida Europabilden.

Nordenbegreppet var i sin utveckling djupt beroende av vetenskaps- och universitetshistoriens strukturer och processer. Den vetenskapliga konstruktionen av Norden måste i detta sammanhang anses som ett europeiskt projekt. Den bestämdes på ett avgörande sätt av vetenskapernas europeiska och internationella utveckling. Humboldts krav på forskning ledde till vetandets fragmentering omkring 1800.⁶² Nya ämnen utvecklades, de redan existerande differentierades. Vetenskapernas nödvändiga inre differentiering följdes av en specialisering. Upplysningens globalt tänkande, polyglotta universallärde utvecklades till den på den egna nationen koncentrerade specialist, som inskränkte och bestämde sitt forskningsfält. Mot denna bakgrund var den ”vida Nordens” fragmentering bara en tidsfråga.

Väsentliga beståndsdelar i den vetenskapliga konstruktionen av Norden utvecklades utanför Norden, på kontinenten respektive i Europa. Därifrån exporterades de till Skandinavien. De fornnordiska källorna transporterades från Island till Köpenhamn och vidare till kontinenten, till Tyskland. Här skedde den avgörande omtydningen genom överföringen av den skandinaviska traditionen på allmänt nordisk–germanska förhållanden. Montesquieu och Herder, men också Jacob Grimm, måste nämnas i detta sammanhang. Deras interpretation av Norden återverkade på Skandinavien och påverkade den skandinaviska forskningsdebatten.⁶³ Konstruktionen av Norden kan därför inte tänkas utan den europeiska och tyska kontexten. Den är inte heller tänkbar utan de nära kulturella och vetenskapliga kontakterna mellan Tyskland och Skandinavien.⁶⁴

Nordenbegreppets omvandling ägde rum i en tid av stora allmänna förändringar. Den skedde i samband med och mot bakgrund av ett stort antal olika omvandlingsprocesser, vilka ledde till en grundläggande omgestaltning av Europa vid övergången till modern tid. Hit hörde förändringarna i förhållandet mellan stat, kyrka och vetenskap samt den växande betydelsen av borgerskapet. Den ökande sekulariseringen öppnade nya perspektiv och bildade en förutsättning för den vetenskapliga forskningen om Norden. Franska revolutionen och Napoleonkrigen ledde till en allmän osäkerhet. Många tvivlade på framtiden och framsteget. Mot denna bakgrund erbjöd en förment hel och idyllisk, förfluten tid en tillflyktsort. Häri ligger en förklaring till varför Herders och Grimms idéer utvecklades just vid denna tidpunkt och varför de bar frukt just då. Konstruktionen av Norden var beroende av nationsbildningsprocessen. Den kan inte tänkas isolerad från den allmänna europeiska utvecklingen.

Inte minst berördes begreppet ”Norden” av de stora semantiska förändringarna som skedde i hela Europa kring år 1800. ”Norden” är en del av Reinhart Kosellecks s. k. ”sadeltid” (*Sattelzeit*), som ligger till grund för det stora, tyskspråkiga begreppshistoriska lexikonet *Geschichtliche Grundbegriffe*. Därmed menas de djupgående förändringarna i innebörden och användningen av många begrepp som ägde rum just omkring 1800. Den ledde till att många begrepp helt eller delvis förlorade sina historiska betydelser, så att de gamla betydelserna i dag endast kan förstås med hjälp av kritiska kommentarer och utförliga förklaringar.⁶⁵

Som region är Norden inte unik. Liknande konstruktioner förekom samtidigt också i andra delar av Europa: Balkanhalvön, Orienten och Östern kan nämnas i detta sammanhang. Det rörde sig om parallella utvecklingar.⁶⁶ Till sina specifika former präglades alla dessa regioner av de regionala förhållandena, men i sin helhet var de beroende av den europeiska utvecklingen och den samtida Europabilden.⁶⁷ Den skandinaviska Nordens upphöjning och positiva uppvärdering skedde samtidigt som, och i korrelation med, en förstärkning av den negativa bilden av Östeuropa. Det finns nära samband mellan Östeuropabegreppets utveckling och

Nordenbegreppets omvandling. Förändringarna i Europabilden och förskjutningen av kontinentens centrum leder på detta sätt också till en perspektivförändring vad angår de europeiska regionerna.

Nordens koordinater – en sammanfattning

Sökandet efter Nordens koordinater ledde till mångfaldiga lösningsförslag. Det gav dock inget entydigt resultat. Norden var och förblev ett obestämt begrepp. Den låter sig inte heller begränsas och bestämmas i efterhand. Nordens bestämning och lokalisering var dock inte heller syftet med den här texten. Tonvikten har legat vid de vetenskapliga uppfattningarna och definitionerna av ”Norden” i Tyskland och Skandinavien mellan 1770 och 1850. För denna konstruktionsprocess och för den vetenskapliga forskningen om ”Norden” är det möjligt att sammanfatta följande koordinater.

De europeiska föreställningarna om Norden bestämdes fram till slutet av 1700-talet av den antika världsåskådningen, som präglades av en Nord–Syd-dikotomi. Enligt den sträckte sig ”Norden” från Atlanten till Asien. Denna geografiska räckvidd förändrades omkring 1800; ”Norden” konstruerades som den skandinavisk–germanska Norden och försågs med nya, kulturella attribut. Inom denna förändringsprocess spelade vetenskaperna en avgörande roll. Med hjälp av Nordendefinitioner i tysk- och skandinaviskspråkigt källmaterial har förändringarna i bilden av denna europeiska region vid övergången till modern tid undersökts i denna text. Efter en inledningsvis kosmopolitiskt och globalt upplysande Nordenforskning, ledde den vetenskapliga specialiseringen och uppsplittringen av de olika forskningsämnena nästan tvingande till en fragmentering och förminskning av forskningsområdet ”Norden”.

Nationsbildningsprocessen och sökandet efter den nationella identiteten medförde den nationella splittringen av Norden. I samband med en ökande korrelation mellan vetenskap och politik anpassades Norden till nationalstatens krav, och användes i dess intresse. ”Norden” blev till en ideologisk konstruktion.

Summary

The coordinates of the North: Scientific constructions of an European region 1770–1850. By Hendriette Kliemann. The European perception of the North has its roots in the ancient worldview, with its general division between the known and civilized world and the unknown, barbarian North. This ”wide” North included Iceland and Scandinavia as well as Russia and today’s Eastern Europe, and could even cover parts of Asia. It dominated the European perception of the North until the eighteenth century. About 1800, the concept of a wide North was paling before the

emergence of a new, geographically reduced construction: the North as Scandinavia. At the same time, the term "eastern" was losing its exclusive meaning of "oriental"; henceforth, it referred to the – from our perspective – eastern parts of Europe.

This essay is about the attempts made by German and Scandinavian scholars to define and locate the region during the eighteenth and early nineteenth century. They started to do systematic research on the North and therefore had to define their object. In the beginning, their studies were characterized by the cosmopolitan and global ideas of the Enlightenment, but scientific specialization and differentiation soon led to a fragmentation of their subject. Nation-building and the search for national identity resulted in the national division of the North. Against the background of an increasing interlocking between science and politics, the North was adapted to the needs of the nation state. The North became an ideological construction.

Noter

1 Uppsatsen bygger på författarens akademiska avhandling *Koordinaten des Nordens: Wissenschaftliche Konstruktionen einer europäischen Region. 1770–1850* (Berlin, 2005).

2 Art. "Norden", i Friedrich A. Brockhaus, *Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände: Conversations-Lexicon* (Leipzig, 1819–20), 10 vol.

3 Jfr Reinhard Lettau, *Zur Frage der Himmelsrichtungen* (München, 1988). Om den sydeuropeiska synen på Norden, jfr Peter Stadius, "Der Norden des Südens: Von Bildern und Legenden zu Stereotypen und Modellen", i *Das Projekt Norden: Essays zur Konstruktion einer europäischen Region*, ed. Bernd Henningsen (Berlin, 2002), 79–102, samt hans avhandling, Peter Stadius, *Resan till norr: Spanska Nordenbilder kring sekelskiftet 1900* (Helsingfors, 2005). Se också Miroslav Hroch om Mellaneuropas syn på Norden: Miroslav Hroch, "Die Mitte und der Norden: Eine mitteleuropäische Selbstreflexion", i Henningsen, *Projekt*, 65–78.

4 Jfr Matti Klinge, "Om begreppen Sverige och Finland", i Matti Klinge, *Runebergs två fosterland*, (Borgå, 1984), 7–30.

5 Jfr t. ex. Annelore Engel-Braunschmidt m. fl., eds, *Ultima Thule: Bilder des Nordens von der Antike bis zur Gegenwart* (Frankfurt am Main, 2001).

6 Jfr Hendriette Kliemann, "Aspekte des Nordenbegriffes in Deutschland um 1800". i Henningsen, *Projekt*, 37–57.

7 Jfr James G Carrier, ed., *Occidentalism: Images of the West* (Oxford, 1995); David Gress, *From Plato to NATO: The idea of the West and its opponents* (New York, 1998).

8 Jfr Hans Lemberg, "Zur Entstehung des Osteuropabegriffes im 19. Jahrhundert: Vom 'Norden' zum 'Osten' Europas", *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas* 33 (1985), 48–91.

9 Jfr Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The map of civilization on the mind of the Enlightenment* (Stanford, 1994).

10 Jfr t. ex. Øystein Sørensen & Bo Stråth, eds, *The cultural construction of Norden* (Oslo, 1997).

11 Det finns talrika studier över reseskildringar om Norden. En av de senaste är Stadius, *Resan*, där den sydliga synen på Norden undersöks med hjälp av spanska resenärers berättelser. Ett nordiskt forskningsprojekt kring reselitteratur, vetenskap och Nordenbilder, i vilket såväl Stadius som undertecknad var med, verkade under åren 2000–2004 under titeln *Konstruktionen af Norden 1700–1830: Utopi og dystopi*. En projektantologi med arbetsnamnet *Northbound: Travel-Encounters—Constructions 1700–1830* utkommer inom kort. Reseskildringar från tiden omkring 1800 har undersökts i t. ex. Hildor Arnold Barton, *Northern Arcadia: Foreign travelers in Scandinavia, 1765–1815* (Carbondale, 1998). För en utförlig förteckning över reseskildringar av Sverige, men också av

Nordeuropa, se Samuel E. Bring, *Itineraria Suecana: Bibliografisk förteckning över resor i Sverige fram till 1950* (Stockholm, 1954).

12 Jfr Uli Kutter, *Reisen-Reisehandbücher-Wissenschaft: Materialien zur Reisekultur im 18. Jahrhundert* (Neuried, 1996), 238.

13 Jfr Björn Wittrock, "The modern university: The three transformations", i *The European and American university since 1800: Historical and sociological essays*, eds Sheldon Rothblatt & Björn Wittrock (Cambridge, 1993), 303–62, särskilt 310–19.

14 Se t. ex. Rüdiger vom Bruch, "Die Gründung der Berliner Universität", i *Humboldt International: Der Export des deutschen Universitätsmodells im 19. und 20. Jahrhundert*, ed. Rainer Christoph Schwings (Basel, 2001), 53–73.

15 Osterhammel betonar vetenskapernas roll i konstruktionen av Asien på 1700-talet och argumenterar åt samma håll. Jfr Jürgen Osterhammel, *Die Entzauberung Asiens: Europa und die asiatischen Reiche im 18. Jahrhundert* (München, 1998).

16 Jfr Ralph Jessen & Jakob Vogel, eds, *Wissenschaft und Nation in der europäischen Geschichte* (Frankfurt am Main, 2002).

17 Jfr katalogen till den stora Skandinavien- och Tysklandsutställningen som visades i Berlin, Stockholm och Oslo 1997–98. Se Bernd Henningsen m. fl., eds, *Wahlverwandtschaft: Skandinavien und Deutschland. 1800–1914* (Berlin, 1997).

18 Jfr t. ex. Monika Flacke, ed., *Mythen der Nationen: Ein europäisches Panorama* (Berlin, 1998).

19 Jfr Bernd Henningsen, *Der Norden: Eine Erfindung. Das europäische Projekt einer regionalen Identität* (Berlin, 1993), 7.

20 Bernd Henningsen, "Statt einer Einleitung: Bilder einer Ausstellung", i Henningsen, *Projekt*, 9–16.

21 För teoretiska begreppshistoriska överläggningar, se den för diskussionen grundläggande texten: Reinhart Koselleck, "Einleitung", i *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, eds Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (Stuttgart, 1972–97), vol. 1, xiii–xxvii. Kosellecks utkast till en begreppshistoria och det stora begreppshistoriska lexikonet lade grunden till en intensiv begreppshistorisk forskning och teoretisk diskussion, inte bara i Tyskland.

22 Jfr Johannes Schwiager, "Der Begriff

Norden", i Josef von Strzygowski, *Der Norden in der bildenden Kunst Westeuropas: Heidnisches und christliches um das Jahr 1000* (Wien, 1926), 271–90, särskilt 271.

23 Jfr t. ex. Stefan Troebst, "Nordosteuropa: Geschichtsregion mit Zukunft", *Nord-europaForum*, Neue Folge 1 (1999), 53–69.

24 Jfr t. ex. Zernacks Östeuropakoncept: Klaus Zernack, *Nordosteuropa: Skizzen und Beiträge zu einer Geschichte der Ostseeländer* (Lüneburg, 1993); Ralph Tuchtenhagen, "Nordosteuropa: Begriff und Raumabgrenzung", i *Studienhandbuch Östliches Europa*, ed. Harald Roth, 2 vol. (Köln, 1999–2002), I, 73–80. För Östersjön, se t. ex. David Kirby, *Northern Europe in the early-modern period: The Baltic world 1492–1772* (London, 1990); David Kirby, *The Baltic world 1772–1993: Europe's northern periphery in an age of change* (London, 1995); Matti Klinge, *Die Ostseewelt* (Helsingfors, 1995); Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson, *Nordens Medelhav: Östersjöområdet som historia, myt och projekt* (Stockholm, 2002).

25 Jfr t. ex. temanumret "De Nordiske Fællesskaber: Myte og realitet i det nordiske samarbejde", *Den Jyske Historiker* 69–70 (1994).

26 Om rumsforskningen, jfr t. ex. Jürgen Osterhammel, "Die Wiederkehr des Raumes: Geopolitik, Geohistorie und historische Geographie", *Neue Politische Literatur* 43 (1998), 374–97; Karl Schlögel, *Im Raume lesen wir die Zeit: Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik* (München, 2003).

27 Sørensen & Stråth.

28 Jfr Martin W. Lewis & Kären E. Wigen, *The myth of continents: A critique of meta-geography* (Berkeley, 1997), 48, 74 f.

29 Jfr i detta sammanhang Pertti Joenniemi diskussion av det "nordliga" och det "nordiska" som naturliga, geografiska, politiska och kulturella kategorier. Se Pertti Joenniemi, "Det nordliga slår tillbaka: Hur går det för det nordiska?", i *Finland i Norden: Finland 50 år i Nordiska rådet*, ed. Larserik Häggman (Vasa, 2005), 108–15, särskilt 111 f.

30 Om regionernas roll i historien, jfr t. ex. temanumret "Regionen i historien", *Den Jyske Historiker* 65–68 (1994).

31 Jfr Hendriette Kliemann, "Russlands nordisches Image und der Wandel des Nordenbegriffes um 1800", i *Perceptions of loss, decline and doom in the Baltic Sea re-*

gion: *Untergangsvorstellungen im Ostseeraum*, eds Jan Stampehl m. fl. (Berlin, 2004), 97–111.

32 Jfr t. ex. Hans-Dietrich Schultz, ”Wahlverwandtschaften’: Der Beitrag der Geographie zum ’Mythos der Nationen’”, *Humboldt-Spektrum* 5 (1998), 38 ff.

33 Jfr Kliemann, ”Aspekte”, 44 ff.

34 Jfr t. ex. Ernst Moritz Arndt, *Einleitung zu historischen Charakterschilderungen* (Berlin, 1810), 98 f.; Anders Magnus Strinholm, *Svenska folkets historia från äldsta till närvarande tider*, 5 vol. (Stockholm, 1834–54), I, 1 f.

35 Jfr t. ex. Ernst Kapp, *Philosophische oder Vergleichende allgemeine Erdkunde als wissenschaftliche Darstellung der Erdverhältnisse und des Menschenlebens nach ihrem inneren Zusammenhang*, 2 vol. (Braunschweig, 1845), II, 109; Friedrich Nösselt, *Handbuch der Geographie für Töchter Schulen und die Gebildeten des weiblichen Geschlechts*, vol. 1 (Königsberg, 1841), 71.

36 Jfr t. ex. Anton von Etzel, *Die Ostsee und ihre Küstenländer, geographisch, naturwissenschaftlich und historisch* (Leipzig, 1859), v–viii.

37 Jfr t. ex. Bo Stråth, ”Scandinavian identity: A mythical reality”, i *European identities: Cultural diversity and integration in Europe since 1700*, ed. Nils Arne Sørensen (Odense, 1995), 37–57.

38 Jfr Steen Bo Frandsen, *Dänemark – der kleine Nachbar im Norden: Aspekte der deutsch-dänischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert* (Darmstadt, 1994).

39 Om Ryssland, jfr Mark Bassin, ”Inventing Siberia: Visions of the Russian east in the early nineteenth century”, *American Historical Review* 96 (1991), 763–94. Om Lappland, se t. ex. Sven Widmalm, *Mellan kartan och verkligheten: Geodesi och kartläggning 1695–1860* (Uppsala, 1990), särskilt 169–263.

40 August Ludwig Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte: Aus den neuesten und besten Nordischen Schriftstellern und nach eigenen Untersuchungen beschrieben, und als eine geographische und historische Einleitung zur richtigen Kenntnis aller Skandinavischen, Finnischen, Slavischen, Lettischen und Sibirischen Völker, besonders in alten und mittleren Zeiten* (Halle, 1771).

41 Jfr Hendriette Kliemann, ”Ett mångfaldigt begrepp: August Ludwig Schlözers kon-

struktion av Norden”, *Historisk Tidskrift för Finland* 87 (2002), 315–36.

42 Ibidem, 333.

43 Jfr Otto Brandt, ”Das Problem der ’Ruhe des Nordens’ im 18. Jahrhundert”, *Historische Zeitschrift* 140 (1929), 550–64. Jfr Kliemann, ”Aspekte”, 44 ff.

44 Jfr Arnold Herrmann Ludwig Heeren, *Handbuch der Geschichte des Europäischen Staatensystems und seiner Colonien, von seiner Bildung seit der Entdeckung beider Indien bis zu seiner Wiederherstellung nach dem Fall des Französischen Kaiserthrons, und der Freiwerdung von Amerika* (1809), 4. uppl. (Göttingen, 1822). Citat från vol. 2, 248.

45 Carl Ritter, *Europa ein geographisch-historisch-statistisches Gemälde, für Freunde und Lehrer der Geographie, für Jünglinge, die ihren Cursus vollendet, bey jedem Lehrbuche zu gebrauchen*, vol. 1 (Frankfurt am Main, 1804), xiv. Se också Hanno Beck, ”Geographie und Statistik: Die Lösung einer Polarität”, i *Statistik und Staatenbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16.–18. Jahrhundert: Bericht über ein interdisziplinäres Symposium in Wolfenbüttel 1978*, eds Mohammed Rassem & Justin Stagl (Paderborn, 1980), 269–81.

46 Jfr Klaus Bohnen, ”Der Mythos vom Norden in deutscher Kulturtradition”, i *Der ’Neue Norden’: Deutschland und die Europäische Union. Vorträge des Symposiums vom 11.–13. März 1999 am Center für Sprache und Interkulturelle Studien der Universität Aalborg*, ed. Ernst-Ullrich Pinkert (Kopenhagen, 2000), 19–29; Klaus von See, *Barbar, Germane, Arier: Die Suche nach der Identität der Deutschen* (Heidelberg, 1994).

47 Jfr bl. a. Gonthier-Louis Fink, ”Von Winckelmann bis Herder: Die deutsche Klimatheorie in europäischer Perspektive”, i *Johann Gottfried Herder: 1744–1803*, ed. Gerhard Sauder (Hamburg, 1987), 156–76. Jfr också Carl Frängsmyr, *Klimat och karaktär: Naturen och människan i sent svenskt 1700-tal* (Stockholm, 2000).

48 Niels Matthias Petersen, *Om språkkunskap i Norden* (Karlstad, 1842), 32.

49 Petersen, 30. Jfr också Nikolai Frederik Severin Grundtvig, *Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole* (Christiania, 1837), 7.

50 Jfr Frandsen, 63. Se också Martin Thom, *Republics, nations and tribes* (London, 1995), 212.

51 Schlözer, 2 f. Om inte annat anges är översättningarna mina egna.

52 Jfr Osterhammel, *Entzauberung*, särskilt 15–37.

53 Uttrycket ”den nordiska renässansen” härstammar från Anton Blancks undersökning av 1700-talets götiska poesi. Jfr Anton Blanck, *Den nordiska renässansen i sjuttonhundratalets litteratur: En undersökning av den ’Götiska’ poesins allmänna och inhemska förutsättningar* (Stockholm, 1911). Jfr också Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria*, 4 vol. (Stockholm, 1975–81), IV, 291–300.

54 Johan Gottfried Herder, ”Iduna oder der Apfel der Verjüngung”, i *Herders sämtliche Werke*, ed. Bernhard Suphan, 33 vol. (Berlin, 1877–1913), XVIII, 483–502.

55 Jfr t. ex. von See, 76 ff.; Klaus Bödl, *Der Mythos der Edda: Nordische Mythologie zwischen europäischer Aufklärung und nationaler Romantik* (Tübingen, 2000), 138–45, 152 ff. Se också Lutz Rühling, ”Nordische Poetry und gigantisch-barbarische Dichtkunst: Die Rezeption der skandinavischen Literaturen in Deutschland bis 1870”, i *Weltliteratur in deutschen Versanthologien des 19. Jahrhunderts*, eds Helga Essmann & Udo Schöning (Berlin, 1996), 77–121.

56 Jfr Fink, 160 ff.; Stadius, ”Norden”, 90 f.

57 Jfr Frandsen, 50 f.; Inge Adriansen, *Fædrelandet, folkminderne og modersmålet: Brug af folkeminder og folkesprog i nationale identitetsprocesser – især belyst ud fra striden mellem dansk og tysk i Sønderjylland* (Sønderborg, 1990), 41 ff., 53 f.

58 Jacob Grimm, *Deutsche Grammatik*,

4 vol. (Göttingen, 1819–1939), I–IV, särskilt I, xxxviii; Jacob Grimm, *Geschichte der Deutschen Sprache*, 2 vol. (Leipzig, 1848), I–II, särskilt II, 726. Jfr Adriansen, 41 ff., 53 f.

59 Jfr Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria: Bildning och vetenskap under tusen år*, 2 vol. (Stockholm, 2000), II, 28; Frandsen, 42 f.

60 Jfr Peter Andreas Munch, *Skandinavismen, nærmere undersøgt med Hensyn til Nordens ældre nationale og literaire Forhold: Bemærkninger ved J. J. A. Worsaae’s Skrift ”om en forhistorisk saakaldet ’tydsk’ Befolkning i Danmark”* (Christiania, 1849), 3 f. Se också Frandsen, 65.

61 Munch, 41 f.

62 Jfr t. ex. Peter Lundgreen, ”Humboldt International’: Schlussbemerkungen zu einer Tagung”, i Schwinges, 485 ff.

63 Jfr Henningsen, *Erfindung*, 16.

64 Jfr bl. a. Henningsen, *Wahlverwandtschaft*.

65 Jfr Koselleck, xv.

66 En utförlig forskningsöversikt ger Frit-hjof Benjamin Schenk, ”Literaturbericht Mental Maps: Die Konstruktion von geographischen Räumen in Europa seit der Aufklärung”, i *Mental maps*, ed. Christoph Conrad, *Geschichte und Gesellschaft* 28 (2002), 493–514. Jfr Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (Oxford, 1997), Edward W. Said, *Orientalism: Western conceptions of the Orient* (1978), ny uppl. (London, 1995) samt Wolff och Lemberg.

67 Jfr t. ex. Heinz Gollwitzer, *Europabild und Europagedanke: Beiträge zur deutschen Geistesgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts* (München, 1964).

Transformasjon av liv?

Rudolf Virchows oppgjør med teorien om livskraft og etableringen av den vitenskapelige medisinen¹

Thomas Dahl

Livskraften som en nødvendighet?

Hva er liv? I lang tid trakk de som studerte liv, det være seg planters, dyrs eller menneskers liv, på en forståelse av at liv måtte være noe annet enn den døde materie; det måtte være noe som virket i det som levde slik at det levde. Aristoteles formulerte tydelig behovet for at liv måtte forklares på en annen måte og med andre teorier enn de man brukte overfor den rene materie. For å kunne forklare bevegelse og formål kunne ikke naturen bare forstås som materie (*hyle*), men måtte også forstås som essens (*ousia*).² Aristoteles brukte selv betegnelsen *psykhe* på denne essensen; alt liv hadde et slikt element i seg.³

1600-tallets mekanisme brakte Descartes til utsagnet om at den menneskelige kroppen kunne betraktes som en maskin. Men heller ikke Descartes la teorien om et eget prinsipp for liv til side. Han holdt fast på betegnelser og begreper som *âme*, ånd, og *esprits animaux*, dyriske sjeler. Heller ikke Descartes' samtidige og påfølgende iatrofysikere og iatromekanikere, en skoleretning i medisinen som lot den nye fysikken og mekanikken være grunnlaget også for en teori om mennesket, la teorien om et eget prinsipp for liv til side. Hermann Boerhaave, etter nærmere gjennomgang av tingenes tilstand, holdt fast på at det fantes en *vis vitæ*, en egen livskraft.⁴ Selv La Mettrie, som var blant de som gikk lengst i å framstille mennesket som en maskin, mente at det var noe med mennesket som gjorde at det ikke kunne betraktes rent materialistisk. Mennesket, ja, alt levende liv, var organisert etter noe som ikke kunne betraktes med naturvitenskapens lover.⁵

Snarere enn å bidra til et oppgjør med en teori om et eget prinsipp for eller egen kraft i liv, førte ideen om menneskemaskinen til å styrke oppfatningen om at levende materie måtte forklares med andre prinsipper enn ikke-levende materie. Det begrepet man samlet seg om i løpet av 1700-tallet var livskraft, i tyskspråklig sammenheng *Lebenskraft*, i franskspråklig *force de la vie*. På begynnelsen av 1800-tallet utgjorde dette begrepet på sett og vis grunnlaget for fysiologien. Livskraft var fysiologiens tilsvaret til de mekaniske krefter.⁶

På 1840-tallet skulle imidlertid ideen om livskraft møte et kraftig oppgjør. Johannes Müller (1801–58) var i 1830- og 40-årene den fremste

tyske fysiologen og ble så vel i sin samtid som i ettertiden regnet som grunnleggeren av den vitenskapelige medisinen i Tyskland. Müller var og forble aristoteliker, og mente at liv ikke bare kunne forklares ved hjelp av moderne naturvitenskapelige metoder. Hans elever derimot var av en annen oppfatning. I løpet av 1840-tallet meldte en rekke personer som hadde studert under Müller seg i den vitenskapelige debatten om hvordan liv og menneske skulle forstås. En hel rekke av dem nådde verdensberømmelse allerede i samtiden og ble banebrytende for både biologien, zoologien, fysiologien og medisinen.⁷

Blant dem var Rudolf Virchow. Skal man i medisinhistorien finne et navn som representerer det endelige oppgjøret med den gamle humoralpatologien, som rundt midten av 1800-tallet fremdeles var sentral for sykdomslæren, er nok Virchow navnet man vil lande på. Med sin cellularpatologi rettet Virchow et støt både mot humoralpatologien, som hadde dominert medisinen siden antikken, og den nyere solidarpatologien.⁸ For Virchow skulle og kunne sykdom forstås gjennom grunnleggende og allmenne fysiologiske prinsipper og teorier. Man trengte ikke en lære om egne livskrefter, det være seg i kroppsvev eller kroppsvesker. Virchow oppfattet teorien om livskraft som et metafysisk vedheng fra gammelt av og insisterte på at mennesket kunne og skulle studeres rent empirisk. Han gikk til angrep på de som holdt fast på en teori som ikke kunne begrunnes empirisk: ”All transcendens beror på mangel på empirisk viten”, hevdet han med fast overbevisning.⁹

Siden Virchow og hans medstudenter som Hermann von Helmholtz og Emil du Bois-Reymonds tid, har livskraften vært et begrep både fysiologien og medisinen i det store har klart seg godt uten. Det Virchow og hans samtidige mente å kunne gjøre, var å bevise at det ikke var behov for en slik teori. Men bevisene var ikke nok til å overbevise de som hadde en annen oppfatning. Müller forble aristoteliker hele sitt liv. Matthias Jakob Schleiden tilhørte den nye garde og regnes som grunnleggeren av cellelæren sammen med Theodor Schwann – og begge var i kretsen rundt Müller. Han forfektet sterkt at det metodiske grunnlaget for forskning av liv måtte være det samme som for all annen naturvitenskap: induksjon. Men selv Schleiden holdt som Müller fast på en forestilling om immaterielle prinsipper for liv, og han angrep Virchow på 1860-tallet i sterke ordlag for hans materialisme.¹⁰

Timothy Lenoir har gjennom et arbeid om livsbetraktninger innen biologien på 1800-tallet vist at det var en rekke forskjellige tilnærminger til hvordan liv skulle forstås, og at spørsmålet om formålet med liv aldri ble helt fortrent eller gitt et endelig svar.¹¹ Selv framtrepende forskere som Francis Crick har i nyere tid hevdet at det fremdeles er umulig å finne en teori som kan forklare opphavet til ”Life itself” som samtidig tilfredsstiller de krav som naturvitenskapen har til en slik teori.¹²

Livskraft eller ikke var og er derfor fremdeles et trosspørsmål. Hva var

det da som drev Virchow og flere av hans samtidige til et oppgjør med denne teorien? Var det bare en kamp om den rette tro? Hvorfor kunne ikke de som Müller si at det til syvende og sist måtte være en egen kraft med i spillet? Et vel viktigere spørsmål, som ikke bare forklarer hva Virchow gjorde, men også setter spørsmålstegn ved det, er: var den medisinen, den vitenskapelige medisinen, som Virchow propaganderte, så empirisk ren som Virchow ville ha det til? Var forskjellen mellom det gamle og det nye metafysikk og ren empiri? Innebar oppgjøret en annen oppfatning og forståelse av liv?

Noen metodiske betraktninger

Virchow var en svært betydningsfull person i sin samtid. Ikke bare virket han som medisiner og fysiolog og hadde stor innflytelse. Også innenfor andre deler av menneskevitenskapen spilte han en viktig rolle. Han var med å etablere det antropologiske selskapet i Berlin og i lang tid leder av tyske antropologiske selskap. Han var også politiker og medlem av både det preussiske parlamentet og den tyske riksdagen i lengre perioder. Også her var han en aktiv skikkelse og var sentral i den såkalte kulturkampen i Preussen på 1870- og 1880-tallet. Så omfattende var Virchows virksomhet at hans mest kjente biograf blant medisinhistorikere, Ernst H. Ackerknecht, mente at ingen tysker i den første halvdel av det 20. århundre var upåvirket av Virchows gjerninger.¹³

Med Virchows voldsomme innflytelse og svært omfattende produksjon er heller ikke sekundærlitteraturen om Virchow liten. Hans vitenskapelige bragder som medisiner og antropolog er behørig beskrevet fra en rekke hold. Det samme gjelder hans virke som politiker. Hans korrespondanse med både familie og kolleger er publisert. I det hele: det synes ikke å være noe ved Virchow som ikke er gjort kjent.

Er det da noe nytt å tilføye? I vitenskapshistorien generelt har det vært en tydelig dreining mot å studere vitenskapelig praksis de siste 20–30-årene. Dreiningen kan spores tilbake til mange kilder, men i første rekke kan nok Edinburgh-skolens oppgjør med så vel vitenskapsfilosofien som vitenskapshistoriens tilnærming, spesielt i løpet av 1970-tallet, nevnes. Steven Shapins og Simon Schaffers *Leviathan and the air-pump: Hobbes, Boyle, and the experimental life* (1985) representerte både en viktig oppsummering av Edinburgh-skolens tilnærming og var viktig for den såkalte praksis-dreiningen. Et resultat av denne dreiningen er at vitenskapshistorien i langt større grad enn tidligere har interessert seg for de ting som involveres i vitenskapelig praksis, fra laboratorieutstyr og loggbøker til vitenskapelige institusjoner.

Medisinshistorien har i langt mindre grad enn vitenskapshistorien vært berørt av denne dreiningen. Her dominerer fremdeles en internalistisk hagiografi på den ene siden og en medisinsk sosialhistorie på den andre.¹⁴

Dette er også tydelig i forhold til Virchow.¹⁵ Hvordan arbeidet Virchow som assistentlege i liksalen ved Charité-sykehuset på 1840-tallet? Hvordan arbeidet Virchow som professor ved patologisk anatomi ved Universitetet i Würzburg på 1850-tallet? Hva gjorde han som professor og ikke minst lege ved Charité-sykehuset i Berlin fra 1856? Virchows egne publikasjoner gir i mange sammenhenger detaljerte beskrivelser av hva legene foretok seg på liksalen, hvordan de jobbet, hvordan de konstaterte funn, hva de anså som viktige funn. Dette er et kildemateriale historikerne ikke har gått inn på.¹⁶ Heller ikke den betydningen som anatomisamlingen ved universitetet i Würzburg og mikroskopet hadde for Virchows arbeid. Kanskje mest åpenbar er mangelen på analyser av det som framstår som et paradoks ved Virchow: til tross for hans insistering på at medisinen måtte grunnlegges på moderne naturvitenskap var hans råd som lege langt fra i tråd med dette. Som råd til Heinrich Schliemann, kjent for utgravingen av Troja, nær venn av Virchow og som Virchow også fulgte til Troja anbefalte Virchow kalde dusjer på ryggen, måtehold og litt bayersk øl for hans potensproblemer.¹⁷

En ting er å gjennomføre minutiøse studier av vitenskapelig praksis, som på mange måter kan gi ny innsikt i hvordan den utvikles. En annen er å stille spørsmålet om hvorfor praksis endres. Shapins og Shaffers arbeid er ikke bare et detaljert studium av hva som skjedde i Boyles laboratorium. De gir også en ramme for hvorfor Boyle utviklet denne praksisen. Vel så viktig som å studere den vitenskapelige praksis er det å forholde seg til spørsmålet om hva som driver utviklingen eller endringen av den. Jeg håper denne artikkelen vil vise at Virchows oppgjør med de metafysiske ideene i medisinen ikke først og fremst var motivert av et ønske om å kvitte seg med gammelt slagg; oppgjøret var hovedsakelig motivert av ønsket om å utvikle en ny medisinsk praksis. For å få det til trengtes en transformasjon og et oppgjør med en rekke forestillinger på flere arenaer. Det trengtes en ny forståelse av både menneske og samfunn. For å få det til, måtte blant annet teorien om livskraften ryddes av veien.

Vitenskapshistorien er klart preget av den såkalte vendingen mot praksis. Den er også, i noe mindre grad, preget av den såkalte diskursanalysen som i hovedsak forbindes med Michel Foucault. Foucault utviklet metoden gjennom studiet av institusjoner for behandling av syke og den samfunnsmessige og vitenskapelige oppfatningen av syke. Metoden har nok i første rekke vært brukt innenfor det feltet som Foucault gjorde sitt første store arbeid innen: behandlingen av sinnslidende. Men Foucaults analyse av klinikkens fødsel viser en diskursanalyse av somatisk medisin. En av Foucaults læremestre, som Foucault selv ofte tilskrev en viktig rolle for sin egen utvikling, Georges Canguilhem, kan leses som en forløper for diskursanalysen. Canguilhem fokuserte primært på somatisk medisin.

Bruno Latour, som har vært viktig for praksisdreiningen, spesielt gjennom studiet av laboratoriearbeid sammen med Steven Woolgar, bekjenner

seg til en semiotisk metode, samtidig som han ved flere anledninger tydelig har distansert seg fra både Foucault og Canguilhem. Latour mener at begge disse to holder på en forestilling om vitenskapen som en prosess utenfor og renere enn andre samfunnsprosesser.¹⁸ Jeg mener derimot at diskursanalysen, slik vi finner den hos Foucault og Canguilhem, har et stort og ennå uutnyttet potensial i vitenskapshistorien. Latours semiotiske metode lukker snarere enn åpner for en historisk tilnærming. Selv i Latours mer historiske arbeider, som arbeidet om Pasteur, er det allmenne trekk ved vitenskapen han er på jakt etter, ikke spesifikt historiske. Diskursanalysen derimot løfter fram historisk spesifikke trekk ved vitenskapen. Dette kan også være trekk som påvirker praksis, uten at det er intendert eller planlagt. Forskere må benytte seg av et språk som allerede finnes, og de benytter seg av begreper som de gjennom forskningen kan gi ny betydning eller en ny rolle. En ny forskningstilnærming eller vitenskapelig skole kan omtales som en ny praksis. Det kan også omtales som en ny grammatikk, slik Foucault har gjort det, med nye relasjoner mellom ordene og tingene. Når Foucault kalte diskursen for ”en praksis som vi gjør med tingene” så viste han med dette at denne grammatikken ikke er en ren språklig formasjon, men en formasjon av praksis.¹⁹

Virchows utvikling av en ny patologi var i mangt og meget en prosess som involverte forhandlinger, innrullering, transformasjoner, forskyvninger, translasjoner, etc., alt det som Latour vektlegger for vitenskapelig praksis.²⁰ Men var den ikke noe mer? Innebærer ikke Virchows patologi også en spesiell orientering av tingene, i Virchows tilfelle: mennesket? Var den nye medisinen bare en medisin som endelig hadde befridd seg fra gamle forestillinger som ikke kunne belegges empirisk? Lå det ikke i den nye medisinen også forestillinger som ikke var empirisk begrunnet? Hadde ikke også den diskursive føring av praksis?

Oppgjøret med livskraften – termodynamikk og cellelære

Hermann Helmholtz, som var samtidig student med Virchow hos Johannes Müller, var én av dem som gikk til angrep på teorien om livskraft. I 1847 holdt han et foredrag i det fysikalske selskapet i Berlin, med tittelen ”Über die Erhaltung der Kraft”. Dette foredraget er det som omtales i kortfattede biografiske framstillinger av Helmholtz når det vises til hans oppgjør med de gamle oppfatningene. Et viktig argument for de som forfektet ideen om en livskraft, var at levende organismer utviklet varme. Hva laget denne varmen? Aristoteles så organismers varme som en bekreftelse på at de var besjelet.²¹ Hippokrates mente at varmen var et udødelig prinsipp og opphavet til organisk liv.²²

Helmholtz mente å kunne bevise at denne varmen ikke var annet enn resultat av fysikalske–kjemiske prosesser. På 1820-tallet hadde den franske ingeniøren Sadi Carnot formulert en lov som sa at energien til en maskin

eller et legeme i bevegelse var konstant. Dersom bevegelsen til et legeme avtok, gikk energien over til andre former. Dette postulatet har siden blitt til termodynamikkens første lov. Helmholtz viste at det som Carnot hadde påvist for maskiner også gjaldt for organisk materiale.²³ En leser av Helmholtz skrift i dag, spesielt en leser som ikke uten videre er skolert med universaliteten av termodynamikken, vil ha problemer med å la seg overbevise av Helmholtz' retorikk. I foredraget var beviset ført matematisk. Helmholtz var også en dyktig eksperimentator og gjennomførte flere eksperimenter som motbeviste en teori om livskraft. I foredraget trakk han imidlertid ikke på disse eksperimentene. Den matematiske argumentasjon var antakelig tilstrekkelig for ham. Det vil være et eget studium å studere resepsjonen av Helmholtz budskap og hvordan han lykkes i å overbevise. Var tilhørerne og publikum overbevist i utgangspunktet eller ble de overbeviste? Det Helmholtz gjorde var at han hadde en allmenn teori om fysiske prosesser som han også kunne bruke til å forklare prosesser om mennesket. Men han overbeviste ikke alle; påstandene og bevisene virket langt fra på alle rundt Helmholtz. Bevis, eksperiment og retorikk var ikke alltid tilstrekkelig.

I 1838 publiserte Matthias Jakob Schleiden en artikkel, "Beträge zur Phytogenesis", i det tidsskriftet som Müller hadde grunnlagt noen år tidligere.²⁴ I artikkelen viste Schleiden at alle planter hadde et fellestrekk: celler. Planter var bygd opp av byggesteiner, og den samme type byggestein fantes i alle planter. Cellene var plantelivets svar på teorien om en felles byggestein i anorganisk verden, atomene. Schleidens bidrag her regnes som en vitenskapelig begivenhet; ettertiden har rangert Schleiden som en av de som oppdaget cellene og som dermed fant et nytt, grunnleggende prinsipp for planter.

Schleiden framstod som en sterk propagandist for en moderne naturvitenskap. Vitenskapen måtte være induktiv og basere seg på empiriske observasjoner og erkjennelser. Uten et slikt grunnlag var vitenskapen hengitt til spekulasjoner og gamle dogmer. Schleiden hadde også flere utførlige drøftinger av begrepet livskraft og den rollen det hadde spilt i vitenskapen om levende organismer. Men selv om han var kritisk til begrepet, ville han ikke kvitte seg helt med ideen om at det fantes noe som kunne kalles livskraft. Problemet var at den ennå ikke var empirisk påvist eller bevist. Det var heller ingen enkel oppgave å påvise den. "Vi står foran tusener av forsøk og eksperimenter" før teorien kunne bevises eller ikke, skrev han i verket om botanikken som induktiv vitenskap, publisert i 1849.²⁵ Schleiden foreslo derfor at man i stedet for å kalle denne kraften for livskraft, skulle gå over til å kalle den ukjent X. I 1849-skriftet mente Schleiden at denne X'en kunne vise seg til sist å være lik null. I mer populariserte framstillinger av botanikken tenderte han imidlertid mer i retning av å gi den et positivt innhold. I noen foredrag om planten, som ble gitt ut første gang i 1848, stilte han spørsmålet om hvordan det kunne ha seg

at de enkelte celler kunne danne en hel plante. Spørsmålet ledet an til et nytt spørsmål. ”Om alt dette beror på vesenløse naturlover, hvor kommer dette vidunderlige samspillet av de underordnede naturkreftene fra?”²⁶ Svaret på dette spørsmålet var ikke å definere en ukjent X, men heller en tilslutning til at det var krefter hinsides det som naturvitenskapene kunne observere. ”Her er det slutt på naturforskerens virke og i stedet for alle mulige svar viser han til noe hinsides det romlige som omslutter den døde masse [”die Raumwelt der todten Masse”], hvor vi i hellig andekthet søker han som styrer verden [”der Lenker der Welten”].”²⁷

Müllers elev Theodor Schwann skulle hurtig ta fatt i Schleidens arbeider. I 1839 publiserte han arbeidet *Mikroskopische Untersuchungen über die Uebereinstimmung in der Struktur und dem Wachsthum der Thiere und Pflanzen*. Tittelen på arbeidet viser tydelig hvilken metodikk som var brukt i Müllers laboratorium. Schwanns forskningsresultater var framkommet med bruk av mikroskopet. Mikroskopet var ikke brukt bare for å studere detaljer på dyr eller organer; det var brukt for å studere strukturer. Schwann som zoolog var ikke interessert i dyrene som sådan, han var interessert i dyrenes byggesteiner.

Arbeidet kan sees på som en videreføring av Schleidens arbeid. Schwann viste at det var en prinsipiell likhet mellom planter og dyr; i den da minst observerbare strukturen var planter og dyr bygd opp på samme måte, i form av celler. Alle organismer, planter som dyr, var derfor bygd opp av den samme byggesteinen, strukturelt betraktet: cellen.

Schwanns arbeid var ikke bare en videreføring og utvidelse av Schleidens teorier og funn; han tok også ideen om livskraft opp til diskusjon. Men han plasserte den mer tydelig på sidelinjen enn det Schleiden hadde gjort. Ideen om livskraft hadde i følge Schwann bare betydning som en teleologiske forklaringsmodell i biologien. En slik forklaringsmodell innebar at levende liv hadde et formål, beveget seg mot et formål eller tjente et formål. Schwann mente at en slik forklaringsmodell strengt tatt ikke var nødvendig, selv ikke når man skulle forklare tilblivelsen av en hel organisme. ”Grunnen til ernæring og vekst av organismen i sin helhet ligger ikke i organismen i sin helhet, men i de enkelte elementærdelene, i cellene.”²⁸ Derfor reduserte spørsmålet om den grunnleggende kraften i levende organismer (”die Grundkraft der Organismen”) seg til kreftene i de enkelte celler (”die Grundkräfte der einzelnen Zellen”). Disse kreftene var, mente Schwann, et resultat av prosesser som man kunne studere gjennom naturvitenskapelig metodikk. Det var derfor ikke behov for noen teori om livskraft for å forklare levende liv. Observasjonene – det vil si observasjonene med mikroskop – var tilstrekkelige til å avdekke de lovmessigheter som formet liv.

Virchows arbeid kan betraktes som en utvidelse av Schwanns arbeid. Han generaliserte utsagnet om cellen som livets byggestein til å gjelde alt som den menneskelige kropp var sammensatt av. Alle kroppens organer

og vesker, inklusive blodet, var satt sammen av celler. Virchow viste også at bevegelse i organisk vev kunne forklares med en celleteori.²⁹ Nettopp cellelæren var det som for Virchow utgjorde kjernen i den nye oppfatningen av medisin og sykdom som han ville fremme. I 1858 kom hovedverket som sammenfattet den nye teorien ut, *Die Cellularpathologie*, celle-patologien. Den utgjorde Virchows vel viktigste medisinske verk, og kom hurtig ut i flere oppgaver. Grunntanken i den var å forstå, som tittelen sier, sykdom ut fra en cellelære.

Cellene var det levende virke, de var "livets enkleste uttrykk".³⁰ Hele organismer var sammensetninger av celler; med cellene som livets enkleste uttrykk lå livet først og fremst hos cellen, ikke i organismen. Cellen var liv. Virchow mente videre at det ikke var nødvendig å tillegge cellen noen egen livskraft. Når cellen levde, var dette en prosess som kunne forklares rent kjemisk-mekanisk. Virchow skrev at "bæreren av bevegelsen er bestemte kjemiske stoff, fordi vi ikke kjenner andre stoffer enn kjemiske. De enkelte bevegelsene reduserer seg til mekaniske (fysikalsk-kjemiske) forandringer av de organiske enheter, cellene og de ekvivalente, konstituerende elementer".³¹

Det var en ting at man kunne forklare levende liv med hjelp av en celleteori og at den var tilstrekkelig.³² Men hva med genesen av liv? Tilblivelsen av levende vesener hadde celleteorien et svar på: et embryo var resultatet av sammensmeltingen av to forskjellige celler. Uten å si direkte at det i cellene måtte ligge en kode som fortalte cellene hvordan de skulle utvikle seg, var det i denne retningen Virchow mente at man måtte trekke forklaringen. Hva så med selve opphavet til liv i seg selv? Virchow hadde en teori om dette også som passet med en ren materialistisk oppfatning av liv. Liv var ikke annet enn en annen form for bevegelse. Det oppstod da "betingelsene for manifesteringen av de kjemisk og fysikalske egenskapene til stoffet (*Körper*) opptrådte på en helt ny måte".³³ Livet, slik det virket i levende liv og slik det hadde blitt til, var å forstå fullt og helt som en fysikalsk-kjemisk prosess.

Flere av disse påstandene om liv hadde Virchow ikke muligheter til å påvise empirisk. Det å fremme dem stred mot hans eget postulat om at alle naturvitenskapelige utsagn måtte være empirisk begrunnet. Han nøyde seg da heller ikke bare med å komme med slike påstander. Virchow var en flittig bruker av retoriske grep for å støtte opp om utsagn som gikk langt ut over det empirisk relaterte. Hans mest kjente utsagn *omnis cellula a cellula* er et godt eksempel på dette.³⁴ I en tid hvor latinen var på vikende front og hvor de mest progressive leger, som Virchow, skrev på morsmålet, valgte likevel Virchow latinen for å underbygge sitt ståsted. I latinsk språkdrakt ville utsagnet framstå som en evig sannhet: enhver celle av celler!

Men ungdomsskriftene til Virchow og hovedverket, de bevis og den argumentasjon han førte der, hans retoriske grep og empiriske undersøkel-

ser, var ikke tilstrekkelig til å endre synet til den gamle garde. Virchow måtte føre sin argumentasjon ved flere anledninger senere. I et foredrag i 1858 for forsamlingen av tyske naturvitere og leger framholdt Virchow sitt mekanistiske syn.³⁵ Enhver organisme var satt sammen av en plan, eller som Virchow ville kalle det, en lov. Retorisk stilte han spørsmålet: Men er det loven, planen som er midlet, eller er det noe annet? ”Er loven eller planen selv kraften og har stoffet ingen annen egenskap enn treghet?” Enhver kjemiker ville benekte spørsmålet; et stoff uten egenskaper, uten kraft, er intet.³⁶ Hvis det skulle være noe som måtte kalles en organiserende livskraft, så måtte det være materien selv, intet annet.

Virchow ble ikke bare møtt med motstand av den gamle garde. Også de som tilhørte den nye naturvitenskapelige orienteringen mente Virchow gikk for langt. I 1863 ga Schleiden ut et skrift som han kalte materialismen i den nyere tyske naturvitenskap, med den ikke helt uvesentlige undertittel ”Zur Verständigung für die Gebildeten”, til forståelse for de dannede. Det lå ingen ironi i denne undertittelen. Schleiden angrep det han oppfattet som en dogmatisk materialisme i nyere, tysk naturvitenskap. I denne dogmatismen lå det både en mangel på dannelse i følge ham. Hovedangrepet var rettet mot Virchow.

I følge Schleiden var Virchow en ”overfladisk pratmaker”.³⁷ Han stod for en klanderverdig uklarhet og var forvirret i bruken av begreper. Det å benekte at det fantes en ånd, som Virchow visselig hadde gjort, innebar den samme absurditet som Hegels bevis om at det ikke fantes astroider. Schleiden, som tidligere hadde villet kalle livskraften en ukjent X, mente i sitt angrep på Virchow at det var absurd å benekte eksistensen av ånd.

Denne ånden kunne Schleiden selvsagt ikke påvise. Men her var det ikke bevisene som talte, det var dannelsen. I spørsmålet om en ren materialisme uten livskraft var svaret avhengig av tro. Enten trodde man at alt lot seg forklare ad mekanisk-kjemisk-fysikalsk vei, eller så trodde man det ikke. Virchow var ingen vanlig troende. Han var fullt overbevist.

Den vitenskapelige medisinen

Hvorfor var Virchow overbevist? En viktig grunn til det var at han, til forskjell fra Schleiden, ikke så vitenskapen som naturhistorie, som noe som skulle dokumentere naturen. For Virchow var vitenskapen handlingsvitenskap. ”Den sanne vitenskap innehar evnen til å kunne”.³⁸ Virchows overbevisning hang sammen med ønsket om å reformere.

Hva var det som var nødvendig å reformere? Virchow var utdannet som militærlege, han var, tross Müllers teoretiske skolering, opptatt av skulle virke. Den største lærdommen mente han selv han fikk gjennom den praktiske skoleringen som assistentlege til Robert Froriep i liksalen ved Charité-sykehuset. Men Virchow ville ikke bare virke som medisinsk håndverker; han ville virke i samfunnet. Virchows mangfoldige virksom-

het, fra en vitenskapelig og eksperimentelt orientert lege til engasjert politiker i en kamp om kulturene, viser denne virkeinteressen. Den kan forklares på mange nivåer, både medisinsk og politisk. La oss ta medisinen først.

På 1840- og 1850-tallet skrev Virchow mange artikler om den vitenskapelige medisinen. Selv om begrepet vitenskapelig medisin allerede var i omløp, ikke minst gjennom pariser skolens bruk av anatomisk og fysiologisk kunnskap i patologien, mente Virchow at medisinen langt fra ennå var vitenskapelig. Dette gikk ikke på at fysiologien og anatomien ikke var vitenskapelig nok; problemet var at medisinsk praksis ennå ikke var vitenskapeliggjort. Det som manglet var en vitenskapeliggjøring av terapien. Mange av Virchows samtidige framtrede leger var terapeutiske nihilister; medisinen kunne finne diagnose og årsak, det å finne en egnet terapi var en annen sak. Den gamle vitenskapelige medisinen rettet seg ikke mot terapien.

Virchow gikk krast ut mot en terapeutisk nihilisme. Som praktiker mente han at det var bevist at det fantes terapeutiske midler. ”Det kan bare være studenter eller leger uten erfaring som blir panegyrikere av den terapeutiske skepsis; den daglige erfaring er fullkomment tilstrekkelig til å vise at legemidlet eller legen kan bidra.”³⁹

Virchow ville restaurere en hippokratisk tilnærming hvor legenes praktiske erfaring med hva som virket og ikke virket var viktig. En slik tilnærming kalte han ”enkel empirisk”.⁴⁰ Men dette ville ikke være en vitenskapelig medisin. Skulle medisinen kalles vitenskapelig, måtte den også ta i bruk de metoder som vitenskapen benyttet seg av, den måtte bli ”eksperimentell-empirisk”.⁴¹

Skulle medisinen med terapien bli eksperimentell-empirisk, måtte den ha en fast teori som eksperimentene kunne prøves ut etter. Det måtte også være mulig å gjennomføre eksperimenter på den menneskelige kropp. I begge henseender var ideen om livskraft et hinder. I og med at livskraften ikke var empirisk påvisbar, kunne den ikke gå inn i noe eksperimentelt oppsett. Men det største problemet var nok at den bestemte spesielle tilnærmingen til kroppen. Hermann Helmholtz fortalte i et skrift om studietiden ved militærakademiet om konflikten mellom den yngre garde og den gamle legestanden.⁴² Det framgår tydelig av Helmholtz’ skrift at han og flere av hans medstudenter mente at ideen om livskraft ga bestemte føringer for måten som de etablerte legene forholdt seg til pasienten på. De legene som trodde på livskraften mente, når de stod overfor en pasient, å stå overfor ”et vesen med sjel, som man måtte nærme seg som tenker, filosof eller åndsrisk mann.”⁴³ For dem var ikke Hippokrates en empiriker; de holdt fast på et utsagn, som medisinhistorien har tilskrevet Hippokrates (men som er Galens verk) at den beste lege også må være filosof. Dette ga seg utslag i den medisinske praksis. Helmholtz kunne fortelle at den gamle garde ville ha seg frabedt å måle pulsen med klokke; det var et

tegn på dårlig smak. Perkusjon på brystet var denne garden også motstander av. Å banke på pasienten var å nedverdige ham; det var å gjøre ham til en maskin.

Livskraftsteorien førte dermed til en praksis som ikke ville benytte seg av de nye målemetodene i naturvitenskapen. Heller ikke eksperimentet var den gamle skole begeistret for. Helmholtz kunne fortelle om en professor i fysiologi. Ironisk omtalte Helmholtz ham som en berømt taler og viden kjent gjennom litterær virksomhet. En åndsrik person, en dannet person. Denne professoren var involvert i en diskusjon om bilder i øyet. En fysiker bad ham komme over for å se på forsøk han hadde satt opp, men professoren svarte: ”en fysiologi har intet med forsøk å gjøre, de er bare gode for fysikeren.”⁴⁴

Den yngre garden oppfattet dermed motstanden mot eksperiment og bruk av utstyr for undersøkelser av kroppen og diagnoser nært knyttet til en teori om livskraft. Å bekjempe teorien om livskraft var et middel for å gi rom for den nye tilnærmingen. Å gjøre medisinen vitenskapelig var å eksperimentere og bruke utstyr. Observasjonene og undersøkelsene måtte være nøyaktige og presise; det skulle ikke være rom for skjønn eller vurderinger. Man trengte en teori om kroppen som ikke stod på leireføtter som livskraftsteorien.

Virchow brakte den naturvitenskapelige tilnærmingen inn i den medisinske praksisen. Den praktiserende lege skulle virke i forhold til pasienten slik som forskeren gjorde i laboratoriet. Det skulle måles, undersøkes og testes. Sykdommen skulle ikke avdekkes av symptomer ved pasienten, men gjennom målinger av hvordan de kroppslige prosesser oppførte seg. Her var den teknologiske utviklingen svært behjelpelig. I 1834 var det bare ett mikroskop ved universitetet i Berlin. Da Virchow kunne starte opp i Berlin som professor ved det patologiske instituttet i 1856 var det 14 mikroskop bare ved dette instituttet.⁴⁵ At Carl Zeiss startet produksjon av mikroskop i 1846 passer inn i dette bildet. Men som historien om Virchow viser: mikroskopene i seg selv var ikke tilstrekkelige, det måtte gjøres et oppgjør også med gamle forestillinger om kropp og liv. Veien måtte ryddes for at mikroskopene kunne brukes. Livskraften måtte dø.⁴⁶

Det sunne samfunn

Men Virchow nøyde seg ikke bare med å endre den medisinske praksis; han ville også endre samfunnet. Det som dro Virchow mot politikken og samfunnsspørsmål skinner tydelig igjennom både i hans brev og vitenskapelige skrifter: politikken var styrt etter personlige interesser, trosretninger og vilkårligheter. Samfunnet var, fra en medisiner betraktet, sykt. En av de åndelige førerne for det tyske framskrittspartiet, som Virchow var med å grunnlegge, var Carl Twesten. Twesten snakket også et språk som tiltalte Virchow. I en politisk brosjyre fra 1859 skrev Twes-

ten om en ”sund og helsebringende politikk (’gesunde und heilsame Politik’)”.⁴⁷

Hva ville da ikke være et bedre utgangspunkt for det sunne samfunn enn medisinen? Virchow ville få legene inn både i det offentlige sunnhetsvesen og undervisningen. Legene måtte vekkes av deres dogmatiske slumring, hvor de i verste fall var forvillet av gale teorier, i beste fall bare var opptatt av sykdom. Legene måtte bidra til å forme samfunnet, medisinerne skulle skape kultur. Virchow ville at legene skulle være de bærende kulturarbeidere, ikke bare i forhold til helseinstitusjonene og til en materiell framgang, men på alle områder av samfunnet. Til og med i forhold til den moralske utvikling skulle de bidra.⁴⁸ Legene, så framtid deres medisinske tilnærming var vitenskapelig, kunne fortelle hva som forårsaket sunnhet og sykdom. De hadde rettesnoren som skulle til for å oppdra samfunnet.

Virchows politiske orientering er nært sammenfallende med samtidige oppgjør med den bestående politiske situasjonen. Det var ikke bare det preussiske monarkiets statsforvaltning som var vanskelig å forsone seg med; 1848-revolusjonen hadde sitt utspring i oppgjøret mot monarkiet i Frankrike. I 1848 grunnla August Comte sitt Société positiviste i Paris. Året etter ble La société biologique grunnlagt i Paris, også som en reaksjon mot det gamle regimet. Dette selskapet hadde blant grunnleggerne flere som siden er blitt kjente navn, mer i medisinhistorien enn biologihistorien, deriblant Claude Bernard og Charles-Édouard Brown-Sequard. Formålet til dette selskapet var blant annet å gjøre medisinen basert på moderne fysiologi og anatomi, med andre ord vitenskapeliggjøre den.⁴⁹ Men selskapet trakk ikke denne retningen over i den medisinske praksis slik Virchow gjorde. Heller ikke når det gjaldt politikken. Virchow synes å ha vært mer påvirket av de politiske visjonene til positivistene enn hans franske fagfeller. I alle fall var partiet som han var med å grunnlegge, det liberale tyske framskrittspartiet, det. Twesten var en erklært tilhenger av Comte og var en av de fremste formidlerne av Comtes positivisme i Tyskland.⁵⁰ Om Virchow selv leste Comte og ble inspirert, skal være usagt. Twesten forfektet i alle fall et syn i sine skrifter som harmonerte med Virchows. Som hos Virchow måtte kunnskapen om mennesket være grunnlaget for politikken. Politikken trengte, ifølge Twesten, ”allemenne teorier til systematisering av viten og liv”.⁵¹

Vi kan også lese Virchows oppgjør med livskraften som et oppgjør mot noe som hemmet den politikken han ville føre. Monarkiets og adelens herredømme i Preussen var basert på nedarvede maktposisjoner. Det var en makt som ble oppfattet som naturlig. Virchow ville bryte med denne makten. Idéer om at det fantes en naturlig makt eller kraft var et direkte hinder mot Virchows ønske om å la den empirisk fundamenterte viten være grunnlaget for politikken.

I denne sammenhengen er det kulturkampen fra Virchows ståsted må forstås. Virchow var visstnok den som lanserte begrepet *Kulturkampf* i

1873.⁵² Det har siden blitt stående som betegnelsen på konflikten mellom den preussiske stat og Vatikanet, mellom en protestantisk stat og den katolske kirke. For Virchow var kampen mer avgrenset: det handlet om makten om helseinstitusjonene. Selv i det protestantisk dominerte Preussen var de fleste pleieinstitusjoner, hospitalene, drevet av den katolske kirke eller katolske ordener. Virchow kjempet for at institusjonene skulle være drevet av staten, en sekularisert stat. Men aller viktigst var det at de som arbeidet der ikke gjorde det ut fra religiøse forestillinger. Arbeidet til helsearbeiderne måtte være basert på vitenskapelig kunnskap. Virchow argumenterte for at selv sykepleierne måtte gå gjennom en ”borgerlig utdanning” hvor de ble innført i den nyeste kunnskapen. I en tale for en kvinneforening i Berlin, som arbeidet med sykepleie, sa han: ”Det et påtregende ønskelig at på lærerseminarene [for sykepleiere, som skulle finnes ved ethvert sykehus] blir det undervist i grunntrekkene i fysiologien og sunnhetslære (dietetikk og hygiene)”.⁵³

Både medisinen og de medisinske institusjonene måtte befries fra alt som hadde metafysiske anstrøk. At det var noen som hevdet å ha en tilgang til en åndelig kraft som skulle være de rette forvaltere av et godt helsearbeid var et problem for en som i høyden ville tilskrive tro en personlig ting. Her var katolisismen opplagt hovedfienden. Mens protestantene hadde gjort relasjonen til gud til et personlig anliggende, førte katolisismen ennå guds kraft inn i verdslige sammenhenger.

Katolisismen var også et problem på det individuelle plan. Virchows gravtale over sin lærer Johannes Müller var full av lovord, men både i linjene og mellom linjene lot han det skinne igjennom hva som var problemet med Müller. Forklaringen lå i hans katolske bakgrunn. Selv om Müller hadde valgt vitenskapen til fordel for teologien (som han hadde vurdert å studere), hang hans oppdragelse ved ham.⁵⁴ Virchow kritiserte også Müllers tilnærming til mennesker, som han også mente hang på hans katolske oppdragelse. I følge Virchow ville ikke mennesker ”bli fiksert eller målt, men betraktet”. Virchow oppfattet tydeligvis sitt eget blikk på mennesker som nøytralt; det var det betraktende, ikke fikserende eller målende blikk. Men Müller derimot ”fikserte [...] med et lineært blikk”.⁵⁵

Den empirisk rene rettesnor

Virchow ville ha en empirisk ren vitenskap, befridd fra all transcendens. Det skulle ikke være politiske eller andre vilkårigheter som bestemte hva liv skulle være. Livet måtte betraktes empirisk, og empirisk betraktet skulle det være utgangspunktet for medisinen, for antropologien, for samfunnet. Men hvordan kunne liv fungere som en rettesnor? Ga det empiriske direkte budskap om hvordan medisinen og samfunnet skulle organiseres? Var cellen rettesnoren?

Den gamle patologien, som cellularpatologien opponerte mot, hadde oppfattet sykdom som en egen ontologisk kategori; det lå egne prosesser til grunn for sykdom og patologene måtte lære seg disse å kjenne. Med et slikt syn opptrådte naturen etter to forskjellige regler eller lover; ett sett i den sunne mekanisme og ett sett i den syke. Bichat for eksempel, viste til at mens fysikken hadde ett sett av lover, så hadde fysiologien to: en for den friske tilstanden og en for den syke.⁵⁶

Virchow allmenngjorde naturlovene. Det fantes bare ett sett av lover og de gjaldt for liv så vel som for ikke-liv. Med dette kunne han heller ikke differensiere mellom sykdom og helse; det var de samme lover som gjaldt for sykdom som for helse. Denne mangelfulle differensiering var Virchow seg fullstendig bevisst, og han argumenterte også for opphevelsen av skillet mellom sykdom og helse i fysiologien. Med sedvanlige, retoriske grep spurte Virchow: ”har det som vi i fysiologien kaller de allmenne typer av vev også anvendelse for patologiske tilstander? Jeg svarer uten forbehold: Ja!”⁵⁷

Men hvordan da forklare eller definere sykdom? Virchows svar var enkelt. Han skrev ”at den samme naturloven manifester seg forskjellig alt etter betingelsene hvori den kommer til uttrykk. Forskjellen mellom en frisk og en syk kropp kan dermed bare ligge i forskjellen i betingelsene”.⁵⁸ Dette innebar nok en dreining av det medisinske blikket. Det skulle ikke rettes mot selve sykdommen eller hvordan sykdommen opptrådte under forskjellige kurer, men mot betingelsene for sykdom. Dette var en teori som passet med Virchows virke; med blikket rettet mot betingelsene for sykdom kunne det rettes mot samfunnet og de livsbetingelser det forårsaket. Også her kan Virchow leses som en hippokratiker. Men mens Hippokrates, spesielt i verket *Om lufter, vann, steder*, tok livsbetingelsene for gitte, mente Virchow at de kunne endres.⁵⁹ Samfunnet kunne legges til rette for helse. Her var det legen skulle virke som kulturarbeider.

Det sunne samfunn kunne defineres. Det var et samfunn som ikke forårsaket sykdom. Men hva var sykdom? Mens Virchow hadde et svar på definisjonen av sykdom på samfunnsnivå, hadde han ikke et like opplagt på individnivå. Hva var rettesnoren hos det enkelte individ for helse? Når var det enkelte individ sykt? Den vitenskapelig orienterte lege kunne ikke basere seg på pasientens egen definisjon eller forståelse av at hun eller han var sykt; sykdom måtte defineres.

Dette var imidlertid ikke et problem som opptok Virchow. Vi finner ingen diskusjoner om hvordan sykdom skal defineres i hans arbeider. En grunn til det er at selv om sykdom ikke var en egen ontologisk kategori hos ham, så kunne han også, slik man alltid hadde gjort i medisinen, peke på at noe var sykt. Sykdom var avvik fra en tilstand uten sykdom, det var avvik. Men avvik fra hva?

Virchow var tidlig opptatt av å finne fysiologiske forklaringer på avvik. Ett av hans første arbeider var studiet av spesielle forekomster i hjernen.⁶⁰

Som en ren materialist var Virchow overbevist om at hjernens virksomhet kunne forklares fysiologisk. Sjelen var bare et resultat av hjernes virke og respons på impulser innenfra og utenfra. De forskjellige egenskapene til mennesket, som vilje, bevissthet, etc., mente Virchow kunne tilskrives bestemte steder i hjernen.⁶¹ Arbeidet hans var rettet mot den framvoksende frenologiske forskningen, som koblet observerbare trekk i hjernen og skalleformer til intelligens og tankevirksomhet. Selv om denne retningen også hadde materialistiske ansatser, opererte den med en aggregert forståelse av tenkning og liv. Virchow brukte mikroskopet og studerte anatomiske formasjoner i hjernen hos personer som hadde vært regnet som sinnssyke. Hans konklusjon var entydig: det var ingen sammenheng mellom strukturen i hjernen og sinnssykdom. Årsaken måtte finnes et annet sted.

Nettopp dette med å finne årsaken synes å ha drevet Virchow. I tiden som professor i Würzburg fortsatte han med stor intensitet studiet av koblingen mellom sinnslidelser og fysiologien. Würzburg lå i Franken, en region som hadde et stort antall kretinere, mennesker med en sykdom som ga seg utslag i både svekkede mentale evner og annerledes kroppsvekst og utseende. De anatomiske samlingene i Würzburg gjenspeilet dette, og Virchow fikk tilgang til både skaller fra kretinere og fostre med kretinisme. Virchow gjorde også reiser rundt i Franken og oppsøkte kretinere og familier som hadde fostret kretinere. Han arbeidet intenst med spørsmålet og kunne allerede i 1851 publisere sine funn i et større arbeid, om kretinismen i Franken og om patologiske skalleformer.⁶²

Som i det tidligere arbeidet viet Virchow mye tid på skalleformer, og også i dette arbeidet konkluderte han med at årsaken ikke kunne ligge bare i avvikende skalleformer. Den anatomiske samlingen i Würzburg hadde også et dødfødt barn med kretinisme. Det hadde ligget 14 år i sprit da Virchow foretok en disseksjon av det. Med et helt spebarn kunne Virchow undersøke ikke bare skallen, men hele kroppen. Gjennom undersøkelsen av barneliket, som blant annet ble gjort gjennom mikroskopiske studier av celleformasjoner i forskjellige organer, kunne han peke på et konkret avvik. Det var en hyperplasi av skjoldkjertelen (*struma glandulosa parenchumatose*).⁶³ Hyperplasi var en betegnelse i cellelæren. Det betegnet en overvekst av celler. Virchow mente det kunne være forhold i skjoldkjertelen som ga sin årsak til kretinisme. Virchows forklaring på kretinisme var dermed den som dagens medisin har: sykdommen skyldes et fysiologisk avvik på skjoldkjertelen.

Artikkelen om kretinisme kan leses som et oppgjør med den gamle medisinen. Virchow kunne referere til en beretning fra en rettsmedisiner i 1840, som tilskrev kretinisme djevelens virke som ble forsterket av foreldrenes syndige liv og som ga seg utslag i både det fysiske og moralske hos barnet.⁶⁵ Umoral og synd var, ennå på Virchows tid, oppfattet som en årsak til sykdom blant leger. Virchow kunne gi en forklaring som ikke

Fig. 1. Spedbarnet fra anatomisamlingen i Würzburg som Virchow dissekerte. Tegning av Schmerbach.⁶⁴

måtte trekke på umoral eller synd. Årsaken til kretinisme var et avvik på cellenivå.

Virchow kunne påvise avvik. Men avvik fra hva? Et begrep som går igjen i Virchows skrifter, i tekst, tabeller og som følgetekst til bilder, er begrepet "normal". Virchow reflekterte aldri over begrepet, han bare brukte det. Og ikke bare han. Ser vi på artiklene i Virchows arkiv, ser vi mange fysiologiske undersøkelser om det normale og det patologiske. Og vi finner det hos hans elever, som Ernst Haeckel.⁶⁶ Begrepet "normal" ble brukt og passet inn i den nye teorien om sykdom og liv. Med det normale kunne man definere hva som er de riktige prosesser og betingelser; de dårlige, som førte til sykdom, var de som avvek fra normalen. Sykdom var avvik fra en normal.

Normalitetsbegrepet har vært analysert av flere vitenskapshistorikere, men betydningen av det og hvordan det kommer inn i medisinen er ennå for lite studert til at vi kan plassere dets rolle tydelig.⁶⁷ Begrepet om en normal finnes i medisinen før Virchow. Livskraftsteoretikeren Hufeland mente at medisinen terapeutiske virksomhet skulle bestå i å etablere en normaltilstand. "Helbredelse er tilbakeføring til en normal tilstand", skrev han 1836.⁶⁸ Men hos Hufeland defineres ikke normaltilstanden. Det normale er et resultat av naturens egen kraft, av en livskraft, og det kan ikke defineres bestemt. Legen skulle hos Hufeland heller ikke sørge for at normaltilstanden ble opprettet; han skulle bare hjelpe naturen. Celledæren, derimot, kunne definere normalitet; den kunne gi en standard som medisinen skulle virke etter. Fysiologiens lovmessigheter kunne brukes til å definere denne standarden. Det normale var dermed ikke ubestemt, som hos Hufeland, det kunne bestemmes. Fysiologien, som teori, kunne gi en standard for helse og kropp, for empirien.

Forskjellen mellom Virchows normal og begrepet normal i den tidligere medisinske statistikken er også påtakelig. Adolphe Quetelet, som var viktig ikke bare for den medisinske statistikken men statistikk generelt, opererte med en todeling mellom den statistiske foredlingen av sykdom og trekk ved mennesket og den empirisk konkrete sykdommen. *L'homme moyen*, gjennomsnittsmennesket, var det statistikken kunne vise til. *L'etat normal*, normaltstanden, omtalte Quetelet aldri som statistisk eller fysiologisk påvisbar, selv ikke i de senere bearbejdinger av hovedverket fra 1835.⁶⁹ Normaltilstanden var noe som kunne defineres i møtet mellom lege og pasient, og Quetelet insisterte derfor på at lege og pasient skulle møtes både når pasienten var frisk og når vedkommende var syk. Det normale måtte konstateres konkret i de enkelte tilfeller.⁷⁰

Virchow brukte også "normal" på enkelttilfeller og med utgangspunkt i konkrete empiriske observasjoner. I de tabeller hvor skaller omtales som normale, så er det enkeltskaller som omtales slik. Virchow gjorde ikke noen statistisk analyse av skallene, men tok antakelig en skalle fra en person som var regnet som frisk og omtalte den som "normal". Men i tabellene og figurene blir dette en standard som gjelder generelt, ikke bare for den enkelte. Normaliteten er dermed ikke nødvendigvis bestemt av fysiologiske teorier. Men det ligger en antakelse om at det kan gjøres; det finnes en norm for mennesket og den kan medisinen avdekke.

Virchow opererte ikke bare med en norm på mennesket; det normale finner vi også hos ham når han omtaler samfunnet. Virchow skrev allerede i 1849: "Skal medisinen oppfylle sin oppgave, så må den gripe inn i det politiske og sosiale livet. Den må angi hvilke hindringer som finnes for den normale oppfyllelsen av livsprosessene (*Lebensvorgänge*) og bidra til at de overvinnes."⁷¹ Og videre: "Når sykdom ikke er annet enn liv under forandrede betingelser, så innebærer det å hele å opprette de vanlige, normale betingelsene for liv eller å opprette de vanlige, normale prosesser."⁷²

Det normale var rettesnoren for både medisinen og samfunnet. Fysiologien var vitenskapen som kunne definere det normale. Og det måtte defineres, for cellene kunne ikke fortelle dette selv. Virchow måtte ha en oppfatning om hva som var det normale, et bilde på hva som var det friske, de sunne. Tross hans insistering på at alt som skulle foretas, det være seg overfor pasienten eller i samfunnet, måtte være empirisk fundert, var ikke det normale noe som direkte lot seg lese ut av empirien.

En dogmatisk empirisme?

Virchows motivasjon for oppgjøret med livskraften var å gi rom for en annen tilnærming til mennesket som åpnet for en transformasjon av den medisinske praksisen. Hans ønske om transformasjon rettet seg også mot samfunnet, spesielt gjennom en kritikk av de institusjoner som baserte sin oppfatning av mennesket på en eller annen metafysisk forestilling. For

medisinens vedkommende lyktes han i stor grad. Det kan fremdeles skrives hagiografiske beretninger om Virchow. Han la grunnlaget for den moderne, vitenskapelige medisinen. En viktig grunn til det var at de metoder som Virchow og hans samtidige hadde benyttet for å plassere livskraften på sidelinjen, ble tilgjengelig for mange. I 1850 startet masseproduksjonen av mikroskop. Mikroskop ble ikke noe man måtte slåss om å få tilgang til, slik Virchow, Helmholtz og Schwann hadde måttet gjøre. Det ble heller ikke noe som bare var å finne i enkelte laboratorier. Også sykehus kunne koste på seg mikroskop. Den diagnosteknikken som lå implisitt i Virchows sykdomsteori – at sykdom var celler på ville veier – kunne etter hvert gjennomføres på helt alminnelige sykehus. Det medisinske blikket kunne flyttes fra organene til de fysiologiske prosessene. Legene kunne studere – ikke mennesket, ikke organene, men cellene.

På det politiske området lyktes ikke Virchow i samme grad. Hans idé om å lage et samfunn som skulle gi de beste betingelser for normalitet er en teknokratisk idé; verden har etter Virchow ved flere anledninger vist problemene med å bygge en politikk på vitenskapelige sannheter. Virchow selv møtte motstand i Bismarcks realpolitikk. Det var en politikk som Virchow hadde lite sans for. Han sammenlignet Bismarck med et skip som lot seg drive av alle mulige forskjellige vinder og som ikke hadde en fast kurs. Men det var Bismarck som ble den toneangivende for politikken i siste halvdel av 1800-tallet i Preussen. Politikken kunne ikke etablere en norm eller bare arbeide for en normal; den måtte ta høyde for at det var forskjellige oppfatninger om hvordan liv skulle leves og organiseres.

Virchows standard for samfunnet var det normale. Der fikk han ikke gjennomslag. I medisinen derimot ble det normale med Virchow og med etableringen av en fysiologisk basert medisinsk praksis en standard. Hva dette normale innebærer reflekterte ikke Virchow over. Den senere medisinen har heller ikke i nevneverdig grad gjort det. Den fysiologiske tilnærmingen slik Virchow forfektet den, har vært medisinen standard. Det har vært en fysiologi som med sitt teoriapparat har gjort at den ikke bare har avlest det normale statistisk, men har kunnet definere det. Det som Didier Sicard har kalt en medisin uten kropp er en medisin rettet mot å oppnå normalitet. Vel så mye som å overvinne sykdom, konstruerer den sykdom. Sykdom er ikke alltid lenger det som oppfattes som sykdom, men det som kan defineres som avvik.⁷³ Normen som det avvikes fra er det fysiologien som skal definere.

Virchows oppgjør mot livskraften var grunnet i at den i hans øyne innebar en bestemt oppfatning av mennesket som hindret en empirisk tilnærming i medisinen og antropologien. Den innebar videre en dogmatisk oppfatning av både menneske og samfunn; det var oppfatninger og tro som ble rådende, ikke det konkrete, empiriske. Virchow ville frigjøre både samfunnet og medisinen fra den gamle dogmatismen. Men også i hans tilnærming lå det en bestemt oppfatning av liv. Fysiologiens ”normal”

gir en bestemt oppfatning av mennesket. Denne normalen er på ingen måte gitt av den materielle realiteten. Den er i like stor grad et diskursivt fenomen som livskraften. Den innebærer en bestemt lesning av empiriske fenomener, den lager en bestemt orientering av empiriske fenomener.

Den radikale forskjellen?

Bruken av ”normal” bredte om seg i medisinen på Virchows tid, hos han og hos andre framtrepende propagandister for den vitenskapelige medisinen. Georges Canguilhem har gjort en analyse av begrepet ”normal” hos Claude Bernard og har med denne analysen villet påvise en radikal transformasjon av medisinen på 1800-tallet.⁷⁴ Også Virchow og hans samtidige oppfattet sitt oppgjør mot livskraftsteorien som et radikalt oppgjør. Men i det store bildet: var endringen så radikal?

Virchow ble selv, tross de mange iherdige postulater om at livet kunne og måtte forstås og analyseres kjemisk–fysikalsk, kritisert for å være en vitalist; var ikke celle-læren, med utsagnet om den levende celle, en vitalisme uten bruk av teorien om livskraft? Virchow avviste denne kritikken og hevdet at hans formål var å forstå liv gjennom ”en allmenn, kjent erfaringskrets (‘einem allgemeinen, bekannten Erfahrungskreise’).”⁷⁵ Han tilla ikke liv noen overordnet teori i følge ham selv. Men var ikke det ”normale” en form for overordnet teori?

Virchow ville ha en konkret oppfatning av liv. Livet skulle leses av det empiriske, av kroppen, av de fysiologiske prosessene i kroppen. De som holdt fast på en teori om livskraft mente at dette var en form for vulgær reduksjonisme. Men kanskje var ikke Virchow så fjernt fra sine opponenter som det kan virke ut fra debattene dem i mellom. Også livskraftsteoretikerne hadde en forklaring på liv. Forskjellen mellom dem og Virchow bestod i at de mente at det var en kraft i virke hos levende vesener som ikke kunne påvises empirisk. Virchow mente man ikke hadde bruk for en slik teori. Men i begge henseender rettet blikket seg mot kroppen. Det empiriske var forstått som det som kroppen representerte.

Virchow oppfattet seg som hippokratiker. Han mente at den hippokratiske metode innebar ”individualisering av tilfellet (*Fall*), analyse av det med alle teknikkens hjelpemidler, med all anstrengelse av sansene og ånden. Valg av midler, ikke etter navn på sykdommer som veksler med tiden, men etter det særegne ved tilfellet.”⁷⁶ Den empiriske analysen av det individuelle skulle ligge til grunn for medisinen. Som hos Hippokrates skulle det individuelle stå i sentrum. Men Virchow så ikke at Hippokrates tenkte det individuelle på en annen måte. Grunnlaget for medisinen hos Hippokrates var at noen måter å leve liv på gjorde noen mennesker syke.⁷⁷ Måten å leve på måtte også betraktes, og her fantes det ikke noen norm: det som passet noen, ville ikke passe alle. Virchow tenkte det individuelle i forhold til det enkelte sykdomstilfelle og den konkrete lokalisering av

avvik, i de fleste tilfeller: til det som mikroskopet viste. For Hippokrates var det individuelle ikke bare kroppen, men også personen. Av samme grunn konstaterte Aristoteles at medisinen ikke kunne være en vitenskap. Vitenskapen måtte per definisjon forholde seg til det allmenne, medisinen måtte forholde seg til den enkelte. Det empiriske for medisins del var det levde liv. Aristoteles skrev: ”det er ikke mennesket som helbredes av legen, men Kallias eller Sokrates.”⁷⁸

Sett i denne sammenheng var livskraftsteoretikerne og Virchow ganske like. Begge oppfattet de at liv kunne beskrives på en bestemt måte, livskraftsteoretikerne med hjelp av den ubestemte kraften ”livskraft”, Virchow med hjelp av cellelæren. Liv var ikke levd liv, men det fysiologiske liv (med eller uten livskraft). Det var ikke erfaringen fra det levde liv, men det fysiologisk påvisbare eller teoretiske som var utgangspunktet. Det kan derfor hevdes at Virchows proklamering av det empiriske var unyansert og endimensjonalt; for ham var det empiriske det som kunne konstateres materielt. Det at det empiriske også kan være erfaringen fra det levde liv synes å ha ligget fjernt for ham. Blikket gjennom mikroskopet begrenset kanskje for andre blikk. Det var i alle fall med på å prege den moderne oppfatning av hva liv er og hvordan det skal forstås.

Summary

Transforming life?: Rudolf Virchow's critique of the theory of life force and the establishment of scientific medicine. By Thomas Dahl. During the 1840s, the theory of life force was met with critique from a group of young researchers in Berlin. Common to them was that they had been students of the physiologist and physician Johannes Müller. For Müller physiology was a natural science, and the methods from the natural sciences could and should be used in it. He gave induction, empirical observation, and experiment priority, and the microscope and other technical apparatus were necessary tools for the study of physiology. Among Müller's students was Rudolf Virchow, who came to be one of the most well-known and influential German physicians during the latter part of the 19th century.

Although Müller demanded an empirical foundation for theories in physiology, he still claimed that life could not be fully understood in mechanical-physical-chemical terms. Many of his students, on the other hand, claimed it could. They denied the existence of a life force and opposed all sorts of theories which did not relate to an empirical reality. Why could they not, as Müller was, be empirically oriented and at the same time accept the existence of immaterial principles?

The article shows that Virchow opposed the idea of a life force in order to transform medical practice. The idea of a life force included certain understandings of the human being that limited the approach Virchow was propagating. This transformation brought about different concepts

of the body, life, and disease. In many ways, Virchow and his approach constituted an important foundation for modern medicine. But were these concepts as neutral as Virchow believed them to be, and was his empirical reality the only possible one?

Noter

1 Artikkelen er utarbeidet innenfor rammene av prosjektet Translating morality into normality: Medicine and the right way of living ved SINTEF Teknologi og samfunn i Trondheim, finansiert av Norges forskningsråd. Deler av denne artikkelen har vært presentert ved Brockmann-seminaret 2004 ved Norsk teknisk museum og ved Seminar i vitenskapsteori ved Universitetet i Oslo, mai 2005. Det benyttede kildematerialet har vært tilgjengelig i Trondheim takket være Det kongelige norske vitenskapers selskaps boksamlinger, som Gunnerus-biblioteket forvalter. Takk til alle som har hjulpet, både med å finne kildemateriale og kommentere teksten.

2 Aristoteles, *Peri zōiōn moriōn* [Om det levende/dyrenes deler], 641 a.

3 "Hverken hånden eller noen annen del av kroppen er en hånd eller noen annen del dersom det mangler *psychē* eller en annen *dynamis*." Se Aristoteles, *Peri zōiōn genseōs* [Om det levendes tilblivelse], 726 b 22 ff.

4 Dr. Boerhaave's *academical lectures on the theory of physics: Being a genuine translation of his institutes and explanatory comment, collated and adjusted to each other, as they were dictated to his students at the University of Leyden*, 6 vol. (London, 1742–46), IV, § 932, 175.

5 La Mettrie henviste til et prinsipp som hadde sitt sete i hjernen og nervene. Gjennom det "s'explique tout ce qui peut s'expliquer, jusqu'aux effets surprenants des maladies de l'imagination." Se Julien Offroy de La Mettrie, *L'Homme-Machine* (1748), nytt oppl. (Paris, 1981), 194.

6 Xavier Bichat hevdet at for å kunne heve fysiologien opp på samme nivået som fysikken, var det helt nødvendig at man hadde "une juste idée des propriétés vitales". Se Xavier Bichat, *Anatomie générale: Appliquée à la physiologie et la médecine* (Paris, 1801), xl. Bichats "propriétés vitales" var Bichats tilsvarende til livskraften; de var i flertall.

7 For en liste over de mest kjente av Müllers elever, se Hermann Helmholtz, *Das Denken*

in der Medicin: Rede gehalten zur Feier des Stiftungstages der militairärztlichen Bildungs-Anstalten am 2. August 1877 (Berlin, 1878), 24.

8 Boerhaave var en tidlig solidarpatolog. Han mente at livskraften, *vis vitæ*, var lokalisert i vevet, ikke i væskene. Se Dr. Boerhaave, 175. Bichat mente det samme, men opererte altså ikke med en men flere krefter.

9 Rudolf Virchow, *Gesammelte Abhandlungen zur wissenschaftlichen Medicin* (Frankfurt am Main, 1856), 12. "Alle Transscendenz [sic!] beruht in dem Mangel an empirischem Wissen". Å skrive *Transscendenz*, som ville vært ortografisk korrekt på Virchows tid, som "Transscendenz" er nok ikke bare en trykkfeil. Skrivemåten er gjennomgående i verket, og er kanskje et uttrykk på at Virchow (og hans forlegger) mente at den motsatte posisjonen hadde så lite å fare med at det ikke engang var nødvendig å forholde seg til den korrekte begrepsbetegnelsen for den.

10 Matthias Jakob Schleiden, *Ueber den Materialismus der neueren deutschen Naturwissenschaft, sein Wesen und seine Geschichte. Zur Verständigung für die Gebildeten* (Leipzig, 1863).

11 Timothy Lenoir, *The strategy of life: Teleology and mechanics in nineteenth-century German biology* (Dordrecht, 1982).

12 Francis Crick, *Life itself: Its origin and nature* (New York, 1981).

13 Erwin H. Ackerknecht, *Rudolf Virchow: Doctor, statesman, anthropologist* (Madison, 1953).

14 Medisinhistoriens sterke side har nok vært den medisinske sosialhistorien, hvor Wellcome Institute i London har spilt en viktig rolle. Den sosialhistoriske tyngden er en forklaring på mangelen i medisinhistorien på dreininger som man kan se i vitenskapshistorien. I den sosialhistoriske tilnærmingen er det ikke først og fremst vitenskapen som analyseres. En slik forklaring på den manglende dreiningen innen medisinhistorien, som blant

annet innebærer at det ikke i samme omfang skrives den typer biografier i medisinhistorien som i vitenskapshistorien, har blant annet vært trukket fram av Thomas Söderqvist, "Why are there so few scholarly biographies in the history of medicine and public health?", Keynote plenary lecture, 7th Congress of the European Association for the History of Medicine and Health, Oslo, 3/9–7/9 2003.

15 Det gjelder så vel gamle biografier, fra Ebsteins biografi året etter Virchows død til Christian Andrees biografi. Andree har ansvaret for utgivelsen av Virchows samlede verker. Se Wilhelm Ebstein: *Rudolf Virchow als Arzt* (Stuttgart, 1903) og Christian Andree, *Rudolf Virchow: Leben und Ethos eines großen Arztes* (München, 2002).

16 Noen unntak finnes selvsagt. Constantin Goschler har sett på den didaktiske praksisen ved det patologiske instituttet i Berlin under Virchow. Se Constantin Goschler, "'Wahrheit' zwischen Seziersaal und Parlament: Rudolf Virchow und der kulturelle Deutungsanspruch der Naturwissenschaften", *Geschichte und Gesellschaft* 30 (2004), 223–230.

17 Heinrich Schipperges, *Rudolf Virchow* (Hamburg, 1994), 71 f.

18 Latour har spark til Canguilhem og Foucault mange steder. Artikkelen hvor han sammen med Geof Bowker diskuterer vitenskapsstudier i Frankrike gir, så langt jeg har sett, den mest systematiske kritikken av dem. Se Geof Bowker & Bruno Latour, "A booming discipline short of discipline: (Social) studies of science in France", *Social Studies of Science* 17 (1987), 715–48.

19 "Il faut concevoir le discours comme une violence que nous faisons aux choses, en tout cas comme une pratique que nous leur imposons; et c'est dans cette pratique que les événements du discours trouvent le principe de leur régularité". Se Michel Foucault, *L'ordre de discours* (Paris, 1971), 55.

20 Latour har ikke sett eller har ikke villet tillegge det noen vekt at mange av de begreper han bruker på beskrivelse av vitenskapelig praksis var i bruk og vektlagt av nettopp Foucault. Foucault pekte selv på Canguilhem som den som hadde foretatt en analyse av vitenspraksiser som gjorde slike begreper anvendelige. Begreper som "forskyvning" og "transformasjon" (*déplacements et transformations*) benyttet Foucault allerede på 1960-tallet og knyttet dem til Canguilhems analy-

ser. Se Michel Foucault, *L'archéologie du savoir* (Paris, 1969), 11.

21 *Peri psykhes* [Om ånden].

22 *Peri sarkōn* [Om kjødet].

23 Hermann Helmholtz, *Über die Erhaltung der Kraft* (Weinheim, 1983). Utgivelsen er basert på Helmholtz' håndskrevne notater fra 1847.

24 *Archiv für Anatomie, Physiologie und wissenschaftliche Medicin* (1834).

25 Matthias Jakob Schleiden, *Die Botanik als inductive Wissenschaft. Erste Theil: Methodologische Grundlage, Vegetabilische Stofflehre. Die Lehre von der Planzszellen* (Leipzig, 1849), 58.

26 Matthias Jakob Schleiden, *Die Pflanze und ihr Leben: Populäre Vorträge* (1848), 5. oppl. (Leipzig, 1858), 79.

27 *Ibidem*.

28 Theodor Schwann, *Mikroskopische Untersuchungen über die Uebereinstimmung in der Struktur und dem Wachstum der Thiere und Pflanzen* (1839), ny oppl. (Leipzig, 1910), 190.

29 *Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medicin*, IV (1850).

30 Rudolf Virchow, "Die Einheitsbestrebungen in der wissenschaftliche Medizin", i Virchow, *Wissenschaftliche Medicin*, 50.

31 *Ibidem*, 25 f.

32 Sett i lys av læren om DNA-molekylene gikk nok Virchow lenger i sine postulater enn det han hadde empirisk grunnlag for. Argumentet for at cellen måtte betraktes kjemisk-fysikalsk var at "vi ikke kjenner andre stoffer enn de kjemiske."

33 Virchow, *Wissenschaftliche Medicin*, 25.

34 Uttrykket brukt første gang av Virchow i *Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medicin*, VIII (1855).

35 Rudolf Virchow, "Ueber die mechanische Auffassung des Lebens: Nach einem frei gehaltenen Vortrag aus der dritten allgemeinen Sitzung der 34. Versammlung deutscher Naturforscher und Aertze" (1858), i Rudolf Virchow, *Vier Reden über Leben und Kranksein* (Berlin, 1862).

36 *Ibidem*, 24.

37 At Virchow ikke akkurat kom fra den dannede klasse – hans far var slakter – var kanskje ikke uten betydning for Schleidens angrep på mangel på dannelses.

38 Rudolf Virchow, "Ueber die Standpunkte in der wissenschaftlichen Medicin" (1846), i Rudolf Virchow, *Sämtliche Werke*, 71 vol. (Bern, 1991–), IV, 16.

39 "Die naturwissenschaftliche Methode und die Standpunkte in der Therapie", i Virchow, *Werke*, IV, 342.

40 Virchow, *Wissenschaftliche Medicin*, 33.

41 Ibidem.

42 Helmholtz.

43 Ibidem, 20.

44 Ibid., 21.

45 Goschler, 223.

46 Og uten det arbeidet som fysiologene gjorde for å berede veien for mikroskopet hadde markedet for Carl Zeiss vært betraktelig mindre.

47 Heinrich August Winkler, *Preussischer Liberalismus und deutscher Nationalstaat: Studien zur Geschichte der Deutschen Fortschrittspartei* (Tübingen, 1964), 17.

48 Rudolf Virchow, *Vier Reden*, "Vorrede".

49 Pierre Forlodou, "Les fondements de la société biologique de Paris (1849)", artikkel presentert ved Den 39. internasjonale kongressen i medisinsk historie, Bari, Italia, 2004.

50 Carl Twesten, "Lehre und Schriften Auguste Comtes", *Preussische Jahrbücher* 4 (1849), 279–307; Winkler, 16.

51 Twesten, 284.

52 Erich Schmidt-Volkmar, *Der Kulturkampf in Deutschland 1871–1890* (Göttingen, 1962), 119.

53 "Die berufsmässige Ausbildung zur Krankenpflege, auch ausserhalb der kirchlichen Organisationen". Se Rudolf Virchow, "Rede, gehalten am 6. Nov. 1869 in der Conferenz der Frauen-Vereine zu Berlin", i Rudolf Virchow, *Gesammelte Abhandlungen aus dem Gebiete der öffentlichen Medicin und der Seuchenlehre*, 2 vol. (Berlin, 1879), II, 56.

54 Rudolf Virchow, *Johannes Müller: Eine Gedächtnissrede, gehalten bei der Todtenfeier am 24. Juli 1858 in der Aule der Universität zu Berlin* (Berlin, 1858).

55 Virchow, Müller, 40.

56 Bichat, liii.

57 Rudolf Virchow, *Die Cellularpathologie in ihrer Begründung auf physiologische und pathologische Gewebelehre* (1858), 3. uppl. (Berlin, 1862), 56.

58 Virchow, *Wissenschaftliche Medicin*, 32.

59 *Peri aerōn ydatōn topōn* [Om lufter, vann, steder].

60 Rudolf Virchow, "Ueber das granulirte Ansehen der Wandungen der Gehirnventrikel", *Zeitschrift für Psychiatrie* 2 (1846). Utgitt også i Virchow, *Wissenschaftliche Medicin*.

61 Virchow, *Wissenschaftliche Medicin*, 10.

62 Som foredrag i det fysikalsk-medisinske selskapet i Würzburg. Publisert i selskapets forhandlinger som Rudolf Virchow, "Ueber den Cretinismus, namentlich in Franken, und über pathologische Schädelformen", og i Virchow, *Wissenschaftliche Medicin*.

63 Virchow, *Wissenschaftliche Medicin*, 981.

64 Ibidem, 976.

65 Ibid., 895.

66 Ernst Haeckel, "Beiträge zur normalen und pathologischen Anatomie der Plexus choroides", *Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medicin* 16 (1859).

67 Forst og fremst hos Georges Canguilhem, *Le normal et le pathologique* (Paris, 1966), men også hos Ian Hacking, *The taming of change* (Cambridge, 1990), 160–169.

68 Christoph W. Hufeland, *Enchiridion medicum oder Anleitung zur medizinischen Praxis* (Berlin, 1836), 68.

69 Adolphe Quetelet, *Physique sociale ou Essai sur le développement des facultés de l'homme* (1869), ny uppl. (Bryssel, 1997).

70 Ibidem, 580.

71 Virchow, *Wissenschaftliche Medicin*, 56.

72 Ibidem, 33.

73 Didier Sicard, *La médecine sans le corps: Une nouvelle réflexion éthique* (Paris, 2002).

74 Canguilhem.

75 Rudolf Virchow, "Die pathologische Physiologie und die pathologischen Institute", *Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medicin* 13 (1858), 12.

76 Virchow, *Vier Reden*, 134.

77 "Det hadde ikke vært behov for noen legekunst dersom den samme måten å leve på hadde passet den syke så vel som den friske". Se Hippokrates, *Peri arkhaiēs iētrikēs* [Om den eldre legekunsten], i *Hippocrates: Volume I* (Cambridge, Mass., 1923), 16.

78 Aristoteles, *Metafysikken*, 981 a 18 f.

Kanslern och den akademiska friheten

*Striderna vid den juridiska fakulteten i
Uppsala under 1850-talet*

Carl Frängsmyr

Den 11 mars 1852 utnämndes Knut Olivecrona till professor i civilrätt vid Uppsala universitet. I det akademiska Uppsala var utnämningen, som offentliggjordes i *Post- och Inrikes Tidningar*, en stor nyhet, vilken markerade slutet på en långdragen och bitter tillsättningsstrid.¹ I förlängningen gällde frågan var makten över akademiska befordringsärenden skulle ligga, annorlunda uttryckt: om den akademiska friheten.

Ärendet hade utvecklats till en maktkamp mellan den juridiska fakulteten och det akademiska konsistoriet i Uppsala å ena sidan, samt kanslersämbetet å den andra. Debatten fördes inte bara i fakultetsskrivelser, konsistorieprotokoll och kanslersbrev, utan även i tidningspressen. Konflikterna mellan kanslersämbetet och den juridiska fakulteten utnyttjades av liberala krafter, som såg ytterligare en möjlighet att angripa kungamakten. Redan under hösten 1850 – innan konflikterna inom fakulteten uppstod – hade *Aftonbladet* publicerat en kritisk artikelserie om förslaget till nya universitetsstatuter, vilka enligt tidningen gav kanslern alltför stort inflytande. I en av dessa artiklar, införd den 1 november, ifrågasattes det lämpliga i att låta unga prinsar vara universitetskanslerer.²

Ännu under 1850-talet innehades nämligen kanslersämbetet för universiteten i Uppsala och Lund av kronprinsen, enligt en praxis som hade varit gällande sedan seklets början. De tre första Bernadottekungarna var således alla kanslerer under sina kronprinsår (Carl XIV Johan var dock endast kansler i Uppsala). Oscar I innehade kansleriatet fram till sin tronbestigning 1844, varefter han efterträddes av Carl (XV). Det bör understrykas att kopplingen mellan funktionerna som kronprins och universitetskansler inte var något som föreskrevs i 1655 års universitetsstatuter, vilka fortfarande gällde vid 1800-talets mitt. Enligt dessa skulle kanslern vara ”gudfruktig, lämplig utrustad med myndighet, intresserad av universitetet, kunnig i akademiska ärenden och uppriktigt tillgiven den rena evangeliska läran”.³ Inte heller de nya statuter som utfärdades den 2 april 1852 sade något om kronprinsens företräde till positionen, trots att den ordningen *de facto* varit rådande i flera decennier. Däri angavs bara att kanslern ”bör utses bland män, som genom sin samhällsställning i fören-

ing med nit för vetenskaplig odling verksamt kunna vårda och befrämja Universitetets väl och studiernas sanna förkofran.”⁴

Fram till och med 1840-talet tycks kronprinsens roll som universitetskansler ha varit tämligen okontroversiell. Ändå kunde detta bruk ha framstått som svårförenligt med 1809 års regeringsform, vars 45:e paragraf stipulerade att varken ”Svea rikets kronprins eller arffurste eller prinsar af det konungsliga huset skola hafva något lifgeding eller civilt embete; dock kunna efter gammalt bruk titlar af hertigdömen eller furstendömen dem tilläggas, utan rättighet till de landskap de bära.”⁵

Vid seklets mitt aktualiserades på allvar frågan om kanslersfunktionen även i fortsättningen skulle vara upphöjd eller om den skulle betraktas som ett civilt ämbete bland andra. I praktiken gällde frågan om det direkta inflytande över universiteten – som kungahuset hade genom kronprinsens roll som kansler – verkligen var förenligt med grundlagen.

Angreppen mot det kungliga kanslersämbetet under 1850-talet kom från två olika håll: dels från kretsar inom universiteten som retade sig på kanslersämbetets klåfingriga försök att lägga sig i befodringsärenden och annat, dels från olika liberala krafter – särskilt inom pressen – som å sin sida fann ännu en måltavla för sin kritik av det föråldrade universitetsväsendet.

I allt väsentligt innebar 1850-talets debatter om det kungliga kanslersämbetet en fortsättning på de kampanjer mot stelbenta, föråldrade förhållanden vid universiteten, som från liberalt håll hade inletts redan under 1810-talet. Den akademiska jurisdiktionen blev en stridsfråga som diskuterades under flera decennier. Redan under 1809 års riksdag hade den blivit ifrågasatt av Gustaf Abraham Silverstolpe och andra radikala krafter, och i början av 1820-talet hade Johan Gabriel Richert och Erik Gustaf Geijer sitt välkända meningsutbyte.⁶ Jurisdiktionen blev dock kvar i flera decennier, och avskaffades inte förrän i april 1852.⁷

Som ett naturligt nästa steg kan man betrakta det faktum att frågan om universitetets eventuella flyttning till Stockholm aktualiserades på nytt just vid denna tid. Då hade det gått drygt två decennier sedan ”snillekommittén” lämnade sitt betänkande av 1828, vilket markerade slutpunkten för den första omgången av flyttningsfrågan.⁸ Vid riksdagen 1850–51 karakteriserade en ledamot av bondeståndet de båda landsortsuniversiteten på följande sätt: ”Dessa vidunderligheter, som fortfara från sekel till sekel”. *Aftonbladet* instämde i kritiken och frågan återkom vid den följande riksdagen.⁹

Aftonbladet, som brukar framhållas som Sveriges första moderna tidning, hade grundats 1830 av Lars Johan Hierta och blev under de följande decennierna liberalismens viktigaste pressorgan.¹⁰ Tidningen hade visserligen ”grånat” en aning sedan Hierta sålt den vid årsskiftet 1851/52, men den utgjorde även fortsättningsvis det ledande liberala organet i landet.¹¹

Förespråkarna för ett centraluniversitet i huvudstaden gjorde sig hörda redan under 1850-talets början, men den andra stora flyttningsdebatten bröt ut först 1856, när *Aftonbladet* publicerade en lång artikelserie som ivrigt propagerade för universitetets flyttning till Stockholm. Författare var, märkligt kan man tycka, den upsaliensiske latinprofessorn Carl Edvard Zedritz.¹² Hans inpass gav upphov till olika motskrifter från Uppsalakon-sistoriets ledamöter. Astronomen Gustaf Svanberg utgav 1857 en polemik mot *Aftonbladet*, vilken i sin tur föranledde en replik från Zedritz. Två år senare var det juristen Knut Olivecronas tur att protestera mot planerna på att flytta den juridiska fakulteten till Stockholm.¹³ Debatten dog ut vid decennieskiftet 1860, framför allt eftersom den beslutade järnvägen skulle komma att förminska avståndet mellan städerna, och därmed behovet av en flyttning. Just år 1859 invigdes dessutom det nya Chemicum vid Carolinaparken, och tillkomsten av denna anläggning – liksom andra nya institutionsbyggnader som Anatomicum och Observatoriet – blev naturligtvis i sig viktiga argument för att behålla universitetet i Uppsala.

Den gamla universitetstanken utsattes således för flera attacker under 1800-talets mitt. Någon flyttning av universitetet lyckades visserligen aldrig liberalerna genomdriva, men universitetet genomgick onekligen en genomgripande förändringsprocess under 1850-talet. Kungahusets inflytande minskade avsevärt genom kanslerämbetets reformering i slutet av decenniet, varigenom sysslan framdeles kom att skötas av erfarna ämbetsmän i stället för kronprinsar. De bittra fejderna mellan kanslersämbetet och den juridiska fakulteten i Uppsala hade stor betydelse i detta sammanhang.

Striden om professuren i civilrätt vid Uppsala universitet

Det hela började i augusti 1849 när professorn i civilrätt vid Uppsala universitet, Jacob Edvard Boëthius, avled efter en tids sjukdom. Docenten Knut Olivecrona (1817–1905) förordnades kort därefter av kanslersämbetet att vikariera på professuren under vakansperioden. Han var själv en av de tre sökande till professuren, och de båda motkandidaterna var Otto Herman Forssell (1818–1901) och Carl Axel Juel (1812–81). Forssell var vice häradshövding och blev senare hovrättsråd i Svea Hovrätt. Juel var däremot redan verksam som adjunkt vid den juridiska fakulteten, där han dessutom innehade en oavlönad extraordinarie professur i kamerallag-farenhet.¹⁴

Ärendet drog ut på tiden, men i slutet av april 1851 ventilerades de tre kandidaternas avhandlingar, så kallade professorsspecimen, vid den juridiska fakulteten.¹⁵ Den 14 maj 1851 sammanträdde fakultetens ledamöter – det vill säga professorerna Pehr Erik Bergfalk, Johan Christopher Lindblad och Carl Olof Dellén – för att för första gången yttra sig över de tre sökandens kompetens. I sin rangordning av kandidaterna var man

helt överens, om än bedömningarna skilde sig åt i detaljer. Olivecrona – som hade fått det högsta och sällan utdelade betyget ”laudatur” för sin avhandling och ”cum laude approbatur” för sitt försvar – sattes först av en enig fakultet. Även Forssell bedömdes mycket välvilligt och tillerkändes ”cum laude” för såväl avhandling som försvar.¹⁶

Fakultetens dom över Juels specimen *Om Danaarf* blev däremot kärvare. Lindblad ansåg inte att avhandlingen kunde godkännas som specimen för en professur i svensk privaträtt och röstade för en inkompetensförklaring. Bergfalk var också kritisk, men förklarade att ”ehuru E. O. professoren Juels arbete väl föranledde åtskilliga anmärkningar, de likväl ej vore af den beskaffenhet, att professoren ansåge sig förhindrad att tillerkänna densamma betyget approbatur, hvilket vitsord professoren äfven ansåg försvaret deraf förtjena”. Dellén instämde i Bergfalks yttrande, och därmed godkändes Juels specimen med röstsiffrorna två mot en.¹⁷

Trots fakultetens hårda dom hade Juel på intet sätt givit upp. I och med att Lindblad inte fick gehör för sin vilja att inkompetensförklara honom var han fortfarande med i diskussionen. Han hade många inflytelserika vänner, och han visste att ärendet till slut skulle hamna i händerna på kanslerssekreteraren Johan Jacob Nordström, med vilken han stod på god fot. Värdefullt stöd kunde han räkna med även från kretsar i Uppsala. Hans främste mentor, den före detta landshövdingen och riksarkivarien Hans Järta, hade visserligen avlidit 1847. Järta hade i slutet av 1830-talet rekryterat Juel till Riksarkivet, och sannolikt var Juel den person som Järta själv helst ville se som sin efterträdare.¹⁸ Av deras utgivna brevväxling från 1840-talets första hälft framgår att de var nära vänner.¹⁹ Mot slutet av sitt liv flyttade Järta till Uppsala, där han rekommenderade sin protegé för medicinprofessorn Israel Hwasser och övertygade denne om att Juel var en kapacitet som universitetet borde taga vara på.²⁰ Hwasser tog uppenbarligen Järta på orden och under professorsstriden gav han Juel sitt helhjärtade stöd.

Redan innan frågan om professurens tillsättning skulle behandlas i konsistoriet den 27 maj 1851 cirkulerade rykten om att Juels förtrogna skulle försöka få honom utnämnd till professor, trots den juridiska fakultetens för hans del förödande utslag.

Det är möjligt att ansträngningar gjordes i det fördolda för att understödja Juels kandidatur, men dessa kröntes i så fall inte med någon som helst framgång. Det akademiska konsistoriets utslag blev precis lika klart som juridiska fakultetens hade varit två veckor tidigare. Under omröstningen stöddes fakultetens rangordning av kandidaterna av en förkrossande majoritet. Konsistoriet var dock inte enhälligt, utan tre av tjugo ledamöter anmälde skiljaktiga åsikter, vilka dock sinsemellan helt skilde sig åt.²¹

Israel Hwasser gjorde ett tappert försök att övertyga konsistoriet om Juels försteg före konkurrenterna. Hwassers plädering torde emellertid ha gjort ett märkligt intryck på övriga konsistorieleدامöter. Enligt protokol-

let inledde han nämligen med konstaterandet att han varken kunde eller ville göra anspråk på att bedöma det juridiska innehållet i kandidaternas specimina. Likafullt menade han sig hos Juel ha funnit vad han kallade en ”ljus tankegång och verklig skriftställaretalent”, och dessa egenskaper var enligt hans förmenande inte blott väsentliga för själva den akademiska lärarbefattningen, utan utgjorde ”den egentligen lifvande andliga kraften deri, egenskaper hos hufvudet och hjertat, hvilka jag hos honom [Juel] trott mig finna i högre grad än hos många andra”. Vidare framhöll Hwasser att han inte var den ende som delade denna höga värdering av Juels förtjänster, tilläggande ”och ibland dem vill jag nämna äfven en som redan är för flera år sedan afliden, f. d. Landshöfdingen Järta.”²² Med denna minst sagt okonventionella motivering satte Hwasser således Juel främst, medan Olivecrona tillerkändes andrarummet före Forssell.

I sin opublicerade självbiografi berör naturligtvis Olivecrona detta märkliga utspel i konsistoriet. Där konstaterar han att det för honom alltid framstått som en gåta hur Hwasser kunnat sätta Juel först av de sökande med hänvisning till dennes ”goda hjerta”, och han fortsätter: ”Ty Forssell var en för Hwasser obekant person och mig kände han visserligen personligen, men huru han kunnat utransaka mitt hjertas beskaffenhet, är mig alldeles fördoldt.”²³

Det var inte bara Israel Hwasser som anförde en avvikande mening i konsistoriet. Filosofen Sigurd Ribbing satte i likhet med konsistoriemajoriteten Juel sist, men gav sitt förstarum till Forssell med Olivecrona på andra plats.²⁴ Ställningstagandet var mindre uppseendeväckande eftersom Olivecrona och Ribbing inte drog jämnt och ofta befann sig i konflikt.²⁵

I praktiken betydde dock varken Hwassers eller Ribbings avvikande meningar någonting, inte heller det faktum att Johan Henric Schröder tillerkände Juel andrarummet före Forssell med hänvisning till den förstnämndes mångåriga erfarenhet som föreläsare. Med stor majoritet hade konsistoriet slutit upp bakom den linje som företrädades av en enig juridisk fakultet.²⁶ Utslaget kunde inte gärna ha varit klarare:

Namn	Förstarum	Andrarum	Tredjerum
Knut Olivecrona	18	2	0
Otto Herman Forssell	1	17	2
Carl Axel Juel	1	1	18

Trots detta utfall vägrade Juel hade att ge upp. När utgången av konsistoriets omröstning stod klar för honom begav han sig till Stockholm, där han sammanträffade med såväl kronprinsen som kanslerssekreteraren Nordström. Vad som sades dem emellan går naturligtvis inte att avgöra, men om man får tro Olivecronas vittnesbörd återvände Juel till Uppsala i triumf. Öppet deklarerade han att kronprinsen inte bara hade lovat honom den lediga professuren, utan dessutom ”med handslag bekräftat detta löfte”.²⁷

I en lång besvärsskrivelse, ställd till Kongl. Maj:t och undertecknad den 23 juni, gick Juel till hårt angrepp mot den juridiska fakulteten, vars ledamöter han ansåg ha saknat förmåga att på ett riktigt sätt bedöma hans specimen. I polemik främst mot Lindblad – som ansåg att frågor om danarv snarare hörde samman med kamerallagfarenheten än civilrätten – framhöll Juel: ”Jag tror, att den del af Svenska Civil-lagstiftningen, som jag i mitt specimen behandladt, varit alldeles tillräckelig, att visa min förmåga att behandla hvilket ämne inom denna lagstiftning som helst”.²⁸ Han erkände visserligen att hans avhandling hade vissa brister, vilka dock inte stod i proportion till den kritik den hade fått. Dessutom kritiserade han både fakulteten och konsistoriet för att de nästan uteslutande fäst avseende vid de sökandes specimen, och inte tagit hänsyn till andra meriter – i hans eget fall främst hans långa tjänstgöring som föreläsare. I sin avrundning framhöll han: ”Jag vågar derföre tro det vara både olagligt och med Universitetets sanna fördel föga förenligt, att låta sin öfvertygelse om en persons duglighet endast bestämmas af det betyg den möjligtvis fiendtligt sinnade Faculteten öfver hans specimen afgifvit, och, såsom nu skett, alldeles förbise en längre, af Samhällets högsta Auctoritet fördelagtigt vitsordad tjenstgöring.”²⁹ Tvivelsutan ville Juel få fram budskapet att fakultetens ledamöter ogillade honom personligen, och att de inte hade klarat av att skilja på sak och person.

När den juridiska fakulteten på konsistoriets begäran inkom med sitt yttrande över Juels besvärsskrift var tonen artig, även om alla besvär naturligtvis avvisades.³⁰ Det märks inte minst hos Lindblad, som vidhöll sin ursprungliga uppfattning att Juel inte ens borde ha kompetensförklaras.³¹ Den 23 augusti 1851 behandlades Juels överklagan och fakultetens yttrande däröver i det akademiska konsistoriet. Återigen gick konsistoriet helt på fakultetens linje, och dess beslut sändes till kanslersämbetet tillsammans med de yttranden som inkommit från Olivecrona och Forssell.³²

Historien tog dock inte slut här. På sensommaren 1851 började nya rykten cirkulera i Stockholm om att kronprinsen – trots konsistoriets och juridiska fakultetens glasklara utslag – hade för avsikt att hålla sitt löfte till Juel. Även Olivecrona hade goda förbindelser i Stockholm. Han hade tillhört den första generationen elever i den 1828 öppnade Nya Elementarskolan, vars rektor August von Hartmansdorff närmast kom att bli en fosterfar för Olivecrona, vars egen far hade gått bort i början av 1830-talet. Med intresse och uppmärksamhet följde Hartmansdorff tillsättningsärendets fortskridande, och när kronprinsens planer stod klara för honom underrättade han Olivecrona om att denne löpte stor risk att bli förbigången. Liknande varningar erhöll Olivecrona från sina gamla studiekamrater Vilhelm Bredberg och Edward Fåhraeus.³³ Den sistnämnde var son till statsrådet Johan Fredrik Fåhraeus, vilket innebar att Olivecrona under processens gång kunde erhålla information om ärendets handläggning.

Olivecrona tvingades därmed till ett mycket ovanligt drag, som visserligen medförde att han hamnade i kunglig onåd, men som i slutändan blev framgångsrikt och som sannolikt räddade professuren åt honom. I sina ”Hågkomster” har han i efterhand berättat: ”När jag insåg faran, att jag, som borde ega de bästa utsigter att vinna målet för årslånga mödor och sträfvansamt arbete i vetenskapens och universitetets tjänst, dock stod på väg att förlora allt, till följd af en medtäflares förvärfvade furstegunst, beslöt jag att taga ett djerftv steg.”³⁴

I ett särskilt supplement till *Post- och Inrikes Tidningar* den 13 september 1851 publicerade Olivecrona en kritisk granskning av sin medtäflares specimen. Systematiskt räknade han upp bristerna i Juels avhandling och avslutade med att konstatera: ”De anmärkningar som här har blifvit framställda emot Prof. J:s såsom specimen för en lärostol i Fäderneslandets Civil Rätt och Romersk lagfarenhet, utgifna afhandling ’*Om Dana-arf*’, torde i någon mån kunna bidra att stadga allmänhetens omdöme om värdet af samma afhandling såsom ett *sådant* specimen.”³⁵

Det var inte riskfritt att på detta sätt offentligt kritisera en medtävlare. Kungen hade rätt att utse vem han så önskade av de på förslagsrum uppförda kandidaterna, men han var samtidigt enligt den 28:e paragrafen i 1809 års regeringsform skyldig att vid befordringar endast taga hänsyn till ”den sökandes förtjänst och skicklighet”. Genom att rikta en nedgörande och offentlig kritik mot Juels specimen försatte han därför kungen i en svår situation, vilket också var avsikten.

Olivecrona insåg att insatsen var hög, och han rådgjorde därför med ett antal personer före publiceringen. August von Hartmansdorff ville varken avråda eller tillstyrka, men varnade för att konsekvenserna kunde bli förödande för hans framtida karriär. Ett förhållande som bidrog till att Olivecronas kritik ändå publicerades var att tillsättningsärendet till sist skulle föredras i konseljen av ecklesiastikministern Paulus Genberg, som själv på 1840-talet hade publicerat en liknande kritik av sin medsökande Fredrik Georg Afzelius i samband med tillsättandet av professuren i praktisk filosofi i Lund.³⁶

Precis som förutskickat väckte Olivecronas granskning stort uppseende, inte minst i pressen. Från sina vänner i Stockholm fick han snart veta att kungen blivit ytterst förgrymmad, eftersom Oscar I uppfattade detta som ett försök att inkräkta på hans konungliga rättighet att fritt få utse den bland kandidaterna som han själv ansåg vara mest lämpad. I sina ”Hågkomster” skriver Olivecrona: ”Jag fick ock veta att man på högsta ort kallat mig ’frondeur’ och sagt att en sådan man vore farlig att ställa som ungdomens ledare vid Rikets första Universitet.”³⁷

Juel bemötte aldrig Olivecronas offentliga kritik, men ägnade merparten av den andra besvärsskrift han den 14 oktober 1851 insände till Kungl. Maj:t åt att gendriva artikeln i *Post- och Inrikes Tidningar*. Han betonade däri att det vore under hans värdighet att offentligt bemöta kritiken,

men tillade att han däremot ansåg sig ha rätt att försvara sig inför de myndigheter som handlade befordringsärendet ”mot ett anfall, hvilket, visserligen gjordt inför allmänheten, dock uppenbarligen har för ändamål att på dem inverka”.³⁸

Det var inte bara Olivecrona som ansattes efter publiceringen av kritiken. När han betalade räkningen för tryckningen av supplementet berättade redaktören för *Post- och Inrikes Tidningar*, Carl Hellberg, att också han blivit klandrad ”af en högtstående person” för att han publicerat kritiken.³⁹

När kritiken mot *Om Danaarf* publicerades var kanslerssekreteraren Nordström i färd med att i kanslerns namn utfärda ett skriftligt förord för Juell. Det dröjde dock till mitten på november innan kanslersämbetets memorial skickades ut. I denna handling lades Olivecronas agerande honom uttryckligen till last, och kanslern skrev att denna mot ”all grannlagenhet mellan medsökande och vedertagen god ordning stridande åtgärd af Olivecrona har jag ansett Mig icke böra nämna, utan att tillika uttrycka mitt ogillande”.⁴⁰ I princip följde kanslern argumentationen i Juells besvärsskrift, och han påpekade att ett ”för tillfället utarbetadt specimen” inte kunde betraktas som det enda sättet att avgöra vilken av kandidaterna som var mest lämpad för den akademiska lärarbanan.⁴¹ Memorialet till Kongl. Maj:t avslutades på detta sätt:

Det är, vid öfvervägande af allt detta, Jag icke betvivlar, att om, sedan de till förslags- och besvärifrågan rörande handlingar blifvit i Näder pröfvade, Eders Kongliga Majestät, på hvars höga godtfinnande det ankommer att till embetet nämna hvilken som helst af de såsom competente erkände och föreslagne sökande, i Näder funne skäligt att dertill utse E. O. Professoren Juell, han eger erforderlig skicklighet och förmåga att på ett gagnande sätt fullgöra detta embetes åligganden.⁴²

Kanslersämbetet valde således att helt ignorera utslaget i såväl fakultet som konsistorium, och att i stället förordna den kandidat som stod i tredje förslagsrum, och som med knapp nöd hade kompetensförklarats av sin egen fakultet.

Olivecrona svarade genom att använda alla påtryckningsmedel som han kunde uppbringa. Några veckor efter att kanslersämbetets memorial blivit känt begav han sig till Stockholm för att personligen uppvakta kungen och statsråden i syfte att anhålla om att bli utnämnd trots kanslerns utlåtande. Paulus Genberg, som var chef för Ecclesiastikdepartementet och den som i konseljen skulle föredraga ärendet, förklarade att han hade studerat handlingarna och funnit Olivecrona vara den mest meriterade kandidaten. Uttryckligen sade han också att han inte delade kanslersämbetets klander av den kritiska granskningen av Juells specimen, och han poängterade att han själv hade agerat på ett liknande sätt i Lund 1846. Med ett undantag – märkligt nog Olivecronas egen syssling Carl Göran

Mörner – förklarade samtliga statsråd att de delade Genbergs uppfattning i sakfrågan.

Därefter begav sig Olivecrona till Kungliga Slottet för en audiens hos Oscar I. Det blev ett möte som han aldrig skulle glömma. Han skriver i sina "Hågkomster": "Denna min första audience hos en svensk konung, och den onåd, som jag dervid fick erfara, står med outplånliga drag tecknad i mitt minne."⁴³ Han var på förhand väl medveten om att han inte var välkommen. Efter fyra timmars väntan leddes han in till den uniformsklädde kungen som stod mitt på golvet i ett rum. När han anhöll om att få komma ifråga för utnämning till den lediga professuren i svensk civilrätt hade kungen svårt att "beherrska sig sjelf och sina känslor", skriver Olivecrona och fortsätter:

Slutligen började han [kungen] till svar på min framställning, tillrättavisa mig på följande sätt: 'Olivecrona, Ni har burit er mycket illa åt', sade han, 'Ni har emot allt skick och anständighet i offentligt tryck kritiserat ett specimen för den lediga tjensten, hvilket den ibland de sökande utgifvit, som Kronprinsen-Akademiekanslern funnit vara den mest förtjente att erhålla befattningen och derföre hos mig förordat honom.

Uppbragt förklarade kungen vidare att han väl förstod att Olivecronas försåtliga avsikt hade varit "att lägga ett band på den mig i grundlagen såsom Konung tillerkända rätt att nämna hvilken jag behagar af de på förslaget upptagna personerna". Avslutningsvis yttrade kungen att agerandet högligen hade misshagat honom, varefter han utan att invänta svar vände ryggen till och lämnade rummet.⁴⁴

När frågan första gången kom upp i konseljen agerade Oscar I öppet för Juels sak. Genberg och de flesta andra statsråden opponerade sig dock kraftigt, varför kungen till sist yrkade att alla handlingar i ärendet skulle översändas till honom för ytterligare en genomläsning. Därmed lyckades kungen förhålla frågans avgörande. Det dröjde in i mars månad 1852 innan handlingarna återsändes till Ecklesiastikdepartementet, och den 11 mars kom det slutgiltiga avgörandet. Motvilligt utnämnde kungen Olivecrona till ny innehavare av professuren i civilrätt.

Utgången hade mycket väl kunnat bli en annan om kungen hade lyckats förhålla avgörandet ytterligare någon tid. Bara tre veckor efter utnämningen utsågs Genberg – som trots påtryckningar vägrat ge efter för kungens vilja att utnämna Juel – till biskop i Kalmar stift och professor i teologi i Lund. Han efterträddes som ecklesiastikminister av Henrik Reuter-dahl, och denne – skriver Olivecrona – "hade med all sannolikhet icke kunnat göra det motstånd, mot påtryckningen från både Kronprinsen-Universitetskanslern och Konungen, som i närvarande fall erfordrades för att jag skulle vinna den befördran, hvartill jag kunde tilltro mig ega de rättvisaste anspråk".⁴⁵

Fyra dagar efter utnämningen, måndagen den 15 mars 1852, anlände kungen, kronprinsen och kanslerssekreteraren Nordström till Uppsala, där de tillbringade hela den följande arbetsveckan. Den egentliga förvärdningen för deras besök var en stor välgörenhetskonsert för de nödlidande i Värmland som arrangerades i Carolinasalen på torsdagseftermiddagen. Det var för övrigt vid denna konsert som prins Gustafs ”Student-sången” (”Sjung om studentens lyckliga dag”) uruppfördes.⁴⁶

Eftersom de kungliga befann sig i universitetsstaden ansåg Olivecrona att det hörde till god ton att – omständigheterna till trots – ansöka om audiens hos kungen för att tacka för utnämningen. Oscar I var dock fortfarande förbittrad och tog inte emot den utsträckta handen utan upprepade vad han hade sagt under audiensen på Stockholms slott, det vill säga att Olivecronas agerande högligen hade misshagat honom. Kronprinsenskanslern, som hade tvingats svika sitt löfte till Juel, var däremot mer storsint. Han önskade den nye professorn lycka till och ”låtsades som om intet för honom obehagligt hade passerat”.⁴⁷

Den 27 april 1852 höll Knut Olivecrona sin installationsföreläsning i Gustavianum över ämnet ”Om principerna för Arfsfordringen enligt svensk lag”. Varken kungen, kronprinsen-kanslern eller prokanslern Holmström var närvarande. Universitetets rektor Lars Anton Anjou valde att i sin inbjudningsskrift till högtidligheten inte – vilket annars var brukligt – nämna något om den nye lärostolsinnehavarens vetenskapliga förtjänster.⁴⁸ Senare medgav Anjou att utelämnandet inte var någon slump, utan att det berodde på att han annars fruktade att han skulle ”träffa en för Kronprinsen-Kanslern ömtålig punkt, då denne icke lyckats att förskaffa sin klient Juel den befordran, som han hade utlofvat honom”.⁴⁹

Med detta var striden om professuren i civilrätt definitivt över. Lugnet varade dock inte länge. På senhösten 1853 utbröt återigen öppna strider inom fakulteten, i vilka kanslersämbetet snart blev involverade.

Striden om vikariatet för Delldén

Mot slutet av november 1853, just när examensperioden skulle ta sin början, insjuknade plötsligt professorn i förvaltningsrätt och statsrätt med folkrätt, Carl Olof Delldén. Den 5 december tillkännagav Lindblad i fakulteten att Delldéns hälsotillstånd omöjliggjorde fullgörandet av de tentamina och examinationer som hörde till hans tjänst.⁵⁰ Hans kollega Pehr Erik Bergfalk åtog sig att tillfälligt sköta examinationerna även i dennes ämnen. I slutet av december 1853 hade Delldéns tillstånd snarast försämrats, och han inkom därför med en ansökan om tre månaders tjänstledighet på grund av sjukdom. I det läget ansåg fakulteten att det ålåg Carl Axel Juel – i dennes egenskap av att vara fakultetens ende adjunkt – att ombesörja examinationer och föreläsningar i Delldéns läroämnen. Juel förklarade sig villig att sköta examinationerna, men vägrade att hålla

föreläsningarna med hänvisning till att han då skulle tvingas avsäga sig sitt uppdrag som universitetets ombudsman. Därmed skulle han göra en ekonomisk förlust.

Eftersom Bergfalk detta läsår innehade rektoratet hade filosofen Christopher Jacob Boström inkallats som tillfällig ledamot av den juridiska fakulteten. Boström, Knut Olivecrona och Johan Christopher Lindblad fastslog vid ett fakultetssammanträde den 29 december 1853 att Juel – trots sina protester – skulle förordnas som Delldéns vikarie.⁵¹ Fakulteten hänvisade till universitetsstatuternas 127:e paragraf, vilken hade följande lydelse:

§ 127. Är professorembete ledigt, eller dess ordinarie innehafware genom laga förfall förhindrad att föreläsningar anställa, då skall wederbörande Facultet till samma föreläsningars bestridande föreslå Adjunct eller Docens i wetenskapen eller annan skicklig academisk lärare, och Consistorium majus detta förslag med sitt utlåtande till Cancellarens stadfästelse hemställa. Finnes Adjunct i wetenskapen, ware han pligtig att förordnandet emottaga, då han af laga förfall obehindrad är.

Om vicaries biträde tidigare behöfwes, än Cancellarens swar hinner ankomma, då må Pro-Cancellaren, eller, i hans frånvaro, Consistorium majus vicarie tills widare förordna.

Inträffar laga hinder för Adjunct att offentligen föreläsa; förblifwe derwid. Är lärarebeställning i de lefwande språken ledig, eller dess innehafware hindrad att undervisning meddela, bör vicarie, der så kan, under tiden förordnas, på det sätt här ofwan är sagdt.⁵²

Inom konsistoriet var dock meningarna delade. Rektor Bergfalk ansåg att Juel var att betrakta såsom adjunkt inte bara under honom, utan även under Delldén. Således skulle han enligt den nyss återgivna paragrafen vara skyldig att fylla vakansen. Majoriteten i konsistoriet följde Bergfalks och den juridiska fakultetens linje, men röstsiffrorna åtta mot fem visar att frågan inte var okontroversiell. Föga överraskande protesterade Juel den 29 december i en skrivelse till konsistoriet, i vilken han underströk att han ansåg sig ”icke vara Adjunct i Stats- Kyrko- och Krigsrätt, utan i Economisk rätt”.⁵³ Eftersom hans adjunktur inte omfattade Delldéns läroämnen ansåg han sig heller inte vara förpliktigad att åtaga sig vikariatet.

Kanslern inkrävde den 28 januari en förklaring från konsistoriet rörande Juels klagomål, men han förordnade samtidigt Juel att tills vidare sköta Delldéns förpliktelse. Våren 1854 fortgick sedan under ständiga meningsutbyten mellan Juel och fakulteten. Animositeten blev inte mindre när det stod klart att Delldéns sjukdom under överskådlig tid skulle göra honom oförmögen att återinträda i tjänst.⁵⁴ Den 26 april ägnade *Aftonbladet* en stor artikel åt konflikten om vikariatet vid juridiska fakulteten. Tidningen lät det vara osagt huruvida orsaken till kanslerssekreterarens agerande stod att finna i en ”medfödd afvoghet mot grundlagar och konstitutionella inrättningar i allmänhet samt tryckfrihetslagen i synnerhet” eller i en önskan att ”hjälpa en, såsom man anser af kanslerssekreteraren

dr Nordström med särskild ynnest omfattad person ifrån ett vikariat, som denne knappast lärer vara vuxen”.⁵⁵ På en gång lyckades *Aftonbladet* således anklaga Nordström dels för att hysa dubiösa åsikter rörande de svenska grundlagarna, dels för att – mot bättre vetande och universitetens bästa – favorisera Carl Axel Juel.

Den 10 juni 1854 kom det inte oväntade beskedet att Delldén hade avlidit. För första gången sedan den uppsplitande striden om Boëthius’ professur i civilrätt stod därmed en lärostol vid Uppsalas juridiska fakultet ledig. Juel kunde således ha fått en ny chans att revanschera sig för nederlaget 1852. Genom att vikariera för Delldén under dennes sjukdom (och särskilt efter dennes död) hade han kunnat skaffa sig värdefulla meriter för att konkurrera om professuren. Men Juel bedömde själv – förmodligen med rätta – läget annorlunda. I sin år 1855 utgivna skrift om universitetsförhållandena i Uppsala skriver han att han tidigt hade givit upp alla förhoppningar om att konkurrera om professuren. ”Ett ögonblick föreställde jag mig möjligheten att erhålla den efter Prof. Delldén lediga Professionen, men denna möjlighet försvann vid första eftertanke.”⁵⁶

Juel uteslöt först och främst att han skulle kunna specimenera för den lediga professuren, något som visserligen inte längre var obligatoriskt sedan 1852 års universitetsstatuter trätt i verkställighet. Han räknade kallt med att hans eventuella specimen inte skulle bemötas välvilligt av fakulteten – och ett improbatur skulle göra honom oberättigad till förslagsrum. Efter ett sådant betyg, skriver han, skulle ”hvarken Consistorium, Cancellier eller Konung” kunna utnämna honom till professor.

Å andra sidan bedömde Juel läget som nästintill lika utsiktslöst om han inte skulle presentera något specimen. Utfallet av den föregående professorsstriden tolkade han som att tjänstgöring som professor i meritmässigt avseende inte kunde uppvägas av betyget för framlagt specimen. Otto Herman Forssell, som aldrig hade tjänstgjort vid universitetet, hade ju placerats före honom eftersom denne hade erhållit cum laude för sitt specimen mot hans eget approbatur. Bittert konstaterade han därför att han icke kunde hoppas på annat än ”någon chican”, oavsett om han specimenrade eller inte. Hans sista hopp stod till kronprinsen-kanslern, som kanske skulle vilja gottgöra det brutna löftet om att Juel – trots tredje förslagsrum – skulle få professuren i civilrätt.⁵⁷ Förhoppningarna i den riktningen var dock begränsade. Han skriver:

Att Cancelleren, såsom Universitetets styresman och befrämjare, skulle för Universitetets eget väl önska, att väl vitsordadt arbete i Universitetets tjänst skulle gälla såsom befordringsgrund, kunde vara troligt; men att en sådan önskan skulle föranlåta honom att gifva mig sitt förord kunde vara ganska ovisst; och lika ovisst och emot erfarenheten stridande vore det antagande, att Konungen skulle, i den osannolika händelse att Cancelleren verkligen gåfve mig sitt förord, följa detta och frångå Consistorii förslag.⁵⁸

Med udden riktad mot Olivecrona tillade Juel att han – om han ändå skulle söka professuren – endast kunde vänta sig att ”någon anonym författare”, kanske till och med en konsistorieledamot, ”skulle nu så väl som förut tvenne gånger, då jag vid universitetet sökt befördran, uppträda i Aftonbladet, Folkets Röst, Fäderneslandet eller någon annan tidning för att der under skenet af den varmaste sanningskärlek och den ädlaste rättskänsla öfverhopa mig med lögnfulla smädelser”. Inte ens den teoretiska utsikten att faktiskt bli ordinarie professor vid juridiska fakulteten fann han längre särskilt tilltalande. Han skulle därmed tvingas ägna sin tid åt en del av juridiken som inte nämnvärt intresserade honom. Därtill kom ”det personliga obehaget att se mig för min återstående lifstid försatt i kamratskap och tjenstgöring med personer, hvilkas tänke- och handlings-sätt jag hittills ansett mig hafva allt skäl att så ofta och så djupt ogilla, och af hvilka jag erfarit så mycken personlig ovilja”.⁵⁹

Eftersom Juel inte såg några möjligheter att för egen del erhålla den Delldénska professuren var han föga intresserad av att vara ”Facultetens hantlangare” och vikariera på lärostolen.⁶⁰ Likafullt visste han att fakulteten gjorde tolkningen att han enligt universitetsstatuternas 127:e paragraf skulle vara skyldig att ombesörja vikariatet.

Uppenbarligen i syfte att undslippa de arbetsuppgifter som fakulteten ville lägga på honom ansökte Juel den 11 augusti 1854 hos kronprinsen om nio månaders tjänstledighet från sysslorna som e. o. professor och adjunkt vid fakulteten. Som skäl angav han att han ville slutföra en sedan flera år tillbaka påbörjad studie i svenska kamerallagfarenheten, för vilket arbete han behövde daglig tillgång till arkiven i Stockholm.⁶¹

Professorerna betraktade detta endast som ren taktik från Juels sida, och det hela riskerade att sätta dem själva i en besvärlig sits. Om kanslern skulle bevilja tjänstledigheten skulle de vara tvungna att dela upp den Delldénska professurens arbetsuppgifter mellan sig själva, eftersom fakulteten inte förfogade över någon annan adjunkt. Officiellt angav fakulteten dock en mer försonade ton, när man den 19 augusti 1854 behandlade den från kanslern via konsistoriet remitterade frågan om Juels ansökan om tjänstledighet. Under andra omständigheter hade man gärna beviljat hans ansökan, såväl med tanke på Juels många förordnanden som hans angelägna forskningsprojekt. Likafullt avlog fakulteten hans begäran med motiveringen att ”Prof. Juels verksamhet för sistnämnde ändamål [professorsvikariatet] är så mycket outhärligare, som han är den enda Adjuncten i Faculteten och denna ej har någon Docent”.⁶²

Några dagar senare – den 23 augusti 1854 – föredrogs ärendet i konsistoriet. Sigurd Ribbing ställde sig uttryckligen på Juels sida. Enligt honom skulle själva vikariatsfrågan inte vara löst ens i det fall konsistoriet valde att följa fakultetens linje att avslå den aktuella ansökan om tjänstledighet. Detta gällde enligt Ribbing i desto högre grad som ”frågan om Prof. Juels skyldighet att mot sitt eget bestridande, förestå nämnde vicariat, – en

skyldighet som af mig aldrig blifvit erkänd, – ännu ej, så vidt jag har mig bekant, af Cancellers-embetet, dit den är hänskjuten, blifvit afgjord”.⁶³ Ribbings linje stöddes av Fredrik Sundevall och Gustaf Svanberg, men konsistoriets majoritet (nio röstande) följde fakultetens utslag, varför Juels ansökan även avlogs av konsistoriet.⁶⁴

Juel stod således inför ännu ett nederlag. Han gjorde ytterligare några ansträngningar att erhålla sin tjänstledighet och undkomma vikariatet – bland annat en personlig uppvaktning hos kanslerssekreteraren Nordström – men utan framgång. Till sist fattade han ett dramatiskt beslut. I en skrivelse till kronprinsen vädjade han den 31 augusti 1854 att denne – trots konsistoriets beslut – skulle bevilja hans ansökan. I slutet av skrivelsen tillade han: ”För den händelse E. K. H. icke skulle finna skäligt, att lemna nådigt bifall till min underdåniga tjenstledighetsansökan, får jag hos E. K. H. i djupaste underdånighet anhålla att i Nåder varda entledigad från min här vid Universitetet innehafvande Jurisprudentiae Oeconomiae et Commerciorum Adjunctur.”⁶⁵ Därmed hade Juel kastat tärningen: om kanslersämbetet skulle avslå hans ansökan, sade han alltså upp sig från sin tjänst vid universitetet.

Trots hotet om uppsägning följde kanslern fakultetens och konsistoriets beslut att avslå Juels ansökan om tjänstledighet. Kanslern uppmanade samtidigt konsistoriet att uppkalla honom för att uttryckligen fråga om han – ställd inför *fait accompli* – fortfarande stod fast vid sitt beslut att säga upp sig från sin tjänst.⁶⁶ För Juel innebar detta att han, som han själv uttrycker det, tvingades bita i det sura äpplet en sista gång: ”Jag skulle offentligen inför Consistorium, – en myndighet, som jag icke älskade och som ej älskade mig, – återkalla min afskedsansökan, och alltså erkänna, att jag felade, då jag inlemnade den; jag skulle alltså på visst sätt göra en offentlig afbön.”⁶⁷ Detta var naturligtvis uteslutet. När Juel den 20 september inkallades till konsistoriet och tillfrågades om han vidhöll sitt ansökan om entledigande från sin adjunktur vid universitet svarade han ja.⁶⁸

Därmed lämnade Juel universitetet efter flera bakslag. Förutom till professuren i civilrätt 1852 hade han – kort före avskedet från universitetet – blivit förbigången av häradshövdingen J. W. Gyllensvärd till den lediga tjänsten som akademiräntmästare. Gyllensvärd erhöll i konsistoriet samtliga röster till första förslagsrum, utom Sigurd Ribbings.⁶⁹ Vid samma tidpunkt misslyckades Juel dessutom med sin kandidatur till tjänsten som lantkamrerare vid akademien.

Carl Axel Juels utträde från universitetet innebar dock långtifrån slutet på striden om det Delldénska vikariatet. Den skulle snart utveckla sig till en ny kraftmätning mellan den juridiska fakulteten och kanslersämbetet. Även denna gång fördes en stor del av debatten i tidningsspaltarna.

Juridiska fakulteten och kanslersskrapan

När Juel lämnade universitetet förlorade den juridiska fakulteten sin ende adjunkt och den ende lärarkraften utöver professorerna Bergfalk, Lindblad och Olivecrona. Grundfrågan om vem som skulle sköta föreläsningarna och examinationerna i svensk statsrätt kvarstod, och när kanslern i en skrivelse den 7 oktober 1854 beviljade Juel avsked, anmodade han samtidigt konsistoriet att inkomma med förslag kring hur frågan skulle lösas.⁷⁰

De tre juridikprofessorerna vände sig först till Herman Rydin, som tillbringat hela 1840-talet som student vid juridiska fakulteten i Uppsala, men som sedan december 1853 tjänstgjorde som adjunkt i nationalekonomi och administrativ rätt vid Lunds universitet. Rydin befann sig dock i Uppsala under hösten 1854 för att författa ett specimen just för att meritera sig för den lediga Delldénska professuren. Eftersom Rydin – enligt protokollet i den juridiska fakulteten – ”väl trodde sig kunna hinna med och vore villig att bestrida de professionen tillhörande tentamina och examina” tackade han ja till fakultetens erbjudande. Föreläsningarna i svensk statsrätt ansåg han sig däremot inte kunna åtaga sig.⁷¹ Konsistoriet hade inga synpunkter, utan beslutade den 25 oktober att till kanslersämbetet förorda Herman Rydin.

Den 13 november svarade kanslern att han inte ansåg sig kunna utnämna Rydin – bland annat med motiveringen att denne endast befann sig i Uppsala för en kortare period. I stället skrev kanslern att han ”hoppas och förväntar sig af Juridiska Fakultetens ordinarie lärares nit och omsorg för de studerandes bästa, att de under nuvarande trängande förhållanden uti det afseende, hvarom fråga är, finnas villige att sig emellan fördela upprätthållandet af tentamina och examina i de till professionen i Statsrätt hörande läroämnen, till dess att detta lärar-embete kan varda återbesatt, eller annan lämplig åtgärd för ändamålet kan erbjuda sig”.⁷²

Mot detta reagerade de tre ledamöterna av juridiska fakulteten starkt. Kanslersämbetets skrivelse kunde inte gärna tolkas på annat sätt än att kanslern ansåg att en professor i juridik skulle vara skyldig att upprätthålla även en vakant professur vid samma fakultet, om annan lärarkraft inte gick att uppbringa. Olivecrona, Bergfalk och Lindblad ansåg sig enligt den i protokollet återgivna diskussionen främst gagna vetenskapen genom att ”ådagalägga sitt nit och sin omsorg för de studerandes bästa genom att samvetsgrant bestrida hvad som tillhörde dem af Kongl. Maj:t Nädigst anförtrodde lärare-embeten, och icke genom att derjemte, utan tvingande nödvändighet, åtaga sig andra göromål”. Eftersom ingen av dem heller ansåg sig ha tid att sköta de examinationer – för vilka kanslern inte velat förordna Rydin – föreslog de två andra kandidater: akademisekreteraren C. L. Höjer samt kamreren Elis Schenson. Höjer avböjde dock i ett tidigt skede, varefter Schenson återstod. Eftersom Olivecrona var gift med hans syster Malla Schenson och således av jävsförhållandet förhindrad att

deltaga i beslutet, inkallades universitetets rektor Christopher Jacob Boström tillfälligt som ledamot i juridiska fakulteten. Uppenbarligen i syfte att förekomma kanslern beslutade fakulteten inte bara att rekommendera Schenson till konsistoriet, utan även att uppmana konsistoriet att utan dröjsmål förordna densamme, eftersom hans insatser behövdes omgående och fakulteten inte ansåg sig ha tid att invänta ett svar från kanslern. Mot det sistnämnda ledet reserverade sig dock Boström.⁷³

Konsistoriet ställde sig inte odelat bakom det föreslagna förordnandet av Schenson. Olof Wingqvist ansåg för sin del att det var tveksamt om Schenson skulle hinna med sin ordinarie tjänst som akademiekamrer. Sigurd Ribbing anförde ett mer principiellt argument. Enligt honom uppfyllde inte Schenson kravet i universitetsstatuternas 127:e paragraf att en vikarie skulle väljas bland skickliga adjunkter och docenter. Mot detta argumenterade Lindblad att denna passus avsåg föreläsningar, inte examinationer, men Ribbing framhärddade i sin uppfattning och ansåg dessutom att fakultetens professorer jämlikt den 113:e paragrafen i samma statuter skulle vara skyldiga att i den uppkomna situationen fördela de aktuella uppgifterna mellan sig. Till Ribbing slöt sig Sundevall, Wingqvist och Lars Anton Anjou, men konsistoriets majoritet (tio röstande) valde att föreslå Schenson till förordnandet ifråga.⁷⁴ Naturligtvis insåg konsistoriet att dess beslut inte skulle tas väl emot av kronprinsen – även om Juel nog dramatiserar i överkant när han skriver att ”ett krig mot Cancelleren hade nu utbrutit, och lag och besinning fingo vika”.⁷⁵

Det dröjde av någon anledning ända till den 7 december innan kanslersämbetet nåddes av konsistoriets ansökan om förordnandet för Schenson. När kronprinsen följande dag svarade hade han svårt att dölja sin irritation, såväl över dröjsmålet som över att professorerna återigen föreslagit en annan kandidat. I skrivelsen framhåller han:

Det är med djup ledsnad, Jag inhemtat allt detta. Det tyckes, som skulle Juridiska Fakultetens ledamöter ej med tillräcklig uppmärksamhet öfvervägt innehållt af Min till deras nit ställda aktningfulla appell; och då, i betraktande af de för Universiteterna i Nåder gifna Statuters föreskrifter, Akademie Kamreraren Schenson, hvilken ej ens någonsin beklädt någon akademisk lärarebefattning, ännu mindre än den af Eder i Eder förra hemställen föreslagne person, kan anses så qualificerad, att ifrågavarande uppdrag kunde honom tilldelas.

Därefter anfördes universitetsstatuternas 113:e paragraf som stöd för att – mot professorernas vilja – förordna Bergfalk, Olivecrona och Lindblad att ombesörja föreläsningar och examinationer i svensk statsrätt.⁷⁶

Ämbetets beslut väckte inte bara ont blod inom fakulteten, utan även i tidningen *Upsala*, som ansåg att kanslern genom att konsekvent avfärda alla ”competenta wicariier” ådragit sig all skuld för att undervisningen i statsrätt vid universitetet i stort sett legat nere en längre tid.⁷⁷

I en lång protestskrivelse till Kongl. Maj:t väjdade juridiska fakulteten att denne skulle bortse från kanslersämbetets utslag för att i stället följa konsistoriets förslag om ett förordnande för Schenson. Givetvis insåg de tre professorerna att deras sak var utsiktslös, eftersom de väl förstod att kungen inte skulle vilja ändra ett beslut fattat av tronföljaren och universitetskanslern. Olivecrona uttrycker det sålunda: ”En ändring eller ett upphäfvande af Kronprinsen-Kanslärens beslut skulle hafva blifvit en allt för bjert framstående deconfiture för den blifvande thronföljaren, hvarifrån han naturligtvis borde förskonas.”⁷⁸

Som väntat valde kungen i sitt utlåtande av den 25 januari 1855 att följa kanslersämbetets uppfattning: ”Kungl. Maj:t har låtit Sig föredragas handlingarne i detta mål, men pröfvar, efter öfvervägande af hvad härvid förekommit, rättvist i Nåder förklara, det Kongl. Maj:t, som med misshag inhemtat, att klaganderne ansett sig icke böra fullgöra det uppdrag, Universitetets Cancellor, i saknad af andra Lärare inom Juridiska Fakulteten, dem gifvit, lemna de underdåniga besvären utan afseende.”⁷⁹

I sak var därmed striden om det Delldénska vikariatet avgjord. Utöver sina egna tjänsteåligganden förordnades de tre juris professorerna att solidariskt mellan sig fördela de arbetsuppgifter som hörde till fakultetens fjärde, vakanta professur. Först den 13 december 1855 utnämndes Herman Rydin – som kanslersämbetet ett år tidigare inte velat förordna som vikarie – till Carl Olof Delldéns efterträdare på professuren i svensk statsrätt, men dessförinnan hade mycket hänt.

Den juridiska fakulteten hade inget annat val än att rätta sig efter Kongl. Maj:ts utslag. Dock fattade man gemensamt beslutet att i februari 1855 publicera alla handlingar i ärendet under titeln *Handlingar uti det af Kongl. Maj:t den 25 januari 1855 afgjorda mål, angående juris professors skyldighet att, jemte egna embetsgöromål, äfven sköta åligganden, som tillhöra en ledigvarande juris profession, utgifne af Juridiska fakultetens i Upsala ledamöter*. Handlingarna – fakultetsprotokoll, konsistorieprotokoll, kanslersbrev och kungens slutgiltiga avgörande – trycktes *in extenso*, men utan någon som helst inledning eller kommentarer. Tanken var att göra det möjligt för gemene man att själv bilda sig en uppfattning i frågan, som redan blivit föremål för en offentlig diskussion i tidningspressen. Samtidigt visste naturligtvis professorerna mycket väl att tilltaget skulle komma att betraktas som en provokation av såväl kanslerssekreteraren som kanslern och ytterst av kungen. Publiceringen av handlingarna i ärendet göt också allt annat än olja på vågorna, vilket tydligt framgår av Olivecronas memoarer: ”Man klandrade Fakultetens medlemmar för det de, genom handlingarnes offentliggörande, ville likasom vädja till allmänheten att vara skiljedomare emellan dem och Kanslersämbetet, som Kgl. Maj:t gifvit rätt. Man trodde sig se i Fakultetens ifrågavarande åtgärd en uppstudsighet, som innebar ett dåligt exempel för den studerande ungdomen.”⁸⁰

Kanslersämbetet hade inte förutsett detta drag, och föga överraskande väckte tryckningen av handlingarna minst lika stor förbittring som Olivecronas offentliga kritik av Juels professorsspecimen i *Post- och Inrikes Tidningar* några år tidigare.

Aftonbladet, som hade kommenterat ärendet redan på våren 1854, fick nu möjligheten att åter taga till orda. Enligt tidningen kastade de publicerade handlingarna ”ett bedröfligt ljus öfver förhållandet mellan universitetet och dess kanslersstyrelse”. Kritiken riktades i första hand mot Nordström, men inte heller kronprinsen gick fri från kritik. *Aftonbladet* påpekade bland annat att kanslersämbetet i sina skrivelser inte fann det ”vara opassande att begagna ett skrifsätt, som, med sina allusioner, sina pikar och sin stickenhet, synes snarare tillhöra pamfletten än embetsstilen”. Vidare konstaterade man att detta sätt att ”snärta och pika gamla män” inte var ”värdigt en ung furste, som för icke så många år sedan var deras lärjunge”. Det furstliga namnet borde inte ”låna sig till ett så beskafadt skriftställer”.⁸¹

Aftonbladets artikel kom naturligtvis lägligt för den juridiska fakulteten. Deras egen inlaga bestod endast av handlingarna i ärendet, tryckta utan några som helst kommentarer. Nu fick de ett lika omedelbart som kraftfullt stöd av *Aftonbladet*, som använde dessa fakta i målet som utgångspunkt för ett våldsamt angrepp på kanslersämbetet. Tidningsartikelns införande kom så lägligt för den juridiska fakulteten att misstankar på sina håll väcktes om att det var en på förhand planerad aktion, och att artikeln kanske rentav var författad av någon av de tre professorerna. Juel satte dessa misstankar på pränt i sin uppgörelse med fakulteten: ”Jag är mycket böjd för den tro, att Handlingarne aldrig blifvit så utan några tillägg och förklaringar utgifna, om man ej på förhand haft bestämd visshet om *Aftonbladets* medverkan.”⁸²

Andra tidningar tog lika klart ställning för kanslersämbetet och Nordström. Till dessa hörde *Upsala-Biet*, liksom något senare *Svenska tidningen: Dagligt Allehanda i Stockholm*, som i början av maj deklarerade: ”Med handlingarnas framläggande i detta mål hafva professorerna gjort kanslers-embetet en verklig tjenst.” Man menade att var och en utifrån handlingarna borde sluta sig till att kronprinsen-kanslerns tolkning var den rätta. Förståelsen för professorernas agerande var mycket liten, också när det gällde deras klagan över den stora arbetsbördan. Tidningen poängterade till exempel att den juridiska fakulteten fram till 1840-talets början endast hade haft två professorer.⁸³

Sent omsider kom en lika konkret som ovanlig reaktion från kanslersämbetets sida. Knut Olivecrona var övertygad om att Nordström var hjärnan bakom denna, och som ett indicium på dennes inblandning tolkar han det faktum att det dröjde så länge från handlingarnas offentliggörande (i februari) till dess att kanslern vidtog sin åtgärd (i maj). ”Det dröjde dock länge – hela 3 månader – med verkställigheten häraf, hvilket

antydde, att den unga Kanslären från början icke varit hågad att låna sitt biträde åt saken, men slutligen, på Nordströms enträgna föreställningar, gifvit vika o låtit öfvertala sig härtill.”⁸⁴

Det som skedde i maj 1855 var utdelandet av den i samtiden mycket beryktade, och i pressen flitigt omdebatterade, ”kanslersskrapan”.⁸⁵ Om omständigheterna kring denna skulle åsikterna snart gå isär, men de yttre förhållandena var i korthet dessa. Måndagen den 21 maj anlände kronprinsen-kanslern till Uppsala, där han skulle tillbringa några dagar. Han inhystes i ett bostadshus vid Västra Ågatan, och till detta residens kallade han redan på förmiddagen den följande dagen, tisdagen den 22 maj, till sig den juridiska fakultetens tre professorer. Lindblad och Olivecrona inställde sig enligt instruktionen tillsammans klockan nio, medan Bergfalk av någon anledning ditkallades ensam en halvtimme senare.

I efterhand är det naturligtvis omöjligt att exakt veta hur orden föll under mötet, men enligt Olivecronas vittnesbörd blev han och Lindblad ganska vänligt mottagna av kronprinsen. När den furstlige kanslern tog till orda uttryckte han dock sin ledsnad över att den juridiska fakultetens professorer hade försökt undandraga sig de plikter han velat ålägga dem, och över att de dessutom först motvilligt fördelat den vakanta professurens tillhörande arbetsuppgifter mellan sig.⁸⁶

Att kronprinsen på detta sätt personligen tillkallade universitetsprofessorer för att muntligen uttrycka sitt missnöje var förvisso i sig anmärkningsvärt. Men om kronprinsen hade nöjt sig med detta är det mycket troligt att det som sades i lägenheten aldrig hade blivit offentligt. Nu blev tvärtom ”kanslersskrapan” ett riksbekant begrepp. Skälet härtill var att kronprinsen avslutade sin förmaning med att uttrycka ”sitt misshag särdeles med afseende på den af Fakultetens ledamöter vidtagna sista åtgärden”.⁸⁷

Kronprinsen nämnde således inte tryckningen av handlingarna i ärendet med ord, men något annat kunde han rimligen inte ha åsyftat med den ”sista åtgärden”. Detta var mycket uppseendeväckande: universitetets kansler hade alltså inkallat samtliga professorer från den juridiska fakulteten för att personligen uttrycka sitt missnöje över att de hade utgivit offentliga handlingar i tryck! Att göra detta var enligt grundlagen en rättighet för varje svensk medborgare och kanslerns agerande inkräktade således inte bara på den akademiska friheten utan gick stick i stäv med tryckfrihetsförordningen.

Professorerna blev både ilska och förvånade. När de lämnade kronprinsen var de oeniga om vilken karaktär mötet hade haft. Olivecrona ansåg att det hade varit av konfidentiell natur, medan Lindblad tvärtom ansåg det vara deras plikt att informera konsistoriet – som skulle samlas senare samma dag – om vad som hade hänt. Lindblad anlände tidigt till konsistoriesammanträdet och när väl Olivecrona kom dit hade förmiddagens händelser redan omtalats för rektor Boström och övriga närvarande

konsistorieledamöter.⁸⁸ Uppenbarligen skedde dock detta informellt, eftersom inget om kanslerns möte med juridikprofessorerna nämns i konsistorieprotokollet från denna dag.

Den liberala pressen och kanslersskrapan

Snart nog blev saken ändå offentlig. Redan vid sjutiden samma kväll utkom tidningen *Upsala*, och dess huvudnyhet var vad som tidigare på dagen hade passerat mellan kanslern och juridiska fakulteten. Artikeln inleddes på detta sätt: ”Ett rykte spridde sig i dag om ändamålet med akademiska kanslers-styrelsens besök härstädes, hvilket gaf oss anledning till noggranna efterforskningar, som ledde till högst besynnerliga och beklagansvärda resultater.” Därefter återberättades händelseförloppet om hur professorerna blivit kallade till Västra Ågatan och där erhållit en muntlig tillrättavisning. Notabelt är att tidningen inte alls tog hänsyn till kanslerns formulering om fakultetens ”sista åtgärd”. Tvärtom utgick artikelförfattaren helt frankt från att det var utgivandet av handlingarna som var upphovet till skrapan. Kritiken mot den kunglige kanslern blev därför föga överraskande hård:

Skrapan har sålunda framkallats af det bruk af tryckfriheten, hvilket dessa professorer för vinnande af nödig upprättelse i allmänna opinionen härigenom gjort, och hvartill Sveriges, af Konung, Akademie-Kansler och alla myndiga medborgare besvurna grundlagar samt, i detta fall speciellt den oskattbara tryckfrihetens helgd, måste i konstitutionalitetens intresse djupt beklaga detta nedslående försök att qvälja medborgare i och för begagnandet af en bland de dyrbaraste rättigheter, hvilket besvurna grundlagar tillerkänna en hvar.⁸⁹

Artikeln avslutning är allra mest intressant. Där står att läsa:

Men då det egentliga kanslersembetet, som enligt 45 §. Regeringsformen aldrig får innehafvas, varken av Svea Rikes kronprins och arvfurste eller prinsar af det konungliga huset, nu naturligtvis måste skötas av en kanslerssekreterare – och denne därtill nyss varit rysk undersåte, som möjligen ej ännu glömt de ryska styrelsemarimerna, vilkas rättesnöre är det absoluta godtycket; så kan tillkomsten av dylika varningsscener lätt förklaras, ehuru de dermed icke äro rättfärdigade.⁹⁰

Kanslerssekreteraren Nordström – utpekad som en ”rysk undersåte” – anklagades således helt öppet för att vara hjärnan bakom ”kanslersskrapan”. Men hänvisningen till regeringsformens 45:e paragraf är också värd att notera. Tidningen *Upsalas* syfte var inte bara att använda ”kanslersskrapan” för att näpsa kronprinsen och hans kanslerssekreterare – för tidningens del handlade det även om att på konstitutionella grunder ifrågasätta kronprinsens rätt att överhuvudtaget vara universitetskansler.

Kronprinsen, som ännu befann sig i Uppsala, fick till sin förvåning se att innehållet i förmiddagens samtal redan efter ett par timmar hade blivit en stor tidningsnyhet. Han kallade därför omgående till sig universitetets rektor Christopher Jacob Boström och historieprofessorn F. F. Carlson för att meddela dem att han inte alls hade utdelat någon ”skrapa”. Efter en vecka – den 29 maj 1855 – tvingades också tidningen *Upsala* ge kronprinsen rätt i det avseendet att han aldrig uttryckligen hade nämnt handlingarnas tryckande, utan att detta endast var professorernas tolkning av hans ord.⁹¹

Debatten var dock redan i gång. *Aftonbladet* publicerade två dagar senare ett sammandrag av tidningen *Upsalas* artikel.⁹² Därmed blev ”kanslersskrapan” ett begrepp i pressen även på riksnivå. De liberala tidningarna ställde sig på professorernas sida, medan kanslersämbetet försvarades av de kungatrogna pressorganen. Bland dessa bör nämnas *Malmö snällpost*, men framför allt *Wäktaren: Tidning för stat och kyrka*, som den 6 juni utförligt behandlade frågan. *Wäktaren* framhöll att stödet för juridiska fakulteten var ganska svagt, även i professorernas egen stad Uppsala. Vidare betonades att kanslern inte hade någon rätt att utdela skrapor, men att det var hans fulla rätt att påtala för akademiska företrädare om de ”icke nog värdigt fylla sina åligganden på de platser der de äro satta icke allenast till ungdomens undervisning utan ock till dess föresyn i hänseenden, som icke kunna så noga i lagparagrafer bestämmas”.⁹³

Skulden för de utspridda ryktena lade *Wäktaren* inte bara på Lindblad, som hade anmält saken i konsistoriet, utan även på Olivecrona. Vidare fann *Wäktaren* det vara uppseendeväckande att saken så snabbt kom ut i pressen. Den anonyme ”brevskrivaren” från Uppsala, som utgjorde tidningens viktigaste källa, hade således rapporterat till redaktionen: ”Samtalet med Kronprinsen egde rum troligen långt fram på förmiddagen tisdagen d. 22 Maj, och tid. som samma dag utdelas på eftermiddagen kl. 7, kunde icke hafva meddelat ett ganska långt referat om samtalet, derest det icke blifvit nedskrifvit genast sedan det blifvit hållet; ty alla de mellanliggande timmarne behöfdes för sättningen och tidningsupplagens tryckning.”⁹⁴ Omständigheterna gjorde att *Wäktaren* drog slutsatsen att *Upsalas* redaktör måste ha erhållit underrättelse direkt från antingen Lindblad eller Olivecrona.

En vecka senare svarade Lindblad i *Aftonbladet*. Han framhöll att det visserligen var korrekt att kanslern endast hade uttryckt sitt djupa missnöje med fakultetens ”sista åtgärd”. Dock underströk han samtidigt att han ”icke vidtagit eller deltagit i någon sednare åtgärd i nämde mål, än de af handlingarnas tryckning, och mig veterligen, icke heller mina kolleger inom juridiska fakulteten”. Beskyllningen att det skulle ha varit han som författade artikeln i *Aftonbladet* omedelbart efter *Handlingarnas* utgivande avfärdade han som ”fullkomligen ogrundad”, tilläggande att han dessutom visste ”att det icke är i *Sverige* man utdelar något slags bestraffningar på blotta misstankar”.⁹⁵

Avslutningen var medvetet provokativ, med udden riktad mot kanslerssekreteraren J. J. Nordström, som var finne och hade kommit till Sverige så sent som 1846 för att bli riksarkivarie. Dennes motståndare försummade inte att påminna om hans förflutna som en ”rysk underhuggare”. Den anspelningen gjorde tidningen *Upsala* redan samma dag som skrapan utdelades, och i artikeln den 16 april 1855 utbrast *Aftonbladet* syrligt: ”Hvad som går för sig i Ryssland går, åtminstone hittillsdags, icke för sig här.”⁹⁶

Möjligen talar detta för att artiklarna har samma upphovsman. Juel anar Lindblads stil även bakom *Aftonbladets* första artikel, låt vara att Lindblad själv alltså avfärdade beskyllningen. Saken lär knappast gå att avgöra i efterhand, men klart är att Lindblad vid åtminstone ytterligare ett tillfälle just hade påtalat Nordströms finska bakgrund. I ett yttrande till akademiska konsistoriet 1851 över Juels specimen skriver han bland annat: ”Jag önskar e. o. Prof. Juel lycka att kunna träffa sådane sakkännare, men det torde vara fara värdt, att han icke finner dem i Sverige.”⁹⁷

Avslutning

Sammanfattningsvis kan sägas att striden om det ”Delldénska vikariatet” slutade med en seger för kanslersämbetet. Men uppståndelsen i samband med den beryktade ”kanslersskrapan” 1855 förvandlade det hela till en Pyrrhusseger. Förbindelsen mellan kanslersämbetet och kungahuset framstod för många som alltmer obsolet, ja, kanske rentav som stridande mot konstitutionen.

Redan under 1840-talet hade frågan diskuterats öppet. Professorn i grekiska, Vilhelm Fredrik Palmblad, föreslog 1846 i Uppsalas yttranden rörande förslaget till nya statuter att kanslersämbetet var otidsenligt och borde avskaffas.⁹⁸ Även om de mest animerade stridigheterna utspelade sig i Uppsala märktes liknande tendenser i Lund. På våren 1849 ingrep kronprinsen i det lundensiska konsistoriets diskussion om e. o. professorer skulle kunna väljas till dekaner. Det väckte irritation och föranledde den liberala *Skånska correspondenten* att i skarpa ordalag kritisera kronprinsen. Tidningen ställde uttryckligen frågan om det kungliga kanslersämbetet verkligen var förenligt med regeringsformens 45:e paragraf.⁹⁹ *Aftonbladet* hade, som nämnts, ifrågasatt prinsars lämplighet som universitetskanslerer på hösten 1850.¹⁰⁰

Av motsatt åsikt var – mindre överraskande – filosofen Christopher Jacob Boström. Han motsatte sig reformeringen av kanslersämbetet, och varnade för att universitetet riskerade att avklädas sin ”gamla character af en fri corporation, samt nedsättas till simpelt embetswerk med Gud wet hwilket anseende”.¹⁰¹

Boström och idealisterna förde dock i detta fall en hopplös kamp. Händelserna i 1850-talets Uppsala visade otvetydigt att själva det kungliga

kanslersämbetet var föråldrat. Ett av den juridiska fakultetens syften med att publicera handlingarna i målet om vikariatsskyldigheten i februari 1855 var naturligtvis att indirekt påtala detta faktum. Olivecrona uttrycker det rättframt i sin självbiografi: ”Af *Handlingarna* framgick ock för enhver, mäktig af reflexion, det i högsta grad olämpliga förhållandet, att hafva en ung oerfaren *Prins*, en thronföljare i spetsen för Universitetens styrelse, hvarvid denne så lätt kunde blifva en lekboll i händerna på Kanslerssekreteraren.”¹⁰²

När Oscar I:s sjukdom år 1857 gjorde honom oförmögen att regera och hans äldste son Carl därmed blev ”kronprinsregent”, lämnade han temporärt funktionen som universitetskansler i Lund och Uppsala.¹⁰³ Redan då – halvtannat år efter ”kanslersskrapan” – hade kritiken uppenbarligen haft verkan. Som tillförordnad universitetskansler inkallades ämbetsmannen Gustaf Adolf Vive Sparre, inte hertigen av Östergötland (Oscar II) eller någon annan medlem av kungahuset.

Den 8 juli 1859 avled så Oscar I, och i början av augusti uppmanade Carl XV universiteten att förrätta nytt kanslersval. Till en början förefaller hertig Oscar ha haft en del förespråkare, men hans kandidatur avvisades på konstitutionella grunder. Valet föll till slut enhälligt på Sparre.¹⁰⁴

Kanslersämbetets övertagande av en ickekunglig person skedde inte utan motstånd från kronprinsen. I ett brev ställt till Henrik Reuter Dahl den 6 juni 1856 skriver kronprins Carl att han ej kunde ”gilla statsrådets pluralitet i afseendet [på] bedömandet af cantzlersemetets emottagande af Sparre” och att detta skulle ge dem vatten på sin kvarn ”som vilja anse det för ett civilt embete”.¹⁰⁵ Kronprinsen fick dock acceptera att han blev den siste konungslige person som innehade universitetskanslersämbetet i Sverige.

Professorerna vid juridiska fakulteten hade utstått såväl konungslig onåd som ”skrapor” från kronprinsen-kanslern. Därtill hade de tvingats böja sig för kungahuset i striden om det Delldénska vikariatet. Det var med allt annat än saknad som de bara några år därefter fick bevittna det kungliga kanslersämbetets avskaffande. Reformen var välkommen även av andra skäl. På ett mycket tydligare sätt än sin kunglige företrädare kunde Sparre personligen leda kanslersämbetet, vilket innebar att kanslerssekreterarens inflytande minskade. ”Fullkomligt visst är ock”, konstaterar Olivecrona i sina memoarer, ”att hade H. Exc. Grefve Gustaf Adolf Sparre varit Upsala Universitets Kanslär under åren 1854–55, hade Nordström icke tillåtits behandla frågan om vikariatet efter Delldéns död på så sätt, som skedde.”¹⁰⁶

Sparre kvarstod som kansler fram till december 1871. Han efterträddes i januari följande år av Henning Hamilton, vilken i sin tur tvingades avgå efter den beryktade ”Hamiltonska skandalen” 1881.

I det läget gjorde Oscar II ett allvarligt menat försök att få sin son, kronprins Gustaf (Gustaf V), utnämnd till kansler, men försöket att åter-

upprätta den gamla kanslersrollen rönt ingen framgång. I sin dagbok för den 28 april 1881 skriver dåvarande ecklesiastikministern Carl Gustaf Hammarskjöld att kungen hade kallat till sig honom för att få höra hans åsikt om huruvida kronprinsen kunde utses till kansler. Hammarskjöld svarade att han betvivlade om detta var förenligt med grundlagen, och han påminde om 1859 års kanslersval, där kungen (dåvarande hertigen av Östergötland) fick stå tillbaka just av detta skäl. Först sedan Oscar II förstått att det vore genant för kronprinsen utifall denne skulle förlora en omröstning mot någon annan kandidat, drogs Gustafs kandidatur tillbaka. I stället författades en skrivelse till universiteten, i vilken kungen förklarade att statsrådet ansåg att kanslersämbetets beskaffenhet omöjliggjorde att det innehades av en prins. Av det skälet önskade han att inga röster skulle tillfalla kronprinsen vid det kommande kanslersvalet.¹⁰⁷ Hamilton efterträddes i stället av Louis De Geer.

Det kungliga kanslersämbetet var därmed definitivt förpassat till historien.

Summary

The chancellor and academic freedom: Discord in the Faculty of Law at Uppsala in the 1850s. By Carl Frängsmyr. During the first half of the nineteenth century, it was the custom for the Crown Prince to be the chancellor of Uppsala University (and also, from 1824, of the University of Lund). This arrangement, which gave the royal family a direct influence over university affairs, was highly anomalous as members of the royal family since 1809 were prohibited to hold civil office. As the University underwent major changes in the middle of the century, the role of the Crown Prince was increasingly questioned.

In the 1850s open conflict arose at Uppsala between the Faculty of Law and the Senate on the one hand and the chancellor and his secretary on the other. When the vacant chair in civil law was to be filled, the chancellor spoke openly against the appointment of Knut Olivecrona, who had been recommended by the Faculty of Law and the Senate, instead proposing his confidant Carl Axel Juel, who had only narrowly been considered qualified by his own faculty.

Heated disputes broke out which reached a climax with the famous "chancellor's rebuke" in 1855. The debate spilled over into the liberal press, which criticized the holding of the office of chancellor by the Crown Prince. Following the accession to the throne of Carl XV in 1859 the civil servant Gustaf Adolf Vive Sparre was appointed university chancellor. With that, royal occupancy of the post of chancellor was consigned to history.

Noter

- 1 *Post- och Inrikes Tidningar*, 12/3 1852.
- 2 *Aftonbladet* 23/9, 1/11, 8/11 samt 9/11 1850; Jfr Göran Blomqvist, *Elfenbenstorn eller statskepp?: Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schück* (Lund, 1992), 137.
- 3 ”1655 års konstitutioner”, sv. övers., i *Promotionsfesten i Uppsala den 27 maj 2005*, 145.
- 4 *Kongl. Maj:ts Nådiga Statuter för Universiteterna i Uppsala och Lund; Gifna Stockholms Slott den 2 April 1852*, § 5.
- 5 ”Regeringsform 1809: Kongl. Maj:ts och Riksens Ständers fastställda regeringsform”, i *Sveriges regeringsformer 1634–1809 samt Konungaförsäkringar 1611–1800*, ed. Emil Hildebrand (Stockholm, 1891).
- 6 Debatten om jurisdiktionen refereras utförligt i Torgny T. Segerstedt, *Den akademiska friheten 1809–1832* (Uppsala, 1976), 186–222.
- 7 *Swensk Författnings-Samling* 20 (1852).
- 8 Jfr Per G. Andreen, ”Till frågan om ett svenskt centraluniversitet: En diskussion på 1820-talet”, i *Historiska studier tillägnade Sven Tunberg*, eds Adolf Schück & Åke Stille (Uppsala, 1942); Hanna Östholm, ”Snillekommittén och teknologin: 1820-talets diskussion om universitet och tillämpningsskolor”, i *Med hammare och fackla* 38 (Stockholm, 2004), 235–245.
- 9 Jfr Sten Lindroth, *Uppsala universitet 1877–1977* (Uppsala, 1976), 148 ff.
- 10 Litteraturen om *Aftonbladet* är omfattande, se t.ex. Knut Wichman, *Karl XIV Johans regering och den liberala oppositionen under 1830-talets senare hälft* (Göteborg, 1927); Jean Göransson, *Aftonbladet som politisk tidning 1830–1835* (Uppsala, 1937); Gunnar Fredriksson, ”Lars Johan Hierta, *Aftonbladet* och den liberala pressideologin”, i Gunnar Fredriksson m. fl., *Aftonbladet: En svensk historia* (Stockholm, 1980); Cecilia Rosengren, *Tidevarvets bättre genius: Föreställningar om offentlighet och publicitet i Karl Johanstidens Sverige* (Eslöv, 1999); Leif Kihlberg, *Lars Johan Hierta i helfigur* (Stockholm, 1968).
- 11 Jfr Karl Erik Gustafsson & Per Rydén, eds, *Den svenska pressens historia*, 5 vol. (Stockholm, 2000–2003), II, 113 f.
- 12 Carl Edvard Zedritz, ”Hufvudstad och universitet”, i *Samlade skrifter*, 3 vol. (Örebro, 1862), I, 275–309.
- 13 Gustaf Svanberg, *Hufvudstad och universitet: Reflektioner i anledning af frågan om Uppsala Universitets flyttning* (Uppsala, 1857); Carl Edvard Zedritz, ”Bref från Uppsala: Om ’Hufvudstad och universitet’”, i Zedritz, *Samlade skrifter*, I, 310 ff.; Knut Olivecrona, *Om den juridiska undervisningen vid Universitetet i Uppsala och om den juridiska fakultetens förflyttande till Stockholm* (Uppsala, 1859).
- 14 Karl Gustaf Westman, *Juris doktorer vid Uppsala universitet 1629–1929* (Uppsala, 1929), 14 f.
- 15 Knut Olivecrona, *Om lagbestämd giftorätt uti bo* (Uppsala, 1851); Carl Axel Juel, *Om Danaarf* (Uppsala, 1851); Otto Herman Forssell, *Om ägoskillnader* (Uppsala, 1851). Jfr *Uppsala: Tidning för Politik och Ekonomi*, 29/4 1851.
- 16 Juridiska fakultetens protokoll, 14/5 1851, UUB.
- 17 Ibidem.
- 18 Severin Bergh, *Svenska Riksarkivet 1837–1846* (Stockholm, 1927), 111.
- 19 ”Glimtar från riksarkivet 1841–45: En brevväxling mellan riksarkivarien Hans Järta och e. o. amanuensen Carl Axel Juel”, *Personhistorisk tidskrift* 1971/72, 17–47.
- 20 Såväl Israel Hwasser (i konsistoriet den 27/5 1851) som Carl Axel Juel själv (i en besvärsskrift till Kongl. Maj:t den 14/10 1851) nämnde särskilt Järtas varma rekommendationer av Juel.
- 21 Större akademiska konsistoriets protokoll, 27/5 1851, UUB.
- 22 Israel Hwassers inlägga finns bilagd konsistorieprotokollet av den 27/5 1851.
- 23 Knut Olivecrona, ”Hägkomster från en lång lefnad”, I, X284p1, 66, UUB.
- 24 Sigurd Ribbings utförliga skriftliga motivering finns bilagd konsistorieprotokollet av den 27/5 1851.
- 25 I sina ”Hägkomster” återkommer Olivecrona ofta till konflikterna med Sigurd Ribbing inom såväl konsistoriet som Värmlands nation. Jfr t.ex. ”Hägkomster”, I, 62.
- 26 Större akademiska konsistoriets protokoll, 27/5 1851, UUB.
- 27 Olivecrona, ”Hägkomster”, I, 69.
- 28 Carl Axel Juel, besvärsskrivelse 23/6 1851, *Ecklesiastikdepartementets handlingar*, Riksarkivet.
- 29 Ibidem.

- 30 Juridiska fakultetens protokoll, 21/8 1851, UUB.
- 31 Johan Christopher Lindblads yttrande finns bilagt konsistorieprotokollet av den 23/8 1851, UUB.
- 32 Större akademiska konsistoriets protokoll, 23/8 1851, UUB.
- 33 Olivecrona, "Hågkomster", I, 69.
- 34 Ibidem, 70.
- 35 Olivecrona, "Några anmärkningar vid e. o. professorn C. A. Juels, för lediga professionen i civil rätt och romersk rätt vid universitetet i Upsala utgifne specimen Om danarf", *Post- och Imikes Tidningar*, 13/9 1851.
- 36 Paulus Genberg, *Belysning och granskning af Hegelska filosofiens hyperboreiska referering: Ett kritiskt försök* (Lund, 1846).
- 37 Olivecrona, "Hågkomster", I, 72.
- 38 Juel, besvärsskrivelse 14/10 1851, Ecklesiastikdepartementets handlingar, Riksarkivet.
- 39 Olivecrona, "Hågkomster", I, 72.
- 40 Kanslerns memorial till Kongl. Maj:t, 15/11 1851, Ecklesiastikdepartementets handlingar, Riksarkivet.
- 41 Ibidem.
- 42 Ibid.
- 43 Olivecrona, "Hågkomster", I, 76.
- 44 Ibidem, 75 f.
- 45 Ibid., 80 f.
- 46 Jfr Carl Frängsmyr, "Studentsången firar 150-årsjubileum", *Upsala Nya Tidning*, 18/3 2002.
- 47 Olivecrona, "Hågkomster", I, 81 f.
- 48 Lars Anton Anjou, *Till vetenskapernas beskyddare, vårdare och vänner* (Uppsala, 1852).
- 49 Olivecrona, "Hågkomster", I, 84.
- 50 Juridiska fakultetens protokoll, 5/12 1853, UUB.
- 51 Juridiska fakultetens protokoll, 29/12 1853, UUB.
- 52 *Kongl. Maj:ts Nådiga Statuter*, § 127.
- 53 Juels skrivelse till konsistoriet återges i Carl Axel Juel, *Universitets-förhållanden från Upsala* (Uppsala, 1855), 27 f.
- 54 Större akademiska konsistoriets protokoll, 18/3 1854, UUB.
- 55 "Belysning af förhållanden vid universitetet i Upsala", *Aftonbladet*, 26/4 1854.
- 56 Juel, *Universitets-förhållanden*, 64.
- 57 Ibidem, 66 f.
- 58 Ibid., 68.
- 59 Ibid., 68.
- 60 Ibid., 69.
- 61 Juel, skrivelse till kronprinsen-kanslern, 11/8 1854. Citerad efter Juel, *Universitets-förhållanden*, 70.
- 62 Juridiska fakultetens protokoll, 19/8 1854, UUB.
- 63 Större akademiska konsistoriets protokoll, 23/8 1854, UUB.
- 64 Ibidem.
- 65 Juels skrivelse till kronprinsen den 31/8 1854 är avtryckt *in extenso* i Juel, *Universitets-förhållanden*, 78.
- 66 Skrivelse från kanslern till akademiska konsistoriet, 13/9 1854, Kansliets arkiv, E1 C24:418, UUB.
- 67 Juel, *Universitets-förhållanden*, 83.
- 68 Större akademiska konsistoriets protokoll, 20/9 1854, UUB.
- 69 Större akademiska konsistoriets protokoll, 4/7 1854, UUB.
- 70 *Handlingar uti det af Kongl. Maj:t den 25 januari 1855 afgjorda mål, angående juris professorers skyldighet att, jemte egna embetsgörömål, äfven sköta åligganden, som tillhöra en ledigvarande juris profession utgifne av Juridiska fakultetens i Upsala ledamöter* (Uppsala, 1855), 3.
- 71 Juridiska fakultetens protokoll, 7/10 1854, UUB.
- 72 Juridiska fakultetens protokoll, 17/11 1854, UUB.
- 73 Ibidem.
- 74 Större akademiska konsistoriets protokoll, 22/11 1854, UUB.
- 75 Juel, *Universitets-förhållanden*, 10.
- 76 Skrivelse från kanslersämbetet till Större akademiska konsistoriet, 8/12 1854, UUB.
- 77 *Upsala*, 19/12 1854.
- 78 Olivecrona, "Hågkomster", II, 160 f.
- 79 Kongl. Maj:ts nådiga utslag återges *in extenso* i *Handlingar uti det af Kongl. Maj:t*, 36 ff., citat på 38.
- 80 Olivecrona, "Hågkomster", II, 161.
- 81 "Kanslers-embetet och juridiska fakulteten i Upsala", *Aftonbladet*, 16/4 1855.
- 82 Juel, *Universitets-förhållanden*, 96.
- 83 *Svenska tidningen: Dagligt allehanda i Stockholm*, 5/5 1855. Jfr *Upsala-Biet*, 25/4 1855.
- 84 Olivecrona, "Hågkomster", II, 163.
- 85 Jfr Carl Frängsmyr, "Akademisk strid i 1850-talets Uppsala", *Upsala Nya Tidning*, 22/5 2005.
- 86 Olivecrona, "Hågkomster", II, 163 f.
- 87 Ibidem, 164.

- 88 Ibid., 165 b.
- 89 *Upsala*, 22/5 1855.
- 90 Ibidem.
- 91 *Upsala*, 29/5 1855.
- 92 *Aftonbladet*, 24/5 1855.
- 93 *Wäktaren: Tidning för stat och kyrka* 45 (1855). Jfr *Malmö snällpost*, 7/6 1855.
- 94 *Wäktaren: Tidning för stat och kyrka* 45 (1855).
- 95 Johan Christopher Lindblad, ”Ytterligare om kanslersskrapan”, *Aftonbladet*, 13/6 1855.
- 96 ”Kanslers-embetet och juridiska fakulteten i Upsala”, *Aftonbladet*, 16/4 1855.
- 97 Lindblads yttrande finns bilagt Större akademiska konsistoriets protokoll, 23/8 1851. Jfr Juel, *Universitets-förhållanden*, 105 f.
- 98 Jfr Blomqvist, 141.
- 99 Krister Gierow, *Lunds universitets historia: Utgiven av universitetet till dess 300-årsjubileum*, 4 vol. (Lund, 1968–82), III, 19 ff.
- 100 *Aftonbladet*, 1/11 1850.
- 101 Christopher Jacob Boström, brev till Henning Hamilton, 10/4 1844, i *Ur Henning Hamiltons Brefsamling: Ett urval*, 2 vol., ed. Gunnar Carlquist (Stockholm, 1914), I, 19 ff. Jfr Blomqvist, 141.
- 102 Olivecrona, ”Hågkomster”, II, 166 a.
- 103 Jfr Edvard Walmstedt, *Till Upsala Universitets Minnesfest öfver Hans Maj:t Konung Carl XV* (Uppsala, 1872), 6.
- 104 Jfr *Upsala*, 1/11 1859.
- 105 Kronprins Carl, brev till Henrik Reuterdahl, 6/6 1856. Brevet återges i Henrik Reuterdahl, *Ärkebiskop Henrik Reuterdahls memoarer*, ed. Lauritz Weibull (Lund, 1920), 387. Jfr Blomqvist, 141
- 106 Olivecrona, ”Hågkomster”, II, 166 a.
- 107 Stig Hadenius & Torgny Nevéus, *Majestäts i närbild: Oscar II i brev och dagböcker* (Uppsala, 1960), 196 ff. Jfr Torgny Nevéus, *Vägen till UHÄ: Ett nytt ämbetsverks föregångare* (Uppsala, 1976).

Statlig energi- prognosverksamhet

I ljuset av 1970-talets energikriser

Elin Vinger

Behovet av att prognostisera den framtida energianvändningen finns av flera skäl. Det mest uppenbara skälet och anledningen till att energiprognoser först började upprättas, är det att den framtida energitillförseln behöver planeras för att det garanterat ska finnas tillräckligt med energi för att tillgodose det behov som finns. Energin har dessutom setts som en grundläggande drivkraft för samhällets utveckling.¹ Med tiden har behovet av att också styra den framtida energianvändningen uppstått. 1970-talets oljekriser gjorde världen medveten om att ett alltför stort oljeberoende kan innebära framtida kriser i form av energibrist.² En växande miljömedvetenhet har sedermera gjort många nationer medvetna om att ett alltför omfattande användande av fossila bränslen kan innebära framtida kriser, främst i form av klimatförändringar. I den här uppsatsen sammanfattas resultatet av en studie som visar att statliga, långsiktiga energiprognoser inte nämnvärt ändrat karaktär sedan 70-talet, trots att prognosverksamheten då försköts från att vara ett planeringsverktyg till att vara underlag för politiska beslut som handlar om att trygga energiförsörjningen på en nivå som är samhällsekonomiskt realistisk.³

Innan oljekriserna var energianvändningen relativt lätt att förutse. Dess tillväxttakt hade länge följt den ekonomiska tillväxten, ett samband som med tiden blev som skrivet i sten. Energiprognoser hade därför varit rätt så träffsäkra, trots att prognosverksamheten i sin helhet var homogen i och med att antaganden och modeller i stort sett alltid var desamma. Kortfattat kan studierna beskrivas som nationalekonomiska analyser, där samhällsutvecklingen antogs vara dynamisk men utan överraskningar, och vilkas huvudsakliga syfte var att ge underlag för utbyggnaden av den expanderande energiproduktionssektorn. Perspektivet var därför tekniskt. Energipolitiken var ett tämligen perifert politikerområde, förbehållet tekniska experter, och uteslutande inriktat på tillförsel av energi, då efterfrågan ansågs vara en icke-manipulerbar variabel.⁴

Oljekriserna medförde kraftiga oljeprishöjningar och ett turbulent samhällsklimat. I och med det stämde inte längre energiprognoserna; istället visade sig de flesta vara kraftiga överskattningar av den verkliga utvecklingen. Att kopplingarna mellan energi och samhällsekonomiska aktiviteter var mer komplicerade än man tidigare trott blev tydligt. Prognosverk-

samheten misskrediterades. Energifrågorna hamnade i ett nytt ljus, och de antaganden som dittills betraktats som sanningar kom att ifrågasättas. Allt fler kom också att ifrågasätta de metoder som dittills använts för att fånga energiframtiden och värdet av sådana försök. Det blev allt vanligare att, istället för att som tidigare finna den energiframtid som var trolig, också studera energiframtider som var möjliga och önskvärda.⁵

Medvetenheten om energifrågornas komplexitet gav en ny dimension till prognosverksamheten; ekonomer, systemanalytiker, fysiker, matematiker och ingenjörer började samarbeta för att göra energifrågorna hanterbara. Perspektiven vidgades och en uppsjö av framåtblickande energistudier genomfördes, där såväl syften som perspektiv och metod- och modellval varierade. Flera studier – refererade till som energiframtidsstudierna – representerade nytänkande och presenterade både metoder och resultat som var kontroversiella, och som kom att ifrågasättas. Studierna i sig satte ifråga det paradigm som var rådande inom prognosverksamheten.⁶

Synopsis

Uppsatsens första del, ”Problembeskrivning”, inleds med definitioner av för studien viktiga begrepp. Därefter ges en beskrivning av den traditionella prognosverksamheten, dess roll och det värde prognosen tillskrevs innan den började ifrågasättas. Därefter beskrivs ifrågasättandet och lika så den prognosverksamhet som utmanade den då etablerade verksamheten. Prognosmetodik beskrivs i syfte att visa på de begränsningar och möjligheter som olika metoder rymmer. Problembeskrivningen i sin helhet syftar till att visa att prognoser är förenade med stora osäkerheter, och att det som motiverar långsiktiga prognosers existens är att de löser upp trögheter som på kort sikt är odiskutabla – som att det föreligger ett samband mellan ekonomisk tillväxt och ökad energianvändning – samt att de kan visa på motbilder i form av valmöjligheter och alternativ, som är svåra att upptäcka för dem som ingår i energietablissemang.

I uppsatsens andra del, ”Prognosverksamheten hos energimyndigheterna”, redovisas delar av resultatet från föregående studies undersökning, en undersökning baserad på intervjuer av prognosmakare vid Energimyndigheten, på myndighetsdokument och på prognoser upprättade vid energimyndigheter.⁷ I uppsatsens tredje del, ”Analys och slutdiskussion”, diskuteras resultatet utifrån det som problembeskrivningen visat. Frågor som uppsatsen söker besvara är om de långsiktiga prognoserna används för att lösa upp trögheter, om förklaringsmodellen – ekonomisk tillväxt medför en ökad energianvändning – förändrats samt om prognoserna används för att visa på valmöjligheter.

Därtill diskuteras om det tekniska perspektivet fått ge vika för ett socio-tekniskt perspektiv, och om det grundperspektiv som är avgörande för

hur energibehovet bäst anses kunna tillgodoses – t. ex. genom ökad tillförsel, strukturförändringar eller energieffektiviseringar – har förändrats. Prognosverksamhetens förutsättningar och de krav som ställs på verksamheten undersöks i syfte att fånga dagens syn på långsiktiga prognoser och det värde de tillskrivs. Synen på prognoserna och deras värde jämförs med det existensberättigande den långsiktiga prognosen ges i problembeskrivningen. Uppsatsens tredje del avslutas med en diskussion av den lösning som verksamheten tycks ha hamnat i på grund av de politiska och vetenskapliga krav som ställs på den.

Det är statlig energiprognosverksamhet *idag* som är föremål för studiens intresse. Då den undersöks utifrån de krav som ställdes, och förväntningar som uttrycktes, på långsiktiga energiprognoser efter det att verksamheten under 70-talet misskrediterades, undersöks dock verksamheten från det att statliga energimyndigheter bildades i början av 80-talet. Det görs i syfte att fånga energimyndigheternas eventuella erfarenheter av mer alternativa metoder. Det görs också för att undvika att slutsatser dras utifrån ett alltför litet underlag, då långsiktiga prognoser inte upprättas varje år.

Problembeskrivning

Prognoser och energisystem – definitioner

Prognosbegreppet är svårfångat. De formella krav som generellt ställs på en prognos är att den ska vara gjord med en acceptabel metod, tidsbestämd och uttala sig om något som är möjligt att bedöma. Trots dessa krav är begreppet svårfångat, då tolkningarna av vad de innebär beror på utförarens perspektiv och det paradigmen denne jobbar inom – utgångspunkterna för en prognos kan således skilja sig åt markant.⁸ I den här studien används begreppet som ett paraplybegrepp: prognos kan kortfattat sägas vara en studie, där man genom systematisk hantering av framtiden försöker påvisa en eller flera möjliga framtider, i syfte att åstadkomma beslutsunderlag. I och med den breda definitionen innefattas traditionella prognoser likaväl som mer visionära framtidsstudier.

Ett energisystem är uppbyggt kring en energibärare, t. ex. kol, eldningsolja eller el. Teknik för produktion, distribution och användning av energin kan ses som separata delsystem, men också som delar av energisystemen, vilket innebär att både tillförsel och användning ingår i systemen. Ett modernt energisystem innehåller en stor mängd tekniska komponenter. Investeringskostnaderna och ledtiderna blir därför långa, och systematiska bedömningar av förhållanden för produktion, distribution och konsumtion långt fram i tiden är nödvändiga.⁹

Gränsen mellan ett system och dess omgivning är inte självklar. Ett system kan antingen definieras utifrån den tekniska kärnan eller utifrån den funktion systemet fyller. Energisystemet kan också betraktas som ett

sociotekniskt system. Då avses inte endast det tekniska systemet, utan också de människor och organisationer som skapar, driver och använder energin samt de juridiska och ekonomiska villkor som reglerar systemet. Det fundamentalt intressanta med ett sociotekniskt perspektiv är att det belyser hur teknik, aktörer och organisationer går in i och påverkar varandra. Även prognosmakarna kan ses som aktörer inom energisystemet. Deras antaganden, val av perspektiv, metoder och modeller resulterar i olika prognosresultat, resultat som har konsekvenser för utformningen av energisystemet. Hur ett system definieras påverkar vilka systemgränser som dras, vilket i sin tur kan få långtgående metodiska genomslag i forskningen och stora praktiska konsekvenser i tillämpningar. När systemgränserna vidgas ökar mängden externa faktorer som hänsyn måste tas till, faktorer vilka kan vara svåra att hantera.¹⁰

Prognosen – ingen vetenskaplig sanning

Graden av subjektivitet ökar när prognosernas tidshorisont ökar, men också när samhällliga förändringar vägs in i modellen. Prognoser rymmer alltid ett visst mått av subjektivitet, då samhällliga influenser hittar sin väg in i prognoserna genom såväl individuella faktorer – den enskilde prognosmakarens värderingar och intressen – som sociologiska – prognosmakarens systemkultur – och politiska – acceptans av antaganden.¹¹ Det subjektiva med prognoser är en anledning till att prognosens värde och funktion har ifrågasatts. En ståndpunkt är att prognosens värde inte ligger i att framtiden predikteras och därmed kan kontrolleras, utan istället i att framtida valmöjligheter lyfts fram. Det blir då självklart att redovisa de samhällliga influenser som tagit sig in i prognosen i så stor utsträckning det bara går, då de influenserna också beskriver och är en del av den eller de framtider som presenteras.¹²

Innan prognosverksamheten började misskrediteras mottogs prognoser i många sammanhang som vetenskapliga sanningar, och prognosmakarna som neutrala observatörer. Det som prognostiserades fick närmast karaktären av produktionsmål, och om prognosen inte uppnåddes uttrycktes oro. Om den överträffades, framfördes istället krav på ytterligare utbyggnader av produktions- och distributionsapparaten, vilket i sin tur resulterade i att åtgärder vidtogs för att stimulera energianvändningen. Under 70-talet kom prognoser som var uttalat normativa, dvs. hade en ambition att redovisa de samhällliga influenser som tagit sig in i prognosen. Prognoserna hade dock ofta en underton av ”om inte, så...” för att understryka nödvändigheten av kraftfulla åtgärder i syfte att undvika den framtid som prognostiserades. Ofta vidtogs omedelbart omfattande åtgärder och andra kvantitativa mål presenterades, vilket innebar att prognoserna automatiskt upphörde att gälla.¹³

Etablerade tekniska system

Etablerade energisystem utmärks av en stor tröghet; att ändra deras färdriktning är ingen enkel uppgift, då det i etablerade tekniska system finns en rörelseriktning som gör att en viss teknik och utveckling främjas, medan annan får stå tillbaka.¹⁴ Trögheten beror på tunga investeringar i maskiner, apparater och byggnader, men också på alla de människor som ingår i systemet och därigenom sannolikt också i en systemkultur. I systemkulturen ingår ett synsätt om vad som är en rationell och önskvärd inriktning med avseende på systemets framtid. Yttre händelser och kraftiga påtryckningar är nödvändiga för förändringar, då potentialen är svår att se även för dem som är väl insatta i ett område. År 1879, tre år före T. A. Edison började sälja elektricitet för belysning, berättade en expert för brittiska underhusets Select Committee on Lighting by Electricity att det inte fanns "the slightest chance" att elektricitet skulle kunna komma att konkurrera med gas som energikälla för belysning. Ett decennium senare var det Edison själv som gjorde en blunder: "My personal desire would be to prohibit entirely the use of alternating currents [...] I can therefore see no justification for the introduction of a system which has no element of permanency and every element of danger to life and property".¹⁵

Framtidsstudien som redskap för demokrati och utveckling

Samhällsutvecklingen går i riktning mot ökad systemiskhet och komplexitet. Det skapas ständigt nya komponenter och sektorer. De tekniska systemen växelverkar på många sätt med samhällsstrukturen. Därtill kommer informationssystemen, som också kopplar samman många andra system. På ett plan kan utvecklingen beskrivas som en fragmentisering, men på ett annat plan sker en global integrering. Det blir svårare att politiskt övervaka utvecklingen, vilket kan ses som ett hot mot de demokratiska processerna.¹⁶

I den första statliga utredningen om framtidsstudier diskuteras demokratibegreppet kopplat till framtiden. Utredarna menar att en uppgift för de politiska organen i ett demokratiskt samhälle är att företräda kommande generationers intressen. Det mest grundläggande motivet för att studera och analysera avlägsna framtider är att det i tid ska kunna fattas "äkta" beslut, dvs. beslut som gör att vi ska kunna forma framtiden istället för att låta samhället formas av framtiden. Ett krav som utredningen ställer på framtidsstudier om förhållanden som vi fortfarande kan påverka, är att flera alternativa framtider presenteras, då det är det enda sättet vi kan skydda oss "mot risken att framtidsstudier framstår som beskrivningar av ofrånkomliga och ödesbundna förlopp".¹⁷

Systemanalys – ett verktyg för att visa på möjliga energiframtider

Under senare delen av 50-talet uppstod ett påtagligt behov av långsiktig planering och sammanhängande lösningar. Särskilt viktig blev – i strävan

att lösa problem – tendensen att tillämpa metoder och tankegångar på större och mer komplexa sammanhang, dvs. att analysera system. I och med det växte en tradition av systemanalys fram, vars definitiva etablering kan förläggas till 60-talets mitt. Att hantera framtida osäkerheter blev en av verksamhetens nyckelaktiviteter. Den tidiga systemanalysen präglades av en preciserad målformulering och ett fritt och okonventionellt metodval. Verktygslådan inkluderade metoder och tankegångar från matematiken, statistiken och naturvetenskaperna. Med tiden kom den också att inkludera ekonomiska metoder och modeller.¹⁸

I slutet av 60-talet inkluderades energifrågor i systemanalysens problemområden. Även metodarsenalen utvidgades och började innefatta samhällsvetenskapliga metoder. I den systemanalytiska traditionens spår följde, i alla fall i Sverige, policyorienterade framtidsstudier.¹⁹ Policyanalyserna innebar en kontrast till systemanalysen, vad gäller vetenskaplig tradition och synsätt, i och med att dess rötter fanns framförallt i den statsvetenskapliga forskningen. Utgångspunkten är att det politiska livets själva grund är att det finns olika intressen som ska jämkas samman till ett beslut. Systemanalysen ses då som ett verktyg för rationell politik och genomslitliga, statsmannamässiga åtgärder. En policyanalys måste i dessa sammanhang uppfattas som i första hand avsedd att skapa en förförståelse eller inställning till uppkommande problem, där systemanalysen kan ses som ett förarbete eller underlag för policy; den är ett redskap för att tänka efter före.²⁰

Med tiden utvecklades dock systemanalysen från problemvetenskap till metodvetenskap. Detta har till exempel tagit sig uttryck i att energimodeller (megamodeller) har utvecklats, ofta med ett stort antal variabler och samband, färdiga att tillämpas. En ökad datorkapacitet var en förutsättning för megamodellernas tillkomst. Utvecklingen av systemanalysen bådade emellertid för en vidare utveckling mot långsiktig planering och de mer alternativa framtidsstudierna.²¹

Den nya framtidsstudien – en brygga i det konsensusökande Sverige

Under 70-talet uppstod internationellt en klyfta mellan en humanekologisk – och mer oroad – skola och en i huvudsak ekonomisktteoretiskt baserad skola, med en större tillförsikt om anpassningsmekanismernas möjligheter. I Sverige kom energiframtidsstudier, vilka delvis fungerade som en länk mellan tre poler i ett kraftfält, från 1973 att bedrivas vid Sekretariatet för framtidsstudier, hädanefter refererat till som sekretariatet. De tre polerna bestod av ”den systemanalytiska planerarelliten”, ”den svenska reformtraditionen” och ”den nya miljömedvetenheten”. Framtidsstudien hade sitt ursprung i den systemanalytiska planerarelliten, men gick ändå väl ihop med svenskt politiskt kulturarv, dvs. med den svenska modellen för välfärdssamhällets uppbyggnad och kravet på djup demokratisk förankring.²²

Den globala debatt som följde på oljekrisen och kärnkraftsfrågan, polariserades i två läger som kan ses utifrån tillförselnivåer. ”Högenergisamhället” sågs av vissa som sinnebilden för slöseri, materialism, teknokrati, miljöförstöring och kortsiktighet, medan andra såg ”lågenergisamhället” som en tillbakagång till det förindustriella samhället med backstugor, vägglöss och utan framtidstro. De nya framtidsstudiernas värde låg i att de kunde vidga perspektivet och peka på framtida möjligheter, utan att för den skull måla upp framtiden som ödesbetonad och dystert. En amerikansk studie – Fordstudien – ställde tillförseltänkandet under debatt genom att presentera tre framtida energialternativ, där ett alternativ representerade en fortsatt historisk tillväxttakt i energi, medan ett annat drastiskt alternativ representerade nolltillväxt i energi men inte i ekonomi.²³ Därtill fanns ett relativt detaljerat mellanalternativ, som kallades ”technical fix” och som innebar att förändringar i energibehovet kunde åstadkommas genom smartare teknik i leden produktion, distribution och användning. Studien öppnade upp för ett nytt sätt att se på tillförselns betydelse och kom att vara en inspirationskälla för energiframtidsstudierna gjorda vid sekretariatet.²⁴ De framtidsstudier som bedrevs vid sekretariatet kom dock att glida bort från ”den systemanalytiska planerar-eliten”, och har därför påståtts haft en ytterst liten påverkan, om någon, på den faktiska planerarverksamheten.²⁵

I en statlig offentlig utredning konstateras att långtidsprognoser bör presentera motbilder till elkraftkulturens traditionella bild och att de ska ge ett kompletterande beslutsunderlag för politiskt beslutsfattande, vilket innebär att långtidsprognosen får stora likheter med de framtidsstudier som gjordes vid sekretariatet. I utredningen påpekas att motbilder är viktiga inte bara för den politiska sfären, utan också för att aktörerna inom ”elkraftskulturen” självklart förändras under påverkan av den allmänna samhällsdebatten och av välformulerade motbilder.²⁶

Som nämndes inledningsvis syftar den undersökning som presenteras i uppsatsens andra del bland annat till att utreda hur sambandet mellan den ekonomiska tillväxten och energianvändningen hanteras i statliga, långsiktiga energiprognoser, samt om de presenterar motbilder till den bild av energisystemets utveckling som är etablerad vid prognostillfället. Det innebär att uppsatsen undersöker om de framtidsstudier som bedrivits vid sekretariatet haft någon påverkan på den statliga prognosverksamheten.

Traditionella perspektiv ifrågasätts

Med ”perspektiv” avses både perspektiv som prognoserna överhuvudtaget rymmer, t. ex. konsumentperspektiv, men också det grundperspektiv som är avgörande för hur energibehovet bäst anses kunna tillgodoses, t. ex. genom ökad tillförsel, strukturförändringar eller energieffektiviseringar.

Det perspektiv som energiframtidsstudierna lade på det tekniska systemet var genomgående ett organisationsperspektiv, ett perspektiv som med tiden fick större utrymme i och med en insikt om att det inte var tekniken som var kärnfrågan för att utveckla energisystemet i linje med de energipolitiska målen. I den första framtidsstudien var det kopplingen mellan energi och olika samhällsaktiviteter som undersöktes.²⁷ Tillförselsidan undersöktes, men systemets uppbyggnad och struktur stod i fokus – med teknik som kärnfråga – istället för nivå och energislag. I nästa studie kom fokus att ligga på användarsidan av energisystemet, då effektivitetssträvan avtar ju närmare den slutliga konsumenten man kommer. Därpå följande studier fortsatte att analysera energisnål teknik och hur den kunde införas i samhället, speciellt kopplat till frågan om kärnkraftsavveckling. I och med det hamnade fokus återigen på tillförselsidan, men nu med inriktning på aktörerna och deras systemkulturer. Det som studerades var fortfarande energiteknik, men kärnfrågan var av organisatorisk–institutionell karaktär.²⁸

Det var tydligt för författarna vid sekretariatet att den dominerande föreställningen fortfarande var att det förelåg ett enkelt samband mellan energianvändningens och ekonomins utveckling, trots att det inte visat sig vara fallet, varken teoretiskt eller empiriskt. De möjligheter energiframtidsstudierna pekade på låg väsentligen utanför de rådande tekniska, organisatoriska och mentala strukturerna, men de erfarenheter författarna samlade på sig var att utvecklingen på energiområdet ytterst handlade om att välja. De metoder som användes låg till viss del utanför den etablerade prognosverksamheten. Energiframtidsstudierna ifrågasatte därmed på flera sätt rådande perspektiv och paradig.²⁹

Modeller – verktyg som syftar till att fånga systems beteenden

De modeller som står att finna inom systemforskartraditionerna är i huvudsak matematiska, men de kan också vara verbala. Verbala modeller sammanfattar betraktarens uppfattning om systemets beteende, ofta med grafiska beskrivningar som stöd, t. ex. blockscheman eller riktade grafer. Med en matematisk modell menas en uppsättning ekvationer där storheter, som kan observeras i systemet, anges som matematiska storheter eller relationer. Om systemgränserna vidgas och inkluderar faktorer som är svåra att mäta (estimera) eller är tidsvariabla – t. ex. ekonomiska faktorer – måste dataunderlagen kompletteras med ”guesstimates”.³⁰

Matematiska modeller kontra verbala

Matematiska modeller uppfattas ändå ofta som mer exakta och mindre subjektiva än verbala modeller, trots att det numera står klart att matematiska modeller för analys och prediktion belastas av samma typ av induktionsproblem som verbala modeller – vilket den matematiska formalismen kan dölja, men inte förändra. Då matematiska modeller ofta

baseras på differentialekvationer, vilkas lösningar representerar långtids-uppträdandet för det dynamiska system som studeras, förutsätts en homogenitet i tid, som sällan eller aldrig motsvarar verklighetens komplexitet. Likaså kan den matematiska formalismen göra studierna ogenomskinliga och svåra att granska intellektuellt, en svårighet som ökar i takt med att antalet variabler i modellen ökar. En granskning av några av de totala tillförselprognoser som gjordes under 70-talet, vilka överskattade den framtida energianvändningen grovt, åskådliggör detta dilemma. Kritiken gällde främst realismen i prognoserna, snarare än metodiken; vad betydde det egentligen att kemisk industri antogs växa med en faktor 4–6, dvs. vad skulle det ha för betydelse för exempelvis livsstil, miljö och investeringsutrymme? Den typen av frågor riskerar att utebli om de döljs av matematisk formalism. Matematiken riskerar också att dölja den subjektivitet som finns inbyggd i prognoserna. Medan prognosmakare villigt erkänner att de använder sig av *post hoc*-lösningar – intuition – när de väljer data, modifierar data och vrider och vänder på ekvationer i syfte att åstadkomma rimliga resultat, är prognosernas innehåll i den offentliga debatten skyddade av diskussioner om de statistiska och nationalekonomiska metoder som använts. Förutom att diskussionen ger sken av att arbetet är vetenskapligt rakt igenom, medför det också att många exkluderas från diskussionen.³¹

Alla modeller har sina begränsningar, och om modellen används på fel sätt kan den göra mer skada än nytta. En modells användbarhet beror på hurvida den sätts in i sitt sammanhang. I en kunskapssammanställning om energiprognoser gjord 1984 konstateras att oavsett vilken modell som brukas, måste användarna komma ihåg att sätta in resultaten i en bredare analys: ”Det gäller att kunna ta sig ur modellerna, att sätta resultaten enligt dessa i relation till ett större sammanhang”.³²

Den traditionella prognosverksamhetens metodik

Det finns många olika systemanalytiska verktyg, vilka utgår från grundkomponenter som både styr och styrs av den tillgängliga statistiken på området. Modeller är en procedur som används för att generera kunskap som är till nytta för beslutsfattare, men det finns otaliga sätt att göra det på. Det finns en mängd olika modeller för energiprognoser, och möjligheterna till variationer och hybridformer är otaliga.³³ Nedan följer en beskrivning av de vanligaste modelltyperna använda i prognossammanhang. Beskrivningen gör inga anspråk på att vara heltäckande.

Ekonometriska modeller dominerade tidigare energiprognostiseringen. Bland dessa är regressionsmodeller bland de vanligaste. I det enklaste fallet av regressionsanalys görs en framdragnings (extrapolation) av rådande trend. Flera påverkande variabler kan utnyttjas, där en sammanvägning görs av deras inflytande, modeller byggs upp och komponenter skattas med hjälp av historiska data.³⁴

Ekonometriska modeller används också för att göra s. k. gapkalkyler, tidigare vanligt förekommande inom prognostiseringen. Kortfattat kan dessa beskrivas som att efterfrågan och utbudet skattas givet vissa värden på de bestämmande faktorerna, exempelvis energipris och inkomstutveckling. Efterfråga och utbud skattas separat och med hjälp av tidsserier, t. ex. med hjälp av en konsumtionsfunktion, där konsumtionen i period t kan antas förklaras av exempelvis konsumtionen i period $(t-1)$ och inkomsten i period t och $(t-1)$. Resultaten av efterfråga och utbud jämförs därefter, vilket givetvis resulterar i ett gap. Då ett gap inte kommer att finnas i verkligheten kan de förutsättningar som varit exogent givna inte anses vara konsistenta, dvs. rationella och logiskt sammanhängande; t. ex. kan priset ha varit för lågt i relation till den antagna inkomstutvecklingen. Det innebär också att ekonometriska studier som regel inte utgår från en deterministisk syn på samband mellan olika variabler. Istället används den ekonomiska teorin oftast som en utgångspunkt för att formulera de samband man vill fånga, med utgångspunkt i att hitta samband mellan variabler som ligger så nära empiriska data som möjligt för att på detta sätt bl. a. kunna verifiera eller förkasta hypotetiska, teoretiska samband. Det är också här energibalansernas styrka ligger; de medför en inventering av de institutionella och tekniska förhållanden som är förutsättningen för modellen. Den intellektuella granskningen gäller framförallt utbudssidan. På efterfrågesidan är antaganden om pris- och inkomstutveckling dominerande, varför granskningen blir mindre inträngande.³⁵

Ekonomiska jämviktsmodeller är optimerande modeller, vilket innebär att ett ekvationssystem löses så att en viss målvariabel optimeras, dvs. antar högsta eller lägsta möjliga värde.³⁶ Jämviktsmodellerna och de ekonometriska modellerna är ett slags motsatspar inom den ekonomiska världen. Medan den ekonometriska modellen beskriver sambanden mellan de ekonomiska variablerna utifrån empiriska samband, skattade på tidsserier, bygger jämviktsmodellerna på att ekonomin är ett antal sinsemellan beroende marknader. Det möjliggör studier av hur störningar, som skatteförändringar, påverkar ekonomin givet att inga andra förändringar sker. När de ekonomiska aktörerna har anpassat sig till den nya situationen, uppkommer ett nytt jämviktsläge. Anpassningen sker via prismekanismerna. Modellerna är inte avsedda att göra uttalanden om det faktiska läget, utan om hur ett komplext system reagerar på en viss störning. Därmed är de lämpliga för att analysera scenarier – ofta policyscenarier – och inte för att göra prognoser i bemärkelsen trolig utveckling. Modeller som ger jämviktslösningar är statiska, vilket innebär att utfallet för de endogena variablerna beräknas givet förändringen hos de exogena variablerna, utan att anpassningsgången beskrivs för de endogena variablerna.³⁷

Jämviktsmodellerna kan vara allmänna eller partiella. En allmän modell avbildar hela ekonomin; hela ekonomin antas vara i jämvikt, medan en partiell modell oftast avbildar en sektor. Principen är densamma, men inte

modellernas fokus. Studier med partiella jämviktsmodeller fokuserar ofta på att skatta priselasticiteter för de studerade branscherna och marknaderna. Huvuddelen av arbetet består då i att göra ekonomiska skattningar. För simuleringar i allmänjämviktsmodeller är oftast policysimuleringar det centrala, och istället för att elasticiteterna i modellen skattas, tas de i allmänhet från relevanta källor.³⁸

Den stora skillnaden mellan ekonomiska modeller och jämviktsmodeller är att i de sistnämnda bestäms priset endogent. Det innebär att priset inte bara bestämmer efterfråge- och utbudsförhållandena, utan samtidigt också bestäms av dessa förhållanden. Det innebär att resultatet blir mer konsistent, dvs. rationellt och logiskt sammanhängande. Användandet av jämviktsmodeller för prognostisering var ett arbete som från början var knutet till den akademiska världen, medan gapkalkylerna var planerarorganisationens verktyg.³⁹

Prognoser i traditionell mening – baserade på gapkalkyler eller jämviktsmodeller – är framförallt relevanta för kortare tidsperioder inom områden där det inte finns anledning att förvänta sig några trender eller dramatiska förändringar. En kritik mot den här typen av prognosmetodik är att prognoserna vilar på antaganden som i viss mån förutsätter just det som ska (be)visas – nämligen sambanden mellan energibehov och samhällsutveckling.⁴⁰

Energiframtidsstudiernas metodik

Den metodansats som energiframtidsstudierna nyttjade var att välja en, ur något perspektiv intressant utveckling – t. ex. ett energisystem helt baserat på förnybara energikällor – konkretisera satsningen och därefter analysera konsekvenserna med avseende på vissa parametrar. Medvetet undvek gruppen att använda sig av optimeringsmodeller (jämviktsmodeller), då sådana ansågs verklighetsfrämmande i det längre tidsperspektivet. Att ekonomiskt optimera ett energisystem under ett tidsperspektiv på flera decennier innebär betydande svårigheter, och var enligt gruppens mening inte möjligt, bl. a. då svårigheterna med att uppskatta framtida elasticiteter och energipriser ansågs för stora. Många av de ekonomiska optimeringsmodellerna använder som indata för optimeringarna antaganden om framtida elasticiteter och energipriser, men de osäkerheter de antagandena bygger på försvinner i resultaten, då modellerna är för ogenomskinliga; förståelsen för problematiken försvinner därmed också. Vidare ansåg gruppen att användandet av s. k. känslighetsanalyser, då värdena på vissa osäkra parametrar varieras inom ett visst intervall, varken ger ökad förståelse eller överblick, i och med att optimeringsmodellerna döljer de viktigaste frågorna. Överhuvudtaget ville gruppen undvika ett långt drivet ”ekonomiskt möjlighetsperspektiv” med anledning av att man då inskränker sig till vad som är företagsekonomiskt lönsamt, givet dagens regelsystem, medan vad som är ekonomiskt möjligt i det längre

tidsperspektivet kommer att handla om institutionella förhållanden, och därmed omgärdas av stora osäkerheter. Det resonemanget medförde emellertid inte att kvantitativa och datoriserade modeller inte användes i studierna. Sådana modeller har använts i syfte att ge enkel och överskådlig bild av ekonomin, och samtidigt för att tydliggöra kopplingen mellan olika samhällssektorer.⁴¹

Exempel på metoder som framförallt tillskrivs mer alternativa energistudier är scenario- och backcastingteknik, metoder som starkt kontrasterar mot den traditionella prognosverksamheten. Studier som använder sig av scenarioteknik uppmärksammar det osäkra med framtiden genom att presentera flera olika möjliga framtider och politiska valmöjligheter inför framtiden. Traditionell scenarioteknik startar med olika alternativa framtidspolicyer och kalkylerar sedan effekterna av dem gällande energifrågor. Backcastingtekniken gör tvärtom: först bestäms vilken energiframtid som är önskvärd, sedan identifieras en policy för hur den framtiden kan förverkligas. I fokus hamnar frågan om vilka trender som behövs för att målen ska nås, där exempel på trender är teknikgenombrott och politiska förändringar. De antaganden om en ”trolig utveckling” som ligger till grund för många av de andra metoderna och deras resultat blir genom backcastingtekniken problematiserade.⁴²

Prognosverksamheten hos energimyndigheterna

Prognosmetodik

Alltsedan den första energimyndigheten bildades har partiella jämviktsmodeller, som från början användes inom den akademiska världen, använts. Prognosmetodiken har sedan dess inte genomgått några större förändringar. I ett antal prognos- och metodbeskrivningar påpekas att en fördel med jämviktsmodeller är att resultaten blir konsistenta. Vari denna fördel ligger beskrivs dock inte närmare.

Myndighetens prognosmetodik bygger inte på någon modell där förutsättningarna läggs in och beräkningarna sker automatiskt. Istället utarbetas prognoserna med en mer hantverksmässig metodik. För de olika användarsektorerna – industri, bostäder, service samt transporter – används olika metoder och modeller. På tillförselsidan har nya modeller utvecklats, då förutsättningarna har förändrats i och med att elmarknaden i de nordiska länderna har omreglerats och numera är gemensam. De olika delmomenten innebär att olika beräkningssnurror används, vissa enkla, andra komplicerade. Energimyndigheten betraktar energisystemet som ett sociotekniskt system. Den hantverksmässiga metoden anses vara en förutsättning för att kunna ta hänsyn till människorna som producerar och använder energin, liksom till juridiska och ekonomiska villkor som reglerar systemet. Exempel som prognosmakarna nämner är att bränsleförbrukningen kan öka till följd av statsjeeparnas popularitet, samtidigt som

vindkraftverken kanske inte ökar i den omfattning som är strikt ekonomiskt motiverat, i och med ökade kostnader för fossilbaserad energiproduktion, då tillstånd behövs för vindkraftverk. Av denna anledning kompletteras beräkningarna med ett stort mått av expertbedömningar, vilka bygger på ett kunnande om energisektorn, men också på ett kunnande om vad som påverkar energianvändningen i just den sektorn. Antaganden om den ekonomiska utvecklingen tas från den långtidsutredning som är aktuell, Konjunkturinstitutets bedömningar eller specialbearbetningar av vissa modeller. De variabler eller parametrar som används i prognosarbetet är bedömningar av BNP:s utveckling, disponibel inkomst, privat och offentlig konsumtion samt utvecklingen av industrin på branschnivå. Bedömningar av utvecklingen på de internationella marknaderna, gjorda av internationella organ, bildar utgångspunkt för priserna på kol och råolja. De olika uppgifterna stäms av mot varandra innan de nivåer som ska ingå i prognosen fastställs. Det är dock inte meningen att fokus ska ligga på de exakta siffrorna, utan på resonemanget bakom antagandena och resultaten, resonemang som ofta visat sig korrekta, till skillnad från de siffermässiga bedömningarna som förändrats i och med oförutsedda händelseutvecklingar.⁴³

Då variablerna är osäkra bedömningar och inte några sanningar, använder sig prognosmakarna av flera alternativa bedömningar, som resulterar i olika utvecklingar med avseende på energibehov och fördelningen av energislag. Vanligt är att långsiktsprognoerna beskriver två olika alternativ; ett som bygger på antagandet att den ekonomiska tillväxten är hög, ett på att den är låg. Det förekommer dock att man arbetar med så många som fem olika alternativ på grund av de många osäkerheterna. Ibland refereras de olika alternativen till som scenarier, trots att scenariotekniken innebär att det osäkra med framtiden uppmärksammas genom att olika möjliga framtider och politiska valmöjligheter studeras, medan myndigheten utgår från politiska beslut fattade idag och bortser från tekniska trendbrott. En av prognosmakarna påpekar också det olämpliga med att använda denna terminologi.⁴⁴

Sammantaget innebär upprättandet av prognoserna ett intensivt arbete. Bedömningarna innebär också att prognoserna innehåller ett viss mått av subjektivitet, något som man alltså försöker undvika genom att olika uttalanden och bedömningar jämförs. Dokumentationen av vissa bedömningar, t. ex. en ökad bensinförbrukning till följd av statsjeeparnas popularitet, tenderar dock att vara bristfällig. Till följd av det arbetsintensiva prognosarbetet och den bristfälliga dokumentationen blir det svårt och tidskrävande att göra om analysen med förändrade förutsättningar, dvs. att göra konsekvensanalyser av styrmedel. Prognosmakarnas ambition är dock att bättre dokumentera resonemangen bakom olika antaganden och bedömningar, i syfte att underlätta arbetet med konsekvensanalyser och i större utsträckning möjliggöra tillbakablickar.⁴⁵

Användning av modeller i prognosarbetet

Parallellt med det mer hantverksmässiga prognosarbetet används färdiga modeller, megamodeller, som beskriver energisystemet. Redan 1984 började Energiverket att arbeta med sådana modeller för att komplettera ovan beskrivna arbetsmetodik. I en utvärdering av arbetet med modellerna bedömdes erfarenheterna av det som överlag positiva. Det man såg var att modellanvändandet krävde en skärpning av frågeställningarna och större betoning av de relevanta förutsättningarna, jämfört med tidigare prognos- och utredningsarbete. Innebörden av det ska inte tolkas som att modellresultaten accepterades, utan snarare som att utredarna, som ett resultat av att de tvingats samverka med modeller, skärpte sin egen analysförmåga. Modellerna kom att fungera som kvalificerade diskussionsunderlag. Det konstateras vidare, att det framgått att modellanalys av kvalitet endast kan bedrivas när de personer som arbetar med modellerna är så erfarna och insatta i analysproblemen, att de förmår anpassa modellegenskaper och indata efter frågeställningar och sätt att använda analysresultaten.⁴⁶

Ännu idag är skälet till användandet av färdiga modeller att komplettera det egna arbetet. Ett problem kan ibland dock vara att de som arbetar med den färdiga modellen – dvs. utomstående konsulter – inte är beredda att anpassa den efter samhällliga faktorer, som att tillstånd inte kommer att ges till ett stort antal vindkraftverk, även om det är ekonomiskt fördelaktigt. Det innebär att modellerna inte anpassas efter frågeställningar och sätt att använda analysresultaten.⁴⁷

I Energimyndighetens uppdrag ingår metodutveckling. Förändrade förutsättningar, t. ex. i form av en nordisk elmarknad, aktualiserar detta ytterligare. Myndigheten har diskuterat att antingen utveckla den egna modellen eller hitta en ny modell. Svårigheterna med det sistnämnda alternativet har visat sig vara att modeller använda i andra länder är anpassade till just dessa länders energisystem, vilket gör det svårt att avgöra om modellerna överhuvudtaget skulle kunna användas för att modellera det svenska energisystemet och dess utveckling.⁴⁸

Perspektiv och antaganden

De metoder och analyser som Energimyndigheten använder i sin prognosverksamhet utgår från ett samhällsekonomiskt perspektiv. Samma metod används för prognoser på kort sikt och prognoser på lång sikt, men för långsiktsprognoerna görs redovisningen mer detaljerad och större vikt läggs vid de underliggande antagandena. De modeller som används är partiella jämviktsmodeller, vilket innebär att en viss del i taget av energisektorn analyseras. Det innebär också att ett grundläggande antagande är att den totala energianvändningen och energislagens inbördes fördelning anpassas till energipriserna samt den ekonomiska och tekniska utvecklingen. Kopplingen mellan ekonomi och energi behandlas generellt som

en ”envägspåverkan”, där den ekonomiska utvecklingen antas påverka energisystemet. Myndigheten konstaterar dock att den framtida energianvändningen förvisso i hög grad är beroende av den allmänna ekonomiska utvecklingen, och att ökad ekonomisk aktivitet hittills lett till ett ökat energibehov, men att huruvida detta också kommer att gälla i framtiden i hög grad beror på främst eventuella trendbrott i teknikutvecklingen och på strukturförändringar. Prognoserna rymmer dock kontinuerlig teknikutveckling, en parameter som får sitt värde exogent, dvs. att värdet bestäms utanför prognosen och inte anpassar sig efter den utveckling som modelleras.⁴⁹

Prognoserna baseras alltid på de beslut som är fattade av regering och riksdag vid prognostillfället, dvs. prognoserna utgår från ”business-as-usual”. Med det i åtanke väljer man att göra bedömningar baserade på historiska erfarenheter och den kunskap som finns idag om en möjlig framtida utveckling, utan överraskningar. Prognosmakarna konstaterar att antagandena är av central betydelse, och att det är viktigt att stödja sig på bedömningar som uppfattas som så realistiska som möjligt för att prognoserna ska framstå som trovärdiga. Prognoserna baseras sålunda på restriktiva antaganden både i syfte att hantera osäkerheter och i syfte att undvika att prognosen blir alltför spekulativ. Att prognoserna utgår från ”business-as-usual” är också det uttalade motivet till att prognoserna bortser från effekter av tekniska genombrott, beteendeförändringar, systemförändringar och en förändrad politik, om det inte ingår explicit i uppdragets direktiv. Prognoserna kan därför, enligt myndigheten, uppfattas som utvärderingar av den förda politiken, och utifrån resultaten som presenteras med avseende på nivåer och samband kan politikerna sedan forma egna förslag till eventuella förändringar av politiken.⁵⁰

I en prognos från 1987 säger prognosmakarna att de osäkerhetsfaktorer som gör det svårt att bedöma vad som är en samhällsekonomiskt effektiv utveckling är förutsättningen för den framtida utvecklingen av energisystemet. Vidare sägs att verkets problemorienterade prognoser möjliggör att beakta de faktorer som är osäkra, och därigenom kan uppläggnen av den statliga strategin för styrning diskuteras.⁵¹

Prognosernas övergripande syfte

Syftet med prognoserna anges idag vara att beskriva det svenska *energisystemets utveckling* och de effekter det får på utsläpp av koldioxid, försörjningsbalansen och andra frågor relaterade till energisystemet. En av prognosmakarna säger att ett motiv bakom prognoserna är att de fyller en lucka; det görs inga liknande prognoser. Med liknande syftas på prognosernas detaljeringsgrad i kombination med att de beskriver hela energisektorn. Detaljeringsgraden motiveras i sin tur med att huvudsyftet med prognoserna är att beskriva *energisystemet*, vilket kräver en hög detaljeringsgrad. Detaljeringsgraden motiveras också med att den möjliggör

studier av styrmedelsinsatser, även om myndighetens prognosmetodik innebär en del svårigheter av annan karaktär för just den typen av analyser.⁵²

Prognosverksamhetens förutsättningar – beställarnas krav

Det är regeringen som står bakom Energimyndighetens uppdrag. Informanterna hänvisar ofta till sitt uppdrag på frågor om varför de arbetar som de gör. En uppdragsbeskrivning innehåller relativt detaljerad information om vad för resultat som efterfrågas, vilket innebär att prognosen redan från början ges ett visst innehåll. T. ex. efterfrågas numera energisystemets effekter i form av koldioxidutsläpp – prognosresultaten avrapporteras i s. k. klimatrapporter – i och med klimatpolitikens växande betydelse.

Ett annat exempel på hur beställarna påverkar innehållet är att krav ställs på att prognoserna ska presentera ett basalternativ. Det alternativet tolkas av vissa som det utfall som är mest troligt, trots att anledningen till att myndigheten arbetar med flera alternativ är den osäkerhet som finns i alla framtidsbedömningar. Myndigheten är medveten om att de pedagogiska fördelarna med flera alternativ ofta går avnämarna förbi och istället orsakar förvirring, då avnämarna utgår från att ett av alternativen är huvudprognos.⁵³

Prognosverksamhetens förutsättningar – resurser i form av tid

Prognosverksamheten är beroende av vilken prioritet som energifrågorna ges. Informanterna beskriver en arbetsgång som karakteriseras av tidspress och arbetsintensitet. En av prognosmakarna säger att energimyndighetens verksamhet i sin helhet karakteriseras av tidspress, något som får till följd att det är svårt att ta tillvara på den interna kompetens, t. ex. kunskap om framtida energiteknik, som finns inom myndigheten. Situationen gör dessutom att metodutvecklingen fått stå tillbaka, trots att behovet har blivit tydligt på senare tid ("tidigare har det bara rullat på") i och med att elmarknaden är nordisk, samtidigt som prognoserna är nationella. Andra internationella faktorer, som handelssystemet för utsläppsrätter, aktualiserar också metodutveckling.⁵⁴ Det finns uttalade ambitioner om att bl. a. försöka finna en modell som beskriver den "tvåvägspåverkan" som finns mellan ekonomi och energi, men också en modell som inkluderar teknisk utveckling som en endogen variabel, istället för att som nu bestämma den tekniska utvecklingen exogen.

Idag bedrivs en del framåtblickande energisystemstudier av mer alternativ karaktär inom forskningsprogrammet "Allmänna energisystemstudier" (AES).⁵⁵ Verksamheten är statligt finansierad och har pekats ut som den viktigaste fokuspunkten för systeminriktad forskning i Sverige.⁵⁶ Den statliga prognosverksamheten beaktar inte dessa studier, trots att

AES-programmets syfte är att medverka till att ge bra beslutsunderlag för regering och riksdag, Statens energimyndighet samt kommunala och regionala beslutsfattare och energiföretag. Exempel på angelägna forskningsområden/frågeställningar är studier av förändringar och förändringsmekanismer, studier av olika styrmedel, utvecklingsarbete av metoder/modeller som används för prognoser, utredningar och utvärderingar, studier av energipolitikens förutsättningar med ökad internationalisering, studier av marknader för olika energislag och lokala/regionala perspektiv på energiområdet.⁵⁷

Prognosmakarna är eniga om att det för tillfället inte finns tid för att inkludera det som AES-studierna rymmer i prognosverksamheten.⁵⁸

Prognosverksamhetens förutsättningar – resurser i form av kunskap

Tidsbrist är dock inte enda anledningen till att AES studier inte beaktas. Endast en av informanterna ser möjligheter till att lära från studierna, övriga anser att verksamheterna är vitt skilda.⁵⁹

Ändå säger myndigheten att det är viktigt att Energimyndigheten tar till sig kunskap om det som driver teknisk utveckling och konsekvenser av den utvecklingen. Prognosmakarna konstaterar dessutom att det i de fall då långa tidsperioder behandlas är viktigt att teknisk utveckling beaktas, annars riskerar man att systematiskt missbedöma energisystemets utveckling. Men förutom att prognosmakarna inte har tid eller ser möjligheterna för att använda sig av den kunskap som t. ex. AES har att bidra med, är de överhuvudtaget försiktiga med att göra antaganden om vad framtiden kan bära med sig för nyheter. I en klimatrappport från 2001 säger sig prognosmakarna inte ha tillräckligt med underlag vad beträffar kostnader och tidsmässig introduktion av ny teknik för att inkludera eventuella genombrotts tekniker eller genomgripande strukturförändringar i beräkningarna, varför de redovisas i ett separat kapitel. Prognosmakarna anser inte heller att de energiframtidsstudier som sekretariatet upprättade är förenliga med den verksamhet de håller på med. En av prognosmakarna säger att dessa studier handlar om vad som är tekniskt möjligt och därför inte är av intresse för myndigheten, som har till uppgift att producera beslutsunderlag.⁶⁰

Kunskapsbasen påverkas naturligtvis också av prognosmakarnas profession. I regel är de som prognostiserar energianvändningen nationalekonomer, medan de som prognostiserar tillförseln är civilingenjörer. Skälet till det anges vara att det för användarsidan behövs kunskap om rationella aktörer etc., medan det för tillförselsidan behövs kunskap om teknik.⁶¹

Prognosmakarnas erfarenheter spelar också roll för verksamhetens utformning och utveckling. Som en följd av att Energimyndigheten lokaliserades till Eskilstuna, förlorade myndigheten många av sina prognosmakare (ungefär åttio procent under loppet av ett år). Nyrekryteringarna har generellt varit unga och oerfarna akademiker, som har lärts upp av de mer

erfarna prognosmakarna. Denna situation är ännu ett skäl till att metodutvecklingen fått stå tillbaka. Personalomsättningen har därefter varit fortsatt hög. Ett skäl till det anges vara låga löner; det är vanligt att myndighetens prognosmakare efter ett tag istället börjar jobba för ett kraftföretag, där lönerna är högre.⁶²

Analys och slutdiskussion

Perspektivet ett annat – men inte förklaringsmodellen och grundperspektivet

Undersökningen av den statliga energiprognosverksamheten visar att prognoserna inte nämnvärt ändrat karaktär sedan 1970-talets missvisande prognoser, trots att prognosverksamheten då ifrågasattes och alternativa tillvägagångssätt presenterades. Energimyndigheten betraktar förvisso energisystemet som ett sociotekniskt system, och prognoserna tar hänsyn till människorna som producerar och använder energin samt juridiska och ekonomiska villkor som reglerar systemet. Då prognoserna utgår från ”business-as-usual”, dvs. den politik som förs idag och de institutionella förhållanden vi har för tillfället, är det dock det samhällsekonomiska, och inte det sociotekniska, perspektivet som blivit mer framträdande på bekostnad av det tekniska.

Förklaringsmodellen är fortfarande att energianvändningens tillväxttakt beror på den ekonomiska tillväxttakten och grundperspektivet att energibehovet kan tillgodoses genom en anpassning av tillförseln. Prognoserna belyser inte hur teknik, aktörer och organisationer går in i och påverkar varandra och förändrar såväl energibehovet som de olika energislagens inbördes fördelning. Vidare avser inte en anpassning av tillförseln strukturella trendbrott i form av ny teknik, trots en medvetenhet om att den framtida energianvändningen i hög grad beror på sådana trendbrott, men också på energieffektiviseringar.

Dessa variabler exkluderas med motiveringen att den framtida utvecklingen beror på framtida politiska beslut och institutionella förhållanden. Myndighetens prognoser inskränks till att handla om vad som är ekonomisk lönsamt givet dagens regelsystem. Samma resonemang, dvs. att vad som är ekonomiskt möjligt i det längre tidsperspektivet handlar om institutionella förhållanden och därmed automatiskt omgärdas av stora osäkerheter, innebar för sekretariatet istället att det ekonomiska perspektivet inte var förenligt med långsiktiga prognoser. Intressant att notera är att en av prognosmakarna vid myndigheten uppfattar sekretariatets studier som att de handlar om vad som är tekniskt möjligt, och att de därför inte är av intresse för myndigheten, som har till uppgift att producera beslutsunderlag.

Val av metodik och användandet av modeller

Enligt vad som sades i en prognos 1987 möjliggör Energimyndighetens – dåvarande Energiverket – problemorienterade prognoser ett beaktande av de faktorer som är osäkra vad gäller den framtida utvecklingen; därigenom möjliggör de också ett strategiskt upplägg för den statliga styrningen av energisystemet. Denna undersökning visar dock att myndigheternas prognosverksamhet inte varit eller är probleminriktad, utan istället metodinriktad. Då prognoserna utgår från ”business-as-usual”, kan fokus omöjligt ligga på problemet utan måste tvunget ligga på metoden. Myndigheten påpekar själv att prognoserna kan ses som utvärderingar av den förda politiken. Det står inte prognosmakarna fritt att försöka finna en lösning, att t. ex. visa på olika institutionella förhållanden som ger olika resultat med avseende på energibehov, eller fördelningen av olika energislag och effekterna av den användningen och fördelningen; de måste istället hålla sig till den politik som förs. Metoden är därtill alltid densamma, dvs. verksamheten är homogen, medan en probleminriktad verksamhet liksom den tidiga systemanalysen borde präglas av en preciserad målformulering och ett fritt och okonventionellt metodval.

Valet av en hantverksmässig metodik beror på en ambition att undvika modeller som inte tar med samhällsliga aspekter i tillräckligt stor utsträckning, såsom t. ex. förändringar av bensinförbrukningen till följd av statsjeepernas popularitet eller antalet tillstånd som sannolikt kommer att ges för vindkraftverk. Valet av metodik motiveras också med att prognoserna fyller en kunskapslucka, då det inte finns någon annan som producerar så detaljerade prognoser som ser till hela energisystemet. Värdet av långsiktiga prognoser med en hög detaljeringsgrad kan ifrågasättas, då osäkerheterna förenade med det långsiktiga perspektivet är stora. Prognosmakarna påpekar förvisso att fokus inte ska ligga på de exakta siffrorna, utan på de resonemang som ligger bakom olika antaganden och resultat, resonemang som ofta visar sig korrekta, till skillnad från den siffermässiga bedömning som gjorts.

De modeller som myndigheten använder sig av, partiella jämviktsmodeller, är lämpliga för policyscenarier, då de kan användas för att beskriva hur ett komplext system reagerar på en viss störning. Ändå använder myndigheten dessa modeller för att upprätta långsiktiga prognoser som inte inkluderar policyförändringar, utan istället utgår från ”business-as-usual”. Prognosernas detaljeringsgrad motiveras också med att den möjliggör studier av styrmedelsinsatser, samtidigt som myndighetens arbetsintensiva metod gör det svårt att göra konsekvensanalyser av olika policyförslag. Bristfällig dokumentation av de resonemang som lett fram till vissa antaganden i siffror, gör det dessutom svårt att i efterhand göra konsekvensanalyser av styrmedelsinsatser.

Det finns också andra problem med myndighetens prognosmetodik som prognosmakarna är medvetna om, som att den kontinuerliga teknikut-

vecklingen antas som en exogen variabel och att sambandet mellan den ekonomiska tillväxten och energibehovet hanteras som en envägspåverkan. De utblickar myndigheten har gjort för att undersöka om någon modell som används i något annat land också kan användas för svenska energiprognoser, har gjort gällande att det är troligt att modellerna är för anpassade till den specifika nationen för att kunna användas för att modellera det svenska energisystemet. Detta indikerar att modellerna i sig är systembevarande.

Verksamhetens förutsättningar

Till viss del torde valet av metodik också ha att göra med att prognosmakarna utgör en homogen grupp vad gäller utbildning och till viss del erfarenheter. Det är möjligt att prognosmetodiken, perspektiven, resultaten etc. skulle förändras något om t. ex. erfarna företagsekonomer eller betendevetare var en del av prognosarbetet, eller om civilingenjörerna fick en mer framträdande roll när det gäller att prognostisera energianvändningen. Att myndigheten ofta stödjer sig på bedömningar gjorda av andra energiaktörer och att det inte är ovanligt att prognosmakare börjar jobba hos kraftföretag, tyder på att myndighetens egen systemkultur liknar branschfolkets systemkultur, och på att prognosmakarna är en del av energitablissemanget.

Enligt prognosmakarna krävs realistiska antaganden för att prognosen ska vara trovärdig, samtidigt som det är sambanden och inte nivåerna – de siffermässiga bedömningarna – som ska vara i fokus, då osäkerheterna beträffande nivåerna är alltför stora. Vidare lägger prognosmakarna vikt vid att resultaten är konsistenta, dvs. logiskt sammanhängande, och inte resulterar i gap. Det framgår dock inte varför konsistenta resultat är av värde, ett värde som kan ifrågasättas i och med att nivåerna sannolikt inte kommer att överensstämma med verkligheten.

Prognosernas utformning beror dock inte enbart på prognosmakarnas gemensamma föreställningar om hur en prognos bör vara utformad, utan också på det uppdrag de har. Då krav ställs på att prognoserna ska redovisa effekterna av energisystemets utveckling, t. ex. i form av koldioxidutsläpp, utifrån den politik som råder, dvs. styrmedlens utformning, står det som tidigare nämnts inte prognosmakarna fritt att prognostisera en utveckling som de anser samhällsekonomiskt motiverad, men som inte stämmer överens med de politiska målen. Kraven på ett huvudalternativ innebär dessutom att prognosmakarna måste presentera resultaten som att de anser ett alternativ vara troligare än de andra.

Verksamheten är indirekt politiskt styrd såtillvida att resultatet är beroende av den prioritet som ges energifrågorna och de resurser som verksamheten tilldelas. Då verksamheten är arbetsintensiv och bedrivs under tidspress finns för närvarande inte tid att metodutveckla. Inte heller finns utrymme för att ta tillvara på den interna kompetensen eller att närmare beakta den verksamhet som bedrivs vid AES.

Syftet med prognoserna och det värde de tillskrivs

Syftet med prognoserna är att beskriva det svenska energisystemet, dess utveckling och effekter, förutsatt att inga överraskningar eller större förändringar sker. Sedan 70-talets oförutsedda händelseutveckling är det oomtvistat att framtiden beror på bl.a. den tekniska och politiska utvecklingen, och därför på lång sikt omgärdas av stora osäkerheter och är omöjlig att förutse. Den första statliga utredningen om framtidsstudier ansåg på grund av detta att flera alternativa studier måste presenteras för att beslut ska kunna fattas som gör att samhället formar framtiden istället för vice versa.

Energimyndigheten väljer istället att upprätta prognoser som kan uppfattas som trovärdiga, och vilkas värde består i att om framtiden predikteras, så kan den också kontrolleras. Enligt myndigheten kan en prognos uppfattas som en utvärdering av den förda politiken, och utifrån resultaten vad gäller samband och nivåer kan politikerna forma förslag till förändringar av politiken. Prognosverksamheten syftar sålunda inte till att visa på valmöjligheter och komma med förslag till förändringar. I arbetet med att ställa om energisystemet torde konsekvensanalyser av olika styrmedelsinsatser vara ett av de viktigaste syftena med en prognos, något som dock inte tycks väga lika tungt som vikten av att producera kvantitativa, exakta resultat.

Prognosmakarna är genomgående mycket noggranna med att påtala den osäkerhet som resultaten är behäftade med. Fastän prognoserna syftar till att visa på den utveckling som är trolig, förutsatt att inga större förändringar sker, och fastän prognosmakarna lägger mycket fokus på resonemangen bakom antagandena, är osäkerheterna så pass stora att flera alternativa resultat presenteras. Att krav ändå ställs på att ett av alternativen ska presenteras som huvudalternativ, visar på att prognosresultaten i andra sammanhang rycks ur sitt sammanhang. Det visar också att det finns avnämare som tolkar prognosen som ett uttalande om den framtid som är trolig, trots att det är många år sedan prognosen förlorade denna status. Sekretariatets val att undvika att ekonomiskt optimera energisystemet med jämviktsmodeller träffades just eftersom sekretariatet ansåg att osäkerheterna bakom antaganden om priselasticiteter, energipriser etc. – och därmed också förståelsen för problematiken – försvinner i resultaten. Det framstår som ett riktigt val utifrån hur prognoserna motas av avnämarna, dvs. kravet på ett huvudalternativ.

Slutord

Denna uppsats visar att statliga, långsiktiga energiprognoser sannolikt har en systembevarande effekt. Då grundperspektivet och förklaringsmodellen fortfarande är att åtgärder sker genom en anpassning av tillförseln och att energitillförseln tillväxttakt beror på den ekonomiska tillväxten, löses inte systemets trögheter upp. Utvärderingar av prognoseras träffsäkerhet

har visat att de samband som prognostiserats varit korrekta. Att det skulle kunna bero på att prognoserna främjar den rörelseriktning som redan fanns hos systemet, är inget som diskuteras hos myndigheten. Istället påstås politikerna kunna använda resultaten till att utforma förslag på förändringar.

Då prognosmakarna, som kan anses vara experter på energisystemet, inte använt prognoserna till att visa på alternativa samband, är det föga troligt att politikerna kan ta beslut som främjar trendbrott och förändrar de institutionella förhållandena så pass mycket att energisystemets rörelseriktning ändras. Detta måste dock ses mot bakgrund av att den för tillfället förda politiken visar den av politikerna önskade färdriktningen för systemet, en färdriktning som bestämts utan att alternativa utvecklingar prognostiserats.

Verksamhetens koppling till den förda politiken innebär att den politik som prognoserna rymmer finns redovisad, om än implicit. Kopplingen till politiken innebär också att prognoserna bekräftar den gemensamma inställningen om systemets potential och önskvärda utveckling. Att potentialen för systemet är svår att se till och med för dem som är väl insatta på området, vilket motiverar motbilder och alternativ, tas ingen hänsyn till, eller finns det ingen tanke på. Drivkraften till förändring ligger i ett outtalat ”om inte, så...”. Prognosmakarnas direktiv är att visa på effekterna av energisystemets utveckling utifrån rådande förutsättningar. Deras uppdrag kan formuleras som att det innebär att undersöka huruvida styrmedlen är utformade så att de energi- och klimatpolitiska målen uppnås. Trots myndighetens oberoende, visar denna studie att verksamheten i allra högsta grad är politiskt styrd.

Prognosmakarna har en ambition att producera trovärdiga prognoser. Deras syn på vad som är en trovärdig prognos färgas av den vetenskapliga tradition de har lärt upp inom. Konsistenta resultat tillskrivs ett egenvärde, utan att det förklaras varför, medan restriktiva antaganden anses nödvändiga för att minimera osäkerheterna; därtill prognostiseras flera alternativ för att visa på att osäkerheterna ändå finns där. Trots att dessa val speglar en ambition att hantera osäkerheter och producera trovärdiga resultat, får det nästan omvänd effekt. Prognoserna mottas mer eller mindre som vetenskapliga sanningar och osäkerheterna försvinner, liksom förståelsen för problematiken. Om prognoserna istället visade på gap mellan tillförsel och användning samt alternativ som inkluderade trendbrott i teknikanvändningen och inget huvudalternativ presenterades, skulle diskussionen sannolikt bli en annan, då det genuint osäkra med prognosen skulle vara tydligt.

Det att flera olika alternativ används, i kombination med en hantverksmässig metod som innebär att hänsyn tas till samhällseliga faktorer – som ökad användning av statsjeepar – innebär vidare att prognosverksamheten ger sken av att vara mer flexibel än den egentligen är. Som tidigare kon-

staterats är verksamheten homogen och i allra högsta grad metoddriven, inte problemdriven.

Energimyndighetens prognosmakare är idag en del av energietablissemang, som med sina prognoser främjar den rörelseriktning som politiker bestämt är önskvärd, utifrån ett beslutsunderlag som inte presenterar motbilder och alternativ.

Det är prognosmakarnas strävan efter trovärdiga resultat, i och med det genuint osäkra med framtiden, som gör att statliga, långsiktiga energiprognoser kan ifrågasättas. Att ta beslut om framtiden som baseras på underlag som är begränsade till att vara matematiska framskrivningar av nuet, innebär en begränsning som kan och bör ifrågasättas, nu liksom efter oljekriserna.

Sammantaget innebär kraven på prognosens vetenskaplighet i kombination med de krav som ställs från politiskt håll en låsning av prognosverksamheten, som innebär att långsiktiga prognoser i själva verket är mycket kortsiktiga till sin karaktär.

Summary

Governmental energy forecasting: In the light of the 1970's energy crises. By Elin Vinger. This essay deals with long-term governmental energy forecasting in Sweden, meant to serve as a basis for political decision-making on a national level. The background is that the energy crisis in the 1970's resulted in erroneous forecasts and that the forecasting-activity as such was being questioned. The forecasting-society had not been equipped well enough to successfully face the challenges that the crisis brought along. This resulted in other ways – and other methods – to approach the future. It also resulted in the value of long-term forecasts being discussed, with the conclusion that what motivates their existence is that they provide a possibility to disregard the momentum of the energy system.

This study shows that the characteristics of the long-term forecasts did not change in a significant way even though being questioned. The characteristics have stayed the same due to requests from both policy-makers and forecasters of consistent results obtained according to a certain scientific tradition. The aim is to obtain reliable results, although such cannot possibly be established in a long-term perspective, as the future always remains full of surprises.

Noter

1 Arne Kaijser, Arne Mogren & Peter Steen, eds, *Att ändra riktning: Villkor för ny energiteknik* (Stockholm, 1988) 29 f.; *Den stora omställningen: En analys av de internationella energimarknaderna*. Betänkande

av Energimarknadsutredningen, SOU 1983: 19, 186.

2 Se t. ex. det energipolitiska beslutet från 1975.

3 Här refererar jag till mitt eget examens-

arbete, ”Statlig energiprognosverksamhet – i ljuset av 1970-talets energikriser” (Uppsala, 2004). Med ”långsiktiga” avses prognoser som sträcker sig tio år framåt eller mer.

4 Jan-Erik Svensson & Arne Mogren, *Energiprognoser: Perspektiv och metod* (Stockholm, 1984), 2 ff.; Armory B Lovins, *Mjuk energi: Vägen till varaktig fred* (Stockholm, 1977), 81 f.; *Omställningen*, 185 ff.

5 Kavrakölu, ”Energy policy: Modelling and analysis?”, *Marbl Modelling* 9 (1987), 659–67; Svensson, 2 ff.; *Omställningen*, 81.

6 Kavrakölu, 659; Peter Steen & Per S. Agrell, *Energiframtidsstudiernas metoder*. Rapport beställd av Efn, gjord inom ramen för Aes, utgiven av Statens energiverk (Stockholm, 1991), 78.

7 Under 80-talet bildades energimyndigheter. Innan dess var energifrågorna utspridda hos ett antal myndigheter och organ. År 1983 bildades Statens energiverk (SEV), året innan Energiforskningsnämnden (Efn). År 1991 slogs SEV samman med Statens industriverk och Styrelsen för teknisk utveckling och blev istället Närings- och teknikutvecklingsverket (Nutek). År 1998 genomfördes ytterligare förändringar, och Statens energimyndighet (Stem) bildades.

8 Svensson, 132 ff.

9 Kaijser, *Ändra*, 29 f.; *Omställningen*, 186. Begreppet avser både leverans- och produktutvecklingstid. Se www.ne.se, 2004-08-20.

10 Thomas Baumgartner & Atle Midttun, eds, *The politics of energy forecasting: A comparative study of energy forecasting in Western Europe and North America* (Oxford, 1987), 290; Lars Ingelstam, *System: Att tänka över teknik och samhälle*. Statens energimyndighet (Eskilstuna, 2002), 219 ff., 231; Kaijser, *Ändra*, 29 ff.

11 Med ”systemkultur” avses här aktörernas gemensamma föreställningar, som beror på utbildning, bakgrund och erfarenheter.

12 Baumgartner, 291; *Omställningen*, 185.

13 Agrell, 75; Baumgartner, 11 ff., 301; Lars Lundgren, ”Energipolitiken i Sverige 1890–1975”. Delrapport från projektet ”Energi och samhälle”, Sekretariatet för framtidsstudier, 98; Ingelstam, 195, 198, 203, 215 ff.; *Energi*. Betänkande av energikommissionen, SOU 1978:17, 340.

14 Det är en av de mest generella iakttagelserna inom teknikteori, men uttrycket för företeelsen varierar.

15 Svensson, 4 f.; Kaijser, *Ändra*, 13, 29; Vaclac Smil, ”Perils of long-range energy forecasting: Reflections on looking far ahead”, *Technological Forecasting and Social Change* 65 (2000), 252–265, citat från idem.

16 För ytterligare information om detta dilemma, se t. ex. Demokratiutredningens omfattande material (flera SOU, 1999–2000).

17 Ingelstam, 13 ff.; *Att välja framtid: Ett underlag för diskussion och överväganden om framtidsstudier i Sverige*, SOU 1972:59, 12 ff.

18 Ingelstam, 183 ff.

19 ”Policy” betyder i dagligt tal ungefär en hållning till en grupp av frågor, som med tiden – då behov uppstår – kan utvecklas till konkret handling. En policy kan vara nedskrivnen, men lika gärna underförstådd.

20 Ingelstam, 206 ff.; Arne Kaijser & Joar Tiberg, ”From operations research to future studies: The establishment, diffusion and transformation of the systems approach in Sweden, 1945–1988”, i *Systems, experts, and computers: The systems approach in management and engineering, World War II and after*, eds Agatha C. Hughes & Thomas P. Hughes (Cambridge, Mass., 2000), 390 ff.

21 Baumgartner, 302 f.; Ingelstam, 183 ff.

22 Ibidem.

23 Se S. David Freeman, *Energy: The new era* (New York, 1974).

24 Ingelstam, 267 ff.

25 Agrell, 78; Ingelstam, 253 ff., 267 ff.; *Att studera framtiden*. Betänkande av Framtidsstudiekommittén, SOU 1986:33, 7, 25 f., 35.

26 *Statistik och prognoser på energiområdet: Slutbetänkande från Utredningen om el och inhemska bränslen*, SOU 1987:65, 81 ff.

27 Studien består av 16 delstudier, där slutrapporten är Måns Lönnroth & Kjell E. Johanson, *Sol eller uran: Att välja energiframtid*. Slutrapport från projektet ”Energi och samhälle”, Sekretariatet för framtidsstudier (Stockholm, 1979).

28 Agrell, 55 f., 78 ff.; Ingelstam, 272 f.

29 Ibidem.

30 Ingelstam, 125 f.; Per Molander, *Systemanalys i Sverige: En översikt* (Stockholm, 1981), 117 ff.

31 Baumgartner, 3 f.; Ingelstam, 261; Molander, 117 ff.

32 Svensson, 167.

33 Sofia Ahlroth m. fl., *Ekonomi, energi och miljö: Metoder att analysera samband* (Stockholm, 2003), 6; Ingelstam, 10; Molan-

der, 86 ff.

34 Ahlroth, 29 f.; Åsa Sohlman, *Energianvändning år 2000: Ett planeringsverktyg?* (Stockholm, 1983), 168 f.

35 Ibidem.

36 Modellerna bygger på nationalekonomisk mikroteori.

37 Ahlroth, 12, 42 ff.

38 Ahlroth, 13 f.; Sohlman, 168 ff.; *Beskrivning av Energimyndighetens prognosmetodik*. Statens energimyndighet, EI 8:2000 (Stockholm, 2000), 12.

39 Alf Carling, Olle Björk & Sten Kjellman, *Internationella energimarknader: Prognosmetoder och framtidsbedömningar* (Stockholm, 1979), 10 ff.; Sohlman, 171.

40 Lönnroth, 33; *Studera framtiden*, 6 f.

41 Agrell, 58, 61 f., 64 f., 70 ff.; Svensson, 4 ff.

42 Ahlroth, 75 ff.; Baumgartner, 304 f.

43 Intervju med Pernilla Axelsson, 2004-09-01; Intervju med Karin Sahlin, 2004-09-02; Intervju med Johanna Andréasson, 2004-09-02; *Energimyndighetens prognosmetodik*, 4 ff.; *Energirapport 1994*. Nutek (Stockholm, 1994); www.stem.se, 2004-08-27.

44 Intervju Sahlin.

45 Ibidem.

46 MARKAL: *En energisystemmodell*. Statens energiverk/Efn/KRAFTSAM (1986), Bi-

laga 1, 1, 5 ff.

47 Intervju Axelsson; Intervju Sahlin; Intervju Andréasson.

48 Ibidem.

49 *Energimyndighetens prognosmetodik*, 4 f.; *Utvärdering av prognoser och prognosmetodik*. Statens energimyndighet (2003), 24, 44. Materialet tryckt men ej publicerat.

50 *Energimyndighetens prognosmetodik*, 20 f.

51 *Energi- och elanvändning 1985–1997–2010*. Statens energiverk (1987), 4.

52 *Utvärdering*, 5; Intervju Axelsson.

53 *Utvärdering*, 5 f.; Intervju Sahlin.

54 Intervju Sahlin.

55 AES har funnits sedan slutet av 70-talet, med olika statliga organ som huvudman under de år som gått. Idag är det Statens energimyndighet som ansvarar för forskningsprogrammet.

56 Ingelstam, 318.

57 www.stem.se, 2005-04-10.

58 Intervju Axelsson; Intervju Sahlin; Intervju Andréasson; Intervju med Becky Petsala, 2004-09-27.

59 Ibidem.

60 Intervju Axelsson; Intervju Sahlin; Intervju Andréasson; Intervju Petsala; *Utvärdering*, 43 f.

61 Intervju Andréasson.

62 Intervju Petsala; Intervju Axelsson; *Utvärdering*, 46.

Tema: Mat

Inledning

Roger Qvarsell

Kan en så alldaglig företeelse som mat ha någon relevans för den idéhistoriska och vetenskapshistoriska forskningen? Ja, självfallet. Den mat vi lägger på våra tallrikar och de sätt på vilka vi organiserar vårt ätande är i själva verket mycket komplexa företeelser. Vi äter för att bygga upp vår kropp och få den energi som behövs för alla mer eller mindre nödvändiga sysslor. De olika råvarorna tillreds med såväl enkel som avancerad teknik, genom inlärd handgrepp, utvecklade redskap och tekniska apparater av skilda slag. I likhet med många andra av vardagslivets områden har maten under en längre tid ingått i en process genom vilken vetenskaplig kunskap och tekniska innovationer påverkat produktionen av råvaror, skapat förutsättningar för långväga transporter och försenat de biologiska nedbrytningsprocesser som tidigare förstört en stor del av de producerade livsmedlen. Maten och kosthållningen har även uppfattats som möjliga medel för att förebygga eller behandla sjukdomstillstånd. Och området har engagerat ideologer och företrädare för sociala rörelser, som argumenterat för att ett visst kosthåll är bättre, nyttigare eller naturligare än andra. De sätt på vilka mat och livsmedel har hanterats har också blivit föremål för lagstiftning, regelsystem och myndighetskontroller, och i nära anslutning till detta har en omfattande informationsverksamhet organiserats. Men maten och ätandet har även haft betydelse som identitetsskapande faktorer, använts för att skapa umgänge och sociala kontakter, markera status, rikedom och förmåga till social och kulturell förändringsbenägenhet.

I likhet med det mesta som rör människans individuella, sociala och kulturella liv har vad och hur vi äter påverkats av kunskapsstraditioner och blivit föremål för studier inom en rad ämnen, legat till grund för inrättandet av subdiscipliner och skapat förutsättningar för särskilda expertgruppers yrkesutövning. Försörjningen med livsmedel har alltid varit en viktig del av arbetslivets och samhällets organisation, ekonomi och politiska liv. Att garantera medborgarnas livsmedelsförsörjning även i tider av krig eller missväxt, att säkerställa kvaliteten på den mat som distribueras eller utbjuds till försäljning och se till så att alla har möjlighet att införskaffa åtminstone ett minimum av de nödvändiga livsmedlen, har kommit att uppfattas som en självklar del av det politiska uppdraget.

Att bedriva idéhistorisk, vetenskapshistorisk eller kulturhistorisk forskning om näringsfysiologi, mat och hälsa, kostråd och hushållskunskap, sociala rörelser och kostideologier är inte något nytt. Men det är uppen-

bart att intresset för detta forskningsområde ökat påtagligt under de båda senaste decennierna och att forskningen förändrats under inflytande av utvecklingen inom det kulturhistoriska och kulturvetenskapliga området. Historisk och idéhistorisk forskning är vanligen på något sätt förbundna med samtida frågor och problem, och det är fullt möjligt att se ett samband mellan det förnyade forskningsintresset och de stora förändringar som ägt rum såväl när det gäller matvanor som den yrkesmässiga hanteringen av olika livsmedel.

En rad nya högteknologiska metoder – såsom genförändring av växter och djur, strålning som konserveringsmetod och nya förpackningsmaterial, som kan vara såväl osynliga som ätbara – har förändrat livsmedelsbranschen, men också lett till debatt, ifrågasättanden och proteströrelser. Globaliseringen av ekonomin, de stora migrationsrörelserna och det ökade utbytet mellan olika kulturtraditioner har också förändrat synen på och hanteringen av maten och ätandet. Det samhällsvetenskapliga intresset för hur människor, som individer eller i grupp, formar sina sociala och kulturella identiteter har på ett liknande sätt medfört att frågor om hur vi hanterar och förhåller oss till mat tillskrivits en allt större betydelse. De frekventa rapporterna om hälsorisker, miljökonsekvenser och etiskt ifrågasatta produktionsmetoder har också medfört att maten och matförsörjningen av allt fler uppfattas som problematiska, och att de val som görs varje dag framför affärernas dignande varudiskar ses som handlingar med svåröverblickbara konsekvenser. Maten har på grund av dessa och andra omständigheter blivit en komplex del av det moderna vardagslivet, som formats av vetenskapliga kunskaper och traditioner, myndigheters och politikernas agerande och brist på agerande, en rad kommersiella aktörers intressen och strävanden samt den enskildes val och vanor, vilka tillsammans formar mönster som är allt annat än lättförklarade. Problemen kring maten har också föranlett inrättandet av särskilda myndigheter och skapat sociala rörelser, haft betydelse för samhällets infrastruktur och lett till svårhanterliga konflikter mellan intressegrupper och till och med nationer.

En samlad bild av forskningen kring mat skulle förutsätta en genomgång av nästintill alla kunskapsområden; från jordbruks- och miljöforskning, näringslära och medicin, förädlings- och distributionsteknik till ekonomi och marknadsföring, konsument- och vardagslivsforskning, för att bara nämna några exempel. Men även ett mer begränsat område som matens och kosthållningens vetenskapliga och kulturella komplexitet har på ett för matforskningen typiskt sätt befunnit sig i ett lite oklart gränsland mellan historia, antropologi och kulturvetenskap å ena sidan och ekonomi, sociologi och pedagogik å den andra. Som en begränsad, men inte oväsentlig del, av detta komplexa forskningsfält kan man även urskilja traditioner och synsätt som direkt anknyter till idé- och vetenskapshistorien.

Mat och idéhistoria

Det finns självfallet inte något enkelt sätt att definiera eller avgränsa det forskningsområde som avses i det här sammanhanget, det vill säga ett idé- och vetenskapshistoriskt perspektiv på det sociala och kulturella ramverket kring den mat som människan behöver, önskar sig eller tvingas äta. Lantbrukets teknik- och vetenskapshistoria hör naturligtvis hit. Det samma gäller delar av medicinens, veterinärmedicinens och hälsoupplýsningens historia, samt självfallet näringsfysiologins och mer allmänt näringsvetenskapernas historia. I gränslandet mellan medicin- och teknikhistoria finns frågor om förvarings- och konserveringstekniker, smittorisker och hygieniska åtgärder, förgiftningsfall och livsmedels säkerhet. Särskilda matideologier och koströrelser har under vissa perioder haft ett betydande inflytande, inte minst för att de aktualiserat principiella frågor om människans natur och hennes relation till djuren, naturen och skapelsen. Hushållsekonomi och hushållsundervisning var länge en viktig del av den praktiskt inriktade vetenskapen och blev senare ett specialiserat yrkesområde. Såväl produktionen som distributionen av livsmedel har blivit föremål för rättslig reglering och politisk styrning, vilket aktualiserat frågor om ansvar och normer kring människors vardagsliv. Slutligen kan nämnas att matvanor, bantningsmetoder och liknade inom forskningen om konsumtionsmönster och medialt förmedlade ideal kring kropp, skönhet och social framgång tillmätts en växande betydelse.

Sedan början av 1990-talet kallas den historiska, kulturvetenskapliga och socialvetenskapliga forskningen inom detta område i allmänhet för "Food Studies", en benämning som skall ses som en parallell till "Science Studies", "Child Studies" och liknande sätt att bestämma ett forskningsområde med utgångspunkt i studieobjektet. Den mer naturvetenskapliga och tekniska forskningen om mat kallas på motsvarande sätt för "Food Science". Distinktionen mellan *studies* och *science* har inte någon direkt motsvarighet i svenskan, bland annat beroende på att det svenska ordet vetenskap har en vidare och mer allmän innebörd än engelskans *science*. Termen *studies* kan knappast ges en entydig definition, utan används som en allmän benämning på kultur- och socialvetenskapliga undersökningar. Ibland används "Nutrition Science" som en motsvarande samlingsbenämning för den medicinska mat- och näringsforskningen, men då kost och kostvanor berör nästan hela det medicinska kunskaps- och verksamhetsområdet har denna term en allt för begränsad konnotation. Fysiologi och näringslära, invärtesmedicin och psykiatri, socialmedicin och folkhälsovetenskap är bara några av alla de medicinska subdiscipliner inom vilka man har anledning att intressera sig för maten och kosthållningen.

Forskningen inom området "Food Studies" expanderade kraftigt från slutet av 1980-talet. Som en följd av detta har ett antal specialiserade institutionsmiljöer etablerats, bland annat i USA, Australien och Frank-

rike. Några specialtidsskrifter har startats, klassiska mathistoriska verk har utkommit i nya upplagor och ett antal antologier med såväl klassiska som nyskrivna uppsatser avsedda för undervisningsbruk har publicerats.¹ Att området lyckats erövra en position i den vetenskapliga världen visas än tydligare genom att en encyklopediskt utformad forskningsöversikt och ett stort lexikon publicerats.²

Mera än mat löd titeln på en bok med ett program för en bredare kulturvetenskaplig forskning om mat som kom ut i slutet av 1980-talet.³ Bokens ansats speglar en ambition att se bortom den mer traditionella kulturhistoriska forskningen om regionala och nationella seder och bruk kring livsmedelshantering och matvanor för att istället fokusera på det kulturella och sociala rum i vilket maten hanteras och ätandet äger rum. Man kan kanske säga att diskussionen inom "Food Studies" sedan dess gått varvet runt och är tillbaka vid frågor om matens innehåll. Näringsfysiologins historia, relationen mellan vetenskapen och kostråden, kommersiella krafters inverkan på såväl ätandet som livsmedelsforskningen har fått en förnyad aktualitet. Inte minst beror detta på att frågor om kostvanornas betydelse för hälsosituationen rönt stor uppmärksamhet i både vetenskap och mediedebatt. Forskningen speglar i detta liksom i många andra sammanhang sin egen tid, och man kan slagordsmässigt tala om ett "åter till maten" som en av tendenserna inom detta forskningsområde. I det sammanhanget har inte minst den komplexa relationen mellan den medicinska och naturvetenskapliga forskningen, som rör näringslära och matproduktion å ena sidan och kostvanor, matpolitik och den kommersiella marknadsföringen av livsmedel å den andra, rönt ett ökat intresse. En redovisning av forskningsläget med utgångspunkt i resultaten är inte möjlig, eftersom skilda teoretiska utgångspunkter, olika frågor, material och metoder försvårar alla typer av jämförelser eller sammanställningar. Det är inte heller möjligt att på det här stadiet av utvecklingsprocessen inom området tala om tydliga skolor eller forskningstraditioner. Däremot finns ett växande antal goda exempel och fallstudier, som kan tjäna som förebilder eller inspirationskällor för fortsatt forskning. Med tanke på den mediala och politiska uppmärksamheten kring en rad frågor som rör produktionsteknik, livsmedelssäkerhet, kostvanor och hälsa, finns det all anledning att tro att intresset kommer att öka även för idé-, vetenskaps- och kulturhistoriska matstudier.

Några forskningsområden och perspektiv

Det kanske mest självklara forskningsområdet i det här sammanhanget rör medicin- och vetenskapshistoriska studier av näringsfysiologins etablering och konsekvenser, den biokemiska förståelsen av metabolismen, analyserna av de livsnödvändiga födoämnenas beståndsdelar samt spridningen av dessa rön i form av kostrådgivning och anvisningar för kost-

hållningen vid slutna institutioner. De viktigaste bidragen till denna forskning finns samlade i tre antologier, som utkom mellan 1995 och 2000.⁴ Centralt i dessa studier är näringslärans tillämpning och konsekvenser för experters och myndigheters kostinformation och kostpropaganda, samt utarbetandet av rättsliga regler inom livsmedelsområdet. Men även näringsvetenskapens framväxt ur det komplexa samspelet mellan fysiologisk, kemisk och fysikalisk forskning, såväl vid mitten av 1800-talet som under mellankrigstiden, har studerats.⁵

Under första halvan av 1900-talet förändrades förutsättningarna för näringsvetenskapen i grunden genom vitaminläran, och detta fick betydande återverkningar på de sätt på vilka näringsläran spreds och tillämpades. Den internvetenskapliga historien om upptäckten av de olika vitaminerna har framförallt behandlats i den populärmedicinska litteraturen. I en något äldre socialhistorisk och socialmedicinsk tradition har dock sambanden mellan vissa sjukdomar och vitaminbrist studerats, och med ett mer kulturhistoriskt perspektiv har man senare uppmärksammat de omfattande offentliga och kommersiella kampanjerna för vitaminrika livsmedel och vitaminer som kosttillskott.⁶ Tre nordiska doktorsavhandlingar tangerar på skilda sätt frågor som rör vitaminlärans konsekvenser för kostrådgivning och organiserandet av gemensamma skolmåltider under mellankrigstiden och tiden för andra världskriget.⁷

I gränslandet mellan vetenskaplig kunskap och politisk kontroll finns en rad studier av hur man upptäckt och försökt hantera hälso- och förgiftningsrisker som beror på produktions-, förvarings- och transporttekniker för livsmedel. Kampen för rena och oförfalskade livsmedel har studerats, liksom utvecklandet av nya konserveringstekniker som antagits kunna minska riskerna för smittospridning eller matförgiftningar, även om det också finns exempel på att val av förpackningsmaterial i sig kunnat orsaka sjukdomar.⁸ Den högteknologiska utvecklingen inom jordbruket och det livsmedelstekniska området har aktualiserat nya typer av möjligheter och risker, som blivit föremål för en omfattande debatt och försök till reglering. I några fall rör dessa helt centrala frågor i nationella och internationella politiska sammanhang. Mat har kommit att användas som maktinstrument i olika typer av konflikter, och det förefaller finnas en påtaglig rädsla för att jordbruksproduktionen och livsmedelstillverkningen kan komma att användas som instrument för terrorhandlingar.⁹

Medicinshistoriker har uppmärksammat det komplex av frågor som rör sambanden mellan sjukdom och allmänna kostvanor. I äldre medicin och hälsoupplýsning intog råd och rekommendationer när det gällde kost och kostvanor en självklar plats, såväl när det gällde sjukdomsbehandling som förebyggande åtgärder.¹⁰ I takt med att en växande andel av befolkningen drabbats av anorektiska och bulemiska sjukdomstillstånd har också den historiska forskningen om dessa problem utvecklats.¹¹ Och litteraturen om synen på övervikt, fetma, bantning och kroppsideal har vuxit i det

närmaste lika explosionsartat som kroppsvikten i vissa delar av västvärlden.¹² Ännu en gång bekräftas den gamla tesen att historiker är barn av sin tid och att valen av ämnen speglar samtidens problem lika mycket som, eller rentav mer än, historiens. Mer specifik är den intrikata och ännu inte helt genomlysta frågan om det vetenskapliga och politiska spelet kring hur man hanterade insikten om ett samband mellan den så kallade galna ko-sjukan och den mänskliga Creutzfeldt–Jakobs sjukdom.¹³ Även det växande antalet studier av vegetarianismens historia gränsar till den medicinhistoriska forskningen, inte minst för att denna rörelse fick en del av sin betydelse som en protest mot de tidiga näringsfysiologernas stora intresse för kött och köttextrakt.¹⁴

*

I denna temaavdelning av *Lychnos* har ett antal artiklar samlats, som speglar pågående forskning i landet som rör i vid mening idéhistoriska perspektiv på mat, vetenskap och idétraditioner. Ett gemensamt inslag i artiklarna är intresset för hur vetenskapligt eller principiellt grundande uppfattningar om vad som är bra, nyttig och näringsriktig mat har omformats till individuella kostråd och legat till grund för politiska beslut. 1700-talets hälsoråd och hushållsläror och 1900-talets lagstiftning om hygieniska åtgärder kan ganska enkelt placeras in i den sociala och kulturella process, genom vilken vetenskapen och experternas kunskaper tillskrevs en allt viktigare roll i formandet av ett bättre och mer välplanerat sätt att leva. Men även motstånd, motrörelser och subkulturer har bidragit till formandet av föreställningar om vad som är ett bra och naturligt kosthåll. Vetenskapen och dess tillämpningsområden har i detta liksom i många andra sammanhang visat sig vara en bland en rad skilda faktorer, som haft betydelse för de olika sätt på vilka maten kommit att ingå i människornas föreställningar om sig själva och de liv de vill leva.

Noter

1 Se t. ex. tidskrifterna *Food Studies* och *Food & Foodways*. Se även Reary Tannahill, *Food in history* (New York, 1989); Carole Counihan & Penny van Esterik, eds, *Food and culture: A reader* (New York, 1997); Pat Caplan, ed., *Food, health and identity* (London, 1997); Carole M. Counihan, ed., *Food in the USA: A Reader* (New York, 2002).

2 Kenneth F. Kiple & Kriemhild Coneè Ornelas, eds, *The Cambridge world history of food* (New York, 2000); *Encyclopedia of food and culture*, 3 vol. (New York, 2003).

3 Anders Salomonsson, ed., *Mera än mat* (Stockholm, 1987).

4 Harmke Kamminga & Andrew Cunningham, eds, *The science and culture of nutrition 1840–1940* (Amsterdam, 1995); David F. Smith, ed., *Nutrition in Britain: Science, scientists and politics in the twentieth century* (London, 1996); David F. Smith & Jim Phillips, eds, *Food, science, policy and regulation in the twentieth century* (London, 2000).

5 Se William Coleman & Frederic L. Holmes, eds, *The investigative enterprise: Experimental physiology in nineteenth-century medicine* (Berkeley, 1998); Frederic L. Holmes, *Between biology and medicine: The formation of intermediary metabolism* (Ber-

keley, 1992); Madeleine Mayhew, "The 1930s nutrition controversy", *Journal of Contemporary History* (1988), 445–64.

6 Daphne A. Roe, *A plague of corn: The social history of pellagra* (Ithaca, 1973); Kenneth J. Carpenter, *The history of scurvy and vitamin C* (Cambridge, 1986); Anne Hardy, "Beriberi, vitamin D and world food policy", *Medical History* (1995), 61–77; Rima D. Apple, *Vitamina: Vitamins in American culture* (New Brunswick, 1996).

7 Inger Johanne Lyngö, *Vitaminer! Kultur og vitenskap i mellomkrigstidens kostholdspropaganda* (Oslo, 2003); Eva Gullberg, *Det välnärda barnet: Föreställningar och politik i skolmåltidens historia* (Stockholm, 2004); Sascha Qvortrup, *Den platiske krop i lyset af kropsholdet* [tryckfel, skall vara kostholdet]: *Protestantisme, modernitet og risiko* (Odense, 2004).

8 James Harvey Young, *Pure food: Securing the federal food and drugs act of 1906* (Princeton, 1989); Lorine Swainstone Goodwin, *The pure food, drink and drug crusaders, 1879–1914* (Jeresson, 1999); Sue Shephard, *Pickled, potted, and canned: How the art and science of food preserving changed the world* (New York, 2001); Anne Hardy, "Food, hygiene and the laboratory: A short history of food poisoning in Britain, c 1850–1950", *Social History of Medicine* 2 (1999), 293–311. Se även den i skrivande stund ännu inte tillgängliga David F. Smith m. fl., eds, *Food*

poisoning, policy and politics: Corned beef and typhoid in Britain in the 1960's (Rochester, 2005).

9 Marion Nestle, *Safe food: Bacteria, biotechnology, and bioterrorism* (Berkeley, 2003); Brewster Kneen, *Farmageddon: Food and the culture of biotechnology* (Gabriola Island, 1999).

10 Ämnet behandlas i den allmänna medicinhistoriska litteraturen, men enstaka specialstudier finns. Se t. ex. Mark Grant, *Galen on food and diet* (London, 2000); Innocenzo Mazzini, "Diet and medicine in the ancient world", i *Food: A culinary history*, eds Jean-Louis Flandrin & Massimo Montanari (Harmondsworth, 1999); Marion Nestle, *Food politics: How the food industry influences nutrition and health* (Berkeley, 2002).

11 Walter Vandereycken & Ron van Deth, *From fasting saints to anorectic girls: The history of self-starvation* (London, 1994).

12 Se t. ex. Hillel Schwartz, *Never satisfied: A cultural history of diets, fantasies and fat* (New York, 1986); Peter N. Sterns, *Fat history: Bodies and beauty in the modern west* (New York, 1997); Laura S. Sims, *The politics of fat: Food and nutrition policy in America* (Armonk, 1998); Sander L. Gilman, *Fat boys: A slim book* (Lincoln, 2004).

13 Maxime Schwartz, *How the cows turned mad* (Berkeley, 2003).

14 Colin Spencer, *The heretic's feast: A history of vegetarianism* (Hanover, 1995).

Mat och levnadskonst

Arkiater Linné ger goda råd

Gunnar Broberg

En bit mat är också en bit levnadskonst. Mat är något att filosofera om. Mathistoria är samhällshistoria och kroppshistoria, naturligtvis också ekonomisk och medicinsk historia. På tallriken möts jaget och världen. På gaffeln sitter tidens och personlighetens identitet. Bordsskicket har varit en mäktig fostrare och formare av befolkningen, framhållet av Norbert Elias som den viktigaste delen av civilisationsprocessen. Maten har vidare fördelat könen, inte bara till vem som gör vad, utan också till vad man förväntas äta och var. Måltiden har skilt och förenat generationer och stånd. Det är alltså inte konstigt att den återkommer i litteraturen och filmen. Kosthållet är vidare en folkens, nationernas, rasernas markör. En komparativ mathistoria har hela tiden funnits med, norr och söder har jämförts, förr och nu, högt och lågt.

Barockmenyer

Vår bild av hur man åt och drack i det gamla Sverige är nog påverkad av bilderna i Olaus Magnus *Historia de gentibus septentrionalibus* (1555), som ofta reproducerats, satts upp på väggen eller blivit tallriksunderlägg – stora ståndkor och rustikt överdåd. Kanske ser vi Hilleströms köksinteriorer framför oss, eller Bellmans picknickkorgar. Naturligtvis är det inte hela sanningen. Det finns en hel del skrivet om mat i det gamla Sverige, men det är mest kosthållet hos den eller den utifrån olika räkenskaper, av naturliga skäl därmed högre stånd. Man har studerat utspisningsstater, alltså en form av lön för tjänstefolk. Man kan också följa enskilda livsmedel, inte minst kryddorna, ”specerierna”, och uppskattningen av exotiska smaker liksom behovet av salt. Kaloriintaget baserades på fisk, bröd och öl; senare har som basvaror tillkommit till exempel socker och potatis.¹ Olika hushållsböcker – Per Brahes och Schering Rosenhanes, Johannes Colerus – säger också en hel del, liksom de fåtaliga kokböcker och receptsamlingar som finns publicerade eller arkivaliskt.²

Mat och makt hänger förstås ihop, liksom mat och religion. I svenska hem under stormaktstiden hängde stilleben med tidens blandning av vråktigt överdåd och *vanitas*. Kost och konst är i sin tur ett stort tema. Om man kontrasterar barocken och rokokon, så ställer man lätt yppighet och överflöd, ja vråktighet, mot en upplyst taffel. Drömmen under 1600-talet var överdåd, gourmandism, medan man på 1700-talet skulle vara gourmé.

Barockmannen framställs som fet, rokokogestalten som lätt och ledig. Rubens damer sväller över sina breddar, medan Bouchers är nättare. Stormaktstidens krigare dansade inte menuett, gustavianerna försökte i alla fall.

Med stormaktsväldet hade en världsbild, en livsform fallit. Inte helt och hållet förstås, men om det någonsin varit läge att ändra till kosthållet, så borde det ha varit vid frihetstidens inträde. Det tunga, barocka köket lättades upp av en mer varierad kost. Man åt flera gånger och, som det verkar, tungt. Kolgårdar och tobaksplantager gjorde städerna till landsbygd. I fina kretsar kunde man nå långt i överdåd. Tidskrönikan ger många exempel, amiralen Tersmedens skrytsamma memoarer är överfulla med matminnen om antalet rätter och assietter och mängden dryck. På besök på hemmagodset Larsbo tillfrågas han om Le Clou – den medföljande, private franske kocken – ville sköta matlagningen vid juletid 1740: ”Ja, om min moder befäller huru många rätter, som skall vara. Och hvilka. Men gröt, tårter och bakelser torde vara bäst hushållerskan lagar. Lutfisk [...] känner han intet, och får antingen jag eller en af systrarna blifva hans tolk i köket.” Franskt och svenskt kök samsades inte så lätt. Vilket är egentligen förhållandet mellan mat och tankestilar som barock, göticism och upplysning?³

Det är svårt att tala om en tidens gemensamma matfilosofi, lätt däremot att finna filosofiska frågor som knyter an till mat. En sådan måste också delas upp i stormännens och småfolkets, också kyrkans, värld. För högadeln gällde väl i hög grad Torsten Veblens *conspicuous consumption*, för prästerskapet motsatsen, *conspicuous desumption* – om ordet nu finns. Åtminstone i teorin tävlade man i fattigdom, straffade sig och ämbetsbröder för övertramp i yppighet och för fylleri. Att prästetiondet måste innebära ett visst överflöd i förhållande till sockenbefolkningen säger sig självt, men standarden växlande onekligen. För den breda befolkningen gällde det att överleva, och att om möjligt ha några reserver. Vid högtidliga tillfällen, vid bröllop och gravöl, kunde man slå på stort, men annars var det enklare. Hela 1600-talet förföljdes befolkningen av nödår, som inföll nästan varje decennium. Kännetecknande för det äldre köket var att man sällan åt färskvaror, utan i stället saltad, torkad, rökt eller på annat sätt konserverad föda. Mjölkrätterna var basen tillsammans med gröten. Fisk var vardagsmat, spicken, gravad, torkad och rökt. Skogsbär åts av enkelt folk. Utlänningar klagade över detta, aldrig färskt, allra minst förstås vintertid. Vinet var förbehållet den högre klassen och brännvinet hade ännu inte satt klorna i folket, men ölet skvalade. Tobak och kaffe skulle på 1700-talet få ett allt fastare grepp om svensken.⁴

Man kan urskilja en överdådig linje, med mönster från kontinenten och de klassiska gästabuden, och en kyrkans linje, som inte var slank i vår mening, snarare asketisk. För kraftkarlen Olof Rudbeck gällde den förra linjen. Han skriver i *Atlantican* (1679–1702):

Ser man till människans uppehälle här på orten och friska maga det att förtära, så äta de här dubbelt och tredubbelt mot dem i söderlanden, och en stadigare mat. Ty där de äta allehanda slags frukt, såsom kastanjer, äpplen, valnötter, morötter, allehanda slags sallater och sällan kött och fisk. Här äter man allehanda slags villebråd, oxkött, fårkött, fläsk, skinkor och otalig fisk. Ja om alla svenska skulle vara en dag uti Italien, skulle den [dagsransonen] sannerligen allenast vara en frukost för dem.

Rudbeck går vidare om den svenska fruktsamheten; hos sydänningarna hade man kanske bara ett halvdussin barn, medan hos oss modern födde uppemot trettio! Rudbecks brev om polska sändebuds besök i Uppsala 1699 andas samma överdåd: ambassadören ”blev trakterad med 10 rätter förutan confecturer”, musik spelades, man skålade och hade trevligt. Trots sin ålder charmade han hela sällskapet; ambassadören kom rentav på besök hemma hos honom, precis vid sängdags, ”varföre han måste dröja 2 timmar innan man kunde laga maten tillreds till sådan många rätter som för sådana personer fordrades.”⁵

Den asketiska linjen, fast inte i någon extrem form, företräds av Skarabiskopen Jesper Swedberg, oändligt skrivglad i sin väldiga självbiografi, med ett självförtroende som ändå inte förfaller till självbelåtenhet, patriot och lutheran in i hjärterötterna. En gång är han på besök i ett förnämt hus, vilket vill han tydligen inte säga, och finner där överallt fransyska spår: böcker, språk, tapeter, värst av allt barnuppfostran.

Det ringde nu i matklockan, och maten var framburen. Bordet var fullsatt med många rätter. En stor hop var buden. De rusade till bordet utan att bordläxorna [bordsböen] voro läsna en gång eller Fader vår. Barnen gjorde det samma. Över måltiden begynte herren och fruen ordkastast och försmäda varandra. Åtskilligt glam vankade, som oanständigt, syndigt och förargeligt var. Och jag hade önskat mig långt där ifrå. Barnen hörde på med löje och nöje. Hundarna gävo de både stek och vetebröd. Så gjorde barnen med. Fruen hade en liten hund, nu vid hennes talrik på bordet, där han ock med fruen åt utav. Nu barnen. Den klappade hon, den kysste hon. Hon la sedan på ett grant hyende på stolen bredvid sig. Så gjorde och döttrarna med sina små hundar. En fattig tiggare kom utan för dörren och tiggde i Guds namn om ett stycke bröd. Herren och fruen ropa: dräng, kör bort den stygga tiggaren. Vi skall han stå här och gnälla efter? Drängen gjorde så strax. Det gick fort. Barnen hörde och sågo allt detta.

Swedberg konstruerar en scen med en rad för honom motbjudande drag, som dock förunderligt liknar hur det går till vid matbordet i dagens hem: överdåd, världslighet, bristen på allvar och socialt ansvar, keldjurens närvaro, pratig barnpedagogik.⁶

Svältens svängrem drogs obönhörligen åt. Ur Örlösa kyrkobok 1695, då missväxt rådde i Västergötland och man mindes hur det varit hundra år tidigare:

folcket mohl och hackade mycket, som war otienligt til bröd, nembl. mask, dråseagnar, knippel, bark, hassleknopp, nässlor, löf, hö, halm, whitamoss, nöteskal, ärteris etc. Theraf blef menniskan så machtlös och kroppen swulnade up och stod skiär, at otalige monge blefwo döde, och thet fattige almoso-folket, som intet fick i sin munn, lette och sökte effter ben i benckarna til at koka och göra sig såd [kli] uppå. Funnos också många änckior döda på marckene ut med giärdes gårdarna på enebackarna hafwande rökulla gräs, frö som växte på åkrar, så ock annat slags gräs i munnen.

Skildringen fortsätter i alltmer skrämmande detalj.

Hema i husen under logar och i badstugu-ugnar och hwarest the kunde sig intränga funnos döda menniskor så at thet GUD bättre! ther med war nog at göra them til kyrkiogården at förhielpa, ehuru wäl hundar många af the dödas kroppar upäto. Barnen swulto ihial på sina modrars bröst, ty the hade intet at gifwa them til äta. [...] Bygdes ock galgar i hwart härad och hängdes fulla. Af qwinfolken slogs huden, skars håret och öronen af wid galgen. Uti Söderby i Gilstads Sochn på Kållands Härad äth en widh namn Jon Börgesson i hungeren och döden fingrarna af sig.⁷

Idéhistorien i sin upphöjdhet brukar inte citera texter som denna, men historien har varit och är sådan.

För Jesper Swedberg var det sociala ansvaret väsentligt.

Om de fattiga haver jag, Gudi ära! Alltid låtit mig hjärteligen vårda. För dem haver jag alltid talat och predikat. När den hårde tiden och hungren tryckte vårt fädernesland år 1697 och 1698 kommo ifrå landet till Uppsala stad en stor myckenhet fattige och usle, av hunger försmäktande. Var middag, orosat för min Gud och utan egen beröm sagt, sedan Gud hade mig mildeligen spisat, utdelte jag bröd till många fattiga, som på den tiden samlades på min gård. Och förr än jag flyttade in i mitt nya stora stenhus, lät jag kalla alla fattiga i hospitalet och staden till gäst, och i min nya sal spisade dem rundeligen, uppvaktande jag, min k. hustru och barn dem, medan de undfägnades och plägrades. Ah! Huru uppvakta oss Herrens Heliga Änglar vid vårt bord, när vi få oss mat, och göre oss lustiga!⁸

Maten var ett lån som ytterst tillhandahölls av Gud. För den stränga religiositeten, av ortodox eller pietistisk karaktär, var maten ändå ett problem. Liksom sexualiteten innebar den en väg till köttet, från det andliga och till det materiella. Maten kunde också stå i strid med Guds bud, närmast Moseböckernas regler om ren och oren föda. Maten kunde också innebära övermod och världslighet i allmänhet. Sist också en social orättvisa: att äta gott när andra svalt. Sexualitetens uttryck under stormakts-tiden har undersökts ifråga om bland annat tidelagsbrotten och våldtäkts-målen och – indirekt – i demografiska och familjehistoriska studier. Den

nämns som en möjlig anledning till häxväsendet, men har som det verkar inte förbundits särskilt mycket med religionen och medicinen. Samma renhetskrav gällde såväl mat och dryck som sexualitet. Jakob Boethius, stridbar prost i Mora, dömd till döden för att ha utmanat enväldets makt över kyrkan men benådad till fästning, erbjuden fri lejd som han vägrade ta emot, en märklig och svårhanterlig man.

Han skrev 1707 i sina *Syndabekännelser* om hur han tvingat sin hustru till sexuellt umgänge på söndagsmorgonen och hur han inte var säker på att hon inte någon gång inte helt genomgått sin rening, allra värst att de genomfört samlag med henne överst och att säden runnit ner på honom. Detta straffade den rättvise Guden genom att hämta hem deras lille son. ”Den döden hade jag genom mina synder tusen gånger förtjänat.” Han hade betungat sin kropp, som borde ha varit den Helige Andes tempel, med överflöd i mat och dryck, särskilt öl och vin, i synnerhet under de akademiska åren. Trots sin fattigdom hade han också velat bjuda vänner och bekanta, en följd av ”kärleken till världen”. Det nykterhetslöfte han avgett när två elever dött hade han snart brutit flera gånger. Boethius hade också visat vårdslöshet vid blodätande. Våra teologer och förmän förstår inte detta förbud, och han hade tidigare ofta själv ätit blodmat, ett tema som Boethius skrev en längre skrift om.⁹

Maten har ofta varit ångestskapande. Barn har säkert alltid matkrånglat, helgonen har vägrat kräslig mat, suputen förbannat sin törst. Sven Rosén, samtida med Linné och bror till kollegan Nils Rosén von Rosenstein, den ledande svenske radikalpietisten och herrnhutaren, landsflyktig några år innan han dör ännu inte femtio, noterar i detalj i sin dagbok från 1730–31 sitt och omgivningens liv på en pietistisk herrgård nära Stockholm. Där arbetade han som informator, förhörde de unga eleverna, tillhandahöll dem läsning och bön, led själv av dålig hälsa och ägnade sig åt introspektion.

Hans bekymmer gäller återkommande nattliga pollutioner, i dagboken markerade med hebreiska tecken, men också hur han ska äta och vad: ”Vid frukost och middag åt jag synnerligen måttligt. Jag gav akt på min lystenhet eller den altför stora omsorg om buken, som sitter i mig.” ”Fick intet äta all frukåsten, och som hon sedan togs bort och iag war nögd, kände kraft af det iag redan ätit.” ”Under måltiden åt portlaka, fastän deri fans pepparkorn iblan corinther, hwarigenom iag föranläts at dricka derpå, hwilket giorde mig ängslig tå iag skulle göra bön.” ”Under aftonmåltiden: kötslig matgirighet.” ”För aftonmåltiden: i min ovisshet kastade [jag] lott om iag skulle äta eller intet, men som intet wist beslut utföll, så bad iag allwarligen om wisshet, och när iag kastade, fick iag wiss frihet på én rätt. Strax derpå kom Gustaf med de ord från fru Gen., at jag borde nu alléna njuta en ölsoppa, i thy iag i morgon bittida wäntar fråssan. Nu gudi ware tack, som så hielper min swaghet!”¹⁰ Pigan Ester Jönsdotters berömda fasta – som utvecklades till en skandal, när hon under sitt

långvariga sängliggande blev med barn med den som vaktade hennes göranden – är ett annat exempel på fascinationen inför köttets flerfaldiga frestelser.¹¹

En diskussion rörde rätten till och nyttan av köttätande. Rötterna går djupare än vad som kanske förväntas: till det klassiska arvet, till pythagoreerna och Plutarchos och Porphyrios, liksom till berättelserna om lotofagerna, gymnosofisterna och brahmanerna, också till bibeln och frågan om vad de första människorna åt, och om rovdjuren redan i paradiset törstade efter blod. Mindre känd är Anna Ovena Hoyers, inflyttad från Nordtyskland och av Gustav II Adolfs änka förlänad en gård, där hon skrev dikter och levde vegetariskt utifrån pythagoreisk lära.¹² En kokbok knuten till hennes son och skriven av mystikern Fredrik Menius bror Ditlev, som var kökschef hos drottning Kristina, innehåller en lång diskussion om blodmat mellan den kloka och lärda Martha och den slarviga Magdalena. På ett dussintal sidor öser Martha argument ur bibeln mot kött och blodmat, alltifrån vad som äts i paradiset till vad som gäller för oss som lever efter syndafallet. Att hon dessutom ger 69 recept på tillagning av gädda måste vara ett rekord i genren.¹³

Både av medicinska och religiösa skäl kunde köttätandet ifrågasättas. Med fötterna i både den politiska stormakten och den uppåtsträvande vetenskapliga nationen Sverige stod Christopher Polhem, självlärd och iderik, besserwisser om någon, djärv och kompromisslös när han satte pennan till pappret – vilket skedde dagligen och stundligen. Som mekanist blev för honom blodomloppet, och därmed blodet som föda, en viktig fråga. För honom var hetsig mat och blodrom (blodkroppar), kryddor, hårdstekt, sprit skadligt för kroppens vällävnad. Polhem återkommer ofta till att kött inte är naturligt för människan. Ett exempel: ”Men at meniskor komit der til at äta kiött, det synes någon nödtvungen händelse bracht henne till. Så som uti någon belägring eller anan svår hungersnöd; och såsom vanan såckrar och förliufvar allting, så har en omsider påstått en nödvändighet som meniskorna sedermera intet kunat vara förutan, nemligen äta kiött hvilket barnen snart lärt att göra efter.”¹⁴ Polhem argumenterar utifrån naturvetenskapen snarare än utifrån bibelordet, och företräder närmast en ”medicinsk” vegetarianism.

En sorts ”humanistisk” hållning mot köttätande kan man finna i ett litet manus av den unge Carl Fredrik Mennander, senare ärkebiskop: ”Pythagoras bär allmänt namn därför, at han infört den läran, at meniskian icke borde dräpa eller slachta, [än] mindre äta något diur.” Skälet är själavandringen, men Mennander – om han är den egentlige författaren – säger: ”Jag understår mig at tro, at Pythagoras mening haft sin förnämsta grund i den sky och styggelse naturen sielf inplantat i oss för diurs aflifvande, den vi [...] ifrån barndomen [...] wäl kunnat någorlunda dämpa men icke aldeles förqwäfwä. Huru mången finner icke det oachat, som hiertat wille brista och ögonen få öfwer på, om han blefwe twungen at se

något diurs afdaga tagande.” Mennander försvarar tanken om en *anima mundi*, en panspsykism, och vederlägger det ena efter det andra av skälen varför vi skulle ha rätt att döda andra varelser. Han avslutar: ”Miölcck och fruckter bli alltså icke allenast de äldsta naturligaste och sundaste menniskians rätter utan ock de endaste låfgifna.”

Urmakaren Christian Backman kan kanske betecknas som laktovegetarian. Linné beskriver honom: ”Backman, upplänning, student, mörkblont hår, normal längd, från unga år van att enbart äta mjölk, om han inte under någon tid varit i militärläger.” Men sedan fyra år har han helt livnärt sig på mjölk. Om denna diet noteras tjugo delvis oklara punkter:

1. mjölk från modern ett stop var dag särskilt på morgonen
2. Han äter detta med bröd
3. Kokar inte mjölken, syra passar inte
4. Dricker sällan och då blott vatten
5. Om det inte finns mjölk, vilket sällan sker, nöjer hans sig med bröd i 3–4 dagar.
6. Kött vill han mycket sällan ha.
7. Men uppskattar insaltad lax.
8. Är aldrig sjuk.
9. Har aldrig förstoppning, fast han ofta inte har avföring på tre dagar
10. Mager i ansikte och kropp, har inte mycket kött att släpa på.
11. Arbetar mycket, svettas därefter.
12. Tröttnar snarare av ängslan än arbete.
13. Om han är borta och inte kan följa sin diet blir han hypokondrisk.
14. Stark karl, kan lyfta 1 skedpund.
15. Fast lätt tröttnas han inte av bördor på fotvandring.
16. Uppskattar värme.
17. blir lätt arg men försonas snabbt.
18. I kärlek lik andra, ja berörs kraftigt.
19. Har inga hörntänder utan alla är kindtänder [till skillnad från köttätare] och i tänderna är ’tartarus’ [väl röta?]
20. Kan tillverka alla metaller, trots att han inte är upplärd av någon. Uppfinnar klockor och annat.¹⁵

Man ser hur Linné försöker ringa in vad som han uppfattar som en ”naturlig” livsföring och vad den leder till.

Mat som skämt – och skämd mat – erbjuder Mats Westerberg i sin levnadsbeskrivning. Han befinner sig med svenska hären på väg mot Skåne och slaget vid Hälsingborg 1709:

Under marschen feck mit urgrafna skräf icke det ringesta fnask, at wederqweckia sig med, förrän wi kommo neder i Östergötland, då deltes ut åt oss agnbullar med långa sådor uti som träsländor, så at de räckte up ifrån strupen ner igenom bakstammen, hwaraf förorsakades ey allenast et idkeligit hickande utan ock förstoppelse, at bakpluggen med stor möda och arbete kunde öppnas och hållas richtig. [...] Igenom hela Småland fingo wi intet som dogde at äta, ja icke en gång en sur palt; ty cronones tyfwar ländz- och fjärdingsmän bortsnillade altsammans; men löss och spö tröt intet.

Westerberg fortsätter sin sorglustiga berättelse om hur man när han var djäkne skämtade med honom, saltade på hans gröt med krut, strödde tobaksaska i stället för peppar på hans lutfisk. Han hamnade i dödsnöd när han en gång skulle köpa ”en simla” åt en djäkne med det förbehållet att han skulle få första tuggan. Men när han stoppade in semlan, slog

djäknen till honom över munnen så att den helt och hållet for in, så att Westerberg inte kunde andas utan ”bortblånade”; man såg föga liv i honom och måste ”med penknifwar stycketals utskära simlan”. ”Så kan hända, at mången glufi mister lifwet för matens skull.” Men han klarade sig, och vi återkommer strax till hans märkvärdiga person.¹⁶

De här ganska slumpvis valda exemplen visar hur periodens kosthåll är sprängfullt med ideologiska spänningar: stormaktens anspråk på lyx, verklighetens vardagsvara, svältens förtvivlade villkor, de teologiska reglerna – ja, hur kunde man bortse från vad Moses stadgat ifråga om mat när hans lagar annars fick gälla? Det är inte svårt att visa att matfrågan är mångsidig; fler teman kunde också uppmärksammas, till exempel överflödet av överflödsförordningar, de fåtaliga kokböckerna, hur kunskap om kosten förmedlades.¹⁷

Det linneanska landet

I det fattiga land Linné föddes togs det mesta till vara. De år då skörden slog fel drog skaror av utsvultna och hemlösa genom riket. Efter den stora ofreden förblev många i sin fattigdom. Linné berättar om att sextio människor omkom av en osund ärtsoppa, som Fru Rudbeck säkert i all välmening bjöd dessa fattiga: år ”1726 i stora hungern gaf Olof Rudbeck alla fattiga i Uppsala kokta ärter at äta sig mätta, då dagen äffter wähl 60 dogo där af; a subita nimia repletione flatulentorum”.¹⁸ Händelsen är kanske bekant bara genom denna notis – fattigdomen dokumenterar sig sämre än rikedom. Bilden som möter är inte behaglig och ligger fjärran från Gustav III:s glans. Behoven var stora, men bondekonserveratismen satt djupt, statsambitionerna var ljusblå och expertkunskapen begränsad. Föreställningen att man inte utnyttjade Guds alla gåvor låg bakom många upplysningskampanjer.

Tidens utilistiska texter kan få oss att dra på munnen, t. ex. Lorenz Rothoffs *Hushålls-Magasin* (1762), där allt kan användas hos människan: hår, ben, naglar, urin och mycket mer. Men vem kunde göra något åt vädret och det eviga regnandet? Linné skrev sent i livet till bäste vännen Bäck: ”Hwar af skall lantmannen nu hela lifwet lefwa? Hwar skall han köpa [ut-]sådesrog? Hwad skall han taga till utlagor och skatt? Hwar skola wij få våra löner? Ännu aldrig en dag utan regn.” Det följande året rådde hungersnöd, värre än på flera decennier, vilket mycket väl kunde leda till uppror.¹⁹ Landet Linné, en uppodlad och välorganiserad nation, ville trots anmärkningsvärda framsteg helt enkelt inte förverkligas.

Som alla andra mötte Linné matfrågor från vaggan till graven. Han fick pröva många olika kök: barndomshemmets enkla spis, samernas naturnära kost, brakmåltider hos Moraeus och landshövding Reuterholm i Falun, vällevnaden i Holland hos bankiren Clifford, värdshusmat och prästakällens bjudmat på resorna i provinserna, den kungliga taffeln i

Stockholm. Linné upplevde goda tider, men också nödår. Linné beskriver sina matvanor: ”Jag sielf, uppfödd i fattigdom, kunne äta mig förnögd af simplaste spis; hoos Clifford lefde splendid; hinc redux in Patriam in Stockholm alltid inviterad till magnates. Kom til Upsala, [blef] Professor, åt af ett par rätter något litet, kunne ej äta mycket, men då många rätter, åht då långt mehr än annars, torkades och blef exsucus.” Tiden hos Clifford gav en fadd eftersmak. Linné åt pastej på tuppkammar, ”hwar kamb kostade så mycket som tuppen”. Han minns också hur betjänter kom med läckerheter, men ingen kunde han tala med. Om aftnarna var han ensam, spankulerade i den splendida trädgården, men blev *melancholicus* och ville byta till lapparnas eländiga liv. Sent i livet, i februari 1775, rapporterade Jakob Jonas Björnståhl, som besökt Cliffords gods, en tidig linneansk vallfart. Där rådde annat klimat och där fanns sköna orangerier, där hade han och hans sällskap spiset smultron, sparris och ananas mitt i vintern ”som mitt i sommaren”.²⁰ Smultronen, de livgivande pillren, sommaren den ljuva, ungdomens äventyr – muvlade den gamle, som mindes lyckligare dagar.

Linné skulle ju bli läkare. Om hans lärare Johan Rothman gav några tips om mat och hälsa så tycks de inte vara bevarade. I Lund kan han ha lyssnat till Kilian Stobaeus, som föreläste över ämnet. Linné har i sin medicinska anteckningsbok nummer tre skrivit av sådana föreläsningar hållna av Stobaeus 1723, alltså före Linnés ankomst till staden.²¹ Troligen diskuterade Linné med sina kamrater Petrus Artedi och Johan Browallius om en samhällstillvänd och reformivrig medicin. En liknande hållning intog också Polhem, och parallelliteten med Linné är slående: samma självklara självsäkerhet, samma tilltro till snabba lösningar, samma beredvillighet att reformera nationen. Av Uppsalaprofessorerna har uppenbarligen Lars Roberg betytt en hel del, med sin cyniska och samtidigt människovänliga hållning till världen. Linné var en uppkomling inom den akademiska världen, självsäker men naturligtvis inte helt självgående.

De linneanska resorna i all korthet. Ingen var mer kunnig om Sverige än Linné. Lapplandsresan (1732) avviker från de övriga genom att den markerar en egen ideologi. Redan Dalaresan (1734) är mer officiell. Den förra genomförde han ensam och under stora umbäranden, som för all del förstörades av honom själv. Dalaresan, som inte heller gavs ut under hans livstid, beställdes av landshövdingen Reuterholm i Falun och liknar mer de senare landskapsresornas betoning av mellan- och sydsvensk nytthet. Resorna på 1740-talet, först till Öland och Gotland (1741), sedan till Västergötland (1746) och sist – med häst och vagn, i regn och rusk – till Skåne (1749), resulterade alla i innehållsrika reserapporter. Frågan är ändå om inte den ganska oredigerade Lapplandsresan slår dem alla genom mötet med ett annat folk, som sätter Linnés fantasi i rörelse.

På resa mötte Linné ett land med växlande välstånd, från de allra uslaste tillstånd till relativt goda villkor. I Ångermanland åt han segmjölken,

som man kunde ”draga från ena väggen till den andra”, och i Västerbotten smakade han bäver. Av Lulelapparna fick han mesen, som han uppskattade, ”men appetiten förtogs nog af skeens tvättning, ty husbonden tog vatnet i mund och sprutade på, skurade och torkade med fingret.” Från Dalaresan: ”Inuti regerar paupertas, alla husgerådssakerna gå föga öfwer Democriti, warandes en kättil och ett trog”, vilket nog också var ett ideal. ”Dalkarlen äter mycket bröd, ganska litet sogel [sic!], att jag tror ingen i werlden lefver minagieuxare än han” (ingen lever sparsammare än han).

Ständigt syns Linnés reformiver; han irriteras av att förordningar, folk-tro och gammal hallstarrighet hejdar framsteget. Från Dalaresan: ”Swanor ligga hela wintren i Orsa siön i elfstrecken, der intet fryser, hwarest de swåre är at skiuta eller fånga, hälst af böndren, som tro Gud och naturen privilegierat”. Han återkommer till frågan varför dessa gödkalvar ska klara sig. Han hade frågat om man inte kunde använda rävsaxar, men fått svaret att det ”ej gå här an.” Linné tycker att det borde finnas ”något comedieuxt swanfänge”, med tanke på att ofta mer än trehundra swanar syntes. I samband med sin öländska resa ondgör han sig över den mur som kung Fredrik låtit sätta upp över ön för att beskydda sina hjortar och rådjur, trots att de äter av böndernas säd. Åkermannen tvingades var sommar hålla vaktare för att fösa undan dem, men de ”aktar dem dock föga, knappt stiger ur vägen.” Linné var upprörd över bondens betryck, men strök själv passagen ur den tryckta versionen.²²

Resorna radar upp nyttiga rapporter och reformer. I Rättvik är mat-hållningen ”ordinair, förutan ärtbröd, bröd med mäsk och kornmiöl blandat, agnebröd, alt tunt bakat, hwilket de sättia in i ungnen och så vidare.” Linné berättar till exempel om hur man tuggar kåda – vilket sägs fördriva skörbjugg – hur man bakar barkbröd och hur man kan spä ut messmör till dryck. Oändligt mycket ekonomisk botanik skulle han och hans tidevarv på det här sättet samla.²³ Importerat gods var däremot en styggelse; bara om samma vara producerades hemma var den välkommen. Framför allt irriterade den fransyska livsstilen; *à la mode*-klädseln, kavaljerernas dagdrivartillvaro, den onyttiga och dyra maten. Man märker kvardröjande polemik mot det påviska och mot Paris, storstaden. Eftersom modet också kopplades samman med kvinnorna blev diskussionen också riktad mot kvinnorna. Kvinnan var ett osäkerhetsmoment i denna manligt dominerade värld. Hennes last var *Luxuria*, välsk väl lust och vällevnad. Uppräkningsarna över *Luxus* blir långa på Linnés många manusark. Det finns ett götiskt-maskulint drag i dessa texter.

Idealet var inhemsk odling. Tebusken var första önskemålet för den förste linneanen på väg till Kina, Christopher Tärnström. Om inte inhemsk odling fungerade behövdes ett surrougat, för té till exempel linnean. Detta var i linje med den officiella förbudspolitik. Om en utländsk vara smakade för gott, tillgreps ransonering och reglering hellre än ökad import

– så kaffeförbuden. Acklimatiseringsförsök utfördes liksom i andra länder; den grundläggande ideologin bakom de botaniska resorna var att förbereda för kolonisering, eller åtminstone för handel.²⁴ Dessa uppodlingsprojekt är särskilt typiska för Linnés första decennier som professor. År 1744 frestar han Carl Hårleman med möjligheterna att odla fikon hos oss. ”Tänck om våra trädgårdsmästare frestade denna processen, eller Herrskaperne, som boo på landet, hur mycket nöje och lika nytta man deraf kunde hafwa.” Särskilt ställdes förhoppningarna till Pehr Kalms resa, först genom Sibirien mot Kina, där han skulle samla frön som torde ”tåhla våra wintrar”, sedan och än mera till Nordamerika, där örterna ”wäxa under lika latitud med oss”.

Ett par år senare avgav Linné ett memorial till Vetenskapsakademien över vad han ville att en resenär till Nordamerika skulle hämta hem för växter. Brevet från Kalm till Linné är fulla av optimistiska iakttagelser. Tärnström skriver i sin journal på väg till Kina om de spanska svinen, som ”woro ganska feta” och ”alltför kosteliga”, och som han blir sjuk av, men som inte desto mindre för sin storleks och fetmas skull borde förskrivas till Sverige. Det vore ”en härlig sak.” Linné kunde 1751 glädja sig åt valnötsträd och sockerlönner i trädgården. Förväntningarna ökade och andra hakade på. Hur långt denna optimism kunde drivas visar silkesmaskodlingen i Lund, som pågick under ett fyrtiotal år, med Erik Gustaf Lidbeck som ansvarig. År 1763 frågar Augustin Ehrensvärd om möjligheterna att plantera ris i Finland, eftersom det haft framgång i Nordamerika. Linné har tydligen svarat tillstyrkande och att Ehrensvärd ska skaffa sig frön. Tanken på en tébuske fortsätter att ansätta Linné, som utgjut sig för Anders Johan von Höpken. Höpken, å sin sida, kommentar att detta kan vara till nytta för att avskaffa ”det öfwerflödiga bruk, ty elliest förställer jag mig at théet, som kommer från China, blir alltid det begiärligaste, emedan det kommer långwäga hit.” Höpken hade blick för det exotiskas lockelse.

Vad blev resultatet? En banan i Botan, en förfrusen tébuske, några plättar silke, en efter långvarigt stöd till sist nedlagd rabarberodling i Lillhärda.²⁵ Som referensperson för Vetenskapsakademien, Uppsala universitet och Collegium medicum, hade Linné stor betydelse för frågor som rörde ekonomi, hushållning och kost. Han skrev flera folkupplysande skrifter och han föreläste inför stor publik om den rätta levnadskonsten. Men det är förstås osäkert om denna propaganda ändrade smaken för det utländska, som Höpken hoppades.

Dietetiken: ett rikt forskningsmaterial

Här följer en liten materialöversikt över dietetikern Linné, som i den rollen särskilt visar sin medicinska mångsidighet. I hälsofrågor anknuter han till den klassiska traditionen. Dietetiken och hygienens var länge utbytbara

begrepp. I de hippokratiska lärorna hade hygien en mycket framträdande plats. Plutarchos skrev en dialog om hälsoregler som ingår i hans *Moralia*, där han särskilt varnar för överdåd i mat och dryck. Den store Galenos skriver om läkekonsten att den består av två huvuddelar, den ena om hälsans bevarande, den andra om hälsans återställande. Han delar upp ett antal *res necessariae*: den omgivande luften, rörelse och vila, sömn och vaka, osv. Detta kan återgå på Aristoteles, som delar in i *res necessariae* och *non necessariae*.²⁶

Dietetiken har få klassiska texter. Den främsta är *Regimen sanitatis* på vers av Arnoldus från Villanova, som blev en utomordentligt spridd popularisering av detta stoff, med mer än ett tjog utgåvor bara under 1400-talet. Runt 1500 börjar uttrycket *sex res non naturales* användas parallellt med *sex res necessariae*, och den galenska uppdelningen får så småningom ge vika. Ibland talar man om *septem res naturales*. Dietetiken är viktig både för en iatrokemist som Friedrich Hoffman (*Fundamenta medicinae*, 1703) och iatromekanisten, tidens store lärare, Herman Boerhaave. Några svenskar kan sägas ha verkat i traditionen: Benedictus Olai, Johannes Cesnecopherus (*Regimen*, 1613) och framför allt Anders Sparrman-Palmcron, vars *Sundhetspiegel* (1642) liksom *Regimen* är på vers, därtill kunig och påläst. I dissertationer dyker synsättet upp, samtidigt som litteraturen inte kan sägas vara särskilt stor.²⁷ *Regimen* gav ett ramverk, som kunde fyllas ut med olika tillägg.

Det källmaterial som rör Linné och dietetiken är svåröverskådligt genom sin blotta storlek. Privat läste Linné i ämnet för Mennander redan 1733, det år då han också påbörjade sin första skrift i ämnet, *Diaeta naturalis*. Som professor och arkiater föreläste han 1742–43, 1748–49, 1752–53, 1755–56, 1759–60, 1763–64, 1767–68, 1771–72, alltså åtta gånger och med det manus som kallas *Lachesis naturalis* som grund. Han gav också senare privata kollegier och 1759 en kurs om tolv föreläsningar för unga prästämmen. Enligt universitetsprogrammet skulle den då slagrörde Linné också föreläsa 1775–76 över temat, men därav blev väl intet.

Eftersom dietetiken var Linnés mest populära ämne får man räkna med att långt fler än ettusen elever bör ha hört honom. ”Talade han om Dietens föreskrifter, lät han ofta sina lärjungar skratta öfwerljuddt vid målningen av landets dåraktiga nycker och under ett lätt och behageligt skämt bibringade han de nyttigaste lärdomar rörande hälsans skötsel och bibehållande”, minns Sven Anders Hedin, som disputerade 1772 på smultronkuren.²⁸ I sina föreläsningar utgick Linné från en svällande mängd koncept, som skickligt, men bara delvis, givits ut av medicinaren A. O. Lindfors 1907. Vad gäller *cibus* och *potus* återstår mycket att plocka fram i ljustet. Grunden i anteckningarna från 1748–49, med ”tillägg af ett och annat från övriga”, i samma ämne upptar inte mindre än 135 sidor, så här är det bara att vraka och välja. Manussidorna i Linnean Society of London

är långt fler. Inte bara att handstilen kan ställa till svårigheter, språkblandningen latin–svenska–franska och en ofta egensinnig vokabulär, liksom frågor som rör disposition, utgör ytterligare problem. Dessutom finns kollegieanteckningar bevarade från hela denna tid, oklart hur många. Vid utgivningen 1907 räknades ett femtiotal in, och idag kunde siffran höjas rejält.

Därtill presiderade Linné vid en uppsjö dissertationer, flertalet rätt tunna, visserligen, som han normalt själv författat. Antalet inom dietikens svåravgränsade ämnessfär är osäkert, men det bör röra sig om mer än ett tjug, kanske uppemot en tredjedel, av 186 eller det totala antalet linneanska dissertationer. Deras frekvens ökade längre fram i livet, när han med tilltagande skröplighet mer kom att reflektera över kroppens förvandlingar. Linné skrev också i almanackan och för Collegium medicum om födoämnen och livsföring. Man kan också nämna Linnés sent utgivna, till sin datering svårbestämda, föreläsningar i *sexus*, *Om sättet att tillhoppa gå*, vidare det mer än tusensidiga manus som Carl von Linné d. y. lämnat efter sig. En mycket preliminär översyn pekar på att sonens är mindre självständigt än faderns, men för den skull inte ointressant.²⁹

Detta rika material kan alltså indelas i två till tre huvudgrupper: den tidiga samlingen *Diaeta naturalis*, det stora föreläsningskonceptet från professorstiden som Linné kallade *Lachesis naturalis*, till vilket hör mer eller mindre fullständiga elevanteckningar, dessutom en med tiden växande mängd dissertationer av dietetiskt innehåll, som till stora delar återgår på föreläsningarna och som i de allra flesta fall också skrivits av Linné. I allt detta ingår i varierande grad mat och dryck.

Diaeta naturalis 1733 har en något oegentlig benämning; året har utgivaren plockat in i titeln, fast Linné fortsatte på sitt manus långt senare. Elis Malmeström försöker energiskt i en uppsats från 1965 datera skriftens olika stadier. Man har förstås gärna påpekat det starka inslaget av primitivism, inflytandet från livet bland samerna, och en stark reformiver. Men om man tar Linné på orden vill han komma längre. Den långa titeln lyder i översättning:

Carl Linnaeus *Diaeta naturalis* i sammandrag korteligen framställd i 70 regler med utläggningar och på egna iakttagelser grundade bevis, hämtade ur zoologiens principer, vari visas och erkännes, att människan är ett djur och bör leva som ett djur. Härefter framställs möjligheten att en återstod av den naturenlige kroppsformen finnes och ett nästan oförstört tillstånd, med stöd av principer hämtade från zoologerna i fråga om olika djur, från Santorios och Keills Statica, från olika folks hushållning, från erfarenheter om hög ålder, från naturvetenskapsmännens upptäckter, från läkarnas mekanik, från *Nya* och *Gamla testamentets teologi*.³⁰

Det är en titel som onekligen täcker åtskilligt. De olika grundsatserna skattas på allvar, kanske också deras turordning: först zoologin, sedan stati-

ken, därefter ekonomin och så vidare, bibeln kommer sist. Linné förtydligar längre fram: ”Jag går ej utsletna diaeticorum wäg att upprächna alt hwad någonsin ätits och des kraft af några gamble luntor, utan en ny banad wäg genom kär och moras, den Hermannus, Petiver och Blair litet broat på.” ”Förn L. B. [den benägne läsaren] detta förstår måste han känna min Diaet, på en dag lärd. Desse regler har jag satt generelle, ty bör tu altid collationera och conferera med *sapor* och *olfactus*.”³¹ I botaniken litar Linné på sin syn, i medicinen alltså på smak och lukt. Som ett djur rotar Linné runt i köket, luktande och smakande sig fram.

Förordet framhåller också satsen ”Hwad är kiärare än lifwet, liufware än hälsan.” Så länge Linné stod i katedern skulle han inleda sina föreläsningar så. Men kunskapen om hälsan är av olika skäl bristfällig, eftersom läkarna inte förstått vad som behövs. ”Will du lefwa länge, lef som ett diur af din slächt; ingen är så när i cuisinage som apan, lär af willa apan lefwa och du skall lefwa få.” Det kan förefalla som att Linné placerade människan bland djuren bara för att kunna ge medicinska råd hämtade ur djurriket. Linné ger en snabbexposé över hälsans historia. I sin barndom beundrade han hur de första föräldrarna blev så gamla, men sedan han läst Swedenborgs arbete om att året då var kortare, förstod han saken annorlunda. Så kom han till Lappland och fann där ett folk, som sällan eller aldrig var sjukt, trots klimatet. Linné vet att man kommer att uppfatta hans regler som alltför radikala. Man ska säga att ”de unga medici förbiuda alt. Det är just hwad jag will.” Hans bok är skriven för gemene man och på svenska, för att få de lärdes beröm måste den översättas till latin. För den delen är Linnés avsikt inte ”att skrifwa en Pharmaciam Culinariam äller kokbok, ty den konstn går långt över mitt förstånd, och är långt swinkare [knepigare] än medicinska Pharmacien. [...] Utan jag will allenast examinera något litet simplicia och säga hur de simpelt brukas skola.” Kokboken hör till kulturen, medicinen som han uppfattar den till naturen, som är hans område.

”Denna boken tillstår jag för alla praejudicieuxa ej bör läsas, utan är allenast ett gäckeri. För olärt folk har jag skrefwet.” Det är ett slängigt och ofärdigt förord. Trots det folkliga syftet preciserar sig Linné ofta på latin. Som vi idag vänder oss mot en överdriven specialisering, förklarar han att medicinen nått dithän att den inte behandlas som en växande vetenskap, utan som ett ämne uppdelat i sina delar. Allt har nu matematisk klarhet, allt kan nu behandlas matematiskt. Linnés ståndpunkt är att vända tillbaka till den enkla, hederliga hälsan och de gamles medicin. En övermodig ungdom skriver; man märker ett utopiskt drag och ambitionen att återföda människan och att rädda nationen – men med hjälp av tradition, med enkla vanor, en fördomsfri förståelse av djurens kosthåll – och föreställningen att hälsan ligger runt hörnet.

Linné har satt upp först femtio, men sedan ändrat till sjuttio regler. Antalet är inte slumpartat, eftersom han uppfattar människolivets som

indelad i tio sjuårsperioder. På liknande sätt låter han *Fundamenta botanica* (1736) ha 365 regler, en för varje dag på året. Efter titelns sjuttio regler följer ett antal tillägg, som kompletterar de tidigare numren. Dietetikens traditionella sex delar känns igen: 1. *aer*, 2. *somnus et vigiliae*, 3. *motus et quies*, 4. *Ingesta (potus et cibus)*, 5. *Excreta et retenta*, 6. *Sensus externi et animi pathemata*. Han inleder med några fundamentalsatser: ”Consuetudo est altera naturae, Omne subito mutata nocet och Omne nimium nocet” (”Vanan är oss en andra natur, All plötslig förändring är skadlig, Allt överflöd skadar”). Linné börjar framställningen i moderlivet, följer barnet under de första åren och förordar, modernt uttryckt, ”fri uppfostran”. ”Lätt gossen hafwa paradys så länge han kan, han blifwer snart nog utdrifwen af omtanken”.³² Det låter som Rousseau, men är det inte.

Även *Lachesis naturalis* har en utarbetad titel. Arbetet ”behandlar den naturliga dieten utifrån iakttagelser och erfarenheter tagna från berättelser, fall, iakttagelser, folkslag, resor, fysiologi, terapi, fysik och zoologi där seder demonstrationer förenas med iakttagelser. En philosophia humana är att Känna sig själv”.³³ Man slår av att *observationes* nämns tre gånger i titeln, men till exempel Bibeln inte alls. Lachesis, en av de klassiska ödesgudinnorna, anger det naturbundna och obönhörliga i människolivet, vad också Nemesis skulle stå för i den besläktade samlingen *Nemesis divina*. Tidpunkten för denna titel är rimligen 1740-tal. Devisen ”Nosce te ipsum” var människans kännetecken i *Systema naturae* (1735) fram till upplagan 1748. Vår uppgift som människor är att förstå vår position i skapelsen och lära oss leva därefter. Det sigill som använts brukade Linné från 1742 till 1756.³⁴ Hälsans lovprisning följer, i de senare föreläsningarna i allt mörkare färger. Att äga världslig lycka är ett intet mot att äga hälsa. ”En Salomon watusotig wille byta bort all sin wishet för hälsan. En stensjuk Alexander bytte alla sine äröfringar för hälsan. En rik men lungsigtig Croesus gofwo alt sitt guld för hälsan. Ach, hur mången kong wille byta med en torpare.”³⁵ Sedan föranleder satsen ”vanan är en andra natur” och alltmer omfattande betraktelser över kampen mellan natur och kultur i våra liv.

Vad menar Linné med dietetik? Begreppet är mycket vitt och gäller inte bara människan, utan allt liv. Linné talar ibland också om växternas diet eller levnadsordning utifrån samma sexdelning. Till exempel innebär för växterna *Excreta et retenta* ”Schweis, Hartz, Honig”. Växter och djur överensstämmer i allt detta, med undantaget att växterna saknar affekter.³⁶ I ”Tal om nödvändigheten av resor i fäderneslandet” (1741) anges ett program för den nordiska läkekonsten: ”Diaetikern, vilken gjort till uppgift att undersöka olikheter i levnadssätten kan näppeligen finna ett land där dessa äro sins emellan så skiljaktiga som i vårt; han skall nämligen här finna, att folk av olika förmögenhet, stånd och villkor, begagna helt olika slags födoämnen, samt framförallt att vårt lands hyperboreiska

inbyggare i vissa landskap och trakter i detta avseende följer egendomliga skick och bruk.” Linné syftar på lapparnas kök, på hur skämd mat ätes (lunfsk) och nya rätter som bovetegröt. I den inflytelserika avhandlingen ”Vägledning för en resande naturforskare” (1759) preciseras också vad resenären ska observera inom dieten.³⁷

Vad han menar framgår också av hur han beskriver sin egen insats i självbiografierna. Deras starkt självberömande uppräkningsbruk framhålls som uttryck för en mindre vanlig egocentricitet, men är kanske inte så skilda från de CV och självdeklarationer som skickas in vid olika ansökningar idag. De är mindre självbiografier och mer meritförteckningar, avsedda för parentationer och nekrologer. I *Vita 2* skriver han så här: ”Diaeten proponerade han med egen metod, stödd på observationer och casus, och gaf honom form af experimentel physique.” I *Vita 3*: ”Diaeten har aldrig någon tracterat artigare och solidare sätt, fast han det ej utgifwit. Han förestälde aldeles en diaetam experimentalem grundad på rön och exempel, aldeles som nyare Physici avhandla sin wettenskap och gjort henne experimentalem. Här förekom all ting, som sker uti vita communi, andragit på sina ställen till bewis, hwarföre aldrig någons auditoria warit fullare af discentes än under denna.” I *Vita 4*: ”Diaetam elaboravit experimentalem more Physicorum.” ”Han utarbetade en dietetik grundad på försök på fysikernas sätt”, översätter utgivarna – fast betydelsen av ”experiment”, *experimentum*, inte är försök, utan ”erfarenhet” och (uppnådda) rön. När en ung medicinare 1764 gav ut en hälsolära trodde Linné först att den var ett plagiat, men förklarade att ”Den dietetiska boken är ingalunda mitt collegium; mitt collegium är intet annat än experimentale eller byggt på observationes”. Han tillägger att en bok som denna borde ha censurerats – och väl förbjudits – av Collegium medicum eller fakulteten.³⁸ Linné anställer lika litet här som i *Nemesis divina* ”försök” som ska kunna upprepas och kontrolleras. *Nemesis* bär den förklarande undertiteln *Theologia experimentalis*, och handlar bland annat om hans bittra erfarenheter av avundsjuka kollegor vid akademien.³⁹

Grundläggande för Linnés behandling av dietetiken är betoningen på sinnena. Med detta följer en stark tro på vad vi numera, med Michael Polyanis beteckning, kallar ”tacit knowledge”, vilket också kan översättas med ”erfarenhetskunskap” eller ”förfarenhetskunskap”. Linnés pedagogiska gärning – exkursioner, examinationer, demonstrationer – utvecklades längs liknande vägar. Det gäller botaniken, men också i hög grad dietetikföreläsningarnas många spontana utflykter i kulturhistorien och det egna minnesmaterialet. Från första stund i *Diaeta naturalis* framhåller han smak och lukt som avgörande för vad vi ska äta. Vi ska göra som ”willia apinian”, lukta på frukten innan vi äter den. Djuren styrs av sina sinnen, sin natur. Ett udda exempel om den motbudande lukten vid ”slachtarehusen”: ”Holmiae, då oxarna drifwas, gå de lätt tills de komma till Norre slus, då luchten slås dem i näsan, de för ingen dehl willia fram utan

länge stå och sträfwa emot.” Genom att odla sinnena ska vi återfinna den förmåga som *primae parentes*, Adam och Eva, besatt innan diset sänkte sig över skapelsen. Man kan inte nog betona paradisskildringens intryck på den unge Linné i *Diaeta naturalis*.

Hans sena medicinska författarskap utgår också från dikotomin *sapida* och *olida*, som utgör en organiserande princip i *Clavis medicinae duplex* (1766). Där försöker emellertid Linné uppnå vad han kallar ”reell kunskap”, dvs. han vill generalisera och formalisera snarare än exemplifiera – vilket inte utesluter att utgångspunkten fortfarande är den egna, kännande kroppen. Utifrån ett sådant här summariskt resonemang kan man i korthet indela hans dietetik i tre stadier: 1) det primitivistiska, med människan som ett djur, på 1730-talet, 2) det kulturinriktade, där människan anpassar naturen till sig, synligt i aklimatiseringsprojekt under 1740- och 50-talen, 3) det fysiologiskt-teoretiska, som med hjälp av smak och lukt vill skapa system för vår livsföring.

Med den mängd exempel Linné bullar upp i sina föreläsningar uppstår risk för att linjerna försvinner.⁴⁰ Ofta anför han ett extremt fall, som det om Backman, som bara åt mjölkvaror, eller Mats Westerberg, som säsongvis växlade mellan ytterligheterna. Om den senare kompletterande upplysningar: ”Ännu har man inte glömt en enkel och mindre begåvad överliggare i Uppsala vid namn Westerberg, som får några år sedan höll samma ensidiga diet. Under hela första terminen levde han på sill, under den andra på lax, under den tredje på kött samt under den fjärde märkligt nog på ost och smör, och så höll han på genom åren. Likväl är det alldeles säkert att han icke åtnjöt den bästa hälsa.” Tydligen var ”Westerberg” närmast ett talesätt. Några år tidigare skrev Linné om hur han i en annan tid, utan ett gynnande kungapar, skulle ha haft det mycket svårare: ”då jag blifwit Westerberg och Westerberg jag”. Kanske var det också så; i ungdomen stod Linné rätt nära Westerbergs radikala ideal, men skulle senare, med en annan social position, acceptera mer mondäna ideal.⁴¹ Måttan förblir ändå hans linje. Med ytterligare en Uppsalahistoria, denna gång ur *Potus coffeae* (1761): ”Herr Praeses kände en man, som den 4 oktober 1742 av sina kamrater övertalades att tömma åtta koppar av denna dryck; därefter led han svårt av väderspänningar, kurrande i magen, illaluktande rapningar, matleda, en egendomlig känsla liksom av hjärtsvaghet, sura svettningar och en sömnlös natt.”⁴² Det svarta giftet var på väg att ta makten över våra liv.

Några linjer

Diaeta naturalis och *Lachesis naturalis* har funnits tillgängliga för forskningen i femtio respektive hundra år eller mer (dissertationerna), utan att de har analyserats. Hur det ska ske är – frestas man säga – i hög grad en smakfråga. Referat rätt och slätt är meningslösa, eftersom värdet ligger i

de otaliga enskildheterna, i formuleringar eller speciella faktaupplysningar. En del av problematiken är att Linné aldrig skrev något stort och sammanfattande arbete. Men en analys kunde ringa in Linnés olika kunskapskretsar, förslagsvis: 1) Den *klassiska*, till vilken hör det primitivistiska budskapet i *Diaeta*, men också alla avsnitt om *luxuria* i *Lachesis*. Rom stod för överdåd. Klassikerna var ju också den litteratur som han bäst kände. 2) Den *kristna*: paradistillståndet, frågan om den ursprungliga födan, tabuisering, blodmat, den fallna människan. Man frågade efter vilket språk som talades i paradiset, men också efter vad man åt. 3) Den *götisk-nationella tanken*: Nordens storhet, märkvärdighet och styrka, klimatets friskhet, samnen som ideal, tron på att vi kan återinsättas i vår forna hälsa. 4) Den *medicinska och naturalhistoriska traditionen*: Linné utgår från kroppen och resonerar utifrån observationer, som underordnar oss dietetikens regler. I detta var Linné eklektiker med förankring både i klassisk humoralpatologi och modern, mekanistisk medicin modell Santorio, ”vars bok jag kysser”, och lärjunge till Boerhaave. Därtill också 5) *Den personliga erfarenheten*: Linnés profil framträder med ganska varierande drag – språkglädje, melankoli, systematik och fullständighetsmani, som en person som odlar sina sinnen.

Om man som här fokuserar Linnés syften och hans person i samtiden, så är frågan om förändring över de fyrtio år som hans föreläsningar täcker rimlig. Ett mer övergripande tema är Linnés syn på födans variation, ett framträdande tema i *Diaeta naturalis*, som han till exempel behandlar i avhandlingen *De varietate ciborum* från 1767. Att ändra kosten och blanda den är helt förkastligt, skriver läkarstudenten Linné. ”En förbannad och fördömlig thesis hafwa medicophysici [dvs. iatrofysiker?] att e diversitate ciborum oritur concoctio”. Man menar att maten löses alldeles som om man slog ihop beskt och alkaliskt. Nej, kemisterna har en mycket bättre uppfattning: ”Similia similibus solvuntur” Oräkneliga exempel demonstrerar detta. ”Djuren äta enahanda, där af äro de så friska”. Linné ”admirerar Lappens oeconomie”, när han ser hur han ”hela våren äter färsk fisk, somaren pura renmiölken hösten fogel, tiedrar etc med fälla tagne, wintren slachtar, äter kiöt, men aldrig til et måhl mehr än en rätt”. Den rätten ändras heller aldrig. Lappen dricker spadet som köttet eller fisken kokats i – därför, menar en entusiastisk Linné, är lappen heller aldrig sjuk. Det är ett ”större secretum”. Han ondgör sig över våra vanor: ”Våra rätter lagas till på skryt och skrapp, äfter maneret”, ingen tänker på om de är nyttiga eller ej. Enligt naturen är det ”oanständigt” att blanda maten, ”fast talriken bytes, ombytes ej magan. O största skrymtan!”

Ur den sena avhandlingen några citat: ”Åt alla levande varelser har den allvise Skaparen tillhandahållit lämpliga födoämnen, allt efter vars och ens natur [...] åt kålmasken kålblad etc. Men åt djur, som är större och mera utvecklade, skänkte samma Försyn flera olika slags föda, såsom gräs

åt boskapsdjuren men kött åt rovdjuren; åt människan åter, framför alla andra, upplåt Forsynen med största frikostighet den rikaste visthusbod och ett förunderligt välutrustat kök.” Linné räknar upp något av mångfalden: vi äter kräftor och araberna gräshoppor. Han exemplifierar hur romarna excellerade i överdåd och kräsligheter. *Sumen*, en läckerhet, ansåg man, var svinets könsdelar. ”Detta och liknande förtjänar otvivelaktigt namnet av ett avskyvärt överdåd.” Vad som är överdåd bestäms av hur varan tillagats, om den är inhemsk och till vilket pris den inköpts, inte av varornas mångfald. Linné anbefaller många slags föda, men absolut inte frosseri.⁴³ I det senare fallet alltså inte någon princip, bara måtta. Linné är primitivist i de tidiga texterna, pragmatiker i de senare.

Man kan också säga att *Diaeta naturalis* hör hemma i en götisk och karolinsk värld. Linnés bidrag är att utgå från zoologi, vilket leder till primitivism, denna i sin tur till götiska idéer, till patriotism och utilism. Men också till en vidare uppfattning om vad Sverige behöver och därmed, i strid mot tidigare hållning, ett bejakande av mångfald och en viss kräslighet. Frihetstiden är ny 1730, men förbrukad 1760. Det finns ett utopiskt drag 1733, som successivt bleknar. Linné vill omskapa människan, medan han senare snarare vill omskapa samhället. De olika förslagen till nyodling och försöken till acklimatisering passar in i 1750-talets reformpolitik. Man kan tala om den radikale och utopiske unge Linné och den gamle, mer anpassade professorn Linné.

I *Diaeta* kan man sålunda finna direkt adelsfientliga tonfall. Apropå djurens omsorg om ungarnas föda och skydd: ”Här på går hvar och en hushållares förnämste finis löst, att försörja sig och barnen, med att sambla träffeliga rikedomar till dem äfter sin död, sedan de äro stora, wet den enfaldiga naturen ej om. Här af drags all rikedom under wissa familier, hwilka änteligen få namn af adel; äro eljest mycket lika wattu bij i en bistock, emädan de suga bort uhr riket hwad bonden och borgaren såsom honungs bij sambla; woro ett rike utan adel, äller ädelhet woro en dygd som acqvirerades och ej föddes, torde landet se bättre uht.” Anknytningen till bisamhället låg i tiden; Mandeville hade nyligen publicerat sin berömda traktat, som surrade runt i kafédiskussionerna.⁴⁴

Som föreläsare i till exempel botanik hade Linné stor erfarenhet, men vad visste han egentligen om köket? I dessa texter knappast mer än skymtar några kvinnor. I hela dietetiken förekommer inget som direkt refererar till hustrun Sara Lisa. I en självbiografi skriver ändå Linné ”Curas domesticas committebat uxori”.⁴⁵ Man kan dröja vid det faktum att Linné är ut och är in föreläser utan att kunna koka potatis – eller kål eller gröt. Vad ska vi göra av att Linné föreläste för unga män, skrev sina dissertationer på latin om teman som egentligen främst borde rikta sig till en kvinnlig publik? Om nu dessa män skulle lära sig allt om hushållet, men ändå inte sätta sin fot i köket, så blir det en inomakademisk kunskap. Man kan förstås säga att det ingick i spelet, men så var det inte nödvändigtvis. I

botaniken kunde Linné uttryckligen adressera sig till kvinnorna. Christopher Polhem skrev om hushållning för en kvinnlig läsekrets. Kanske Linnés föreläsningar ska inordnas i *Hausvater*-traditionen, dvs. den kloke lanthushållarens råd om hur man ska styra sitt gods med faderligt klok hand. Eller församling, eftersom Linné ibland vände sig till unga prästämmen, som skulle uppfostra socknens innevånare i rätt hushållning. Dessutom omfattade dietetiken mer än mat och andra frågor, där mannen hade den avgörande rösten.

Resultatet var ändå en hybrid, bland annat genom användningen av svenska som föreläsningsspråk. Det, i sin tur, passade med det nya, utilitistiska Sverige som regisserades från Stockholm. Ändå möter vi inte någon storskalig, föregripande hälsovård i socialpolitisk mening, utan snarare humanismens och den äldre dietetikens inriktning på individens välbefinnande. Linnés syn på hälsan liknar till exempel Stiernhielms, som skriver i *Musae Suethiantes* (1668): ”Hälsan är alt, alt alt är als intet, där intet är hälsan”. Linnés dietundervisning syftar till den enskildes balans och harmoni, till privatmannens goda liv ungefär som Cicero ville leva på sin lantvilla. Någon gång anas alkemistens drömmar om att förlänga livet med den vises sten eller livets vatten. Man kan lägga märke till att Linné aldrig – ett ord som man ska akta sig för vid denna osorterade textmassa – tar hjälp av eller hänvisar till Tabellverkets uppdrag. Den betoning av samhällsekonomi och kameralism (eller merkantilism) som på senare tid så starkt framhållits som hans signum, saknas nästan helt i dietetiken. I andra sammanhang styr nationell nytta, nu är det det privata som står i fokus.

Samtidigt behöver man inte finna någon absolut motsättning; den personliga dieten och hygienien var givetvis en förutsättning för helhetens väl och ve. Men det är vidare när det gamla humanistidealet tonar bort som dietetiken förändras till hygien, som får sin mäktiga impuls genom bakteriologins skapande mot slutet av 1800-talet, och som senare leder till samhällsmedicin, preventiv medicin, statistik med mera. Det enskilda knyts till ”diet”, till stilla liv med silverté och skorpor. Idag blommar fortfarande individualismens medicin och levnadskonst i form av bodybuilding, kosmetisk kirurgi och olika försök att förlänga livet.

På detta sätt kan långt fler teman följas. Ett sådant med stor räckvidd – fast oftast bara behandlat som något smålustigt – är bruket av kaffe, té och choklad. Linnés hållning måste i princip vara negativ. Dels fanns dessa droger inte under antiken, och kunde alltså inte rekommenderas av de klassiska läkarna. Dels var de varma, vilket skadade. Dels var de nationalekonomiskt förkastliga. De hörde till en tärande överklass och inte till t. ex. samens kosthåll. Å andra sidan användes de av alla möjliga. Kaffets förmåga att hålla kroppen vaken hade också påpekats i medicinska sammanhang, och att det hade den goda effekten att man orkade läsa Skriften. En god lutheran bejakade kaffedrycken.⁴⁶ Och vad innebar fläsk-

tabut i Bibeln i det gristäta och protestantiska Sverige? Hur såg Linné på köttätandet och vegetarianismen? Carl Tersmeden, som besökte Harte-camp 1735, bjöds på en ”4 rätter utan kött, men annars god mat, af en watersauce, kronärtskockor och blomkål, godt, smör, ost och bröd samt rödt vin” – alltså vegetarisk kost.⁴⁷ Detta tema är aktuellt idag, men har en historia lika lång som mänskligheten. En fråga som väl också är evig, men som också framhållits som typisk för 1700-talets medicin, gäller förstoppningen och tidens alla laxativ och purgeringsmetoder. Här är Linné mångordig; det jordiska var honom inte främmande.

Vi tillbringar en mycket stor del av våra liv vid matbordet. Mat ger liv åt kroppen, och kroppen bär person och individ. Vår mathistoria är i hög grad vår biografi. De olika personer som nämns inledningsvis ger matfrågan mänsklig gestalt. Den leder oss också närmare gestalter som Hoyers, Backman och Westerberg. Matfrågan kan sägas porträttera Linné själv, den är en del av hans livserfarenhet och visar både hur han levde och hur han ville leva. Han tar exempel från sig själv; hans livshållning avspeglas särskilt i de allt dystrare inledningarna till föreläsningarna i dietetik. Hans tandvärk, podagern från 1750 och framåt, den åldrade kroppen, besvären med stolgången mer än skymtar. Han röker, dricker kaffe och vanan blir honom en andra natur. Kulturen besegrar naturen. Det är ett stort tema i hans och alla våras liv, med många frågor att undersöka.

Summary

The art of living and the art of eating: Professor Linnaeus recommends. By Gunnar Broberg. As professor of medicine, Linnaeus taught dietetics. He followed the pattern outlined by Galen and *Regimen salernitatis*, adding an extensive material originating from general cultural history and his own experience.

Early in his life he wrote *Diaeta naturalis*, a collection of rules focusing the blessings of natural life along the lines he himself had experienced during his journey into Lapland. His very popular lectures for the students of Uppsala – ongoing during more than three decades and collected in his to a large extent unpublished manuscript *Lachesis naturalis* and a great number of student notebooks – developed his primitivistic ideas, but also show a growing, pragmatic attitude towards different tendencies in Swedish society. Still, in his dietetics Linnaeus expresses an individualistic perspective rather than a collectivistic and national, in so doing following the classical tradition rather than getting close to the hygienistic movement coming a century later.

The character of this essay is mainly inventory, emphasizing the possibilities of this rather unknown material when it comes to analysing an important Enlightenment discussion as well as Linnaeus as a person.

Noter

1 Nils Keyland, *Svensk allmogekost: Bidrag till den svenska folkhushållningens historia*, 2 vol. (Stockholm, 1919); Lars Levander, *Fattigt folk och tiggare* (Stockholm, 1934); Sven Ingvar, "Den svenska folkkosten genom tiderna", i *Svenska folket genom tiderna: Vårt lands kulturhistoria i skildringar och bilder*, eds Ewert Wrangel m. fl., 13 vol. (Malmö 1938–40), XIII. Ingvar ser främst till näringsfysiologiska aspekter; artikeln är alltså dubbelt intressant, dels som skildring av den långa historien, dels som uttryck för mellankrigstidens uppfattning om maten.

2 Per Brahe, *Oeconomia* (1581), ny uppl. (Stockholm, 1971); Schering Rosenhane, *Oeconomia* (Uppsala, 1944); Johannes Colerus, *Oeconomia* (Stockholm, 1683); Åke Rålamb, *Adelig öfning* (Stockholm, 1690); Reinerus Broocman, *Hus-holds-bok* (Norrköping, 1736); Lorens W. Rothof, *Hushålls-Magasin* (Skara, 1752). Jfr Brita Egardt, "Kost", i *Schwedische Volkskunde: Quellen, Forschung, Ergebnisse. Festschrift für Sigfrid Svensson zum sechzigsten Geburtstag am 1. Juni 1961*, eds Gösta Berg m. fl. (Uppsala, 1961). Vill man gå längre tillbaka erbjuder *Gregers Matssons Kostbok för Stegeborg 1487–1492* (Stockholm, 1999) basinformation om livsvillkoren vid medeltidens slut.

3 Carl Tersmeden, *Amiral Tersmedens memoarer* (1912–19), 2 uppl., 6 vol. (Stockholm, 1927), III, 57.

4 En bibliografisk orientering ger Hans Blomqvist, *Mat och dryck i Sverige* (Stockholm, 1980). För framställningar av kosthållet, se mängden artiklar av Gösta Berg, varav en del i *Gastronomisk kalender*, vidare Torsten Lagerstedt, "Mat och dryck i Sverige på 1600-talet", i *Historiska bilder: Studier kring vårt lands minnen i Livrustkammaren och andra samlingar*, 3 vol. (1948–51), II, 326–49.

5 Citerat efter Olof Rudbeck, *Atlantica* (1679–1702), ny uppl. (Stockholm, 1937), I, 58; Gunnar Eriksson, *Platon och smitaren* (Stockholm, 1989), 147 ff.

6 Jesper Swedberg, *Lefvernes beskrifning* (Lund, 1941), 130.

7 Efter A. O. Rhyzelius, *Brontologia-Theologico-Historica* (Stockholm, 1721), 70 ff. Skildringen stammar från åren 1596–98, men upplästes 1695 för församlingen. Om nödföda och kostpropaganda, se Marie Clark

Nelson & Ingvar Svanberg, "Lichen as food", *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 1986–87.

8 Swedberg, 507.

9 Jakob Boethius, *Syndabekännelse* (Stockholm, 1977), 45 ff., 93.

10 Sven Rosén, *Sven Roséns dagbok 1730–1731* (Stockholm, 1948), 18.9.30, övers. från lat.; 14.10.30; 15.1.31; 24.3.31; 6.4.41.

11 Flera skrifter om fallet gavs ut. Senare har det behandlats av bland andra Karin Johansson i *Kroppens tunna skal: Sex essäer om kropp, historia och kultur* (Stockholm, 1997), 145 ff. och 272.

12 Jfr H. J. Schoeps i *Samlaren* (1945); Adah Blanche Roe, *Anna Owena Hoyers, a poetess of the seventeenth century* (Bryn Mawr, 1915), 40 ff.

13 Skriften kom i två upplagor, men är ändå mycket litet känd. Blomqvists bibliografi upptar bara första upplagan. Den ende som tycks ha skrivit om arbetet är Gösta Berg i en uppsats.

14 Exemplet från *Christopher Polhems efterlämnade skrifter*, 4 vol. (Uppsala, 1947–54), IV, 74.

15 Övers. ur *Diaeta naturalis 1733* (Stockholm, 1958), 79 f.

16 Mats Westerberg, *Mats Westerbergs Lefvernes Beskrifning* (Västerås, 1973), 6 f., 12.

17 Jfr t. ex. Sigurd Wallin, "Överflöd", i *Svenska kulturbilder*, ny följd, eds Sigurd Erixon & Sigurd Wallin, 12 vol. (Stockholm, 1934–38), IV; Nils Herman Quidings bibliografi över plakat och förordningar är oundgänglig.

18 Carl von Linné, *Lachesis naturalis* (Uppsala, 1907), 55.

19 Carl von Linné till Abraham Bäck augusti, 1771, i Carl von Linné, *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné* (1907–43), I:5, 185. Linné antyder faran för uppror 1772: "Här står värre till i landet än någon i Stockholm tror; här är redan dyraste hunger [...] ett par änkefruer här sägas ej för sig och sine barn haft någon brödbetta på 8 dagar och blygas tigga, i dag infördes en hustru på slottet, som skurit halsen af sitt eget barn, för det hon ej hade någon mat att gifwa det, utan måtte det försmäktiga i hunger och tårar. Nöden är redan större än någon tror; hwad skall då blifwa till midsomar; jag fruch-

tar folket blifwer wid den tiden desperat; och då kunne hända det man ej förmodade.” Se Carl von Linné till Abraham Bäck 17/3, 1772, i idem, 192.

20 *Lachesis*, 47 (fattigdom), 137 (Cliffort), 148 f. (melankoli). De båda sista citaten under *Luxus* respektive *Animi pathemata*. Reaktionen är beroende av vilken rubrik som är överordnad. Se Linné, *Bref*, I:3, 256 ff. (Björnståhl).

21 Carl von Linné, *Manuscripta medica* 3, Linnean Society of London. En liten dietetik skriven av Kilian Stobaeus trycktes av Carl M. Fürst i *Lunds Universitets Årsskrift* (1907) och i censurerat skick av Fritz Stenström, *Läkekonsstens Göteborg* (Göteborg, 1929), 57 ff.

22 Carl von Linné, *Caroli Linnaei Iter dalekarlicum*, 67 (*paupertas*), 153 (litet so-
gel), 29, 146 (swanor). T. ex. även använt av Gunnar Eriksson i *Linné i Dalarna 1984: Om Carl von Linné, vår natur och historiska miljö*, eds Lars Beijer m. fl. (Falun, 1986), 47; *Dagboken över Linnés resa på Öland 1741* (Umeå, 1998), 37.

23 Linné, *Dalekarlicum*, 19 f. (”ordinair”), 49, 60 (kåda, barkbröd).

24 Jfr Lisbet Koerner, *Linnaeus: Nature and nation* (Harvard, 1999) för en utförlig redovisning av temats omfattning. Jfr Eli Heckscher, ”Linnés resor: Den ekonomiska bakgrunden”, *SLÅ* (1942).

25 Linné, *Bref*, I:7, 13 ff. (Härleman); idem, I:2, 29 ff., 77 f. (Kalm); idem, 170 f. (sockerlön); idem, I:6, 6 f. (Ehrensverd); idem, I:7, 166 (Höpken); idem, I:3, 255 ff. (Björnståhl); *Christopher Tärnströms journal* (London, 2005), 101 ff. Se även Koerner.

26 Jfr Fredrik Berg, ”Hygienens omfattning i äldre tider”, *Lychnos* 1962.

27 Linnés dietetiska anteckningar är utgivna av A. O. Lindfors under titeln ”*Lachesis naturales*” och ”Kollegieanteckningar”, båda i Uppsala Universitets årsskrift (1907). Äldre dietetiker som han själv ägde framgår av Arvid Hjalmar Uggla & Telemak Fredbärj, *Caroli Linnaei Bibliotheca medica* (Ekenäs, 1956). *Bibliotheca Walleriana* ger inte mer än några tiotal exempel.

28 Sven A Hedin, *Minne af Linné far och son* (Stockholm, 1808).

29 Arvid Hj. Ugglas förtrogenhet med detta material, som han intensivt och med stor skicklighet bearbetade, var annars oslagbar. Men han gav upp och nöjde sig med att

ge ut *Diaeta naturalis* liksom fyra inledning-
ar till dietetiken i *Valda avhandlingar och skrifter* (Uppsala, 1952). Litteratur som anknyter till Linné och dietetiken: A. O. Lindfors, *Några Linné-studier* (Uppsala, 1907), vilka tar upp Linné och nykterheten, Linné om lyx och överflöd, Linné som folkuppfost-
rare; Josua Tillgen, ”Linné och brännvinet”, *Svenska läkarsällskapets handlingar* 78 (1959); Arvid Hj. Uggla, ”Linné om öl och ölbrygd”, i *Svenska Bryggareföreningen 75 år: Minnesskrift 1960*, ed. Bertil Nordenfelt (Stockholm, 1960); Telemak Fredbärj, ”Linné och brödet”, *SLÅ* 48 (1965); Karel Dabek, ”Some remarks in the Linnean system for a healthy life”, *Health Education Journal* 26 (1967), 142–52; Ingrid Nordström i *Signums svenska kulturhistoria: Renässansen* (Lund, 2005); Elis Malmeström, ”*Diaeta naturalis* 1733: Innehåll och problematik”, *Svenska Linnésällskapets årsskrift* (1965). Nils Erik Landell, *Läkaren Linné* (Stockholm, 2004), tar inte upp temat.

30 Carl von Linné, *Caroli Linnaei Diaeta naturalis comprehensa regulis 70 aphoristicis cum scholiis et demonstrationibus autopticis, et principiiis zoologicis deductis, composita, in qua hominem animal esse demonstratur et agnoscitur, eumque animalium more vivere debere probatur; hinc staturae naturalis et fere integritatis ejusdam rudera possibiliter docentur ex pricipiis zoologicis variorum animalium, staticis Sanctorii, Keilli, oeconomicis, variourum longaevorum, naturalibus detectorum, mechanicis medicorum, theologis veteris et novi testamenti*. Man kan jämföra med uttrycks sättet i en förteckning över olika manuskript. Se C. O. von Sydow, ”Den unge Linnés författarskap”, *SLÅ* (1952), 13: ”En undersökning huru wi efter naturen kunde lefwa och skulle, at komma til långt lif med god hälsa. Thenne är bygd på åtskillige säkra grundstolpar som äro: *Principia Zoologica*, at likheten och analogien imellan al diur i werlden, hwilken wäg ännu ingen gådt förut. *Statica*, efter den lärda Sanctorii medicina statica och Keills försök och anmärckningar. *Physiologica*, som är likrefningen och mechanismus corporis lærer oss. *Mosaica*, eller Sedolagen i gl. Testamentet, hwilken sätter Sundhetsreglor, som ock tiena i det nya. *Oeconomica*, många folkslags hushälning och der på följande hälsas. *Naturalia*, anmärckningar om några folkslags lefwernes art som komma til hög ålder. *Ex-*

perimentalia af långlifwades diaet. Alt i korta grundlärar el. aphorismis, med föllgdar eller slutninger ther utur ock exempel, jämte oräckneliga rara och nyttige observationer, som jag förmodar skola wara de lärda och om hälsan öma til *nöije*.”

31 Linné, *Diaeta*, 149 f.

32 Reglerna kan fördelas i punkterna: 1–6. Fortplantning, arv och barndom; 7–14. Hälsan hänger på omgivningen, vanan är vår andra natur, måttan viktig, utsöndringarna betydelsefulla; 15–24. Kläder ska vara lediga för perspirationen; 25–26. Människan är ett djur; 27–34. Hur ofta man ska äta, varm eller kall föda, bäst är frukt och kreaturskött, fåglar, fisk; 35–43. Mjölkmät, grönsaker, ombyte av föda, kryddor, lukt och smak, kokning; 45–50. Drycker, öl, alkohol, tobak; 51–58. Naturliga utsöndringar och hälsans bevarande, naturligt liv, sömn; 59–67. Kärlek, studier, spekulationer, sinnesrörelser, åldrande; 68–71. Läkekonsten, bad, laxerande, den som lever i skymundan lever bäst. Citerat ur *Diaeta*, 42.

33 ”*quae tradit diaetam naturalem / innixam observationibus et experimentis desumptis ex / historiis, casibus, observationibus, populis, itineribus, physiologia, therapia, physica, zoologica ubi mores demonstrationes innituntur observationibus. / Philosophia humana / Nosce te ipsum.*”

34 Om sigilldateringen, se Linné, *Bref*, I:2, vii ff.

35 Carl von Linné, *Inledning till dieten: Fyra föreläsningskoncept* (Ekenäs, 1960), 11.

36 M. B. Swederus, *Linnés Vorlesungen über die Cultur der Pflanzen* (Uppsala, 1907), 4 f.

37 Uggla, *Skrifter*, 2, 77 (citatt), 206 f. (om dietetikern på resa).

38 Carl von Linné till Abraham Bäck, 1764, i *Bref*, I:5, 129. Linné reagerar på Frans Westerdahls *Underrättelser om hälsans bevarande* (Uppsala, 1764). Westerdahl nämner

Linné i uppräknigen av sina auctores, men inte i texten. Det förefaller som att han hört Linnés föreläsningar, men undviker att komma nära Linnés formuleringar. Hans text saknar Linnés konkretion och lust att roa. Av de sex reglerna får *potus* och *cibus* mest plats, runt 200 sidor. Westerdahl blev räntmästare vid Uppsala universitet och hans bok utgavs på nytt 1768 och 1803, och bör ha haft ganska stor spridning.

39 Carl von Linné, *Vita Caroli Linnaei* (Stockholm, 1957), 153, 164, 181, 188.

40 Dietetikens linjer framgår klarare i Westerdahls anförda arbete och till exempel även i Johan Haartman, *Tydlig underrättelse om de mest gångbare sjukdomars känmande och motande* (Åbo, 1765), 95–121.

41 Linné, *Bref*, I:4, 234. I sin levernesbeskrivning framställer inte Westerdahl saken så, men han skriver i en passus: ”En gång syntes mig öfverskrida måttelighetens skrankor, då jag sielf kokade åt mig smörgröt af 2 pund smör, men så warade han hela termin, ty jag hade honom stående under sängen med skieden uti, och åt deraf så ofta mig hungerade, fast på sistone war som gammal skosmörja.” Se Westerdahl, 16. Det verkar förstås inte nyttigt. Westerdahl nämns i ett brev till Bäck 1758 som *beatus*, ”salig”, dvs. avliden. Se Linné, *Bref*, I:5, 48.

42 Carl von Linné, *Potus coffeae* (Uppsala, 1761), här efter Uggla, *Skrifter*, 14.

43 Citerat ur Linné, *Diaeta*, 82 f.; Carl von Linné, *De varietate ciborum* (Uppsala, 1767), § 3.

44 Linné, *Diaeta*, 199.

45 Linné, *Vita*, 141.

46 Detta är en tes i Wolfgang Schivelbusch, *Paradiset, smaken och friheten* (Värnamo, 1982).

47 Tersmeden, II, 137 f. Tillförlitligheten är osäker; t. ex. skriver Tersmeden att han möter Linné och Arctelius (sic!) redan i november 1734, en omöjlig datering.

Pastöriseringens försenade triumf

Jenny Lee

Mjölk är ett ytterst problematiskt livsmedel, som förfars snabbt, samtidigt som det är enkelt att förfalska genom olika tillsatser. Dessutom finns hälsoaspekten med: mjölk kan vara både livgivande och dödsbringande. Att obehandlad mjölk kunde vara en smittokälla var känt sedan slutet av 1800-talet, och diskussionen kring mjölk som möjlig smittbärare och om pastörisering som möjlig lösning på problemet pågick från 1880-talet fram till mitten av 1930-talet. Lagen om obligatorisk pastörisering för mjölk trädde dock i kraft först 1939. Pastöriseringen skulle ge svenskarna god, ren mjölk fri från skadliga bakterier, som kunde orsaka livshotande sjukdomar.

Alternativa lösningar för att skapa ren och smittfri mjölk undersöktes parallellt med pastöriseringen. Huvudsakligen riktades intresset antingen mot produktionsförhållanden och kornas hälsa eller mot konsumtionen och mjölken i sig. Bättre produktionsförhållanden kunde till exempel skapas genom inrättandet av mönsterladugårdar, där både djur och personal var friska och mjölken behandlades med särskild varsamhet för att undvika smitta. När det gällde konsumtionen kom förslagen mest att gälla olika restriktioner vid försäljningen av mjölk, men både mjölkhandlare och konsumenter borde lära sig att hantera varan mer aktsamt, ansåg många bedömare. Bland de förslag som riktades mot själva mjölken fanns flera metoder. Vissa involverade kemikalier, som vätesuperoxid, andra använde bestrålning med elström. Olika typer av filtrering förekom också. Numera är det standard att mjölk och mjölkprodukter är pastöriserade, men vad var det som gjorde att pastörisering till slut blev den givna lösningen för mjölken?

Genom exemplet med mjölken och pastöriseringen syftar denna artikel till att undersöka hur vetenskapliga upptäckter tar sig in i politiska och samhällseliga debatter och vinner giltighet, och hur de i detta fall till sist triumferar genom statliga regleringar. Huvudfrågan är hur idén om pastörisering blir den självklara lösningen på problemet med mjölken som smittbärare. Vilka aktörer kommer till tals? Vilka nätverk växer fram? Vem knyter de till sig? Hur ser deras argument ut? Vems intressen säger de sig företräda? Eller, för att använda Bruno Latour: hur växer aktörer och nätverk fram, och hur vinner de tolkningsföreträde för att till sist skapa etablerade sanningar, svarta lådor?¹

Det fanns ingen enhetlig linje i frågan om mjölkens pastörisering, vare sig bland branschfolk och politiker eller inom läkar- eller veterinärkåren. Frågan var från början mera av en icke-fråga. Det givna var den opastöriserade, obehandlade mjölken. De som motsatte sig förslagen om pastörisering gjorde det av flera olika skäl och kan inte ses som en sammanhållen grupp. Inte heller de som förespråkade pastörisering gjorde det alltid utifrån samma utgångspunkter, men de kunde slutligen ändå enas kring pastörisering som en nödvändighet och på så vis skapa starka allianser. En av de viktigaste aspekterna av debatten var hur olika debattörer förhöll sig till frågan om tuberkulosmitta via mjölk. Detta var tidigt en angelägen fråga, i synnerhet för pastöriseringsförespråkarna, men den hade även betydelse för hur de olika pastöriseringsmotståndarna byggde upp sina argument.²

*

Bruno Latour erbjuder tankemodeller för hur vetenskapliga fakta och kunskaper etableras och sprids, där aktörs-nätverks-metaforen används för att visa hur kunskapsproduktionen går till. När vi tittar på hur pastöriseringsförespråkarna gick till väga i Sverige för att vinna anhängare och sprida sina idéer, är denna tankemodell mycket användbar. Latour menar att det är viktigt att studera vetenskap innan den blir en etablerad sanning för att se hur påståenden transformeras till vetenskap. Avgörande för vad som händer med det vi säger är vad andra senare gör av våra påståenden. Ett uttalande, en tanke, en idé eller en uppfinning är beroende av hur andra uppfattar den och tar den till sig. Hur briljant något än är, så är det först när andra intresserar sig för det, som det får tyngd. Idéer bär sig inte själva – de sprids av människor som tror på dem.³ Latour talar om att vi ska se vilka förändringar, vilka översättningar, ett påstående genomgår då andra tar upp det. Viktigast av allt är hur starka allianser en aktör eller en grupp av aktörer lyckas skapa, och hur väl översättningarna stämmer överens med det ursprungliga påståendet. Det gäller alltså att snabbt skaffa sig allierade. Genom att analysera dessa översättningar får vi en aning om hur nätverk skapas genom olika allianser.⁴

Ett exempel på detta alliansbyggande är hur forskare, för att vinna legitimitet åt sin fråga, försöker få naturen att bete sig på ett visst sätt. Forskarna gör experiment i laboratorier för att bevisa förekomsten av tuberkelbaciller i exempelvis mjölk. De ympar marsvin med tuberkulos mjölk och ändrar förutsättningar här och där för att kunna återupprepa sina försök och bevisa dessas allmängiltighet. Hela tiden försöker forskarna bevisa att det de gör är att representera naturen så nära som möjligt och att det är naturen som avgör forskningsresultatens utgång. Men naturen kan aldrig användas som förklaring till varför en fråga löses på ett visst sätt, menar Latour.⁵

Den obligatoriska pastöriseringen kan alltså inte förklaras med att det enda sättet att bli av med tuberkelbaciller var att pastörisera. Den kan heller inte förklaras med att det ”bara tog lite tid” innan forskarna med hjälp av naturvetenskapen bevisade sambanden mellan tuberkelbaciller, mjölk och pastörisering. Inte heller går det att använda sig av det omgivande samhället som förklaringsmodell; det är inte för att samhället såg ut på ett visst sätt som just pastöriseringen blev obligatorisk, men däremot var effekterna på samhället en konsekvens av de nätverk som samverkade för att driva genom den obligatoriska pastöriseringen.⁶ Varken naturen, samhället eller teknologin kan användas som en enkel förklaring till ett visst skeende. Förklaringen ska istället sökas i de allianser som skapats av olika aktörer för att forma nätverk, som sedan etablerar vetenskapliga sanningar.

Latour har tillämpat dessa idéer i sin studie över pastöriseringens etablering i Frankrike, *Les microbes: Guerre et paix* (1984). Bakgrunden var konflikten mellan ”health and wealth”, mellan hälsa och välstånd, ett allvarligt problem från mitten av 1800-talet i hela den industrialiserade västvärlden. Den dåliga folkhälsan hotade kapitalet; folk orkade inte arbeta och drogs med sjukdomar, och epidemier grasserade. Latour beskriver hur denna konflikt, mellan folkhälsan och kapitalet, togs upp av dem som intresserade sig för detta nya – hygien. Ivriga hygienister propagerade för att bekämpa sjukdomarna med alla medel, eftersom de ansåg att de var allestädes närvarande. I hygienisterna fann Pasteur varma anhängare. För hygienisterna var bakterier nämligen en utmärkt förklaringsmodell, som väl passade deras syften att rädda mänskligheten från sjukdom och död.

Pasteur och hans anhängare lyckades alltså alliera sig med hygienisterna och få dem att propagera för dennes lära. Hygienism och bakteriologi blev därmed intimt förknippade. Pasteurs resultat och spektakulära demonstrationer i sitt laboratorium passade hygienisterna som hand i handske. I honom fann de en forskare som lyckades demonstrera ett fungerande vaccin, som kunde rädda får från mjältbrand. Vaccin mot rabies, ja, mot alla sjukdomar, verkade därmed möjliga – om vaccinen kom från Pasteur, hygienismens förkämpe. Hygienisterna översatte alltså konflikten mellan hälsa och välstånd till hygieniska strävanden, Pasteur översatte hygienisternas dröm om att lösa den konflikten, och slutresultatet blev hjältekulten kring en man. Han blev därmed ett redskap för hygienisterna och vice versa.⁷

Men aktörer kan också försvinna och bli obsoleta. Hygienismens företrädare var sådana aktörer. När läkarna tog över hygienfrågan, behövdes inte längre hygienismen som rörelse. Den hade blivit en självklarhet.⁸ På samma vis kan en aktör förändras. Pasteurinstitutet fokuserade inte enbart på bakterier, och efter 1914 gav institutet sig även på parasiter. Här rekommenderade forskarna andra sätt att skydda sig mot sjukdomar: bygg

husen annorlunda, dika ut träskan och så vidare. Administrativa rekommendationer blev ett nytt sätt att bekämpa sjukdomar, även om undersökningarna fortfarande förlitade sig på laboratoriernas makt.⁹

Den svenska pastöriseringens historia följer delvis den franska, delvis följer den sin egen väg. Det finns förhållandevis lite skrivet om pastörisering ur ett historiskt perspektiv. Den brittiska geografen Peter Atkins har kartlagt den engelska pastöriseringshistorien.¹⁰ Även andra forskare har berört frågan, men för det mesta är pastörisering ett sidospår, som i den franske historikern François Vatin's genomgång av den franska mejeriindustrin eller i ekonomhistorikern Jan-Åke Staffanssons avhandling om svenskt smör.¹¹ Klassiska studier som sociologen Melanie DuPuis *Nature's perfect food: How milk became America's drink* är förstås givna för att förstå mejeribranschen. En ny svensk avhandling, *Mjölk: En kulturanalys av mejeridiskens nya ekonomi*, är ett välkommet bidrag till den svenska mejerihistorien.¹²

Institutionella nätverk

För att förstå förutsättningarna för olika aktörer att agera och bygga nätverk är det viktigt att knyta an till den större kontexten. När statens roll förändrades under 1800-talet och förväntningarna på vad statsapparaten kunde och borde göra ökade, fick både olika privata aktörer och aktörer inom stat och kommun nya roller. Stat och kommun gick alltmer in för att främja ett modernt lantbruk som en del i en aktiv industrialiserings- och moderniseringssträvan. Denna utveckling skedde i en ständig växelverkan, i ständiga förhandlingar, mellan de olika aktörerna inom jordbrukssektorn och den statliga och kommunala sektorn. Utvecklingen kan ses som en del av det nätverksbyggande som senare skulle komma att utgöra grunden för pastöriseringsnätverket.

När industrialiseringen i Sverige medförde förändrade villkor också för jordbruket, uppstod nya produktions-, distributions- och konsumtionsmönster i samspelet mellan ekonomi, politik och vetenskap. Den amerikanska spannmålskonkurrensen drev från 1870 in det svenska jordbruket i en kris. Jordbrukskrisen fick många att övergå från spannmålsodling till kreatursskötsel och förädlade produkter, varvid bland annat mejerinäringen framstod som ett framtidsalternativ. Mejeribranschens utveckling kom också att bli betydande. Konsumtionsvanorna ändrade sig parallellt med och i växelverkan med mejeribranschens expansion. Mjölk kom att konsumeras färsk på ett helt annat sätt än tidigare, då ost och smörproduktion dominerat, med olika syrade mjölkprodukter som komplement. En annan konsumtionsförändring kom vid slutet av 1800-talet, då konsumenter över hela Europa började efterfråga ett smör med mildare, mer homogen smak. En rad svenska uppfinningar, som separatorn, extraktorn och radiatorn, hade möjliggjort det mer homogena smöret.¹³

På produktions- och marknadssidan samarbetade branschföreningen De svenska smörprovningarna och statsanställda smörkommissionärer för att marknadsföra det nya smöret i utlandet. Här kunde pastörisering ha blivit en konkurrensfördel, om tillräckligt många aktörer hade enrollerats till det ännu så länge svaga pastöriseringsnätverket och kunnat utnyttja det för att vinna marknadsfördelar. Så skedde nu bara till viss del. Vad vi ser är ändå begynnande nätverk, som sedan skulle komma att stärkas. Produktion och konsumtion samspelade, och omställningen drevs fram av innovationer inom mejerinäringen, ny lagstiftning och förändrade ekonomiska strukturer.

Något som underlättade innovationsspridningen inom mejerinäringen var de institutioner som började växa fram. Genom dessa institutioner bildades även grogrund för nätverks- och alliansbyggande. Ett exempel var Lantbruksakademien, som fungerade som statens förvaltningsorgan för jordbruk från 1849. Akademien bestod av lantbrukare, vetenskapsmän och myndighetspersoner. Uppdraget var att ”tända och sprida upplysning, för att befrämja undervisningen, uppmuntra idogheten, stadga erfarenheten, lätta utövningen och avhjälpa hindren i alla delar af Landthushållning”. Lantbruksakademien publicerade handlingar och skrifter om lant-hushållning och samarbetade även med hushållningssällskapen, som var ett slags halvprivata föreningar, vilka från 1855 fick statligt stöd. Hushållningssällskapen engagerade främst den lantliga eliten, vilket gjorde dem till inflytelserika och betydelsefulla aktörer. För att sprida kunskap om lantbruk, anställde hushållningssällskapen konsulenter av olika slag, husdjurs- och mejerikonsulenter för att bara nämna några.

Från 1880-talet var det även vanligt att sällskapen anställde länsmejeriskor och länsmejerister, som arbetade med att främja mejerinäringen i länet genom att praktiskt visa och undervisa i moderna tekniker inom mejeribranschen. Hushållningssällskapen stödde också etableringen av by- och andelsmejerier för att visa på mejerihanteringens möjligheter. Från 1890 etablerade staten lantbruksstyrelsen, som tog över det officiella uppdraget från Lantbruksakademien. Hushållningssällskapen fungerade efter det som lantbruksstyrelsens förlängda arm.¹⁴ Här ser vi hur Lantbruksakademien och hushållningssällskapen, och senare lantbruksstyrelsen, med sina inflytelserika medlemmar, kunde fungera som ett nätverk för kunskapsspridning tillsammans med de konsulenter, mejerskor och mejerister som hushållningssällskap och Lantbruksakademien hade anställda.

Andra informationskanaler var de allmänna svenska lantbruksmötena som kom igång under 1850-talet, och som blev mycket populära och välbesökta.¹⁵ Den här tiden var även de stora världsutställningarnas tid. Den första nordiska lantbrukskongressen hölls till exempel 1888 i Köpenhamn. Svenska företag hade redan tidigare medverkat på internationella utställningar, bland annat på mejeriutställningarna i Hamburg 1877 och

i London 1879.¹⁶ Både de allmänna svenska lantbruksmötena och utställningarna fungerade som arenor för allianser och kunskapsspridning. Det fanns alltså möjligheter att bygga nätverk som spände från det lokala till det nationella, till det globala.

Ytterligare en viktig aspekt av att bygga upp fungerande institutionella nätverk var utbildning. Lantbruksinstituten Ultuna och Alnarp, som erbjöd högre lantbruksutbildning, öppnades runt mitten av 1800-talet. Vid samma tid startades mejeriskolor för blivande mejerskor. Högre mejeriskolor öppnade vid både Ultuna och Alnarp 1882, och i Alnarp inrättades tio år senare ett statsunderstött mejeriinstitut.¹⁷ Staten tog alltså en aktiv del i uppbyggnaden av lantbrukets utbildningsväsende, även om omfattningen från början var blygsam.

Moderniseringen av jordbruket, med större inflytande från marknads- och penningekonomin, krävde mer specialisering och teoretiskt grundad expertkunskap. 1800-talets senare del var en tid då forskningen formaliserades och professionaliserades. Teknologi och naturvetenskap framstod som redskap för att vinna ekonomisk framgång och flera forskningsmiljöer växte fram, precis som nya discipliner; den teoretiska kemin styrdes till exempel mot praktiska tillämpningar inom jordbruket och blev till en egen disciplin – agrikulturkemi. På Experimentalfältet på norra Djurgården, som i Lantbruksakademiens regi skulle fungera som en mönstergård och en utbildningsinstitution, bedrevs även forskning, en inriktning som blev alltmer framträdande. Forskning bedrevs också vid laboratorier och kemiska stationer runtom i landet.¹⁸ Dessutom bedrevs forskning kring mjölk och mejerihantering vid AB Separators eget forskningslaboratorium i Tullinge. Här tog hushållningssällskapen aktiv del, men även staten hade stora intressen i forskningen och beviljade anslag till forskningsinstitut och laboratorier.¹⁹ Men det var fortfarande en liten värld, där samma personer ofta satt på flera positioner samtidigt och utbytet var stort mellan föreningar, det statliga och det privata.

Det var inte bara forsknings- och utbildningssystem som förändrades. År 1874 kom hälsovårdsstadgan, som gällde för hela Sverige, och året därefter kom epidemistadgan. I Stockholm började hälsovårdsstadgan inte gälla förrän 1878, och det första hälsovårdsnämnden gjorde var att inrätta hälsopolisen, som hade till uppgift att se till att hälsovårdsstadgan efterlevdes. Från 1882 hade hälsopolisen ett eget kemiskt laboratorium för att bland annat underlätta kontrollen av livsmedel, däribland mjölk, men det var först vid införandet av Stockholms matvarustadga 1905, som en effektivare kontroll kunde utövas. Andra faktorer som bidrog till bättre mjölkhygien var speciella järnvägsvagnar för transporter av mjölk, särskilda bestämmelser för hur mjölk skulle transporteras och lastas på båt samt större kontroll av mejerier och ladugårdar.²⁰ Samtidigt innebar dessa förändringar mot ökad kontroll att möjligheterna att skapa olika typer av allianser också stärktes.

Det vi ser här är alltså förutsättningarna, de institutionella ramarna, för att pastöriseringsförespråkare överhuvudtaget skulle kunna träda fram som aktörer, komma till tals, värva allierade och bygga nätverk. Att pastörisering kom att bli en så viktig fråga är delvis kopplat till mjölken och riskerna med en av de stora sjukdomarna på 1800-talet, tuberkulosen.

Tuberkulosen

Under hela 1880- och 1890-talen debatterades frågan om hur smittspridning gick till och huruvida det överhuvudtaget behövdes bakterier för att en sjukdom skulle bryta ut. De nya teorierna om bakterier som smittkälla blandades med de äldre teorierna om miasma, där hälsofarliga utdunstningar från träskmarker eller förruttnelseprocesser ansågs vara det som satte igång sjukdomar. Ljusa, välventilerade lokaler och god hygien sågs som ett sätt att hindra sjukdomar, vilket gick att förklara både i enlighet med miasma- och bakterieteorier.²¹ Dessa frågor diskuterades ofta i samband med tuberkulosen, som var en både kostsam och fruktad sjukdom vid den här tiden. Över 12 000 dödsfall årligen i tuberkulos kunde konstateras i Sverige runt 1896. En av debattörerna, författaren och riksdagsmannen Claes Adolf Adelsköld, ansåg att dessa siffror var för lågt räknade jämfört med utländsk statistik. Framför allt var Adelsköld oroad över de nationalekonomiska konsekvenserna av tuberkulosen, som drabbade så många i arbetsför ålder, gjorde dem arbetsoförmögna eller dödade dem, vilket uppfattades som ett hot mot nationens överlevnad.²² Här ser vi tydligt hur sambandet mellan hälsa och välstånd kunde artikuleras.

Tuberkulos smittar såväl från människa till människa som via baciller i damm eller i livsmedel som mjölk. Upphostningar utgör dock den största smittkällan. Tuberkulos är egentligen inte så smittsam, det krävs längre kontakt för att insjukna. Trånga bostäder, dålig kost och tungt arbete sätter ned motståndskraften. Spädbarn och de som redan är sjuka har inte heller ett fullgott immunförsvar och faller därmed lättare offer.²³ Även djur kan drabbas av tuberkulos, och från 1800-talets senare hälft fick sjukdomen allt större spridning bland svensk boskap. Husdjurstuberkulosen innebar stora kostnader för stat och lantbrukare. Det fanns också en oro kring huruvida denna kunde smitta människor, men den centrala frågan var att få högmjolkande, friska kreatursuppsättningar. Tuberkulos var vanlig vid stallning och förekom därmed ofta i mejeriintensiva delar av landet. I regel var det så att ju mindre besättningarna var, desto troligare var det att de skulle vara fria från tuberkulossmitta, så storstäderna var, med sin intensiva mjölkproduktion och sina ohygieniska stadsmejerier, överrepresenterade bland de tuberkulosdrabbade.²⁴

Veterinärer, lantbruksinstitut, lantbruksstyrelsen och hushållningssällskap följde alla ivrigt med i den internationella forskningen kring tuberkulos hos nötkreatur.²⁵ Ett flertal veterinärer över hela landet gjorde

mätningar och experiment som pekade i samma riktning, att tuberkulos var mycket smittsam och att mjölk till kalvar måste pastöriseras. Dessutom borde friska och sjuka djur hållas skilda åt. En rationell kreaturskötsel sågs som ett effektivt sätt att hindra tuberkulosen.²⁶ År 1898 lämnade lantbruksstyrelsen ett förslag angående förbud av försäljning av mjölk eller kärnmjölk som inte värmts upp till en viss temperatur. En ökad smittspridning hade nämligen kunnat konstateras i områden där andelsmejerier var vanliga, eftersom dessa skickade tillbaka kärnmjölk och skummjölk till bönderna. Det räckte med att en medlem hade tuberkulösa kor för att smittan skulle sprida sig till alla andra med den blandade mjölken. Även för andra sjukdomar, som mul- och klövsjuka, kunde denna metod ha gynnsamma effekter, menade lantbruksstyrelsen.

Vid den här tiden fanns pastöriseringsapparater ute på marknaden, och även mindre mejerier kunde finna lösningar för att pastörisera mjölken om de ville det, menade de som önskade införa obligatorisk pastörisering. De som inte ville införa pastörisering menade å sin sida att de tekniska problemen med pastöriseringsapparaterna och den förändrade smaken, som inte passade kundernas smakpreferenser, tillsammans med vetenskapens oklara ståndpunkt i pastöriseringsfrågan var skäl nog att inte investera i dyrbar utrustning.²⁷

År 1882 hade den välkände tyske medicinaren och bakteriologen Robert Koch förklarat att nötkreaturtuberkulos och människotuberkulos var samma sak. Många läkare och vetenskapsmän anslöt sig till Kochs syn på tuberkulosen, som därmed blev den rådande uppfattningen. Men på tuberkuloskongressen i London i juli 1901 lade Koch fram nya fynd, som visade att människotuberkulos inte var särskilt smittsam för djur. Utifrån ett flertal experiment, där bovina och humana tuberkelbaciller hade överförts på kor, grisar, åsnor, får och getter, fick Koch liknande resultat; de bovina var ytterst smittsamma för djur, de humana gav knappast något utslag alls. Experiment åt andra hållet gick naturligtvis inte att utföra, men för Koch talade resultaten sitt tydliga språk. Visserligen var frågan inte avgjord, men enligt den färgstarke medicinaren och professorn vid Karolinska Institutet, Salomon Eberhard Henschen, hade Koch sagt att han inte skulle ”vilja uppskatta betydelsen af infektion med mjölk, smör eller kött af tuberkulösa nötkreatur högre än betydelsen af ärftlig infektion, och jag anser det ej nödvändigt att vidtaga några åtgärder mot denna infektion.”²⁸ Om Kochs slutsatser var riktiga skulle det förstås få enorma konsekvenser, särskilt i storstäderna, där människor konsumerade kött och i synnerhet mjölk från tuberkulösa kor.²⁹

Efter Kochs uttalande tillsattes kommittéer och utredningar över hela världen för att utvärdera de nya rönen. I Sverige ställde sig utredningskommittén 1903 på Kochs sida. Deras försök visade i princip samma resultat som Kochs. Därför drog de slutsatsen att ”*åtminstone de ojämförligt flesta fall af de vanliga tuberkulosformerna hos människa uppkomma*

genom smitta med tuberkelbaciller, som härstamma från andra människor och icke från nötkreatur.”³⁰ Kommittén reserverade sig dock genom att säga att smitta eventuellt, i sällsynta fall, kunde förekomma från djur till människa, då vissa iakttagelser pekat i den riktningen. Själva hade de dock inte, trots ”ihärdiga försök”, stött på ett enda fall där en människa hade smittats av ett djur.³¹

Resultaten från undersökningarna bidrog till att göra pastörisering till en mindre viktig fråga, till och med helt onödig, enligt vissa bedömare. Vid sjätte internationella tuberkuloskongressen i Wien 1907 fanns det två läger: de som var övertygade om att det var ofarligt att konsumera mjölk och kött från tuberkulösa djur, och de som tvärtom trodde på ett starkt samband. Särskilt mjölken ansågs vara mycket känslig och hamnade därför i centrum för diskussionen. Senare skulle det visa sig att djuren även kunde föra vidare människotuberkulos, utan att själva ha djurtuberkulos.³² Tuberkulos i handelsmjölken förekom. Vanligast förekommande var den i sötmjolk och grädde, mindre vanlig i skummjolk. Dessutom överlevde gärna tuberkelbacillerna i ost och smör. I margarintillverkningen användes ister eller talg, vilket gjorde margarinet ännu mer utsatt för smittorisk, då talg och ister tillverkades av fett från slaktade djur, som mycket väl kunde vara smittade av tuberkulos.

Även många olika människosjukdomar kunde spridas via mjölken. Mjölkerskor och mejeripersonal med tuberkulos var ett faromoment, och från 1914 fick de som hade tuberkulos inte längre arbeta inom mejerinäringen. Straffpåföljden för den som anställde en sådan person gick från böter till näringsförbud.³³ Debatterna kring mjölkhygien kopplades ofta till kampen mot tuberkulosen. I dessa debatter hölls utlandet gång på gång som föredöme för kontroll av ladugårdar och mjölkförsäljning i kampen mot tuberkulosen.³⁴ Här hade pastöriseringsförespråkarna möjligheter att översätta oron för tuberkulosfaran och mjölken som smittbärare till att mjölk borde pastöriseras för att vara god och ofarlig. Detta leder oss till diskussionen kring vad som egentligen var god och ofarlig mjölk.

Den goda mjölken

Det var alltså en angelägen fråga att få fram säker mjölk. Många olika tester utfördes, bland annat med vätesuperoxid och andra kemikalier i mjölken för att konservera och eliminera bakterier. Dessa tester föll inte så väl ut. Det var svårt att finna rätt dos och rätt kemikalie utan att förstöra mjölken. Mejeriforskaren Christian Barthel, en av de främsta och mest aktiva forskarna inom mejeribakteriologin, utförde flera experiment med avseende på kemikalier och mjölk och effekten på tuberkelbaciller. Andra forskare utförde experiment med vätesuperoxid, som dock inte dödade tuberkelbacillerna. Den kände tyske läkaren och bakteriologen Emil von Behring försökte med formaldehyd i barnmjölk, men den mängd

som behövdes för att oskadliggöra tuberkelbacillerna skulle även göra mjölken odrickbar. Vissa forskare gjorde också försök att begränsa bakteriehalten och förlänga hållbarheten på mjölken med elström, men det var svårt att tillämpa i praktiken.³⁵

I sin klassiska studie över Stockholms livsmedelsförsörjning beskriver Yvonne Hirdman hur Stockholms hälsovårdsnämnd år 1879 utförde en undersökning av mjölken i stadens 700 mjölkmagasin. Inspektörerna påtalade flera exempel på dålig mjölk. Dålig mjölk var för inspektörerna vattenblandad mjölk eller mjölk med låg fetthalt; varken hygien eller bakteriehalt omfattades av undersökningen. År 1883 lät stadens sundhetsinspektör Richard Wawrinsky göra en mer ambitiös undersökning där en målsättning var att skapa kvalitetsnormer för mjölk. Även denna mjölkundersökning fokuserade främst på fetthalten i mjölken. De stora problemen låg dock i det hygieniska, hur mjölken hanterades. Bristerna var stora inom både produktion, distribution och försäljning.

Sundhetsinspektör Wawrinsky, som ansvarade för mjölkens kvalitet i Stockholm, ville inte driva igenom någon övergripande kontroll. Han hoppades på att allt skulle lösas på frivillig väg, genom privata initiativ från dem som ägnade sig åt mjölkhandel. Sådana initiativ förekom också. År 1880 vände sig Mjölkbolaget Audumbla till hälsovårdsnämnden och bad dem att kontrollera den så kallade barnmjölk som bolaget producerade för att på så vis kunna visa för sina kunder att barnmjölken verkligen var värd sitt högre pris. Varje månad publicerades för övrigt hälsopolisens mjölkundersökningar i Stockholmspressen för att informera om vilka handlare som sålt dålig mjölk.

År 1886 bildades Stockholms Mjölkkommission, som bestod av en läkare, en kemist, en veterinär och representanter för mjölkdistributörer och mjölkleverantörer. Det här var en frivillig, privat och ideell organisation, som ville övervaka handeln och verka för att utbudet av bra mjölk i staden ökade. Sundhetsinspektör Wawrinsky och Hildemar Albin Lidholm – ägaren till Stockholms vid den tiden största mejeri, Mjölkbolaget, som senare skulle bli Mjölkcentralen – låg bakom Stockholms Mjölkkommission. Stockholms Mjölkkommission satte upp vissa kriterier för vad som var god mjölk och hur den skulle produceras. Mjölken såldes sedan som ”kontrollmjölk”. En lite fetare kontrollmjölk salufördes som ”barnmjölk”, men båda sorterna marknadsfördes som särskilt rena, goda och hygieniska. Kontrollmjölken kom från utvalda ladugårdar där korna övervakades och mjölkades under vad som framställdes som ideala hygieniska förhållanden. Det gick dock inflation i barn- och kontrollmjölken; alla sade sig sälja den, men det var osäkert vilket ursprung den hade. Därför införde hälsovårdsnämnden nya, striktare regler för försäljning av kontrollmjölk i samband med att matvarustadgan infördes i Stockholm 1905.³⁶

Pastörisering började som bekant inom bryggeribranschen och var där ett etablerat förfarande då läkaren Edvard Selander 1898 började propa-

gera för steriliserade mjölkprodukter. Pastörisering vid höga temperaturer, 85–95°C, skulle ge sunda och hållbara produkter.³⁷ Denna metod framhölls också som en möjlig konkurrensfördel för att ge kunderna trygghet på en osäker marknad full av smutsig mjölk. Det fanns i samtiden föreställningar om att mjölkfusket var mycket utbrett. Anmälningar visar att mjölken blandades ut med vatten, eller ny med äldre för att dölja dålig lukt och smak, stärkelse blandades i grädden för att få den tjockare. Många fall drogs också inför rådhusrätten, men få blev dömda. Det var nämligen inte i sig hälsovådligt att blanda ut mjölk, och bara den som hade köpt mjölken kunde åtala, vilket medförde att försäljarna såg till att hälsopolisen fick mjölken gratis. Dessutom kunde alltid försäljarna hänvisa till att de själva köpt mjölken i god tro.³⁸

Gatuhandeln med mjölk var också en källa till dålig mjölk.³⁹ Särskilt vid torrt och blåsig väder var mjölken smutsig, eftersom den ofta förvarades i öppna kärl där små smutspartiklar – av bland annat hästbajs, som låg och skräpade på gatorna – lätt kunde blåsa ner. De som sålde mjölken stoppade också ner hela armarna i mjölkkärlen, så att smuts från kläder och händer föll ner i mjölken. Kundernas egna kärl var en annan källa till nedsmutsning, då dessa ofta var slarvigt diskade och fulla av gamla mjölkrester. På restauranter och caféer förvarades mjölken på sådant sätt att den lätt surnade.⁴⁰

Vid mejerikongressen i Budapest 1909 beslöts att en internationell kommission bestående av framstående experter skulle utarbeta föreskrifter för produktion och handel med mjölk. I den första rapporten kom vissa generella riktlinjer fram om att mjölk skulle komma från friska djur, som fick gott foder och vård. Mjölk från djur som fick medicin skulle inte användas. Mjölken skulle filtreras och avkylas direkt efter mjölkning. Fetthalt och andra kvaliteter skulle fastställas av de lokala myndigheterna. Bakteriehållten skulle kontrolleras och lukt, smak, färg och konsistens måste vara normala. Endast kunniga, renliga och fullt friska personer skulle få samsätta sig med mjölkens behandling.⁴¹ Alla dessa åtgärder var ett steg på vägen både mot en säkrare mjölk och mot att definitivt definiera okontrollerad mjölk som en hälsorisk.

Kvalitetsnormer hade betydelse för de kommersiella aktörerna. När vissa konsumenter tvekade att köpa mjölk svarade producenter och distributörer med just etablerandet av kvalitetsnormer för att skapa förtroende. Hur dessa normer skulle se ut rådde det delade meningar om. Det var även svårt att tala om någon enhetlig marknad; varken konsumenter, producenter eller distributörer hade någon egentlig gemensam linje, vilket gjorde det svårt för pastöriseringsförespråkarna att värva några inflytelserika allierade till sitt pastöriseringsnätverk.

Kampen om mjölkhandeln

Yvonne Hirdmans undersökning av Stockholms livsmedelsmarknad visar hur kaotisk den var, med sina många livsmedelsförfalskningar och sin dåliga hygien. Stockholms stadsfullmäktige tillsatte en livsmedelskommitté för att utreda frågan om stadens livsmedelsförsörjning. Ett problem med mjölkhandeln var att den med sin mångfald av aktörer var svår att överblicka.⁴²

År 1910 kom livsmedelskommittén med ett förslag om inrättandet av kommunala mejerier och en kommunalt kontrollerad mjölkhandel, liknande den som fanns för kött vid samma tid. Här fanns olika förslag om hur mejerierna skulle drivas. Antingen helt av kommunen, eller genom att andelsemejerier eller föreningar av mjölkhandlare skulle få driva mejerierna under stadens överinseende. Livsmedelskommittén föredrog en helt kommunaliserad lösning, då staden skulle kunna bestämma mjölkpriserna och på så vis få ner dessa. I samband med denna diskussion togs även frågan om pastöriseringens vara eller icke vara upp. Här fanns två huvudinvändningar: dels att den skulle fördyra mjölken, dels att pastöriseringen skulle döda även goda bakterier och att den därmed var en dålig lösning. Pastörisering fungerade bara med bra mjölk från början, hävdade stadsveterinär Sven Nystedt. Han ville därför se en kommunal lösning på mjölkfrågan, så att staden kunde inspektera hela processen. Gustaf d'Ailly, medlem av livsmedelskommittén och suppleant i slakthusstyrelsen, var helt emot frivillighet. Det hade inte blivit någon som helst effektiv kontroll med hjälp av frivillighet ifråga om köttet, så varför skulle mjölkhandeln vara bättre? Varken kommunaliserad mjölkhandel eller pastörisering blev dock av, då den nyligen inrättade slakthus- och saluhallsstyrelsen avstyrkte. Den viktigaste frågan bland de samtida debattörerna i stadsfullmäktige och i pressen ansågs ändå vara att säkra tillgången på mjölk; pris och hygien var sekundära frågor.⁴³

Under tiden fram till 1915 skedde mycket som påverkade mjölkhandeln. Flera lagar instiftades, som hade till syfte att skydda konsumenterna: Stockholms matvarustadga från 1905, giftstadgan från 1906 samt Lungsotslagen av 1914, som förbjöd tuberkulossjuka att arbeta med mejerivaror i någon form. Möjligheterna till kontroll och ingripande från myndigheternas sida ökade alltså markant. Fortfarande rådde osäkerhet om hur långt staden borde driva igenom kontrollen rent praktiskt och hur mycket den skulle få kosta. De flesta debattörer var ändå överens om att marknaden måste regleras. Frågan var bara hur. Kommunala, producentägda eller privata stadsmejerier var de mest omdiskuterade lösningarna. Läkare, veterinärer, lantbrukare och intresserade samhällsförbättrare gav sig in i debatten. Staden inrättade flera mjölkkommittéer med uppdrag att utreda frågan om stadens mjölkhandel. Men frågan fick sin lösning genom att Mjölkcentralen bildades utan stadens vetskap och utan stadens inblandning. Mjölkcentralen var en sammanslagning mellan det största privata

mejeriet, Mjölkbolaget, och flera andelsmejerier och lantbrukare. Till formen blev den en ekonomisk förening, ett producentkooperativ. Direktör Fredrik Benzinger från Mjölkbolaget drog upp riktlinjer för den nya Mjölkkentralen. Den skulle undvika ”skadlig konkurrens” och få ner kostnaderna till minsta möjliga genom koncentration. Den skulle satsa på kvalitetsbetalning för att höja den inkommande mjölkens kvalitet, men även dess kvantitet. Kvaliteten skulle också höjas genom en allians av vetenskap, industri och affärsmässighet ”till båtad för vårt folks hälsa”, så där fanns en social dimension också. Men viktigast av allt var minskade omkostnader och en rättvis prispolitik för att höja betalningen för mjölken till lantbrukarna.⁴⁴

Genom Mjölkkentralen fick Stockholms mjölkhandel en central aktör med mycket makt. Tiden fram till Mjölkkentralens bildande kan ses som en kamp mellan olika nätverk när det gällde att etablera både kvalitetsnormer och marknadspositioner.

Nya aktörer, nya allianser

Livsmedelstillgången upphörde att vara ett problem när kriget var över, men 1920-talet var en mörk period för bönderna. Priserna på jordbruksprodukter, i synnerhet spannmål, sjönk. Gamla och nya exportörer slogs på samma marknader. Under 20-talet började också mejerihanteringsnödåtgärder diskuteras. Debattinlägg talade om fallande mjölkpriser och förespråkade smörtullar.⁴⁵

För att få ordning på den dåliga mjölkförsäljningen startade svenska mjölkproducenter, mejerimän, läkare och veterinärer en intresseorganisation, Mjölkpropagandan. Den dominerande marknadsaktören, Mjölkkentralen, ställde sig i spetsen för Mjölkpropagandan. De båda organisationerna kom därmed att bli nära förbundna med varandra; personer på ledande poster i den ena organisationen återfanns även i den andra, och de samordnade till exempel reklamkampanjer. Mjölkkentralen ville föra ett ”allmänt upplysningsarbete” för att få folk att spendera mera på mat. Framförallt ville Mjölkkentralen förhindra att mjölk, grädde och smör ersattes av de billigare varorna vatten, konstgrädde och margarin. Försåtlig reklam från andra varusegment lockade folk att köpa silkestrumpor istället för mjölk, beklagade sig Mjölkkentralen, och de hade anledning att oroa sig.⁴⁶

En studie av hushållsbudgetar och hur de förändrades under 1910-, 20- och 30-talen visade att den vara som minskade mest var skummjölken, som såg en konsumtionsnedgång med 70–80 procent. Efter 1923 sjönk även konsumtionen av oskummad mjölk.⁴⁷ Mjölkpropagandan arbetade medvetet med att knyta kontakter med myndigheter, föreningar och yrkesgrupper som hade något med mejerinäringen att göra. Husmodersföreningarna och Mjölkpropagandan samarbetade till exempel regelbundet

beträffande kampanjerna för att höja konsumtionen av mejeriprodukter. Mjolkpropagandan propagerade också för att mejerierna skulle betala mjölken efter kvalitet, som både innefattade den redan etablerade fetthalten och det nyare kriteriet bakteriehalt.⁴⁸ Att Mjolkpropagandan nu ville se bakteriehalt som ett etablerat kvalitetskriterium bör onekligen tolkas som en öppning för pastöriseringsförespråkarna att enrollera Mjolkpropagandan i pastöriseringsnätverket.

Företrädare för mejeribranschen propagerade i *Landtmannen* för ökad centralisering för att få ner kostnaderna och höja kvaliteten i mejeribranschen i stort.⁴⁹ Driftsstatistik och hur denna skulle kunna förbättras för att höja effektiviteten i mejerierna började bli en viktig fråga från 1927. SCB:s mejeristatistik tog till exempel upp antalet mejerier i landet, mängden invägd mjölk, mjölkens användning och de framställda kvantiteterna av olika mejeriprodukter.⁵⁰ Professor Lars Fredrik Rosengren vid Alnarp beklagade sig över lantmännens ovilja och oförståelse inför kraven att höja mjölk kvaliteten för att få avsättning för det överskott av mejeriprodukter som Sverige producerade. Ett annat sorgebarn var transportererna, under vilka mejeriprodukterna inte kylades tillräckligt, vilket gav det svenska smöret dåligt rykte.⁵¹ Andra debattörer instämde: ”*något allvarligt måste göras för att rycka upp våra mejeriprodukters anseende* på den engelska marknaden” (kursivering i originaltexten).⁵² Här öppnades möjligheten att få pastörisering att bli något lika självklart associerat med kvalitet, lika oundvikligt som ordentlig kylning.

Pastörisering användes ofta i samband med och som ett tecken på modernisering. År 1929 invigdes de nya mejerilokalerna i Linköping, som beskrevs som landets modernaste och förnämsta landsortsmejeri. Här fanns apparater ”som arbetade självständigt” med bland annat långtidspastörisering av konsumtionsmjölken. Även den nya, moderna sektionspastören ”avsedd för konsumtionsmjölkens behandling i samband med en modern långtidspastör” nämndes.⁵³ Pastöriseringen var dock fortfarande problematisk och trots allt inte så allmänt spridd som dess förespråkare kunde önska. Mjölken kunde få en ”kokt” smak, som var svår att få bukt med. Det var också fråga om smakpreferenser: konsumenterna föredrog smaken av opastöriserad mjölk. Den pastörisering som förekom var främst avsedd att förlänga mjölkens hållbarhet. En sådan pastörisering erbjöd ingen absolut garanti för skydd mot tuberkelbaciller och kunde inte anses som ”tillräckligt verksam ur hygienisk synpunkt.”⁵⁴

Långtidspastörisering, däremot, kunde räknas som en säker metod, men fortfarande 1927 diskuterade fackmän om det var nödvändigt att införa denna typ av pastörisering för att skydda från smitta.⁵⁵ Pastöriseringsförespråkarna hade alltså fått de flesta att hålla med dem om att pastörisering var oskadligt, men de hade ännu inte fått fram sitt budskap att det var absolut nödvändigt att pastörisera för att uppnå en säker och god mjölk. Pastörisering och nötkreaturstuberkulos började däremot allt

oftare nämnas tillsammans, och staten deltog alltmer aktivt i bekämpandet av tuberkulos hos nötkreatur. Den betalade till exempel allt fler undersökningar av djur för att kontrollera smitta, då nötkreaturstuberkulos sågs som ett allvarligt hot mot det svenska jordbruket.⁵⁶

Den kommunala mjölkkontrollen i Stockholm baserades 1928 på matvarustadgan från 1905, hälsovårdsstadgan från 1919 samt Kungliga kungörelsen angående åtgärder mot tuberkulos i juvret hos nötkreatur av den 1 maj 1903 (mjölk från djur med juvertuberkulos fick inte säljas). Dessutom krävdes i Stockholm hälsovårdsnämndens tillstånd för att få öppna mjölkbutik eller mejeri. Försäljning av barn- och kontrollmjölk fordrade också tillstånd från hälsovårdsnämnden. Mjölk från sjuka djur, utspädd, illaluktande, illasmakande mjölk eller mjölk med bottensats fick inte säljas.⁵⁷

Det var fortfarande en kontroll baserad på lagar och förordningar som hade författats nästan trettio år tidigare. Mycket hade hänt under tiden. Pastöriseringsförespråkarna hade samlat argument och styrka. Nya krav fanns och en ny livsmedelsstadga efterfrågades. Förslagen till den nya livsmedelsstadgan redovisade som mål att ”skydda konsumenterna mot bedrägerier samt mot att er hålla hälsofarliga eller eljest mindervärdiga livsmedel.” Förslagen till livsmedelsstadga bestod dels av allmänna riktlinjer, dels av olika förordningar för vissa livsmedel, bland annat mjölk. Pastöriserad och långtidspastöriserad mjölk samt kontrollmjölk skulle redovisa ursprungsort. Mjölk från djur som var eller ens misstänktes vara sjuka skulle inte få säljas. Både öppen och klinisk tuberkulos hörde till de sjukdomar som borde medföra försäljningsförbud. Men tidningen *Landtmannen* oroade sig, då dessa åtgärder kunde ”föranleda stora svårigheter och förluster för djurägarna”.⁵⁸ Idén om att konsumenten borde skyddas hade alltså inte slagit igenom överallt.

Under 20-talet skapades nya allianser mellan lagstiftare och aktörer på en allt trängre jordbruksmarknad. Kvalitetsnormer användes för att stärka de svenska mejeriprodukternas ställning både på exportmarknaden och hemmamarknaden. Kvalitetsnormer användes även för att definiera bort vissa aktörer och på så vis minska konkurrensen. På så sätt samspejade återigen flera olika nätverk, som på olika vis hade nytta av pastöriseringsnätverket och därmed kunde enrolleras i detta.

Pastöriseringens triumf

Börskraschen 1929 fick ingen omedelbar betydelse för jordbruket, men allteftersom depressionens grepp över världen hårdnade stängdes exportmarknaderna, och i Sverige blev man alltmer intresserad av att skydda jordbruket. Priserna föll och exporten till England stoppades samtidigt som de arbetslösa svenskarnas köpkraft minskade.⁵⁹ Under 20-talet hade Sveriges handelsförbindelser med Tyskland fått allt större betydelse, och

en stor del av exporten gick just till Tyskland, men från 1930 avstannade även den handeln, då Tyskland införde importtullar.⁶⁰ När exportmarknaderna försvann blev det ännu viktigare att få avsättning för sina produkter. En väg att gå för att klara sig var centralisering och pastörisering. År 1932 kom nämligen utspelet som vände hela debatten till förespråkandet av ett pastöriseringsobligatorium. Sveriges Allmänna Lantbrukssällskap, SAL, lämnade en skrivelse till kungen:⁶¹

Det är icke att vänta, att konsumenterna skola livligt efterfråga en vara, synnerligen så viktig som mjölk, så länge denna saluhålles i ur hygienisk och hushållssynpunkt ogynnsam beskaffenhet. Utan trygghet mot smittas överförande och hållbarhet, så att intet behöver förfaras, kan mjölken aldrig få den plats bland livsmedel, som den annars vore värd.

Tyvär salubjudes ännu överallt mjölk, som brister häri och på många ställen ej ens fyller de enklaste fordringar. Vid många tillfällen ligger detta starkt hindrande i vägen både för organisationsarbetet i mejerihanteringen och vid arbetet för ökad användning av mjölk i hushållen.⁶²

Långtidspastörisering framställdes som ett billigare, men fullgott, alternativ till kontrollmjölken. Utvecklingen kunde dock inte lämnas åt sig själv, argumenterade SAL, då ”Både konsumenter och producenter hava mångenstädes ringa intresse härför; fördomar och privatintressen lägga hinder i vägen.” SAL argumenterade här för ett pastöriseringstvång, där ingen mjölk utom kontrollmjölk fick lämnas utanför. Att låta producenterna sälja direkt till konsumenterna ansåg SAL inte gynnade någon.⁶³

Regeringen beställde en mjölkutredning med anledning av SAL:s utspel. Mjölkutredningen av år 1933 lämnade ett betänkande med förslag om att konsumtionsmjölken skulle pastöriseras. Anledningen som angavs var att mjölken borde göras smittofri för att så kunna öka konsumtionen. Att få fram smittofri mjölk kunde ske antingen genom att kontrollera produktionsplatsen eller genom att pastörisera mjölken. Det senare var betydligt enklare och billigare. Försäljningen av kontrollmjölk och mjölk från besättningar som var anslutna till den statliga tuberkulokampen borde dock undantas, ansåg mjölkutredningen. Pastöriseringstvånget framställdes generellt som en säkerhetsåtgärd mot smittsamma sjukdomar. Invändningarna mot pastörisering avfärdades av utredningen. Då hållbarheten för pastöriserad mjölk är längre, kunde den även ses som en konkurrensfördel.

Svenska Mejeriernas Riksförbund, SMR, gjorde en sammanställning över Sveriges anslutna mejerier, och de 730 undersökta mejerierna uppgav att 76,6 procent av mjölken de sålde var pastöriserad.⁶⁴ SMR gav 1939 ut en broschyr, ”Varför pastöriserad mjölk?”, för att få konsumenterna att acceptera den nya mjölken. Upplýsningen gick ut på att berätta om mjölkens betydelse som viktigt livsmedel och om att fastän infektioner var

sällsynta, så ville mejeribranschen absolut inte riskera konsumenternas hälsa. Hygien var numera ett honnörsord inom all mejerihantering. Vetenskapsmännen hade under årtionden arbetat för att finna tillförlitliga sätt att göra mjölken fullkomligt säker, utan att dess naturliga egenskaper förstördes.⁶⁵ Vetenskapen legitimerade här den pastöriserade mjölken. Broschyren använde sig även av andra signalord för att visa hur väl den följde med sin tid; ”modern” och ”hygienisk” är typiska sådana ord. Det vi ur ett Latourskt perspektiv kan se här är hur varken samhälle eller vetenskap kan användas som enda förklaringsmodell till pastöriseringens genomslag. Istället är detta resultatet av en samverkan som bättre förstås ur ett aktörs-nätverks-perspektiv.

1930-talet var pastöriseringens årtionde. Flera stora organisationer ställde sig bakom kravet på obligatorisk pastörisering. Regeringar lyssnade, och till sist kom den mejeristadga som förde med sig pastöriseringsobligatoriet. Låt oss titta på en av de aktörer som pastöriseringsförespråkarna definitivt kom att alliera sig med under 30-talet: den statliga kampen mot nötkreaturstuberkulosen. År 1936 gav Isak Jundell ut en debattskrift för att öka stödet för den statliga tuberkuloskampen, *Nötkreaturstuberkulosens betydelse för människotuberkulosen*. Jundell åtnjöt vetenskapligt anseende och hade tidigare varit en av de tre vetenskapliga experter som ingick i den kommitté som undersökte Kochs kontroversiella uttalande om att människo- och nötkreaturstuberkulos var så väsensskilda att det inte kunde förekomma smitta. Det intressanta med denna skrift är hur den lyfte fram vissa siffror och tidiga undersökningar som tydligt pekade på hur farlig och smittsam tuberkulosen var, och på hur opastöriserad mjölk här spelade en central roll. Samma skrift hänvisade även till prov tagna på handelsmjölk i olika storstäder i Europa 1932, som visade halter av tuberkulös mjölk på mellan två (Milano) och trettio procent (Berlin).⁶⁶

Jundell var på intet sätt ensam. Flera veterinärer oroade sig över nötkreaturstuberkulosens utbredning. Statistik hämtad från slakthusen i Stockholm, Eskilstuna, Malmö, Linköping och Göteborg 1934 visade skrämmande resultat. I både Stockholm och Eskilstuna var över fyrtio procent av djuren tuberkulösa. Malmö och Linköping låg båda runt trettio procent, medan siffrorna i Göteborg låg runt tjugo procent. Dessa siffror visade ändå på att tuberkulosen var på väg att sjunka jämfört med tidigare år. Oroande var dock att ingen av de tuberkulösa korna hade diagnostiserats under sin livstid. Det var först vid slaktbesiktningen som det uppdagades.

”Infektionsmöjlighet för människor speciellt för barn betvivlas numera av ingen. Den smittfara, som uppkommer genom att dylik mjölk utan föregående behandling direkt tillhandahålls konsumenten – vilket bevisligen förekommit t. o. m. inom vissa städer – torde föranleda vederbörande myndigheters ingripande inom snar framtid.”⁶⁷ Detta uttalande

kom 1935, då de flesta debattörer ansåg att pastörisering var en nödvändighet; det uttrycktes i tidningen *Landtmannen*, där många storjordbrukare och inflytelserika debattörer redan gett pastöriseringen sitt stöd. De som sökte vinna anhängare för ett starkare stöd till tuberkuloskampen hade dessutom all anledning att visa hur farlig, smittsam och dyr tuberkulosen var för hela samhället. De som ville få igenom obligatorisk pastörisering hade även intresse av att framhålla den bovina tuberkulosens faror. Dessa två intressen kunde här gå samman och dra åt samma håll – obligatorisk pastörisering.

Mellan marknad och lagstiftning

Hur kunde det komma sig att det tog så lång tid innan staten införde pastöriseringstvång, när det var så allmänt känt att mjölk kvaliteten var urusel och att opastöriserad mjölk kunde vara en smittkälla? Det fanns förslag på alternativa sätt att producera smittfri mjölk. Vissa metoder, som buddiseringen – där vätesuperoxid tillsattes mjölken – visade sig rentav vara farliga, medan andra – som att behandla mjölken med elström – kanske hade kunnat utvecklas till något. Att just pastöriseringen skulle bli det självklara valet var inte alls självklart. Från det att Koch identifierade tuberkelbacillen 1882 till dess att pastöriseringstvånget trädde i kraft 1939 skedde en stor förändring. Till att börja med tog det lång tid innan alla var övertygade om att tuberkulos verkligen orsakades av smittsamma tuberkelbaciller. Flera stora vetenskapliga strider utspelade sig, i synnerhet åren närmast efter sekelskiftet 1900. Startskottet var Robert Kochs uttalande om att bovin tuberkulos inte kunde smitta människor.

I kölvattnet av dessa diskussioner uppstod konflikter kring mjölkhygien och det bästa sättet att producera frisk mjölk. Pastöriseringsförespråkare och pastöriseringsmotståndare argumenterade utifrån fundamentalt olika världsbilder. De förra argumenterade utifrån ett moderniserings- och rationaliseringsperspektiv, där den nya tiden, vetenskapen, representerade något positivt. För dem var mjölk ett näringsämne. De senare såg mjölken som levande materia som skulle skyddas från moderniseringens häxkittel. Gränserna mellan förespråkare och motståndare var ändå flytande; det fanns de som la sig mitt emellan de två lägren, som pendlade mellan de två.

Men det var även en tid då flera aktörer kämpade om hur samhället skulle se ut. Det skedde dessutom en hel del attitydförändringar till vad medborgarna kunde och borde förvänta sig av det allmänna. Hur mycket skulle staden eller staten gripa in i mjölkhandeln? Här fanns två parallella tendenser. Dels den frivilliga vägen, där allt skulle ske på privata, frivilliga initiativ. Dels den kommunala vägen, där staden – och senare staten – skulle ta huvudansvaret. Intressant är hur kommunala gas- och vattenverk användes som förebilder av dem som ville se en kommunal

mjölkhandel. Kommunen eller staden ansågs vara den aktör som bäst kunde garantera säkerhet och kontroll utan att missbruka sin monopolställning, menade de debattörer som helst ville se en kommunal lösning. De som talade om frivillighet gjorde det främst utifrån argument som att låta marknaden styra sig själv, med minimal inblandning från stat och myndigheter.

Mjölktillgången var en annan fråga som påverkade pastöriseringsdebatten. Före, och ännu mer under, första världskriget var bristen på mjölk och frågan hur staden och mejeribranschen skulle lösa mjölktillförseln det centrala. På 20-talet var mjölkbrist inte längre ett problem i och med att delar av jordbruket hade moderniserats och det överskott som producerades kunde exporteras. Men orosmolnen började torna upp sig och centraliseringsivern trädde in. Med börskraschen 1929 och den allmänna depressionen på 30-talet stängdes exportmöjligheterna samtidigt som hemmamarknaden minskade till följd av arbetslöshet. Det gjorde att de stora jordägarna slog sig samman och sökte driva fram mer centralisering och högre moderniseringskrav för att på så vis sanera mjölkhandeln från små, ”illojala” konkurrenter. Det är i detta ljus som jag har tolkat SAL:s utspel 1932 om pastöriseringsobligatorium. Den statliga tuberkuloskampan, som intensifierades under 20- och 30-talen, hade också sin betydelse för att medvetandegöra och sätta nötkreaturstuberkulosen på dagordningen, och därmed för att aktualisera frågan om mjölk som smittbärare.⁶⁸

Flera olika faktorer samspelade för att driva igenom pastöriseringsobligatoriet. Om vi ser på det ur Latours aktörs–nätverks-perspektiv, så var det först under 30-talet som pastöriseringsförespråkarna hade lyckats samla tillräckligt många aktörer som ansåg sig ha nytta av att driva pastöriseringsfrågan. De gjorde det sällan utifrån några alltigenom altruistiska motiv; snarare använde de sig av pastöriseringsfrågan för att driva sina egna agendor. Ur det perspektivet var pastöriseringsförespråkarna inte de som dominerade debatten eller vann några strider. Vad de däremot gjorde, var att de lyckades driva igenom ett pastöriseringsobligatorium. Stora, tunga organisationer som SAL och SMR såg pastöriseringsfrågan som ett sätt att slå ut mindre aktörer från en marknad som de ansåg vara för liten för alla mjölkproducenter. De ville se en centraliserad marknad, som först och främst tog tillvara på producenternas intressen. Mjölkcentralen, som redan i praktiken hade en monopolställning, såg denna stärkt av pastöriseringsobligatoriet i tider av hårdnande konkurrens. Producenternas oro var betingad av händelser utanför landets gränser: depressionen och jordbrukskrisen, som stängde exportmarknaderna med fallande jordbrukspriser som följd. Den dominerande ställning som de stora bondekooperationerna fick, hade de dock inte kunnat få utan stöd från staten, bland annat genom mjölkregleringen.

Här ser vi definitivt styrkan i de nätverk som agerade för att driva igenom mjölkregleringen och den nya mejeristadgan med det tillhörande

pastöriseringsobligatoriet. Många av aktörerna innehade politiska positioner eller utnämndes till sakkunniga eller utredningsmän, så att de hade möjlighet att driva igenom mjölkregleringen och den nya mejeristadgan. De hämtade tyngd från andra aktörer i nätverket, vilka fanns vid lantbruksinstituterna eller forskningslaboratorierna. Dessa skrev i tidskrifter, satt med i utredningar eller fungerade som sakkunniga.

Den statliga tuberkuloskampen kunde också använda sig av pastöriseringsförespråkarna och anslöt sig därmed till deras nätverk. Om den statliga tuberkuloskampen skulle få fortsatt starkt stöd, så var det en fördel om den även kunde visa hur farlig husdjurstuberkulosen var för människor. Om andra absolut krävde pastörisering för att eliminera möjliga tuberkelbaciller, så måste ju dessa vara ett reellt hot. Naturligtvis var det inte bara cynism och egen vinning som drev aktörerna i nätverket att agera för obligatorisk pastörisering. Många var verkligen övertygade om att det var det bästa sättet att skydda människor och djur och komma tillrätta med problemen med tuberkulos och dålig mjölkqualität. De ville se god mjölk, friska människor och friska djur. Men det är intressant att det krävdes så många samverkande faktorer, så många samverkande aktörer, innan den obligatoriska pastöriseringen var ett faktum.

*

Om vi istället vänder blicken mot idag och våra problem, så kan de nog tyckas minst lika skrämmande, och dagens aktörer på livsmedelsmarknaderna minst lika cyniska som dem som ansåg, att lite tuberkelbaciller i mjölken måste man väl ändå tåla. Debatten kring galna kosjukan och oviljan att ta tag i problemen med jordbruk och livsmedelsindustri är talande. Grisar som göds med antibiotika. Kycklingar som får foder med dioxin. Kalvar som inte kan gå. Frågan är om inte vår djurhållning brottas med minst lika allvarliga problem som djurhållningen vid förra sekelskiftet. Då som nu tvekar politiker och beslutsfattare inför tvingande lagstiftning och försöker jämka mellan producent- och konsumentintressen. Då som nu agerar lobbygrupper för att driva igenom sina agendor. Då som nu finns forskare som inte är överens om vad som är farligt respektive ofarligt för människor och djur. Då valde man centralisering och rationalisering som utvägar. Idag har överrationaliseringen gett oss nya problem. Gårdagens lösningar är ibland morgondagens problem.

Summary

The delayed triumph of pasteurization. By Jenny Lee. This article discusses the public debate about pasteurization in Sweden from the 1880s to the 1940s. It attempts to discern the intricate interaction between scientific knowledge, commercial interests, and political agendas in policy-

making and legislation from an actor–network perspective. The article discusses how the different alliances were formed, that finally ensured the success of compulsory pasteurization. These alliances were in part dependent on an institutional framework that evolved over time. The threat of tuberculosis remained important throughout the whole period and helps us understand why pasteurization became such an issue. Notions of quality also play a part in understanding the history of pasteurization and the history of the urban milk supply, with its commercial and municipal actors.

From the 1880s to the 1920s, a semi-consensus is established within the scientific community. There is agreement that bacteria do exist, that milk may indeed transmit infections – in particular tuberculosis – and that pasteurization is a practical and comparatively cheap way of making milk safe. The technical difficulties in the pasteurization process are also overcome during this period. But the commercial interest in pasteurization is weak. The political initiative is also lacking. Not until the 1930s does a strong pasteurization lobby appear, that joins commercial, political, and scientific interests. The downturn of the world economy helps bring about this change of attitude, but it is the conjuncture of commercial, political, and medical aspects that tips the scales in favour of pasteurization.

Noter

1 När Latour talar om svarta lådor avses hur en allians, ett nätverk, har lyckats etablera något som en ovedersäglig sanning, som en självklarhet som inte behöver testas eller ifrågasättas. Att jorden är rund och att vatten fryser till is vid noll grader Celsius är exempel på sådana påståenden. Se Bruno Latour, *Science in action* (Cambridge, Mass., 1987), 1–17, 145–76.

2 Empirin är avgränsad till tryckta texter i frågan från perioden 1880–1940. Till dessa hör särtryck från tidskrifter som Svenska Läkaresällskapets tidning *Hygiea*, föredrag och rapporter från mejerikongressen i Stockholm 1911, debattinlägg om tuberkulosfaran och hur den borde hanteras. Det är texter om olika typer av pastörisering och dessas för- och nackdelar. Tidskriften *Landtmannen*, som utkom från 1918, var den största tidningen om lantbruk, och där har årgångarna 1918–39 undersökts.

3 Latour, *Science*, 7–17, 29–44.

4 *Ibidem*, 45–62.

5 *Ibid.*, 63–100.

6 *Ibid.*, 145–76.

7 Bruno Latour, *Les microbes: Guerre et*

paix. Suivi de Irréductions (Paris, 1984), 24–40.

8 *Ibidem*, 153 ff.

9 *Ibid.*, 159 ff.

10 Peter J. Atkins, "The pasteurization of England: The science, culture and health implications of milk processing, 1900–1950", i *Food, science and regulation in the 20th century*, eds David Smith & Jim Phillips (London, 2000), 37–51; Peter J. Atkins, "Milk consumption and tuberculosis in Britain, 1850–1950", i *Order and disorder: The health implications of eating and drinking in the nineteenth and twentieth centuries*, ed. Alexander Fenton (East Linton, 2000), 83–95; Peter J. Atkins, "White poison: The health and consequences of milk consumption", *Social History of Medicine* 5 (1992), 207–27; Peter J. Atkins, "Sophistication detected: Or, the adulteration of the milk supply, 1850–1914", *Social History* 16 (1991), 317–39.

11 Se till exempel L. Margaret Barnett, "The People's league of Health and the campaign against bovine tuberculosis in the 1930s", i Smith, 69–82; François Vatin, *L'industrie du lait: Essai d'histoire économi-*

que (Paris, 1990); Jan Åke Staffansson, *Svenskt smör: Produktion, konsumtion och utrikeshandel 1861–1913* (Lund, 1995).

12 Melanie DuPuis, *Nature's perfect food: How milk became America's drink* (New York, 2002); Håkan Jönsson, *Mjolk: En kulturanalys av mejeridiskens nya ekonomi* (Eslöv, 2005).

13 Vatin, 39–47.

14 Mats Morell, *Det svenska jordbrukets historia*, 5 vol. (Stockholm, 2001), IV, 142 ff.

15 Ibidem, 77 ff.

16 Herman Juhlin-Dannfelt, *Kungl. Lantbruksakademien 1813–1912*, 2 vol. (Stockholm, 1913), II, 80 f.

17 Morell, särskilt 147 f., 152 f.

18 Erland Mårald, *Jordens kretslopp: Lantbruket, staden och den kemiska vetenskapen 1840–1910* (Umeå, 2000), 68–77.

19 Kirsti Niskanen, *Godsägare, småbrukare och jordbrukets modernisering: Södermanlands län 1875–1935* (Stockholm, 1995), 131.

20 Magnus Herrlin, *Berättelse om hälsopolisens i Stockholms verksamhet 1878–1928* (Stockholm, 1929), 15, 41, 65 ff.

21 Ulrika Graninger, *Från osynligt till synligt: Bakteriologins etablering i sekelskiftets svenska medicin* (Stockholm, 1997), 195 ff.

22 Claes Adolf Adelsköld, *Tuberkulosfaran i Sverige och förslag till dess minskning* (Stockholm, 1904), 3 f.

23 Britt-Inger Puranen, *Tuberkulos: En sjukdoms förekomst och dess orsaker: Sverige 1750–1980* (Umeå, 1984), 5–16.

24 Lars Fredrik Rosengren, *Svenska jordbrukets bok: Illustrerad handbok för jordbruket och dess binärningar* (Stockholm, 1927), 526 ff.

25 Som exempel kan nämnas att statens konsulent vid bekämpandet av tuberkulos hos nötkreaturen, Gustaf Regné, och föredraganden av tuberkulinärenden hos Lantbruksstyrelsen, veterinären Olof E. Stenström, 1902 skickades iväg på en studieresa till Marburg för att studera hur den kände tyske professorn Emil von Behring gjorde sina försök att immunisera kor mot tuberkulos. Se Gustaf Regné, *Redogörelse för i Sverige vidtagna åtgärder till förekommande och hämmande af tuberkelsjukdomen hos nötkreatur 1903* (Norrköping, 1903), 11 ff.

26 Ibidem, 332–39.

27 Gustaf Regné, *Redogörelse för i Sverige vidtagna åtgärder till förekommande och*

hämmande af tuberkelsjukdomen hos nötkreatur 1897–1898 (Norrköping, 1898), 324 ff.

28 Samuel E. Henschen, ”Undersökningar rörande förhållandet mellan människotuberkulos och nötkreaturtuberkulos / utförda af den af Kungl. Medicinalstyrelsen tillsatta kommittén: S. E. Henschen, I. Jundell, Josef Svensson”, *Meddelanden från Kungl. Medicinalstyrelsen* (Stockholm, 1909), 6.

29 Ibidem, 5 ff.

30 Ibid., 76.

31 Ibid., 76 ff.

32 Yvonne Hirdman, *Magfrågan: Mat som mål och medel. Stockholm 1870–1920* (Stockholm, 1983), 179 ff.

33 Rosengren, *Jordbruket*, 539 ff., 581 f.

34 Försöken att begränsa tuberkulosens spridning i Europa genom myndighetskontroll uppkom efter att Koch identifierat tuberkelbacillen. År 1890 utfärdades ett cirkulär om skyddsåtgärder mot tuberkulos i Preussen. Liknande åtgärder vidtog i Bayern 1894 och i Belgien 1895. I Norge antogs en skyddslag mot tuberkulos 1895. I Frankrike satsade man på upplysningskampanjer i spåren av kongresser 1889–91 och 1893. Se Adelsköld, 7 f.

35 Rosengren, *Jordbruket*, 413 ff.

36 Hirdman, 176 ff.

37 Nils Edvard Selander, *Om nödvändigheten af att sterilisera mjölk och grädde såväl för dagligt behov som för mejeribehov* (Stockholm, 1898), 7 ff.

38 Hirdman, 175 f.

39 Mjolk fortsatte att säljas på öppen gata fram till 1911, då gatuhandeln med mjölk förbjöds i lag. Se Stockholms Stadsfullmäktiges handlingar 1910, utlåtande nr 224.

40 C. O. Regné, *Erfarenheter vid mjölk-kontroll* (Stockholm, 1908), 14 ff.

41 A. Lam, ”Hvilka allmänna fordringar kunna ställas på frisk, kondenserad och torkad mjölk, afsedd för direkt konsumtion?”, *Fédération internationale de laiterie: 5:te internationella mejerikongressen: Stockholm 28 juni–1 juli 1911* (Stockholm, 1911), 1 f.

42 År 1912 kom mjölken från 3 000 olika gårdar runt staden, från runt 150 mejerier och uppsamlingsställen i landsorten. Antalet leverantörer var mellan 3 000 och 5 000, mellanhänderna 14 000, vilket inkluderade 1 286 mjölkbutiker. Se Hirdman, 185 f.

43 Ibidem.

44 Ibid., 70.

- 45 Se till exempel Gustaf Leufvén, ”Mejerihanterings nödläge”, *Landtmannen* (1920), 755.
- 46 Niskanen, 65 f.
- 47 Ibidem, 26 f.
- 48 Ibid., 68.
- 49 ”Centralisering”, *Landtmannen* (1926), 470 f.
- 50 Ludvig Nannesson, ”Driftsstatistik”, *Landtmannen* (1927), 309 ff.
- 51 Lars Fredrik Rosengren, ”Vår mejerihanterings framtid”, *Landtmannen* (1926), 875.
- 52 Oscar Hesselberg, ”Svenska smörhandels centralisering”, *Landtmannen* (1926) 877.
- 53 ”Nytt mejeri i Linköping”, *Landtmannen* (1929), 950.
- 54 Christian Barthel, ”Långtidspastörisering av mjölk”, *Meddelanden från Centralanstalten för försöksväsendet på jordbruksområdet* 117 (Stockholm, 1915), 3 f.
- 55 Rosengren, *Jordbruket*, 406 f.
- 56 Ibidem, 548 f.
- 57 Herrlin, 65 ff.
- 58 ”Livsmedelsstadgan”, *Landtmannen* (1922), 293 f.
- 59 Morell, 162 f.
- 60 Niskanen, 24.
- 61 SAL samlade främst de större jordägarna och lantbrukarna. Det var alltså redan inflytelserika medlemmar som slog sig samman, vilket gav organisationen extra tyngd.
- 62 ”Vår animaliska produktion måste beredas skydd: Lantbrukssällskapets framställning till Kungl. Maj:t.”, *Landtmannen* (1932), 42.
- 63 Ibidem, 42, 49 f.
- 64 ”Pastörisering av konsumtionsmjölk”, *Landtmannen* (1936), 105 f.
- 65 ”Varför pastöriserad mjölk?”, *Landtmannen* (1939), 914 f.
- 66 Ibidem, 12 f.
- 67 Gussarsson, ”Tuberkuloskampen”, *Landtmannen* (1935), 623.
- 68 Niskanen, 133.

Vetenskap och livsmedelsindustri

*Svenska institutet för konserveringsforskning*¹

Gustav Holmberg

Det finns en mångfald av aktörer i det livsmedelstekniska systemet.² Svenska institutet för konserveringsforskning, SIK, existerade i ett heterogent sammanhang, och därför är det relevantt att inledningsvis i en uppsats om SIK:s tidiga historia relatera till några begrepp och angreppssätt inom vetenskapshistoria och angränsande delar av *science and technology studies*, som utvecklats för att beskriva heterogena vetenskapliga sammanhang.

Till att börja med kan konstateras att vetenskapliga discipliner sällan är homogena. De består ofta av subdisciplinära grupperingar som utmärks av olika slags vetenskapliga ideal, olika slags metoder, olika instrumenttyper och arbetssätt. Dessa subkulturer kan, som Peter Galison argumenterat för, innehålla mycket av det som utmärker en forskares identitet. Forskare från olika områden möts emellertid i det Galison kallat utbyteszoner (*trading zones*) för att lokalt koordinera vetenskapliga praktiker. Men det är inte enbart inom en disciplin som det finns heterogenitet, utbyteszoner och möten mellan skilda vetenskapliga kulturer; de kan även uppstå mellan olika discipliner eller mellan vetenskapliga grupperingar och aktörer som normalt sett inte räknas till vetenskapen. I ett fall som detta är det snarare sådant extradisciplinärt utbyte som är det relevanta. Dessa möten underlättas av framväxten av gränsorganisationer (*boundary organizations*), mäklande organisationer som knyter samman olika delar av ett heterogent forskningsorganisatoriskt landskap. Gränsorganisationerna bidrar till samproduktionen av vetenskaplig och samhällsordning; i praktiken utgör de en organisatorisk hemvist för de utbyteszoner som finns mellan olika slags aktörer i ett heterogent vetenskapligt system.³

I Sverige skapades Svenska institutet för konserveringsforskning, SIK, och ett flertal andra industriforskningsinstitut vid mitten av 1940-talet. Förutom SIK grundades bland annat institut för forskning inom massa och papper, träteknik, metallteknik, jordbruksteknik, cement och betong, textil och grafisk teknik. Instituterna kan beskrivas som gränsorganisationer med en uppsättning kontaktytor åt olika håll, som samtidigt kunde stödja olika aktörers dagordningar. Institutens uppgift var att bedriva samhällsrelevant forskning genom att forskare från det akademiska systemet tog sig an frågeställningar som ansågs önskvärda ur industrins och samhällsekonomin synvinklar. De samfinansierades av stat och industri. Den

här uppsatsen tar upp de forskningspolitiska överväganden som var relevanta när SIK grundades, något av den tidiga verksamheten vid SIK samt institutets funktion som en plattform, där livsmedelsteknologerna kunde argumentera för sitt områdes relevans. En större undersökning av verksamheten vid flera av dessa institut är önskvärd, och skulle ge ytterligare insikter i hur relationerna mellan stat, industri och forskning formades i efterkrigstidens Sverige.

SIK:s tillkomst: argument för konserveringsteknisk forskning

Mitten av 1900-talet var en tid av förvandling av forskningssystemet. Inspiration hämtades från bernalismen, idén om forskningen som samhällsomdanande kraft, torgförd av brittiska mellankrigsmarxister men sedan omfattad över större delen av det politiska spektrat. Ytterligare påverkan i denna riktning kom från världskriget, då det blivit uppenbart för politiker i många länder att naturvetenskap i allmänhet och vetenskapsbaserade teknologier som radar och atomteknologi i synnerhet spelade stor roll för krigets utgång. Det kalla krigets hotbilder bidrog sedan till ökat resurstillflöde till naturvetenskap och teknik. De industrialiserade länderna, såväl i Väst som Öst, antog under den tidiga efterkrigsperioden en forskningspolitisk doktrin som såg naturvetenskap och vetenskapsnära teknikutveckling som centrala drivkrafter i samhället och ekonomin. Det etablerades en konsensus kring att staten skulle involveras i den vetenskapliga processen genom att i större utsträckning finansiera naturvetenskaplig, teknisk och medicinsk forskning, ofta med grundforskningsinriktning.⁴

Även i Sverige skapades nya organ för att hantera och finansiera forskningen sedan Utredningen rörande den tekniskt–vetenskapliga forskningens ordnande – ”den malmska utredningen” – lämnat sina förslag. I utredningen samlades ledamöter från näringsliv, byråkrati, ingenjörskårens organisationer, universitet, riksdag. Den leddes av Gösta Malm och involverade bland andra The Svedberg och Edy Velander. Utredningen pekade på betydelsen dels av övergripande samordning av den tekniska och vetenskapliga forskningen, dels av att statsmakterna satsade på den långsiktiga finansieringen av forskningen.

Forskningsråden inrättades. Först tillkom TFR, sedan MFR, JFR, NFR, SFR och sist Humanistiska forskningsrådet.⁵ Forskningsråden kom att innebära en expansion av resurserna till forskning i Sverige. Även om det fanns åsikter om vetenskapens samhällsnytta i botten, så handlade rådets verksamhet ofta om en fördelning av forskningsmedel enligt en vetenskapsintern *peer review*.⁶ Utredningen menade att det behövdes en annan typ av organisation vid sidan av råden, vars syfte skulle vara att stödja och utföra forskning som var mer inriktad på de önskemål som fanns i olika industriella sektorer. Efter utredningens noggranna genomgångar av

förutsättningarna för forskning och forskningsresultatens implementering i de industriella sektorernas verksamhet, ansågs sådana satsningar ge god avkastning på satsade offentliga medel. Ett flertal sådana institut skapades.

De forskningsorganisatoriska nydaningarna under 40-talet behöver inte tolkas som ett radikalt brott. Det går att argumentera för en viss kontinuitet i den svenska forskningsorganisatoriska utvecklingen. Stat, näringsliv och vetenskap hade länge samarbetat. Bilden av vetenskapen som instängd i ett elfenbenstorn tycks knappast ha gällt för naturvetenskap och angränsande områden i den svenska forskningen före 40-talet. Det kunde gälla institutionella skapelser som växtförädlingen i Svalöv eller andra branschnära institutioner som bedrev forskning. Det kunde gälla forskare som deltog i utredningsväsendet eller bedrev forskningsverksamhet i de laboratorier som drevs av företag och myndigheter.⁷ Det var kanske inte på tvärs mot den närliggande historien som en fördjupad samverkan mellan stat, industri och akademi växte fram under 40-talet. Snarare var det en utvidgning i mer organiserade former, en utökad fortsättning på samarbeten som existerat i årtionden, förstärkt av det andra världskriget, bernalismen och saltsjöbadsandan.

Verksamheten vid dessa svenska industri- och branschforskningsinstitut har i liten utsträckning diskuterats i den vetenskapshistoriska och forskningspolitiska litteraturen. I den mån de förekommer är det som en komponent i en övergripande diskussion av sektorsforskningens utveckling. Tonvikten har inte sällan legat på den sektoriella forskningen under 1970- och 80-talen, snarare än på den tidiga faser, som utgör fokus här.⁸ Kanske skymts de av de grundforskningsinriktade forskningsrådets födelse eller av atomåldern: Vad är väl forskning om jordgubbar jämfört med atomfysik, studiet av härsken fisk jämfört med astrofysik? Det går ändå att argumentera för att dessa mer tillämpade – och kanske mindre glamorösa – delar av den naturvetenskapliga och tekniska forskningen förtjänar uppmärksamhet. De innebar en inte oväsentlig del av samhällets satsning på naturvetenskaplig och teknisk forskning och erbjöd, som Hans Weinberger påpekat, forskningsresurser och yrkesmässiga plattformar för yngre forskare och ingenjörer.⁹

Utredningen rörande den tekniskt–vetenskapliga forskningens ordnande avgav 1945 ett betänkande med förslag till åtgärder inom livsmedelsforskningen. Betänkandet – och den malmska utredningen som helhet – utgör den omedelbara förutsättningen för och orsaken till grundandet av SIK. För sitt betänkande inom livsmedelindustrins område knöt utredningen till sig överingenjör Henry Brahmer som expert. Han var verksam vid Svenska jästfabriks AB och deltog som sakkunnig i flera offentliga utredningar rörande kemiskt–industriella frågor samt innehade förtroendeuppdrag i Svenska teknologföreningen. Mycket av betänkandets översikt över rådande forskningsförhållanden skrevs av Brahmer. En viktig del

av arbetet utfördes även av Edy Velander, professor, vd på IVA och en av utredningens ledamöter. Han hade 1943–44 vistats ett halvår vid svenska legationen i Washington och där kunnat studera livsmedelsforskningen i USA. För att etablera kontakt med livsmedelsindustrin ordnade utredningen ett antal konferenser med företrädare för näringslivet och berörda vetenskapliga organisationer. Näringslivet formerade en delegation som fick i uppgift att förhandla med utredningen. Institutet för konserveringsforskning tillkom i ett sammanhang där visionen om ett långtgående och för alla inblandade fruktbart samarbete mellan stat, industri och forskning hägrade.

Betänkandet beskrev en livsmedelssektor som befann sig i en industrialiseringsprocess som med all sannolikhet skulle fortsätta. Man ville jämföra branschen med andra därför

att det ansetts önskvärt att ge en föreställning om i vilken grad utgifter för teknisk forskning kunna motiveras och avvägas med hänsyn till industrigruppernas inbördes storlek och betydelse för vårt land. Avsikten är i trängre mening, den att söka ge en antydning om, huruvida livsmedelsindustrin med hänsyn till storleken av de värden den skapar för vårt land bör vara mer eller mindre än andra industrigrupper förtjänt av uppmärksamhet och stöd, då det gäller att förse den med medel att genom teknisk forskning främja dess utveckling.¹⁰

Avgörande för tillkomsten av ett industriforskningsinstitut var den ekonomiska utväxling samhället skulle få på insatta medel. Kostnader för forskning sågs som investeringar som man hade att ställa mot ekonomiska utfall. Frågan var om livsmedelssektorn var ”förtjänt av uppmärksamhet och stöd” från samhället, i form av statliga medel till teknisk forskning.¹¹ Utredningens analys av personella och ekonomiska förhållanden såg en bransch med avsevärd ekonomisk tyngd – på en topplista över branschernas förädlingsvärde hamnade den på en hedersam tredjeplats – men den hade knappast utnyttjat sin potential tillräckligt. Besparingar och rationaliseringar skulle kunna åstadkommas med hjälp av teknisk forskning.¹² Branschen fick fram ett gott ekonomiskt resultat, men den kunde göra mer för samhället.

Till dessa ekonomiska argument fogades sådana som byggde på ett säkerhetstänkande präglad av upplevelsena under kriget. Närmare en tredjedel av landets livsmedelsförsörjning var beroende av import, vilket inte var tillfredsställande, eftersom det framstod ”såsom betydelsefullt för varje folk, och för känslan av trygghet och oberoende viktigt, att framför allt livsmedel kunna produceras med egna medel i tillräckliga mängder och av tillfredsställande beskaffenhet.”¹³ En förbättrad teknisk nivå inom livsmedelsindustrin skulle kunna ge ett bättre hushållande med de råvaror som det inhemska jordbruket producerade; livsmedelsteknik var således av strategisk betydelse för landet.

Betänkandet pekade på strukturella problem inom livsmedelsindustrin: det fanns en betydande uppsplittring på många små företag. Dessutom led de brist på tekniskt kvalificerad personal i ledande ställning. Det fanns alltså ingen motpart av det slag som var aktuell inom exempelvis industrisektorn, ingen kultur av storföretag som staten kunde förhandla med. Branschen kännetecknades av många små företag med låg teknisk standard, där tillverkningen ofta bedrevs under hantverksmässiga former. Det skulle, menade utredningen, krävas ett betydande upplysningsarbete för att skapa förutsättningar för den industriella motfinansiering som var inbyggd i förslaget till forskningssamarbete mellan stat och industri på livsmedelsområdet.¹⁴

Teknisk forskning inom den svenska livsmedelsindustrin sågs som något mycket sällsynt. Patent inom livsmedelsområdet beviljade till svenska uppfinnare utgjorde en procent av alla svenska patent som beviljats de senaste 57 åren. I den mån det förekom livsmedelsteknisk utveckling, byggde denna på kunskapsuppbyggnad i utlandet. Det fanns risker med ett sådant beroende av utländsk kunskap. Betänkandet ville till och med ifrågasätta om livsmedelsindustrin förtjänade epitetet industri. Den ”ger sålunda icke, generellt sett, det intryck, som man förbinder med begreppet industri i modern mening, en form för näringsutövning i större skala, vari skolade tekniska krafter leda framstegsarbete på vetenskaplig grund och vari råda en viss frihet och objektivitet i tankeutbytet utövarna emellan såsom livgivande kraft.”¹⁵ Texten frammanade ett krismedvetande för en samhällsrelevant del av den svenska ekonomin och bäddade därmed för statliga stödåtgärder.

Efter att ha pekat på viss verksamhet av livsmedelsteknisk betydelse vid KTH, Uppsala universitet, Biokemiska institutet vid Stockholms högskola, Ultuna, Alnarp och Havsfiskelaboratoriets fiskeritekniska avdelning, kom så betänkandet till den stora framgången i livsmedelssammanhang: Sveriges utsädesförening och dess forskningsinstitut i Svalöv. Den vetenskapsbaserade förädlingen av lantbruksväxter hade, menade utredningen, gett en årlig avkastningsökning i det svenska jordbruket på minst hundra miljoner kronor, medan den sammanlagda kostnaden för femtio års drift av institutet var tio miljoner kronor. Det fanns anledning att tro att liknande ekonomiska framsteg även skulle kunna ske inom andra delar av livsmedelsområdet. Trots att arbetet hade som mål att nå resultat som var nyttiga för industrin, var forskningsarbetet på institutet i Svalöv långsiktigt. Det kunde mycket väl tas som en förebild för arbetsformerna vid ett centralt forskningsinstitut inom livsmedelsindustrin. Dessutom modellerades det tänkta institutet på de branschforskningsorgan som redan var på väg att inrättas, som Svenska träforskningsinstitutet och Svenska textilforskningsinstitutet.¹⁶

PeM *en livsmedels-
teknisk framgång*

Att förvandla friskvaror till hållbara och lättlagade konserverprodukter som är fullt livsvärldiga friskvarorna i smak- och näringshänseende – det är en av livsmedelsindustrins viktigaste uppgifter. Pe-M är en typisk sådan produkt. Dess tillverkning kräver omfattande teknisk sakkunskap och en komplicerad maskinell utrustning.

På laboratoriet utför ständiga bakteriologiska undersökningar av Pe-M.

De krav en själva ställer på Pe-Ms kvalitet har gjort det nödvändigt med en allsidig, ytterst noggrann stiftad laboratoriekontroll. Samma minutösa kontroll kännetecknar framställningen av alla Felix-produkter – gurkor, rödbetor, sylter, safter, äppleprodukter etc. De kräver alla en hög standard på både odling och framställning.

Hög kvalitetsmått och omsorgfullhet i produktion som ska ingå i Pe-M.

AB FELIX – ESLÖV

Fig. 3. Annons ur *Livsmedelsteknik* nr 4 årg 3 (1955)

komma en nyttigare mathållning genom att propagera för en sådan bland landets husmödrar. Utvecklingen mot målet – en frisk och sund svensk befolkning, som via maten fick i sig nödvändiga näringsämnen – skulle påskyndas, om det förutom undervisning i hur hemmets arbete borde organiseras även skapades en inhemsk, högkvalificerad livsmedelsindustri, vars produkter baserades på vetenskapliga rön. Därmed kan SIK sägas komplettera den folkbildnings- och uppfostringsideologi som präglade bland annat Hemmens Forskningsinstitut.²⁰

Den användare som ansträngningarna projicerades på var således någon som experterna i utredningen inte litade på fullt ut vad gällde mottaglighet för näringsfysiologiska, pedagogiska ansträngningar. I begreppet halvfabrikat låg alltså inte enbart en vision om tidsbesparingar och rationalisering av matlagningen, utan även en idé om att maten på det viset skulle levereras förpackad med kunskap, med en sammansättning som såg till näringsfysiologins senaste rön. Svenskarna skulle tvångsmatas med hälsosam kost. För att detta skulle lyckas måste nutritionsvetenskapliga rön in i produktionsfasen, maten marineras med näringsrelevant innehåll. Forskningsrönen skulle snabbare tas upp i livsmedelsproduktionen, menade utredningen, om forskningen organiserades centralt som ett samarbete mellan staten och livsmedelsföretagen. En förbättrad diet skulle leda till

att hälsotillståndet hos befolkningen förbättrades och därmed till att arbetsinsatsen höjdes, vilket skulle ge en samhällsekonomisk vinst av stora mått.²¹

Utredningen såg explicit det föreslagna institutet och dess forskning som ”ett slags mellanled mellan producenten av råvaror för matlagningen och konsumenten av livsmedel.” Till konsumentledet fördes här även specialister, som svarade för mathållningen inom försvaret och diverse anstalter; konsumenternas önskemål sågs som något som borde komma fram via ytterligare mellanhänder, detaljhandlare och grossister. Konsumenten i konkret mening var en person som hölls på avstånd – kommunikationen sköttes via mellanliggande organisationer.²² Till institutets karaktär av gränsorganisation bidrog även att utredningen föreslog ett institut som samverkade med en lång rad specialister, forskningsaktörer, forskningsfinansierare inom näringsfysiologi, genetik, jordbruk, teknik, medicin, Statens institut för folkhälsa, Fackskolan för huslig ekonomi samt Hemmens Forskningsinstitut.²³

SIK:s verksamhet

Utredningens idé om ett branschinstitut för konserveringsforskning gillades. Till chef för institutet utsågs Georg Borgström. Denne är och var mest känd som utvecklingskritisk debattör i frågor som överbefolkning och teknikens negativa sidor. Här möter vi honom i delvis andra roller.²⁴ Borgström hade disputerat i botanik för Harald Kylin i Lund 1938, men han blev inte kvar länge vid Lunds universitet. Det skulle dröja flera år innan det blev något docentstipendium ledigt, och Borgström fick därför försöka finna andra möjligheter än en karriär vid Lunds universitet. Flera brev pekar på vantrivsel med verksamheten i Lund i allmänhet och professor Kylin i synnerhet. Borgström arbetade med olika utredningsuppdrag åt försvarsmakten samt undervisade i gaskemi på officerskurser. Bland framtidsplanerna fanns anställning vid Statens växtskyddsanstalt eller Ultuna samt en Rockefellerstiftelsefinansierad vistelse i USA för att sätta sig in i moderna vetenskapliga metoder och problem.²⁵

Istället för dessa botaniska planer blev det en industriinstitutsvistelse för Borgström. Han anställdes vid IVK, Institutet för växtforskning och kyllagring, ett jordbruksvetenskapligt forskningsinstitut som inrättats 1941 av Rederi AB Nordstjernen. Johnsonsfären premierade produktutveckling. Axel Ax:son Johnson menade att man borde anlägga forskningslaboratorier så att man kunde ligga steget före konkurrenterna; om det uppkom priskonkurrens på något område, skulle koncernen ha forskat fram mer avancerade produkter i andra sektorer som kunde säljas till höga priser.²⁶ Ax:son Johnson gjorde flera ansatser att hålla igång en vetenskapsnära innovationsverksamhet, bland annat inom metallurgi i anknytning till Avesta, som involverade bergsingenjören och metallurgen Bo Kalling,

sedermera professor vid KTH.²⁷ Institutet för växtforskning och kyllagring hade till uppgift att genom vetenskaplig forskning främja exporten till Sydamerika av svenska jordbruks- och trädgårdsprodukter, speciellt potatis och frukt. Det var beläget i Nynäshamn och sysselsatte ett antal lundautbildade biologer: Borgström, Börje Emilsson, Carl-Gustaf Lillieroth och Carl Castberg.²⁸ Därför hade Borgström praktisk erfarenhet av industrinära forskning i ett tillämpat sammanhang när SIK väl startade.

Verksamheten vid SIK var efter några år förhållandevis storskalig.²⁹ Förutom föreståndaren Borgström anställdes biokemist, mikrobiolog, kemist, fysikalisk kemist, driftsingenjör, dokumentationsingenjör, emballageingenjör, matlagningskonsulent samt ett dussintal laboratoriebiträden och andra assistenter. Institutet finansierades med såväl statliga anslag som medel från den stiftelse som ett antal företag i livsmedelsbranschen bildat. Till detta kom tillfälliga anslag från NFR, TFR och JFR.

Institutet arbetade med tekniska frågor kring analys och tillredning av mat. SIK införskaffade elektroforesutrustning, och avdelningen för fysikalisk kemi påbörjade i mitten av 1950-talet studier av högfrekvensuppvärmning – en tidig användning av samma princip som ligger bakom mikrovågsugnar – för upptining och tillagning. Fryskonservering var ett viktigt område för institutets verksamhet. Institutets placering i Göteborg var delvis betingad av närheten till fiskindustrin, varför det inte förvånar att just frågor knutna till fiskkonservering var centrala problemkomplex vid institutet. Seglakebildningen i sockerhaltiga sillinläggningar, en slemsubstans som vållade konserverfabriker stora problem, undersöktes vid den mikrobiologiska avdelningen; härskningen av salt sill var en av den kemiska avdelningens huvudinriktningar. Arbetet bedrevs även ute till havs, då personal medföljde fiskebåtar och påbörjade mätningar direkt i samband med fångst.

I samband med att SIK invigde nya lokaler i november 1953 hölls ett internationellt symposium om fiskrelaterad livsmedelsteknologi. Frågor kring proteinkemi togs upp av biokemisten Arne Tiselius, varpå följde bidrag kring fiskkonserveringarnas mikrobiologi, vetenskapliga och tekniska problem vid fryskonservering av fisk, *rigor mortis* hos fisk, fetthalten hos sill och fiskkonservering genom bestrålning.³⁰ I pressen framställdes konferensens forskare som laboratoriets hjältar, vilkas vetenskapliga resultat var snabbt tillämpbara och snart skulle nå ut till alla svenska hem: ”de resultat vilka de så småningom hoppas komma fram till har sin betydelse för varje husmor. Deras blir förtjänsten om vi kan gå in i en affär och köpa en kvalitativt ännu mera högvärdig salt sill eller om gaffelbiten till frukostägget blir skönare för ögat, godare i smaken.”³¹

De olika konserveringsmetoderna – konserverburkar, torkning, frysning, framtida metoder som strålkonservering – representerade olika industriella intressen. Vilka av dessa områden SIK valde att undersöka kunde uppfattas som ett stöd som enbart gynnade delar av livsmedelsbranschen.

Innehållet i den dagliga verksamheten vid SIK:s laboratorier kunde därmed kopplas samman med industriella intressen. När det i mitten av 50-talet utbröt en strid kring Borgström aktualiserades skiljelinjerna mellan dessa olika konserveringsmetoder. Eftersom företag i livsmedelsbranschen både samfinansierade institutet med staten och hade representanter i institutets styrelse, kunde deras missnöje med institutsledningen spela stor roll. Ett moment i striden gällde Borgströms verksamhet som offentlig debattör. Företag i livsmedelsindustrin menade att Borgströms många offentliga framträdanden, inte minst i sammanhang med att *Jorden – vårt öde: Kan en permanent världshunger avvärjas?* publicerats 1953, låg i vägen för den verksamhet som företagen menade att de betalade SIK och Borgström för att utföra. En sådan åsikt framfördes av PLM:s Knut Laurin, som satt i SIK:s styrelse, hösten 1953. Striden tilltog i intensitet, med många uttryck både för kritik mot och sympati för Borgström. Inte minst backades Borgström upp av många akademiker och forskningspolitiska tungviktare som Velander. Till slut lämnade Borgström i augusti 1956 SIK för att tillträda en professur i livsmedelsteknologi vid Michigan State University. Björn-Ola Linnér har i detalj diskuterat denna strid.³²

Vad som är relevant i detta sammanhang är att striden kring Borgström visar att det täta samarbete mellan industri och akademisk forskning som försiggick i industriforskningsinstitutet inte alltid erbjöd den harmoniska samexistens mellan industri och forskning för samhällets bästa, som var andemeningen i den ideologi som låg bakom institutet. Den pekar på att gränsorganisationer inte alltid fungerar som mäklande organ och ytor för fruktbara utbyten, utan snarare kan vara konfliktfyllda områden. Det är även värt att notera att striden ledde till debatt om inskränkningar i forskningens frihet som det utökade industriella samarbetet vid institutet kunde leda till. Mer konkret handlade kritiken, menade Borgström själv, inte om hans offentliga framträdanden och debattartiklar, utan om att den ledande konservburkstillverkaren PLM opponerat sig mot att Borgström verkat för att utveckla användningen av djupfryssteknologier.³³ Därmed var PLM med om att finansiera sina konkurrenter. Konservburkar stod mot fryskonservering. Disharmoni när forskare lämnar elfenbenstornet behöver inte bero på en konflikt mellan vetenskap och industri i stort. Konflikter kan även uppstå när vissa industriella intressen upplever sig förfördelade när staten, genom sitt forskningsstöd, intervenerar på marknaden.

Ett problem för konserveringsforskningen vid SIK handlade om matens smak. Hur förändras smaken av olika processer i livsmedlet, olika konserveringsmetoder? Här möttes två metoder, två traditioner. Ett förvetenskapligt provsmakande användes, den organoleptiska metoden. Den ställdes, naturligt nog i en så teknik- och vetenskapspositiv anda som rådde vid SIK, mot det som forskarna benämnde kemikaliska och fysikaliska metoder. Den organoleptiska metoden hade dock sina anhängare och utvecklades med tillämpning av moderna statistiska principer.³⁴

År 1954 hölls en tvådagarskonferens i ämnet på SIK, som knöt samman såväl sinnesfysiologisk expertis som konsumenternas önskemål – representerade av en annan gränsorganisation, Hemmens Forskningsinstitut – och livsmedelsindustrin. Man diskuterade sätt att samordna arbetet mot gemensamma och så långt möjligt objektiva bedömningsgrunder.³⁵ De mätmetoder som var alternativet sågs av vissa SIK-medarbetare som mer objektiva än de organoleptiska; de togs fram ”som en ersättning för eller komplettering av de subjektiva bedömningsmetoderna.” Här användes bland annat kromatografi; de resulterande kromatogrammen ”är i viss mån en objektiv bild av aromblandningen.”³⁶ I den ena forskningsmetodiken hölls konsumenterna på armlängds avstånd, de representerades av organoleptikernas testpaneler. I den andra skulle konsumenternas sinnen representeras av kromatografens inskriptioner.

En gren av verksamheten vid SIK handlade om att bevaka den internationella forskningsfronten för såväl de svenska forskarna som livsmedelsföretagen. Inte minst var USA en inspirationskälla för mycket av den livsmedelstekniska utvecklingen vid SIK. Redan betänkandet som låg till grund för SIK:s bildande såg USA som ett ”föregångsland” inom livsmedels- och konserveringsforskningen. Den hade insamlat kunskap om förhållandena i USA i och med att kommitténs sekretare, Velander, vistades vid svenska legationen i Washington första halvåret 1944 för att studera den amerikanska livsmedelsforskningen. Velander hade amerikanska kontakter sedan en fyraårig vistelse vid Harvard och MIT.³⁷

I en bilaga till utredningens betänkande presenterades Velanders analys av den livsmedelstekniska forskningen i USA. Forskningsverksamheten hade där stimulerats, menade Velander, av krigsförhållandena ”och icke minst av Amerikas ambition att efter kriget taga hand om en svältande värld.”³⁸ Velander kunde rapportera om en bransch som slutit sig samman i en stiftelse, där många ledande industrikoncerner ingick och gemensamt finansierade akademisk forskning på området. Hans analys av den amerikanska livsmedelsforskningen följdes upp av SIK. Bland det första Borgström tog sig för när institutet startade var att ge sig ut på en lång studiereisa i USA. Med stor noggrannhet kartlade Borgström hur den amerikanska industrin och staten organiserat teknisk forskning och utvecklingsarbete.³⁹

”Atomära potatiscentraler”

Omslaget till juninumret av *Livsmedelsteknik* pryddes 1956 av det karaktäristiska svampmolnet från en kärnvapenexplosion. Även livsmedelsindustrin ingick i atomåldern. Skulle konservering genom bestrålning bli nästa stora teknik? Borgström och SIK såg här en teknik som i mitten av 50-talet ännu inte lett till någon industriell tillämpning, men en teknik med potential. Det ingick i SIK:s uppdrag att spana mot framtiden, att undersöka kommande livsmedelsteknologier. Här var strålbehandling av

livsmedel ett typiskt område. Redan vid SIK:s konferens om fiskrelaterade teknologier 1953 hade ett av föredragen handlat om amerikanska erfarenheter sedan 1942.⁴⁰

Tanken var att röntgen- och gammastrålning kunde användas för att döda mikroorganismer som finns i ett livsmedel och därmed hejda nedbrytningsprocesserna. I mitten av 50-talet hade forskningen kommit så långt att det fanns studier över hur stora stråldoser som behövdes för att döda olika slags bakterier och virus. Det fanns även studier där forskningen hade uppmätt vilka strålningsenergier som behövdes för att effekten skulle nå in på vissa djup i livsmedlen.

En besvärande bismak hade noterats i försök; mjölk får en otrevlig bismak efter en stråldos på en miljon rad, medan torkade plommon kan utsättas för tre gånger så stor stråldos utan att smaken påverkas. Vitaminhalterna påverkades också hos vissa livsmedel. Bestrålning av potatis hindrar dess groning, och på detta område fanns det viss optimism om industriella tillämpningar i form av ”atomära potatiscentraler”, portabla kärnaggregat för behandling av potatis. I en litteraturöversikt uttryckte Borgström 1956 avslutningsvis viss skepsis ifråga om metodens påstådda fördelar. Han pekade på att ingen konserveringsmetod hade universell karaktär och att inga tekniska framsteg hittills bidragit till att traditionella metoder helt slagits ut. Frys-, burk- och torrkonserveringen skulle knappast försvinna, möjligtvis kompletteras, var Borgströms slutsats. Här intog Borgström en position som var betydligt mer skeptisk inför strålkonservering än de amerikanska livsmedelsteknologernas, som gärna överdrev problemen med de klassiska konserveringsmetoderna i propagandet för det nya. Det är värt att notera att denna ståndpunkt, om man ska tro Borgström, intogs i samband med att han kritiserats av PLM för att ägna för mycket energi åt konkurrenter till burkkonserveringen. En alltför entusiastisk framställning av ännu en (framtida) konkurrent till konservburken var kanske därför något han aktade sig för. Borgströms åsikt var dock inte grundad på brister i strålkonserveringen; varken i djurförsök eller frivilliga prov på människor, som förtärt föda som strålbehandlats med mycket höga doser, hade någon ogynnsam eller onormal effekt kunnat påvisas, varför forskningen i mitten av 50-talet ansåg sig kunna utesluta negativa hälsoeffekter.⁴¹

Det kan tyckas anmärkningsvärt att Borgströms genomgång av strålkonserveringen inte diskuterar frågan om konsumenternas preferenser kring en radikalt ny konserveringsteknologi. Den relation till konsumenterna som visionen här gällde tycks ha handlat om en stark tilltro till experterna och industrins förmåga att övertyga konsumenterna om en framtida konserveringsteknisk innovation. Sällan eller aldrig möter man i de här texterna resonemang kring ett eventuellt motstånd hos konsumenterna. I det tidiga skede som den här uppsatsen omfattar var SIK försiktigt positivt till strålpastörisering, inte minst efter det att Borgström

slutat som chef. På SIK följde man en internationell utveckling, där vissa forskare ansåg att strålkonservering av vissa livsmedel relativt snart skulle kunna bli användbar i praktiken.⁴² Strålbehandling av livsmedel betraktades av andra forskare som en metod som ännu var på experimentstadiet, och som förmodligen skulle förbli där under en ansevärd tid. De medicinska aspekterna skulle vara av avgörande betydelse, varför omfattande djurförsök utfördes i USA och England.⁴³

SIK utförde även egna experiment, finansierade av TFR. Institutet införskaffade en gammastrålningskälla och annan utrustning för att experimentellt studera hur smak och hållbarhet påverkades av bestrålning.⁴⁴ En studie av fisk i början av 1960-talet visade att sill, ansjovis och lax inte var lämpliga för strålbehandling. Smaken försämrades för mycket. Rökta fiskprodukter – böckling, makrill, ål och lax – visade sig tåla högre stråldoser och ansågs ha potential för en kommande kommersialisering av strålmetoderna. Stråldoser på 0.1–0.5 megarad sågs som lovande som en behandling för att skydda färska jordgubbar från att angripas av mögel.⁴⁵ Frågan om de medicinska effekterna bidrog dock, tillsammans med ett begynnande motstånd från konsumenterna, till att strålpastöriserade livsmedel senare inte fick godkännande i USA.⁴⁶

SIK och samhället

En del av verksamheten vid SIK handlade om kommunikation. Främst verkade SIK och Borgström som en kommunikativ gränsorganisation mellan den internationella vetenskapliga världen och den svenska livsmedelsindustrin. Medias beskrivning av livsmedelsteknologi kommenterades. Böcker med ett förhållandevis avancerat innehåll skrevs för en läsekrets bestående av ingenjörer och andra i livsmedelsindustrin. Borgström publicerade ett flertal texter som riktade sig till fackfolk som i sitt yrke hanterade livsmedel, till exempel *Hantering av färskfisk* (1953). Boken *Fryskonservering* (1950) presenterades av förlaget Wezäta som en ”praktisk handledning i fryskonservering av alla slags livsmedel för hem, skolor och frysfackslager. I boken redogöres dessutom för fryskonserveringens principer och den vetenskapliga utvecklingen, som ligger bakom.” För Wezäta redigerade Borgström även *Hantering av livsmedel*, en skriftserie som riktade sig till fackfolk i livsmedelsbranschen. Förlaget var en icke obetydlig beståndsdel i det livsmedelstekniska systemet. Det publicerade *Livsmedelsteknik* och hade ett provkök, där experter utarbetade recept för livsmedelsindustrins reklam samt var specialiserade på att arrangera foton av maträtter och dukningar i annonsyfte.⁴⁷

Livsmedelsteknik: Tidskrift för livsmedelsförädling och näringsfrågor lanserades 1953 med Velander som ansvarig utgivare och med en redaktionell kommitté med stark övervikt av akademiker. Tidskriften var knuten till SIK och IVA, och ingick därmed i samma forskningspolitiska sammanhang

som låg bakom SIK. Tidskriften ville se till att ”de många tusen personer, som i sina yrken sysslar med livsmedel, deras produktion, bearbetning, distribution och försäljning, kan hålla sig underrättade om det aktuella läget inom vetenskap och teknik på detta område.” Tidskriften ville ”vara en tidskrift för industriell livsmedelsförädling och näringsfrågor och därmed utgöra ett forum för hela det livsmedelstekniska facket. Den vänder sig i främsta rummet till yrkesmännen på området och till undervisningens målsmän.” Den granskades av en särskild kommitté inom IVA.⁴⁸

Redaktionens arbete leddes av Borgström, och tidskriften sammanföll med dennes tid som chef för SIK; när Borgström flyttade till USA upphörde tidskriften, eftersom man knappast kunde finna någon ”som med lika stor entusiasm och sakkunskap velat fortsätta och utveckla tidskriften enligt de riktlinjer, efter vilka den hittills arbetat.”⁴⁹ Man kan se på *Livsmedelsteknik* som ett publicistiskt förkroppsligande av den identitet av gränsorganisation som var den livsmedelstekniska forskningens. Tidskriften blev den plattform från vilken livsmedelsteknologerna kunde driva forskningspolitiska dagordningar.

Tidskriftens annonser för utrustning utlovar en modernare tillvaro inom livsmedelsbranschen. De handlar förstås sällan eller aldrig om livsmedel som något njutningsfullt, om mat som en kulturyttring, utan snarare om att producera mycket mat på ett industriellt sätt. Några ord och begrepp hämtade ur de första årgångarnas annonser ger en antydan: ”För rationell produktion”; ”Helautomatiska maskiner skalar och urkärnar äpplena”; ”ökar kapaciteten och trivseln i storköken”; ”Distributionens rationalisering *måste* fortgå”; ”Rationell drift”; ”En stor modern fabrik”; ”Ärterna rensas, tvättas och sorteras helautomatiskt innan de läggs på burk med saltlag”; ”Konsumenterna vill alltmera ha ’färdig mat’ – det ligger i tiden!”; ”Vetenskapen visar: Endast plåtburken håller måttet. Ingående vetenskapliga försök i USA har fastställt att endast en hermetiskt sluten förpackning ur vilken luften avlägsnats till minst 27 tums, helst 29 tums vakuum kan bevara det rostade kaffets smakämnen”; ”Automatisk sardinkokare: Automatiskt kontrollerad arbetsgång och behandling av produkten under idealiska sanitära förhållanden från det burken fyllts och till den automatiska falsningen.”

Tidskriften innehöll notiser om ny forskning och redogörelser för konferenser. Här fanns såväl nyktra bidrag om relevanta resultat i den internationella vetenskapliga litteraturen som mer fantasieggande notiser om framtidens kaffe (i tablettform!) eller skallerorm på burk. Två notiser från nummer tre 1954 sätter in livsmedelstekniken i det globala kalla krigssammanhanget. Först får man reda på att konservburkar av plåt och glas ”angripes inte av den genom atombombsexplosioner utlösta radioaktiviteten och är därför den enda form av livsmedel, som efter en sådan explosion kan förtäras utan någon fara.” Detta hade fastslagits av den amerikanska atomenergikommissionens radiologiska avdelning. Bredvid rapporterades

om livsmedelsindustrin i Sovjet och fördelningen av livsmedel i landet: ”ett kvarts kilo kött och ett kvarts kilo matfett per vecka, en ranson som synes ganska knappt tillmätt efter vårt sätt att se på saken.”⁵⁰

Från tidskriftens ledarplats kunde SIK och andra aktörer i det livsmedelsforskningsindustriella komplexet kommentera och kritisera tendenser i tiden. Om pressen ”översvämmats” av larmrapporter om kemiska tillsatser i livsmedlen, påpekades att få sådana tillsatser fanns i svensk mat.⁵¹ Pressens bevakning av naturvetenskap och teknik var överlag undermålig.⁵² Tidskriften protesterade när medias vetenskapsbevakning riskerade att få negativa utbildningspolitiska konsekvenser, som när pressen rapporterat om atomenergin och dess framtida konsekvenser i sådan utsträckning att framsteg inom andra områden riskerade att få för lite uppmärksamhet. Under rubriken ”Atomer, föda och folkupplysning” hävdades att ungdomen ”genom påverkan av all atomplicitet i sitt yrkesval förbiser att kemister, fysiker och tekniker ej bara behövs i atomlaboratorierna – de behövs kanske ännu bättre i livsmedelslaboratorierna”.⁵³

Medias roll som sagoberättare och framtidsinriktad inspirationskälla var stark. Tyvärr var den felbalanserad: ”Raketforskning och rymdsatelliter får tidningsrubrikerna. Under mer än tre årtionden har Nobelpris och populärvetenskap givit de atomära processerna företrädesrätt.” Risken fanns att livsmedelsteknik och liknande traditionella kunskapsområden hamnade i bakvattnet när västerlandets ”intellektuella potential mobili-

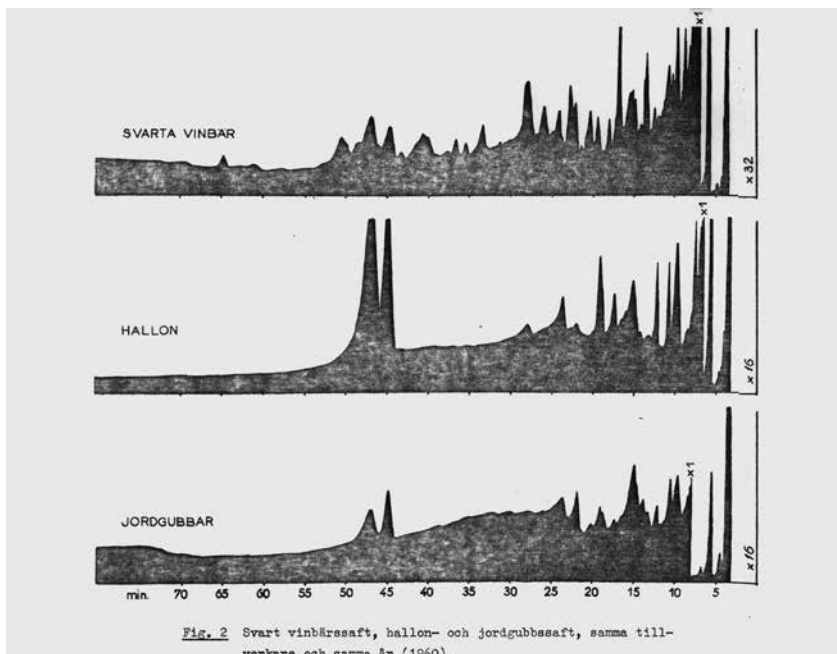

Fig. 4. Ur R. Bosvik & E. Von Sydow, ”En gaskromatografisk jämförelse av aromen hos några bärssaft och bäsorser”, SIK-rapport nr 111 (1962)

seras för atomtekniken”.⁵⁴ När dagspressrapporteringen om ett aktuellt förgiftningsfall rapporterade att djupfryst mat var inblandad ”på sådant sätt att dessa industrivaror starkt komprometterades i allmänhetens ögon”, skrev tidskriften en ledarartikel till djupfrysningens försvar. Pressens rapportering ansågs vara felaktig och förhandsgranskning av någon livsmedelstekniskt skolad person efterfrågades. *Livsmedelsteknik* radade upp ett flertal fall då rapporteringen om livsmedelstekniska frågor varit felaktig; pressen anklagades för att skrämja upp allmänheten om att ”den är offer för industrins allt hänsynslösare massförgiftning.” Industrin skulle behöva ett forum för saklig upplysning åt allmänheten.⁵⁵ Folkbildningen ansågs uppvisa brister när det gällde att skjuta i sank förutsättningarna för näringsmässiga modetesar.⁵⁶

I en ledare i *Livsmedelsteknik* 1956 beskrivs livsmedelstekniken som en aktiv kraft i omdaning av samhället i demokratisk riktning. ”En storstilad utjämning har genomförts i både tid och rum samt också socialt. Skillnaden mellan olika socialgruppers näringsstandard har därmed avsevärt minskats.” Utjämningen inbegrep även livsstilsförändringar; mer komplicerade maträtter, som tidigare förutsatte komplicerad kunskap och speciella råvaror, blev nu tillgängliga för alla. I ledarartikeln formulerades det som att ”en skicklig kock ej längre behöver tjäna en eller de få utan alla. Ravioli, specialsoppor, crêpes suzettes är några få exempel på den rikare sortering, som nu står till allas förfogande.” Men – och som vanligt försökte man här göra forskningspolitik av insikten – politikerna, myndigheterna och allmänheten förstod knappast det revolutionära i den livsmedelsteknologiska omdaning. Teknikutvecklingen blev till en nödvändig förutsättning för flera av de samhälleliga omdaningarna. ”Utan modern konservering hade urbaniseringen ej kunnat förverkligas utan en näringsmässig standardsänkning och ökade hungerrisker.” I själva verket hängde den framtida samhällsutvecklingen till icke ringa del på hur pass väl samhället förstod att ta tillvara den livsmedelsteknologiska utvecklingen. Att införskaffa och tillreda mat är en så pass tidsödande del av det moderna hemarbetet, att en rationalisering av denna får kraftiga socioekonomiska effekter.⁵⁷

Georg Borgström och kretsen kring honom försökte positionera livsmedelsteknisk forskning och livsmedelsindustrin på en plats i det svenska samhället, som var förhållandevis central. Livsmedelstekniken och dess talesmän presenterade sig som en social aktör, som deltagare i en samhällsomvandling varigenom Sverige färdades i riktning mot ett mer rationellt samhälle. Genom industrins fokus på storskalig produktion av högteknologiska och vetenskapligt baserade hel- och halvfabrikat, kunde landets husmödrar friställas från slitet i köken. Köket moderniserades och blev en plats för uppvärmning snarare än tillagning, matlagning blev mindre av hantverk och lite mer av småskalig högteknologi. Mängder med dagsverken kunde sparas in och istället användas till annat. Den nya

maten ledde till bättre folkhälsa, menade livsmedelsteknologerna. Livsmedelsindustrin kunde därmed få ett slags social acceptans för sig och sina produkter. Staten samverkade genom att formulera arbetsuppgifter för forskare och finansiera institut, där forskning och teknisk utveckling av för livsmedelsindustrin mer eller mindre nyttigt slag försiggick.

I en artikel 1953 pekade Borgström på genomgripande samhällsförändringar som gjorde att den industriella livsmedelsförädlingen placerades i centrum för samhällsutvecklingen. Samhället urbaniserades. Hemarbetet rationaliserades, en strävan som oavsett om den handlade om att samhället ville ta ”den kvinnliga arbetskraften i anspråk i industri och handel” eller om att ”minska slaveriet i köken” ledde till samma sak: en naturlig överflyttning av matlagningsarbete från hem till ”stora centrala beredningsanstalter”. Antalet kollektivt organiserade kök ökade tillika, till följd av militärtjänstgöring, skolluncher, företags lunchserveringar och diverse platser att äta ute, inte minst ”de stora folkrestaurangerna”. Samhället omgestaltades i takt med att medborgarna övergav naturahushållning och hantverksmässigt köksarbete. ”Konservburken är därför en symbol för civilisationen, ja, en av dess grundläggande förutsättningar.”⁵⁸

Åsikterna om livsmedelsteknikens och livsmedelsindustrins deltagande i samhällsomdaningen genom rationaliseringen av livsmedelsproduktionen fördes även fram av företrädare för livsmedelsindustrin i offentliga sammanhang. Lars Anderfelt, direktör vid Marabou och Findus, hävdade till exempel i en understreckare 1954 att stat och industri arbetade tillsammans för att rationalisera produktionen av livsmedel, vilket ledde till bättre folkhälsa och till att den mer industriella matlagningen som blev följden gjorde det lättare för landets husmödrar att integreras i samhället utanför köken.⁵⁹

Den här beskrivningen återkom ofta i texter av Borgström och andra på det livsmedelstekniska området; genom att etablera en bild av samhällsutvecklingen kunde de även argumentera för det egna ämnets relevans. Det låg en forskningspolitisk dagordning bakom beskrivningen av samhället. Genom att inskräpa den samhälleliga förändringens obönhörlighet och genomgripande karaktär, berättades samtidigt berättelsen om hur det egna ämnet blivit allt viktigare. Och det var en rejäl förändring som inträffat: ”Vårt samhälles hela struktur har omgestaltats.”⁶⁰

Ädla motiv som kvinnors frigörelse kan knappast vara de enda drivkrafterna i en sådan här historia om en industrialisering av livsmedelsproduktionen. Det fanns även mycket att vinna för de industriella aktörerna. Befolkningen flyttade in till städerna, och i denna demografiska process förändrades förutsättningarna för produktion och distribution av livsmedel. Genom denna omvandling öppnades nya marknadsmöjligheter, nya produkter såg dagens ljus. Mat blev något som man kunde proppa i sig utanför en korvkiosk, köpa i en automat eller snabbt tillreda i hemmet genom att värma upp en djupfryst, färdig maträtt som tillagats i en hög-

teknologisk fabrik. I en debatt som sedan åtminstone 1930-talet förts om samhällets struktur, som behandlade hemarbetets organisationsformer och kvinnans möjligheter i det framväxande välfärdssamhället, argumenterade debattörer knutna till det ledande politiska skiktet för samhällets modernisering och en rationalisering av det arbete som utfördes i hemmen. Livsmedelsindustrins anknnytning till dessa tendenser kan ses i ljuset av den folkhemiska konsensus som växte fram. Det fanns möjligheter för såväl livsmedelsindustrin som den livsmedelstekniska forskningen att positionera sig fördelaktigt gentemot en politik i samhällets centrum. I en bransch där staten genom såväl lagar och förordningar som finansiella insatser – subventioner, skattesatser, finansiering av utbildning och forskning – spelade stor roll, kan detta, ur industrins synvinkel, knappast ha varit något som enbart gjordes av altruistiska skäl. På liknande sätt kan den livsmedelstekniska forskningen sägas ha ”tjänat” på utvecklingen. För USA:s del har Nicholas Buchanan hävdad att en viktig faktor bakom utvecklandet av nya konserveringsteknologier inte nödvändigtvis var att de gav bättre mat, utan att de snarare gjorde det möjligt för de livsmedelstekniska forskarna att utvidga sin forskningspolitiska domän. Den nya, teknikintensiva livsmedelsteknologin gav nya möjligheter för konsumenterna, men den gav även nya resurser, forskningsmaterial och positiv publicitet till de livsmedelsteknologiska forskarna. Liknande faktorer torde ha gällt även i Sverige.⁶¹

Den här uppsatsen har kartlagt de forskningsorganisatoriska och forskningspolitiska sammanhangen kring en av de livsmedelstekniska komplexets aktörer under dess första tid. SIK höll ofta konsumenterna på avstånd; interaktionen med dem skedde snarast genom olika slags gränsorganisationer och genom idealtyper av konsumenter, som man projicerade tekniken på. Det fanns säkert ett motstånd mot vissa typer av ny livsmedelsteknik bland konsumenterna. Eventuella konservativa drag hos konsumenterna spelade in, vid sidan av deras vilja att tillförsäkra sig det som var nytt och smidigt. I den period som kom efter den här studerade, aktualiserades teknikkritik i samband med bland annat debatten om Rachel Carson och ett allmänt ökande miljömedvetande, vilket säkerligen betydde något för den verksamhet som SIK bedrev.

Här har fokus snarare legat på en tid av optimism och tilltro till vetenskapens och teknikens förmåga att omgestalta livsmedelsproduktionen och därmed samhället. Det är, avslutningsvis, värt att ifrågasätta hur mycket av konsumenternas motstånd mot det livsmedelsteknoindustriella komplexets nya produkter som faktiskt betydde något, och istället fråga om inte SIK och de forskningspolitiska idéerna kring institutet har satt sin prägel på livsmedelssystemet under den svenska efterkrigstiden.

Noter

1 Studien har bedrivits inom Forskningspolitiska institutets projekt "Kunskapssamhällets konfliktlinjer", med finansiering från VR. Det är ett nöje att tacka kollegorna vid såväl FPI som vid Tema Mat, kultur, medicin, Linköpings universitet, för konstruktiv kritik och fruktbara synpunkter.

2 David F. Smith & Jim Phillips, "Food policy and regulation: A multiplicity of actors and experts," i *Food, science, policy and regulation in the twentieth century: International and comparative perspectives*, eds David F. Smith & Jim Phillips (London, 2000).

3 Peter L. Galison, *Image and logic: A material culture of microphysics* (Chicago, 1997); David H. Guston, "Boundary organizations in environmental policy and science: An introduction", *Science, Technology, and Human Values* 26 (2001); David H. Guston, "Stabilizing the boundary between US politics and science: The role of the office of technology transfer as a boundary organization", *Social Studies of Science* 29 (1999).

4 Aant Elzinga & Andrew Jamison, "Changing policy agendas in science and technology," i *Handbook of science and technology studies*, ed. Sheila Jasanoff m. fl. (Thousand Oaks, 1995).

5 Hans Weinberger, *Nätverksentreprenören: En historia om teknisk forskning och industriellt utvecklingsarbete från den malm-ska utredningen till Styrelsen för teknisk utveckling* (Stockholm, 1997), kap. 1–2.

6 Thorsten Nybom, *Kunskap, politik, samhälle: Essäer om kunskapssyn, universitet och forskningspolitik 1900–2000* (Hargshamn, 1997); Weinberger.

7 Gunnar Eriksson, *Kartläggarna: Naturvetenskapens tillväxt och tillämpningar i det industriella genombrottets Sverige 1870–1914* (Umeå, 1978); Anna Tunlid, *Ärftlighetsforskningens gränser: Individer och institutioner i framväxten av svensk genetik* (Lund, 2004); Thomas Kaiserfeld, *Vetenskap och karriär: Svenska fysiker som lektorer, akademiker och industriforskare under 1900-talets första hälft* (Lund, 1997).

8 Nybom; Peter Stevrin, *Den samhällsstyrda forskningen: En samhällsorganisationsstudie av den sektoriella forskningspolitiskens framväxt och tillämpning i Sverige* (Stockholm, 1978).

9 Weinberger, 101.

10 *Utredning rörande den tekniskt-vetenskapliga forskningens ordnande. VII. Förslag till åtgärder för livsmedelsforskningens ordnande*, SOU 1945:6, 15.

11 Ibidem.

12 Ibid., 19.

13 Ibid., 18 f.

14 Ibid., 5.

15 Ibid., 30.

16 Ibid., 37 f., 63, 76.

17 Ibid., 65.

18 Ibid.

19 Ibid.

20 Boel Berner, *Sakernas tillstånd: Kön, klass, teknisk expertis* (Stockholm, 1996), kap. 4.

21 *Utredning*, 65 f.

22 Ibidem, 77. Jfr Johan Schot & Adri Albert de la Bruheze, "The mediated design of products, consumption, and consumers in the twentieth century", i *How users matter: The co-construction of users and technologies*, eds Nelly Oudshoorn & Trevor Pinch (Cambridge, Mass., 2003).

23 *Utredning*, 77 f.

24 Björn-Ola Linnér, *The world household: Georg Borgström and the postwar population-resource crisis* (Linköping, 1998).

25 Brev från Georg Borgström till Göte Turesson 16 augusti, 1940, 12 september, 1940, saml. Turesson, G., vol. 6, LUB; Brev från Georg Borgström till Martin P:son Nilsson, saml. Nilsson, M.P., vol. 4, LUB; Brev från Georg Borgström till Lauritz Weibull, saml. Weibull, L., vol. 8, LUB.

26 Sören Larsson & Jaak Saving, *Nordstjernen inifrån: 1890–1990* (Stockholm, 1990).

27 Ibidem, 68.

28 Nils Gustafsson, *IVK 1942–1992: 50 års verksamhet i potatisodlingens tjänst vid Institutet för växtforskning och kyllagring och IVK Potatis AB* (Umeå, 1995).

29 SIK:s årsrapport 1952–1957, SIK-rapport 87, 105, 114, 122, 129.

30 *Proceedings: Symposium on cured and frozen fish technology*, SIK-publikation 100 (Göteborg, 1954).

31 "SIK-forskare är optimist om Fladen-sillens framtid", *Göteborgs-Posten* 19/11, 1953.

32 Linnér, 165–81.

33 Ibidem, 171.

- 34 Reinhard Marcuse, "Provsmakning som analysmetod", *Livsmedelsteknik* 3 (1955).
- 35 "Konferens om smakprovning", *Livsmedelsteknik* 5 (1954), 23 f.
- 36 Erik von Sydow & R. Bosvik, "En gas-kromatografisk jämförelse av aromen hos några bärsafter och bärsorter", SIK-rapport 111 (Göteborg, 1962), 1 f.
- 37 *Utredning*, 3 f.; Weinberger, 44 f.
- 38 Edy Velander, "Översikt av den livsmedelstekniska och särskilt den konserveringstekniska forskningen i Förenta staterna", SOU 1945:6, Bilaga 1, 117.
- 39 Georg Borgström, "Från USA:s konserverindustri och konserveringsforskning: En studieresa sommaren 1948", SIK-publikation 1 (Göteborg, 1948).
- 40 John T. R. Nickerson & Bernard E. Proctor, "Present status of fish processing by electronic irradiation at the Massachusetts Institute of Technology", i *Proceedings. Forskning om bestrålning av livsmedel hade 1942 påbörjats vid MIT under kontrakt med US Army Quartermaster*.
- 41 Georg Borgström, "Strålkonservering av livsmedel", *Livsmedelsteknik* 4 (1956); Nicholas Buchanan, "The atomic meal: The Cold War and irradiated foods, 1945–1963", *History and Technology* 21 (2005), 221–49.
- 42 Nils Molin & Jaan Teär, "Symposium on the microbiology of irradiated foods, Paris, 20–23 april 1960", SIK-rapport 82 (Göteborg, 1960), 6.
- 43 Erik von Sydow, "Den biologiska och tekniska bakgrunden till konservering av livsmedel", SIK-rapport 81 (Göteborg, 1960).
- 44 Erik von Sydow, "Svenska institutet för konserveringsforskning: En presentation", *Svensk kemisk tidskrift* 72 (1960), 621–36.
- 45 Anita Bengtsson & Jaan Teär, "Strålbehandling av fiskprodukter", SIK-rapport 121 (Göteborg, 1962); Jaan Teär & M. Thorell, "Strålpasteurisering av färska jordgubbar", SIK-rapport 116 (Göteborg, 1962).
- 46 James Spiller, "Radiant cuisine: The commercial fate of food irradiation in the United States", *Technology and culture* 45 (2004), 740–63.
- 47 Annonser Wezäta förlag, *Livsmedelsteknik* 1 (1954), 12; *Livsmedelsteknik* 3 (1954), 31.
- 48 "Anmälan", *Livsmedelsteknik* 1 (1953), 1.
- 49 Edy Velander, "Livsmedelsteknik upphör", *Livsmedelsteknik* 6 (1956), 178.
- 50 "Konserver – atomålderns enda säkra livsmedel", *Livsmedelsteknik* 3 (1954), 31; "Ny giv för Sovjets livsmedelsindustri", *Livsmedelsteknik* 3 (1954), 31.
- 51 "Realism i tillsatsdiskussionen", *Livsmedelsteknik* 6 (1955), 178.
- 52 "Pressen och livsmedelstekniken", *Livsmedelsteknik* 5 (1954), 2.
- 53 "Atomer, föda och folkkupplysning", *Livsmedelsteknik* 5 (1955), 138.
- 54 "Respekt för livsmedelstekniken", *Livsmedelsteknik* 4 (1955), 98.
- 55 "Sakligare information", *Livsmedelsteknik* 4 (1955), 98.
- 56 "Näringsmagin", *Livsmedelsteknik* 5 (1954), 1 f.
- 57 "Livsmedelstekniken och standardhöjningen", *Livsmedelsteknik* 5 (1956).
- 58 Georg Borgström, "Konserverna i det moderna samhället", *Göteborgs-Posten* 15/11, 1953.
- 59 Lars Anderfelt, "Konserverindustrin som samhällsfaktor", *Svenska Dagbladet* 1/6, 1954.
- 60 Ibidem.
- 61 Buchanan.

Maten och vetenskapen

*Näringslära, kostvanestudier och socialpolitik,
ca 1880–1960*

Roger Qvarsell

Det har ofta sagts att den medicinska utvecklingen under andra hälften av 1800-talet följde två huvudlinjer, som båda fick stor betydelse för att i grunden förändra medicinens ställning under det kommande seklet. Den ena linjen gällde en förändring från erfarenhetsbaserad kunskap om sjukdomar och deras behandling till en naturvetenskapligt orienterad forskning om de enskilda organens funktioner och de olika sjukdomarnas orsaker. Även om denna kausalt inriktade kunskap först efter en förhållandevis lång tid kunde omsättas i fungerade behandlingsmetoder, var den en oundgänglig komponent i det som skulle bli basen för den moderna medicinen. Den andra linjen handlade om förebyggande åtgärder, påverkan på samhällsorganisationen för att minska riskerna för smittospridning och olika typer av ingripanden i människors livsföring i syfte att skapa bättre förutsättningar för bibehållen hälsa och arbetsförmåga. Att det var den förbättrade hygienen när det gällde dricksvatten och avfallshantering, bostäder och arbetslokaler som var det viktigaste bidraget från medicinens sida till en förbättrad folkhälsa är oomstritt, även om flera av dessa åtgärder introducerades innan den vetenskapliga kunskapen om orsakssammanhången var etablerad.¹

Men det har hävdats att den förbättrade kontrollen av livsmedlen, propagandan för ett mer genomtänkt kosthåll och undervisningen i hushållskunskap hade en likartad effekt. Hela detta vetenskapsområde utmärktes också av ett nära samspel mellan de vetenskapliga studierna, olika förslag till upplysningskampanjer och socialpolitiska reformer. Statsbidrag till skolbespisingens verksamhet är kanske den mest kända av dessa reformer, men även statsbidragen till byggandet av bättre skogsarbetarbaracker och anställandet av hushållerskor är värda att nämna. Flera vetenskapliga studier påverkade också ransoneringssystemet under andra världskriget, och med början under 1930-talet utvecklades en myndighets- och informationsverksamhet inom området. Den näringsfysiologiska vetenskapen, kostpropagandan, de socialvetenskapliga undersökningarna och de socialpolitiska förändringarna var nära förbundna med varandra och drevs fram av samma grupper av aktörer. Från omkring 1930 blev även jordbrukspolitiken och livsmedelsindustrin delar av denna symbios. I likhet med en rad andra av vardagslivets områden hade maten under en knapp hundraårsperiod blivit en vetenskaplig, en social och en

politisk angelägenhet.² Men detta innebär inte att man kan tala om ett entydigt förhållande mellan vetenskapen och olika tillämpningsområden.

I inledningen till antologin *The science and culture of nutrition 1840–1940* (1995) skriver Harmke Kamminga och Andrew Cunningham att etableringen av och utvecklingen inom näringsvetenskapen haft en mycket stor betydelse för en rad olika medicinska praktiker, sociala frågor, politiska ställningstaganden och allmänna föreställningar om mat och kosthåll, samt att alla dessa i sin tur påverkat den vetenskapliga verksamheten: ”In the process, Western society has become a nutrition culture.”³ Även om en sådan slutsats kan ses som överdriven, så är det rimligt att påstå att alla frågor om vad som är ett näringsriktigt kosthåll och hur människors kostvanor formats har varit ett av de områden där vetenskapen och det moderna samhällslivet mötts på ett sätt som illustrerar viktiga drag i hur vetenskapens roll i samhället förändrats.

Den grundläggande frågan i uppsatsen rör därför hur sann och trovärdig en berättelse är om hur vetenskapen – främst näringsfysiologin och de sociala kostvanestudierna – påverkade människors kosthållning och gav grund för sociala reformer som underlättade den materiella matförsörjningen. Förmodligen finns det inte något entydigt svar på denna fråga, eftersom vi i detta som i liknande fall inte i efterhand kan bedöma vad som orsakat vad i det intrikata samspelet mellan vetenskaplig kunskap, politiska beslut och ekonomiska och sociala förändringar. Kanske är de delar i en och samma moderniseringsprocess, där vetenskapen kan vara en drivkraft bakom en förändring, men samtidigt fungera som en legitimering av politiska ställningstaganden eller i efterhand användas för att förklara ett förändrat beteende eller en ekonomisk-teknisk utveckling.⁴

Näringsfysiologi och näringslära

Under decennierna kring 1800-talets mitt förändrades kunskaperna om människans och djurens ämnesomsättning och näringsbehov på ett sådant sätt att man kan tala om etablerandet av en näringsvetenskap. Dessa nya kunskaper kom också att mycket snabbt få betydelse för näringsläran, det vill säga konkreta tillämpningar när det gällde att ge anvisningar och rekommendationer om hur en ur näringsfysiologisk synvinkel väl sammansatt kost borde se ut och vilka beståndsdelar olika typer av livsmedel innehöll. Även om det under de senaste decennierna publicerats ett antal studier om näringsfysiologins tidiga historia är bilden av denna långt ifrån tydlig. En rad samverkande faktorer inom både det vetenskapliga och det samhälleliga livet förefaller ha haft betydelse.

I gränslandet mellan den organiska kemin och den experimentella fysiologin genomfördes med början under 1820-talet djurexperiment som syftade till att avgöra vilka komponenter i kosten som var nödvändiga eller betydelsefulla för djurens överlevnad och utveckling. Resultaten, att

de grundläggande beståndsdelarna i djurs och människors näringsbehov var kolhydrater, fett och äggviteämne, var ett decennium före seklets mitt en allmänt omfattad sanning. Men den vetenskapliga utvecklingen inom näringsfysiologin under 1840-talet kan inte förstås om man inte också uppmärksammar inflytandet från den politiska radikala diskussionen vid denna tid. Det var den undernäring, som man såg bland såväl lantarbetare som städernas arbetare, som var ett av motiven bakom flera näringsfysiologers strävan att kartlägga näringsbehov och undersöka olika livsmedels näringsvärde.⁵

Mest tydlig i sin politiska och sociala ambition var Jakob von Moleschott (1822–93), en fysiolog och kemist med förankring i såväl den filosofiska materialismen som de radikala politiska ideal som brukar förbindas med revolutionsåret 1848. Han såg lika mycket näringsläran som ett politiskt som ett vetenskapligt område och argumenterade för att alla arbetare hade rätt till en inkomst som tillät dem att inhandla den näringsriktiga kost som han och andra rekommenderade. Genom Moleschotts bok *Lehre der Nahrungsmittel für das Volk* från 1850 fick denna kombination av näringslära och politik en viktig plats i den tidiga näringsfysiologiska litteraturen.⁶

Frederic L. Holmes har beskrivit den nya kunskapen om ämnesomsättningen eller metabolismen i människo- och djurkroppar vid 1800-talets mitt som ett ”major discovery”. Detta inte minst för att den var beroende av kunskaper från en rad vetenskapsområden i samtiden: anatomi, histologi, fysiologi, organisk kemi och den fysikaliska läran om energins konstanter. Kunskapen om metabolismen fick sedan återverkningar på andra delar av den organiska kemien.⁷ Men kanske förståelsen av metabolismen inte blivit ett ”major discovery” om inte näringsfysiologin varit så nära förbunden med näringsläran. Eller annorlunda uttryckt: möjligheterna att snabbt och med stor tydlighet översätta de näringsfysiologiska upptäckterna till handfasta rekommendationer om näringsintag och kostvanor påverkade även områdets inomvetenskapliga position. Kamminga och Cunningham talar om att näringsfysiologin på en och samma gång var objektiv och retorisk.⁸ Med den svenska distinktionen mellan vetenskap och lära kan detta möjligen uttryckas något annorlunda och med en mindre skarp åtskillnad. På samma sätt som ärftlighetslära och utvecklingslära innefattar näringslära såväl en kunskapstradition som dess samhälleliga konsekvenser eller tillämpningar. Näringsvetenskapen formades som egen disciplin först i mitten av 1900-talet, men då med en sekellång historia som en gren inom den allmänna fysiologin och som en del av den allmänna näringsläran.

Terminologin för hur man beskrev den nödvändiga födas beståndsdelar varierade något, men man var helt överens om grundprinciperna. För sin överlevnad behövde människan protein eller äggviteämne, fett, stärkelse eller kolhydrater, samt vissa mineralämnen varibland salt var det

mest kända. Det gjordes flera beräkningar av vilka proportioner som borde gälla för dessa tre huvudingredienser för att kosten skulle vara optimalt sammansatt; därmed angav man även de normer mot vilka det faktiska kosthålllet värderades och bedömdes.

Mest använda var de rekommendationer som Carl von Voit (1831–1908) hade utarbetat, även om han reviderade dem vid flera tillfällen. Voits normalkost var beräknad för män med normalt kroppsarbete, och den omfattade 118 gram protein, 56 gram fett och 500 gram kolhydrater per dag. Andra tog fram tabeller över vad som borde gälla för män med stillasittande uppgifter respektive mycket tungt kroppsarbete. Tendensen i dessa var tydlig, nämligen att man som regel rekommenderade att tungt kroppsarbete, särskilt sådant som ägde rum utomhus, skulle kompenseras med mer fett, medan de som hade stillasittande arbete i första hand skulle minska intagningen av kolhydrater. Proteinets betydelse föreföll något mera oklar, och man antog att detta behov var oberoende av arbetsuppgifter och att det fanns en nivå under vilken människan inte kunde överleva.⁹ Ett genomgående drag i de konkreta kostrekommendationerna vid denna tid var att man värderade kött mycket högt på grund av dess innehåll av protein och fett. Flera försök gjordes också att hitta metoder för att tillgodose den fattiga befolkningens behov av kött genom olika former av extrakt. Mest välkänt i samtiden var kemisten Justus von Liebig (1803–73) köttextrakt, som närmast kan liknas vid buljongtärningar. Detta blev en stor kommersiell framgång och användes inte minst för att ge soldater i fält ett lätthanterligt näringstillskott.¹⁰

Men den betydelse de flesta näringsfysiologer tillskrev konsumtionen av kött och deras experiment med olika typer av köttextrakt var inte okontroversiella. Det är av allt att döma inte någon slump att den vegetariska rörelsen uppstod och växte samtidigt som den nya näringsläran spreds. Diskussionen om människan borde leva av djur- eller växtdelar går tillbaka till såväl Första Mosebok som antika författare, men det var på 1840-talet som de första föreningarna för vegetarianer bildades i England. På 1890-talet publicerades de första svenska översättningarna av propagandaskrifter om det vegetariska kosthållets välsignelser och även kokböcker för det vegetariska köket. Intresset för vegetarisk kost var i allmänhet vid denna tid nära förbundet med en mer allmän strävan efter vad man kallade ett naturenligt levnadssätt och ett intresse för djurs rättigheter och människans moraliska ansvar för allt skapat eller naturligt. Vegetarianismen var också en del av en bredare vetenskaps- och civilisationskritisk strömning under decennierna kring det förra sekelskiftet.¹¹

Robert Tigerstedt och den svenska näringsfysiologin

Även i Sverige utvecklades under andra halvan av 1800-talet fysiologin till en av de mer betydelsefulla medicinska grundvetenskaperna. Genom

den experimentella inriktningen inom det nya ämnet och genom att man konstruerade en rad nya olika tekniska instrument, fick det stor betydelse för omvandlingen av medicinen till ett mer naturvetenskapligt forskningsområde. De båda första generationerna av fysiologer rön-te också internationell uppmärksamhet, framförallt inom områden som sinnesfysiologi och neurofysiologi.¹²

Näringsfysiologin eller näringsläran intog inte någon central plats i den tidiga svenska fysiologin. August Almén (1833–1903), professor i medicinsk och fysiologisk kemi i Uppsala från 1860, presenterade dock de nya näringsfysiologiska lärorna i sina föreläsningar 1879. Och i sin roll som generaldirektör för Medicinalstyrelsen mellan åren 1883 och 1898 undersökte han och gav anvisningar för kosthållningen vid landets sjukhus och andra vårdinrättningar. I likhet med sina kollegor rekommenderade han en diet med betydande mängder kött, något som kraftigt avvek från den mjöl-, gryn- och mjölkdiet som tidigare varit utmärkande för institutionskosten.¹³

Vid Karolinska institutet var Christian Lovén (1835–1904) professor i fysiologi mellan åren 1874 och 1886. Lovéns intresse för den näringsfysiologiska delen av ämnet var begränsad och manifesterades framförallt genom att han översatte samtida läroböcker i fysiologi som även innefattade näringslära. Den viktigaste av dessa var Thomas H. Huxleys (1825–95) *Menniskokroppens byggnad och förrättningar*, som kom ut på svenska 1871. Om man jämför Huxleys bok med den knappt tio år äldre *Menniskokroppens byggnad och viktigaste förrättningar* av Norrköpingsläkaren och publicisten Johan Gabriel Collin (1794–1879) är förändringen mycket märkbar. Collin står i en äldre tradition, där de medicinska kostråden är allmänt hållna och utgår från traditioner, klimatförutsättningar m. m. För Huxley var det ambitionen att beskriva matens olika beståndsdelar som stod i centrum.

Men den av fysiologiprofessorerna som hade störst betydelse för näringslärans utveckling och etablering var den i samtiden mycket välkände Robert Tigerstedt (1853–1922), som 1886 efterträdde Lovén vid Karolinska institutet och upprätthöll denna befattning fram till 1900, då han återvände till sitt hemland och tillträdde en professur i Helsingfors. Tigerstedt inledde sin verksamhet som professor med en serie föreläsningar, som även gavs ut i bokform under titeln *Fysiologiska principer för kroppens näring* (1887), som formade sig till något av ett program för de fysiologiska studier han ville initiera. Att näringsfysiologin var en central medicinsk vetenskap kunde det inte råda något tvivel om, eftersom den handlade om livets upprätthållande och förnyelse genom intagandet av föda.

För att lifvet skall kunna ega bestånd, är det således nödvändigt att de förluster, kroppen genom den ständiga ämnesförbrukningen lider, allt efter hand åter ersätts. Detta sker genom upptagandet af föda;

med födan tillföres kroppen det förbränningsmaterial man behöver för att underhålla de mångfaldiga rörelser, som vi sammanfatta med namnet lif.¹⁴

Tillsammans med en grupp yngre medicinstudenter utvecklade Tigerstedt experimentella metoder för att undersöka hur näringsomsättningen fungerade i kroppen. Grundtanken var ganska enkel; man undersökte vilka näringsämnen som fanns i den mat som försökspersonen fick och mätte sedan samma ämnen i kroppens utsöndringar och fick på det sättet en bild av näringsomsättningen eller näringsbalansen hos människan. I praktiken var det dock svårt att göra tillräckligt exakta bestämningar av såväl intag som utsöndring av de olika ämnena. Detsamma gällde uppenbarligen de experiment som utfördes med hjälp av en utrustning som mätte det respiratoriska gasutbytet, det vill säga förhållandet mellan syre och koldioxid i in- respektive utandningsluften. En metod som under lång tid kom att användas för att få en ungefärlig bestämning av ämnesomsättningen i kroppen.¹⁵

Men Tigerstedts program för den näringsfysiologiska forskningen innefattade inte enbart experimentella studier, utan lade minst lika stor vikt vid socialvetenskapliga studier av befolkningens faktiska kostvanor. Tanken bakom dessa var att man genom att kombinera kunskaperna inom den moderna näringsfysiologin med uppgifter om vad och hur människor i praktiken åt skulle kunna ge tydligare och mer exakta rekommendationer om lämpligt kosthåll, och måhända även förändra förutsättningarna för hanteringen av mat och livsmedel.

Framförallt var det angeläget med konkreta råd till, eller rentav utspisningsstater för, de arbetare som hade svårt att få lönen att räcka till för en tillräcklig och väl sammansatt kost. Att två av hans elever fick ansvaret för en mycket stor undersökning om arbetares fria val av kost, som finansierades av Lorénska stiftelsen, var helt i linje med de ambitioner Tigerstedt hade med näringsfysiologin. I en kommentar till denna undersökning skrev Tigerstedt:

Det är naturligt, att undersökningar åt detta håll måste ske i mycket stor skala för att leda till fullt tillfredsställande resultat. Staten bör hafva lika stort intresse för sådana frågor, som för utvecklingen af en rationell kreatursutfordring. Till vidare har ingenstädes, mig veterligen, något gjorts för realiserandet av detta önskemål.¹⁶

Att jämföra utarbetandet av kostrekommendationer för arbetare med en rationell kreatursutfordring kan måhända uppfattas som stötande för en sentida betraktare, men är i det här sammanhanget ett tidstypiskt uttryck för tanken att den näringsfysiologiska och socialvetenskapliga forskningen om mat och kostvanor skulle kunna få en omedelbar betydelse för människors arbetsförmåga och därmed för landets välstånd.

Den socialvetenskapliga studien av kostvanorna som de båda medicinstudenterna Ernst Hultgren och Ernst Landergren genomförde, och som publicerades i Lorénska stiftelsens skriftserie, kan i efterhand betraktas som något av en metodstudie eller rentav som en övningsuppgift. De tolv kartlagda arbetarnas kostvanor analyserades med avseende på fördelningen av näringsvärdet på fett, kolhydrater och äggviteämne, samt fördelningen mellan olika måltider och skillnaden mellan vad man åt på vardagar respektive söndagar. De studerade även hur prisvärda olika livsmedel var i relation till deras näringsvärde och hur tillagningsmetoderna påverkade kostens näringsinnehåll. Några egentliga slutsatser presenterades dock inte, och bokens betydelse låg framförallt i att den pekade ut ett nytt forskningsområde i gränslandet mellan medicin och socialvetenskap.¹⁷

Tigerstedts eget bidrag till de sociala kostvanestudierna var en uppsats om ångermanländska skogsarbetare, som skall behandlas senare. När Tigerstedt lämnade Stockholm för Helsingfors år 1900 försvann den socialvetenskapliga forskningsinriktningen helt och hållet, och intresset flyttades mot andra delar av fysiologin, framförallt arbetsfysiologin och neurofysiologin. Mot slutet av 1930-talet ökade dock intresset för näringsfrågor på nytt, inte minst genom forskare som Ernst Abramsson (1896–i. u.) och Yngve Zotterman (1898–i. u.). Andra världskrigets ransoneringssystem gav också anledning till flera studier av vilka sociala och hälsomässiga konsekvenser som den begränsade tillgången på livsmedel förde med sig.¹⁸

När Tigerstedt hade tillträtt professuren i fysiologi i Helsingfors fann han att man i hans gamla hemland hade gjort ännu mindre för att studera befolkningens kostvanor än i Sverige. I ett programmatiskt föredrag i ämnet framhöll han den nytta för hela samhället som sådana studier skulle kunna föra med sig. Kunskapen om vilken kost människor i olika samhällsgrupper själva valde var av betydelse för fastställandet av matordningen vid offentliga anstalter, eftersom denna borde ligga i linje med det fritt valda kosthållet ute i samhället. Under de båda första decennierna av det nya seklet genomfördes också flera kostvanestudier i Finland. Erfarenheterna av de studier som genomfördes i Sverige förefaller dock ha lett till att Tigerstedt vid detta senare tillfälle tydligare betonade vikten av att man med än större noggrannhet studerade vilka livsmedel som faktiskt konsumerades i en familj. Det var nödvändigt att väga de livsmedel som en familj inhandlade, liksom allt de av någon anledning slängde eller inte förbrukade. En sådan undersökning måste dock utsträckas över så lång tid att variationerna i kosten mellan olika dagar inte påverkade resultatet.

Tigerstedt tänkte även försöka tillämpa den experimentella metodiken och studera familjemedlemmarnas kroppsutsöndringar och värmeförlusten genom utandningsluften och svettningen. Han var även uppmärksam

på en fråga som senare kom att bli betydelsefull, nämligen skillnaderna mellan familjemedlemmarnas kostvanor beroende på kön och ålder, men betraktade tills vidare detta som en felkälla. Bättre kunskaper om familjernas kostvanor skulle kunna få stor nationalekonomisk betydelse, eftersom arbetsförmågan var direkt förbunden med tillgången på mat. Genom specificerade skattesatser på olika livsmedel skulle det i ett senare skede vara möjligt för statsmakten att förbättra näringstillgången och därmed arbetsförmågan i befolkningen.¹⁹

Sociala undersökningar och kostvanestudier

Vid samma tidpunkt som näringsvetenskapen etablerades som ett eget kunskapsområde, utvecklades ett socialvetenskapligt kunskaps- eller forskningsområde som brukar kallas sociala undersökningar eller ”social surveys”. Grundtanken var att med hjälp av arbetsmetoder som påminde om den beskrivande naturvetenskapen – eller naturalhistorien, för att använda en något äldre term – beskriva svårigheter och missförhållanden i människors liv. Ofta var dessa undersökningar även relaterade till någon form av reformatoriskt program, genom vilket man ville komma till rätta med problemen och skapa bättre levnadsförhållanden. I samspelet mellan denna beskrivande och reformerande verksamhet fick det för den socialpolitiska utvecklingen centrala begreppet ”sociala problem” sin, visserligen något oklara men ändå, innebörd. Med sociala problem menade man alla de svårigheter med försörjning, arbete, bostad och levnadssätt som kunde drabba människor, och som var av sådan omfattning att de fick eller kunde få konsekvenser för hela samhället.

Om problemen inte hanterades eller åtgärdades fanns risken att de skulle leda till försämrad moral, asocialitet, kriminalitet och allmän misär. I allmänhet brukar dessa sociala problem i 1800-talets samhälle förbindas med urbanisering och industrialisering, men man glömmer då ofta bort att en stor del av den svenska industrialiseringen under 1800-talet ägde rum på små orter som bruk och sågverksamheter.²⁰

I de sociala undersökningar som genomfördes kring mitten av 1800-talet, till exempel den franske bergsmannen Frédéric Le Plays (1806–82) omfattande studier av gruvindustrins arbetare, visade man ett mycket begränsat intresse för frågor som rörde kost- och matvanor. Lite större intresse för kostfrågor fanns hos de läkare som verkade i traditionen som utgick från Johan Peter Franks tankar om en medicinsk polis. Med detta menades en medicinsk och politisk styrning av människors levnadsvanor i syfte att förebygga olika typer av sjukdomar och förbättra arbets- och försörjningsförmågan.

Ett tidigt svenskt exempel på en sådan medicinsk och social undersökning med en socialreformatorisk inriktning var en skrift, eller snarare skrivelse, från 1829 av obstetrikprofessorn Pehr Gustaf Cederschiöld

(1782–1848) om hur levnadsvillkoren för de arbetare som bodde på Söders malmar skulle kunna förbättras. Bland de problem han såg fanns bristen på matlagingsmöjligheter i de enkla rum som arbetarfamiljerna bodde i samt att de krogar som låg nära de stora arbetsplatserna serverade mer brännvin än mat. Han föreslog att arbetarna skulle få sin lön i form av polletter, som bara kunde användas i godkända livsmedelsbutiker och på vissa restauranger för att på det sättet garantera att åtminstone delar av avlöningen användes till mat.²¹

När anatomen och patologen Axel Key (1802–1901) mer än femtio år senare genomförde sin stora undersökning av läroverkspojknas hälsovillkor på uppdrag av Läroverkskommittén spelade kostfrågorna dock en mycket underordnad roll. Trots att många av dessa elever bodde inneboende och levde långa perioder på den torrskaffning som de kunde få med sig hemifrån samt något glas mjölk om dagen, som tillhandahölls av värdinnan, sågs inte matordningen som någon större hälsorisk. Det var istället bristen på raster och fysisk aktivitet, de långa arbetsdagarna, de bristfälliga anordningarna för uppvärmning och vädring av lokalerna som bedömdes vara de stora problemen.²² Denna undersökning av skolelevernas hälsa genomfördes dock några år innan Tigerstedt hade påbörjat sina studier av kostvanornas betydelse, samtidigt som de allmänna hygieniska problemen i skolorna hade diskuterats i ett par decennier, så att Key inte ägnar kosthållningen något större intresse är inte alls förvånande.

Tanken att kosten och kostens sammansättning skulle kunna ha betydelse för hälsotillstånd och arbetsförmåga var således inte på något sätt självklar före mitten av 1880-talet. De läkare och andra som intresserade sig för tidens sociala frågor förefaller ha ansett att kostproblemen enbart handlade om hur alla skulle kunna få råd att köpa tillräckligt av de förnödenheter som behövdes. Med stigande löner och minskad alkoholkonsumtion skulle arbetarnas kosthåll enkelt kunna förbättras. Maten och kosthållningen var därmed en ekonomisk och moralisk fråga, men blev mot seklets slut alltmer en vetenskaplig eller näringsfysiologisk sådan. Men det är möjligt att identifiera ytterligare en orsak till att frågan om mathållningen inte fick särskilt stor uppmärksamhet i den sociala debatten under 1800-talet, och det rör svårigheterna att undersöka människornas kostvanor.

Den mat som människor åt var av naturliga skäl en mycket flyktig materia, och detta gällde särskilt för den fattigare delen av befolkningen. I arbetarehushållen i städerna eller på industriorterna var det vanligt att man handlade mat varje dag, och då i mycket begränsade kvantiteter. Detta berodde på att man inte hade råd med större eller samlade inköp och på att förvaringsmöjligheterna i de små lägenheterna var begränsade. Men förmodligen var det också ett sätt att hushålla med de mycket begränsade resurser man förfogade över. Med en hungrig familj kring matbordet var risken stor att allt som fanns att tillgå åts upp; de dagliga in-

köpen var ett sätt att ransonera maten så att man inte skulle bli helt utan vid ett senare tillfälle.

Den vanligaste metoden när man började undersöka matvanorna var att man bad familjerna, eller i praktiken husmödrarna, att föra hushållsböcker där varje inköp skulle noteras. För att utjämna skillnaderna i kosthållning mellan olika veckodagar utsträcktes som regel undersökningsperioden till minst två veckor, eller så kunde varor som köptes mer sällan delas upp på det antal dagar som hade förflutit mellan respektive inköpstillfällen. Men en lång rad problem kvarstod: det var svårt att beräkna den del av kosthållet som baserades på naturahushållning, gåvor från anhöriga, måltider som förtärdes på publika näringsställen etc. Likaså var fördelningen av maten mellan familjernas olika medlemmar en fråga som man inte förrän under mellankrigstiden lyckades finna metoder för att studera.

Syftet med kostvanestudierna var således att identifiera grupper i samhället som hade ett särskilt otillfredsställande näringsintag. Samtidigt ansågs det nödvändigt att i detalj kunna mäta eller väga den mat som faktiskt konsumerades för att undersökningarna skulle tillgodose de metodologiska kraven. Mathållningen på de slutna institutionerna var alltför reglerad och styrd av kostanvisningar för att kunna tjäna som källa till kunskap om människors eget val av mat.

Det fanns dock en yrkesgrupp vars medlemmar själva bestämde över vad de skulle äta, samtidigt som de levde under sådana omständigheter att man i detalj kunde veta vilka livsmedel de hade tillgång till. Det var alla de skogsarbetare som särskilt i mellersta och norra Sverige tillbringade en stor del av vintersäsongen i små kojor eller baracker. Vägen hem var lång och de korta vinterdagarna tvingade dem att vara borta från såväl hemmen som handelsbodarna under veckor, eller rentav månader, i sträck. Arbetet i skogen var dessutom fysiskt mycket krävande och tillgången på mat avgörande för vilka prestationer som kunde utföras. Dessutom var arbetet av stor betydelse för den expansiva sågverksindustrin, för bränsleförsörjningen och för byggnadsverksamheten. Sammantaget medförde allt detta att skogens arbetare fram till mekaniseringen av skogsarbetet under 1950-talet blev föremål för fler och mer ingående kostvanestudier än någon annan grupp i samhället. Genom de särskilda förutsättningar som fanns för deras kosthållning kan man kanske likna dessa studier vid fullskaleexperiment av ett slag som är ovanliga inom det socialvetenskapliga området. En motsvarighet fanns dock i den stora studien av sambanden mellan sockerkonsumtion och karies som genomfördes på Vipeholms sjukhus för utvecklingsstörda utanför Lund åren kring 1950, där isoleringen på vårdavdelningarna gav en liknande kontroll över näringsintaget.²³

Skogens arbetare och deras mathållning

Från 1890-talet till 1940-talet genomfördes flera omfattande studier, som kan användas för att belysa förändringar i kostvanor och levnadsförhållanden, men också för att beskriva hur undersökningsmetodiken utvecklades. Den första undersökningen av skogsarbetarnas kostvanor, arbets- och bostadsförhållanden genomfördes av Nils Englund (1856–1924), som mellan åren 1893 och 1899 var provinsialläkare i Fjällsjö distrikt i den nordvästra delen av Ångermanland, en mycket glesfolkad men skogrik del av landet. Då Englund året före sekelskiftet flyttade till Vänersborg kunde han inte själv fullfölja sin undersökning, utan lämnade materialet till Robert Tigerstedt, som bearbetade det till en artikel i *Hygiea* år 1900, för övrigt samma år som han själv lämnade Stockholm för Helsingsfors.

Även om Englund var läkare så gick han till väga på samma sätt som samtidens etnografer och folklivsforskare. Han gjorde egna iakttagelser och ställde frågor om hur arbetet i skogen gick till och hur det var organiserat. Han noterade särskilt hur det begränsade dagsljuset påverkade såväl arbetet som kosthållet. Männen gick från sovbaracken medan det fortfarande var mörkt och arbetade intensivt under dagen, med en mycket kort matrast. Sedan återvände de till bostaden, tog hand om hästarna och redskapen, varefter de åt dagens huvudmål förhållandevis sent, innan det var dags att gå till sängs. Englund besökte flera olika grupper av skogsarbetare och återvände flera gånger till samma ställe. Han beskrev hur barackerna såg ut, med deras vanligen mycket tätt placerade sovbritsar och öppna eldstäder avsedda för såväl matlagning som uppvärmning. Han noterade var man förvarade de medförda livsmedlen, i näverkontar eller upphängda på krokar på väggarna. I allmänhet skötte var och en av arbetarna sin egen matlagning och de hade i allmänhet även sina egna matlagningsredskap. Även om var och en som regel bara hade en kaffepanna och en stekpanna kunde det bli ganska trångt kring eldstaden. Man fick därför äta i tur och ordning, och matlagningsbestyren kunde därför dra ut på tiden.²⁴

För att mer i detalj kunna kartlägga skogsarbetarnas kostvanor ville Englund även få fram uppgifter om vad var och en av dem faktiskt förtärde. Detta var förhållandevis enkelt att dokumentera, eftersom de flesta hämtade ut livsmedel från handlare eller direkt från arbetsgivarens förråd när de skulle ge sig iväg på en huggning. Eftersom de nästan alltid handlade på kredit och matkostnaden drogs från den intjänade lönen vid avverkningssäsongens slut, fördes detaljerade anteckningar om vilka livsmedel som var och en förde med sig till skogen. Till dessa kreditlistor kunde Englund lägga vissa uppgifter från de skogvaktare som fungerade som arbetsledare samt från de timmerkörare, som vid långa arbetsvistelser i skogen hjälpte till med att fylla på förråden. Inte särskilt förvånande visade det sig att skogsarbetarna hade mycket ensidiga kostvanor. Huvudkomponenterna i frukosten, middagen och kvällsmålet var stora mängder kaffe. Man åt kolbullar, som var ett slags platta vetebullar gjorda på vat-

ten och mjöl och stekta på båda sidor istället för gräddade i ugn. Det hårt saltade och mycket hållbara amerikanska fläsket var en annan huvudrätt, liksom sluring, ett slags välling gjord på vetemjöl, vatten och fläskflott. Gröt förekom ibland men potatis ganska sällan, eftersom den var känslig för frost och svår att förvara någon längre tid i de kalla kojorna. Smör, ost och mjölk, som spelade en viktig roll i kosthålllet på landsbygden, var i skogsbarackerna så ovanliga att man snarast uppfattade dessa varor som fest- eller njutningsmedel. Däremot var den dagliga förbrukningen av socker mycket stor. Den helt övervägande delen av kosten kom således från några få varor, och förutom priset förefaller det ha varit transport- och förvaringsmöjligheterna i kombination med begränsade matlagningss- möjligheter som styrde valen av livsmedel.

Men läkaren Englund undersökte även arbetarnas längd och kroppsvikt, vilka han sedan jämförde med motsvarande uppgifter från bevaringsmönstringarna. Syftet med detta var att se om det tunga arbetet och enkla kosthålllet påverkade arbetarnas kroppsvikt. Så var dock inte fallet, och Englund och Tigerstedts slutsats var att energiinnehåll, eller ”kostsatsernas kaloriska värde”, trots allt motsvarade arbetsprestationerna. Den viktigaste energin kom från fett, vilket överensstämde med andra studier av kostvanor bland dem med tungt kroppsarbete. Däremot kunde denna studie inte ge någon kunskap om den i samtiden omdiskuterade frågan om kroppens behov av äggvita eller protein.²⁵

Nils Englunds och Robert Tigerstedts undersökning är intressant, men inte för sina slutsatser, som var ganska enkla och förutsägbara. Skogsarbetarnas kostvanor styrdes av de förutsättningar som fanns när det gällde inköp, förvaring och tillagning i de enkla skogsbarackerna, men trots att mathållningen var mycket ensidig var energimängden någorlunda tillfredsställande. Men undersökningen är anmärkningsvärd på grund av sin metodologiska komplexitet. Englund använde sig av deltagandeobservation och intervjuer för att få fram information om vad, hur och när man åt, han studerade skogsarbetarnas inköps- och kreditlistor, han kompletterade arbetarnas egna uppgifter med sådana han fick från skogvaktare och timmerkörare, han hämtade viktuppgifter ur bevaringsregistren och jämförde dessa med vad han själv fann när han mätte och vägde skogsarbetarna. Tigerstedt bearbetade sedan materialet med hänsyn till den samtida näringsfysiologins uppfattning om kostens beståndsdelar och dess antaganden om näringsbehov. Men någon egentlig metoddiskussion förekom inte, och inte heller någon argumentering för varför man skulle ägna en så betydande möda åt skogsarbetarnas kostvanor och näringsintag.

En möjlig tolkning av bakgrunden till denna till synes enkla, men i själva verket mycket avancerade undersökning är att det dels handlade om att man sökte en möjlighet att genomföra en kostundersökning på en grupp, där man kunde vara säker på att man hade fullständiga och rimligt korrekta uppgifter om vad de enskilda individerna åt. Dels handlade det

om att man av social- och hälsopolitiska skäl ville uppmärksamma en grupp som levde under extrema förhållanden, samtidigt som deras arbete var av stor nationalekonomisk betydelse. Skogsbruket och skogsindustrin var kring sekelskiftet 1900 något av en ekonomisk motor i den pågående industrialiseringsprocessen. Den moderna näringsfysiologin och den samtida socialvetenskapen skulle på ett självklart sätt kunna träda i samhällets tjänst och göras nyttiga i medicinskt, socialt och ekonomiskt hänseende. Man anslöt därmed till rådande föreställningar om den moderna vetenskapens roll i samhället, men man nöjde sig inte med allmänna utfästelser, utan genomförde en omfattande och arbetskrävande studie. Beklagligtvis gav den dock ett magert resultat, och den har så vitt bekant inte haft någon egentlig betydelse för näringsvetenskapens eller skogsarbetets utveckling eller förändring.

Men frågan om skogsarbetarna och deras kostvanor fortsatte att oroa, och på initiativ från Socialstyrelsen genomfördes 1913 en ny men ganska begränsad undersökning i olika delar av landet. I de södra och mellersta delarna av landet fann man ett mer varierat kosthåll med en högre andel traditionella livsmedel, som korv, sill, smör, ost och bönor. De norrländska arbetarnas kostvanor var dock även fortsättningsvis starkt beroende av några få basråvaror. De regionala skillnaderna antogs dels bero på en något högre ökad levnadsstandard i den södra delen av landet, dels på kortare avstånd mellan hemmen och skogshyggena, vilket medförde att man åt ungefär samma mat i skogen som hemma.²⁶ Under de kommande krigsåren och tiden närmast därefter var problemen när det gällde livsmedelsförsörjningen av mer allmän karaktär, och några särskilda studier genomfördes inte.

Mot slutet av 1920-talet restes dock på nytt flera frågor om sambanden mellan kost, hälsa och arbetsprestationer. Den så kallade Norrlandsundersökningen, som Medicinalstyrelsen genomförde med början 1929 och några år in på 30-talet, hade sin utgångspunkt i övertygelsen att det ensidiga kosthåll som föranleddes av de svåra levnadsomständigheterna i Norrlands inland, hade stora återverkningar på hälsotillståndet. Samma år aktualiserades frågan om skogsarbetarnas provianterings- och matlagingsförhållanden på nytt genom en motion i Riksdagens Andra kammare, där man påpekade att det fanns både dietiska och hygieniska missförhållanden som borde åtgärdas. Särskilt framhöll man omständigheten att arbetarna skötte sin egen mathållning som orsak till problemet, och man förordade en gemensam eller kollektiv hushållning med hjälp av anställda kokerskor. I debatten i Riksdagen ifrågasattes det om detta verkligen var en angelägenhet för statsmakten, eller om det inte snarare var något som arbetarna eller arbetsgivarna borde ta hand om själva. Men trots dessa invändningar beslutade man att frågan skulle utredas.²⁷ Tanken att man skulle kunna organisera en kollektiv hushållning och anställa kokerskor till skogarnas baracker var dock inte ny. Det fanns till och med

en liten broschyr om hur detta skulle kunna gå till; ”Kooperativ mathållning vid skogsarbete”. Utredningen, som presenterades 1933, var inriktad på att argumentera och ge konkreta anvisningar för hur en sådan kollektiv matordning skulle kunna organiseras.

Man ansåg sig i denna studie kunna konstatera att mycket lite hade förändrats när det gällde skogsarbetarnas kosthållning. De långa avstånden till butiker eller provianteringsställen, den bristfälliga matlagingsutrustningen och skogsarbetarnas bristfälliga kunskaper i ”fruntimmersarbete” ansågs vara de främsta orsakerna till detta. Några sjukdomar eller allmänna hälsoproblem som kunde kopplas till matvanorna fanns dock inte. Hälsotillståndet bland skogsarbetarna var i allmänhet mycket gott, kanske som en följd av att endast friska och starka män kunde komma ifråga för det tunga skogsarbetet. Den höga kaffekonsumtionen ansågs dock kunna leda till att hjärtverksamheten stimulerades mer än vad som var nyttigt i kombination med tungt kroppsarbete. Kostens sammansättning borde också förändras, men nu till förmån för mer kolhydrater, medan man vid seklets början hade framhållit fettets betydelse för alla med tungt kroppsarbete.²⁸

I likhet med den tidigare nämnda stora Norrlandsundersökningen, som hade genomförts några år tidigare, men ännu inte var publicerad, varnade man också för riskerna med bristen på ”färskmatsvitaminet” eller ”antiskörbjuggsvitaminet”, som var några av de samtida benämningarna på Vitamin C. Läran om vitaminerna var vid denna tid i snabb utveckling, och många näringsfysiologer såg i denna ett nytt och viktigt redskap för att förstå sambanden mellan kostinnehåll och en rad sjukdomar. Det är därför inte förvånande att denna fråga diskuteras ingående, trots att man egentligen inte kunde påvisa några konkreta sjukdomstillstånd som skulle kunna vara orsakade av vitaminbrist.²⁹

Men för de skogsarbetare som hade bildat ett gemensamt hushåll med en anställd kokerska var kosthållningen helt annorlunda. Man åt då som regel tre mål med lagad mat, varje mål bestående av två rätter, och dessutom ett särskilt kvällsmål. Bland de vanligaste inslagen på matborden märktes kött och potatis, fläsk och bruna bönor, köttsoppa med klimp, korv och makaroner och andra rätter typiska för ett lantligt hushåll vid den här tiden. Till efterrätt serverades fruktsoppa, saftsoppa, fruktkräm, pannkakor eller pudding, och de senare, lite tyngre rätterna kunde även återkomma som kvällsmat. Men det var inte bara kosthållet som kunde förbättras på detta sätt, utan kostnaderna blev lägre genom att man köpte upp större kvantiteter och dessutom kunde kokerskorna utnyttja råvarorna på ett bättre sätt. Arbetarna fick sedan även mer tid för förströelse och rekreation under kvällarna när de inte själva behövde laga sin mat, utan kunde sätta sig vid ett färdigt middagsbord.³⁰

Jämförelsen mellan den äldre, individuella kosthållningen och den organiserade, kollektiva motsvarigheten slutade således i en entydig rekomm-

mendation av den senare. Utredningsgruppen föreslog därför att man skulle underlätta övergången till en gemensam hushållning genom informationsfilmer i ämnet. Man ansåg också att det behövdes särskild utbildning för de kvinnor som kunde tänka sig att arbeta som kokerskor i en skogbarack, samt en handbok med anvisningar för hur denna speciella form av hushållning kunde organiseras. Slutligen presenterade man skisser och enkla ritningar över hur bostadsbarackerna skulle kunna utformas med utrymmen för matlagning och förvaring, samt inte minst viktigt en avbalkad eller avskärmad sovplats för de kvinnliga kokerskorna. Att allt detta var en angelägenhet för såväl arbetarna och arbetsgivarna som statsmakten förefaller ha varit en självklarhet för utredarna i en tid när tanken på statens övergripande ansvar för människors levnadsförhållanden var grunden för den sociala och socialpolitiska reformverksamheten.³¹

Men intresset för skogsarbetarnas kostvanor och kosthållning tog inte slut med detta, utan under andra världskrigets ransoneringar aktualiserades frågan om hur de med fysiskt krävande arbetsuppgifter skulle kunna få tillräckligt med mat. Industrins utredningsinstitut genomförde en bred studie av skogsarbetets villkor, där teknik, redskap, transportmöjligheter och kosthållning ingick som brickor i ett större spel. Delstudien om arbetarnas kost- och näringstillgångar genomfördes av de vid denna tid välkända kostundersökarna Carin Boalt och Yngve Zotterman, som skall behandlas utförligare i ett senare avsnitt av denna uppsats. Studien utfördes i Värmland och visade att skogsarbetet fortfarande var fysiskt mycket krävande och att skogens arbetare behövde tillgång till dubbelt så mycket näring jämfört med andra arbetare. Mekaniseringen av skogsbruket hade ännu inte börjat på allvar och arbetsuppgifterna var jämförbara med vad som varit fallet tidigare under seklet.

En viktig skillnad var dock att 40-talets värmländska skogsarbetare i regel bodde hemma och medförde matsäck för de måltider som de intog under arbetsdagarna i skogen. Eftersom det var ransoneringstider styrdes deras val av kost i stor utsträckning av vad som fanns tillgängligt, inte av vad de själva ville äta. Särskilt tydligt var att de åt mindre fett, vilket förmodligen berodde på ransoneringarna. Men den mest anmärkningsvärda slutsatsen av studien var att skogsarbetarnas stora näringsbehov inte rymdes i de ransoner som deras familjer hade tilldelats. Förmodligen fick detta till följd att männen förbrukade en alltför stor del av familjens ranson, vilket troligen innebar att kvinnorna åt mindre och kanske till och med riskerade att bli undernärda. En annan slutsats var att man i utredningen rekommenderade att skogsarbetarna skulle öka förbrukningen av socker för att på det sättet får tillräcklig energi och undvika en sänkning av blodsockerhalten under arbetsdagen.³²

Kost, klass och socialpolitik

Under mellankrigstiden och framförallt på 1930-talet, formulerades det som skulle bli den dominerande socialpolitiska uppfattningen under de kommande decennierna. Något förenklat kan man tala om en förskjutning från ett socialliberalt till ett socialdemokratiskt synsätt. Medan den socialliberala politiken i första hand hade syftat till att hjälpa dem som led direkt nöd, och då främst genom att försöka erbjuda bättre förutsättningar för egenförsörjning, hade den socialdemokratiska motsvarigheten siktet inställt på att generellt höja levnadsstandarden för de arbetare och lägre tjänstemän som hade alltför låga löner för att klara en rimlig levnadsnivå. Även om frågor som rörde kosten och näringstillgången inte intog någon central plats i denna nya socialpolitik, fanns de med som ett av många inslag i välfärdspolitiken. Tanken att man inte bara skulle lindra nöd, utan skapa förutsättningar för välstånd fick även konsekvenser för hur man såg på människans näringsbehov och hur kostvaneundersökningarna skulle genomföras.

Vid denna tid förändrades också bilden av människans näringsbehov, framförallt genom inflytandet från och tilltron till vitaminforskningen. I en snabb process från början av 1910-talet och några decennier framöver identifierades en rad vitaminer; inte minst beskrev man vilka sjukdomar som kunde orsakas av brist på ett enskilt vitamin. Om man jämför populära framställningar av vitaminläran från skilda decennier kan man tydligt se hur snabb kunskapsutvecklingen, och inte minst kunskapsspridningen, var.³³

Vad gäller de avsikter som låg bakom intresset för att studera människors kostvanor kan man också märka betydande förändringar jämfört med de studier av skogarbetare och andra, där man befarade att bristen i kosthållningen kunde påverka arbetsförmågan. Under 1930-talet vidgades intresset till att gälla alla befolkningsgrupper, och kostvanorna framstod allt tydligare som en del av den stora folkhälsofrågan. I det delbetänkande om näringsfrågan som Befolkningskommissionen publicerade skrev man:

Tillräckligt stöd har likväl framkommit för den uppfattningen, att den faktiska näringsstandarden i rätt breda folklager och särskilt allmänt i familjer med barn icke fyller de krav, som den moderna näringsfysiologiska forskningen ställer på en i högsta grad hälso- och utvecklingsbefrämjande kost. De skador, som därigenom tillfogas befolkningens kvalitet, är mycket avsevärda, även om en närmare uppskattning av deras storleksordning icke är möjlig. Den uppfattningen torde dock numera vara allmän bland näringsfysiologerna, att ett förbättrat kosthåll sannolikt skulle stegra befolkningens hälsa och livsduglighet mer än någon annan särskild reform.³⁴

Helt i linje med samtidens socialpolitiska diskussion gavs en särskild uppmärksamhet åt skillnader i kosthållningen, som kunde antas bero på

familjens inkomst, vilka skillnader som fanns mellan män och kvinnor samt vilka särskilda problem som kunde drabba familjer med många barn. Denna diskussion var inte unik för Sverige utan hade sin motsvarighet i flera andra länder. I den politiska diskussionen talades det till och med om att vissa arbetargrupper i några länder levde på gränsen till svält på grund av alltför låga löner och högt uppdrivna matpriser. En i samtiden mycket uppmärksam undersökning från Skottland av biologen och jordbruks-experten John Boyd Orr – senare generaldirektör för FN:s livsmedels-organisation FAO och känd för sina böcker om världens livsmedelsförsörjning – gjorde gällande att kostvanorna, och därmed hälsotillståndet, varierade kraftigt beroende på vilken inkomst ett familjehushåll kunde disponera. Till skillnad från många i sin samtid var dock Orr inte primärt intresserad av eventuella bristsjukdomar som orsakades av dåligt kosthåll, utan anknöt till den äldre traditionen inom näringsläran och formulerade en norm för vad som kunde kallas en normalkost. Han definierade denna norm som ett tillstånd av välbefinnande som inte kunde ökas genom en högre konsumtion, eller med hans egna ord: ”a state of well-being such that no improvement can be effected by a change in the diet”.³⁵

En konsumtion över denna nivå skulle inte ha någon positiv effekt på välbefinnandet och hälsan. Om en ökad konsumtion kunde ha en negativ effekt berördes inte, och denna fråga var förmodligen något främmande i det socialpolitiska sammanhang som studien ingick i. Endast hälften av den skotska befolkningen hade nått denna kost- och välfärdsnivå. Konsumtionen av billiga basvaror som bröd och potatis var oberoende av inkomst, medan inköpen av frukt, grönsaker, mjölk, kött och fisk var direkt beroende av familjens inkomst. Familjer med högre inkomst hade bättre kosthållning och därmed också ett bättre hälsoläge. Särskilt drabbade var barnen i familjer med låg inkomst, och för dessa behövdes en påtagligt förbättrad kosthållning.³⁶

Klasskillnader när det gällde kosthållningen belystes också i den undersökning som Socialstyrelsen genomförde av levnadsförhållandena i landet omkring 1933. Här fann man att det inte var inkomstnivån, utan familjens storlek som avgjorde mat- och kosthållningen. Familjer utan barn förbrukade ungefär lika mycket pengar på mat oberoende av inkomst. Däremot hade familjer med många barn ett sämre kosthåll, med en betydligt högre andel baslivsmedel som mjölk- och sädesprodukter samt potatis. Samma tendens till en mer ensidig kosthållning fanns i familjer som drabbats av långvarig arbetslöshet. Någon egentlig undernäring kunde man inte finna exempel på, och det totala intaget av kalorier var i stort sett oberoende av inkomst. Men med stigande inkomster förändrades kostens sammansättning och variationsrikedom. Den i samtiden omdiskuterade så kallade Engels lag, som innebar att den relativa kostnaden för mathållningen skulle sjunka vid högre inkomster, kunde inte beläggas i de svenska undersökningarna, eftersom ökade inkomster ledde till ett mer varierat kosthåll

som baserades på dyrare råvaror.³⁷ Men det som oroade utredarna var att den dyrare och mer varierade kosten var den som innehöll de så kallade skydds-näringsämnen, framförallt vitaminer. Detta underströk att de sociala skillnaderna i kosthållning framförallt gällde kvalitet och inte kvantitet. Den mycket omfattande socialmedicinska studien av kostvanorna i övre Norrland hade också ett tydligt fokus på vitamininnehållet i den ganska ensidiga mjölk- och mjölkost som dominerade på landsbygden i de nordliga länen. Vitaminbrist uppfattades i det sammanhanget som ett grundläggande folkhälsoproblem.³⁸

Mot slutet av 1930-talet fick dessa studier av familjernas kosthållning en mer genomarbetad metodik genom ett samarbete mellan Kooperativa förbundet och det 1937 inrättade Statens institut för folkhälsa. Födoämneshygien och livsmedelskontroll hörde till institutets ansvarsområden; för att kunna hantera detta ansåg man att det även behövdes studier av befolkningens faktiska kostvanor.

Vad återigen beträffa institutets verksamhet på det näringsfysiologiska området bör denna bl. a. omfatta frågor om kostens lämpliga sammansättning. Undersökningar böra således utföras för ett utvärderande av folkkostens beskaffenhet och samband med hälsotillståndet, framförallt inom befolkningsskikt med låg levnadsstandard.³⁹

Nyckelpersonen i samarbetet mellan dessa båda organisationer och ansvarig för flera av de kommande årens kostvanestudier var Carin Boalt (1912–99). Hon studerade zoologi, botanik och kemi vid Stockholms högskola och avlade filosofie magisterexamen 1935. Samma år gifte hon sig med Gunnar Boalt, en studiekamrat från den zoologiska institutionen, som efter tjänstgöring som gymnasielärare och studier i praktisk filosofi år 1954 erhöll den nyinrättade professuren i sociologi vid högskolan. Paret Boalt ingick i den radikala grupp unga stockholmsakademiker som formade en betydande del av den socialdemokratiska politiken när det gällde sociala frågor och samhällsplanering. Makarna Myrdal var självklara i den gruppen, liksom Carin Boalts syster Britta Åkerman och svågern Alf Johansson. Intresset för kost- och näringsfrågor väcktes genom att hon kom i kontakt med professorn och näringsforskaren Ernst Abrams-son vid Statens institut för folkhälsa.

Mellan 1937 och 1939 var Carin Boalt anställd av Kooperativa förbundet och skrev då boken *27 000 måltider*, som kom ut 1939. Därefter var hon under fyra år knuten till folkhälsoinstitutet med uppdrag att studera konsekvenserna av krigsårens krishushållning och ransoneringssystem. Åren 1943 och 1944 var hon anställd som kostkonsult inom Stockholms stads sjukdirektion och blev sedan chef för Hemmens forskningsinstitut. Därmed försköts hennes intressen mot studier av hushållsarbete i allmänhet och hur detta skulle kunna underlättas genom byggnadstekniska åtgärder, en mer genomtänkt planering av köken och bättre konstruerade

köksredskap. Under senare delen av 1950-talet studerade hon sociologi, men då i Lund för att undvika en jävsituation i relation till sin då frånskilde man vid stockholmsinstitutionen. Några år senare utnämndes hon till professor i byggnadsfunktionslära vid Lunds tekniska högskola, för övrigt den första kvinnliga professorn vid högskolan.⁴⁰

Den studie som redovisades under titeln *27 000 måltider* genomfördes i samarbete med Kooperativa förbundets studieverksamhet. Genom studiegrupperna kom man i kontakt med familjer som man bad medverka genom att lämna detaljerade uppgifter om sina inköps- och kostvanor i särskilda hushållsböcker. Intresset var ganska måttligt, men trots detta lyckades man samla in uppgifter från omkring trehundra familjer, som tillsammans dokumenterade det antal måltider som gav boken dess namn. Det utmärkande för denna studie var att den tydligare än vad som tidigare hade kunnat påvisas dokumenterade skillnaderna i kostvanor mellan olika familjemedlemmar. Genomgående åt kvinnorna sämre och mer ensidig mat än männen, och detta gällde framförallt i fattiga familjer. Ofta valde kvinnorna att ge den bättre och lagade maten till männen, och nöjde sig själva med en diet som framförallt bestod av kaffe och smörgåsar. Även barnen fick relativt sett mer mat än kvinnorna, men deras kost var ensidig, med gröt och välling till de minsta och smörgåsar för de något äldre barnen. Framförallt saknade undersökaren ägg, frukt och grönsaker i barnens kost.⁴¹

Med utgångspunkt i de tidigare behandlade skogsarbetarstudierna genomförde Boalt och Zotterman en bredare undersökning, där de jämförde familjer med olika ekonomiska förhållanden samt särskilt uppmärksammade de enskilda familjemedlemmarnas skilda kostvanor. Studien, som publicerades 1943 under titeln *Kost och ransoner*, syftade även till att belysa konsekvenserna av krigsårens ransoneringsystem. Den metod som användes utmärktes av en stor noggrannhet genom att familjerna, eller vanligen husmodern, vägde och dokumenterade allt som köptes, all mat som serverades och allt som producerades i hushållet. Man jämförde familjer där fadern var skogsarbetare, valsverksarbetare respektive lägre tjänsteman. Undersökningen gjordes på flera platser i Värmland och Dalarna samt – när det gällde tjänstemännen – även i Stockholm. Någon bedömning av eventuella regionala skillnader när det gällde kostvanorna gjordes dock inte, och – mer förvånande – inte heller av skillnader i livsmedelstillgång mellan stad och landsbygd. Beräkningarna av näringsinnehållet genomfördes med hjälp av Statens institut för folkhälsa, och man tog stor hänsyn till barnens ålder samt till könsfördelningen.

En viktig slutsats, som också var undersökningens största metodologiska problem, var att de individuella skillnaderna inom varje grupp var mycket stora, vilket försvårade alla beräkningar av medelvärden. Slutsatserna var ändå intressanta, inte minst med tanke på krishushållningen. Samtliga som ingick i undersökningen bedömdes ha ett i stort sett tillfreds-

ställande kosthåll. Däremot visade genomgående kvinnorna prov på ett mindre varierat kosthåll, även om mängden kalorier var tillräcklig. Mest varierad kost hade inte förvånande tjänstemännen, men ur näringssynpunkt var den likvärdig med vad arbetarfamiljerna förtärde. Den högre levnadsstandarden togs således inte ut i att man åt mer, utan i att man hade mindre ensidiga matvanor. Mängden mat var istället relaterad till hur krävande arbetsuppgifter man hade.⁴²

Att välja det goda eller det nyttiga

Under det följande decenniet genomfördes ett antal mindre studier kring samma typ av problematik. Hur såg kostvanorna ut och vilka var hälsokonsekvenserna? Men resultaten var allt annat än entydiga och i några fall rentav förbluffande. Så rapporterade till exempel överläkaren Folke Möller (1900–i. u.) i Sollefteå, efter att ha genomfört en studie i de ångermanländska skogsbygderna, att det inte fanns något som helst samband mellan kostvanor och hälsa: ”En närmare jämförelse mellan näringsvärdena i den konsumerade födan och hälsotillståndet i varje enskild familj uppvisar nämligen inga som helst paralleller mellan dålig kost och dåligt hälsotillstånd eller fullvärdig kost och hälsa.”⁴³

Även om inte alla var fullt så kategoriska, så var det tydligt att man i 1940- och 50-talens kostvanestudier tonade ned sambanden mellan låg inkomst, dålig kosthållning och hälsoproblem, vilket hade varit utgångspunkten för många av de föregående studierna på området. En rimlig tolkning av detta förhållande är att man trots 30-talets arbetslöshet och 40-talets krishushållning kan tala om en i viss mån förbättrad situation när det gällde tillgången på livsmedel. Efter andra världskrigets slut, och särskilt sedan ransoneringarna upphört, ökade både reallönerna och varutillgången snabbt. I flera kostvanestudier började man tala om att det fanns olika typer av motiv bakom valen av kost och matvanor. Tanken att man även behövde undersöka varför människor valde ett visst kosthåll, eller motiven bakom matordningen, var inspirerad av den tysk-amerikanske psykologen Kurt Lewin (1890–1947), som vid mitten av 30-talet hade arbetat vid School of Home Economics vid Cornelluniversitetet i USA. Lewin intresserade sig bland annat för frågor som hade med personliga motiv bakom valen av kosthållning att göra, vid sidan av behovet av att äta sig mätt för en rimligt billig penning.

Ett intressant exempel på vilka konsekvenser detta kunde få för kostvanestudierna är att en grupp i Lund under ledning av hjärtspecialisten Gunnar Biörck (1916–96) samarbetade med den sociologiska institutionen i staden för att få hjälp med att intervjua människor om deras kostvanor. Sociologen Rune Persson (1927–99), som genomförde sådana intervjuer i Trelleborg och Lidköping, fann att de som tillhörde socialgrupp ett oftare än andra anförde hälsoargument, medan intervjuade från socialgrupp

tre framhöll betydelsen av priset och vanorna. Men mer intressant var att han också fann att helt nya motiv hade börjat göra sig gällande; under 50-talet ansåg allt fler att det var viktigt med en smakmässigt varierad kosthållning och att maten dessutom skulle vara lättlagad.⁴⁴ En av de slutsatser man drog av dessa resultat var att de ofta motstridiga råden i näringsfrågor hade skapat förvirring bland människorna, som därför valde mat utifrån helt andra kriterier än vad de medicinska experterna ansåg lämpligt: ”Vi är väl medvetna om, att olika, ofta varandra motsäggande, råd under årens lopp utdelats till allmänheten i näringsfrågorna, och att detta stundom lett till förvirring.”⁴⁵

En annan slutsats var att det snarare var individuella vanor och påverkan från kamratgrupper som styrde kostvanorna, inte familjetraditioner eller matpriser, och definitivt inte några kostrekommendationer.⁴⁶ Med stigande välstånd, en mer urban livsstil och ett ökat utbud av livsmedelsbutiker och restauranger, var maten på väg att bli en fråga om individuella val och skilda livsstilar. Men det betydde inte att den medicinska och socialpolitiska diskussionen om kostvanorna och deras konsekvenser upphörde. Att en hög fettkonsumtion kunde leda till hjärtproblem framstod efter den amerikanske läkaren Ancel Keys studier i början av 50-talet som en mer eller mindre etablerad sanning, och detsamma gällde sambandet mellan sockerkonsumtion och karies efter den svenska Vipeholmsundersökningen. Den engelske näringsfysiologen John Yudkin hade dock svårare att få gehör för sin tes att sockret var viktigare än fettets som orsak till ökningen av hjärt- och kärlsjukdomarna.⁴⁷ Dessutom inriktades de mer tydliga sociala ambitionerna inom området på vad man uppfattade som nya riskgrupper. En sådan var det ökande antalet äldre som med hjälp av högre pensioner skötte sitt eget hushåll, vilket ansågs leda till att man levde på kaffe och smörgås och avstod från den mer arbetskrävande middagsmaten.⁴⁸

Kosten, vetenskapen och socialpolitiken

Tanken bakom att följa de svenska kostvanestudierna från senare delen av 1800-talet till 1950-talet har varit att påvisa, eller åtminstone illustrera, hur även detta område av människors liv blev föremål för ett omfattande intresse från vetenskapliga experters och sociala reformatorers sida. Genom att kombinera den moderna näringsläran med en dokumentation av människors faktiska matvanor, skulle det vara möjligt att få den kunskap som behövdes för att styra och förändra förutsättningarna för de stora befolkningsgruppernas kosthållning. Men såväl de materiella förutsättningarna för livsmedelskonsumtionen som de sätt på vilka de sociala problemen beskrevs, förändrades under denna tidsperiod på ett sådant sätt att det är en ganska grannlaga uppgift att bedöma frågan om hur diskussionen om kostvanornas sociala och hälsomässiga betydelse skall

beskrivas. När det gäller maten som socialt problem kan man något förenklat tala om fyra faser i denna process.

Före 1880-talet uppfattades matfrågan i huvudsak vara av ekonomisk natur. Många av industrins arbetare och städernas invånare hade inte råd att köpa tillräckliga mängder tjanliga livsmedel. Med stigande arbetslöner skulle kosthållningen bli bättre. I de undersökningar som genomfördes med utgångspunkt i den näringslära som förmedlades under decennierna kring det förra sekelskiftet var intresset särskilt inriktat mot arbetare med tunga arbetsuppgifter, som riskerade att inte få i sig all den näring de behövde. Flertalet tidiga näringsforskare betonade köttets och proteinets betydelse, något som ännu tydligare ställde arbetarnas kostvanor i fokus för intresset. Då det manuella arbetet var av stor betydelse för hela samhällsekonomin, var detta en angelägenhet för såväl arbetsgivarna som statsmakten. Skogsarbetarna var den grupp som blev föremål för de flesta och mest ingående studierna, men de åtgärder som vidtogs under mellankrigstiden, med byggandet av bättre baracker och anställda kokerskor för en bättre kosthållning, blev snabbt föråldrade när allt fler kunde bo hemma under arbets säsongen.

Under mellankrigstiden förändrade vitaminläran de grundläggande förutsättningarna för såväl kostvanestudierna som kostrekommendationerna. Matens näringsmässiga sammansättning tillskrevs allt större betydelse och nya riskgrupper identifierades, till exempel de som bodde i Norrlands inland, med begränsad tillgång till färsk och vitaminrik föda. En annan förändring var direkt kopplad till de socialpolitiska strävandena att utjämna skillnaderna i levnadsförhållanden mellan olika grupper i samhället; därmed hamnade bland annat skillnaderna mellan mäns och kvinnors matkonsumtion i fokus, liksom de problem som drabbade familjer med många barn.

Slutligen har det kunnat konstateras att den begynnande välståndsutvecklingen efter andra världskriget ledde till en individualisering i synen på kosthållningen, och att mer personliga motiv lyftes fram som grund för valen av kost- och matordning. Sedan slutet av 1800-talet fanns en betydande kunskap om hur brist på specifika näringsämnen kunde leda till att sjukdomar utvecklades, och i början av 1950-talet fick man konkreta bevis för att även överkonsumtion av enskilda näringsämnen kunde vara skadlig. Därmed hade grunden lagts för en diskussion om det som senare skulle komma att kallas vällevnads- eller välfärdssjukdomar. Visserligen hade man sedan länge varnat för att ett överdrivet ätande kunde leda till fetma, slaganfall och magproblem, men att kostens mängd och sammansättning hade ett direkt samband med specifika sjukdomar var i huvudsak något nytt. Näringsvetenskapen och kostinformationen fick därmed även delvis en ny roll, genom att de kom att knytas närmare till den kliniska medicinen. I kombination med att den högre levnadsstandarden minskade riskerna för näringsbrist innebar detta att befolkningens

mat- och kostvanor mer blev en medicinsk än en socialpolitisk angelägenhet.

En fråga som måste ställas i det här sammanhanget är vilken roll den näringsfysiologiska vetenskapen egentligen har haft för kostvanorna och för betydelsen av olika näringsrekommendationer utfärdade av myndigheter eller medicinska experter. Det finns skäl att tro att förändrade ekonomiska omständigheter och en gradvis spridning av kulturella ideal om variation och omväxling i kosthållningen spelat en minst lika, och kanske större, roll än dessa försök till social styrning av kostvanorna. Därmed liknar hanteringen av maten som social fråga flera andra områden inom den moderna samhällsplaneringen och välfärdspolitiken. Ambitionen att påverka och styra människors levnadsvanor med utgångspunkt i vad man uppfattade som vetenskapens rön, samspelade med ekonomiska och kulturella förändringar i samtiden på ett sätt som gör att man förmodligen inte kan göra en riktig bedömning av vilka av dessa faktorer som hade störst betydelse för att förändra människors vanor och värderingar. Däremot är det rimligt att påstå att den omfattande informations- och kunskapsförmedlingen kring kostfrågor gav en legitimitet åt forskningsområdet och gav näringsexperterna en starkare ställning. Näringsfysiologin blev därmed ett inslag i det sätt på vilket man beskrev och hanterade sociala frågor i det vetenskapliga, politiska och administrativa organisationsarbete som präglade det som brukar kallas det moderna samhället i dess formerande fas från slutet av 1800-talet till mitten av 1900-talet.

Summary

The science of nutrition, social surveys and social policy in Sweden, c. 1880–1960. By Roger Qvarsell. In the late 1880s, the new nutritional science was introduced in Sweden, foremost at the Karolinska institute in Stockholm and with the physiologist Robert Tigerstedt as the driving force. He organized both experimental studies on human metabolism and social research concerning the eating habits among members of the working class. During the following decades, several studies concerning food supply and eating habits among the woodmen, living in cabins or shacks a long way from home during the winter season, was carried out. As it was very difficult to get new supplies, their eating habits were totally under control, and the scientific conditions for the studies closely resembled experimental research.

In the 1930s these studies ended in governmental support for the building of better lodgings and the employment of female housekeepers. But at the same time new problems with the eating habits among the population were identified, most of these concerning the families with low income and many children. And after the Second World War, the new knowledge about the relationship between consumption of fat and heart diseases

once again changed the role of medicine in the discussion of eating habits. It is almost impossible to evaluate the role of the nutritional science for the food and social policy during this period of modernization of Swedish society. But this story of the close relationship between science and politics should be seen as just one example of the role of scientific ideals and methods in the ambitious striving for a more rational and modern social policy during this period.

Noter

1 Ulrika Graninger, *Från osynligt till synligt: Bakteriologins etablering i sekelskiftets svenska medicin* (Stockholm, 1997).

2 Ämnet har tidigare behandlats, framförallt ur socialhistorisk synvinkel, av Yvonne Hirdman, *Magfrågan: Mat som mål och medel. Stockholm 1870–1920* (Stockholm, 1983) och Christina Fjellström, *Drömmen om det goda livet: Livskvalitet och matvanor i ett uppväxande industrisambälle* (Umeå, 1990), kap. 7.

3 Andrew Cunningham & Harmke Kamminga, eds, *The science and culture of nutrition, 1840–1940* (Amsterdam, 1995), 1.

4 Se vidare Virginia Berridge & Jenny Stanton, "Science and policy: Historical insights", *Social Science & Medicine* (1999), 1133 ff.; Frederic Lawrence Holmes, *Between biology and medicine: The formation of intermediary metabolism* (Berkeley, 1992).

5 Litteraturen om näringsfysiologins historia är begränsad. Goda översikter finns dock i Carol F. Helstosky, "The state, health and nutrition" och Alfred E. Harper, "Recommended dietary allowances and dietary guidance", båda i *The Cambridge world history of food*, eds Kenneth F. Kiple & Kriemhild Coneè Ornelais, 2 vol. (New York, 2000), II, 1577–84 respektive 1606–21. Se även Hirdman, kap. 3.

6 Harmke Kamminga, "Nutrition of the people or the fate of Jacob Moleschott's contest for a humanist science", i Cunningham & Kamminga, 15–47.

7 Holmes, *Between*, 18, 25; Frederic L. Holmes, "The formation of the Munich school of metabolism", i *The investigative enterprise: Experimental physiology in nineteenth-century medicine*, eds William Coleman & Frederic L. Holmes (Berkeley, 1998), 179–210.

8 Harmke Kamminga & Andrew Cunningham, "Introduction", i Cunningham & Kam-

minga, 11.

9 Dessa rekommendationer presenterades för en svensk publik bland annat i August Almén, *Våra vanligaste näringsmedels sammansättning, näringsvärde, pris och billighet: Föredrag hållet på Upsala läkareförenings högtidsdag den 17 september 1879* (Stockholm, 1885).

10 Mark R. Finlay, "Quackery and cookery: Justus von Liebig's extract of meat and the theory of nutrition in the Victorian age", *Bulletin of the History of Medicine* (1992), 401–11.

11 Colin Spencer, *The heretic's feast: A history of vegetarianism* (Hanover, 1996), kap. 11–12; Martin Stolare, *Kultur och natur: Moderniseringskritiska rörelser i Sverige 1900–1920* (Göteborg, 2003), kap 4.

12 Jan Eric Olsén, *Liksom ett par nya ögon: Frithiof Holmgren och synsinnetts problematik* (Malmö, 2004), 45 ff.; *Fysiologi i Lund under hundra år*, Årsbok för Lunds universitetshistoriska sällskap (Lund, 1997).

13 Almén, *Näringsmedel*; August Almén, *Huslig ekonomi och dess tillämpning på utspisning vid allmänna inrättningar* (Stockholm, 1902).

14 Robert Tigerstedt, *Fysiologiska principer för kroppens näring: Tio föreläsningar hållna vid Karolinska institutet hösten 1886* (Stockholm, 1887), 2.

15 Ibidem.

16 Robert Tigerstedt, "Undersökning om svenska arbetares föda", *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* 14 (1891), 230–48. Citat från 248.

17 Ernst Hultgren & Ernst Landergren, *Untersuchung über die Ernährung Suedischer Arbeiter bei frei gewälter Kost* (Stockholm, 1891). Se även Ernst Hultgren & Ernst Landergren, "Untersuchung über die Ernährung bei frei gewälter Kost", *Hygiea* 11 (1889).

18 Johan Erik Johansson, "Fysiologiska institutionen", i *Karolinska mediko-kirurgiska institutets historia*, 3 vol. (Stockholm, 1910), III, 449 ff.; Ulf von Euler, "Fysiologi. I. Fysiologiska institutionen I", *Karolinska mediko-kirurgiska institutets historia 1910–1960*, 3 vol. (Stockholm, 1960), III:1.

19 Robert Tigerstedt, "Om undersökning av finska arbetares föda", *Finska läkarsällskapets handlingar* 2 (1903), 493–501.

20 Forskningen om relationen mellan sociala problem och framväxten av socialvetenskapen har ökat påtagligt under det senaste decenniet. Se framförallt Martin Bulmer, ed., *The social survey in historical perspective 1890–1940* (Cambridge, 1991); Karin Johansson, *Det mätbara samhället: Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa* (Stockholm, 1988); Per Wisselgren, *Samhällets kartläggare: Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering 1830–1920* (Stockholm, 2000); Bengt Erik Eriksson & Roger Qvarsell, eds, *Samhällets linneaner: Kartläggning och förståelse i samhällsvetenskapernas historia* (Stockholm, 2000).

21 Michael Z. Brook, *Le Play: Engineer and social scientist* (London, 1970). Om Cederschiöld, se till exempel Sören Edvinsson, *Den osunda staden: Sociala skillnader i dödlighet i 1800-talets Sundsvall* (Umeå, 1992).

22 Axel Key, *Läroverkskommitténs underdåniga utlåtande och förslag angående organisationen af rikets allmänna läroverk och dermed sammanhängande frågor*. Bil. E, *Redogörelse för den hygieniska undersökningen* (Stockholm, 1885).

23 Se Elin Bommenel, *Den goda forskningen: Kariesexperimenten på Vipeholm och svensk tandvårdspolitik* (Prel. titel. Under utgivning).

24 Robert Tigerstedt, "Skogsarbetarna föda i nordvästra delen av Ångermanland", *Hygien* (1900), 121–60. Se även Tigerstedt, "Finska", 493–501.

25 Tigerstedt, "Skogsarbetarna", 127 ff., 156.

26 Refereras här ur *Kungl. Socialstyrelsens utredning och förslag rörande förbättrande av skogs- och flottningsarbetarnas provianterings- och matlagingsförhållanden under vistelsen i skogarna, samt Kungl. Medicinalstyrelsens undersökning rörande de dietiska och hygieniska förhållandenas inverkan på*

skogsarbetarnas hälsotillstånd, SOU 1933:38, 23 f.

27 Ibidem.

28 Ibid., 32 ff., 70 ff., Bilaga 1, 127 ff.

29 Ibid., 139–84; *En socialhygienisk undersökning i Västerbottens och Norrbottens län utförd med stöd av Kungl. Medicinalstyrelsen under åren 1929–1931*, 5 vol. (Lund, 1934); Gustaf Götlin, "Norrlands vitaminfråga belyst rörande C-vitaminet", *Socialmedicinsk tidskrift* (1927), 224–34. Se även Rima D. Apple, *Vitamina: Vitamins in American culture* (New Brunswick, 1996); Georg von Wendt, *Vitaminer, hälsa och liv: En studie av våra födoämnenas halt av vitaminer* (Stockholm, 1924).

30 Kungl. Socialstyrelsen, 80 f.

31 Ibidem, 103–26.

32 Carin Boalt & Yngve Zotterman, "Värmländska skogs- och valsverksarbetares näringsförhållanden år 1942", i *Studier i skogsbrukets arbetslära: Undersökningar vid Värmlands skogsarbetsstudier* (Stockholm, 1943), 169–84.

33 Wendt; Martin Odin, *Vitaminer och vitaminbristsjukdomar* (Stockholm, 1945); Sally M. Horrocks, "Nutrition science and the food and pharmaceutical industries in inter-war Britain", i *Nutrition in Britain: Science, scientists and politics in the twentieth century*, ed. David F. Smith (London, 1997), 68 ff.; Madeleine Mayhew, "The 1930s nutrition controversy", *Journal of Contemporary History* (1988), 445–64.

34 *Betänkande i näringsfrågan avgivet av Befolkningskommissionen*, SOU 1938:36, 10.

35 John Boyd Orr, *Food, health and income: Report on a survey of adequacy of diet in relation to income* (London, 1936), framförallt förordet samt 49 f. Se även David F. Smith, "Nutrition science and the two world wars", i Smith.

36 Orr. Se även David F. Smith, "The social construction of dietary standards", i *Eating agendas: Food and nutrition as social problems*, eds Donna Maurer & Jeffery Sobal (New York, 1995), 279–304.

37 *Levnadsvillkor och hushållsvanor i städer och industriorter omkring år 1933 av K. Socialstyrelsen* (Stockholm, 1938), 116 ff., 268 f.; *Befolkningskommissionen*, 131–43; Ragnar Bentzel, *Den privata konsumtionen i Sverige 1931–1965* (Uppsala 1957).

38 Roger Qvarsell, "Att räkna sjuka och

friska: Medicinalstyrelsen som socialvetenskaplig entreprenör”, i *Samhällets linneaner*, 109–60; Eva Gullberg, *Det vålnärda barnet: Föreställningar och politik i skolmåltidens historia* (Stockholm, 2004).

39 ”Statens institut för folkhälsa”, *Sociala meddelanden* 6 (1938), 379.

40 Se bland andra Carin Boalt, *Ett liv med forskning och familj* (Stockholm, 1994), 4 ff.; Karin Johannisson, ”Folkhälsa: Det svenska projektet från 1900 till 2:a världskriget”, *Lychnos* 1991, 139–96.

41 Carin Boalt, *27 000 måltider: En undersökning av kostvanor* (Stockholm, 1939), 71 f.

42 Carin Boalt & Yngve Zotterman, *Kost och ransoner: En individuell kostundersökning inom arbetar- och tjänstemannahushåll* (Stockholm, 1943), 70 f. Se även David F. Smith, ”The rise and fall of the scientific food committee during the second world war”, i *Food, science, policy and regulation in the twentieth century*, eds David F. Smith & Jim Philips (London, 2000).

43 Folke Möller, ”Hälsotillstånd och dietförhållanden i Ångermanlands skogsbygd”, *Sociala meddelanden* 11 (1943), 854.

44 Gunnar Biörck, Rune Persson & Björn Nystrand, ”Något om kostvanor och deras bakgrund i en svensk befolkning”, *Socialmedicinsk tidskrift* 9 (1955), 357–69; Rune Persson, ”Erfarenheterna från en kostvaneundersökning”, *Sociala meddelanden* 1 (1956), 14 ff.

45 Biörck m. fl., 358.

46 Sven Söderberg, ”Konsumtionen av näringsämnen bland kontorsarbetande och studerande flickor”, *Socialmedicinsk tidskrift* (1958), 3 ff.

47 Mark W. Bufton & Virginia Berridge, ”Post-war nutrition and policy making in Britain c. 1945–1994: The case of diet and heart disease”, i Smith & Philips, 207 ff. Om Vipeholmsundersökningen, se Bommenel. Konflikterna kring fett och sockret som orsaker till hjärtsjukdomar skildras i polemiska ordalag i John Yudkin, *Rent, vitt, livsfarligt: En bok om socker* (Stockholm, 1973).

48 Se t. ex. Wulf Becker, Heléne Enggardt & Anna-Karin Robertson, *Kostundersökningar i Sverige 1950–1990* (Uppsala, 1994).

Vegetarisk (rå)kost och det reformerade livet

*Maximilian Bircher-Benner och de svenska
hälsokoströrelserna¹*

Motzi Eklöf

Den schweiziske läkaren Maximilian Bircher-Benner (1867–1939), verksam från 1890-talet och ett halvsekel framöver, har varit en auktoritet inom svenska hälsokoströrelser under så gott som hela 1900-talet. Hans idéer om råkostens betydelse för en fungerande mag-tarmkanal och god hälsa har varit kända sedan seklets början; de vann viss spridning på 1930-talet, och framför allt under 1970- och 80-talen fördes han fram som en stor auktoritet på näringsreformens område.² I sitt hemland är han kanske mer känd som upphovsman till ”Bircher-Müsli”.

Mer eller mindre organiserade reformkoströrelser har varit verksamma från 1800-talet fram till idag. De skapades som en motvikt till en samtida matkultur som i allt större utsträckning bestod av socker, kaffe, vitt bröd, öl och sprit och inte minst kött. De rörelser för naturlig hälsa och vegetarianism som formades i Europa kring 1800-talets mitt – närmare sekelskiftet 1900 i Sverige – har mött starkare folkligt gensvar under vissa tidsperioder, men i många fall fortsatt att existera; påfallande ofta med samma hjärtefrågor i fokus då som nu. Nära förknippade med hälsokoströrelser har rörelser för naturläkekunst varit. En alternativ hälso- respektive sjukvård, baserad på icke-invasiva och icke-medikamentella behandlingsformer, har förespråkats i förhållande till den framväxande, naturvetenskapligt dominerade medicinen, som rönt framgångar inom kirurgi och när det gäller industriellt framställda läkemedel. De i huvudsak lekmandodominerade rörelserna har haft betydelse inte bara för enskilda individers livsföring och som medel att skapa en social och kulturell identitet. De kan inte generellt sägas ha varit mindre hälsomässigt motiverade än samtida vedertagna kostvanor. I flera fall har de varit experimentella föregångare till senare, vetenskapligt sanktionerade och etablerade, kostråd. I andra fall har de med tiden övergetts, i likhet med många andra råd och verksamheter på hälso- och sjukvårdens område.

De spörsmål rörande kost och hälsa som de väckt, har emellertid bidragit till att tydliggöra och lyfta frågor av betydligt större politisk räckvidd och betydelse. Inom hälsokoströrelserna har en i huvudsak vegetarisk kosthållning förts fram inte bara som nyttigare i en individuell friskvård och sjukdomsprevention. Särskilda matideologier och koströrelser har

aktualiserat principiella frågor om människans natur och hennes relation till djuren, naturen och skapelsen. Etiska aspekter i förhållande till djurhållning och globalpolitiska skäl för en fredlig och hållbar utveckling, har motiverat matvanor utan slakt och köttätande. Moraliska, politiska och hälsorelaterade frågor kring maten aktualiseras hela tiden på nytt.

Det har under sekulens gång ägt rum ett internationellt utbyte av tanke och handling på levnads- och näringsreformens område. Fysikalisk-dietiska metoder från de tyskspråkiga länderna, från Nordamerika, England och Sverige har ömsesidigt befruktat varandra.³ Några mer kända förespråkare på området i Sverige har varit författaren och förläggaren Johan Lindström Saxon under 1900-talets första decennier och frisksportaren Are Waerland, som även var verksam utomlands, kring 1900-talets mitt. Ingen av de nämnda var läkare. Med början på 1970-talet har emellertid den svenska hälsokost rörelsen även präglats av läkare, verksamma bland annat på adventisters hälsohem och antroposofiska vårdinrättningar eller som representanter för en ”biologisk medicin”. Ett mer känt namn är Karl-Otto Aly, bördig från Tyskland, som uttryckligen angett bland andra Bircher-Benner som en viktig inspirationskälla vid uppbyggnaden av de moderna hälsohemmen, med Tallmogården i spetsen. Att Bircher-Benner anges vara en viktig auktoritet för svenska hälsokost rörelser är ett av flera goda skäl att granska hans lära och receptionen av den närmare.

Men Bircher-Benners namn har inte bara varit känt bland organiserade vegetarianer i Sverige och ”lantliga pekorister” som Waerland, som skött sin kosthållning på egen hand.⁴ Personer ur de övre samhällsklasserna har rest från Sverige till Bircher-Benners klinik i Zürich för att få vård och behandling under läkaransvar. Från 1904 fram till Bircher-Benners frånfälle 1939 och krigsutbrottet samma år, utgjorde svenskar den tredje största nationaliteten bland hans patienter, 16 procent, efter schweizare (32 %) och tyskar (30 %).⁵ De flesta var dagpatienter, men det fanns under denna period åtminstone 69 inneliggande patienter från Sverige, att jämföra med endast ett fåtal från Finland, Norge respektive Danmark.⁶ Av de inneliggande patienterna kom hälften från Stockholmsområdet och 55 % var kvinnor. Yrken, namn och titlar från samhällets övre skikt dominerade och de bostadsadresser som angavs var i regel från ”finare” områden. Vistelse tiden på kliniken varierade från en knapp vecka till flera månader, och i vissa fall förekom upprepade vistelser. Några patienter var uppenbarligen flitiga besökare vid Europas kurorter, som Karlsbad, Bad Gastein och Vichy, eller valde att mellanlanda i Zürich på sin väg till Rivieran. Andra reste specifikt och enbart till Bircher-Bennerklinikens för att de redan i Sverige kommit i kontakt med hans behandlingsfilosofi och ville pröva den under hans och läkarsönernas personliga vingar. Även under senare hälften av 1900-talet reste svenskar till kliniken för behandling. Läkare från Sverige har rest som patienter, på studiebesök eller för att arbeta en tid vid kliniken.

Det nämnda patientmaterialet kommer inte att behandlas närmare här, men dess existens lämnar ytterligare en anledning till att studera hur Bircher-Benners tankar togs emot i Sverige.⁷ En given fråga är vilket inflytande hans idéer kan tänkas ha haft på kosthållningen inom friskvård respektive hälso- och sjukvård. Det faller sig naturligt att i första hand granska de organiserade reform- och hälsokoströrelser som funnits i Sverige och deras influenser från när och fjärran, men även att skaffa sig en uppfattning om samtidens näringsfysiologiska ståndpunkt. Bircher-Benner stod inte bara för kostrekommendationer, utan utvecklade även en bredare behandlingsfilosofi. Denna spelade emellertid en större roll för de patienter som sökte hans behandling i Schweiz än för de svenska hälsokoströrelser som främst attraherades av kostråden, och som står i fokus här.

Att studera den svenska receptionen av Bircher-Benners tankar kring kost och hälsa innebär att man bör diskutera faktorer som kan antas ha befrämjat respektive försvårat ett accepterande och anammande av idéerna. Exemplet Bircher-Benner tydliggör en rad konfliktpunkter på hälso-

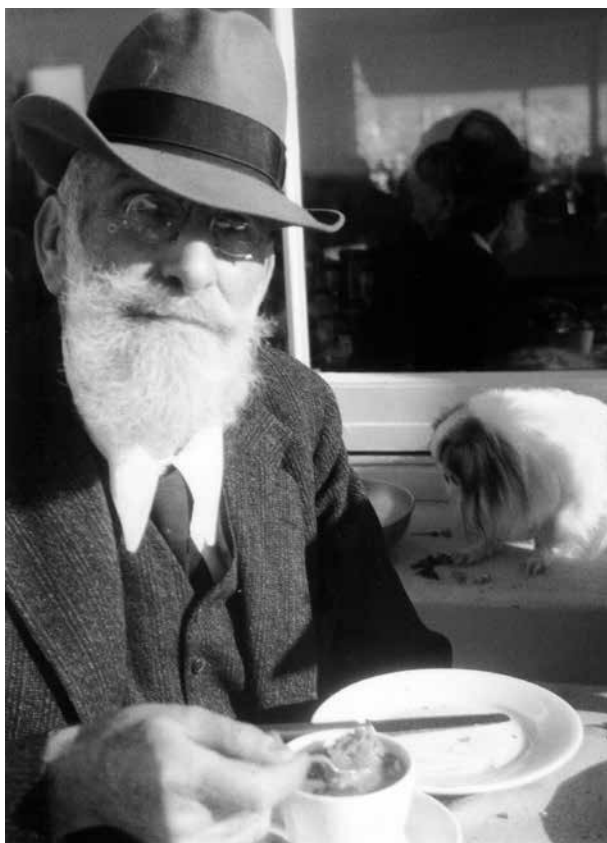

Fig. 1. Den schweiziske läkaren Maximilian Bircher-Benner (1867–1939) äter sin Birchermüsli ute i friska luften. Bircher-Bennerarkivet, universitetet i Zürich.

och sjukvårdens område, som inte enbart har att göra med rena kostfrågor, till exempel huruvida kött eller vegetabilier, råa eller kokta grönsaker, müsli eller gröt är att föredra av hälsoskäl, även om det är centrala frågor inom hälsokoströrelserna. Några av de aspekter som kommer att behandlas utförligare avslutningsvis, ska här introduceras.

De svenska hälsokoströrelserna representerades under större delen av 1900-talet främst av icke-läkare, vilket ledde till friktion med representanter för läkarkåren. Att Bircher-Benner var läkare innebar inte nödvändigtvis ökad pondus i näringsfrågor i Sverige, då hans förespråkare – eller konkurrerande hälsokostare – här var så kallade lekmän. Vissa mer uttalat religiösa och politiska associationer knutna till olika grenar av hälsokoströrelserna har påverkat förhållningssättet till vegetarianism och naturläkekonst. Det finns även olika genusaspekter att beakta i sammanhanget. Grönfoder har gärna kodats som möjligen passande kvinnor, medan kött varit det rätta för riktiga män. Kvinnor har, som ansvariga för näringsfrågorna i hemmen, attraherats inte bara av Bircher-Benners kostrekommendationer, utan även av hans behandlingsfilosofi, som beaktat psykologiska aspekter på hälsan. Kvinnor – såväl läkare som lekmän – har spelat en aktiv roll i försöken att lansera hans tankar i Sverige. Av gammalt datum är den moraliska och professionella frågan om huruvida tonvikten ska ligga på livsstilsförändring som preventiv frisk- och hälsovård, eller läkarledd sjukdomsbehandling. Inställningen till Bircher-Benners kostrekommendationer blottlägger vidare olika riktningar inom hälsokoströrelserna. Här ska några av de svenska rörelsernas inriktningar och portalfigurer behandlas, främst likheter och skillnader mellan Bircher-Benners respektive Waerlands kostprogram. Även andra hälsokostlinjer, som förespråkats av adventister, antroposofier och företrädare för den läkarledda biologiska medicinen, kommer att beröras.

Såväl äldre som nyare levnads- och kostreformrörelser i Sverige behöver studeras närmare i sin samtida kontext och över längre tidsperioder, för att deras betydelse ska kunna analyseras närmare. Bircher-Bennerreceptionen i Sverige utgör här den röda tråd som används för att beskriva svenska hälsorörelsernas verksamhet och ideologiska innehåll under 1900-talet. Den får tjäna som exempel på hur enskilda personer och sociala rörelser verkat på hälsopolitikens område, även tvärs över sociokulturella och nationella gränser.

Bircher-Benners kost- och behandlingsprogram

Vad var det då som attraherade i Bircher-Benners kostråd och kliniska behandling? På vilka sätt avvek hans tankar från dåtida näringsfysiologiska normer och medicinska vård?

Maximilian Bircher-Benner (1867–1939), född Bircher, började praktisera som läkare i Zürichs arbetarkvarter år 1891.⁸ I början av sin läkar-

verksamhet var han fortfarande ointresserad av näringsfrågor. När han år 1894 själv insjuknade i gulsot, återhämtade han sig efter att hans hustru, Elisabeth Benner, matat honom med tunna skivor äpple. Året därpå lyckades han behandla en kroniskt magsjuk kvinna först efter att ha prövat goda råd från en tysk naturläkare och vegetarian, som rådde honom att pröva okokta grönsaker och frukt i stället för sedvanlig kokt diet. Efter dessa erfarenheter började Bircher-Benner att undersöka råkostens verkningar närmare. Med tiden formulerade han en lära om att den mest värdefulla energin, solljusenergin, främst fanns i okokt växtnäring, som därmed intog högsta rang på näringsskalan. År 1900 lade Bircher-Benner fram sin teori inför det lokala läkarsällskapet i Zürich. Kollegerna ansåg emellertid att han nu hade lämnat vetenskapens domäner. Sonen Ralph Bircher beskrev det senare som en ”exkommunikation” från vetenskapsmännens sida.⁹

Under flera decennier verkade Bircher-Benner som en outsider inom dåtida medicin och borgerliga kultur, som använde köttkonsumtionen som ett mått på ett folks kulturnivå. År 1903 publicerade Bircher-Benner den första boken om sina näringsteorier, *Grundzüge der Ernährungstherapie*, snart även översatt till andra språk. Efter att under några år ha drivit en liten privatklinik med plats för ett fåtal patienter, öppnade han år 1904 en större klinik på berget ovanför Zürich, som tio år senare hade plats för åttio inneliggande patienter. Kliniken fick namnet ”Lebendige Kraft” (levande kraft) och marknadsfördes som en läkeanstalt för energetisk och psykisk behandling av interna sjukdomar och psykoneuroser. Klientelet kom snart, utöver från det egna landet, resande från hela världen: Tyskland, Frankrike, Nordamerika, Ryssland, Sverige, Storbritannien, Sydafrika, Filippinerna och Italien med flera länder.¹⁰ Tillsammans med sin hustru fick Bircher-Benner sju barn, varav flera blev läkare eller på annat sätt med sina familjer fortsatte arbetet med kliniken fram till 1994, då byggnaderna såldes till hotell- och konferensverksamhet. Flera Bircherättlingar är fortfarande verksamma som läkare, med eller utan egna kliniker.

Maximilian Bircher-Benners kostrekommendationer gick alltså på tvärs mot dåtidens starka tonvikt på proteinrik föda. Han ansåg att kött var den mest energifattiga födan, som vid förbränning i kroppen orsakade energiförlust och förgiftning av vävnaderna med för mycket syror. Även andra animaliska näringsämnen, som ägg och ost, alstrade ett överskott av syror, som i sin tur ansågs orsaka många kroniska lidanden. I och med vitaminernas upptäckt på 1920-talet kunde Bircher-Benner med ny terminologi förklara den okokta växtnäringens energirikedom. Sammanfattningsvis ansåg han att vitaminbrist, brist på basiska ämnen och överskott på syror samt brist på solljusnäring – här lika med ”naturlig föda” – var de främsta orsakerna till många sjukdomar, som följaktligen kunde förebyggas genom att dessa brister respektive överskott åtgärdades.¹¹ Det

Fig. 2. Matsalen på Bircher-Bennerkliniken Lebendige Kraft i Zürich omkring år 1909. Patienterna från världens alla hörn åt enligt individuellt fastställd kostplan, med råkost som huvudsaklig föda. Bircher-Bennerarkivet, universitetet i Zürich.

dröjde dock till 1927 innan Bircher-Benner, vid närmare sextio års ålder, offentliggjorde sin egen vegetarianism och då angav etiska skäl för sitt beslut. När nu även vitaminer och mineraler hade blivit kända, fick Bircher-Benner visst erkännande bland sina kolleger, och fler läkare började använda råkost. Den forskning som baserades på kemisk analys gick visserligen ibland emot Bircher-Benners slutsatser, men han valde att fästa störst vikt vid den kliniska erfarenheten.¹² År 1923 grundade han tidskriften *Der Wendepunkt im Leben und im Leiden*, som också bidrog till att sprida hans tankar till en bredare krets av både läkare och lekmän.

Bircher-Benner studerade olika grenar av naturläkekonst och fysioterapi, och lät sig på det sistnämnda området inspireras av bland andra Pehr Henrik Ling och Thure Brandt. Bircher-Benner ansåg att psykoterapeuternas negligering av kroppen var lika ensidigt som läkarnas icke-beaktande av själen. I stället utvecklade han en behandlingsplan som omfattade kropp, själ och ande, och som syftade till att stimulera de självläkande krafterna hos människan, för vilka det inte fanns någon plats i den naturvetenskapliga världsbilden.¹³ Han läste själv, och rekommenderade andra att söka stöd för en medveten livshållning hos såväl österländska som västerländska tänkare som Lao-Tse, Gandhi, Dante och Nietzsche. Patienterna på hans klinik behandlades med sol-, ljus-, luft- och vattenbad av olika slag. De fick vanligtvis råkost inledningsvis, men senare ibland även ”normalkost”, de ordinerades promenader, vissa fick massage, och alla avkrävdes försök till avspänning, regelbundna sömnvanor och en ordnad dagsrytm och livsföring. Patienternas munhålor undersöktes noga och sanerades vid behov, eftersom ”oralsepsis” ansågs vara roten till

mycken ohälsa. På kliniken lades stor vikt vid patient–läkarkontakten, med läkaren som en auktoritativ och uppfostrande vägledare och patienten som en aktiv part i strävandena efter ett hälsosammare liv.¹⁴

Reformrörelser kring sekelskiftet 1900

Decennierna kring sekelskiftet 1900 var det i Schweiz och Tyskland vanligt med dietisk-fysikaliska behandlingsformer av olika slag, inte sällan koncentrerade kring brunnar, kurorter och specialiserade kliniker uppbyggda kring namnkunniga företrädare för varierande behandlingsinriktningar. Även i Sverige fanns kur- och badorter av olika slag, men härutöver började även lekmannarörelser för naturläkekonst och vegetarianism att bildas vid sidan av den etablerade medicinen.¹⁵

Den vegetariska rörelsen har varit något av levnadsreformrörelsens huvudgren, i Sverige liksom i många andra länder. Svenska vegetariska föreningen bildades år 1903 och firade hundraårsjubileum för några år sedan. Vid sidan av den svenska vegetariska rörelsen fanns även en mycket livskraftig naturläkekonströrelse, som i vissa avseenden också hade föregått vegetarianismens breda genombrott. Naturläkekonströrelsen växte fram under 1800-talets avslutande decennier, och leddes vid denna tid av såväl läkare som lekmän.¹⁶

Flera organisationer som förespråkade ett naturenligt levnadssätt i olika avseenden bildades. År 1882 grundades Nordiska samfundet för bekämpandet av det vetenskapliga djurplågeriet, numera Djurens rätt, som angrep behandlingen av djur inom den medicinska vetenskapen, främst vivisektionen, dvs. dissektionen av levande djur.¹⁷ Sju år senare bildades Svänska reformgillet med brett program, och år 1894 Samfundet för befrämjande av ett naturenligt levnadssätt. Svenska förbundet mot vaccination (1911) arbetade politiskt för att upphäva eller modifiera den lagstiftning som krävde obligatorisk vaccinering mot smittkoppor, med andra ord tvångsvaccination.¹⁸ Svenska freds- och skiljedomsföreningen (1883) hörde också till tidens reformrörelser, liksom Föreningen för religionsfrihet (1884). Nykterhetsrörelsen har betecknats som en av de tre stora folkrörelserna vid sidan av arbetarrörelsen och frikyrkorna. Den internationella godtemplarrörelsen IOGT, en frivilligbaserad massorganisation, introducerades i Sverige 1879, varefter följde ytterligare nykterhetsföreningar, bland andra Verdandi (1896). Ett decennium in på 1900-talet hade IOGT nästan 160 000 medlemmar i Sverige.¹⁹

Många framträdande representanter för vegetarianismen var aktiva i flera av de nämnda organisationerna, och vissa engagerade sig också för alternativa behandlingsmetoder som örtmedicin och homeopati. Valet av den egna födan knöts till frågor av större politisk räckvidd, som den etablerade medicinens anspråk och metoder i såväl forskning som praktik, samt individens rätt att bestämma över sin egen kropp, själ och hälsa.

Detta sågs inte minst som en demokratisk fråga; man hävdade individens rätt till självbestämmande gentemot statens krav på generella lösningar. Det gjordes också starka etiska kopplingar mellan köttätande och, som man menade, förråande praktiker som vivisektion och krigföring.

De svenska hälsoreformrörelserna var under 1900-talets första decennier i de flesta fall mer lantligt färgade än de betydligt mer omfattande tyska motsvarigheterna.²⁰ De vegetariska rörelserna fick emellertid i båda länderna mest gensvar i städerna.²¹ Politiskt präglades de svenska rörelserna av liberaler och socialdemokrater, och tidvis av vänstersocialister.²² Rörelserna har av idéhistorikern Bosse Sundin betecknats som uttryck för en ”röd-grön” civilisationskritik, som förespråkade en alternativ modernisering.²³ Till skillnad från arbetarrörelsen, som förde fram kollektiva politiska strävanden som grund för samhällsförändring, betonade levnadsreformrörelserna med vegetarianerna i spetsen självreform som en nödvändig början och förutsättning för förändring. Detta grundläggande förhållningssätt till förändringsarbetet var en av flera meningsskiljaktigheter mellan företrädare för arbetarrörelsen respektive levnadsreformrörelserna.

Svenska vegetariska föreningen

Författaren och förläggaren Johan Lindström Saxon (1859–1935) var den stora centralgestalten inom de svenska reformkoströrelserna. Han kom från en frikyrklig bondemiljö och var aktiv inom de flesta reformrörelserna i Sverige under decennierna kring sekelskiftet: mot vivisektion och tvångsvaccination, för hembygdsforskning, fred, djurskydd, demokrati, frisinne, nykterhet och ett naturenligt levnadssätt. Han var hängiven vegetarian och Svenska vegetariska föreningens ordförande från år 1903 fram till sin död. Råkost hade han förespråkade sedan 1920-talet. År 1922 valdes han till ordförande i Internationella vegetariska unionen. Sedan han året därefter organiserat den vegetariska världskongressen i Stockholm, blev han även ständigt hedersmedlem i unionen.²⁴

Även om Saxon bokstavligen var en liten person på jorden – skämtsamt sades att han behövde träda in i ett rum två gånger för att man skulle lägga märke till honom – var han desto större i orden. Han ägde också medlen att kunna torgföra sina idéer. Sedan år 1880 var han journalist på heltid. Under sin levnadstid var han huvudredaktör för elva dagstidningar, han ägde flera och startade även egna, som *Säningsmannen*.²⁵ Han redigerade den vegetariska föreningens tidskrift *Vegetarianen*, som under några år även var organ för Nordens vegetariska föreningar. Han ägde Saxon & Lindströms förlag, som lade grunden till flera av dagens stora tidskrifter i landet. Saxon skrev själv 143 böcker i olika ämnen, som levnadsreform, umgängeskunst, hembygdshistoria med mera. Boken *Umgängeskunst – levnadskonst: Råd och betraktelser* utkom första gång-

Fig. 3. Johan Lindström Saxon (1859–1935) hedrades av tecknaren Bertil Almqvist på *Stockholms-Tidningen* på sin 75-årsdag år 1934. Ur Harald Rydberg & Gustaf Jonasson, *Saxon och andra berömda närkingar ur gällerstastenens namnlängd* (Örebro, 2001).

en 1911 och blev en bestseller. Saxon var ett kärt föremål för karikatyrer, men i vissa samhällslager omåttligt populär. År 1920 röstades han i *Dagens Nyheter* fram som den efter statsminister Hjalmar Branting mest populära personen i Sverige – intressant nog, eftersom Branting hörde till hans skarpaste kritiker.²⁶ Efter sin död 1935 hyllades han i landets dagstidningar och betecknades som ”landets populäraste gräsätare”.²⁷

Den vegetariska rörelsen i Sverige hämtade inspiration utomlands. Bland auktoriteterna kring sekelskiftet 1900 nämns prästen Sebastian Kneipp (1821–97) i Bad Wörishofen, läkaren Heinrich Lahmann (1860–1905), verksam vid kurorten Weisser Hirsch i Dresden, Louis Kuhne (1835–1901) och Wilhelm Winternitz (1835–1917) från den tyskspråkiga sfären. Med varierande tonvikt lanserade de fysikalisk-dietiska metoder för hälso- och sjukvård, inklusive olika former av vattenbehandlingar, reformerad klädedräkt och kostomläggning. Även de amerikanska vegetarianerna Sylvester Graham (1797–1851) – namnet bakom det sammalda vetemjölet – och John Harvey Kellogg (1852–1943), upphovsmannen till cornflakes, nämns tidigt som auktoriteter på området. Kellogg omtalas i *Vegetarianen* redan under första utgivningsåret, och året därefter under rubriken ”Vegetarianernas främsta vetenskapliga namn”.²⁸ Grahamsmjöl, omnämnt 1903, och cornflakes, omnämnda 1920, var kända begrepp långt före müslin. Mer närliggande och bland vegetarianerna oftare nämnda auktoriteter på området var läkaren Mikkil Hindhede (1862–1945) från Danmark och den svenske kemisten och näringsfysiologen Ragnar Berg (1873–1956), huvudsakligen verksam i Dresden. Vegetarianerna understöddes också av några svenska läkare, som Henrik Berg (1858–1936) och Israel Holmgren (1871–1961); den senare var en namnkunnig

invärtesmedicinare i Stockholm, även känd för sin politiska radikalitet och antinazism.²⁹

Bircher-Benner introduceras av kvinnor

Alla nämnda manliga auktoriteter till trots, utfördes en stor del av det dagliga propagandarbetet för vegetarianismen av kvinnor. De författade kokböcker, bedrev föreningsarbete, arrangerade propagandamåltider och förestod vegetariska pensionat, restauranger och skolkök med mera. Andelen aktiva kvinnor i den svenska vegetariska rörelsen var större än i den tyska motsvarigheten: 40 procent i Sverige jämfört med varierande uppgifter om 10–30 procent i Tyskland.³⁰ Under en tid då kvinnor fortfarande var utestängda från stora delar av politiken och yrkeslivet, utfördes politiskt och praktiskt arbete för hälsoreform i egen regi.

Även Bircher-Benner lanserades bland vegetarianerna främst av kvinnor. I tidskriften *Vegetarianen* nämns hans namn första gången år 1914, då en fröken Valborg Lundberg hade hållit föredrag om hans solljusteori och energilära.³¹ År 1928 nämns Bircher-Benners nya bok *Früchtespeise und Rohgemüse* såväl i dagspressen som i *Vegetarianen*. Tre år senare utges boken på svenska under titeln *Råkost och fruktdiet för friska och sjuka* av förlaget Natur och Kultur, som har sina rötter i de svenska reformrörelserna genom sina grundare Johan Hansson och Jenny Bergqvist, båda vegetarianer.³² Frågan om råkost diskuteras då och då i dagspressen, vilket delvis kan vara en följd av Bircher-Benners bok om råkost, men även av böcker av andra författare, som Iwan Bolin och Georg von Wendt.³³

Några år senare publiceras receptet på Bircher-Benners ”hälsogröt” eller ”Äppel-morgon-diet”, som först senare får sitt mer välkända namn.³⁴ Men det är åren 1936 och 1937 som verkar vara tidpunkten för en mer uttrycklig introduktion av Bircher-Benners tankar bland de svenska vegetarianerna – och bland läkare.³⁵

År 1936 informeras om Bircher-Benners vegetariska diet och råkostbehandling i *Svenska läkartidningen*. Läkaren Ingeborg Kjellin hade fått sitt resereportage publicerat som huvudartikel, med början på tidskriftens första sida.³⁶ Detta kan noteras som anmärkningsvärt, då det vid denna tid över huvud taget var mycket ovanligt med kvinnliga läkare som artikelförfattare i läkartidningen.³⁷ Vegetarianerna ansåg det vara ett tecken i tiden, att denna artikel kunde publiceras i ett medicinskt fackorgan.³⁸

Ingeborg Kjellin hade börjat undersöka den vegetariska dietens eventuella hälsofrämjande effekter hemmavid, innan hon gjorde sin resa. Hon hade studerat 130 patienters anamnes och själv undersökt 50 av dem. Vissa av dessa personer, som intog en hög samhällsställning och angavs vara ”högt kultiverade”, hade ändrat sin levnadsföreläggning på rekommendation av utländska läkare, främst tyska. Hon hade fått höra, att det vid

vissa universitetskliniker i Tyskland fanns sjukavdelningar, där man använde vegetabilisk kost, till stor del råkost, som botemedel.

På sin resa besökte Ingeborg Kjellin tre av dessa sjukhus. Det första var Tysklands äldsta vegetariska sjukhus, Priessnitz' sjukhus, uppkallat efter Vinzenz Priessnitz (1799–1851), som främst använde sig av vatten- och badterapi. En kvinnlig gymnast, verksam på sjukhuset, hade varit i Sverige och lärt sig svensk gymnastik och ledde patienternas friluftsovningar. Det andra besöket avlades vid universitetskliniken i Dresden, ledd av Alfred Brauchle (1898–1964), en av Tysklands mest erfarna naturläkare. Utöver diet i form av råsaft, råkost och vegetabilisk kost, användes även psykoterapi och suggestionsbehandling för nervösa patienter. Gymnastik, massage och vad som beskrevs som moderniserade indiska yogaövningar ingick också i behandlingen. Sist på sin resa besökte Ingeborg Kjellin Bircher-Benners sanatorium i Schweiz, varifrån den tyska dietbehandlingen närmast hade hämtat sitt mönster. Hon beskriver vistelsen där som mycket dyr, vilket tyvärr gav endast rika människor möjlighet att få behandling på ort och ställe. Underläkarna talade på skämt inte om patienterna utan om miljonärerna, som också vanligtvis kom från andra länder än Schweiz.

Ingeborg Kjellin tog intryck av vad hon hade sett under sin studieresa, och strax därefter blev hon ansvarig för den vegetariska kosten enligt Bircher-Benner på kurorten Tranåsbaden.³⁹ Efter 1936 finns flera exempel på att vegetariska pensionat och restauranger börjar servera Bircher-Bennerinspirerad kost, och bagerier tillverkar vad som kallas Bircher-Bennerbröd.⁴⁰ Den schweiziske läkaren beskrivs nu av vegetarianerna som en av Europas mest betydande näringsforskare.⁴¹ Det var den vegetariska föreningen som gav ut den andra boken av Bircher-Benner som utkom på svenska. *Vad skola vi ge våra barn att äta?*, utgiven 1937, trycktes på Saxon & Lindströms förlag.⁴² Boken var särskilt ägnad skolköksföreståndare, för vilka föreningen anordnade utbildning i vegetarisk matlagning.

Kvinnorna som engagerade sig för Bircher-Benner och råkost gjorde det inte på något programmatiskt sätt. De betonade att råkostdieten inte fick drivas för långt, utan bara användas i perioder och vid vissa sjukdomstillstånd.⁴³ En kvinna med egen erfarenhet från Bircher-Benners klinik i Zürich, hänvisade till att han förespråkade en individualiserad dietbehandling och även betonade de psykologiska aspekterna i sjukdomsbehandlingen.⁴⁴ I Sverige försökte hon få välrenommerade (manliga) läkare att intressera sig för den schweiziske läkarens kost- och behandlingsfilosofi, men med magert resultat. Vid denna tidpunkt skickade också ytterligare en kvinnlig läkare ner en av sina patienter till Bircher-Bennerkliniken för behandling.⁴⁵ Det fanns således överlappande kontaktytor mellan de bättre bemedlade, som kunde resa till Bircher-Bennerkliniken i Schweiz, och den svenska vegetariska rörelsen med bredare folklig förankring.

Are Waerland och hälsokost kring seklets mitt

Bircher-Benners bok om *Kinderernährung* (1935) utgavs i Sverige mitt under ett pågående tronskifte bland hälsoprofeterna i landet. Saxon avled 1935. Strax efteråt framträdde Are Waerland som den nye auktoriteten på kostreformens område i Sverige. Denna växling av huvudpersoner – tillsammans med andra faktorer, som den politiska utvecklingen i Tyskland, den konventionella medicinens långsamt ökade möjligheter till sjukdomsbehandling genom läkemedel med mera – innebar också att debatten om råkostens eventuella företräden förändrades till såväl tonläge som innehåll.

Paul Henrik Fager föddes år 1876 i en svensktalande provins i Finland; från år 1912 kallade han sig Are Waerland. Han studerade och arbetade som folkhögskolelärare, journalist och författare i Norden och England. Han skrev böcker med övervägande filosofiskt eller psykologiskt innehåll, men också nationalromantiska alster, inlägg i alkoholdebatten och i en rättshistoria – vilket renderade honom tre månader i fängelse för förtalsbrott – samt en uppgörelse med bolsjevismen med mera.⁴⁶

Waerlands mest kända bok, *In the cauldron of disease*, utgavs först i London år 1934.⁴⁷ Året därpå kom boken i händerna på Agne Windmark, aktiv i den svenska frisksportrörelsen, som byggts upp under 1920-talet, inspirerad av den amerikanska Physical Culture-rörelsen och Wandervogelrörelsen i Tyskland. Windmark publicerade avsnitt för avsnitt av Waerlands bok i tidningen *Frisksport*. Waerland, nu 61 år, inbjöds komma till Sverige 1937 och reste land och rike runt på en föredragsturné inför fullsatta salonger. Föreläsningar hölls även i Finland och Norge och på Island under livlig pressbevakning. År 1938 bildade Waerland organisationen Allnordisk Frisksport, senare kallad Allnordisk Folkhälsa.⁴⁸ Efter konflikter inom och mellan föreningarna inom frisksports- och hälsorörelsen, valde han att lämna organisationen för att starta egna projekt. Tidskriften *Solvikingen* blev *Waerlands månadsmagasin*, med underrubriken ”För de nordiska folkens andliga och kroppsliga förnyelse”.

Den tredje boken om Bircher-Benners näringslära utgavs på svenska år 1940.⁴⁹ I bokens annonssektion återfinns reklam för Allnordisk folkhälsas tidskrift *Frisksport och friluftsliv*, samt för Waerlands tidskrift *Solvikingen*. Bircher-Benners kostrekommendationer ansågs uppenbarligen passa frisksportare och waerlandianer.

Waerland såg sjukdom som ett resultat av att människan avviker från sitt artegna livsmönster. Om livsföringsfelen korrigeras, försvinner också sjukdomarna.⁵⁰ Waerland förespråkade bland annat en lakto-vegetarisk kost, helst råkost, regelbundna matvanor och tillika tarmtömningsvanor (3–4 gånger om dagen), daglig fysisk ansträngning, mycket frisk luft, kalla bad och avrivningar och regelbunden fasta samt inga stimulantia i form av kaffe, tobak, alkohol, extra salt och vitt socker etcetera.⁵¹ Waerland namngav inte gärna lärofäder. Dem han nämnde var engelsmän,

främst anatomen och biologen Sir Arthur Keith samt kirurgen Sir Arbuthnot Lane, som båda betonade nödvändigheten av en fungerande tjocktarm för hälsan.⁵² Waerlandkosten syftade således i huvudsak till förebyggande av sjukdom enligt mottot ”Livet är inte – det bygges!”⁵³

Waerland lanserade *kruska* (kli på latin), en grov gröt som i sin ursprungliga form bestod av krossade havregryn och vetekli som kokades tillsammans med fikon eller russin och åts med mjölk. Enligt en tidningsintervju år 1938 uppgav han att en halv miljon människor i Sverige nu åt kruska dagligen.⁵⁴ Denna siffra torde vara en kraftig överskattning, men waerlandianerna marknadsförde kruskan som ”den nya svenska nationalrätten”. Rätten var dock i kraftigaste laget för många svenska magar, och ”kruskakatarr” blev ett välkänt fenomen inom dåtidens sjukvård.⁵⁵

Inom den vegetariska föreningen väckte Waerland ingen större uppmärksamhet, även om man då och då publicerade hans kruskarecept. Man menade att han inte kom med något nytt – det han förde fram kände man sedan länge till inom den vegetariska föreningen. Dessutom förordade han ett mer konsekvent nyttjande av råkost än vegetarianerna, som inte hade något emot kokta grönsaker.⁵⁶ Man gillade inte heller hans polemiska och rentav fientliga stil gentemot dem som inte ville följa hans program till punkt och pricka. ”Puddingvegetarianism” var ett vanligt skällsord för de mindre råkostbenägna vegetarianerna.⁵⁷ Företrädare för den vegetariska föreningen betonade även senare att Waerland aldrig hade tillhört föreningen eller samarbetat med den. Vegetarianernas auktoriteter var i stället främst läkare som Bircher-Benner eller Hindhede, eller kemister som Ragnar Berg.⁵⁸ Det finns dock även tecken på att vegetarianerna och frisksportarna stundtals gjort gemensam sak. Till exempel inbjöd båda organisationerna år 1948 dr Ralph Bircher, en av Bircher-Benners söner, att komma till Sverige och hålla föredrag.⁵⁹

Efter krigsslutet svalnade intresset för Waerlands tankar i Sverige. Han reste i stället runt i bland annat Tyskland, Schweiz och USA, och hans sista bok utkom i Tyskland 1953 med titeln *Der Weg zu einer neuen Menschheit*. År 1955 avled Waerland i Alassio. Hans tredje hustru, Ebba Waerland, fortsatte att lansera waerlandismen i Tyskland och Schweiz, dit hon också valde att flytta. Efter Waerlands död bytte *Waerlands månads magasin* namn till *Tidskrift för Hälsa*, organ för Hälsofrämjandet, bildat 1958 som fortsättningen på Allnordisk folkhälsa.⁶⁰ Såväl organisationen som tidskriften finns kvar än idag. Hälsofrämjandet har, i motsats till frisksportrörelsen, en konsekvent lakto-vegetarisk inriktning med avståndstagande från stimulantia. Svenska Frisksportförbundet, den andra grenen av hälsorörelsen, inriktades på en bredare ungdomsverksamhet, inkluderande motion, friluftsliv och allmän studie- och föreningsverksamhet.⁶¹

Adventisternas hälsolinje

Under seklets början introducerades ytterligare en hälsolinje i Sverige, som fortlevt även under efterkrigstiden och som haft betydelse för vegetarismens utbredning och Bircher-Bennerreceptionen.

Den starka frikyrkorörelsen i Sverige har betecknats som en av de tre stora folkrörelserna i landet vid sidan av arbetarrörelsen och nykterhetsrörelsen. Den på levnadsreformens område mest kända frikyrkan torde vara sjundedagsadventisterna, och den i hälsokretsar internationellt mest kände adventisten John Harvey Kellogg (1852–1943). Han förestod på sin tid världens största hälsosanatorium i Battle Creek i Nordamerika, med närmare tusentalet gästplatser och prominenser som Henry Ford och John D. Rockefeller bland gästerna. Kellogg hämtade inspiration bland annat från Tyskland. Han besökte även Sverige och influerades av den lingska gymnastiken, Gustaf Zanders mekaniska apparater och den svenska massagen. ”Swedish movements” blev en integrerad del av behandlingen vid de Kelloggkontrollerade kurorterna.⁶²

År 1898 inrättade en ung dansk adventistläkare, Carl Ottosen, en vattenkuranstalt i Skodsborg i Danmark. Fyra år senare öppnade den svenska grenen av samfundet Örebro Hälsovårdshem. Föreståndaren Charles Kahlström hade fått både sin evangeliska och medicinska sjukgymnastutbildning vid Battle Creek. Det var på detta hälsohem som Saxons hustru med framgång hade behandlats med vegetarisk kost och därefter övertygat sin make om vegetarismens fördelar. År 1905 öppnade adventisterna Nyhyttans vattenkuranstalt, och 1926 öppnades Hultafors Klimat- och Vattenkuranstalt utanför Borås.⁶³

Adventisternas hälsolinje, grundad på den tyska naturläkekonsten och amerikanska reformuppfattningar, introducerades således i Sverige strax efter sekelskiftet 1900 och lär ha nått sin maximala utveckling under mellankrigsperioden.⁶⁴ Saxon gjorde reklam för Skodsborg och var positivt inställd till adventisternas hälsoreformidéer, vilket i sin tur anses ha bidragit till adventismens utbredning i Sverige.⁶⁵ Adventisterna har inte bedrivit någon aktiv mission; tvärtom har kur- och hälsohemmen i regel marknadsförts utan att samfundet har nämnts. Hälsolinjen tilltalade även personer som annars inte hade mycket till övers för en apokalyptisk väckelserörelse. Kurorter som Hultafors kunde blomstra fram till 1940-talet så länge det fanns en burgen överklass, medan det gick sämre när sjukvården blev en angelägenhet för allmänna sjukkasor. Flera av de läkare som under efterkrigstiden engagerat sig för naturläkekonst och hälsohemsverksamhet har varit adventister eller arbetat på Hultafors. De har låtit sig inspireras av adventisternas hälsolinje, respektive låtit denna hälsolinje påverkas av auktoriteter som Bircher-Benner.⁶⁶

Så sent som år 1989 hörde Nyhyttan och Hultafors till de hälsohem i landet som hade störst kapacitet med avseende på antalet gästplatser.⁶⁷ Först år 2002 överlät adventisterna Hultafors till ny regi. Nu huserar där

Institutet för psykosomatisk medicin, som ägnar sig åt behandling av multifaktoriella problem med en integrerad behandlingsmodell, som även inkluderar olika komplementärmedicinska behandlingsformer.⁶⁸

”Moderna” hälsorörelser med äldre rötter

Efterkrigstidens hälsorörelser utgör således en direkt fortsättning på de tankar och organisationsbildningar som grundlades under 1900-talets första hälft, om än med varierande inriktningar. Vissa har fortlevt som lekmanarörelser, som den vegetariska föreningen, frisksportarna och Hälsofrämjandet. Andra har letts av läkare, som adventisternas och antroposofernas läkeanstalter, liksom flera av de nystartade hälsohemmen.

Efterkrigstidens hälsohem uppges medicinskt och ideologiskt till övervägande del bygga på de principer som Waerland utvecklade från mitten av 1930-talet och tjugo år framåt.⁶⁹ Startpunkten för den ”moderna” hälsokostern utgörs av hälsohemmet Kiholm, som inledde sin hälsohemsverksamhet i Södertälje år 1949, under några år under Ebba Waerlands ledning. År 1972 flyttade verksamheten till Tallmogården i Sunnansjö. Överläkare där var under många år dr Karl-Otto Aly (född 1930). Aly, av gammal läkarläkt, kom tidigt i kontakt med de tyska badkurorternas fysioterapiinriktade rehabiliteringsverksamhet och den tyska biologiska medicinen. Han blev vegetarian som ung av etiska skäl. Efter att ha kommit till Sverige 1947 och genomgått svensk läkarutbildning med specialistkompetens inom allmänmedicin, kom han via tidskriften *Der Wendepunkt* i kontakt med Bircher-Benners kostrekommendationer. Under 1970-talets första år gjorde Aly praktik på dels Otto Buchingers fasteklinik i Bad Pyrmont, dels Privatklinik Bircher-Benner i Zürich.⁷⁰

Tallmogården var under ett par decennier ett svenskt centrum för vad som här kallades en biologisk medicin, naturläkekonst eller alternativ medicin.⁷¹ Den biologiska medicinen i Sverige har, enligt Aly, fått sina huvudsakliga impulser från Tyskland genom Werner Kollath, Adolf Brauchle, Otto Buchinger och Sebastian Kneipp med flera, och från Bircher-Benner i Schweiz.⁷² Kosten på Tallmogården var enligt Aly mycket Bircher-Bennerinspirerad.⁷³ Vidare användes motion, promenader, Kneippinspirerad fysikalisk terapi, massage, örtbad, gyttjebadextrakt, avslappning, Tai Chi med mera. Vissa delar av den biologiska medicinen har dock varit så kontroversiella i Sverige att de inte kunnat utövas av legitimerade läkare, vilket gäller homeopatin.⁷⁴

År 1977 bildades Svenska läkarföreningen för biologisk medicin, med snart ca 200 medlemmar. Are Waerland prydde omslaget till det första numret av föreningens tidskrift i sin angivna egenskap av att vara den svenska hälsorörelsens grundare.

Uppsvinget för hälsokost under 70-talet innebar även ett ökat intresse för Bircher-Benners kostrekommendationer. År 1980 utgav ICA-förlaget

Bircher-Benners hälsoguide, författad av Ruth Kunz-Bircher.⁷⁵ På baksidestexten omtalas Bircher-Benner som ”hälsokostens fader”.

Åren 1979 till 1982 utgavs på svenska av Hälsofrämjandets förlag Allt om Hälsa även en serie handböcker med Bircher-Benners recept och menyer, avsedda för personer med olika lidanden och besvär, författade av läkare och medarbetare på Bircher-Bennerkliniken.⁷⁶ Aly beskriver i förorden Bircher-Benner som en banbrytare på naturläkekunsten och hälso- livsföringens område. Han förklarar vidare skillnaderna mellan den tyska, Bircher-Bennerinspirerade hälsokosttraditionen respektive den svenska hälsorörelsens, vars grunder angetts av Waerland. Bland skillnaderna anges att den svenska hälsorörelsen tar avstånd från användningen av t. ex. ägg, salt och olika kryddor. Eskil Svensson, redaktör för Hälsofrämjandets *Tidskrift för Hälsa*, anger även skillnader i själva syftet med kostomläggningen.⁷⁷ Medan han förordar en varaktig kostomläggning i sjukdomsförebyggande syfte, använder Bircher-Bennerkliniken läkare sin biologiska terapi som en medicin för akuta tillfällen. Han tillägger vidare att *Hälsas* strängare hållning, förutom den socker- och saltfrihet som Bircher-Bennerläkarna förordar, även innebär strikt fett- och proteinransonering, inga ägg, ingen fabriksmat, men rikligt med fiberrik mat, råkost och fullkorn.

Det har således funnits vissa uttalade skillnader mellan Bircher-Benners kostrekommendationer och den mer restriktiva svenska hälsokostlinjen. Det finns även andra exempel på skillnader i förhållningssätt mellan Waerlandtraditionen och Bircher-Benners behandlingsfilosofi. Där Waerland fokuserade på motionsbetonad friskvård och livsföringen samt förde fram ett programmatiskt och förenklat budskap, såg Aly ett mer nyanserat budskap hos Bircher-Benner, som var jungian och även intresserade sig för de psykologiska aspekterna.⁷⁸

De svenska hälsohem som inrättades respektive levde kvar under efterkrigstiden har haft olika inriktningar. Vanliga gemensamma nämnare har ändå varit deras vegetariska kost, inte sällan ren vegankost, samt att de vanligen låtit patienterna fasta under en till ett par veckor. De har fokuserat på livsstilsförändring, men också erbjudit en rad alternativa behandlingsformer. År 1989 fanns i landet tolv hälsohem med medicinsk inriktning. Till de största hörde Tallmogården med 93 platser.⁷⁹ Idag har flera hälsohem ändrat inriktning; några har lagts ner och nya ”spa”-anläggningar – inte sällan med österländsk inspiration – har tillkommit. Den antroposofiska medicinen med Nordens enda antroposofiska sjukhus, Vidarkliniken utanför Järna, representerar ytterligare en gren av de tysk-schweiziska influenserna på levnadsreformens och den ”integrerade” medicinens område.⁸⁰

Bircher-Bennerreceptionen och hälsorörelsernas utveckling i Sverige

Det är inte lätt att ange entydiga riktningar för de korsvisa internationella influenserna på levnads- och näringsreformens område. I vissa fall kan hänvisningar till lärofäder vara sparsamma, då det finns ett egenvärde i att själv bli känd som upphovsman till en viss lära; i andra fall kan det kännas angeläget att distansera sig från framträdande talesmän för en viss inriktning för att i stället lyfta fram en annan tradition. Det är tydligt att de tysk-schweiziska, anglosaxiska och svenska metoderna för såväl fysikalisk terapi som näringsreform har befruktat varandra ömsesidigt. Olika reformrörelser, kurorter och hälsohem har hela tiden uppstått under nya former, utan att några tydliga brott i utvecklingen kan skönjas.

Bircher-Benner var känd redan under 1900-talets första hälft, med tonvikt på 30-talet, och omnämns återigen på 70-talet som en auktoritet på hälsokostens område. Hälsorörelserna och den samtida kontexten innehåller ingredienser som verkat såväl befrämjande som hindrande för en reception av Bircher-Benners kostrekommendationer bland läkare respektive lekmän. Dessa faktorer handlar inte bara om den medicinska vetenskapens och näringsfysiologins samtida ståndpunkter, utan även om religion, politik och andra sociokulturella faktorer.

Bland de faktorer som underlättat en positiv Bircher-Bennerreception kan nämnas de redan existerande brunns- och kurortstraditionerna, med sina fysikaliska och icke-medikamentella behandlingsformer.⁸¹ Sådana fanns och finns i Sverige, men många reste även utomlands för att genomgå en kur. Brunnslivet i Sverige har, liksom i andra länder, till stor del baserats på de välbärgades betalningsförmåga. Lekmannatraditionerna, däremot, har legat närmare folket.

Det finns en stark frikyrklig tradition i landet, som byggt på lekmän både för förkunnelse och läkekonst, även om det givetvis även funnits frikyrkliga läkare. Personer med frikyrklig tillhörighet har särskilt engagerat sig i olika levnadsreformrörelser, som nykterhetsrörelsen och rörelser för naturläkekonst och homeopati.⁸² Milda och icke-invasiva behandlingsmetoder har passat den religiösa uppfattningen att kroppen är ett Guds tempel, att hålla rent och sunt. Frikyrkorna har också stridit för religionsfrihet som alternativ till tvångsanslutning till en statskyrka, på motsvarande sätt som förespråkarna för naturläkekonst har kämpat mot vad man ansett vara en bitvis repressiv statsmedicin, som t. ex. krävt obligatorisk smittkoppsvaccinering.

Tankar om levnadsreform, inklusive rekommendationer om vegetarisk kost och råkost, har generellt sett mött större gensvar bland lekmän än inom läkarkåren. Den svenska reformkoströrelsen har, i likhet med många andra reformrörelser, under större delen av 1900-talet främst torgförts av andra än läkare. Det har hela tiden funnits läkare som intresserat sig för naturläkekonst och reformkost, men de har varit få och vanligtvis margi-

naliserade av de medicinska auktoriteterna. Att Bircher-Benner själv var läkare har spelat mindre roll, eftersom de främsta förespråkarna av näringsreform och råkost i Sverige varit lekmän. Detta förhållande torde ha haft en negativ effekt för en Bircher-Bennerreception bland läkare i landet. Bircher-Benner var själv medveten om problemet, och angav sällan naturläkekonstkunniga lekmän som inspirationskällor för att försöka undvika önskade kopplingar till en obehörig sektor.

Sverige har ur ett internationellt perspektiv fram till mitten av 1900-talet haft relativt få läkare per invånare. Läkarna har i stor utsträckning varit offentliganställda och tillika myndighetsutövare.⁸³ Sedan år 1915 har lekmanbehandling med få undantag varit tillåten enligt lag, vilket också medfört ett behov hos läkare att distansera sig från de lärur som förfäktats av lekmän. En inte så liten del av befolkningen har – till läkares förtret – haft för vana att söka sig till obehöriga utövare av läkarkonsten.⁸⁴ Under efterkrigstiden har hälso- och sjukvården moderniserats snabbt, och är i Sverige till stor del knuten till sjukhus och andra institutioner. Antalet privatpraktiserande läkare som utövar även alternativa behandlingsformer är relativt litet. Läkarkåren har officiellt intagit en mycket skeptisk hållning till alternativa behandlingsformer, som betecknats som ”kvacksalveri”, lika med obehörig utövning av läkarkonsten.⁸⁵ Dessa förhållanden har i stället lämnat en marknad för företrädare för alternativ hälso- respektive sjukvård.

Saxon och Waerland var inte läkare utan författare och folkbildare, som förfäktade självreform som vägen till förändring. De hade båda varit sjukliga och botat sig själva genom omläggning av kosten. De talade således av egen erfarenhet, inte utifrån vetenskapliga förklaringsmodeller, och de vände sig direkt till folket. I det avseendet skilde de sig från läkaren Bircher-Benner, som behandlade sjuka och som i första hand sökte föra fram sina tankar inför kollegiala och vetenskapliga samman slutningar.

Läkare uttalade sin irritation över de ständiga uppmaningarna att pröva lekmännens idéer. ”Läkarnas syn på denna fråga är, att det principiellt tillkommer den som lanserar en idé att också prestera bevisen för dess riktighet. [...] Och skulle de troende godtaga den korrumperade och förstockade skolmedicinens domslut?”⁸⁶ Debatten polariserades. Råkost kunde diskuteras under rubriker som ”Biffen och bananen: Läkare mot råkostare”.⁸⁷

Saxon och Waerland intog dessutom en kritisk inställning till aspekter av den vanliga medicinen. Tidskriften *Vegetarianen* fylldes år efter år med skräckskildringar av barn som blivit sjuka, vanställda eller avlidit till följd av den obligatoriska smittkoppsvaccinationen. *Såningsmannen* är den enda svenska tidning som blivit åtalad och dömd för att den agerat mot vaccinationen, vilket Saxon var mycket stolt över.⁸⁸ *Såningsmannen* stod för en folklig radikalism och respektlöshet mot etablissemangen i flera

avseenden. Begreppet ”Saxonkulturen” myntades av Hjalmar Branting i samband med riksdagsdebatter år 1915 om ett lagförslag gällande den obligatoriska smittkoppsvaccinationen. Denna kultur ansågs vara byggd på fördomar och okunskap, till skillnad från ”den art av sakkunskap, som framgår ytterst ur den opartiska vetenskapens laboratorium”. *Såningsmannen* sammanfattade själv vad den av etablissemangen avskydda ”Saxonkulturen” stod för: ”radikal demokrati, antimilitarism, nykterism, vegetarism, antinikotinism, djurskydd, naturläkekonst.”⁸⁹

Waerland avvisade erbjudanden om att försvara sina teser inför ett medicinvetenskapligt auditorium, eftersom han i första hand ville vända sig till allmänheten. Att han på ett mycket tidigt stadium kom i konflikt med läkarkåren berodde emellertid inte enbart på det mycket förenklade och generella budskap som han förde fram.⁹⁰ Vissa ansåg att hans näringspropaganda måste bekämpas, eftersom föreställningen att kruskadieten skulle kunna bota och förhindra sjukdomar som kräfte var farlig.⁹¹ Vidare beundrade Waerland vikingarnas livssyn och fick kritik för sitt hyllande av det germanska blodet och talet om A-människor. Även om han enligt sentida analyser inte var nazist, väckte en del av hans tankar vissa politiska associationer och anstöt redan på 30-talet.⁹²

Den svenska läkarkåren har förhållit sig skeptisk till olika hälso- och reformkostläror från utlandet, även om de lanserats av läkare. De medicinska traditionerna i de tysktalande länderna – inklusive naturläkekonst, antroposofisk medicin och homeopati – betraktas än idag som mer esoteriska och mindre vetenskapliga än de svenska. Detta har till exempel angetts som förklaring till varför många tyska läkare utövar homeopati, vilket i Sverige anses strida mot alla krav på vetenskaplighet.⁹³

En medvetenhet om de politiska komplikationerna förknippade med naturläkekonsten i 1930-talets Tyskland kan ha inverkat redan på den tidiga receptionen i Sverige. Nazistiska politiker och läkare sökte under 30-talet skapa vad som kallades Neue Deutsche Heilkunde, en biologisk helhetsmedicin, bestående av en förening mellan naturläkekonst, homeopati, skolmedicin och rasbiologi. Efter krigsutbrottet blev dessa strävanden mindre aktuella; nu behövdes i stället läkarnas stöd för att verkställa raspolitiken och understödja den tyska krigsapparaten. Dessförinnan välkomnades emellertid det nazistiska stödet till naturläkekonsten av en del representanter för dessa läror.⁹⁴ Bircher-Benner understödde inte den nazistiska politiken. Han erbjöds däremot under senare delen av 30-talet att efterträda Alfred Brauchle som ansvarig läkare på naturläkeanstalten i Dresden, som åtnjöt nazisternas stöd. Representanter för Birchersläkten och historiker tvistar ännu om skälet till att Bircher-Benner tackade nej till erbjudandet: av ålders- och hälsoskäl, eller för att hans villkor för att acceptera posten inte uppfylldes?⁹⁵

Det har även rått näringsfysiologiska meningsskiljaktigheter om råkostens företrädare och önskade utbredning. Are Waerland förespråkade en

mer konsekvent användning av råkost än vad den vegetariska rörelsen, som inte hade något emot kokt föda, gjorde.⁹⁶ Till de läkare som ställde sig positiva till råkost i måttliga mängder hörde Hugo Toll, känd som en friskvårdens förespråkare, gärna med härdning som medel, även om han varnade för råkostläran som en ”troslära” i likhet med homeopati, Christian Science, kotknackning, ögon diagnos och absolut vegetarianism.⁹⁷ Andra läkare förhöll sig uttryckligen skeptiska till råkosten och rekommenderade i stället kött- och inälvsmat.⁹⁸

Sverige hade också fram till efterkrigstiden problem med undernäring och dåliga hygieniska förhållanden bland delar av befolkningen, vilket målände beskrivits av Lubbe Nordström i ”Lort-Sverige”. Den näringsfysiologiska expertisen rekommenderade ökat intag av kraftig näring, som äggvita och fett, och var inte imponerad av kostrekommendationer framtagna för en övergödd överklass.⁹⁹ Under första världskriget hade visserligen vegetabiliska födoämnen ökat sin andel av totalkonsumtionen, inte minst av ekonomiska skäl. Men en bra bit in på 40-talet ansågs i allmänhet fortfarande kött vara Maten med stort M, fett och gott, medan alla grönsaker utom potatis betraktades som kaninfoder.¹⁰⁰ Så sent som på 70-talet kunde läkare uppröras över påståenden om att fysisk aktivitet och en fettreducerad kost kunde vara hälsosamma, och drog därvid paralleller mellan vad som kallades ”hurtbulleraseriet” och 30-talets nazistiska hälsopolitik.¹⁰¹

Under efterkrigstiden bidrog den i Sverige raskt moderniserade och i hög grad institutionsbundna sjukvården och den ”farmakologiska revolutionen” till att diet och fysikaliska behandlingsmetoder föll i glömska, om de inte medvetet slängdes i den omoderna förgångenhetens soptunna. Först sedan det i bredare samhällslager blivit uppenbart att skolmedicinen hade sina begränsningar, var marken beredd för nya överväganden på näringsreformens område.

Idag är tankarna om fördelar med mycket frukt, grönt och fysisk rörelse respektive om avigsidor med för mycket fett, salt, socker, rökning och alkohol betydligt mindre kontroversiella. En starkt bidragande orsak till att de hälsoregler som tidigt förfäktades av lekmän som Saxon och Waerland nu till stor del betraktas som allmängods, är vetenskapliga studier om kostens och motionens effekter på hälsan. Redan år 1976 konstaterade Aly att den ena tesen efter den andra som Waerland förfäktade, nu har bekräftats av en tidigare skeptisk läkarvetenskap.¹⁰² Att Bircher-Benners idéer på sin tid inte accepterades av den konventionella näringsläran, hänförs till den dåtida bristen på sådana studier.¹⁰³

Hälsokost över gränserna

En del av de mycket varierade teorier och program för mat- och dryckesvanor som kommit och gått utanför den etablerade näringsfysiologins

normer har inte bara av belackare inom läkarkåren kallats för ”fanatiskt betonade sektrörelser”, ”kvacksalveri och vidskepelse”.¹⁰⁴ Stundtals har även historiker talat om kulter, ”fads” (vurmer, flugor) eller ”crazes” på dietikens område.¹⁰⁵ Beteckningar som ”utopister” har också förekommit i sammanhanget.¹⁰⁶ Säkerligen kan en del av de ”frilansande” kostprogrammen med generella anspråk väcka löje utifrån ens egen, avvikande syn på saken, men nämnda beteckningar tenderar att skymma företeelsernas innehåll.

De ”gamla” levnadsreformrörelserna, som hade sin mest aktiva period under 1800-talets senare och 1900-talets första decennier, betraktas gärna som omoderna, moderniseringskritiska föregångare både till en postmodern kritik av den moderna medicinen och till ett nutida uppsving för alternativ medicin i alla dess former. Kontinuiteten över tid i frågeställningar, förslag till problemlösning och organisationsbildning är dock slående. Det finns en röd tråd av kritik mot vissa av den naturvetenskapligt baserade medicinens aspekter – inte generellt alla – med avseende på såväl teoretisk bas som metoder för forskning och praktisk medicin. Dagens hälso(kost)rörelser och åtskilligt inom den alternativ- och komplementärmedicinska sektorn har sina ideologiska, personella och organisatoriska rötter i decennierna kring sekelskiftet 1900.

Bircher-Bennerreceptionen i Sverige visar hur människors strävanden efter hälsa inneburit ett överskridande av sociala, kulturella och nationella gränser, som sträckt sig över ett helt sekel. Den schweiziske läkarens kostprogram har vunnit anhängare inte bara bland ”röd-gröna” hälso-koströrelser med social reform på sina politiska agendor. Medlemmar ur samhällets övre skikt i Sverige har inte nöjt sig med den vård och behandling som den konventionella medicinen och svenska läkarkåren bistått med, och de har haft ekonomisk möjlighet att söka hjälp där de trott sig kunna få den. Den amerikanska hälsokoströrelsen under decennierna kring seklets mitt sägs ha tilltalat främst politiskt konservativa, som hävdade att hälsa är ett personligt ansvar och inte ett statligt ärende.¹⁰⁷ De politiska och ideologiska associationerna knutna till olika hälsoreformrörelser behöver studeras närmare. Ur ett nordiskt perspektiv har relativt många patienter från Sverige sökt sig till Bircher-Bennerkliniken för behandling. Förklaringar till detta kan sökas i kulturella traditioner och resvanor och i den svenska medicinens nära samre med den tyskspråkiga sfären före andra världskriget. Förhållandet väcker emellertid också frågor kring nationella särdrag i vad som kan anses vara en konventionell medicin och dess förhållningssätt gentemot naturläkekonst och hälso-kost.

Bircher-Benners kostrekommendationer åtnjuter idag en viss, namnlös legitimitet med vetenskapligt stöd på ett område där tidigare tradition, praktisk erfarenhet och karismatiska män spelade större roll. Få hävdar att det inte skulle vara nyttigt med mycket frukt och grönt, och råkost

serveras numera på de flesta lunchrestauranger. Människors matvanor befinner sig dock i praktiken i många fall långt från hälsoprofeternas råd. Dagens svenska folkhälsomyndigheter, som med statligt stöd försöker få människor att ändra livsstil för att undvika ”vällevnads”- och ”livsstils-sjukdomar” på grund av för mycket fett, salt och socker etcetera, talar frustrerat för döva öron. Nygamla ”vurmer” på dietikens område avlöser varandra i popularitet.

Exkurs: Bircher-Müsli

”Müsli” är enligt Nationalencyklopedin lika med en ”blandning av gryn och flingor från olika sädeslag”, och det anges att det i många produkter dessutom ingår nötter och torkad frukt. Inget sägs om ordets ursprung, müsliins upphovsman eller originalrecept. I encyklopedin sägs också att kruska i våra dagar ”i stor utsträckning ersatts av andra fiberrika produkter av müsli typ”. I andra uppslagsverk anges att müsli är en hälsosammare variant av cornflakes.

Det förefaller således som om Maximilian Bircher-Benner, müsliins skapare, vunnit en viss seger både över kruskans apostel, Are Waerland, och John Harvey Kellogg, upphovsman till cornflakes. Åtminstone verkar det gälla den produkt som fortfarande bär namnet müsli, även om dagens påsar med färdigblandat torrfoder har föga likhet med originalreceptet. Bircher-Benner nämns dock inte vid namn någonstans i Nationalencyklopedin.

Varför blev det Bircher-Benner, och inte till exempel Kellogg – tidigt omnämnd av vegetarianerna – som i längden vann inflytande över de svenska hälsokostrelserna? De båda kostprofeterna hade olika förhållningssätt till födan.¹⁰⁸ Kellogg var en av grundarna till livsmedelsindustrin. Han var visserligen vegetarian, men ansåg att maten tjänade på att prepareras i förväg. De Kelloggprodukter som på den amerikanska marknaden snabbt blev en del av en tidsbesparande, exakt beräknad kosthållning, ett slags ”tayloriserad matsmältning”, har i Sverige förknippats med en mindre önskvärd amerikansk snabbmatkultur. Bircher-Benner kunde behandla sina klienter månad efter månad med sitt kostprogram baserat på okokta grönsaker. Kellogg varnade för osteriliserad råkost och föredrog ett betydligt raskare program med förkokt säd som grundläggande föda. Cornflakes – av brodern William Keith Kellogg sötade och marknadsförda som ett osvikligt medel för alla mödrar att göra de små barnen glada; mångåriga rättsliga processer bröderna emellan följde – jordnöts-smör och produkter som Koko (chokladersättning), Protos (vegetabiliskt ”kött”), Granola, Nuttolene och så vidare har Kellogg som upphovsman. Även om dagens marknad översvämmas av hel- och halvfabrikat av liknande typ, förhåller sig de mer renläriga hälsokostarna skeptiska till denna ”industrimat”. I stället är hyllorna i vanliga matbutiker fyllda av

cornflakesprodukter i olika tappning, liksom av påsar med knastertorr ”müsli”, som har föga gemensamt med Bircher-Benners originalrecept på sin äppelrätt.

”Müsli” har blivit ett begrepp som överförts även till andra områden än frukostflingornas, och står då för en blandning av smått och gott. Originalreceptet gäller emellertid en väl förberedd helhet. Att receptet gäller en enstaka portion och inte är avsett för en fyrapersoners standardfamilj, som i vanliga kokböcker, har sin förklaring i att den sjuke, som ska må särskilt gott av müsli, som Albert Wirz påpekar, är ensam.¹⁰⁹ Man tager: två små eller ett stort, väl avtorkat (giftfritt odlat) äpple; en matsked rivna hasselnötter, mandlar eller valnötter; en struken matsked havregryn, som tolv timmar i förväg blötlagts i tre matskedar vatten; citronsaft från en halv citron; en matsked sötad kondensmjölk – som i Sverige kan ersättas med grädde och eventuellt lite honung. Mjolk, alternativt grädde, och citronsaft blandas ner i havregrynen, sedan rivs hela äpplet – inklusive skal och kärnhus – och rörs direkt ner i smeten, helst utan att komma i kontakt med luften. Rätten serveras därefter omedelbart. De rivna nöterna tillsätts i samband med serveringen. Müsli ska ätas som frukost, kvällsmat eller förrätt, inte som efterrätt eller mellanmål. *Mahlzeit!*

Summary

Raw vegetarian food and life reform: Maximilian Bircher-Benner and the Swedish health foods movements. By Motzi Eklöf. Movements for life reform, natural healing, and health foods have persisted in Sweden since the last decades of the 19th century. Stressing the importance of less alcohol and other drugs, a proper diet, and the use of natural healing methods, they have displayed conflicts concerning individual rights to decide in matters concerning one's own body and health in relation to a conventional medicine and state demands. Swedish movements for natural healing and health foods have developed under influence from leading figures and movements in Sweden, Germany, Switzerland, North America, and England.

In 1900, the Swiss physician Maximilian Bircher-Benner (1867–1939) launched his theory of ”sunlight food”, meaning that uncooked vegetables and fruits were containing the most energy, whereas meat was radically less nourishing. His theories were contrary to contemporary medical and bourgeois culture considering meat as the optimum food, at least for real men. He became an outsider in medicine until the discovery of vitamins in the 1920s lent him some support. His clinic ”Lebendige Kraft” in Zürich received well-to-do clients from all over the world; these were treated with different physical methods, raw vegetarian food, and proper routines for day and night.

Stressing the importance of raw vegetarian food, Bircher-Benner influenced vegetarians and food reformers in Sweden during the 20th century.

In the 1930s, especially women with connections to the Swedish vegetarian association, founded in 1903, recommended his philosophy of food and natural healing. Menus copied from his books were used in health resorts, vegetarian pensions, and restaurants. But during the decades around World War II, Are Waerland dominated the Swedish health-food scene, demanding adherence to his very restrictive health food programme. The post-war health movements drew on both Waerland and Bircher-Benner in their food recommendations.

This article proposes factors facilitating or counteracting a broader acceptance of Bircher-Benner's ideas in Sweden. Health resorts and strong lay traditions in the health care field have maintained a tradition of non-invasive and non-pharmacological healing methods. A strained relationship between medical doctors and lay vegetarian spokesmen have made a more serious discussion of the topic difficult. Political associations tied to natural healing in Germany during the 1930s have affected the debate and have probably also restrained a broader acceptance of these ideas. Today, scientific studies have resulted in official nourishment recommendations similar to a previously launched "health food".

Noter

1 Med tack till Ekhagastiftelsen, Harald och Louise Ekmans stiftelse, Sigtunastiftelsen samt Eberhard Wolff vid medicinhistoriska institutionen, universitetet i Zürich, för forskningsmöjligheter på området.

Artikeln är tillägnad Nils Östby (1932–2002), som levde såväl hälsorörelsernas som den statliga hälsoupplýsningens historia. En kortare variant av artikeln med titeln "Bircher-Benner och die schwedische Reformkostbewegung" skrevs till det internationella symposiet "Maximilian Bircher-Benner und seine Klinik im historischen Kontext: Wissenschaftliches Symposium zur 100-Jahr-Feier des ehemaligen Sanatoriums 'Lebendige Kraft' am Zürichberg", 6–7 mars 2004, arrangerad av den medicinhistoriska institutionen vid universitetet i Zürich. Artikeln kommer att publiceras i en antologi utgiven på det schweiziska förlaget Schwabes, troligen år 2006.

2 Se t. ex. baksidestexten till Ruth Kunz-Bircher, *Bircher-Benners hälsoguide* (Västerås, 1980) samt förord av Karl-Otto Aly till en serie handböcker med Bircher-Bennerrecept utgivna 1979–82 på Lidingö av Allt om Hälsa.

3 För översikter rörande traditioner och utveckling i Tyskland, se t. ex. Eva Barlösius,

Naturgemässe Lebensführung: Zur Geschichte der Lebensreform um die Jahrhundertwende (Frankfurt, 1996); Martin Dinges, ed., *Medizinkritische Bewegungen im Deutschen Reich (ca. 1870–1933)* (Stuttgart, 1996); Robert Jütte, *Geschichte der Alternativen Medizin: Von der Volksmedizin zu den unkonventionellen Therapien von heute* (München, 1996); Diethart Kerbs & Jürgen Reulecke, eds, *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880–1933* (Wuppertal, 1998); Wolfgang R. Krabbe, *Gesellschaftsveränderung durch Lebensreform: Strukturmerkmale einer sozialreformerischen Bewegung im Deutschland der Industrialisierungsperiode* (Göttingen, 1974). För den anglosaxiska utvecklingen, se t. ex. Robert D. Johnston, ed., *The politics of healing: Histories of alternative medicine in twentieth-century North America* (New York, 2004); Mike Saks, *Orthodox and alternative medicine: Politics, professionalization and health care* (London, 2003); James C. Wharton, *Nature cures: The history of alternative medicine in America* (Oxford, 2002).

4 Gustaf Myhrman, "Våra giftbrunnar", *Svenska Dagbladet* 28/11, 1944. Recension av Waerlands bok.

5 Mariama Kaba, "Les premières décennies du Sanatorium Bircher de Zurich vues sous l'angle des dossiers médicaux et lettres de patients". Presentation vid Bircher-Benner-symposiet i Zürich, mars 2004.

6 Antalen framgår av en genomgång av journalmaterialet vid Bircher-Bennerarkivet, härbärgerat av den medicinhistoriska institutionen vid universitetet i Zürich, genomsökt i februari 2005. Antalet gäller personer bosatta i Sverige, varav några kan vara utländska medborgare; eventuella svenskar bosatta utomlands är inte funna.

7 En första presentation av journalmaterialet gjordes vid Historikermötet i Uppsala våren 2005 under rubriken "Patienter på kur i Schweiz: Ett patientmaterial från 1906–1939".

8 Ralph Bircher, *Leben und Lebenswerk Bircher-Benner: Bahnbrecher der Ernährungslehre und Heilkunde* (Zürich, 1959).

9 Ibidem, 61.

10 Åskädliggjort i klinikens Gästbok åren 1904–39, förvarad i Bircher-Bennerarkivet, medicinhistoriska institutionen, universitetet i Zürich.

11 Maximilian Bircher-Benner & Max Edwin Bircher, *Råkost och fruktdiet för friska och sjuka* (1924), sv. övers., 2. uppl. (Stockholm, 1931).

12 Elisabeth Meyer-Renschhausen & Albert Wirz, "Dietetics, health reform and social order: Vegetarianism as a moral physiology. The example of Maximilian Bircher-Benner (1867–1939)", *Medical History* 43 (1999), 323–41.

13 Bircher, *Leben*, 68 ff.

14 Ordinationerna framgår av Kaba och egen genomgång av journalmaterial 2005.

15 För de svenska kurtraditionerna, se Elisabeth Mansén, *Ett paradys på jorden: Om den svenska kurortskulturen 1680–1880* (Stockholm, 2001).

16 För den vegetariska föreningens första decennier och jordreformrörelsen, se Martin Stolare, *Kultur & Natur: Moderniseringskritiska rörelser i Sverige 1900–1920* (Göteborg, 2003), 92 ff. För en översikt, se även Bosse Sundin, "Universalsmörjelsen: Kvacksalveri, patentmedicin och drömmen om ett naturenligt levnadssätt i slutet av 1800-talet", *Lychnos* 1987. Utöver refererad sekundärlitteratur är källmaterialet för de svenska hälsokostrelserna framför allt tidskriften *Vegetarianen* åren 1903–55, flygblad och annonser från

Kungliga Bibliotekets okatalogiserade samlingar under sökordet "Populistisk medicin" samt artiklar från svenska dagstidningar 1912–80 i Sigtunastiftelsens klipparkiv, utvalda med hjälp av sökorden "Johan Lindström Saxon", "Åre Waerland", "Friskisport – dietfrågor", "Födan och hälsan" samt "Adventisterna".

17 För föreningens aktiviteter, se Ronny Ambjörnsson, "Elna Tenow: Vardagens visionär", i *Obemärkta: Det dagliga livets idéer* (Stockholm, 1995), eds Ronny Ambjörnsson & Sverker Sörlin; Karin Dirke, *De värnlösas vänner: Den svenska djurskyddsrelsen 1875–1920* (Stockholm, 2000).

18 För smittkoppsvaccination i Sverige, se Peter Sköld, *The two faces of smallpox: A disease and its prevention in eighteenth- and nineteenth century Sweden* (Umeå, 1996).

19 Samuel Edquist, *Nyktra svenskar: Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918* (Uppsala, 2000), 18 f.

20 Siffran 25 % nämns i Stolare, 101, som hänvisar till Barlösius, 99, 106. Siffran 30 % anges i Judith Baumgartner, "Vegetarismus", i Kerbs & Reulecke, 127–40, särskilt 135.

21 Stolare, 101.

22 Ibidem, 17.

23 Bosse Sundin, "Vägen till idealtillvaron: Saxon och vegetarianismen", i *I framtidens tjänst: Ur folkhemmets idéhistora* (Stockholm, 1986), 77–101.

24 Harald Ryberg & Gustaf Jonasson, *Saxon och andra berömda närkingar ur gälderstastenens namnlängd* (Örebro, 2001), 39 ff.

25 Griggs, "Saxonia: Såningsmannen från Närke", *Aftonbladet* 9/11, 1935.

26 Enligt *Såningsmannen* 30 (1920), refererad i Per Sundgren, "Såningsmannen: Ett folkligt alternativ till den goda smaken", *Arbetshistoria* 4 (2005).

27 Griggs.

28 "Vegetarianernas främsta vetenskapliga namn: Professor J. H. Kellogg", *Vegetarianen* 1 (1904).

29 För Holmgren, se Motzi Eklöf, *Läkarens ethos: Studier i den svenska läkarkårens identiteter, intressen och ideal 1890–1960* (Linköping, 2000).

30 Stolare står för de svenska uppgifterna som gäller året 1912 och 984 medlemmar. Se Stolare, 100 ff. Jütte nämner 10 % för Tysklands del. Se Jütte, 163. Siffran 11 % för perioden 1875–1905 anges av Krabbe. Se Krabbe, 141. En andel kvinnor om 25 %

anges av Stolare, som återoppar Barlösius, 99, 106. Den högsta siffran, 30 %, är hämtad från Judith Baumgartner, "Vegetarismus", i Kerbs & Reulecke, 127–40, särskilt 135.

31 "Energigivande näring: Referat av fröken Valborg Lundbergs föredrag i SVF:s Stockholmsavdelning", *Vegetarianen* 11 (1914), 4 f. Den skrift hon refererar torde vara Maximilian Bircher-Benners *Grundzüge der Ernährungstherapie auf Grund der Energetik* (1903).

32 Bircher-Benner & Bircher, *Råkost*. Boken översattes till tio språk utöver svenska, enligt Bircher, *Leben*, 155. För Natur och Kulturs båda grundare, se Stolare, främst 13 ff., 121–68.

33 Iwan Bolin, född 1886, kemist och folkbildare, författare till *Vår föda* (1934). Georg von Wendt (1876–1954), finländsk näringsfysiolog, författare till *Kost och kultur: En bok om föda, hälsa och motståndskraft*, 2. uppl. (Stockholm, 1936). von Wendts allmänna regel var "ju mera kött, desto mera grönsaker, frukter och skonsamt behandlade rotfrukter, ju mera bröd dess mera mjölk". Se Wendt, 120. Dagspressdiskussioner finns dokumenterade i Sigtunastiftelsens klipparkiv under rubriken "Födan och hälsan".

34 "Vegetariska matrecept: 'Hälsogröt'", *Vegetarianen* 2 (1931), 22 f.

35 Efter Saxons död 1935 tillträdde först Halfdan G. Liander och senare Carl Schelin posten som *Vegetarianens* redaktör. Schelin var även aktiv inom den homeopatiska rörelsen.

36 Ingeborg Kjellin, "En studieresa till sjukhus, där råkost och vegetabilisk kost utgöra de nästan allenahärskande terapimedlen", *Svenska läkartidningen* 33 (38) (1936), 1385 ff.

37 Eklöf, *Ethos*, 311 ff.

38 "En studieresa som gav goda resultat: D:r Ingeborg Kjellin redogör för sina rön å utländska vegetariska sjukhus", *Vegetarianen* 11–12 (1936), 139.

39 "Kurort med vegetarisk regim à la Bircher-Benner: Några ord om Tranåsbadens berömvärda initiativ", *Vegetarianen* 9 (1936), 111.

40 Se t. ex. annonser i *Vegetarianen* 1 (1937), 153, 162; Notis i *Vegetarianen* 2 (1943), 25.

41 "Tänkvärda ord och erfarenhetsrön av dr Bircher-Benner", *Vegetarianen* 11–12 (1936), 135 f.; "Bircher-Benner – en före-

gångsman", *Vegetarianen* 8 (1937), 235 f.

42 Maximilian Bircher-Benner, *Vad skola vi ge våra barn att äta?: En undersökning grundad på den nya näringsforskningens resultat* (1935), sv. övers. (Stockholm, 1937).

43 Elsa Regner Andersen, "Driv ej råkostätandet in absurdum!", *Vegetarianen* 3 (1931), 38.

44 Margot Ahlmann, "D:r Bircher-Benner på nära håll: Några personliga intryck av hans verksamhet", *Vegetarianen* 8 (1937), 239 f.

45 Detta framgår av patientjournalmaterialet.

46 S. Gunnar Edlund, "Are Waerland och hans bakgrund", *Personhistorisk tidskrift* 97 (2001), 143–59.

47 Rolf Ahlén, *Are Waerland: Vision och illusion* (Stockholm, 1988), 51 ff. Den engelska utgåvan trycktes i Finland. Boken utgavs på svenska först 1952 under namnet *I sjukdomarnas häxkittel*.

48 Ahlén, 58 ff. Efter ett år hade organisationen cirka 3 000 medlemmar, varav en femtedel kom från övriga Norden.

49 *Bircher-Benners näringslära sammanställd på grundval av natur- och läkarvetenskapliga erfarenheter* (1924), sv. övers. (Stockholm, 1940).

50 Ahlén, 81.

51 *Ibidem*, 82 f.

52 *Hälsohem: Rapport från en expertgrupp inom alternativmedicinkommittén*, SOU 1989:61, 71 f.

53 Enligt flygblad från Sandvikens Waerlandklubb 1951, KB:s okat-samlingar.

54 "Fra 20-årig svekling til 62-årig kampestein", *Tidens Tegn* 14/3, 1938.

55 *Hälsohem*, 71.

56 Ernst Killander, "Vegetarism contra waerlandism", *Stockholms-Tidningen* 21/8, 1948.

57 Se t. ex. *Vegetarianen* 5–6 (1937), 207; *Vegetarianen* 5–6 (1938), 58; Carl Schelin, "Puddingvegetarism", *Vegetarianen* 10 (1939); Carl Schelin, "Ett beklagligt återfall", *Vegetarianen* 11–12 (1947), 103 f.

58 Ernst Killander, "Liten intervju om 50 år med moroten", *Dagens Nyheter* 31/1, 1953. Ragnar Berg blev en än större portalfigur för de svenska vegetarianerna efter 1945, då han lämnat Dresden och flyttat hem till Sverige. I Norden var han emellertid inte erkänd som någon auktoritet på näringsfysiologins område utanför de vegetariska kret-

sarna. Se Carl Schelin, "En stor mans bortgång", *Vegetarianen* 6–7 (1956), 11.

59 Ralph Bircher, "Begegnungen im Norden: Schweden und Holland", *Der Wendepunkt* 11 (1948), 365 f.

60 Edlund.

61 Kjell E. Johansson & Harry Lindgren, *Friskspportens historia* (Stockholm, 1985), 64 ff.

62 Ingemar Lindén, *Biblicism Apokalyptik Utopi: Adventismens historiska utveckling i USA samt dess svenska utveckling till och med 1939* (Uppsala, 1971), 306.

63 Ibidem, 355 ff.

64 Ibid., 361 ff.

65 Ibid., 349.

66 Intervju med Aly 1/9, 2003.

67 *Hälsohem*.

68 Motzi Eklöf & Anna Kullberg, *Komplementär medicin: Forskning, utveckling, utbildning. En rapport på uppdrag av Landsförbundet* (Linköping, 2004), 43 ff.

69 Richard Jobson, ed., *Are Waerland och hans verk – och vad hände sedan?: En minnesskrift med sikte även på nuet och framtiden* (Täby, 1976); *Hälsohem*, 71 f.

70 Karl-Otto Aly, *Tallmogårdens väg till hälsa: Praktisk biologisk medicin* (Västerås, 1985), 7.

71 I Tyskland, däremot, hade begreppet "biologisk medicin" efter kriget blivit kraftigt politiskt kontaminerat och svårt att använda. Se Motzi Eklöf, "Holism, humanism och nyhippokratism: Svar på 'medicinens kris' i ett historiskt perspektiv", *Svensk medicinhistorisk tidskrift* (2000), 115–38.

72 Aly, *Tallmogården*, 17.

73 Intervju Aly.

74 Motzi Eklöf, "ein staubiges Spinnenetz am frischen Baum der medizinischen Wissenschaft: Homöopathie in Schweden", *Medizin, Gesellschaft und Geschichte* 22 (2003), 201–31.

75 Kunz-Bircher. Boken har år 2003 talats in som hörbok.

76 Maximilian Bircher-Benner, *Smal och skön: Metoder för uthållning. Recept och menyer för bantare*, sv. övers. (Lidingö, 1979); Ralph Bircher, ed., *Friskare leder: Handbok för reumatiker och ledsjuka*, sv. övers. (Lidingö, 1979); Ralph Bircher, ed., *Friskare hud: Handbok för personer med hudsjukdomar och känslig hy*, sv. övers. (Lidingö, 1980); Ralph Bircher, ed., *Starkare hjärta: Handbok för hjärtsjuka*, sv. övers. (Lidingö, 1980);

Ralph Bircher, ed., *Huvudvärk och migrän: Handbok för bot utan smärtstillande medel*, sv. övers. (Lidingö, 1981); Ralph Bircher, ed., *Mage och tarm: Handbok för mag- och tarmsjuka*, sv. övers. (Lidingö, 1982).

77 Bircher, *Huvudvärk*, 8.

78 Intervju Aly.

79 Det fanns vidare 19 hälsohem med huvudsaklig inriktning på hälsofrämjande och sjukdomsförebyggande aktiviteter, fyra fastehem, åtta vegetariska gästhem, två landsförsäkrade hälso- och sjukvårdscentra och nio traditionella kurorter. Se *Hälsohem*, 141–48.

80 Den antroposofiska medicinen utvecklades i Schweiz på 1920-talet av antroposofins grundare Rudolf Steiner (1861–1925) i samarbete med läkaren Ita Wegman (1876–1943). Den antroposofiska medicinen använder en rad olika medel och metoder, ofta i kombination: antroposofiska läkemedel, massage, fysikaliska behandlingar och uttryckande konstterapi, rörelse, musik och annat enligt individuellt utformade behandlingsplaner. Det mest kända antroposofiska läkemedlet torde vara mistelpreparatet Iscador, som används vid behandling av cancer. Enligt antroposofiska hälsoregler finns inget generellt påbud om strikt vegetarisk kost inom antroposofin, men grönsaker, frukt och säd etcetera bör vara odlade enligt "biodynamiska" principer. Med det menas odling utan konstgödningsmedel och bekämpningsmedel samt därutöver även enligt vissa specifikt antroposofiska principer. I likhet med den tidigare nämnda rörelsen mot obligatorisk vaccinering, verksam huvudsakligen under 1900-talets första hälft, är det idag främst de antroposofiska läkarna som av hälsoskäl föreslår försiktighet med vaccination av mycket små barn och individuell bedömning av vaccinationsbehovet, i motsats till statens alltmer omfattande generella vaccinationsprogram. Liksom kring sekelskiftet 1900 samverkar hundra år senare frågor rörande kost, naturläkekonst, vaccination och självbestämmande på hälsoområdet till statliga och medicinska lösningar på generell folkhälsonivå.

81 Mansén.

82 Se t. ex. A. H. von Otterloo, "Die Bewegung für natürliche und gesunde Nahrung als 'Petite Religion'", *Österreichische Zeitschrift für Soziologie* 4 (1993), 41–52; Inga Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv: Om moraliska utopier under 1800-talet* (Stockholm, 1995); Michael Stolberg, "Ho-

möopathie und Klerus: Zur Geschichte einer besonderen Beziehung”, *Medizin, Gesellschaft und Geschichte* 17 (1998), 131–48; Eklöf, ”Spinnennetz”.

83 Marie C. Nelson, ”En historia om vård förr”, i *Perspektiv på komplementär medicin: Medicinsk pluralism i mångvetenskaplig belysning*, ed. Motzi Eklöf (Lund, 2004), 35–47.

84 År 1942 uppgav 18 % av den svenska befolkningen att de hade erfarenhet av homeopat, naturläkare, kloka gubbar eller motsvarande; år 1989 hade siffran stigit till 22 % med erfarenhet av vad som nu kallades alternativ medicin. Enligt en undersökning från Stockholms län år 2000 hade 49 % av stockholmarna någon gång vänt sig till vad de skulle kalla en alternativ- eller komplementärmedicinsk behandlare. Se vidare Eklöf, *Perspektiv*.

85 Motzi Eklöf, ”Kvacksalveriet – hett debattämne under hela seklet”, *Läkartidningen* 101 (2004), 115 ff.

86 Myhrman.

87 Mr. Jones, ”Biffen och bananen: Läkare mot råkostare”, *Dagens Nyheter* 3/3, 1944.

88 ”J. L. Saxon död”, *St T D* 8/11, 1935.

89 Per Sundgren visar i sin artikel från 2005 hur Saxon med *Såningsmannen* anknöt till en folklig berättartradition och kultursyn som fanns inom de tre stora folkrörelserna: frikyrko-, nykterhets- och arbetarrörelsen. Det var en litterär tradition som existerade vid sidan av det etablerade kultursamhället och som spelade en viktig roll i dessa rörelser sociala och kulturella liv.

90 Intervju Aly.

91 Bertil Scherstén, ”Kruskaapostelns näringspropaganda: Vad medicinsk sakkunskap säger om solvikingen Waerlands teorier”, *Nya Dagligt Allehanda* 26/10, 1940.

92 Ahlzén, 103 f.

93 Bo Lennholm, ”Intrikat fråga i dagsdebatten: Hur kan homeopatika ge effekt i kliniska studier?”, *Läkartidningen* 94 (1997), 156 f.; Eklöf, ”Kvacksalveriet”.

94 Eklöf, ”Holism”.

95 Meningssskiljaktigheterna framkom vid det internationella symposiet om Bircher-Benkerkliniken i Zürich, 2004.

96 Killander, ”Vegetarism”.

97 Hugo Toll, ”Råkost”, *Upsala* 7/11, 1932; Hugo Toll, ”Levande föda: Konserverad föda är nödfallsmat”, *Nya Dagligt Allehanda* 17/9, 1935.

98 Några exempel från 1930-talet: Arnold Josefsson, ”Hälsa och sjukdom genom födan”, *Svenska Dagbladet* 7/10, 1933; Hilding Berglund, ”Råkost som botemedel”, *Dagens Nyheter* 8/10, 1933; Josua Tillgren, ”Schablonerna i dietfrågan jämkas numera”, *Dagens Nyheter* 9/10, 1933; ”Prof. S. Ingvar om dietfrågan: Felaktigt att kött skulle vara skadligt för människokroppen”, *Upsala* 31/7, 1936.

99 Sven Ingvar, ”Ät inälvor, lever och njure! Håll bristsjukdomarna på avstånd. Vegetarismens fiende no 1 om sina 'irrläror'”, *Svenska Dagbladet* 1/10, 1937.

100 För svenskarnas matvanor och kostrekommendationer, se Yvonne Hirdman, *Magfrågan: Mat som mål och medel, Stockholm 1870–1920* (Stockholm, 1983), 139.

101 Åke Nordén, ”Professor rasar mot hurtbulleraseriet: Friskvårdspropagandan av nazimodell”, *Aftonbladet* 11/2, 1977.

102 Karl-Otto Aly, ”Håller Are Waerlands idéer inför en kritisk granskning år 1976?”, i Jobson, 69 ff.

103 Henning Karström, ”Råkosten i Waerlands hälsoprogram”, i Jobson, 79 ff.

104 Se t. ex. Scherstén.

105 Se t. ex. Margaret L. Barnett, ”’Every man his own physician’: Dietetic fads, 1890–1914”, i *The science and culture of nutrition, 1840–1940*, eds Harmke Kamminga & Andrew Cunningham (Amsterdam, 1995), 155–78.

106 För utopier på hälsans område, se Karin Johannisson, ”Bot för en nervtrött generation: Ett läkemedel i idéhistorisk belysning”, i *Vetenskap och läkemedel: Ett historiskt perspektiv*, ed. Tore Frängsmyr (Uppsala, 1987), 74–112; Sanner.

107 Michael Ackerman, ”Science and the shadow of ideology in the American health food movement, 1930s–1960s”, i Johnston, 55–67.

108 Albert Wirz, *Die Moral auf dem Teller: Dargestellt an Leben und Werk von Max Bircher-Benner und John Harvey Kellogg, zwei Pionieren der modernen Ernährung in der Tradition der moralischen Physiologie; mit Hinweisen auf die Grammatik des Essens und die Bedeutung von Bircher mues und Cornflakes, Aufstieg und Fall des patriarchalen Fleischhüngers und die Verführung der Pflanzenkost* (Zürich, 1993), särskilt 177 ff.

109 Ibidem, 73.

En grön och gudomlig dryck

Receptionen av asiatiskt te i svensk konsumtionskultur och populär hälsodiskurs

Louise Nilsson

Inledning

I told her that I was a flop with chics, I've been this way since 1956, she looked at my palm and she made a magic sign, she said what you need is love potion number nine. She bent down and turned around and gave me a wink, she said I'm gonna make it up right here in the sink. It smelled like turpentine, it looked like indian ink, I held my nose, I closed my eyes, I took a drink.¹

I västerlandets kulturhistoria intar drycken en central position som gränsöverskridande symbol och ett redskap för att uppfylla drömmar och begär. Dryck och drickande knyts till magiska brygder, förförande kärleksdrycker, berusande vin som fördunklar sinnena, dekokter som driver ålderdomen på flykt, undergörande elixir eller giftbägare som utplånar det levande. När bägaren förs till munnen blir såväl kroppen som själen sårbar och varken det rationella förnuftet eller känslorna kan stå till buds med ett försvar. Drycken kan vara ett njutningsmedel, en medicin som botar eller en enkel vardagsdryck, men också en betydelsefull beståndsdel i det festliga, exempelvis skålordningen vid högtidligare middagar.²

Till dryck och drickande knyts även en mängd olika gestalter och platser. I muntlig och skriftlig tradition samt inom bildkonsten skildras ofta, i samband med undergörande eller förgörande brygder, gestalter som exempelvis häxor, kloka gummor, kärlekskranka män och kvinnor eller trollkarlar. Med den moderna vetenskapens framväxt och naturvetenskapens genombrott på 1800-talet kommer en ny gestalt in på scenen; den i vit laboratorierock draperade vetenskapsmannen, oftast en kemist. Platserna för elixir, brygder och vetenskapliga undermedel växlar från till exempel kokande grytor och sterila laboratorier till förföriskt porlande källor i skogens dunkel eller dignande bord i salonger upplysta för fest och firande. Med framväxten av den moderna staden kom dess gränder att fyllas med andedräkter tunga av absint; den gröna demonen, som författarna kring sekelskiftet 1900 kallade den. Dryckens ceremoniella status rör sig mellan sfärerna för både det profana som sakrala. Från högtidligare middagar, där drycken är ett socialt och rituellt instrument i bordets skålordning, till ljuset som spelar över oblaten och bägaren i prästens hand, som manifesterar Kristi blod.

Beroende på vad glaset, bägaren, koppen eller muggen innehåller, laddas drycken med en kulturellt förankrad mening och kan även fungera som en statusmarkör för att positionera drickaren gentemot det omgivande sociala landskapet. Drycken är som symbol och praktik föränderlig och gränsöverskridande, och idéer och föreställningar kring det heliga får dela plats med det profana. Platser som krogar, kurorter och caféer är alla bärare av de föreställningar som omger dryck och drickandets praktiker, och med den västerländska vetenskapens framväxt och de kemiska preparatens intåg i kulturen har de magiska undren omvandlats till kemiska processer.

Den gränsöverskridande drycken

Drycken är således till sitt väsen gränsöverskridande och återfinns i alltifrån de mest vardagliga sammanhang till det heligas sfär. En dryck som förenar detta ambivalenta och gränsöverskridande symbolvärde är te, och här avses främst det asiatiska gröna teet. Å ena sidan är te en simpel vardagsdryck, men å andra sidan är det laddat med en mängd symboler av såväl profan som sakral karaktär.

I vår egen samtid cirkulerar en rad idéer och föreställningar kring Asien som bärare av visdom och uråldrig kunskap. Dessa föreställningar, som är av stor betydelse för såväl nyandlighet som konsumtionskultur, förankras bland annat i asiatiska matkulturer, trossystem och sedvänjor. Under det senaste decenniet har svensk dagspress ägnat en osedvanlig uppmärksamhet åt det asiatiska gröna teet, främst importerat från Kina och Japan. Här har en intensiv rapportering förekommit kring teets hälsogörande egenskaper och vetenskapliga rön kring teets hälsosamma effekter.

I svenska massmedier beskrivs det gröna teet som en mirakeldryck, vilken kan förebygga sjukdom. Orsaken till att grönt te är mer hälsosamt än andra teer beror på att det behandlas annorlunda i fermenteringen, torkningsprocessen av de nyskördade tebladen, så att ämnen från plantan bevaras. Det är dessa ämnen som ska innehålla en mängd sjukdomsförebyggande, men även botande, substanser. Här formuleras en mängd idéer och föreställningar kring kunskap, medicin och sjukdom, och västerländsk vetenskap förenas med föreställningar om Asien som representant för andlig visdom, fördolda kunskaper om naturen och det exotiska andra.

Grönt te har de senaste åren ökat i försäljning och blivit ett stående inslag i svensk dryckeskonsumention. Sushibarer och försäljning i dagligvaruhandeln har, i kombination med en mängd artiklar och populärvetenskapliga böcker om hälsa och grönt te, bidragit till att integrera teet i svensk vardag och matkultur. Tv-kockar tillagar tebrulee istället för creme brulee. Tidningar berättar att grönt te kan användas både för att polera hårddisken och hålla fotsvetten borta. På marknaden säljs skönhetsprodukter som innehåller grönt te och i pressen berättas hur berömda skådespelare och artister dricker te.³ Teet intar följaktligen en betydande plats

i olika kultur- och meningsskapande sammanhang. Dessa praktiker står i förbindelse med en populär, medial hälsodiskurs, men även med en urban café- och restaurangkultur.

Med utgångspunkten förlagd till dryckeskonsumtion ges en möjlighet att studera hur idéer och föreställningar kring exempelvis sociala kategorier som kön, klass och etnicitet konkretiseras i praktiskt handlande. I den vardagliga konsumtionen befästs identitet, konsumtionsvanor och kulturellt betingat beteende. Att isolera en idag till synes vardaglig dryck som te ger en möjlighet att studera en mängd olika sociala och kulturella företeelser.

Det övergripande syftet med föreliggande artikel är att undersöka receptionen av te som importprodukt i Sverige och integrerandet av tedrickande i svensk konsumtionskultur. Artikeln syftar därmed till att undersöka vad som föranledde att grönt te fick ett sådant genomslag i svensk konsumtionskultur kring sekelskiftet 2000. Artikelns övergripande frågeställning rör hur teet integrerats i svenska konsumtionsvanor. Denna frågeställning sönderfaller i ett antal delfrågor: Hur har idéspredningen kring denna produkt sett ut från det att teet etablerades på den svenska marknaden? Hur talar man om grönt te och hälsa i den populära hälsodiskurs som massmedia formulerar under perioden från 1900-talets senare del fram till år 2005?

Vad som inte kommer att behandlas är den debatt som finns kring te och huruvida det är hälsosamt eller inte. Analysen av den medicinska debatten har tyvärr begränsats; större delen av den har exkluderats av utrymmesmässiga skäl och brist på tid. Tonvikten läggs som sagt vid de idéer och föreställningar som omgärdar te och vid hur det kan relateras till drycken som symbol och praktik i ett kulturellt sammanhang, med fokus på svensk dryckeskonsumtion. Teet har i århundraden varit en lukrativ handelsvara med rötter i kolonialism och imperialism. Denna konsumtionshistoria är mycket komplex och rymmer, bortsett från dess sociokulturella status, ett komplex av politiska, ekonomiska och handelsrelaterade frågor. De marknadsekonomiska intressen som direkt kan knytas till te har också exkluderats, liksom den marknadsföring och reklam som drivs av olika företag.⁴

Forskning kring svensk konsumtion med tonvikten förlagd till dryck är ett relativt obehandlat område. Området har dock till viss del behandlats inom den etnologiska disciplinen, exempelvis i den nyligen utgivna avhandlingen *Mjölk: En kulturanalys av mejeridiskens nya ekonomi* (2005) av Håkan Jönsson, vilken är ett viktigt bidrag till konsumtionsforskningen.⁵ Inom svensk, men även inom internationell forskning är alkohol en av de drycker som ägnats stor uppmärksamhet; sämre är det med forskning kring mer vardagsnära drycker, såsom kaffe eller te.⁶

Teet i idé och praktik har till viss del behandlats av etnologerna Birgitta Conradsson och Cia Conradsson i den mindre studien *Tekult och*

tekkultur (1994), skriven i samarbete med Etnografiska museet, som behandlar teets historia över tre sekler. Ett annat exempel på svensk konsumtionsforskning, där drycken utgör det huvudsakliga undersökningsobjektet, är antologin *Våra drycker till vardags och fest* (2000), som har ett brett perspektiv och vars bidrag täcker in såväl alkohol som kaffe.⁷

I en internationell kontext märks Jane Pettigrews *A social history of tea* (2001), och i den kulturhistoriskt orienterade *Paradiset, smaken och förnuftet: Njutningsmedlens historia* (1982) diskuterar Wolfgang Schivelbusch främst handeln med och konsumtionen av bland annat choklad, kaffe, alkohol, tobak och opium. Här lyfts produktens sammanhang fram och tonvikten läggs vid sociala strukturer, kulturella likheter och olikheter, industrialisering och ekonomi. Schivelbusch berör mycket kortfattat teet i engelsk kontext och hur produkten etablerades som vardagsvara under 1600- och 1700-talet. Jan Whitakers studie *Tea at the Blue Lantern Inn: A social history of the tea room craze in America* (2002) fokuserar däremot på teets funktion som social dryck och genusbärande markör i amerikansk kultur under 1800- och 1900-talet. Här behandlas uppkomsten av offentliga terem och hur dessa platser blev publika områden, där kvinnor hade möjlighet att mötas.⁸

I början av 1900-talet publicerades ett antal verk i Sverige om japansk kultur, skrivna av bland annat Ida Trotzig, och det är under denna tid som den japanske författaren Okakura Kakuzas verk *Boken om te* utkommer i svensk översättning. Denna studie, som först utgavs på engelska år 1906, har sedan dess utkommit i flera upplagor i Sverige under hela 1900-talet.⁹

Vanliga i Sverige är populära framställningar och studier producerade för en bildad allmänhet kring te. Under 1970- och 80-talet står Otto Wigard för en omfattande produktion av handböcker och skrifter om te och tekkultur, och år 2002 gav ICA bokförlag ut *Te: upptäck, utforska, avnjut* av Hattie Ellis.¹⁰ Kring sekelskiftet 2000 är det enkelt att finna populära framställningar, utgivna på såväl svenska som engelska. Men dessa böcker behandlar främst olika tesorter och tillhandahåller recept på olika rätter där te, exempelvis det japanska pulvriserade teet *matcha*, ingår. Ett exempel är *New tastes in green tea: A novel flavor for familiar drinks, dishes, and desserts* (2004) av Mutsuko Tokunaga, med förord skrivet av Jane Pettigrew. Dessa sorters böcker är ofta rikligt illustrerade och innehåller mängder av fotografier som kompletterar informerande textpassager om teets historia, allt i en populär framställning som är uppblandad med anekdoter kring myter och poem.¹¹ Problematiserande framställningar kring te är försvinnande få, och dessa böcker är kulturprodukter som är anpassade för en konsumtionsmarknad.

Att skriva en "teets idéhistoria" kan bjuda in till en ocean av anekdoter och mytiska scenarier. Detta skall här undvikas. I fokus står den idéspredning och reception som förekommit kring te och dess möte med svensk

dryckeskultur. Artikeln skall i det följande dra upp de större linjerna för hur teet i relation till vetenskapliga, sociala och kulturella sammanhang laddats med olika symbolvärden och meningsbärande funktioner samt integrerats i svensk konsumtionskultur. Teet bär på en idéhistoria som sträcker sig århundraden bakåt, från dagens sushibarer och bantningskapslar med grönt teextrakt, över 1900-talets vurm för det exotiska andra, genom 1800-talets borgerliga tesalonger tillbaka till Carl von Linné (1707–78) och 1700-talets upsalienska bygd.¹²

Linnés 1700-tal och tebusken från Asien

De sjukdomar, för vilka människorna under det korta jordelivet äro utsatta, äro av så många och skiftande slag att om någon kallade vårt en Iliad av lidande, skulle han synas ha återgivit dess sanna karaktär.¹³

Te görs av tebuskens, *Thea Sinensis*, blad. Det färdiga teet är grönt, svart eller vitt. Te som går under benämningen oolongte låter sig enklast beskrivas som en blandning av gröna och svarta teblad. Anledningen till att teerna skiljer sig åt i färg, trots att de tillverkas av samma blad, beror på den process som bladen genomgår efter skörden. För att förhindra att nyskördade teblad, som innehåller enzymer, oxiderar och förmultnar utsätts bladen för en upphettningprocess. Skillnaden i färg beror på att grönt te hettas upp mycket snabbt och att endast enzymerna som står för oxideringen av bladen försvinner; bladen tillåts inte att jäsa. Det svarta teet får däremot jäsa och fermenteras, vilket innebär att bladens cellvätska under ett antal timmar får reagera med syret, och det är därigenom som den bruna färgen uppkommer. Därefter torkas bladen i ugnar så att fermenteringen stoppas. Oolongte tillverkas genom att oxideringen avbryts efter en kort tid. Därmed blir det en blandning av grönt och svart te. Det vita teet är resultatet av toppar på utslagna blad, som endast plockas och torkas.¹⁴

I reseberättelser från 1500-talets slut berättas att det i Kina dricks en välsmakande dryck som tillbereds av bladen från en, för det europeiska växtriket, okänd buske. I den engelskspråkiga utgåvan av holländaren Hugo van Linschootens verk *Voyages and travels* från år 1598 omnämns te. Linschootens verk skrevs ursprungligen på latin och publicerades första gången 1595–96; teet har således varit känt i många århundraden i västvärlden. I Venedig importerades torkade teblad i medicinskt syfte, eftersom bladen ansågs hjälpa mot huvudvärk och sömnsjuka. Den tyske läkaren Simon Paulli sägs år 1635 ha gått till attack mot ett övermåttligt bruk av te och tobak, men kring 1640 är drycken en modedryck i Haag, och vid samma tid förs te till New Amsterdam, senare staden New York. Det var holländska fartyg som inledde en organiserad import av te på 1610-talet, och därefter spreds det över Europa. På 1630-talet etablerades teet i Frankrike som en vardaglig dryck bland de välförmedlade samhälls-

skikten, för att några decennier senare spridas vidare till England. År 1657 säljs te i England på Garways Coffee House till allmänheten med den lockande beskrivningen att det är en gudomlig dryck, liknande gudars nektar och ambrosia. År 1659 gör tidningen *Mercurius Politicus* iakttagelsen att det säljs te nästan på varenda gata i London. Det te som främst såldes var svart, och det var kring 1715 som försäljningen av grönt te blev mer frekvent i England; år 1717 öppnades The Golden Lyon, vilket blev Londons första butik som enbart sålde te.¹⁵

Det var genom svenska Ostindiska kompaniets handel med fjärran östern som teet på 1730-talet började importeras i liten skala till Sverige. Nämnas bör att kompaniets telaster oftast såldes vidare till en utländsk marknad när det nått hamnen i Göteborg. Det var endast några få procent av lasten som behölls för den svenska marknaden; ett förfarande som bidrog till att teet blev både dyrt och sällsynt, en vara som endast en minoritet av välbärgade hade råd att köpa. I många 1700-talsporträtt avbildas familjer runt tebord med porslin och tekannor, som ska representera god smak och rikedom. Hos exempelvis den svenske 1700-talskonstnären Pehr Hilleström återfinns flera sådana motiv.¹⁶

Huruvida svenska vanor inspirerats av den engelska aristokratin är oklart. Den idag välkända engelska vanan med *afternoon tea* etablerades bland välbeställda damer som vardagsrutin på 1780-talet, som ett tidsfördriv mellan målen. Teet kom också att bli en markör för social status inom 1700-talets svenska adel och framväxande borgerskap. I Europa fick teet tidigt en funktion som umgängesdryck och social markör. Men tilläggas bör att detta sociala och kulturella sammanhang skilde sig åt på Gotland, i jämförelse med det svenska fastlandet. Under 1700-talets sista decennier, när te ännu var okänt för den svenska allmogen på fastlandet, var teet en statusdryck bland Gotlands bönder som serverades vid bröllop och stora gästbud; exempelvis bjöds gäster på te och kakor i pauser mellan danserna.¹⁷ Men i ett svenskt 1700-tal var teet inte endast en kulturellt laddad och socialt förankrad statusmarkör. Även vetenskapen visade sitt intresse för de importerade bladen.

Redan år 1746 diskuterade Linné drycken ingående i sin skrift *Anmärkingar om théé och théedrickandet*, och han tilldelade tebusken dess latinska namn, *Thea Sinensis*; svart te fick benämningen *Thea Bohea* och det gröna teets latinska namn blev *Thea Viridis*.¹⁸ Den kinesiska och japanska drycken brukades i hela Europa, och i Sverige hade den, skriver Linné, tagits emot likt ett "Pandora af himmelen".¹⁹ Den utförliga skriften *Anmärkingar* bereder rum för såväl anekdoter kring te som noggranna resonemang kring dryckens spridning och användning, hur plantan odlas, hur te tillagas och vilka effekter det har på kroppen. Men hur kom det sig att Linné valde att viga en mindre avhandling åt ämnet te, denna dryck som beskrevs som en modefluga inom 1700-talets aristokrati och bland seklets högreståndspersoner? Först skall sägas att Linnés inställning

till te var ambivalent. Samtidigt som te, hävdade han, försvagade nerver och hjärna, fanns det nationalekonomiska intressen att ta tillvara på i tebusken. I *Anmärkingar* utropar han bestämt: ”Låtom oss skaffa Thééträdet ifrån China hit! Här är samma jord, samma Sol, samma watern, samma luftt.”²⁰

Uttalandet var en direkt konsekvens av de välbärgade ståndspersonernas intresse för te- och kaffedrickande. Nymodigheten te bekymrade Linné, eftersom den resulterade i en kostsam teimport. Genom att börja odla te i Sverige kunde den dyra importen motverkas, samtidigt som odlandet också kunde omvandlas i en lukrativ export för nationens bästa. Linnés idéer var representativa för frihetstidens merkantilism. Linné och hans samtida ställde sig kritiska till importen av teblad, därför att den finansierades med ett utbyte av det inhemska järnet, träet och importerat silver från Spanien. Man ansåg även att tebladen gick att ersätta med landets egna växter, exempelvis smultron, fläder eller kamomill. Experimentet med att försöka odla te på svensk mark misslyckades dock genom det kalla svenska vinterklimatet.²¹ Detta var ett drivande motiv bakom beslutet att införa ett antal exemplar av tebusken till Uppsala år 1763. Platsen för en framtida svensk teodling förlade Linné till Skåne.²²

En annan orsak till Linnés kritiska förhållningssätt till te berodde på att det var skadligt. Teet, skriver Linné, åstadkom ”konfusion” i hjärnan, försvagade nerverna och fick kroppen att darra. Det varma vattnet gjorde kropp och tandkött slappa, fick njurarna att generera sten. Missbruket av den varma drycken löste upp kroppen, som blev slapp och sjuk.²³ Linnés syn på te som skadligt för hälsan anslöt till hans idéer om bruket av kalla och varma drycker och dess inverkan på kroppens fysiologi.

Linnés reseberättelser är vida kända. Mindre kända är hans idéer om det naturliga levnadssättet och kroppens hälsa. Den mest hälsosamma dryck en människa kunde dricka var, fastslog Linné, det klara, tjänliga källvattnet och vatten. Nämnas kan att han resonerar i en nästintill nostalgisk ton kring minnena av de lappländska kallkällornas friskhet, som han upplevde under fältarbeten i norr.²⁴ Vurmen för samekultur var dock Linné inte ensam om, utan den var vanligt förekommande under 1700-talet.

I skriften *Om bruket av varm och kall mat och dryck* (1765) diskuterar Linné dryckesmissbruk och vilka konsekvenser det får för hälsan. Här tecknar Linné en dystert bild av det sjukdomstillstånd som väntar den, som exempelvis missbrukar varma drycker: ”Allvarligare äro emellertid de verkningar som vi kunna iakttaga hos alla som missbruka varma drycker, nämligen avmagring, kraftlöshet, matthet, blekhet och darrningar, för att tillvidare förbigå de sjukdomar som längre fram skola nämnas.”²⁵

Hans diskussion om de varma och kalla vätskornas inverkan på kroppen anknyter till humoralpatologin, som dominerade läkarvetenskapen fram till 1800-talets mitt. Förenklat innebär denna att kroppens hälsa

stys av fyra kroppsvätskor – blod, slem, gul och svart galla – som står i relation till det torra, fuktiga, varma och kalla. Om detta system råkar i obalans insjuknar kroppen. Läran sträcker sig tillbaka till antiken och Hippokrates (460–377 f. Kr.), och kom att vidareutvecklas av läkaren Claudius Galenos (130–200 e. Kr.).²⁶ De varma dryckernas konsekvenser för organismen exemplifierar Linné pedagogiskt med ett fall ur vardagen. Den som vintertid vill styrka sig mot kölden, skriver Linné, och väljer varm dryck istället för ett par glas vin eller öl, märker att det första valet kommer att beröva kroppen dess styrka och kraft, medan det senare gör en god verkan och håller kylan borta. Orsaken är att kroppens vävnader förstärks av kyla, medan värme förslappar dem. De varma drycker som Linné här åsyftar är te och kaffe.²⁷

I skriften kritiseras även bruket av te för att vara en modenyck, liksom att det uppfattades som ett tecken på ”skamlig fattigdom” att exempelvis inte dricka kaffe. Dryckens funktion som social markör är explicit. Linné resonerar ingående kring den problematik som teets och kaffets symboliska status som sociala markörer medförde. Eftersom högreståndspersoner drack dessa drycker, blev de även attraktiva för samhällets bredare skikt. I *Om bruket* berättas även för läsaren om den förgänglighet och enfald som utmärker den som skrattar åt varningens ord för varma drycker och åt de personer som valt att dricka kalla drycker:

Men de stackars skratterskorna (ty man bör lägga märke till att det mest är en fråga om kvinnor) bli inom kort straffade för sin munterhet, ty då deras fibrer förtvinat och kroppsvätskorna blivit förskämda, förmår magsäcken knappt smälta ens den tunnaste föda; de anfäktas av hysteriska anfall och koliksmärtor (som nästan äro okända hos bondkvinnor); tarmen glömmer sin uppgift; det uppstår vita flytningar (*leucorrhoea*); de för deras kön utmärkande blödningarna bli antingen överflödande eller också minskas de eller försvinna helt; kort sagt, hela maskineriet rubbas och försvagas, och vad värre är, avkomma uteblir eller mödrarnas dårskap får sonas med barnens sjuklighet.²⁸

Vanorna bland adelns och borgerskapets kvinnor resulterade i insjuknande, och de välbärgade klasserna, skriver Linné bekymrat, ”efterapade” dem som var bättre bemedlade. Även de män drabbades av sjukdom, som lät sig fångas av ”de kvinnliga lockelserna”; här angavs bland annat att drickandet av exempelvis te kunde leda till hemorrojder och hypokondri. Drycken ansågs även skada nerverna.²⁹ Trots Linnés lära kring varma och kalla dryckers åverkan och påverkan på kroppen och hälsan, var dock hans inställning till te ambivalent. Skriften *Om bruket* avslutas med orden ”lagom är bäst”. Linné är även en historisk person som man gärna lyfter fram i samband med teets populära historia i Sverige, särskilt eftersom han med en tebuske avbildats på den svenska hundrakronorssedeln.³⁰

En borgerlig stimulantia

I *Uppfinningarnas bok* från 1870-talets början ges en detaljerad beskrivning av hur man behandlar tebuskens blad för att framställa grönt eller svart te. Författaren skriver här att det bruna teet, eftersom det jästes långsammare och genomgick en mer invecklad behandling, trots sin mörkare färg innebar kemiska förändringar, som medförde att teet uppskattades som både mer angenämt och sunt. Detta i jämförelse med det gröna, som ansågs mindre förfinat.³¹

Den uppmärksamhet Linné gav te under 1700-talet vidmakthålls av den medicinska vetenskapen under 1800-talet och en bit in på 1900-talet. Läkare varnar för bruk av dessa drycker som inverkar skadligt på kroppen. Man talar om njutningsdryckernas farliga stimulantia som även kan locka till dekadens, förfall och sjukdomar. År 1915 ger läkaren Henrik Berg ut den rådgivande skriften *Om kaffe* som ett inlägg i debatten kring dryckesmissbruket i landet. Skriften fokuserar främst på kaffemissbruket och kan förstås som en reaktion på nykterhets- och väckelserörelsernas kaffedrickande som ett surrogat till spriten. Men Berg behandlar även te och tedrickande, och tecknar för läsaren ett antal fallbeskrivningar av drickare som insjuknat på grund av te. Ett exempel är den 57-årige man som fick dålig syn på grund av omåttlig konsumtion av starkt te. När mannen upphörde med tedrickandet, ska synen ha förbättrats och blivit normal inom loppet av nio veckor. Både te och kaffe sågs av den medicinska vetenskapen som problematiska drycker, eftersom de innehöll koffein och tein. Dessa ämnen, berättar Berg, skadar kroppen, och han ger läsaren rådet att ersätta kaffe och te med kalikåte, vilket är en blandning av kokhett vatten, socker och mjölk. Betraktat ur ett klassperspektiv var kaffet förankrat i arbetarklassen och sågs som en folklig dryck, medan teet representerade salongskulturen.³²

Det är i 1800-talets oskarianska samhälle som skildringar av te och tedrickande också blir alltmer vanliga inom litteratur och konst; ofta användes drycken för att gestalta social status och tillhörighet.³³ Teet var här en borgerlig dryck som dracks i sociala sammanhang och förbands med den privata sfären, hemmet. Det hörde till ovanligheterna att beställa te på en offentlig plats, exempelvis på ett café eller en pub. De drycker som intogs i ett socialt, offentligt rum var främst kaffe, punsch och öl. I Hjalmar Söderbergs novell från 1897 blir till exempel huvudpersonen bemött med undran när denne beställer en kopp te på en offentlig plats.³⁴

Teets funktion som statusmarkör vidmakthålls, trots den medicinska vetenskapens varningar, under hela 1800-talet och in på 1900-talets första hälft. Geografiskt kan teet hänföras till en stadskultur. Det var i den moderna stadens rum som teet blev en dryck bland många och som det laddades med en mängd olika symbolvärden och meningar. Det var vid den här tidpunkten som det blev modernt att på kvällstid arrangera så kallade

tesupéer, vilka skildras i författaren Claes Lundins verk. I Stockholm gick man, inom de borgerliga kretsarna, på tevisiter, där det serverades bakverk och enklare rätter till teet. Denna vana kom att spridas från storstaden ut över resten av landet. Men även om teet tycktes ha en framskjuten position, så var drycken underordnad det sociala. Med tiden omvandlades tesupén till bufféns gående bord, ofta i samband med musikunderhållning och dans. Att dricka teet var inte viktigt; däremot användes drycken för att beteckna ett socialt sammanhang och en social interaktion.³⁵ Teets status som en dryck för de välbemedlade användes också av storstädernas nöjesarrangörer för att locka besökare till olika tillställningar. Kring sekelskiftet 1900 och under århundradets första decennier är te en etablerad dryck i den borgerliga stadskulturen och välkänd bland ungdomar. På 1910-talet inbjöds gäster till tangote, tedans eller teskak. Här var det fråga om danser som ofta ägde rum på söndagseftermiddagarna, och här serverades kaffe, te och bakverk. Tillställningarna vann uppskattning bland borgerliga ungdomar.³⁶

Visserligen var Gotland, som nämnts ovan, ett undantag. Generellt fanns bland den svenska allmogen på fastlandets landsbygd ett stort motstånd till tedrickande. Medan präster på herrgårdarna drack te, föredrog allmogen kaffe. Te är således en dryck som är intimt förbunden med sociala kategorier som klass och kön, men också med rummet och tiden. Även om teet är skildrat i 1800- och 1900-talets klassiska litteratur, har det inte en folkloristisk motsvarighet, eftersom det aldrig dracks av den svenska landsbygdsbefolkningen.³⁷ Det var först på 1900-talet som teet blev mer känt som en folklig dryck och fick en mer allmän spridning, bortsett från på Gotland. Teet kan även ha haft en viss spridning i områdena kring hamnstaden Göteborg.³⁸

Receptionen av te under 1700- och 1800-talet var, med några få undantag, begränsad till en aristokratisk och borgerlig kultur. Men inom dessa ramar får te och tedrickande olika sociala innebörder. Teet fungerar både som salongsdryck och som ungdomsdryck; bruket bestäms till stor del av klasstillhörighet, men även av socialt sammanhang. Teet kan också betraktas som en gränsöverskridande och social dryck, som knyter an till såväl den viktorianska kulturens *afternoon tea* som den japanska teceremonin och andlig, asiatisk kultur. Vurmen för det exotiska under 1900-talet får även, vilket vi skall se härnäst, genklanger i skrifter om Asien, reseberättelser och verk som speciellt behandlar den japanska teceremonin samt översättningar av utländska verk om te.

Exotism, ceremonier och poem

De första mer populära verken om te och tedrickande publicerades under 1900-talet och riktades till en bildad allmänhet. Ett exempel på detta är den japanske författaren Okakura Kakuzos *The book of tea*, som sedan

dess blivit en internationellt etablerad klassiker. Den utkom i svensk översättning av Fanny von Wilamowitz-Moellendorff 1921 och därefter i flera upplagor under hela seklet. I boken finns ingående redogörelser för de olika teskolorna och dryckens anknytning till religiösa idétraditioner som taoism och zen, samt för hur terum bör inredas, vilka blommor som används och teceremonin och teceremonins mästare.³⁹

En författare som står för en beaktansvärd produktion av studier och reseberättelser som behandlar japansk kultur och den japanska teceremonin är svenskan Ida Trotzig (1864–1943), som under många år var bosatt i Japan. År 1911 utgavs exempelvis hennes översättning och sammanställning av sagor under titeln *Japanska sagor, en sammanställning*. Trotzig var utbildad konstnär och bofast i Japan mellan åren 1888 och 1921. Hennes make Herman hade bott där i ett par decennier och var borgmästare för den utländska kolonin i Kobe när hon 24 år gammal anlände till landet. Trotzig var väl insatt och kunnig i ämnen som zenbuddhism, shintoism, japanska konstarter och kulturtraditioner. I Japan gick hon i lära hos en japansk mästare i zenmåleri, hon examinerades som temästarinna och blev diplomerade i blomsterarrangemangets konst vid ansedda Misho-skolan i Kyoto. Trotzig återvände till Sverige först vid makens död 1921 och blev anställd vid tefirman James Lundgren & Co. Hon blev en talesman för japansk kultur och höll bland annat föreläsningar över hela Sverige i ämnet; hon skrev artiklar och böcker, höll föredrag i skolor och föreningar om den japanska filosofin och konsten, om teceremonin och blomsterarrangemang. Sveriges första publicerade verk som ingående behandlade den japanska teceremonin författades av Trotzig. År 1911 utkom studien under titeln *Cha-no-yu: Japanernas tecermoni*, med ett förord skrivet av Sven Hedin.⁴⁰

Ida Trotzig samarbetade även med Etnografiska museet i Stockholm. Detta samarbete resulterade bland annat i uppförande av ett japanskt tehus, som invigdes år 1935. Tilläggas kan kort att tehuset brann ned, men det återbyggdes under 1980-talet; i anslutning till detta arrangerade museet en utställning om tekonst och te.⁴¹ Det var också under 1930-talet som en omfattande kampanj inleddes för att få svenska folket att dricka mer te och som det arrangerades teutställningar, föredrag och teprovningar. Tekannesymbolen ”Tepelle” utformades som en motvikt till kaffedrickarnas så kallade ”kaffepetter”. Men det var först efter andra världskriget som te blev en mer allmän dryck i Sverige. Det som bidrog till att göra tedrickandet mer allmänt var bland annat ungdomars språkresor till England och de internationella teorganisationernas marknadsföring. Det definitiva genombrottet för te som en mer allmän dryck i svensk dryckeskonsumtion kom dock först på 1960- och 70-talet. Te var dock genomgående vanligare inom medel- och överklassen än inom arbetarklassen.⁴² Te och tedrickande är även genusfärgade, och det är vanligare att kvinnor dricker te än att män gör det. Detta har också varit ett

dominerande drag alltsedan 1700-talets aristokratiska kvinnor började använda drycken som tidsfördriv mellan målen. Tesalongerna var kvinnodominerade sfärer, och te associerades allmänt med kvinnor, något som även framkom i den undersökning som Nordiska museet utförde på 1960-talet kring dryckesvanor i Sverige.⁴³

Genomgående för framställningar om te är deras fokus på produktens anknytning till kinesisk poesi och filosofi, vilket bidragit till teets marknadsföring. I exempelvis de populära framställningar som Otto Wigardt producerade under 1970- och 80-talet figurerade en mängd berättelser och anekdoter kring teets uppkomst och medicinska kvalitéer. I exempelvis *Tankar och tips om thé* (1971) och *Från plantager till théhus* (1976) lyfts det fram hur teet genom tiderna knutits till det gudomliga och andliga, inte minst genom den japanska teceremonin, som sträcker sig tillbaka till 1100-talets början. Teet som en andlig, kontemplativ dryck får representera asiatisk visdom, som en motsats till västerlandets rationella samhälle och vetenskap.⁴⁴

I 1990-talets svenska massmedier får kinesisk och japansk kultur symbolisera det exotiska andra och tillskrivs en roll som bärare av uråldrig kunskap med insikter om kropp och själ. Det är i det här sammanhanget som det gröna teet placeras och blir till en del i en intrikat väv av massmedias populärt orienterade hälsodiskurser, vilket avslutningsvis skall behandlas.

Grönt te i dagspress, 1990–2005

Under 1990-talet publiceras en mängd artiklar om det gröna teets hälsosamma effekter, huvudsakligen i *Expressen* och *Aftonbladet*, men även i *Svenska Dagbladet* och *Dagens Nyheter*. Till en början är artiklar och notiser sporadiska, men vid decenniets slut märks en tydlig ökning i frekvensen av artiklarna som diskuterar grönt te och dess hälsobringande effekter; efter sekelskiftet 2000 utgör dessa ett återkommande inslag i tidningarna.

Men vad är det egentligen i teet som tillskrivs de förebyggande och botande effekterna? En av orsakerna till den uppmärksamhet som grönt te ges i massmedia är att det, mycket förenklat beskrivet, innehåller polyfenoler, som är antioxidanter och skyddar kroppen mot skadliga oxidanter.⁴⁵ Tilläggas kan att japanska kemister år 1924 fann att grönt te innehåller c-vitamin.⁴⁶ Teets hälsosamma och välgörande effekter grundas således främst på att det innehåller dessa antioxidanter, som på cellnivå tillintetgör de skadliga oxidanterna – fria radikaler som är molekyler. Dessa molekyler saknar en elektron och försöker ta elektroner från andra molekyler. Fria radikaler uppstår som en sorts slaggprodukt från syreförbränningen och skadar cellerna, vilket kan ge upphov till olika sjukdomar, när de söker fånga upp den elektron som saknas. Antioxidanterna skyddar

kroppens celler genom att utplåna de fria radikalerna och reparera cellerna, och förekommer i exempelvis frukt, grönsaker, fisk, rödvin och te. I det här sammanhanget utkristalliseras en snårig diskussion. Några begrepp är dock ständigt återkommande. Att en produkt innehåller ett specifikt skyddande ämne är emellertid ingen garanti för att det skyddar kroppen mot sjukdom.⁴⁷

Det som sker i massmedias beskrivning av en kemisk process på cellnivå är att denna förut gäckande gröna dryck avkläds sin mystik med hjälp av den västerländska vetenskapen. Miraklen blir till vetenskap i massmedias återgivande av begrepp som hämtas från en vetenskaplig terminologi: enzymer, antioxidanter, tanniner (garvsyra), polyfenoler, flavonoider, fytokemikalier, catechiner. Vetenskapen blir den instans som förklarar det till synes magiska med teet och varför, exempelvis, japanerna är ovanligt friska. Teet som representerar det exotiska formuleras i massmedia om till ett universalläkemedel. Legitimitet uppnås också genom att det gröna teet, som är en asiatisk vardagsdryck, kläs i en västerländsk och vetenskaplig språkdräkt.⁴⁸

Dagspressens rapportering kring grönt te och dess påstådda hälsosamma effekter är dock inte homogen under tidsperioden 1990–2005. Från att vid 90-talets början ha rapporterats om i samband med nya rön inom vetenskapen, har teet blivit alltmer integrerat i en populär hälsodiskurs. År 2005 har det gröna teet blivit en given del av en hälsodiskurs, snarare än att ha ett nyhetsvärde i sig, och är ett återkommande inslag i dags- och veckopressen, särskilt i tidningarnas specialavdelningar för hälsa. Tongivande är tidningarna *Aftonbladet* och *Expressen*, speciellt med avseende på sina hälsobilagor, som ofta fokuserar på teman som kropp, kost och hälsa. Men även *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet* har bidragit till den populära hälsodiskurs som ramar in det gröna teet som en mirakulös hälsodryck.⁴⁹ Här formeras en hälsokultur, det vill säga ett påbud om vad man bör äta och dricka för att vidmakthålla hälsan. Detta samtal, som massmedia artikulerar i exempelvis hälsobilagorna, korresponderar också mot ett konsumtionslandskap som består av produkter och tjänster. För att äta och dricka krävs redskap, och här blir utensilier som temuggar, kannor, tesilar, restauranger och köksredskap centrala produkter att konsumera. Detta sammanfogas även med budskap om andlighet, exempelvis i form av att dricka en kopp te för att sedan meditera eller att dricka te på äkta asiatiskt vis.⁵⁰

En aspekt som här är relevant att beröra är huruvida samma rapportering förekommer i de veckotidningar som har hälsa som nisch. Veckotidningarna *Må bra* och *Hälsa* har till exempel inte deltagit med samma intensitet i den populära hälsodiskurs som produceras och reproduceras i dagspressen. Dessa tidningar producerar en hälsodiskurs som skiljer sig från dagspressens artiklar och hälsobilagor. *Må Bra* och *Hälsa* representerar en annan form av hälsokultur: en lukrativ bransch som bland annat

förespråkar kosttillsatser, vitaminer och hälsopreparat. I de här tidningarna formuleras utsagor om nödvändigheten av att äta en naturlig kost, av att råvarorna så långt som möjligt ska vara fria från tillsatser, kemikalier och artificiella smakämnen. Denna hälsodiskurs sammanfaller med tilltron till kemiska preparat, vitamin- och kosttillskott som marknadsförs intensivt i dessa tidningar. Att vinstintressen kan påverka en kommersiell tidnings innehåll torde vara överflödigt att påpeka, och annonsintäkterna utgör en betydande del av intäkterna.⁵¹

En orsak till att grönt te inte diskuteras med samma frekvens här kan vara de ekonomiska intressenter som köper reklamplats i tidningarna, det vill säga marknadsföringen av olika hälsopreparat. Exempelvis företaget Friggs, som är väl etablerat på den svenska marknaden och säljer en mängd olika sorters teer, så kallade hälsoteer. Det hälsosamma med de så kallade hälsoteerna är att de inte är tillverkade av blad från tebusken, utan har komponerats av en eller flera örter. Poängen med dessa teer är just att de inte är teer och att de därmed är koffeinfria. Oavsett färg och behandling, innehåller alla sorters te från tebusken koffein. I dagligvaruhandel och specialiserade hälsokostbutiker har dock på senare år grönt te börjat säljas, jämte hälsoteer som tillverkats av örter och växter, av Friggs.

Användningen av hälsa som ett säljargument i reklam är ett vedertaget faktum. När en konsumtionsprodukt som är avsedd att förtäras etableras i det kulturella systemet, har hälsoargument en signifikant betydelse.⁵² Även om dagspress inte kan definieras som reklam, så måste tidningarnas beroende av annonsintäkter tas i beaktande. En artikel i tidningen som rapporterar att grönt te är hälsosamt korresponderar ofta mot produkter och företag. Mycket vanliga är i detta sammanhang bilder, som visar produkter och teer som gör det möjligt för läsaren att koppla produkterna till artiklarna. Inom till exempel populärfilm används produktplacering som ett medel för att finansiera filmen. Detta kan ske genom att ett företags produkt används i en scen i filmen och där exponeras tydligt för betraktaren.

Men låt oss återvända till dagspressens rapportering och beskrivning av grönt te. Vad är utmärkande för massmedias populära hälsodiskurs? En återkommande beskrivning av det gröna teet är i termer av mirakeldryck. I tidningarna *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter* och *Expressen* återfinns rubriker som exempelvis ”Grönt te skyddar mot cancer”, ”Forskare hyllar mirakeldrycken”, ”Professorn: Ät rätt – slipp ta östrogen. Nu hoppas forskarna på naturens egen medicin”, ”Grönt te kan hejda cancer – Två till tre koppar per dag kan få tumörer att sluta växa” eller ”Grönt te hindrar tumörer växa”.⁵³

Dagens Nyheter beskriver det gröna teet som ett ”gudomligt blad” och berättar för läsaren att japanerna inte bara är friska, utan dricker mycket grönt te. I det här sammanhanget används epitetet universalläkemedel: ”En stor del av dagens befolkning [i Japan] börjar dagen med att inta ett

universalläkemedel”. Det som förenar tedrickarna, skriver journalisten i *Dagens nyheter*, är att de får i sig hälsobringande ämnen, och i Asien har grönt te använts som medicin i tusentals år. Påståendena legitimeras även med hjälp av WHO:s friskhetslista, där den japanska befolkningen ligger i topp, vilket kan beror på de mängder av grönt te som dricks dagligen.⁵⁴ Här formuleras en vision om universalläkemedlet och en dröm om evig hälsa, liv och sjukdomsbefrielse, en vision som närts i årtusenden.

I västerlandets historia kan drömmen om sjukdomsbefrielse delas in i tre olika medicinska utopier. Idéhistorikern Karin Johannisson skriver i antologin *Vetenskap och läkemedel* (1987) att den första utopin står för möjligheten att utrota sjukdom och därmed förlänga livet. När döden inträder är det först efter ett långt liv av hälsa; organismen stannar som en klocka som fungerat alltigenom perfekt. Den andra utopin drömmer om upptäckten av ett universalläkemedel som kan lindra och bota. Föreställningen om detta universellt undergörande läkemedel, skriver Johannisson, har en lång tradition bakåt i historien; det har kallats bland annat ”panacé, elixir, teriak, arcanum, under-, mirakel-, patent- naturmedicin”. Det här är ett läkemedel som låter sig knytas till såväl alkemi som medicin och farmaci. I begreppet universalmedicin ryms föreställningar om den magiska brygden, uppnådd med vår egen tids läkemedelsindustri. Läkarvetenskapen representerar den tredje medicinska utopin; i den utkristalliseras tanken om framsteget, möjligheten att med hjälp av vetenskapen kontrollera och behärska sjukdom. Den bärande idéen är att det endast är en fråga om tid och pengar innan sjukdomarnas gåta har lösts av den medicinska vetenskapen.⁵⁵

Drömmen om universalläkemedel som ger ett långt, hälsosamt och från sjukdom befriat liv återkommer explicit i massmedias hälsodiskurs. I *Expressen* publiceras år 1997 artikeln ”Drick mer te! – Det kan förlänga ditt liv”, vilken redogör för hur olika ämnen som vi får i oss genom det vi äter påverkar kroppen. Läsaren tipsas om hemsidor på Internet, där det går att fördjupa kunskaperna om te och dess hälsosamma effekter. Här sker ett möte mellan nyhetsjournalistik och nöje. Artiklar om hälsa och livsstil har en underhållande funktion och förmedlar en populär hälsodiskurs.⁵⁶ Vill man hålla sig frisk ska man dricka mer te, eftersom det förbättrar immunsystemet och minskar effekten av infektioner, informerar *Aftonbladet* år 2003.⁵⁷ Mellan olika massmedia, reklam och medicin finns en komplex relation.⁵⁸ Pressens inverkan på idéspredning kring produkter och dess roll i att etablera och förändra konsumtionsvanor syns tydligt i receptionen av det gröna teet.

Dagspressens intensifierade rapportering de senaste femton åren är dock inte entydig. Den dominerande hållningen är att det gröna teet är hälsosamt, men vid 90-talets början fördelas artiklarna över ett spektrum, där åsikterna sträcker sig från bestämda påståenden och mer trevande resonemang kring teets hälsosamma effekter till att grönt te kan vara farligt.

Det är inte endast en homogen framgångsbild och ett universalmedel som presenteras i tidningarna, även om den bilden intar en dominerande position.

Uttalandet ”Te- och kaffekonsumtion är härligt och farligt” ska enligt *Expressens* utsände journalist ha yttrats av en inom cancerforskningen verksam professor. Året är 1991 när cancerforskaren varnar för att både kaffe och te är cancerframkallande. En annan professor berättar att om man dricker en kopp te, får man i sig lika många cancerframkallande ämnen som den som röker en halv cigarett. I artikeln får vi ta del av en redogörelse för en vetenskaplig undersökning av kvinnor i Hongkong som ”pimplar mycket te”. Dessa kvinnor löper tre gånger så stor risk för att få lungcancer i jämförelse med personer som inte dricker te. En av orsakerna till att te, men även kaffe, är farligt för kroppen är att koffeinet skadar cellerna. Föreställningen om den kaffe- eller tepimplande kvinnan, som kan knytas till 1900-talets tesalonger likaväl som till Linnés dryckesmissbrukande ”skratterskor”, är än idag närvarande. Oavsett om man dricker svart eller grönt te, löper man risk att få cancer. Stadsluften är, skriver *Expressen* år 1991, i jämförelse betydligt mer hälsosam, eftersom teet innehåller det cancerframkallande ämnet benspyren. Cancerforskaren som intervjuas dricker trots detta, berättar journalisten, flera koppar kaffe per dag, vilket också är cancerframkallande.⁵⁹ Den dominerande hållningen är dock att teet är hälsosamt, och två återkommande begrepp i artiklarna är ”Professorn” och ”Forskarna”. Vetenskapsmannen är en återkommande gestalt i dagspressens rubriker och ingresser; här är beteckningar som ”Professorn” och ”forskaren/forskarna” centrala, vilket behandlas i artikelns avslutande del.

Professorn, forskarna och journalisten

När *Expressen* rapporterar att fotomodellen Anna Nicole Smith har förvandlats från ”fet freakshow till mager modellbrud” med hjälp av bantningspiller som innehåller grönt teextrakt, tillfrågas en professor om huruvida pillret är tillförlitligt eller inte. Den tillfrågade professorn svarar bestämt att det verkar vara ett ”skitpreparat”.⁶⁰ I *Dagens Nyheter* berättar journalisten bland annat att teet ”sedan urminnes tider ansetts vara rena livselixiret, och att modern forskning visar att det ligger en del i den traditionella folkmedicinen.” Här intervjuas en forskare från Linköpings universitet, som berättar om teets innehåll av polyfenoler och dess anti-oxidativa egenskaper.⁶¹

Samtidigt som artiklar kring hälsa och livsstil har en underhållande funktion och förmedlar en populär hälsodiskurs, så ger artikelns refererande till professors utsagor den tyngd och auktoritet.⁶² Vetenskapliga rapporter och resultat ges ett nyhetsvärde i dagspressen, men här kan även de vetenskapliga utsagorna omtolkas. När en forskare undersöker ett

specifikt ämne på cellnivå, är inte det samma sak som framställandet av en produkt som mirakelmedel, just för att denna produkt innehåller det ämne som en vetenskaplig instans undersöker. Men i dagspressen blir pågående forskning ofta till upplysande artiklar, och här etableras också ett utrymme för både omformulering och omtolkning. Exempel på detta finns i *Expressens* och *Aftonbladets* rubriker ”Professorn: Ät rätt – slipp ta östrogen – Nu hoppas forskarna på naturens egen medicin”, ”Nu vet forskarna varför grönt te stoppar cancer” och ”USA-forskare: Te stoppar cancer”. Vetenskapen representerar auktoritet och tillskrivs en sannings-sägande roll.⁶³

Den pågående forskning som redovisas i massmedia presenteras i termer av såväl hopp och tillförsikt som i ett bestämt tonfall, vilket gör anspråk på att redogöra för nya medicinska fakta. Massmedias utsagor placeras in i en etablerad diskurs, där de vetenskapliga rönen, medias presentation av rönen samt dess egna tolkningar förstärker, förändrar, producerar och reproducerar idéer i ett bredare, populärkulturellt sammanhang kring sjukdom, hälsa och kropp. I mötet mellan vetenskap och massmedia skapas en arena, en kulturell praktik, som kan ha en förändrande kraft beträffande såväl vardagens konsumtionsvanor som föreställningar kring sjukdom och hälsa. Journalister och vetenskapsmän blir här aktörer på en social, kroppslig och kulturell arena.

I den massmediala hälsodiskursen etableras en konsumtionsnorm för mat- och dryckesvanor. Kemiska processer i kroppen omvandlas till konkreta kostråd och det talas om ”superfood” och ”yin och yang mat”, och olika metoder för ett hälsosammare liv presenteras. I det här sammanhanget blir grönt te en betydelsefull dryck och del av en större hälsolära. När Asien används som symbol i samband med talet om det gröna teets hälsogörande effekter, förenas idéer om andlighet och uråldrig kunskap med rationell västerländsk vetenskap.

Dagspressens veckotidningsliknande hälsobilagor låter sig placeras in i en skärningspunkt mellan underhållning och nyhetsjournalistik. Här företräds en populär hälsodiskurs som är komplex; den är sammanfogad av olika idéer, rön och föreställningar som hämtas från områden som exempelvis – utöver den medicinska vetenskapen och rönen från pågående forskning – religion, nyandlighet, populärvetenskap och skönhetsideal, men den låter sig också inrättas i en tradition av upplysningsverksamhet och konsumtionskultur. Den hälsodiskurs som förmedlas via massmedias olika kanaler söker efter metoder för hälsans upprätthållande, skönhet, bevarande av den ungdomliga kroppen samt förebyggande och botande av sjukdom.

Artiklar där mat- och dryckeskonsument lyfts fram översvämmar dagens massmedier. Ett exempel är *Expressens* artikel ”Full rulle i 100 år! Lev längre och friskare med Okinawa-metoden”. Artikeln berättar om ön Okinawa, som har flest 100-åringar i världen, och framför att de inte

endast är friska, utan även åldras på ett vackert sätt. Orsakerna anges vara maten, det idoga drickandet av grönt te samt attityd och motion.⁶⁴ I den massmediala hälsodiskursen formuleras en mängd utsagor om den nya supermaten, som är traditionell kinesisk och japansk kokkonst, och den harmoniska livsstilen, som leder till såväl hälsa som skönhet, vilket i sin tur knyter an till en konsumtionsmarknad. Det som saluförs är en livsstil, där mat- och dryckeskonsument sammanfaller med sushibarer, feng shui-inredning i den privata bostaden, utensilier för tillagning av te, porslin och kokböcker. Kulturprodukter och idéer om det exotiska andra omgärdar den till synes enkla koppens grönt te.⁶⁵ Efter sekelskiftet 2000 har grönt te omvandlats till skönhetsprodukter för hud och hår, och läsaren av *Expressen* får år 2002 veta att den ”nya tevägen sköljer över oss”, med tepimplande kändisar och designade tekoppar.⁶⁶ Drömmen om det eviga livet och skönheten är närvarande; med rätt sorts mat och dryck kan människan, lovar massmedias hälsodiskurs, åtminstone snudda vid den.

Avslutande resonemang

Te består av två beståndsdelar: blad och hett vatten. Det är en dryck som på en symbolisk nivå förenar förutsättningen för livet, vatten, med den syreproducerande växten. I den västerländska kulturhistorien har teet genomgående haft en ambivalent ställning, dels som en statusmarkör knuten till sociala sammanhang, dels som en faktor knuten till idéer om hälsa och sjukdom. Te har under de senaste trehundra åren tillskrivits både medicinska och förgörande egenskaper. Anknytningen till det gudomliga och mytiska har importerats från kinesisk och japansk kultur och mytbildning, vilket bidragit till teets popularitet i västerlandet. Teet har varit en flitigt använd statusmarkör, såväl inom 1700-talets aristokrati som 1800-talets borgerskap, och samtidigt representerat det exotiska andra. Vurmen för det exotiska uttrycks under 1900-talet i produktionen av populära framställningar om te, men också i det ökade intresset för drycken från museer; på Etnografiska museet arrangeras idag kurser i den japanska teeceremonin.

I den tidiga receptionen av te som en social dryck var det smaken som stod i centrum, och beskrivningen av teet som en gudomlig dryck var knuten till dess smak och färg. En förändring i förhållningssättet till te kan dock här identifieras, även om det fortfarande tillskrivs epitetet gudomlig dryck. Beskrivningen av teet som dryck har under det senaste decenniet förändrats, eller snarare utökats. I svensk dagspress har teet blivit till en mirakulös dryck, som har kraft att på cellnivå förebygga och bidra till att bota sjukdom, vilket korresponderar mot den medicinska utopins dröm om universalläkemedlet. Detta har i sin tur etablerat en lukrativ marknad för återförsäljare av te och öppnat upp för en ökad

försäljning av utensilier och andra produkter eller tjänster som kan knytas till te och tedrickande.

I mötet mellan massmedia, vetenskap och kulturens konsumtionslandskap skapas nya vanor samtidigt som etablerade mönster reproduceras. De vetenskapliga rönen är flyktiga, och det som sägs vara hälsosamt i dagens tidning kan vara farligt i morgondagens. Vad framtidens faror och frälsning kommer att vara kan inte utsägas, men det är inte ett orimligt antagande att de kan vara relaterade till dryck och drickande. Drycker, såväl festliga som vardagliga, har alltid varit omtvistade i den västerländska kulturhistorien.

Summary

A green and divine drink: The reception of Asian green tea in Swedish consumer culture and media discourses concerning health. By Louise Nilsson. This article deals with the reception of tea in Sweden from the middle of the 18th century to 2005. The aim is to examine the reception of tea as an exotic and luxurious product by the Swedish aristocracy in the 18th century, as well as to investigate how tea later on became a product of everyday life in Swedish consumer culture. Since aristocrats drank tea as a diversion in between the meals, the drink became a symbol of social status. In the 19th century, the habit of drinking tea became usual within the middle-class bourgeoisie. It was not until the 20th century that tea became a part of urban public culture. Before the rise of tearooms and cafés, tea was provided to guests or used as a break in between the meals in the private sphere. The definitive breakthrough for tea as a common drink in Sweden came about in the 1960s and 1970s.

Even if tea became popular and functioned as a well-used symbol for social status, the medical society had an ambivalent attitude towards the drink and many doctors claimed that tea was unhealthy. For example, the famous scientist Carl Linnaeus said that tea made the body weak and sick. In spite of these opinions, tea was from the very beginning described as a divine drink, and still is. However, today a shift in the description of tea can be noticed in media, especially in the newspapers, and this is intimately related to a widespread consumption of green tea.

Media gives tea an important position in a popular health discourse and claim that green tea can be miraculous. Here a mixture of values and consumption culture forms a discourse. The green tea now epitomizes ideas about ancient Asian wisdom and culture, and is described as a drink which provides health and a long life. Green tea has become very popular, and media – especially a number of national newspapers – expresses these ideas. Here we can see how media holds a position as a key figure when it comes to producing and reproducing a popular health discourse that interacts with cultural and economic interests as well as with consumption habits.

Noter

1 The Clovers, *Love potion n:o 9*. Sången *Love potion n:o 9* har spelats in av en mängd artister och grupper. Till de mer välkända hör de versioner som spelats in av banden *The Clovers* och *The Searchers*. Sången skrevs av Jerry Leiber och Mike Stoller, vilka är uppförda i amerikanska Hall of Fame. Leiber och Stoller komponerade en mängd framgångsrika sånger som spelades in under 1950-talet. Se även <http://www.rockhall.com/hof/inductee.asp?id=142>.

2 Lars Elgklou, "Medicin, njutningsmedel och vardagsdryck: Om kaffe, te och choklad", i *Våra drycker till vardags och fest*, eds Bengt W. Johansson & Anders Salomonsson (Stockholm, 2000), 106–17. För läsning kring exempelvis 1930-talets traditionella och ceremoniella dryckesseder i anslutning till universitetsmiljön, se Axel Axelman, *De akademiska dryckessederna: En översikt, huvudsakligen grundad på upsalienska förhållanden* (Stockholm, 1930).

3 *Expressen* 27/11, 2003; *Aftonbladet* 29/5, 2004.

4 Den tidsperiod som undersökningen studerat vad gäller dagspress är 1990–2005. Urvalet har skett med hjälp av sökverktygen Presstext och Mediearkivet. Dessa två databaser inkluderar ett tjugotal tidningar, bland annat de rikstäckande tidningarna *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter*, *Expressen* och *Svenska Dagbladet*. Valet att lägga tonvikten vid dessa tidningar baseras just på att de är rikstäckande och därmed har stor spridning. De sökord som använts i arbetet med databaserna har varit "grönt" och "te".

5 Håkan Jönsson, *Mjök: En kulturanalys av mejeridiskens nya ekonomi* (Eslöv, 2005).

6 Se exempelvis Susanna Barrows & Robin Room, eds, *Drinking: Behavior and belief in modern history* (Berkeley, 1991); Thomas Brennan, *Public drinking and popular culture in eighteenth-century Paris* (New Jersey, 1988); Anders Gustavsson, ed., *Alkoholen och kulturen: Föredrag om dryckesvanor och nykterhet i Norden vid ett symposium i Fredrikstad, Norge* (Uppsala, 1998).

7 Birgitta Conradsson & Cia Conradsson, *Tekult och tekultur* (Stockholm, 1994); Johansson & Salomonsson.

8 Jane Pettigrew, *A social history of tea* (London, 2001); Jan Whitaker, *Tea at the Blue Lantern Inn: A social history of the tea*

room craze in America (New York, 2002); Wolfgang Schivelbusch (1980), *Paradiset, smaken och förnuftet: Njutningsmedlens historia* (Stockholm, 1982).

9 Okakura Kakuzo, *Boken om thé* (1906), ny uppl. (Stockholm, 1981); Ida Trotzig, *Japanska sagor: Samlade av Ida Trotzig* (1911), ny uppl. (Stockholm, 1996); Ida Trotzig, *Chano-yu: Japanernas teceremoni* (1911), ny uppl. (Stockholm, 1985); Ida Trotzig, *Japansk blomsterkonst* (Lund, 1990).

10 Hattie Ellis, *Te: Upptäck, utforska, avnjut* (2002), sv. övers. (Västerås 2003); Otto Wigardt, *Tankar och tips om thé: Fakta, funDERingar och fantasier sammanställda av Otto Wigardt* (Stockholm, 1971); Otto Wigardt, *Från plantager till thébus: Nytt och nyttigt om thé* (Stockholm, 1976); Otto Wigardt, *Stora teboken* (Stockholm, 1992).

11 Mutsuko Tokunaga, *New tastes in green tea: A novel flavor for familiar drinks, dishes, and desserts* (Tokyo, 2004); Ellis.

12 Elgklou, 109.

13 Carl von Linné, *Om bruket av varm och kall mat och dryck (Circa fevidorum et gelidorum usum)* (1765), ny uppl. (Uppsala, 1968), 3.

14 Benämningen svart te undviks även i Kina på grund av den folkliga tron att svart är en otursfärg; där är den korrekta benämningen rött te. Men detta ska inte förväxlas med det afrikanska teet Rooibos, som i Sverige går under beteckningen rött te. Rooibos är dock inte ett te, utan en ört. Det dricks däremot på samma sätt som te, därav benämningen. Se Ellis; Tokunaga; Wigardt, *Tankar*, 22. Se även *Aftonbladet* 4/12, 1999.

15 Conradsson & Conradsson, 18; Elgklou; Wigardt, *Tankar*, 14 ff.

16 Nils-Arvid Bringéus, "Det svenska dryckesmönstret på Linnés tid", i Johansson & Salomonsson; Conradsson & Conradsson, 22 f.

17 Conradsson & Conradsson, 18 ff.

18 Carl von Linné, *Anmärkingar om thée och thée-drickandet* (1746), ny uppl. (Stockholm, 1963). Nämnas bör att de latinska benämningarna och stavningarna varierar. Jag använder här benämningen *Thea Sinensis*, som också är den stavning som återfinns hos Wigardt och Conradsson. Andra exempel på benämningar är *Thea chinensis*, *thea cantonensis*, *camellia thea*, *camellia sinensis*. Se

- Conradsson & Conradsson, 19; Wigardt, *Tankar*, 18, 22 ff.
- 19 Wigardt, *Tankar*, 18; Linné, *Thée*, 16.
- 20 Linné, *Thée*, 32.
- 21 Conradsson & Conradsson, 18 ff.
- 22 Bringéus, 23 ff.; Conradsson & Conradsson, 15 ff.; Linné, *Thée*, 22 ff., 32; Elgklou, 106 f.
- 23 Linné skriver även om detta i *Dieta Naturalis*. Se Bringéus, 24 ff.; Conradsson & Conradsson, 19 f.; Linné, *Thée*, 26.
- 24 Bringéus, 23 f.
- 25 Linné, *Bruket*, 9.
- 26 Daniel Birnbaum & Anders Olsson, *Den andra födan: En essä om melankoli och kannibalism* (Stockholm, 1992), 15 ff.
- 27 Linné, *Bruket*, 10.
- 28 Ibidem, 11.
- 29 Ibid.
- 30 Linné, *Bruket*; Conradsson & Conradsson, 18 ff.
- 31 O. W. Ålund, ed., *Uppfinningarnas bok: Det dagliga livets kemi utveckling på alla områden*, 7 vol. (Stockholm, 1873–78), V.
- 32 Henrik Berg, *Om kaffe* (Uppsala, 1915), 4 f., 25, 62 f., 67 f., 80 f. För vidare läsning om arbetarklassen och framväxten av dess skötsamhetskultur intill 1930-talet, se Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt samhälle sågverksamhälle 1880–1930* (Stockholm, 1988).
- 33 Wigardt, *Tankar*, 64 f.
- 34 Conradsson & Conradsson, 28 ff.; Jan-Öjvind Swahn, ”Drag ur dryckernas folklore”, i Johansson & Salomonsson, 56; Bringéus, 23–37.
- 35 Elgklou, 115.
- 36 Ibidem, 116.
- 37 Swahn, 56; Bringéus, 23–37.
- 38 Bringéus, 23–37.
- 39 Kakuzo; Conradsson & Conradsson, 15.
- 40 Trotzig, *Sagor*, 6; idem, *Cha-no-yu*; idem, *Blomsterkonst*. Första upplagan utkom 1911, den andra 1931 och en tredje, till viss del språkligt moderniserad, i samarbete med Folkets museum/Etnografiska museet 1996. Trotzigs studie om den japanska teeceremonin har ävenledes utkommit i en nyutgåva. *Blomsterkonst* utkom postumt. Manuskriptet hade legat deponerat i samlingarna på Etnografiska museet och utgavs 1990.
- 41 Mette Sigstedt, *Te som konst* (Stockholm, 1996); Wigardt, *Plantager*, 42 Conradsson & Conradsson, 35, 38 f. 43 Ibidem, 5 f., 38.
- 44 Wigardt, *Tankar*, 12 f.; Wigardt, *Plantager*; Wigardt, *Teboken*. Noteras bör också att Kakuzos *Boken om te* 1981 gavs ut i nyöversättning med Wigardt som översättare.
- 45 Utifrån sökorden ”te” och ”grönt” är antalet nedslag i början av 1990-talet sparsamma, men frekvensen av artiklar rörande te, hälsa och samband mellan cancer och andra sjukdomar ökar dramatiskt innan sekelskiftet 2000, för att sedan bilda en stadigt uppåtgående kurva. Se Elgklou, 107.
- 46 Wigardt, *Tankar*, 20.
- 47 Elgklou, 107. Se även rapportering i *Dagens Nyheter* 15/9, 2001; idem 15/6, 1997; idem 1/6, 2001.
- 48 *Dagens Nyheter* 15/9, 2001; idem 15/6, 1997; idem 1/6, 2001.
- 49 Artiklar i dagspress, tidsperioden 1990–2005. Se *Aftonbladet* 1/1, 1990–1/8, 2005; *Expressen* 1/1, 1990–1/8, 2005; *Dagens Nyheter* 1/1, 1990–1/8, 2005; *Svenska Dagbladet* 1/1, 1990–1/8, 2005.
- 50 *Expressen* 16/1, 2003; idem 7/10, 2001.
- 51 *Må bra* (2000–2005); *Hälsa* (2000–2005).
- 52 För läsning om hälsa som retoriskt argument i reklam under 1900-talet, se Roger Qvarsell & Ulrika Torell, eds, *Reklam och hälsa: Levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamen* (Stockholm, 2004).
- 53 *Expressen* 19/11, 2001; idem 28/1, 2004; *Aftonbladet* 9/10, 1999; *Svenska Dagbladet* 26/11, 1999; idem 24/7, 1999.
- 54 *Dagens Nyheter* 15/9, 2001.
- 55 Karin Johannisson, ”Bot för en nervtrött generation: Ett läkemedel i idéhistorisk belysning”, i *Vetenskap och läkemedel: Ett historiskt perspektiv*, ed. Tore Frängsmyr (Uppsala, 1987), 77–112, 80, 85 f. För exempel i dagspressen på det gröna teets hälsogörande egenskaper, se exempelvis *Svenska Dagbladet* 26/11, 1999; idem 24/7, 1999; *Dagens Nyheter* 22/11, 1997; *Expressen* 23/4, 1998; *Aftonbladet* 1/2, 2005; idem 18/5, 2005.
- 56 *Expressen* 29/11, 1997.
- 57 *Aftonbladet* 6/5, 2003.
- 58 Lester D. Friedman, ed., *Cultural sutures: Medicine and media* (Durham, 2004), 1–11.
- 59 *Expressen* 3/6, 1991.

60 *Expressen* 24/2, 2004.

61 *Dagens Nyheter* 22/11, 1997. För läsning om hur vetenskap specifikt används som retorik i reklam, se exempelvis Ulrika Torells forskning kring tandkrämsreklamens användning av vetenskap som säljargument i Ulrika Torell, ”Vitt, vackert och vetenskapligt: Om värden i svensk tandkrämsannonsering 1890–2000”, i Qvarsell & Torell.

62 *Expressen* 29/11, 1997.

63 *Expressen* 24/2, 2004; idem 28/1, 2004; idem 25/3, 1993; idem 5/6, 1997; *Aftonbladet* 8/9, 2003.

64 *Expressen* 27/2, 2003; idem 23/2, 2004.

65 Ibidem 22/11, 1997.

66 Ibid. 6/10, 2000; idem 1/11, 2002.

Miscellanea

Det trovärdiga vittnet

Michael Azár

Jag har fötts och kommit hit till världen för denna enda sak: att vittna för sanningen.¹

Kanske kan en av filosofins mest berömda klassiker, *Sokrates försvarstal*, erbjuda en inväg till den problematik som här skall behandlas: frågan om vittnets och vittnesmålets trovärdighet.² I denna legendariska rättegång inkallar Sokrates – som står anklagad för att ha fördärvat ungdomen och inte vördat statens gudar – en rad vittnen, vilkas trovärdighet ingen förväntas kunna betvivla. Till att börja med åkallar han som ”vittnen” (Μάρτυρες) alla dem bland de närvarande som någonsin hört honom samtala på gator och torg, ty för dem kan det nämligen inte råda något tvivel om att anklagelseakten om sofisteri är grundlös. De kan vittna om att han varken talat en massa ”strunt om saker” som han inte ”är det minsta sakkunnig om” eller tagit betalt för att ”uppfostra människor”. Sokrates stannar dock inte där, ty därefter inkallar han som sina trumfkort två vittnen av än högre kaliber:

Det jag ska säga kommer inte ifrån mig; jag tänker hänvisa till en vars ord ni måste kunna lita på. Som vittne på min vishet, om jag nu har någon, och hurdan den nu är, tar jag nämligen guden i Delfi. Ni minns ju Chairefon. Han var min vän från ungdomen, och vän till er och ert demokratiska parti var han också; han gick i landsflykt med er och återvände med er. Ni vet ju hur Chairefon var, och hur ivrigt han gick upp i allt vad han gjorde. En gång begav han sig till Delfi och dristade sig att ställa den här frågan till oraklet – avbryt nu inte, medborgare, jag upprepar det! Han frågade alltså om det fanns någon som var visare än jag. Pythian svarade att ingen var visare. Chairefon är död nu, men hans bror, som sitter här kan intyga [μαρτυρησει] för er hur det var.³

Sokrates försvarstal åberopar det trovärdiga vittnet som sanningens garant och gör det i en mycket intressant rörelse. För det första genom hänvisningen till de vittnen som sett och hört honom med egna ögon och öron, det vill säga direkta ögon- och öronvittnen.⁴ För det andra genom Oraklet i Delfi och den phytiska prästinnans deklaration om Sokrates unika visdom; han är vis därför att han är den ende som vet att han inte vet någonting. För det tredje – och det är nu det börjar bli riktigt intressant – genom hänvisningen till vittnet Chairefon, vars trovärdighet alla förväntas skriva under på och som hela Sokrates försvarstal egentligen vilar på, eftersom det är han som med egna ögon och öron närvarat inför Oraklets

ord. *Problemet är bara att han är död.* Den ende som verkligen i slutändan kan vittna om allt det som Sokrates säger om sig själv och vars trovärdighet alltså är satt ifråga, är med andra ord den döde Chairefons bror!

Avsikten är inte att följa textens logik närmare, utan endast att ta fasta på hela den mäktiga problematik som frågan om vittnets ”trovärdighet” väcker. Utan att gå in närmare på saken konstaterar vi blott att ”jaget” i den filosofiska texten, i detta fall Sokrates egen, måste åkalla en högre instans och auktoritet för att försäkra adressaten om sanningshalten i det egna talet. Sanningen om Sokrates filosofiska unicitet, överlägsna vishet och sannfärdighet är inte en monologisk sanning, kan inte vinna laga kraft genom filosofens egna ord om sig själv allena, utan får tvärtom sin sanktion genom en rad vittnen, vilkas trovärdighet i sig inte närmare problematiseras i texten. Härvid decentreras ”jaget” till den punkt där det inte längre självt kan framställa sig som sanningens källa, som den instans som på egen hand förmår bringa fram sanningen från ett slags solipsistisk nollpunkt, utan rotar det i en bräcklighet där dess yttersta uppgift blir att finna vägar för att ta hjälp av den andres trovärdighet.

Det vill säga, trovärdigheten hos den andre – vem det nu än är – från vilken berättelsen om världen och världens berättelser ursprungligen kommer till ”jaget” överhuvud. Sokrates gest är till yttermera visso proto-cartesiansk i sitt sökande efter en sista instans som inte *kan* betvivlas. Eller som Sokrates uttrycker det enligt Platon: ni kan ifrågasätta allt, det är möjligt att allt vi hittills tagit för givet är falskt och att alla far med osanning (vilket han just hävdar att huvudanklagarna Meletos och Anytos gör), men när det gäller guden själv så måste tvivlet upphöra. Ty ”Han ljuger i alla fall inte, det får ju inte en gud göra”.⁵ Gud är det ultimata vittnet, den sista referensen i det allomfattande tvivlets kedja, den som sett och hört allt, som ingen kan ljuga för och som varken kan eller får ljuga själv.⁶ Det inkallade vittnets huvudsakliga uppgift är sålunda att berätta, intyga, bekräfta och ge stöd åt en eller annan berättelse, vilket är precis de bibetydelser som grekiskans ord för ”att vittna” (μαρτυρησει) har.

Samma hänvisningslogik återkommer för övrigt hos en annan klassiker, Jesus. Det förefaller nämligen som om – åtminstone om vi får tro Johannes vittnesbörd – även Jesus förmår omtala sin egen utvaldhet blott i form av andras vittnesmål. Om det så är profeterna, Moses, Johannes döparen eller Gud Fader själv:

Om jag själv vittnar om mig är mitt vittnesbörd inte giltigt. Men det är en annan som vittnar om mig, och jag vet att hans vittnesbörd om mig är giltigt. Ni har sänt bud till Johannes [döparen], och han har vittnat för sanningen. Jag vill inte ha något vittnesbörd om mig från någon människa, men jag säger detta för att ni skall bli räddade. [...] Men jag har fått ett starkare vittnesbörd än det Johannes gav. Ty de verk som Fadern har gett mig i uppdrag att fullborda, just de som jag utför, vittnar om att Fadern har sänt mig. Och Fadern som har sänt

mig har själv vittnat om mig. Men ni har aldrig hört hans röst eller sett hans gestalt, och ni har inte behållit hans ord, eftersom ni inte tror på honom som han har sänt. Ni forskar i skrifterna därför att ni tror att de kan ge er evigt liv. Just dessa vittnar om mig, men ni vill inte komma till mig för att få liv. [...] Om ni trodde på Mose skulle ni tro på mig, ty det var om mig han skrev. Men om ni inte tror på vad han har skrivit, hur skall ni då kunna tro på vad jag har sagt?⁷

Längre fram i Johannesevangeliet kommer denna passage att få en ny, oväntad, utformning efter att fariséerna just invänt mot Jesus med orden att han trots allt vittnar om sig själv: ”Du vittnar om dig själv, ditt vittnesbörd är inte giltigt”.⁸ Jesus svar hänvisar till den ambivalens som ständigt råder kring hans person; en människa som på en och samma gång framställer sig som mänsklig och gudomlig, ett väsen som på en och samma gång är ett och två, en talare med ett vittnesbörd som på en och samma gång är talarens eget och någon annans. När Jesus talar om sig själv så tycks det i själva verket – enligt honom själv – vara Guds ord som talar om honom och genom honom:

Även om jag vittnar om mig själv är mitt vittnesbörd giltigt. Jag vet varifrån jag kommer och vart jag går. Men ni vet inte varifrån jag kommer eller vart jag går. Ni dömer på människovis, jag dömer ingen. Om jag ändå dömer är min dom riktig, eftersom jag inte är ensam; han som har sänt mig är med mig. Och i er egen lag står det att vad två vittnar är giltigt. Jag vittnar om mig själv, och om mig vittnar också Fadern som har sänt mig. Då frågade de: ’Var finns din far?’ Jesus svarade: ’Ni känner varken mig eller min fader. Kände ni mig skulle ni också känna min fader.’⁹

Eller som han konstaterar strax därpå: ”När ni har upphöjt Människosonen skall ni förstå att jag är den jag är och att jag inte gör något av mig själv utan talar så som Fadern har lärt mig.”¹⁰ Gud vittnar om sig själv genom Jesus och tvärtom; det trovärdiga vittnet är det vittne som kan tala om sig själv och sitt eget vittnesbörd som vore det två som talade på samma gång. Så förklaras också Jesus bokstavligen vara ”det trovärdiga vittnet” *par excellence*.¹¹ Det *logos* som Johannesevangeliet inleds med är också det som avrundar det: Amen. Så har också just ”amen” – som på hebreiska har grundbetydelsen ”vara trovärdig, tillförlitlig” – översatts med ”Sannerligen” i en del bibelöversättningar och fått utmärka hela hans gestalt. Så här kan det t. ex. låta om Jesus i *Uppenbarelseboken*: ”Så säger han som är Amen, det trovärdiga och sanna vittnet, början till Guds skapelse”.¹²

Både Sokrates och Jesus formulerar sålunda ett slags svar på frågan om vem och vad man kan lita och tro på, och i båda fallen rör det sig om ett slags mer eller mindre transcendent auktoritet. Vi behöver inte gå djupare in på detta här, men under alla omständigheter indikerar detta att

inte vem som helst är lämplig att inkalla som vittne. Hela denna problematik skulle för övrigt kunna sägas vara knuten till Kants berömda definition av det filosofiska fältets första fråga: ”Vad kan jag veta?”¹³ Ty frågan om vittnets trovärdighet genomsyrar genomgående denna fråga, för att inte säga föregår den i bemärkelsen att den både kompletterar Kants ”Vad...?” med ett ”Hur kan jag veta?” och decentrerar filosofins monologiska ”jag” till en fråga om dess beroenderelation till någon eller någonting utanför det självt: det vem eller vad som de kantska frågorna måste riktas mot i den mån det egna jaget inte förmår finna svaret på frågan om vetandets källor och gränser hos sig självt. Vad – och vem – kan man lita på? Vad är det för egenskaper som fordras hos ett vittne eller ett vittnesmål för att det skall uppfattas som trovärdigt?

Vittnesmålets epistemologi

Jag tror inte på andra berättelser än dem där vittnena var villiga att låta sig dräpas.¹⁴

Låt mig således börja från början, det vill säga i frågan om vad det är som gör ett vittne respektive ett vittnesmål trovärdigt. Här handlar det givetvis mindre om att själv ge ett uttömmande och slutgiltigt svar på denna fråga än om att utforska själva frågan genom att med några grova penseldrag skissera två av de epistemologiska problemställningar som den har väckt genom idé- och filosofihistorien.

”Jag såg det med mina egna ögon” – sinnenas versus förnuftets vittnesbörd

För sin trovärdighets skull brukar det fordras av vittnet att han eller hon *de facto* varit på plats, det vill säga varit närvarande vid själva den scen som det sedan vittnar om. Så måste t. ex. apostlarna, som det står i *Apostlagärningarna*, ha varit med under ”hela den tid då herren Jesus kom och gick ibland oss, från det han döptes av Johannes fram till den dag då han blev upptagen från oss”.¹⁵ Det som kännetecknar de första kristna lärjungarna skall ju ha varit att de bevittnat Jesus uppståndelse, det yttersta tecknet på att Jesus verkligen är Kristus, och att de tagit på sig uppgiften att – om så med livet som insats – vittna om detta för resten av världen. Det är i denna bemärkelse som vittnet blir martyr också i ordets senare bemärkelse; att inte bara med ord utan också i handling offra sig för att föra Kristus vittnesbörd vidare, att inte ens förneka tron på Kristus inför hotet om tortyr och död. Härav Pascals stränga krav: blott de som är beredda att dö för vad de tror på kan erbjuda trovärdiga vittnesmål.¹⁶

Vittnet måste därtill ha varit ”där” på ett särskilt sätt, eftersom vittnet alltid kan utfrågas om hur och varför det var närvarande vid scenen. För att ta ytterligare ett tankeväckande exempel från de antika klassikerna:

upptagenheten vid de vittnesmål som återger en händelse som ännu inte har hänt. Här har vi att göra med siarens historiska gestalt, den som gör anspråk på att ha varit närvarande vid en scen, att ha sett den utspela sig, trots att den ännu inte – för de inblandade i den – ägt rum. Den klassiska grekiska ödestanken är nära förbunden med sådana vittnen, bland vilka t. ex. Cassandra och Teiresias utgör centrala gestalter, för att inte tala om Oraklet i Delfi som social institution.¹⁷ I Aischylos *Agamemnon* är det Cassandra som i förväg ser vad som skall hända och som vrålar ut sin smärta över de mord som snart skall äga rum. Cassandra beskriver här sig själv som ett ”vittne till skräck utan gräns”:

Se! Se! Åh! Åh!
Ve, vad är det jag ser?
Dödens snärjande nät?
Men hon som delar bädd och brott är snaran.
Hatets följe, som törstar
blint efter ättens blod,
höje sitt tjut över namnlöst dåd!¹⁸

Det intressanta med Kassandras siarförmåga är till att börja med denna ständiga betoning på *seendet*; det är med någon form av öga som hon närvarar i framtiden och hämtar hem dess fasor till nuet. Kassandras ”ohöljda vittnesbörd” passerar, som det heter i den svenska översättningen, vägen genom en ”fjärrsyn” som låter henne vara på plats i en tid som ännu inte ägt rum. Vidare är det av intresse att hennes vittnesmål inte omedelbart uppfattas som trovärdigt. Körledaren och kören låter sig inte bevakas, då ”ingen spådomskonst är oss av nöden” och då dessa ”dunkla orakelspråk” inte helt övertygar. Vi möter ett slags epistemologisk kritik inlindad i en dramatisering av människans vilja att fly från sitt öde; siarens vittnesmål *kan* vara felaktigt, man har alltid en liten chans att undfly sin tragiska lott, och det är precis själva det fåfänga hoppet om denna möjlighet som konstituerar berättelsens tragiska utveckling som sådan. Trovärdigheten ifrågasätts dessutom av att vittnet talar i tungor och på ett språk som kan tolkas som uttryck för såväl vansinne som gudomlig klarsynthet. Körledaren uttrycker sitt tvivel: ”jag häpnar att du, en främling, fostrad bortom havet, beskriver allting som ett ögonvittne”. Kritiken får självaste Cassandra att ställa frågan om sin egen trovärdighet – ”Sköt jag förbi? Är jag en tös som löper med falska spådomar från dörr till dörr?” – men hon insisterar ändå på att beviset för hennes trovärdighet kommer från den framtid hon redan vittnat om: ”Vad som skall ske, det sker. Snart får du själv med tårar vittna att jag siat sant.”¹⁹

Om Cassandra, liksom Teiresias, i de grekiska ödesdramerna var vana vid att få rätt, kommer de med tiden att utsättas för ett öde de inte förutsett: oraklens och siarkonstens successiva marginalisering och trovärdig-

hetsförlust i den västerländska epistemologin. Samma sak för övrigt beträffande de gammaltestamentliga profeterna och profetiorna överhuvud. Den kunskapskritik som utvecklas redan under antiken och som sätter frön i den västerländska epistemologins jord, kommer snart att göra sitt bästa för att underminera fjärrsynens trovärdighet.²⁰ Redan Cicero påminner oss för övrigt om orakelsvarens bristande trovärdighet: "Hur kan det komma sig att sådana orakelsvar inte längre ges i Delfi, inte bara i vår tid, utan sedan länge, så att inget framstår som mer föraktat?"²¹ För att inte tala om Montaigne – en författare som strax skall granskas närmare – som hyllar indianernas hållning gentemot de profeter som misslyckas med sin spådom: "går det inte som han har förutsagt så hackar de honom i tusen bitar".²²

Men kunskapskritiken går som bekant betydligt djupare än så. Det är inte bara fjärrsynen som sätts i fråga, utan själva synen som sådan, ty även om denna epistemologiskt intagit en särställning bland de mänskliga sinnena, så är det snart samtliga de mänskliga sinnena som betvivlas.²³ Kan man överhuvudtaget lita på, som det heter, sinnenas vittnesbörd? Är det inte möjligt att sinnena misstar sig och förvränger verkligheten, att en företeelse framträder på helt olika sätt beroende på betraktarens läge och synvinkel, att ett sinne rentav förmår motsägas av ett annat, att sinnesintrycket påverkas av betraktarens hälsotillstånd, sociala ställning och skilda intressen, att den enes sinne därför inte återger saken på samma sätt som den andres? Redan Sextos Empeirikos kritiska frågor, som explicit sätter i fråga de mänskliga intryckens "trovärdighet", underminerar här effektivt varje naiv tilltro till sinnenas vittnesbörd.²⁴ Om vi därtill skall lita på samme författare, så skall självaste Herakleitos ha yttrat följande kommentar beträffande vilka vittnen man *inte* bör tro på: "Ögon och öra är dåliga vittnen för människor om de har främmande ($\beta\alpha\rho\beta\alpha\rho\nu$) själar."²⁵ Det vill säga, det är inte blott sinnena som kan vara problematiska, utan också själva det subjekt, eller den själ, som de är knutna till. Vi ser här en öppning mot såväl en externalisering av själva sinnligheten från kunskapsförmågans yttersta säte – själen eller psyket som *logos* grund – som mot en distinktion mellan skilda typer av själar, där en förmodat verkligt tillförlig själ ställs mot barbarens främmande själ som, om man får tolka Herakleitos med viss frihet, också är främmande för en verklig förståelse av de sinnesintryck den mottar med hjälp av sina ögon och öron.

Men den stränga subjektivismens, relativismens och empirismens immanenta kritik av kunskapens möjlighetsvillkor står sig ändå slätt mot den filosofiska tradition som strikt avvisar sinnenas vittnesbörd överhuvudtaget. Den parmenidiska (eleatiska) traditionens logocentriska bestämning av sanningens väsen finner några av sina klaraste uttryck hos Platon som – genom att ovillkorligen förbinda det sanna med det eviga – direkt fränkänner de kroppsliga sinnena alla sanningsanspråk. Av detta skäl,

understryker Platon i flera dialoger, måste också den eller det som representerar det sanna tillhöra samma evighetens ordning, det vill säga transcendera varje subjektivt, partikulärt och sinnligt moment. Kroppen blir därmed först och främst ett hinder för verklig sanning och insikt; Platon skriver rentav att själen, innan filosofin har hjälpt den att börja frigöra sig, är som ”fjättrad och fastklistrad vid kroppen och tvingad att betrakta verkligen genom kroppen som genom ett fängelsegaller i stället för att på egen hand göra det genom sig själv”. Frigörelsens första stapplande steg består just i att befria sig från det begär till kroppen som gör att ”den fångslade själv medverkar allra mest till sin egen inspärning” och att därifrån förstå att ”fullt av bedräglighet är undersökandet genom ögonen, och fullt av bedräglighet är undersökandet genom öronen och de andra sinnen”. Denna protocartesianska rörelse, som uppmanar själen ”att inte lita på något annat än sig självt, vad det än är för ting som är självt för sig själv som själen för sig själv söker gripa med tanken”, är inte minst intressant därför att den, om vi skall ta den på allvar, samtidigt rycker undan grunden för att vi alls skall tro på Platons eget vittnesmål om Sokrates.²⁶

Med andra ord: kriteriet för att ett vittne skall vara trovärdigt riskerar här att vara så pass strängt att det i slutändan motverkar möjligheten av ett trovärdigt vittnesmål överhuvud. Så pass strängt att filosofen, i den konkreta situationen, ständigt riskerar att förväxlas med retorikern i samma ögonblick som filosofen yttrar sig om någonting annat än det eviga, eller tvärtom, precis i det ögonblick han gör anspråk på att göra det. Eller ännu värre; om vi verkligen skall tro på vad Sokrates säger – om Platon nu skall tas som ett tillförlitligt vittne – så måste vi också följa honom ända in i döden för att först därifrån få höra honom yttra någonting verkligt sant, ty så länge han är vid liv är han bunden vid kroppens förvanskningar och störningar av själens försök att bli ett med det självidentiska och transcendentia varat. Så länge kroppen är i vägen kommer ”själens blick” inte att få omedelbar kontakt med den rena sanningen.²⁷

Det trovärdiga mänskliga vittnets karaktärsdrag – och därmed vittnesmålets grad av sanningshalt – har i betydande grad historiskt kommit att definieras genom detta platonska begreppsregister. Härigenom har t. ex. distinktionen mellan själen och kroppen, *logos* och *pathos*, det eviga och det förgängliga, fått såväl en inkluderande funktion – genom att avgöra vilkas vittnesmål som överhuvudtaget kan tillskrivas trovärdighet – som en exkluderande funktion – genom att avskrivna vissa från möjligheten att inta rollen som sanningsvittnen överhuvud. Det är anmärkningsvärt hur dessa poler fått materiell kropp genom att fästas på skilda territorier och grupper av människor, såsom de civiliserade, vita européerna versus de barbariska och färgade icke-européerna; männen versus kvinnorna; de vuxna versus barnen, etc. De som inkluderats i *logos* har samtidigt tillskrivits en rad andra omdömes- och vittnesgilla egenskaper, som förbundits

med *logos* begrepp: rationalitet, universalitet, aktivitet, neutralitet, exemplaritet, etc. De som exkluderats från *logos* har å andra sidan projicerats som tillhörande *pathos* hela register: irrationalitet, partikularitet, passivitet, partiskhet, subjektivitet, laglöshet, etc. Härigenom har deras vittnesmål också mer eller mindre – om det så är i filosofiska eller politisk-juridiska sammanhang – avfärdats som osannolika, om inte rentav osanna *a priori*.

Denna uteslutning av de andras röster följer skilda historiska antagonismer och förtrycksmönster i spåren; man kan i det närmaste läsa av ett samhälles maktstruktur utifrån vilka som symboliskt och juridiskt sanktioneras som tillförlitliga vittnen överhuvud. Listan av nedtystade röster kan till yttermera visso göras oändligt lång, beroende på vilket sammanhang vi studerar: från kvinnor, svarta, judar och skilda minoriteter till barn, berusade, sjukliga, vansinniga och kriminella. Det vill säga, alla de vilkas vittnesmål mer eller mindre *i förväg* stämplas som förvridna på ett eller annat sätt, som avvikande från normen, det vill säga från det normala och förnuftiga sätt att bevittna världen som garanteras av de vittnen vilkas trovärdighet inte ifrågasätts på samma sätt. Här finns en hel uppsjö kriterier som dyker upp i olika historiska sammanhang, från kravet på ett sunt förnuft till kravet på åtminstone rena och klara sinnen, som inte förvridits under inflytande av makter såsom droger, passioner, sjukdomar, utmattning eller sådant som utpressning och mutor. Vittnet får – det är det avgörande – inte vittna på andra order än av scenen som sådan; alla andra intressen och uppdragsgivare än den rena viljan till sanning måste först ha avsatts för att scenen skall kunna återges i sin ultimata renhet. Ingen är ovetande om att vittnen faktiskt kan ljuga, att de kan hyras, vara utsatta för hot eller rentav tortyr, att de kan gå ärenden som är högst tvivelaktiga.²⁸

Hos Michel de Montaigne framträder renheten som ett slags grundläggande epistemologisk princip. Ett trovärdigt vittne om den andra världen är ett vittne som återger det bevittnade i sin rena form, utan några som helst tillägg. Montaigne ställer nu de enkla och olärda människorna – just en sådan människa råkar nu ha bott hos författaren under en lång tid – mot de lärda, som tvärtom karakteriseras av att de inte kan hålla sina fingrar och tankar i styr:

Intelligentia människor [*les fines gens*] ser mer och iakttar mer noggrant, men de kommenterar allt [*mais ils les glosent*], och för att få sin tolkning att stämma och göra den övertygande kan de inte låta bli att fingra på historien [*ils ne se peuvent garder d'alterer un peu l'Histoire*]. De framställer aldrig saker och ting rena [*ils ne vous exposent jamais les choses pures*], de vrider dem och förställer dem efter sitt eget sätt att se dem, och för att göra sina egna omdömen trovärdiga och lockande lägger de gärna till något själva, drar ut saken eller förhöjer den [*et, pour donner credit à leur jugement et vous y attirer, presentent volontiers de ce costé là à la matiere, l'alongent et l'amplifient*].²⁹

Ett verkligt ” trovärdigt ” vittne om ” den andra världen ” saknar egna intressen i saken och är sålunda heller inte ” försvuret åt någon idé ” (som Jan Stolpe översätter ” qui n’ait épousé aucun préjugé ”). Fördomsfriheten borgar för ett rent medvetande, som både kan se och återge sakerna utan att överhuvudtaget förändra och besudla dem. Det exemplariska vittnet är, konkluderar han, en människa ” som är så enkel att han inte har något material att bygga upp falska konstruktioner med [*si simple qu’il n’ait pas de quoy bastir et donner de la vray-semblance*] ”.³⁰ Det skall samtidigt sägas att det också är precis dessa egenskaper som Montaigne, genom sitt rena vittne, tillskriver den nya världens invånare: ett folk som befinner sig i ett tillstånd av fullkomlig ” renhet ” (*pureté*), av en sådan ” ren och enkel naturlighet ” (” nayfveté si pure et simple ”) att man tror sig vara i ” guldåldern ” (*l’age doré*).³¹

Jean-Jacques Rousseau efterlyser däremot någonting helt annat. Trött på att ständigt läsa vittnesmål från obildade och naiva upptäcksresande som i den nya världen aldrig tycks se mer än vad man kan se ” utan att lämna sin egen gata ”, drömmer han om de lärdas noggrannhet:

Föreställ er att en Montesquieu, en Buffon, en Duclos, en d’Alembert, en Condillac, eller män av samma kaliber, reste för att hemföra kunskap åt sina landsmän och lika väl som dessa män iakttog och beskrev Turkiet, Egypten, Berberiet, kejsardömet Marocko, Guinea, kaffernas länder, Afrikas inre och dess östliga kuster [...]; därefter på andra halvklotet Mexico, Peru, Chile, Magallanes och Patagonierna icke att förglömma, oavsett om de nu är verkliga eller uppdiktade, Tucuman, Paraguay om det vore möjligt, Brasilien, och slutligen Antillerna och alla de vilda trakterna, vilka är de allra viktigaste och därför borde undersökas med största omsorg. Antag sedan att dessa nya Herkules, efter att ha kommit hem från sina minnesvärda färder, i lugn och ro sammanställde en moralisk och politisk naturhistoria utifrån vad de sett [*l’histoire naturelle Morale et Politique, de ce qu’ils auroient vu*], då skulle vi själva se en ny värld [*un monde nouveau*] växa fram under deras penna och på så vis lära känna vår egen. Jag hävdar att om sådana observatörer [*de pareils Observateurs*] påstod om ett visst djur att det är en människa och om ett annat att det är ett djur, då måste man tro dem [*il faudra les en croire*]; men det vore stor enfald att här åberopa sig på obildade upptäcksresande [*des voyageurs grossiers*].³²

Det råder med andra ord ofta en djup oenighet kring vittnesmålet epistemologiska villkor och status. För det första kan det råda strid om precis till vilken kategori ett bestämt vittne hör – filosof eller retoriker? Grek eller barbar? Däre eller profet? – och för det andra är det alltid möjligt att också dåren tvärtom är ett exceptionellt medium, genom vilket oerhörda sanningar kommer till tals. De som på vissa håll utesluts som trovärdiga vittnen, kan på andra istället ges en nyckelroll som vittnen.³³ Så betonar t. ex. Michel Foucault hur skilda diskursordningar kan ge dårens vittnesmål helt motstridiga roller:

Ända sedan djupaste medeltid är dåren den vars diskurs inte får cirkulera som andras. Ibland uppfattas hans tal som obefintligt, utan vare sig sanning eller betydelse, utan beviskraft, utan makt att legalisera en handling eller ett kontrakt, ja till och med oförmöget att vid mäsoffret få transsubstantiationen till stånd och förvandla bröd till kropp. Ibland tillskriver man däremot den vansinniges tal, i motsats till alla andras, märkliga krafter som att kunna uttala dolda sanningar, att förutsäga framtiden och att med naiva ögon se det som de andras lärdom inte uppfattar. Det är egendomligt att konstatera hur man under århundraden i Europa antingen inte alls lyssnat på den vansinniges tal eller, om man har lyssnat, uppfattat det som sanningens tal. Antingen föll det i tomma intet – förkastades i samma ögonblick som det uttalats – eller också uttydde man ur det ett naivt eller ett listigt förnuft, ett mer förnuftigt förnuft än de förnuftigas.³⁴

Det är inte bara svårt att hålla förnuftets andra på sin plats, lika besvärligt tycks det vara att förhindra att de som förmodas befinna sig på *logos* insida glider över på utsidan och grumlar gränsen. Det förefaller som om det fordras mäktiga påtryckningar – hot om våld mot de andra som vill bli som de samma, hot om uteslutning mot de egna som tycks benägna att bli som de andra – för att hålla gränsen intakt. Som Sokrates uttrycker det i dialogen *Gorgias*, så behövs det mer än ”välrenommerade vittnen” för att man verkligen skall kunna lita på dem, ty ”ibland kan man nämligen bringas på fall av falska vittnesmål från många människor med anseende”. Hur många trovärdiga vittnen motparten Polos än åberopar är det ändå möjligt att de har fel, ty ett vittne kan aldrig erbjuda några ”tvingande argument” för Sokrates att avstå från det han säger sig äga, ”sanningen”.³⁵

Från den ene till den andre, från ett öga till ett annat – förmedlingens problematik

En annan stor problemställning rör frågan om vittnets förmåga att *förmedla* den bevittnade scenen till en bestämd adressat. Denna uppgift, den som vittnesmålet svarar på, är bemängd med stora svårigheter. För att det trovärdiga vittnets vittnesmål skall vara trovärdigt måste det på något sätt inbjuda adressaten till själva scenen och få henne att tro att den scen som hon själv nu, på något retroaktivt sätt och via sin öron, bevittnar är den samma som den som vittnet bevittnat. Vittnesmålet förflyttar i denna bemärkelse, genom ordens bokstavliga metaforiska kraft, adressaten från en tid till en annan och från ett rum till ett annat. Så skall t. ex. Platon – genom sina ord i sina skrifter – förmå möjliggöra för dagens läsare att så att säga själva bevittna den rättsprocess som slutar med Sokrates martyrium för sanningen, en rättsprocess vid vilken Platon alltså säger att han faktiskt var närvarande.

Eller låt mig återvända till Jesus igen, och då mer bestämt till lärjungarnas vittnesmål om Jesus väg från korsfästelse till uppståndelse. För kristendomens historiska trovärdighet fordras till yttermera visso att

dessa vittnesmål genom tidens alla förmedlingar, från ord till öra, röst till röst, språk till språk, tryck till tryck, etc. skall kunna upprepas om och om igen utan att scenen får förvrängas. Vittnesmålen skall så att säga bevara scenen intakt, så att varje ny generation i sin tur kan återvända till uppståndelsen. Den besvärliga frågan i detta fall är inte bara hela frågan om lärjungarnas tillförlitlighet, eller alla de förmedlingar genom vilka orden måste ha färdats, utan i detta fall möter vi också en annan sida av förmedlingens problematik. Det vill säga frågan om vilket av vittnena och vilka av vittnesmålen som man skall lita på. Eller för att formulera det på ett annat sätt: vilken av scenerna skall utgöra grunden för tron?

Liksom otaliga andra historiska vittnesmål skiljer sig även de tidiga vittnesmålen om Jesus i flera avseenden åt. Ta till exempel frågan om vem det var som kvinnorna mötte vid graven: var det en ängel, som det exempelvis heter i Matteusevangeliet, en ung man, som det heter hos Markus, eller var det två män, som det heter hos Lukas, eller var det två änglar, som Johannes säger? Eller ta frågan om vem det egentligen var som först såg den uppståndne Jesus; var det Maria Magdalena, som Markus och Johannes berättar, eller var det två av lärjungarna på väg till Emmaus, som Lukas vittnar om, eller var det de båda Maria, som det står i Matteusevangeliet? Etc. De olika evangelierna tenderar dessutom att ibland formulera klart åtskilda versioner av själva händelseförloppet. Här räcker det kanske med att nämna att Markusevangeliet överhuvudtaget, i sin äldsta bevarade form, saknar någon som helst form av vittnesskildring av den uppståndne, utan blott utgår från ”en ung man i lång vit dräkt”, som inne i graven omtalar att kvinnorna och lärjungarna kommer att få ”se honom, som han har sagt er”. Om detta vore den enda versionen, så skulle med andra ord hela kristendomens grundbudskap om uppståndelsen vila på trovärdigheten hos den Markus som vittnar om det trovärdiga i de(t) vittnesmål som en rad kvinnor – Maria Magdalena, Maria och Salome – skall ha lämnat om trovärdigheten hos en ensam man, där andra evangelister antingen talar om en ängel eller flera män, som hävdar att de skall få se Jesus uppstånden!³⁶

Det avgörande här är emellertid inte att avfärda dessa källor som otillförlitliga, eller att framhäva uppståndelsen som ett unikt exempel på vittnesmålets epistemologiska problematik, även om vittnesproblematiken inom kristendomen onekligen är av intresse, eftersom vi här har ett tydligt exempel på de historiska och språkliga förmedlingarnas tematik. Dessutom är det också via kristendomens successiva institutionalisering och spridning över världen som en del av vår förståelse av begreppet ”vittne” härstammar. Så har också generationer efter generationer av kristna utnämnt sig själva till vittnen och martyrer för denna ursprungliga scen, vilken den nu än var.³⁷

I ljuset av denna problematik kan även en annan betydelsefull aspekt av vittnesmålets problematik introduceras. Å ena sidan inkarnerar vittnet,

i den mån det varit ensamt om att bevittna en viss scen, en radikal unicitet: vittnet träder fram som ensamt och singulärt, det har sett något som andra inte har sett – under alla omständigheter från en synvinkel som är dess egen och ingen annans – och som vittnet sätter sin trovärdighet på spel genom att vittna om. Singularisformen intygar om denna insats; detta har hänt och det är ”jag” som har sett det, ”med mina ögon”, etc., och som kan garantera att så var fallet. ”Jag har sett det, och jag har vittnat om att han är Guds utvalde”, som det står i Johannesevangeliet.³⁸ Det hela hör samman med att vittnet ofta först behövs och inkallas i det fall där någonting framträder som oklart, osäkert, ibland rentav som o-troligt och mirakulöst – var Jesus verkligen Guds son, och uppstod han verkligen från de döda? Kan man lita på berättelserna om kannibaler, amazoner, monster, livet efter detta och varelser på Mars? Det singulära vittnet måste med andra ord ofta göra anspråk på att genom synen, hörseln, sinnena ha bevittnat högst singulära scener, det vill säga saker som svårligen kommer att upprepas och som därmed, likt Jesu uppståndelse, inte heller kommer att kunna testas. Scenernas unicitet – de tycks blott hända en enda gång – fordrar följaktligen ett högst exemplariskt vittne för att de inte skall löpa risken att avfärdas som nonsens eller dårskap.

Å andra sidan måste uniciteten kunna representera någon form av generalitet. Den singulära synvinkeln får inte vara alltför singulär, eftersom den också måste kunna översättas till ett (mer) universellt språk. Vittnets unicitet måste i samma ögonblick som det framträder med sitt vittnesmål i ett bestämt historiskt nu kunna subsumeras under ett slags exemplaritet. Det vill säga, det unika måste bli ett exempel på något som kan mångfaldigas för att det överhuvudtaget skall kunna överföras från den enes medvetande till den andres. Det ”jag” som försäkrar att det är inför ”egna ögon” som scenen framträtt måste med andra ord samtidigt hävda att de egna ögonen ingalunda blott är ens egna, utan i själva verket blott *exempel* på ögon. Ögonvittnet måste kunna representera och exemplifiera det mänskliga ögat som sådant, i den precisa bemärkelsen att alla som skulle ha stått på precis samma plats inför samma händelse också skulle ha sett samma scen. Det ensamma vittnet har följaktligen ett mycket mäktigt uppdrag att utföra: det måste på en och samma gång representera sin egen singularitet och exemplifiera det allmänmänskliga.

Men till detta kommer alltså dessutom att vittnet inte bara skall representera det mänskliga ögat som sådant; hon måste därtill också äga förmodan att på ett riktigt sätt förmedla de egna sinnesintrycken till den andre. Man måste skilja mellan att korrekt bevittna – vilket t. ex. kan fordra att den fysionomiska apparaten fungerar som den skall (vad det nu betyder) – och att korrekt förmedla – vilket öppnar för hela frågan om förmedlingens medium, om de redskap genom vilka ett sinnesintryck förflyttas från ett medvetande till ett annat. Alltså, frågan om språkets tillförlitlighet. Kanske var det inget fel på min syn, men däremot brister i

det språk, de ord och tecken, jag använde för att korrekt återge det sedda. Eller varför inte brister i det öra som mottog vittnesmålet?

Sålunda står vittnesepistemologin också inför den svåra uppgiften att avgöra huruvida vittnet korrekt förmedlar sin personliga hemlighet om vad hon faktiskt såg, ty ingen kan någonsin veta vad vittnet egentligen såg, eftersom han eller hon ytterst är ensam om sin egen upplevelse, och eftersom det därmed aldrig kan finnas något säkert sätt att fastställa huruvida vittnet verkligen säger sanningen och ingenting annat än sanningen.³⁹ Man skulle i linje med detta kunna ställa frågan om vittnets trovärdighet på följande sätt: vad är det hos vittnet som gör det möjligt för det att så att säga skydda själva det bevitnade från det hos henne själv som förhindrar det att överföras i identisk form till den andre? Hur kan hon finna ett medium som möjliggör att återberättelsen, återgivandet och översättningen av scenen – vilken den än nu är – inte drabbas av några som helst tillägg, perverteringar, förfalskningar – och feltolkningar av adressaten? Återigen har redan Sextos Empeirikos någonting väsentligt att säga om detta, i synnerhet beträffande det till synes ofrånkomliga tillägg som uppstår i rörelsen mellan sinnesintryckets omedelbarhet och dess översättning till språk, i det ögonblick där vittnet skall återge scenen inför den andre. Här handlar det nämligen inte, menar han, med nödvändighet om att ifrågasätta själva den företeelse som sinnesintrycket möter, utan ”endast det som utsägs om företeelsen”. Så förefaller t. ex. honung att vara ”söt”, men ”vad vi vilja diskutera är frågan huruvida den skall betecknas som söt när man gör reda för den”.⁴⁰

Till yttermera visso är det på grund av denna svårighet, det vill säga att förvandla den enskilde till en generell instans, det unika till det allmänna och sinnesintrycket till ord, som det ofta fordras mer än *ett* vittne för att vittnesmålet skall uppfattas som trovärdigt och därmed också för att själva saken – den bevitnade scenen – skall uppfattas som vore den på något sätt närvarande, trots sin frånvaro. I vilken grad mer än ett vittne måste inkallas beror naturligtvis också på i vilken grad själva saken förefaller som trovärdig i sig och rimlig i relation till de epistem som råder i ett visst historiskt och socialt sammanhang; det är t. ex. troligen svårare för någon att övertyga en ateist idag om att han har sett änglar än vad det var att göra samma sak för troende under medeltiden. Mängden vittnen är också avhängig i vilken grad vittnesmålet skall avgöra någons livsöde – ibland räcker det inte med ett enda vittne för att få någon dömd till döden. Så förklaras det exempelvis i Femte Mosebok: ”Ett enda vittne är inte nog för att fälla någon för brott eller förseelser, vilken synd det än gäller. För att en sak skall avgöras måste två eller tre personer vittna”.⁴¹ När Jesus förs till det högsta judiska rådet, som samlar alla överstepräster, de äldste och de skriftlärda, försöker de enligt Markus ”få fram vittnesmål mot Jesus för att kunna döma honom till döden”, men utan att lyckas. Ty många vittnar ”falskt” mot honom och mångas vittnesmål stämmer inte

”överens med varandra”, vilket uppenbarligen här räknas som ett kriterium för otillförlitlighet i ett vittnesmål. Det finns dock ett vittnesmål som översteprästen hävdar att man kan lita på, den anklagades eget, i den mån han vittnar mot sig själv, vilket i detta specifika fall är liktydigt med att häda:

’Skall du inte svara på deras beskyllningar’ [frågar översteprästen Jesus]. Men han teg och svarade ingenting. Då ställde översteprästen ännu en fråga: ’Är du Messias, den Välsignades son?’ Jesus svarade: ’Det är jag, och *ni skall få se Människosonen sitta på Maktens högra sida och komma bland himlens moln.*’ Då slet översteprästen sina kläder och sade: ’Vad skall vi nu med vittnen till? Ni har hört hädelser. Vad anser ni?’ Alla fann att han förtjänade döden.⁴²

*

Frågan om vittnets och vittnesmålets trovärdighet griper in på område efter område. Från den filosofiska frågan om sanningens ursprung och källa, via den juridiska frågan om hur man kan säkerställa någons eventuella status – skuld, oskuld, etc. – till hela den historiografiska och källkritiska frågan om ögonvittnenas tillförlitlighet. Till det kommer givetvis den övergripande frågan om samhällsordningens själva fundament: går det att leva i ett samhälle om man inte kan lita på sin nästa? ”Vittnar gör man för att samhället ska fungera”, som Stockholms tingsrätt förklarar saken.⁴³ Här blir det tydligt att frågan också öppnar sig mot såväl en vittnespsykologisk som etisk problematik; det är inte blott så att våra sinnen kan missta sig, det är dessutom så att vi kan ha all anledning att se saker på ett visst sätt snarare än på ett annat och att på en eller annan nivå förvränga eller direkt ljuga om vad vi har sett. Möjligheten att leva i en värld där de andra faktiskt väljer att ljuga för oss i väsentliga avseenden ställer den kantska frågan om vad jag kan veta på sin spets, ty risken att jag lever i ett slags skenvärld kan aldrig helt uteslutas om det inte finns ett sätt att få den andre att alltid säga sanningen – *and nothing but the truth* – om det så är genom tortyr (som onekligen är ett högst konkret sanningsinstrument).

Risken att den andre ljuger, eller blott förvrider sanningen en smula, öppnar en avgrund i själva gemenskapens väv, och det är inte minst därför som viljan till och kravet på sanning har en sådan avgörande plats i människans liv. Det är följaktligen inte heller av en tillfällighet som några av den mänskliga historiens mest djupgående etiska bud, religiösa såväl som sekulära, direkt riktas till människan i egenskap av vittne: du skall icke bära falskt vittnesbörd, du skall icke vittna falskt mot din nästa.

Noter

1 Jesus, enligt Johannes evangelium, Joh. 18:37.

2 Följande text är mer en essä i ordets klassiska bemärkelse – ett fritt hållet försök, som associativt frilägger och diskuterar en komplex problematik – än ett slags systematisk analys av en redan utarbetad och klart avgränsad frågeställning. Här presenteras några av de olika tankelinjer och skilda spår som successivt skall löpa samman i ett mer sammanhållet forskningsarbete, *Vittnet i historien*, i vilket epistemologiska, juridiska, politiska och ideologiska aspekter på vittnen och vittnesmål i historien behandlas, från Sokrates och Jesus till vår tids försöningskommissioner i Sydafrika.

3 Platon, ”Sokrates försvarstal”, i Platon, *Skrifter I*, 16 ff. Jag hänvisar genomgående till Jan Stolpes nyöversättning, Platon, *Skrifter* (Stockholm, 2000–), om inte annat anges. På vissa ställen jämför jag den även med Claes Lindskogs översättning, reviderad och kommenterad av Holger Thesleff, som går under namnet Platon, *Samlade skrifter* (Lund, 1984–85). I denna tidigare översättning av Sokrates försvarstal är det för övrigt precis ”vittna” som Chairefons bror förväntas göra, istället för ”intyga”, som Jan Stolpe har valt att översätta $\mu\alpha\rho\tau\rho\upsilon\eta\sigma\epsilon\iota$ med. Se ”Sokrates försvarstal”, i *Samlade skrifter I*, 20. Vad gäller de grekiska originalbegreppen utgår jag från Otto Apelts översättning av Platon, *Apologie des Sokrates: Griechisch/Deutsch* (Leipzig, 1922), 17. I denna nedkortade essä kan jag emellertid, av utrymmeskäl, tyvärr inte ha med hela de grekiska originaltexterna till Platon och NT.

4 Mot sin anklagare Meletos – om vars trovärdighet Sokrates själv för talan: ”Du är inte trovärdig, Meletos!” – namnger Sokrates dessutom en lång rad av dessa vittnen, bland vilka han pekar ut Platon själv, och frågar honom varför han inte låter dem själva tala. ”Jag kan nämna många andra för er som Meletos utan vidare hade kunnat anföra som vittnen i sitt eget åtal. Har han glömt bort den saken kan han göra det nu, han får tala på min tid och säga ifrån om han har något sådant vittne. Nej: tvärtom kommer ni att finna, medborgare, att de alla är beredda att stödja mig – mig som fördärvar dem, mig som tillfogar deras egna släktingar skada enligt vad Meletos och Anytos påstår!” Se Platon, ”Sokrates”, 26, 35 f.

5 Platon, ”Sokrates”, 18; Platon, *Apologie*, 18. Här möter vi förvisso även frågan om relationen mellan frågan om hur jag vet att jag vet något och frågan om hur jag kan veta och lita på att den andre vet det som hon säger att hon vet. På ett visst plan flyter de med andra ord ihop; jag vet att jag vet därför att jag vet att den som jag fått mitt vetande ifrån inte kan annat än veta, inte kan ljuga, etc. I framhävandet av *cogitot* som denna yttersta instans – jagets visshet om sin egen existens genom självmedvetandet – tenderar som bekant även Descartes att inbjuda en extern – för att inte säga transcendent – instans, som spränger monologens självsäkerhet och öppnar upp för en komplex cirkelrörelse mellan den sannfärdiga Guden och det mänskliga medvetandet. Se Michael Azár, *Sartres krig* (Eslöv, 2004), 34 f. och not 61.

6 Jfr den teologiska versionen av vittneseden såsom den lyder enligt det finska justitiedepartementet: ”Jag N. N. lovar och svär vid Gud den allsmäktige och allvetande, att jag skall vittna och giva tillkänna allt, som jag i denna sak vet sant vara, utan att något därav förtiga eller något därtill tillägga eller däri ändra.” Se <http://www.om.fi/esitte-et/12131.htm>.

7 Joh 5:31–47. På samma sätt som Sokrates hänvisar till trovärdigheten hos Chairefon, skildrar Jesus trovärdigheten hos Johannes döparen på följande sätt: ”Det kom en man som var sänd av Gud, hans namn var Johannes. Han kom som ett vittne för att vittna om ljuset, så att alla skulle komma till tro genom honom. Själv var han inte ljuset, men han skulle vittna om ljuset. Det sanna ljuset, som ger alla människor ljus, skulle komma in i världen. Han var i världen, och världen hade blivit till genom honom, men världen kände honom inte.” Se ibidem, 1:6. Jfr vidare t. ex. Galaterbrevet (1:20) och Första Thessalonikerbrevet (2:5). Jag hänvisar genomgående till Bibelkommissionens översättning från 1999 (Örebro, 1999).

8 Ibidem, 8:13.

9 Ibid., 8:14–20.

10 Ibid., 8:12–29. Evangelierna är fulla av sådana gåtfulla hänvisningar till det egna talets ursprung i Gud, där Jesus alltså på en och samma gång förklarar sig vara ett slags utsänt vittne för Fadern och Fadern själv förkroppsligad: ”Men han som har sänt mig

taler sanning, och det jag har hört av honom förkunnar jag för världen.” Se *ibid.*, 8:26. Eller: ”Tro mig när jag säger att jag är i Fadern och Fadern i mig.” Se *ibid.*, 14:11.

11 Upp 1:5. Jfr Ps 89:38, som omnämner månen som ”det trovärdiga vittnet i skyn”.

12 *Ibidem*, 3:14. Jesus använde ofta ordet ”amen” i början eller i slutet av sina uttalanden för att understryka det han sade. I en del bibelöversättningar har man skrivit ”sannerligen” i stället för ”amen”.

13 Immanuel Kant, *Kritik av det rena förnuftet* (1781), sv. övers. (Stockholm, 2004), 697. Kants övriga frågor i detta verk är ”Vad skall jag göra? Vad kan jag hoppas på?” I inledningen till Kants *Logik: Ein Handbuch zu Vorlesungen* (1800) tillkommer sedan frågan ”Vad är människan?”.

14 Blaise Pascal, *Tankar* (1670), sv. övers., 2. vol. (Stockholm, 1995), § 421, 53.

15 Apg 1:22.

16 Pascal, II, § 421, 53. Jfr Jesus kommentar till lärjungarna i Lukasevangeliet om att de kommer att ”få tillfälle att vittna” när förföljelserna av dem börjar: ”En del av er skall man döda, och ni skall bli hatade av alla för mitt namns skull. Men inte ett hår på ert huvud skall gå förlorat. Genom att hålla ut skall ni vinna ert liv.” Se Luk 21:13, 21:19. Se även Upp 2:13.

17 Så klarar sig Sofokles iscensättning av Oidipus öde inte utan det vittne som faller avgörande och tvingar Oidipus att inse att det verkligen på en och samma gång var han själv som var den efterlyste kungadräparen, och att kungen dessutom var hans far, med alla de välkända incestuösa konsekvenser som detta leder till. Det intressanta är att det är Oidipus själv som söker efter det vittne som skall finna mördaren: ”Såg ingen dådet? Ingen följesven [till kungen] vars vittnesmål oss kunde bli till hjälp?” När han efterlyser ett *ögonvittne* är det också paradoxalt nog via den *blinde* siaren Teiresias som han får höra den hårda domen: ”Den mördare du söker är du själv”. Se Sofokles, ”Kung Oidipus”, i Sofokles, *Kung Oidipus/Antigone*, sv. övers. (Stockholm, 1986), 72, 82. Teiresias känner nämligen det enda vittnet, som både varit kungens tjänare när han dräptes och Oidipus egen tjänare när han lämnades bort av sina föräldrar för att spådomen om att han skulle mörda sin far och äkta sin mor inte skulle slå in. Oidipus sätter hela sitt hopp till detta vittne, som rätt och slätt inte förmodas

ljuga, och vars trovärdighet med andra ord tycks tas för given av såväl Sofokles som eftervärldens tolkningar. (Men tänk om han ljög!) Dessutom finns det ytterligare en vittnesfunktion i texten: Oidipus anklar som, sägs det, vittnar om att han verkligen är en och densamme som den som hittades som barn i en klyfta på berget Kithairon. Överhuvudtaget forlorer det många skilda vittnesfunktioner i det grekiska dramat, t. ex. kören och körledaren, liksom givetvis gudarna och publiken, som i vissa sammanhang fungerar som de instanser som i förväg känner till historien och som just därför så mycket bättre ser hur protagonisten mot sin vilja fullbordar sitt tragiska öde. I flera grekiska dramer möter vi också – i likhet med vad vi tidigare sett i Bibeln och på andra håll – det direkta åkallandet av Gud som vittne: ”Varen vittnen, gudar, till denna oförrätt!”, utropar t. ex. Xanthias om ett av Euripides många spratt i Aristofanes ”Grodorna”. Se Aristofanes, ”Grodorna”, i Aristofanes, *Kvinnornas sammansvärjning/Grodorna*, sv. övers. (Stockholm, 1957), 124.

18 Aischylos, *Agamemnon*, sv. övers. (Stockholm, 1992), 43 f. Cassandra ser hur Klytimestra med hjälp av sin älskare Aigistos dräper sin make Agamemnon efter att han återvänt från slaget vid Troja, som en hämnd för att han låtit offra deras dotter Ifigenia för segerlyckan. Cassandra ser förmodligen också att hon själv – i egenskap av ett av Agamemnons krigsbyten – kommer att råka ut för samma öde och falla för samma hand. Stycket utgör upptakten till barnen Orestes och Elektras hämnd och öden, vilka det berättas vidare om i Aischylos triptyk *Orestien*, där *Gravoffret* och *Eumeniderna* utgör de följande delarna.

19 Aischylos, *Agamemnon*, 41–50. För att återigen hänvisa till Platon, så diskuterar *Gästabudet* siarkonstens villkor. Här låter Platon Diotima förklara ”det demoniskas” – i Claes Lindskogs översättning – eller ”det gudomligas” – i Jan Stolpes, som jag utgår från nedan – makt för Sokrates. De äger, säger hon, makten att ”tolka och förmedla saker från människorna till gudarna och tvärtom, böner och offer från människorna, befallningar och saker i utbyte mot offern från gudarna: gudomligheterna står mellan de båda parterna och fyller ut mellanrummet så att allt knyts ihop med sig självt. Genom dem rör sig hela profeteringskonsten [siar-

konsten, hos Lindskog], prästernas färdigheter med offer, förtrollningar, allt som är profetering [orakel, hos Lindskog] och magi”. Siarkonstens möjlighet vilar på denna förmedlande länk och på i vilken grad man ”är en människa med drag av gudomlighet”. Se Platon, ”Gästabudet”, i *Skrifter I*, 183; Platon ”Gästabudet”, i *Samlade skrifter I*, 268. Härvidlag får Kassandras siargåva ett slags teoretisk förklaring, även om det inte explicit är om henne dialogen talar. Cassandra får siargåvan av Apollon, men då hon försmår Gudens kärlek dömer han henne till ödet att aldrig bli trodd.

20 Termen ”profet” är, enligt Ronny Ambjörnsson, förmodligen en grekisk översättning av ett hebreiskt ord som betyder talesman, förmedlare, siare. Se Ronny Ambjörnsson, *Europas idéhistoria: Antiken, människors undran* (Stockholm, 1997), 303.

21 Cicero, *De divinatione*, II, 57, citerad i Michel de Montaigne, ”Om förutsägelser”, i Michel de Montaigne, *Essayer* (1580), sv. övers., 3 vol. (Stockholm, 1986–92), I, 55. Cicero hänvisar i sin tur i samma verk till den romerske skalden Marcus Pacuvius ord: ”Ty den som tyder fåglarnas språk och lyssnar mer till tecken och bud från andras lever än från sig själv – en sån går bra att lyssna till, men lyd honom ej”. Se ibidem, 58.

22 Michel de Montaigne, ”Om kannibaler”, i *Essayer*, I, 262.

23 Ett av de första exemplen på denna särställning finner i vi ett av Herakleitos fragment: ”Ögonen är säkrare vittnen är öronen”. Se Herakleitos, *Fragment*, sv. övers. (Lund, 1997) (§ 101 a), 206.

24 Sextos Empeirikos, ”Pyrrhonska utkast”, i *Antika skeptiker* (Stockholm, 1953), 35. Författaren formulerar sina kritiska frågor – vad han kallar för de ”tio betraktelsesäten” – på 30 ff. och resonerar sedan ingående kring dem genom hela texten. Följande filosofiska och historiska genomgång är förvisso starkt nedkortad och sammanfattande; de poängar jag gör här kommer att utvecklas betydligt i ett av den tilltänkta bokens senare kapitel.

25 Herakleitos, *Fragment* (§ 107), 214. Jfr med den grekiska originalversionen, som alltså blott återfinns hos Empeirikos i texten *Mot matematikerna*, <http://philoctetes.free.fr/heraclitefraneng.htm>.

26 Platon, ”Faidon”, i *Skrifter I*, 253 f. Jfr 224 ff. Descartes diskussioner om nödvän-

digheten av ensamhet och ett tillbakadragande från sinnenas tivelaktiga vittnesbörd återfinns t. ex. i *Ahandling om metoden och Betraktelser över den första filosofin*. I den senare skriver han explicit om själen – den själsliga substansen, som likt den platoniska är evig och ett slags form för det medfödda förnuftet – som inte bara överlägsen, utan även som själva förutsättningen för seendet. ”Det förhåller sig således så att vad jag trodde mig se med ögonen, det uppfattar jag med blotta omdömesförmågan som finns hos själen.” Se René Descartes, ”Betraktelser över den första filosofin”, i René Descartes, *Valda skrifter* (Stockholm, 1953), 102.

27 Platon, ”Gästabudet”, 205, ”själens blick börjar se klart först när ögonens blick börjar bli skum”. Så här kan Platon låta Sokrates formulera själens befrielse i döden: ”de som filosoferar på rätt sätt övar sig att dö” och är de som ”minst av alla människor fruktar för att vara döda”. Ty en verklig filosof, som alltså förstått att sinnesintrycken står i vägen för själens rena insikt om varat, ”måste ju hysa den intensiva tron att det bara är där [i döden] och ingen annanstans som kan han möta klokhet i rent tillstånd”. Först där är han nämligen ren själ, helt utan kropp, och i omedelbar kontakt med den eviga värld som han ursprungligen kom från. Se Platon, ”Faidon”, 225 ff.

28 ”Vittnet får inte utsättas för hot”, heter det som bekant ofta i juridiska sammanhang. Se t. ex. <http://www.om.fi/esitteet/18460.htm>.

29 Montaigne, ”Kannibaler”, 257; Michel de Montaigne, *Les Essais* (Paris, 2004), 205. Jag hänvisar genomgående till Jan Stolpes översättning (Stockholm, 1986–92) samt till den franska utgåvan av Montaigne, där alla Montaignes skilda tillägg markeras i texten eller i noter. Båda verken utgår från den s. k. Bourdeauxutgåvan, som också innefattar de tillägg i marginalen och på inskjutna lösa papper som Montaigne skall ha gjort i sitt eget exemplar av verket från 1588, och som återger de sista ändringarna som författaren skall ha gjort innan sin död. Se Montaigne, *Essayer*, I, 11; idem, *Essais*, xxi, för en diskussion om alla skilda omarbetningar och versioner av verket. I fortsättningen kommer jag att lägga in referenserna direkt i texten med den svenska först och sedan den franska, enligt 257/205, på villkor att jag inte modifierar eller kommenterar översättningen.

30 Ibidem, 257/205.

31 Ibid., 259/206.

32 Jean-Jacques Rousseau, ”Avhandling om ursprunget till och grundvalarna för ojämlikheten mellan människorna”, i Jean-Jacques Rousseau, *Kulturen och människan: Två avhandlingar* (Göteborg, 1992), 150 f., not 11. Jag utgår här från Jean Starobinskis redigerade franska utgåva, som går tillbaka på den utgåva som gavs ut 1755. Se Jean-Jacques Rousseau, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les homes* (1755), ny uppl. (Sarthe, 2004), 143 f.

33 Gränsen blir sällan helt intakt mellan insida och utsida, inneslutna och uteslutna, vilket Dick Harrison ger exempel på i sin diskussion om Maria Magdalenas roll bland martyrer: ”Kvinnliga vittnesmål accepterades generellt sett inte i det judiska samhället under antiken. Det faktum att Maria Magdalena i evangeliet uppträder som ett kraftfullt vittne till Jesu uppståndelse är alltså synnerligen remarkabelt.” Se Dick Harrison, *Förrädaren, skökan och självmördaren* (Stockholm, 2005), 103.

34 Michel Foucault, *Diskursens ordning* (1970), sv. övers. (Stockholm, 1993), 8 f.

35 Platon, ”Gorgias”, i *Skrifter I*, 343.

36 Här måste dessutom tillfogas den intressanta anmärkningen att Markusevangeliet förmodligen är det äldsta evangeliet och att troligen Matteus, men möjligen också Lukas, modellerat sina evangelier med utgångspunkt i Markus (de tre brukar kallas de synoptiska evangelierna). Detta betyder att de har *lagt till* uppståndelsen till sina evangelier. Denna teologisk-historiska problematik är mycket omfattande, och det finns också hypoteser om att de olika evangelierna, inklusive Markus, utgått från en ytterligare, nu försvunnen källa – den så kallade Q-källan – som grund för sina versioner. En annan hypotes hävdar att Matteusevangeliet är det tidigaste evangeliet. Se Tord Fornberg, *Det trovärdiga vittnet: En bok om Nya testamentet* (Skellefteå, 2004), 50 ff., kap. 5. Här till skall man givetvis komma ihåg att evangelierna inte är skrivna av uppståndelsens ögonvittnen, utan av anonyma författare som återger och samlar ihop andras vittnesmål – med betydande tidsförskjutning. NT:s evangelier har tillkommit under decennierna kring år 100, men man vet inte exakt, och man är ofta osäker på vilka som egentligen författat dem.

37 Man skall ha klart för sig att hela kris-

tendomens tidiga historia är märkt av denna vittnesproblematik: vilket av Jesus vittnen skall man – när deras vittnesmål inte stämmer överens – lita på? Vilken av apostlarnas versioner skall utgöra den framväxande kyrkans huvudlinje, och vilka vittnesmål skall upphöjas som kyrkans officiella? Vilka evangelier skall överhuvud sanktioneras av kyrkan och införlivas i NT – och vilka skall uteslutas? I Jesus frånvaro måste någon förvisso – för kristendomens överlevnad och institutionalisering – inta platsen som hans främsta ställföreträdare (Jakob, Petrus, Paulus, etc.?), som kyrkans högsta auktoritet, som den vars ord skall gälla där Jesus själv tystnat, och som i sin tur skall delegera vidare makten över ordet och ordens makt (grundläggningen av den apostoliska successionen). Kampen om vem som var Jesus älsklingslärjunge präglade de tidiga kristna församlingarna, och den tidiga kristna kyrkans historiska kamp för överlevnad – med sina inre splittringar och kyrkomöten som vittnar om dess spänningsfyllda förhållande till den romerska maktapparaten, de gnostiska lärorna och mångfalden av motstridiga evangelier – är förvisso i mångt och mycket en historia om politisk och religiös maktkamp. Se Elaine Pagels, *De gnostiska evangelierna* (1979), sv. övers. (Stockholm, 1981), för en koncis och insiktsfull studie av denna vida problematik. Se även *Apokryferna till Nya Testamentet*, som samlar in del av de evangelier, vittnesmål och andra texter som den tidiga kyrkan manövrerade ut från NT, t. ex. för att markera mot judiska och gnostiska inslag.

38 Joh 1:34.

39 Jfr Derridas diskussion kring vittnesmålets funktion i litteraturen och litteraturens relation till andra diskursiva praktiker och funktioner (sanningen, fiktionen, lögnen, meneden, etc.). Se Jacques Derrida, *Demeure* (Paris, 1998), 32 ff., 47 ff. En initierad diskussion kring vittnesmålets fenomenologi erbjuder vidare Paul Ricoeur i sin mäktiga *Minne, historia, glömska* (2000), sv. övers. (Göteborg, 2005), del II, kap I.

40 Empeirikos, ”Pyrrhonska”, 26. Min kursivering. Man kan givetvis ställa frågan redan på honungens nivå, dvs. varför skall ”det” betecknas som ”honung” överhuvud? Denna problematik avser jag att diskutera närmare i ett kapitel om vittnesmålen från olika s. k. ”Nya världar” – från *Mundus Novus* via himmelriket till liv på andra pla-

neter – där jag fokuserar just namngivandets och översättningens problematik som en del av vittnesmålets epistemiska (o)möjlighetsvillkor överhuvudtaget.

41 5 Mos 19:15.

42 Mark 14:59–64. I skildringen av denna scen skiljer sig Matteusevangeliet på ett avgörande sätt från Markusevangeliet, ty här svarar Jesus istället på översteprästens fråga

genom att lägga svaret i hans egen mun: ”*Du har själv sagt det*” (ibidem, 25:54). Detta ligger mer i linje med den formulering vi redan lärt känna från Johannesevangeliet, det vill säga: ”Om jag själv vittnar om mig är mitt vittnesbörd inte giltigt.”

43 http://www.stockholmstingsratt.se/templates/Page____2007.aspx.

Begrundande läsning

Ronny Ambjörnsson

När jag på 1980-talet skrev min bok *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930* (1988), såg jag den som en essä, en form av resonerande framställning där jag blandade traditionell källforskning med en bestämd argumentation – ”hypotes” och ”hypotetisk” var de ord jag använde. Jag ville ringa in vad jag kallade ett skötsamhetsprojekt, vilket tog sin början i en relativt avgränsad moralisk sfär som hade med nykterhet och dryckenskap att göra, men som efterhand växte ut till att omfatta ett vidare spektrum av livsideal, kultur och sätt att uppträda. Min tanke var inte att beskriva hur denna process tog sig uttryck i det dagliga livet i Holmsund, den plats som jag valt ut för min studie, utan hur processen avspeglade sig i protokoll från framför allt de två godtemplarlogerna Skärgårdsblomman och Skärgårdsklippan, från början av 1880-talet till början av 1930-talet. I denna process spelade vad jag med ett hemmagjort begrepp beskrev som *begrundande läsning* en viktig roll.

I en artikel i förra årgången av *Lychnos* invänder Per Sundgren mot denna beteckning, som han vill förbehålla i första hand folkbildningens studiecirklar, medan han för väckelserörelsen vill använda begreppet *be-kräftande läsning*. Det kan ligga något i det, jag vill inte direkt bestrida hans uppfattning, i synnerhet som det är just folkbildningens studiecirklar som min bok handlar om, och inte väckelserörelsen, som ägnas knappa tre sidor. Jag kommer visserligen in på den i samband med mitt resonemang om läsning. Men det var bildningssträvandena inom i första hand nykterhetsrörelsen, och i andra hand arbetarrörelsen, som fick mig att fundera över läsningen som historiskt fenomen.

Min undran var denna. Det verkade vara viktigare att föreningsmedlemmarna läste än vad de läste. Man kan förstå om medlemmarna i en nykterhetsförening förväntades läsa nykterhetslitteratur, och så var det också i rörelsens början. Artiklar i godtemplarrörelsens tidskrift *Reformatorn* lästes regelbundet högt. Men ett stycke in på 1900-talet blev det vanligt bland de mer aktiva medlemmarna att låna hem och läsa böcker ur det bibliotek, som bildades i anslutning till föreningens studiecirkel (som också stod öppen för allmänheten). Av dessa böcker handlade bara ett fåtal om nykterhet. Det förefaller alltså som att läsningen som *mental akt* hade en betydelse som vi i en läsande kultur tar för given, men som förtjänar att diskuteras av historiker och idéhistoriker.

Kommen så här långt sökte jag efter forskning om läsandet som historiskt fenomen. Jag fann inte så mycket. Jag hittade de två arbeten som

Sundgren också nämner, Rolf Engelsings *Der Bürger als Leser: Lese-geschichte in Deutschland 1500–1800* (1974) samt ett resonemang i Robert Darntons kända essäsamling *Stora kattmassakern och andra kulturhistoriska bilder från fransk upplysningstid* (1984, sv. övers. 1987). Enligt Engelsing utvecklades läsandet i två etapper, som delvis gick omlott: ett tidigt, intensivt läsande av några få böcker samt ett senare, mer extensivt läsande av flera böcker, tidningar och tidskrifter. Darntons tanke är att det med tillägnelsen av Rousseau utvecklades ett nytt läsande, som innebar att läsaren gjorde det lästa till föremål för ett slags inre resonemang. Det var särskilt ett citat ur en tysk läshandledning av Johann Adam Bergk från 1799, *Die Kunst Bücher zu Lesen*, som jag fastnade för. Darnton citerar ur denna: ”Vi måste ställa allt vi läser i relation till vårt jag, överväga allt från en personlig synpunkt och aldrig förlora den tanken ur sikte att läsningen gör oss friare och mer oberoende och att den bör hjälpa oss att få utlopp för vårt hjärta och vår tanke [...] Att läsa litet och meditera en hel del över vad vi läser eller tala utförligt om det oss emellan, är rätta sättet att smälta det.” (289)

Detta läsande påminde jag, en del om det läsande som anbefalldes i logen Skärgårdsblomman. Man talade där om att böcker skulle läsas med eftertanke. Läsning var ofta uppe till diskussion. En fråga som återkom var om romanläsning kan sägas vara till skada eller nytta. Till en början rådde det delade meningar. Men den inställning som flertalet efterhand intog var att man måste skilja mellan goda och dåliga romaner. Tanken tycks ha varit att goda romaner ger moraliska insikter som är svåra att nå på annat sätt. En annan tanke som kom till uttryck – till exempel i ett föredrag den 5 december 1917 av en av studiecirkelns medlemmar, sågverksarbetaren Ragnar Bäckström – var att skönlitteraturen kunde göra den läsande bättre skickad att ”döma i sina egna å landets angelägenheter”. Det vill säga ett slags medborgerlig tanke. Till detta bidrog naturligtvis också, utan att det direkt utsades, den diskussion om existentiella och politiska frågor som samtidigt förekom på cirkelmötena. Läsande och diskussion utgjorde, som jag ser det, delar av en helhet.

Det är naturligtvis, som Sundgren hävdar, en stor skillnad mellan 1700-talets Rousseauläsare och 1900-talets godtemplare. Men det finns också – om Darntons tes är riktig – likheter. Min utgångspunkt är inte, som Sundgren hävdar, ”den mycket känslösamma läsning av Rousseau” som förekom på 1700-talet – denna läsning är välkänd – utan det inslag i denna läsning som citatet ovan ger belägg för. Med begrundande läsning menar jag helt enkelt en läsning som i första hand ställer det lästa i relation till den egna personen. En sådan läsning kan förstås vara känslösam, men den innehåller också ett intellektuellt element; den tyska läshandlingen talar om *både* hjärta och tanke.

Och det är här väckelserörelsen kommer in. Sundgren menar att det rousseauanska läsandet dog ut i Madame Bovarys tidsålder. Det är ingen

orimlig uppfattning, om man med rousseauanskt läsande i första hand menar ett känslösamt läsande. Men det är heller inte orimligt att det jag kallar begründande läsning, alltså den form av läsning som ställer det lästa i relation till den läsande, mycket väl kan ha levt kvar, som en så att säga historisk vinst. När väckelserörelsen från slutet av 1700-talet växte fram, först i Norrland och senare i det övriga Sverige, var det en rörelse som inbegrep ett nytt läsande; det är bl. a. därför som väckelsens folk kallades läsare. Läsarna läste förvisso mycket, även om de till en början höll sig till ett fåtal skrifter. De läste också andra böcker än de av kyrkan påbjudna. Och de läste framför allt, det är min hypotes, på ett annat sätt än det som förekom inom statskyrkan och kontrollerades vid husförhör och genom kyrkotukt. Kyrkans läsning syftade visserligen också, som läsforskaren Egil Johansson i flera arbeten påpekat, till förståelse av det lästa. Men det yttersta målet var efterlevnad, och i läsningen ingick vanligen ett mekaniskt element. Det gällde att lära sig det lästa utantill.

Här är jag emellertid inne på ett för mig ganska okänt område, som inte behandlas annat än mycket översiktligt i min bok. Läsandet inom nykterhetsrörelsen går att följa, eftersom det skrevs utförliga diskussionsprotokoll. Men någon motsvarighet till dessa finns inte när det gäller de religiösa rörelserna i Holmsund. Här har jag bara antaganden att falla tillbaka på.

Och det finns heller inte så mycket forskning när det gäller läsning inom väckelserörelsen. Men ämnet har tangerats av några forskare, framför allt av Egil Johansson och historikern Daniel Lindmark. Viktiga arbeten är Johanssons "Den kyrkliga lästraditionen i Sverige – en konturteckning" i *Kunskapens träd: Artiklar i folkundervisningens historia* (2 vol., 1988) samt Lindmarks *Uppfostran, undervisning, upplysning: Linjer i svensk folkundervisning före folkskolan* (1997). En speciell roll i det tidiga 1800-talets svenska väckelse spelade de s. k. traktaterna, uppbyggliga småskrifter som spreds av olika traktatsällskap och som behandlats av språkvetaren Olle Josephson i "Honungsdroppen, negerslaven och en läsande svensk: 1800-talets religiösa traktater" i *Verklighetens texter: Sjutton fallstudier* (2001). Josephson ser i den läsning dessa möjliggjorde en "övergång mellan ett uppifrån anbefallt och ett självvalt läsande" (518), ett läsande som ofta motarbetades av prästerskapet. Han menar "att det var något lättare att pröva traktatexterna utifrån egna erfarenheter och perspektiv; texterna var inte heliga och deras innehåll befann sig betydligt närmare läsaren i tid och rum än Bibelns. Steget blir därefter inte så stort till att läsa sakprosa av annat slag, t. ex. politiska småskrifter eller veckopressens föregångare" (ibidem). Till denna uppfattning ansluter sig Stefan Gelfgren i sin nyligen ventilerade avhandling *Ett utvalt släkte: Väckelse och sekularisering – evangeliska fosterlandsstiftelsen 1856–1910*. Gelfgren framhåller också den vikt som i både väckelse- och nykterhetsrörelsen lades vid den personliga omvändelsen. Den omvända relaterade allt i tillvaron till ett speciellt ögonblick, då livet ändrade riktning.

Man kan förstås, som Sundgren, invända att denna omvändelse var påbjuden och att väckelserörelsen i själva verket hade ett ”mycket auktoritärt drag”. Så var det kanske, det har i alla fall många vittnat om. Men det är svårt att komma ifrån, att det är skillnad mellan den patriarkalism som med kyrkan var inbyggd i statsapparaten och den som kom att utvecklas inom väckelserörelsen. Väckelserörelsens folk hade tagit ett steg som kyrkans folk inte tagit. Väckelsens anhängare läste inte bara Bibel, psalmbok och postilla, de läste ett flertal texter som varken hade gudomlig eller pseudogudomlig sanktion, de förhöll sig till det lästa och sökte leva i enlighet med vad de kom fram till. Så såg i alla fall deras ideal ut, och ideal är inte oväsentliga när det gäller idéers historia. De kan ha ett liv även om de inte alltid förverkligas. En tanke har fötts, en möjlighet har öppnats. Det är inte orimligt att tänka sig att nykterhets- och arbetarrörelsens medlemmar tog intryck av de ideal som väckelserörelsen kanske inte alltid efterlevde, men ändå bekände sig till.

Men det verkar vara en uppfattning som Sundgren inte kan dela. ”Det mesta tyder”, skriver han, ”i själva verket på att läsningen av Bibel, katekes och uppbyggelseskrifter innehöll mycket litet av verklig prövning av ståndpunkter, av vad vi idag skulle kalla för reflexion.” Jag är inte säker på det. Men jag kan ge Sundgren rätt i att det här behövs mer forskning. Hur den nu skall se ut. Kanske Sundgren med tiden kan ta det på sig? Han har ju också en hypotes.

Avhandlingsrecensioner

Att sälja världen

Klas Grinell, *Att sälja världen: Omvärldsbilder i svensk utlandsturism*. Göteborg: Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 2004. 270 s. ISBN 91-7346-511-9.

Först kan man kanske tycka att det är en ganska behändig uppgift som Klas Grinell förelagt sig i sin doktorsavhandling i idé- och lärdomshistoria, *Att sälja världen: Omvärldsbilder i svensk utlandsturism*. Det material han fördjupar sig i – resebroschyrer och snarlika trycksaker, som vänder sig till hugade svenska sällskapsresenärer – är för det första vare sig särskilt utförligt eller sofistikerat. För det andra begränsar han sig till att undersöka det i detta som skildrar de människor som på det ena eller andra sättet kan förknippas med destinationsorterna och livet där. Dessa är, om man ställer dem i relation till materialets helhet, inte många, konstaterar Grinell.

Men ett närmare umgänge med avhandlingen visar snart att detta intryck är djupt bedrägligt. Det ersätts då av en känsla av aktning för ambitionsnivån i Grinells projekt. Det beror på flera saker. Materialets omfång är till exempel en. Grinell har gått igenom obetydligt mindre än allt från perioden 1930 till 1990 som arkiverats på Kungliga biblioteket under rubriker som ”Prospekt och program för utrikes resor”. Vördnadsbjudande är också den breda och välsmälta teoretiska inläsningen, som bland annat förenar den samtida textvärld som brukar benämnas postkolonial med – det som jag, som inte är idéhistoriker, förmodar vara – idéhistoriens kanon.

Något liknande gäller själva ansatsen. Ambitionen är nämligen inte endast att identifiera och diskutera ”föreställningar om andra länders invånare” i materialet. Dessa förväntas, av högst rimliga skäl, vittna om vad som uppfattas som ”svenskt och normalt”. Detta ska i sin tur säga väsentligheter om ”de referensramar som präglat det svenska nittonhundratalet”, ”Sveriges plats i det moderna/ koloniala världssystemet” och ”modernitetens roll i svenskhetens identifikationsmönster”. Det är alltså inga småsaker Grinell är

på jakt efter, och detta avancerade perspektiv medför att materialet – de glada rader som ska locka resenärer till vissa platser – framträder som mycket mera komplicerat än vad den första anblicken ger intryck av.

När man så fått ambitionsnivån klar för sig och därvidlag fyllts med aktning, inträder nästa reaktion. Man blir, av två skäl, förvånad. Det är för det första inte helt lätt att förstå hur dessa grundliga, mångfacetterade och vidsträckta målsättningar har kunnat ta plats i den språkliga form som Grinell med säker hand skapat. Språket, som uppfyller alla krav på pregnans och klarhet, är chosofritt, avspänt, ofta roligt (både i meningen medryckande och insiktsbringande humoristiskt) och njutbart utan att detta någon gång gör åverkan på ämnets komplexitet och allvar.

Det andra som förvånar är den elegans med vilken ambitionerna placerats ut i ett kompositionellt bygge präglat av välavvägd symmetri och överskådlighet. Avhandlingen består av fyra delar som pedagogiskt håller isär projektets analytiska innehåll, utan att därför atomisera det. ”Horisonter” innehåller det mesta av det som brukar finnas i den traditionella avhandlingsinledningen, såsom syfte och frågeställningar, några viktigare begrepp och angreppssätt, en presentation av materialet, vissa teoretiska utgångspunkter. Dess form är dock ledigare, och det gör det möjligt för Grinell att i ganska vida resonerande rörelser påbörja den diskussion som löper genom hela avhandlingen. I ”Strukturer” presenteras några trög- men inte oföränderliga, grundläggande teman som är närvarande under hela den period som undersöks. De är tre till antalet: *Tusen och en natts* orientalistiska värld, föreställningar om det sydländska – företrädesvis det mediterrana – och åstundan efter det pittoreska och autentiska, alla omsorgsfullt värdade i resebroschyrernas sövande repetitiva och andefattiga prosa. I ”Konjunkturen” diskuteras några tematiska fält där den värld som omger resebroschyrerna förändras, och där man därför skulle kunna förvänta sig detsamma av de senare. Fyra sådana fält analyseras: antisemitism och fascism, avkoloni-

seringen, användandet av kategorin ras som förklaringsmodell, politiskt förtryck, till exempel Spanien under och efter Franco. De är kronologiskt utlagda i framställningen, och parallellt diskuteras själva resebranschens utveckling, från 1930-talets borgerliga bildningsresor över efterkrigstidens mera klassöverbyggande bussresor och charterresandets explosionsartade genombrott på 1960-talet till vår tids högradigt kommersialiserade och estetiserande marknadsföring av ”sol, sand och sex” (nästan helt utan störande inslag av museibesök och annat bildande). Sentida resformer, med betoning på äventyr och upplysta möten med det enkla och genuina fjärran från badsträndernas massturism, berörs också. I ”Konklusioner”, slutligen, dras vissa trådar ihop, men inte så hårt att diskussionens dynamik tar skada. Framför allt kännetecknas delen av en intensifierad diskussion av avhandlingens två analytiska huvudspår: frågan om vad stereotyper är och vilka funktioner de har, samt det förnekande av samtidighet som präglar synen på det som inte är vi och vårt, såväl i resebroschyerna som den moderna och koloniala världsbilden i sin helhet.

Så effektivt kan avhandlingen sammanfattas, och det beror alltså på dess föredömligt överblickbara form. Men i denna utspelar sig någonting betydligt större. Grinells diskussion har både bredd och djup, den är infallsrik, intellektuellt rörlig, synnerligen boksynt och sunt och osentimentalt kritisk. Det är förstås omöjligt att göra rättvisa åt allt detta i en anmälan. Därför ämnar jag nu koncentrera mig på att försöka diskutera vissa utvalda stråk i avhandlingen. Det sker på bekostnad av annat som skulle kunna sägas och under avgivandet av några kritiska anmärkningar. Det senare borde vara tillåtet, när nu avhandlingens stora förtjänster så eftertryckligt framhållits.

Det teoretiska system som möjliggör Grinells rika diskussion bygger på en rad författare, som han förhåller sig till på ett sätt som förenar självständighet med noggrannhet och respekt. Sociologen John Urry ger perspektiv på fenomenet turism, antropologen Johannes Fabian spelar den ledande teoretiska rollen när analysen rör förnekandet av den Andres samtidighet, Edward Said är – förstås – huvudreferensen när frågor om orientalism är aktuella. Och så vidare.

I detta teoretiska nät finns en tråd som nog får sägas höra till avhandlingens viktigaste.

Det är fråga om den serie ställningstaganden, som gör det möjligt för Grinell att läsa resebroschyernas texter som speglingar av en modern eller kolonial syn på världen och av en svensk, modern självförståelse. Användbar är då den argentinsk-amerikanske litteraturvetaren Walter Mignolos uppfattning att modernitet inte kan ses som något från kolonialitet fristående och vice versa. Den är användbar bland annat därför att den implicerar att utsagor om den koloniserade världen, eller den före detta dito – som resebroschyernas – kan relateras till frågor om modernitet, till exempel i dess speciella svenska uppenbarelseform. Användbart är också begreppet ”referensramar”, alternativt ”referensstruktur”. Det härrör från Said, som i sin tur utvecklat det från Raymond Williams ”känslöstrukturer”, och definieras huvudsakligen genom negativa kontrasteringar; referensramarna är inte endast, som mentalitet, något i människors medvetanden inneboende, utan finns också i texter och institutioner. De är å andra sidan något mindre välartikulerat och mera vittfamnande än (manifest) ideologi, och de är inte lika homogeniserande och determinerande som – vissa inflytelserika förståelser av – begreppet diskurs.

Referensramarnas teoretiska uppgift i avhandlingen är att utgöra en förmedlande länk mellan enskilda omvärldsbilder, främst de som resebroschyerna presenterar, och den modernistiska och kolonialistiska ideologi som i sin tur avspeglar ett modernt och kolonialt världssystem, i ungefärlig Wallersteinsk mening. Och slutligen kommer en beskrivning av det som skulle kunna ses som det typiska för den svenska moderniteten till gagn. En sådan formulerar också Grinell. Den är mycket komprimerad, och dess mittpunkt, det mest svenska i den svenska moderniteten, kan sägas vara tron på rationalitetens förmåga att skapa social harmoni.

Av dessa bräder skapas ett rum som tillåter att analytiska förbindelser upprättas mellan resebroschyernas omvärldsbilder, modern och kolonial ideologi samt svensk, modern självförståelse på ett sätt som är fientligt varken mot precision eller nyfiken rörlighet. Det är väldigt bra. Likafullt går det att rikta kritiska kommentarer mot alla de tre teoretiska stegen. De är inte av den kalibern att de får rummet att rasa samman. Men de är heller inte så småaktigt bjäbbiga att de mår bäst av att förbigås med tystnad.

Att modernitet och kolonialitet symbiotiskt hör ihop talar både Grinell och Mignolo om på flera ställen i avhandlingen. Läsaren har väl inga större svårigheter att acceptera tanken, för den förefaller plausibel utifrån den ordinära allmänbildningens horisont. Däremot är uppgifterna ytterst magra om denna sammansmältningens historiska bakgrund. På vilket sätt tvinnades de två samman, och hur hårt? Är det möjligt, enligt Mignolo och Grinell, att alls tänka sig modernitet utan kolonialism och tvärtom? På de frågorna presenteras inga utförliga svar, om ens några. Det försätter den vetgirige läsaren i ett tillstånd av snopen övergivenhet. Det är inte helt lyckat, eftersom det kan rucka förtroendet för tanken om resebroschyernas omvärldsbilder som speglingar av något som är både kolonialt och modernt.

Definitionen av referensramarna blir aldrig så precis som man möjligen skulle kunna önska sig. Man får veta en hel del om vad de inte är, det är sant, men hade det inte varit möjligt att gå ytterligare några steg längre? Jag är osäker på vad jag egentligen tycker om detta. Momentet av vaghet gör det svårt att se hur den idémässiga trafiken mellan resebroschyrer och kolonial och modern ideologi mera i detalj ser ut. Därmed lämnas en del frågor obesvarade, som kanske bekymrar en etnolog – som jag – mer än en idéhistoriker. Kanske främst denna: hur stora är möjligheterna för konsumenten av resebroschyrer att upptäcka, förhålla sig till och kritisera den ideologi som de senare vilar på? Å andra sidan kan det vara så att det är just denna vaghet, denna försiktiga hållning till ur alla vinklar exakta definitioner, som gör det möjligt för Grinell att föra det öppna och intellektuellt ödmjuka resonemang som jag sätter så stort värde på.

Skildringen av den svenska modernitetens karakteristika är som sagt starkt komprimerad. Det innebär att en hel del nyanseringar gått förlorade och att det mesta som sägs pekar i samma riktning. Det som vinnas på detta sätt är tydlighet, och tydliga utgångspunkter behöver väl alla som vill bedriva forskning; också de som har för avsikt att föra komplexa och mångbottnade resonemang. Om just det finns inget att säga. Problemet är att skildringen av den svenska moderniteten är så snabb och ensartad att den börjar uppfylla en del av kriterierna för en stereotyp. Det är överraskande att en så-

dan produktionsprocess äger rum i en undersökning, vars främsta kännetecken är just de nyanserade, komplexa och dubbelriktat kritiska tankegångarna. Till yttermera visso utvecklas ju dessa inte minst för att desamerera stereotyper och därmed göra dem obrukbara.

Som nämnts är också de texter som av hävd utgjort idéhistorikers studiefält närvarande i avhandlingen. En särskilt framträdande plats intar Hegels historiefilosofi och Montesquieus klimatlära. Som jag uppfattar det är deras uppgift främst att avlocka materialet betydelse. Detta visar sig vara en mycket framkomlig väg. Hegels tanke om en mellan världsdelarna ambulering världssande, vars avskedsgåva är historisk stagnation, fäster uppmärksamheten på ett liknande drag i materialet – de stereotypa bilderna av exotiska resmål, där ”tiden står still” – och möjliggör kvalificerade problematiseringar av dessa. På ett liknande sätt öppnar Montesquieus klimatlära vägen för en obarmhärtigt kritisk diskussion av resebroschyernas löften om en både charmig och beklagansvärd sydländsk mentalitet vid mediterrana resmål. Det som samtidigt uppdragas är ett slags parallellitet mellan de stora tänkarna och resebroschyerna. Trots de uppenbara olikheterna tycks de alla hämta näring från liknande tankefigurer. Grinell blir aldrig explicit om huruvida han tänker på detta som just en parallellitet, eller om han föreställer sig någon form av empiriskt samband, alltså att Hegel och Montesquieu på något, mer eller mindre avlägset och vindlande, sätt påverkat resebroschyernas formuleringar. Det tycks emellertid som att han lutar åt det senare. Om det förhåller sig så, måste man säga att tanken är underteoretiserad. Avhandlingen innehåller inga hypoteser om hur idéhistoriens bjässar och de triviala, vardagsnära turistindustriella texterna etablerat kontakt med varandra.

Om ett av avhandlingens delsyften är att visa hur stereotypa, fördomsfulla, kulturellt självgodas och svenskt självbespeglade – och därtill platta och andligt torftiga – resebroschyerna är, så uppfylls det i mina ögon mer än väl. Vid början av min läsning skrattade jag roat åt citaten från broschyrerna, vid slutet fann jag dem rent motbjudande. Den mycket oroande tanke som den reaktionen ger upphov till, rör den roll som broschyrerna spelar i den sociala och kulturella praktik som de är tänkta att fungera i. Svarar

broschyernas formuleringar mot liknande perspektiv bland dem som tar del av dem? Vidsynt och moget avstår Grinell från att besvara frågan. Hans undersökning utspelar sig i texternas värld och bemyndigar honom inte att uttala sig i receptionsfrågor. Något enkelt ett till ett-förhållande tänker han sig dock inte. Han är vidöppen för möjligheten att texterna konsumeras på en mångfald olika sätt genom skilda läsarter. Det är ett i raden av uttryck för den antidogmatiska, humanistiska hållning som genomsyrar avhandlingen.

Den avgränsningen är således väggörande. Hur det förhåller sig med en annan är jag inte fullt lika säker på. Avhandlingen behandlar, som inledningsvis nämndes, endast de styckena i resebroschyerna där människor med koppling till resmålen förekommer. Det gör de inte särskilt ofta – det är för övrigt en av Grinells poänger: människor i besökta länder förmodas uppenbarligen inte intressera turisten nämnvärt – men när så sker är deras uppgift att representera det pittoreskt eller exotiskt avvikande och ett avlägset, stillastående förflutet som vi, de nordliga resenärerna, för länge sedan skyndat ifrån. Vid fotografisk avbildning förtydligas detta genom att resmålens invånare fångats när de har sina folkdräkter på sig. Indicierna som stöder tanken om samtidighetsförnekande blir därför överväldigande.

Men jag undrar vilken bild som hade framträtt om det hade stått i mänsklig makt att analysera *hela* det material som Grinell, av fullt begripliga skäl, gjort sina avgränsningar i. De flesta beskrivningar av natur och mat hade nog förstärkt intrycket av samtidighetsförnekande, kan man mistänka. Men det som sägs om turistens mest omedelbara omgivning? Alltså hotellen, restaurangerna, poolerna, muntrationerna och underhållningen? Den världen hör inte det förlorade

förmoderna till, utan är tvärtom högst samtida. Deltvis är den också mer modern än det turisten reser bort ifrån. Är inte de stora internationella turistanläggningarna en av de miljöer där människor träffar på det allra senaste på områden som mode, populärkultur, dans, gastronomi? Är det inte där människor får öva sig i de senaste formerna för kosmopolitiskt umgänge? Jo, så är det nog. Förmodligen hade en sådan analys inte förändrat tanken om det stereotypa samtidighetsförnekandet av den värld som börjar just där turistanläggningarna tar slut. Men bilden hade blivit mer komplicerad.

Jag har fått lära mig att det hör till avhandlingsrecensentens skyldigheter att förhålla sig kritiskt till sitt objekt. Det är en plikt som det är både enkelt och svårt att uppfylla. Enkelt därför att det går att förhålla sig kritiskt till allting. Svårt främst av subjektiva skäl. Det är inte roligt att träda in i rollen som petig och ogin felfinnare, framför allt inte när man ställs inför något så helgjutet bra som Klas Grinells avhandling. Det känns futtigt och ger väl förmodligen också ett sådant intryck. För att försöka motverka det vill jag avslutningsvis åter fästa uppmärksamheten på de sidor av denna recension som är de viktigaste: de som vittnar om avhandlingens företrädere. Inga kritiska anmärkningar ska tillåtas skymma faktumet att *Att sälja världen* är en synnerligen välgjord, ambitiös, vidsynt, mogen och i högsta grad tankeväckande avhandling. Därtill – och det är förstås något som gör mig entusiastisk, och kanske litet, litet avundsjuk – är den ett strålände exempel på det som etnologer gör sitt allra bästa för att försöka åstadkomma. Avhandlingen utgör ett förfinat prov på förmågan att ur verklighetens mest triviala uttrycksformer mana fram de viktiga, vittförgrenade och brännande frågorna och problemen.

Magnus Berg

Liksom ett par nya ögon

Jan Eric Olsén, *Liksom ett par nya ögon: Frithiof Holmgren och synsinnets problematik*. Malmö: Lubbert das, 2004. 257 s. ISBN 91-974773-1-1.

För sentida betraktare har 1800-talets vetenskapsmän flera gemensamma drag. Vid sidan av att företråda en alltmer specialiserad forsk-

ning var de ofta institutionsbyggare, entreprenörer och uppfinnare. En av de personer som passar in på denna karaktäristik är fyziologen Frithiof Holmgren. Just för att han i vissa avseenden var en typisk vetenskapsman under andra hälften av 1800-talet, är han en av de personer som jag helst skulle vilja läsa en vetenskaplig eller intellektuell biografi

över. Jag föreställer mig att en sådan biografi – om den också lämnar stort utrymme åt hans hustru Ann Margret Holmgren – skulle kunna fånga in otroligt mycket också av 1800-talets samhälle med dess sociala oro, såväl klass- och könskonflikter som optimismen, karriärplaneringen och den obändiga viljan hos enskilda individer, som verkade inom de allt viktigare universiteterna och vårdinrättningarna.

Ett visst steg på vägen mot en sådan biografi får man i Jan Eric Olséns avhandling, även om det måste betonas att avhandlingen inte är skriven i syfte att vara en biografi. Det är en välskriven och högst läsvärd avhandling med ett behagligt omfång; den är stilmässigt koncentrerad och varje kapitel är rimligt disponerat. Avhandlingens fokus ligger lika mycket på forskningen kring synsinnen i 1800-talets fysiologi, och på de vetenskapliga instrumentens betydelse för sättet att varsebli och studera fenomen, som på Holmgren. Avhandlingens tidsramar bestäms dock av Holmgrens verksamhet från 1860-till 1890-talet, och det är därför rimligt att se hans biografi som den princip som ger struktur åt undersökningen. Vi får följa Holmgren från studieåren och institutionaliseringen av den experimentella fysiologin i Sverige till de sista årens forskning kring färgseendet. Den gren av fysiologin som Holmgren var en del av hade formulerats under i första hand 1840-talet av ett antal unga tysktalande forskare med, ibland, politiskt radikal framtoning. 1840-talet var ett årtiondena av politisk och intellektuell oro i stora delar av Europa, och de tvekade inte att knyta sin nya fysiologi till krav på samhällsreformer, särskilt när det gällde sociala missförhållanden.

Utgångspunkten för den nya fysiologi som de ville institutionalisera var dels experiment och djurförsök, dels att förklara kroppsliga fenomen med hjälp av kemiska och fysikaliska begrepp, inte genom att postulera existensen av livskraft eller att naturen hade ett ändamål som organismen strävade mot. De representerade, kan man nog säga, krönet på den tradition som under ett par århundraden hade liknat organismer vid tekniska apparater. Olsén ger en god överblick över denna del av den internationella fysiologin i de tysktalande områdena, som var den del av Europa som var mest central för Holmgrens verksamhet.

De två inledande kapitlen fungerar som bakgrund eller fond; i kapitel ett diskuteras

instrumentens roll inom medicinen. Tonvikten ligger på den internationella diskussionen och på hur redskapen stod i relation till vetenskapliga ideal som betonade precision och tillförlitlighet samt arbetet med standardisering – men även på hur de tidigare försöken att bygga tekniska system, som järnväg och telegraf, kom att införlivas med föreställningar om kroppen i en sorts modern mikro- och makrokosmosanalogi. Kapitel två är en minibiografi över Holmgrens tidigare forskning, studieresor, skapande av ett laboratorium för experimentella undersökningar och försök att införa offentligheten legitimera fysiologin. Kapitlet innehåller också en längre analys av en tidigare okänd debatt mellan Holmgren och A. L. Nordvall, som var en av de mest uttalade motståndarna till djurförsök. I avhandlingens senare del ges en noggrann genomgång av olika aspekter av Holmgrens analyser av ögats näthinna, seendets evolution och färgblindheten m. m. i relation till hur de problemen hade analyserats av forskare på kontinenten. I dessa kapitel framgår också – även om det inte har varit Olséns ambition att analysera det närmare – att Holmgrens forskning var en del av det internationella vetenskapssamfundets då aktuella frågor, och att han tog ställning i de kontroverser som fanns inom detta specialiserade forskningsområde.

Även om avhandlingen innehåller en stillsam kritik av den amerikanske konstvetaren Jonathan Crarys analys av 1800-talets visuella kultur, så är det huvudsakliga målet för Olséns undersökning att i anslutning till Lorraine Dastons och Peter Galisons analyser av 1800-talets vetenskapsideal – särskilt objektivitetsidealet – studera hur den sinnesfysiologiska forskningen kring seendet präglades av ideal som betonade precision och exakthet. Avgörande för drömmen om fysiologin som en exakt vetenskap var konstruktionen av instrument. Med instrumentens hjälp skulle man slippa förlita sig på läkarens egna sinnen och erfarenheter, på forskarens omdömen och subjektiva intryck, som gjorde bedömningen av fallen och iakttagelserna mer eller mindre osäkra. Vetenskapsmannen skulle helst vara ett medium som tog naturens diktamen utan att själv påverka resultatet genom sina känslor, estetiska preferenser eller moraliska omdömen. Valet av sinnesfysiologin är i detta sammanhang särskilt intressant; där ställdes frågan om den ”mekaniska objektiviteten”,

som Galison och Daston kallar den, på sin spets, eftersom vetenskapsmannen som studerade synsinnet och ögat var tvungen att förlita sig på sina egna sinnen och sin egen omdömesförmåga vid avläsningen av instrumenten och de egna själviakttagelserna.

I de på många sätt grundliga och djuplodande kapitel som handlar om Holmgrens studier av färgblindheten, analyserar Olsén hur idealen om en subjektiv kunskap, fri från varje beroende av objektiva intryck, drabbades av ständiga motgångar. Holmgren tycks mot slutet av sin verksamhet ha kommit fram till att han måste lita på sin egen erfarenhet och sin egen varseblivning för att kunna säga något om sitt färgseende. Därmed tvingades han också till viss del revidera sina egna vetenskapsideal. Det kan nog sägas att Olsén analyserar hur idén om ett specifikt vetenskapsideal – präglad av en närmast rörande tilltro till att instrumenten kan återge verkligheten neutralt – aldrig förverkligades inom vetenskapen vid denna tidpunkt, utan snarare började omförhandlas, som det numera ofta heter, omkring tiden för Holmgrens död.

Under disputationen ville Olsén betona att min beskrivning av hans avhandling gärna kunde kompletteras med den vikt han lägger vid instrumentens plats i undersökningen. Enligt Olsén handlade avhandlingen också om hur de värden som tillskrevs instrumenten blev en sammanflätad del av varseblivningen. Han ville också betona att analysen av färgblindheten var en viktig del av helheten. I de avsnitten hade han avsett att analysera hur ett vetenskapligt objekt blev till – en onekligen mycket viktig och intressant aspekt av en vetenskapshistorisk undersökning. Samtidigt pekar dessa kompletteringar ut det som är min huvudinvändning mot Olséns avhandling: det är svårt att riktigt veta var avhandlingens centrum befinner sig. Är det Holmgrens verksamhet? Är det synsinnet och objektiviteten? Är det instrumentens roll för varseblivningen?

Frånvaron av ett riktigt tydligt fokus märks också i inledningens försiktiga formuleringar. Olsén skriver att han vill undersöka ett ”ledmotiv” i Holmgrens verksamhet, ”hans strävan efter att förstå hur vår subjektiva uppfattning av färger är beskaffad” (12), samtidigt som avhandlingen handlar om mycket mer än det. Han skriver även att frågan om den objektive observatören och instrumentens roll för läkare och medicinska forskare

under 1800-talet är viktiga ”teman” (14). Några egentliga frågor som kan driva undersökningen framåt formuleras inte. Nu behöver detta i och för sig inte vara ett problem. Det är fullt möjligt att välja att göra en tematiskt inriktad undersökning. Samtidigt innebär det att man som forskare ställer sig själv inför ett ganska knepigt metodiskt problem: Hur gör man för att få temata att framträda på ett sådant sätt att man får en läsare att kunna följa dem från en punkt till en annan? Vilka krav ställer det på forskaren att följa ett tema? Måste inte valet att göra en tematisk undersökning innebära att forskaren medvetet försöker leda läsaren fram till fördjupade insikter om temat och dess variationer under den tid man har undersökt? Det måste i sin tur innebära att man medvetet inventerar och analyserar de aspekter av temat som är relevanta för den undersökning man genomför.

Det var med dessa metodologiska reflektioner som jag läste Olséns analyser av de två temata han särskilt lyfter fram. I båda fallen hade temat kunnat fördjupas genom ett mer medvetet arbete med att reflektera över dess olika tänkbara variationer och utvecklingar. En mer utförlig analys av de olika typerna av objektivitet som är aktuella kan efterlysas – det finns några uppgifter om sådant i bokens inledning – liksom av det som i avhandlingen fungerar som objektivitetens motsats, nämligen ”subjektiviteten”. Det framgår aldrig ordentligt vad denna hotfulla subjektivitet egentligen bestod i. Var det känslor, kategorier och åskådningsformer, eller var det i första hand ett begrepp som signalerade en för fysiologerna misskrediterad eller tvivelaktig metod som introspektion? Likaså saknar jag en mer utförd analys av hur forskarna disciplinerades till objektivitet, vilket jag tycker hade kunnat vara på sin plats vid analysen av objektivitetsproblemet.

Daston och Galison trycker på att den mekaniska objektiviteten visserligen var knuten till frågor om sanning, men att den i första hand var ”a morality of self-restraint” (Se Lorraine Daston & Peter Galison, ”The image of objectivity”, *Representations* 40 [1992], 117, 121). I kombination med deras tal om objektivitet som en del av en borgerligt präglad arbetsetik, hade det här funnits en möjlighet att utveckla temat med hjälp av det material som nu används. Så hade temat sannolikt vunnit en hel del på att också belysas ur ett genusperspektiv eftersom de ideal som

skildras i sitt 1800-talssammanhang framstår som mycket manliga. Alla ovannämnda fördjupningar finns i Olséns text, men utspridda och mindre systematiskt använda för att utveckla temat än vad som hade varit möjligt att göra. Samtidigt måste det betonas att avhandlingen i detta avseende ändå ger en analys av objektivitetsproblemet som är av stort intresse. Försöket att etablera en objektiv observation, där instrumenten spelar en avgörande roll, ifrågasattes av inomvetenskapliga skäl framåt sekelskiftet 1900, och Olsén visar hur Holmgrens studier speglar denna problematiseringsprocess.

Temat med instrumentens roll för fysiologin och medicinen utvecklas enligt min mening mer planlöst än objektivitetstemat. Förvisso finns det en berättelse om teknikoptimismen och vetenskapen som samhällsomvandlande faktorer under 1800-talet, men det finns enligt min läsning mindre av tydlig riktning beträffande vart analysen skall riktas än ifråga om objektivitetsproblemet. Så skriver Olsén att han bland annat vill undersöka instrumentens roll ”för formerandet av en vetenskaplig identitet” (15). Det framgår inte någonstans hur redskapen bidrog till denna formering, även om materialet som presenteras i flera fall inbjuder till det. Så tycks det mig att det hade varit möjligt att t. ex. undersöka hur instrumenten som framställdes i bild bidrog till formandet av en identitet, närmast i Thomas Kuhns mening, som exempel som studenter upprepar i form av kroppställning och härmning. Sannolikt hade detta tema också kunnat fördjupas om en genusaspekt lagts på identitetsbildningen. Teknik, ingenjörskonst och uppfinnarideal ingick här i en komplicerad analogi med 1800-talets samhälle. Varje forskare tycktes vilja göra sig vetenskapligt oberoende av andra forskare i en sorts analogi med strävan efter ekonomiskt oberoende, som enligt manlighetsforskningen var det mest manliga attributet av alla vid denna tid. Med dessa kritiska synpunkter vill jag på intet vis göra gällande att de skulle saknas i Olséns avhandling. Allt jag nu nämnt – med undantag av genusaspekten – finner man i hans analyser av materialet. Men för att de valda temata skulle ha utvecklats på ett mer fullödigt sätt än vad som nu sker, hade författaren behövt utveckla aspekter av det slag som exemplifierats ovan.

Detta är en avhandling som i flera avseenden är spännande. Den går igenom stora mängder

material, både svenskt och internationellt. Analyserna och referaten av detta material är utan anmärkningar och väl genomförda. Som läsare får man i varje kapitel lära sig något nytt. Det är i ljuset av den rikedom av material och idéer som avhandlingen innehåller som det är förstäligt att författaren i inledningen, genom en serie negationer, markerar allt han inte vill ta upp. Han vill inte diskutera privatpersonen och samhällsdebattören Holmgren, han vill inte diskutera fysiologins roll i kulturdebatten eller vetenskapsmännens politiska ideal. Han vill inte heller ge sig in i den intrikata relationen mellan sinnesfysiologin och den nykantianska filosofin under den aktuella tidsperioden, och han drar sig också för att använda vetenskapssociologiska perspektiv. Det är fullt förstäligt att Olsén velat göra sådana inskränkningar. De handlar trots allt om försök att reducera kontexterna från det totala till något mindre och mer hanterligt.

Samtidigt kan man notera att Olsén misslyckas med att hålla dessa aspekter utanför sin undersökning. Fysiologins relation till kulturdebatten återkommer i avsnitten om vivisektionsdebatten, i diskussionen om olika idéer om fostran av människans sinnen samt vad gäller degenerations- och civilisationsfrågor; t. o. m. J.-K. Huysmans och August Strindberg passerar förbi. Särskilt påtaglig blir det förträngdas återkomst ifråga om det sociologiska perspektivet. Holmgren analyseras förvisso inte som skolbildare och ledare för ett forskningsprogram – vilket sannolikt hade kunnat göras – men samtidigt är ett av de stora resultaten i avhandlingen att Holmgren själv var en del av en internationell skolbildning. Lite beklagligt tycker jag nog att det är att Olsén i de viktiga och intressanta slutkapitlen inte mer aktivt diskuterar R. Steven Turners *In the eye's mind* (1993), som behandlar konflikten mellan Helmholtz, som Holmgren stod nära, och Ewald Hering, vilka var ledargestalterna i en utdragen vetenskaplig kontrovers som varade en bra bit in på 1900-talet.

De avslutande kapitlen kretsar kring denna polemik och de problem som den gav upphov till, även om Olsén spränger det sociologiska perspektivet genom att vidga undersökningen mot en kulturhistorisk ansats, särskilt i kapitlet om färgseendets evolution. Det är inte så mycket en kritik som ett beklagande, att Olsén missat en möjlighet att direkt knyta sin

analys till ett livaktigt diskussionsområde, nämligen frågan om kontroverserna och konflikternas funktion i vetenskapernas kunskapsutveckling. Desto mer beklagligt tycker jag det är, eftersom Turner också diskuterar hur de vetenskapliga instrumenten blev en del av denna konflikt, ett tema som Olsén förtjänstfullt analyserar i kontroversen mellan helmholtzianerna Holmgren och ewaldianerna Hermann Cohn och Jakob Stilling.

Detta är dock en avhandling som är värd att ta del av. Den bygger på ett omfattande svenskt och internationellt empiriskt material, som genomgående är behandlat med omsorg och respekt. Det finns ingenting som jag har funnit vara egendomligt eller missvi-

sande i tolkningen och redogörelserna för olika experiment eller teorier. Avhandlingen är också pålitlig, med mycket få brister i exempelvis citat och annan formell apparat. Den är det närmaste vi kommer en intellektuell biografi över Holmgren, och även om Olsén inte velat skriva en sådan biografi, så ger boken oss samtidigt glimtar av ett samhälle där stora tekniska system håller på att byggas upp, där drömmen om det materiella välståndet står i konflikt med drömmen om människans moraliska förbättring och där människor fortfarande halshuggs – ibland även offentligt.

Torbjörn Gustafsson Chorell

Simmels former

David Stockelberg, *Simmels former*. Göteborg: Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 2005. 396 s. ISBN 91-628-6518-8.

David Stockelbergs avhandling i idéhistoria bär den lakoniska titeln *Simmels former*. Genom att studera vilken innebörd och funktion begreppet form har i Georg Simmels tänkande, hoppas författaren också kunna fånga något väsentligt i själva grundvalen för detta tänkande. Avhandlingen består av tre delar, och varje del fokuserar på en bok av Simmel. Det handlar i tur och ordning om *Die Probleme der Geschichtsphilosophie: Eine erkenntnistheoretische Studie* (nya upplagor 1905 och 1907, härafter *Probleme*), *Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung* (1908) samt *Lebensanschauung: Vier metaphysische Kapitel* (1918). I de tre delarna undersöks respektive Simmels kunskaps- och historieteori, hans sociologi och hans livs- och kulturfilosofi. Det kan noteras att följden är kronologisk, även om någon förändring över tid i Simmels tänkande inte studeras i avhandlingen.

Kapitel 1, "Det kunskapande subjektets former", öppnar med en 25 sidor lång analys av Kants *Kritik der reinen Vernunft* (1781 och 1787). I fokus står begreppsapparaten i de två första delarna: den transcendentala estetiken och den transcendentala analytiken. Särskilt termen "form" (svenska i texten), men också andra för Kants tänkande centrala termer – som "materia", "innehåll", "be-

grepp", "enhet" och "mångfald" – lyfts fram. Den relativt utförliga Kantanalysen motiveras med att den skall belysa idéer, begrepp och termer som senare dyker upp i Simmels *Probleme*. Med sig från analysen tar Stockelberg bl. a. föreställningen om att form bringar ordning i materia och ger enhet åt mångfalden. Därpå behandlas Simmels användning av Kants terminologi för att analysera kunskapen om historien i *Probleme*. Simmel beskrev sitt projekt i detta verk som ett "övervinnande av den historiska realismen" – den historiska kunskapen sägs implicera ett aktivt formande subjekt enligt kantiansk modell. De historiska bilderna, enheterna, formas alltid utifrån vissa perspektiv, intressen och behov. På ett sätt som påminner om senare vetenskapsteorier under 1900-talet, gör Simmel gällande att olika autonoma och inkommensurabla kunskapsformer styr kunskapsobjektens teoretiska konstruktion. Ibland talar han i detta sammanhang om språk.

En slutsats som författaren drar är att den terminologiska strukturen – relationen mellan enhet och mångfald osv. – från Kants *Kritik* består vid övergången till *Probleme*. Samtidigt finns en glidning i Simmels bruk av formbegreppet i jämförelse med Kants; han beskriver också det som har frambringats av form – vad som annars kallas innehåll – som en form. Simmel ger därigenom form en empirisk innebörd som saknas hos Kant. Exempelvis kan historia både beteckna en form och ett format innehåll. Sammanfattningsvis historiserar, relativiserar och konkretiserar Sim-

mel Kants aprioriska former; han skapar därmed en egen "position", en annan frekvent term i avhandlingen.

Resten av kapitlet handlar om epistemologiska och filosofiska problem som behandlas av Simmel i samband med historieskrivningen. I ett bakgrundsavsnitt genomgås en mängd tänkare som var centrala i den samtida diskussionen om den historiska kunskapen: Ranke, Marx, Comte, Spencer, Durkheim, Dilthey, Windelband och Rickert. Därpå följer en analys av Simmels syn på historisk förståelse, på epistemologiska förutsättningar och historiska lagar samt på historiefilosofi. Enhetsbegreppet, som är fundamentalt i kunskapsprocessen enligt Kant, uppfattas också av Simmel som en apriorisk förutsättning för den historiska vetenskapen. På grund av dess enhetsstiftande funktion är Simmel heller inte helt avvisande till historiefilosofin. Den historiska materialismen tillbakavisas dock såsom å ena sidan naiv realism (avspieglingsteorin) och å andra sidan förtäckt metafysik (ekonomin som historiens väsen).

Kapitel 2, "Den sociala interaktionens former", kretsar kring Simmels *Soziologie*. Det inleds med ett bakgrundsavsnitt om sociologi- och samhällsbegrepp hos Comte, Mill, Spencer, Lazarus, Dilthey och Durkheim. Syftet med detta avsnitt är enligt författaren att ge en förståelse för den uppgift som Simmel ställer sig i sin sociologi. I samband med Lazarus *Völkerpsychologie* och Durkheims icke-reduktionistiska samhällsteori – föreställningen att samhället inte kan förklaras utifrån individerna och deras psyken – introduceras det för Stockelbergs tolkning av Simmel centrala begreppet "överindividualitet". I Simmels sociologi, som därefter analyseras, är det den mänskliga samvarons former som står i centrum. Samhället är inget substantiellt, utan består av en mängd interaktioner (*Wechselwirkungen*) mellan individer och mellan grupper; det skall snarare ses som en process.

Begreppsanalysen ger vid handen att interaktion hos Simmel är nära besläktad med socialisation (*Vergesellschaftung*). I kapitlet introduceras även termen *Gebilde*, som delar vissa betydelser med termen form. *Gebilde* står såsom objektivationen av interaktioner framförallt för det överindividuella. Sist i detta kapitel undersöker Stockelberg hur Simmel använder sitt formbegrepp i konkreta analyser i *Soziologie*: om den fattige, främlingen, över- och underordning, kampen och

den sociala gruppens självbevarelse. Här konstaterar författaren en avsaknad av definitioner och ett inkonsekvent språkbruk. Det finns hos Simmel en tvetydighet, "relativitet", i beskrivningen av relationen mellan en viss form och ett givet innehåll, t. ex. är adelns form också dess innehåll: en viss hederskodex.

Kapitel 3, "Det oavslutliga livets former", handlar om det spänningsfyllda förhållandet mellan begreppen form och liv i den sista fasen av Simmels skriftställarskap. I likhet med i föregående kapitel ges först en bakgrundsteckning, denna gång av sekelskiftets livsfilosofi, med fördjupande nedslag hos tänkare som Nietzsche, Dilthey och Bergson. I centrum för kapitlet står begreppsanalysen av främst boken *Lebensanschauung*, och särskilt begreppen form och liv i denna, men också synonyma och associerade begrepp som innehåll, *Gebilde*, *Geist*, värld och idé diskuteras. Stockelberg hävdar att Simmel här i högre grad än annars tillämpar en dialektisk metod och ett paradoxalt uttrycksätt, vilket gör att – uttryckt med författarens begreppsapparat – begreppsrelationen inte entydigt kan definieras som vare sig motsats eller släktskap. Livet kräver döden som sin motsats och som "sin specifika innebörd och form". Livet skapar enligt Simmel mer-än-liv, det överskrider ständigt sig självt, objektivrar sig i former som blir främmande för oss. Livet behöver en boning och bygger sig formen som blir dess fångelse – det är Simmels egen liknelse. En motsättning uppstår mellan subjekt och objekt, mellan individerna och *ideelle Gebilde* respektive *objektiver Geist*. Här fogas den ena begreppsliga paradoxen till den andra: *Geist* är både liv och form, form är både allmän och individuell, innehållet är såväl liv som form och *Gebilde*. Analysen av den livsfilosofiska terminologin omfattar även tillämpningen av begreppen i Simmels kulturkritik respektive i hans skrifter under första världskriget. Simmels syn på kriget sätts i den senare studien, i motsats till vissa åsikter i den tidigare forskningen, bestämt i relation till dennes livsfilosofi och föreställningen om kulturens tragedi.

Avhandlingens fjärde och sista kapitel ägnas åt sammanfattande konklusioner.

Avhandlingen bygger på en ingående kännedom om såväl Simmels tänkande som sekundärlitteraturen om Simmel. Stockelberg har givit sig en snäv, men väl formulerad uppgift, som han har genomfört på ett själv-

ständigt och målmedvetet sätt. Det handlar inte om en nytolkning av Simmels texter på makronivån; avsikten är snarare att på mikronivån precisera vissa strukturella fundament hos desamma. Låt mig, innan jag går över till att sammanfatta avhandlingens resultat, göra några kritiska anmärkningar.

Författaren har översättningar, i många fall egna, av citat i brödtexten, medan de tyska originalformuleringarna återges i fotnoterna. Det skall understrykas att översättningarna i stort sett fungerar mycket bra och visar på ett gott omdöme vid valet av uttryck på svenska. Mer problematiskt är det att diskussionen om de tyska begreppen genomgående förs utifrån de svenska översättningarna av de tyska termerna i brödtexten, vilket skapar intrycket att det är svenska ord som står i fokus för begreppsanalysen, såsom form och innehåll istället för *Form* och *Inhalt*. Författaren ifrågasätter inte att de tyska termerna har exakta motsvarigheter i de svenska översättningsorden.

Stockelberg har valt att fokusera på tre böcker, vilket kanske hos en och annan mindre välvilligt inställd läsare kommer att framkalla misstankar om att detta strategiska urval av texter kan ha styrt analysen och förutbestämt resultatet; tre böcker, tre formbegrepp. Avgränsningen till tre av Simmels böcker, av ett trettiotal att välja på, är avgörande för undersökningen, och även om det onekligen är viktiga verk och också andra texter om Simmel dras in i diskussionen, borde valet av *just dessa* böcker ha motiverats. Varför inte t. ex. *Über sociale Differenzierung* (1890) eller *Philosophie des Geldes* (1900)?

Den konsekvent och inte utan skarpsinne genomförda begreppsanalytiska metoden gör avhandlingen särskilt intressant. Stockelberg undviker skickligt misstaget att i alltför hög grad hänga upp undersökningen på enstaka ord och ofta mer förvirrande än förklarande etymologier; han sätter hela tiden de undersökta termerna i relation till såväl språkliga som intellektuella sammanhang i texterna. Den närmast strukturalistiska metoden går ut på att ordet form studeras i relation till andra ord och till andra relationer av ord. De relationer som tas upp i avhandlingen är motsatser respektive betydelsenärhet. Om sålunda vissa *typer* av relationer är givna, så återstår det att fastställa vilka *specifika* relationer som är av intresse i texterna. Det ger sig av att vissa relationer av ord anses vara konstitutiva för ett visst begrepp och därmed sär-

skilt betydelsefulla; dessa ordkomplex kallas terminologier. Författaren understryker att varje terminologi innebär ett perspektiv, och att avgränsningen av en terminologi inbegriper ett val från begreppsanalytikerns sida.

Begreppen sägs vara "reella företeelser", som man kan lyfta ur sina kontexter och analysera i sina beståndsdelar. Men samtidigt hävdas att begrepp inte är oföränderliga eller oberoende av samhället och mänskligt handlande. När det kommer till kritan är det dock det förstnämnda synsättet som har varit bestämmande för begreppsanalysen. Stockelberg utgår från antagandet att alla innebörder hos ett ord inte aktualiseras vid alla användningar, och mot det är ingenting att invända. Men hur avgör man då om det är *olika* begrepp som uttrycks med ett ord i texterna, eller om det är olika innebörder hos *ett och samma* begrepp som dyker upp vid olika tillfällen, eller om det är samma begrepp, som har förändrats? Om det som i det här fallet handlar om tre, eller flera, olika formbegrepp, eller om samma formbegrepp, som rymmer en mängd olika innebörder?

I själva verket laborerar författaren med fler former än de tre som framhävs explicit, och som anknyter till de olika böckerna i de olika kapitlen. Ofta omnämns förutom kunskapsform, interaktionsform och livsform, vad författaren kallar ett vardagligt formbegrepp, som dock inte närmare förklaras. Och hur är det med det estetiska formbegreppet i Simmels många konstpsykologiska och sociologiska essäer, som visserligen inte diskuteras i avhandlingen? Är det ett eget begrepp, eller kan det underordnas något av de andra? Osv.

Begreppsanalysen leder gång efter annan fram till att användningen av termerna i texterna är behäftad med diverse logiska svagheter: bristande precision, avsaknad av koherens, vaghet, etc. Nu är Simmel närmast notoriskt vag och osystematisk som tänkare, men Stockelberg beslår även Kant, som ju inte har rykte om sig att vara direkt slarvig med begreppen, med oklarheter och tvetydigheter i språkbruket på ett sätt som sägs vara utmärkande för vardagsspråket. Men är det alltid tänkandet det är fel på? Kan inte vagheten och orydligheten också vara en konsekvens av att Stockelberg utgår från axiomet att tänkandet måste rekonstrueras utifrån terminologins *inre* relationer – i en kontext som begränsas till den teoretisk-logiska dimensionen ("teorier, begrepp och terminolo-

gier”, 5) – via en analys som ”i stor utsträckning bygger på citat ryckta ur sitt sammanhang”, där orden, som författaren själv påpekar, ”ofta har en konkret referens” (202)?

Givetvis är det en metod som strider mot allt vad historisk-samhällelig contextualisering och hermeneutik heter, och jag tror, utan att fördenskill anta att den strukturalistisk-relationistiska metoden är totalt felslagen, att ord och begrepp i idéhistoriskt intressanta texter oftare med fördel kan tolkas som led i diskursiva strategier eller som inslag i kommunikativa handlingar. Betraktade ur det perspektivet måste begreppens precision bedömas inte mindre i deras *yttre* relation till specifika historiska och sociala sammanhang. I de konkreta kommunikationssituationer i vilka de används visar sig kanske Simmels vaga och oklara termer i många fall vara relativt logiska, dvs. adekvata.

Men om, som Stockelberg hävdar, begreppen både har en teoretisk-logisk och en historisk-social aspekt, vore det rimligt att olika metoder tillgreps beroende på vilken typ av texter eller frågor det handlar om i det konkreta fallet. Den Stockelbergiska begreppsanalysen lämpar sig bra för att klargöra den teoretisk-logiska dimensionen hos begreppen. Men när det kommer till ordens konkreta innebörder, så tycks de gäckta analytikern och likaså falla igenom maskorna i hans fångstnät.

Avhandlingen har exkurser om begreppen *Wechselwirkung* och *Kultur*, men inte om begreppet *Form*. Där man skulle ha väntat sig ett avsnitt om formbegreppet finns en analys av *Kritik av det rena förnuftet*. Stockelberg motiverar utgångspunkten hos Kant med att många, inklusive Simmel, menade att Kant hade revolutionerat filosofin; han var närvarande och viktig i samtidens vetenskapsteoretiska debatt. Och det är ju odiskutabelt. Men det var också andra tänkare. Läsningen av Kant är väl ägnad att inge förtroende för författarens exegetiska förmåga. Men är, som han påstår på sidan 27, kunskap *a priori* verkligen bara möjlig om vår kunskap och inte om den empiriska världen? Om vilken värld skulle vi annars ha kunskap *a priori*? Är det inte om den empiriska världens form vi kan ha säker kunskap?

Kanttolkningen rör sig dock aldrig bortom det grundläggande, och kunde ha kokats ner till det begreppsliga sammanhang som är relevant för avhandlingen. Författaren gör inte någon analys av några andra formbegrepp

hos Kant, men menar att en sådan undersökning skulle vara intressant. Det skulle ha varit intressant att se en motsvarande analys av *Kritik der praktischen Vernunft* (1788), där distinktionen form–materia likaledes som bekant är central, och en jämförelse av detta formbegrepp (*die Form des Gesetzes*) med Simmels sociologiska former i deras egenskap av interaktionsformer, i kontrast till kunskapsformerna i *Kritik av det rena förnuftet* och *Probleme*.

Varför anknöt Simmel till Kant i första hand? Vad har Kant att göra med Simmels program för sociologin? Med livsfilosofin? Vilken är arten av Simmels kantianism? Hur förhåller sig Simmels kantianism till samtidens nykantianism? Simmel sägs vara ”Med Kant mot realismen”, men vad innebär det för Simmels förhållande till idealismen? Stockelberg talar hellre med ett modernt uttryck om antirealismen hos Simmel. Författaren nämner i inledningen Hegelrenässansen i början av 1900-talet. Vad har den att göra med Simmels livsfilosofiska formbegrepp och hans strävan att ta ”sig ur det rena förnuftets tränga och dikotomiska kostym” (298)? Med Simmels begrepp *objektiver Geist*? Om Simmels texter hade tolkats utifrån Hegels *Phänomenologie des Geistes* (1807) skulle säkert andra sidor av Simmels formbegrepp ha framträtt i relief.

Den ende tänkare vid sidan av Kant som på allvar relateras till Simmel är Marx. Här blir tolkningen enligt mitt förmenande ibland väl harmoniserande (Simmel som praxisfilosof), till och med vid något tillfälle för marxiserande, när det hävdas att Simmel uppfattar den ekonomiska utjämningen som en ”nödvändig betingelse” för all social utjämning, vilket nog bygger på en felaktig tolkning av Simmels diskussion i *Probleme* (jfr 146 f.). Märkligt nog diskuteras dock inte den viktiga roll som Marx analys av varuformen och reifikationen hade för Simmels kulturfilosofi och det livsfilosofiska formbegreppet (egenlogiken hos objektiva *Gebilde*).

En analys som gjorde mer av Simmels relation till Hegel och idealismen skulle också ha gjort den marxistiskt färgade kritiken, från Lukács till Habermas, av Simmels metafysiska uppfattning av formerna – och i samband därmed hans ”misstolkning” av alienationen – mer begriplig.

Förutom en diskussion om relationen till Hegel saknar man framförallt en jämförelse med Max Webers tänkande. Weber, som var

Simmels vän och supporter i en ofta anti-judisk akademisk värld, är faktiskt helt frånvarande i avhandlingen. Hur intressant hade det inte varit att t. ex. jämföra Webers idealtypsbegrepp med Simmels sociologiska formbegrepp eller deras uppfattningar om den historiska metoden, om värderingar i vetenskapen, om kulturens tragedi osv. Ett annat bevis på att nykantianerna inte tillhör författarens favoriter finns på sidan 125, där Stockelberg påstår att Simmel inte använder Windelbands distinktion nomotetisk-ideografisk i *Probleme*, medan redan hans eget referat ger vid handen att han åtminstone i sak tillämpar denna distinktion.

Det finns alltså här och var luckor i avhandlingens kontextualisering, som till viss del beror på att Stockelberg inte är intresserad av att studera tidens strömningar, Simmels personliga relationer och vad som annars kan ha utövat inflytande på Simmel. De begreppsliga positioner som identifieras med vissa tänkare på det diakrona idéhistoriska planet utgör avhandlingens enda historiska kontext. Som förklarande kontext räcker den ibland inte till för att belysa Simmels position.

Stockelberg gör inte riktigt sig själv rättvisa när han sammanfattar sina resultat. Han gör mer än vad som tas upp i konklusionen. Han säger sig ha visat att form är ett mycket centralt ord i Simmels texter, med många och skiftande innebörder; att form och innehåll är relativa begrepp – vad som är form ur ett perspektiv är innehåll ur ett annat; att formerna i sig är relativa, inte nödvändiga; att Simmel räknar med fler former än vad Kant gör och till skillnad från denne betraktar dem som underkastade förändring. Författaren lägger särskild vikt vid det överindividuellas plats i Simmels tänkande.

Att Simmels sociologiska analyser präglas av ett samspel mellan det överindividuella och det mellanmännsliga eller interaktionen, blir enligt Stockelberg desto tydligare genom analysen av termen form, eftersom denna term har båda dessa betydelser. I konklusionen diskuteras emellertid bara Simmels position i förhållande till mästerpositionen Kant. Men författaren har i varje kapitel presenterat flera andra tankar, vilkas termer och begrepp ”sannolikt” har varit av betydelse för formandet av Simmels egen position (23). Dessa resonemang, som upptar ca 70 sidor av avhandlingen, lämnas hängande i luften, då de inte förankras i den konkluderande sammanfattningen. Hur förhåller sig t. ex. Durkheims begrepp om det överindividuella till Simmels? Ja, det diskuteras på sidorna 188 och 226, men alltså inte när resultatet av undersökningen sammanfattas.

David Stockelberg har genomfört en begreppsanalys på ett mer energiskt och djuplodande sätt än vad som tidigare har gjorts inom svensk idéhistorisk forskning. Avhandlingen kan i detta avseende tjäna som exempel för andra forskare. Avhandlingen lägger fram resultat som också borde vara intressanta för den internationella forskningen, mot bakgrund av att en noggrannare undersökning av Simmels formbegrepp länge har varit ett *desideratum* bland Simmelforskare. Förutom att den alltså fyller en lucka i Simmelforskningen, är Stockelbergs avhandling ett tungt vägande bidrag till den hittills mycket sparsamma svenska litteraturen om Simmel, en tänkare som det lönar sig att stifta bekantskap med. Detsamma, vill jag påstå, gäller också för denna avhandling.

Jonas Hansson

Passage mellan medier

Thomas Karlsruhn, *Passage mellan medier: Vilém Flusser, datorn och skriften*. Göteborg: Institutionen för idéhistoria och vetenskaps-teori, Göteborgs universitet, 2005. 481 s. ISBN 91-628-6486-6.

För Manuel Castells är det framväxande nätverkssamhället oupplösligen förbundet med den nya informationsteknologin; det nya med det nya nätverkssamhället är inte minst dess informationsteknologiska grund. Han talar

därför också om ett informationsteknologiskt paradigm. Thomas Karlsruhn vill i sin doktorsavhandling ge ett bidrag till undersökningen av ”idébildningen kring den nya informationsteknologin”, ett som han ser det förhållandevis negligerat tema, och därmed också till att ”fördjupa förståelsen av den samtid som vi befinner oss i” (8 f.). För detta ändamål väljer han att fokusera på Vilém Flusser, tjeckisk-judisk-brasiliansk-europeisk filosof – så många man nog skriva – som levde 1920–91.

För de flesta torde Flussers namn vara relativt obekant. Detta förklarar att det ena av avhandlingens båda övergripande syften helt enkelt är att ge en allmän presentation av Flusser och delar av hans filosofi på svenska. Inom snävare kretsar torde Flusser vara bekant som en mångfasetterad filosofisk författare, men framför allt som en av den nya mediekulturens profeter och uttolkare, som under 1980-talet uppnådde stor ryktbarhet. Avhandlingens andra övergripande syfte, tillika det viktigare av de båda, är att ge ett bidrag till den internationella Flusserforskning som växt fram under senare år, framför allt genom en historisk contextualisering av dennes mediefilosofi. Här inställer sig förstas omedelbart den något brydsamma frågan: Hur bidrar man till den internationella forskningen med en avhandling skriven på svenska?

I det följande kommer jag först att kort presentera avhandlingens uppläggning. Därefter kommer jag att ta upp ett antal teman och punkter som jag menar låter sig diskuteras på olika sätt; framför allt vill jag peka på några tänkbara fördjupningar och alternativa contextualiseringsmöjligheter. Avslutningsvis gör jag ett försök till helhetsomdöme om avhandlingen.

I det första kapitlet presenteras avhandlingens specifika syften och frågeställningar. Vidare ges en fyllig presentation av den internationella Flusserforskningen, och av vad som hittills skrivits i ämnet på svenska, vilket inte är mycket. Därutöver redogörs för utgåvor, textsituation och förefintligt arkivmaterial, som återfinns i Köln. Det andra kapitlet tar upp Flussers biografi, med tyngdpunkt på den intellektuella biografien; uppväxten som tyskspråkig jude i Prag (1920–39), isolationen och etableringen i Brasilien (1940–71), återkomsten till Europa, det nomadiserande livet där och den sena ryktbarheten (1972–91). Det tredje kapitlet behandlar olika aspekter av Flussers tänkande och verk: valet av essän som framställningsform, hans egensinniga stil och skrivsätt som filosof samt hans förhållande till olika samtida filosofiska idéströmningar.

De båda följande kapitlen, fyra och fem, genomför en contextualisering och närläsning av två av Flussers centrala arbeten från de sista åren: *Ins Universum der technischen Bilder* (1985), som behandlar datorn som bildmedium och samhällsomvandlare, och

Die Schrift: Hat Schreiben Zukunft? (1987), som profeterar skriftkulturens förestående undergång. Dessa båda texter skärskådas i förhållande till två teoribildningar som utformades decennierna efter andra världskriget, å ena sidan cybernetisk teori, å andra sidan teorier om skriftlighet. Ledmotivet för denna contextualisering utgör i båda fallen relationen mellan människa och teknik. I det avslutande sjuätte kapitlet relateras Flusser till sin idéhistoriska samtid, genom en jämförelse med postmodernismen, personifierad av Lyotard och Baudrillard. Avhandlingens slutsats sammanfattas väl i följande citat – med förbehållet att den rymmer mycket mer än så: ”Flussers essäer från åttiotalet kan läsas som en kontinuerlig inregistrering av den castelliska informationsålderns ankomst, samtidigt som föreställningar och begrepp i dem vittnar om en fast förankring i tidigare årtiondens diskussioner” (426).

Jag kommer nu att ta upp ett antal teman av skiftande karaktär. Det handlar naturligtvis om ett ganska så idiosynkratiskt urval. Oundvikligen är det flera viktiga teman i avhandlingen som inte alls berörs eller kommer på tal, t. ex. contextualiseringen av Flussers texter i förhållande till cybernetik och skriftlighetsteori.

Thomas Karlsohn säger sig vilja genomföra en textläsning utan hänsyn till författaravsikt. Detta väl är tillvägagångssätt koliderar enligt mitt förmenande i viss mån med Flussers förkärlek för essäformen, såsom särskilt lämpad för att gestalta en individuell erfarenhet, som ”kongenial med existensen” (169). Polemiskt uttryckt: just i Flussers fall borde man inte välja bort författarens avsikt och motiv; det essäistiska livet och essän som uttrycksform bildar en helhet, ”tankelinjer och livslinjer i förening”, som Vitalis Norström en gång skrev om den boströmska filosofin. Att Karlsohn i detta fall inte förfar helt konsekvent, utan visst tar hänsyn till författaravsikten, är som jag ser det till förmån för avhandlingen.

Som ett bidrag till den internationella Flusserforskningen ser Karlsohn framhävandet av hur uppväxten i Prag kom att präglade Flussers livssyn och filosofiska verk. Snarare än att ”livet i rotlösheten” tog sin början först i och med landsflykten 1939, så grundlades och formades denna rotlöshet redan i uppväxtmiljön. Utan att på något sätt bestrida detta bidrag vill jag kommentera det på några

punkter. Det handlar om ett mycket intressant tema: upplevelsen av Prag som den isolerade ön, som ett uråldrigt mystiskt väsen, som rotlöshetens hemvist. Dels hade jag gärna sett att författaren hade redovisat ett något rikare källmaterial och gjort en något fylligare framställning. Han nöjer sig i hög grad med att samköra Flussers självbiografiska anteckningar från början av 70-talet, postumt publicerade under titeln *Bodenlos: Eine philosophische Autobiographie* (1992), och den amerikanske historikern Scott Spectors bok *Prague territories: National conflict and cultural innovation in Franz Kafka's fin de siècle* (2000), vilka förvisso passar varandra som hand i handske.

Att en Pragjudisk identitetskris förelåg under mellankrigstiden vill jag inte bestrida. Jag hade dock gärna sett en diskussion av vilka kriterier som rimligen måste vara uppfyllda för att man skall kunna tala om att en identitetskris av någondera slaget faktiskt föreligger, av vilken bevisbörd man tar på sig vid en sådan argumentation. Det förefaller bara alltför lätt och tilltalande att projicera in kriser av olika slag i de idéhistoriska miljöer som förefaller intressanta eller har frambragt intressanta människor och idéer. Följande tankegång är minst sagt vag: "just Flussers mystifiering av staden är ytterligare en indikation på ett slags kris" (73). Vad jag emellertid framför allt saknar är en fylligare diskussion av temat "hemlöshet", "rotlöshet", vilket författaren för övrigt ser som det ledmotiv som löper genom hela Flussers liv och verk. Här hade jag gärna sett en ytterligare contextualisering. Förutom att temat går tillbaka på den tyska romantiken – Novalis: "filosofi som hemlängtan" – så var det helt klart ett motiv som låg i luften under mellankrigstiden, som appellerade till en bred *européisk* erfarenhet. Man återfinner det hos så vitt skilda tänkarprofiler som Heidegger, filosofen från Schwarzwald, Lukàcs, den ungerske aristokraten som blev marxist, och Plessner, av halvjudisk börd och borgerlighetens försvarare när denna hotades från höger och vänster av olika gemenskapsideologier. Av de nämnda torde Plessner, när han framhäver människans konstitutiva hemlöshet, människan som rotlös i sitt innersta väsen, vara den som ligger närmast Flusser: "Den som håller fast vid anden vänder inte hem."

Novalis, ärkeromantikern, reste på sin tid kravet att "världen måste romantiseras" för att räddas undan flisterlivets sövande stug-

värme. Lite av samma andas barn tycker jag mig möta när Flusser skriver att "essän förvandlar sitt tema till en gåta" (172). Karlsruhn är för övrigt väl medveten om möjligheten av fruktbara jämförelser med den tidiga tyska romantiken. När Flusser t. ex. besvärjer möjligheten av en *annan* kunskap än den vetenskapliga, en estetisk kunskapsform, så återfinns en träffande hänvisning till det romantiska fragmentet. Även detta tema tycker jag med fördel kunde ha följts upp något mera. Den betoning av samtalet, symfilosofin och symposin, av jag-du-relationen som kommunikativ process, som man återfinner hos bröderna Schlegel, Novalis och andra under åren kring sekelskiftet 1800, har enligt mitt förmenande uppenbara motsvarigheter i centrala tankegångar hos Flusser, t. ex. tanken om essän som en "monolog på jakt efter en dialog" (171) och föreställningen om ett framtida dialogiskt samhälle. Jag menar att det hade varit av intresse att följa upp detta spår mer än vad som nu görs i avhandlingen. Detta hade naturligtvis bidragit till att göra en redan lång avhandling ännu längre. Men – i detta fall – inte mig emot!

När det gäller de filosofiska idéströmningar som inspirerade Flusser pekar författaren på existensfilosofin, nykantianismen och den tidiga analytiska filosofin. Med avseende på existensfilosofin ligger denna påverkan i öppen dager; den lyfts också fram på ett mycket övertygande sätt i avhandlingen. Förutom av Heidegger, som han läser existensfilosofiskt, påverkades Flusser även starkt av framför allt Camus och Buber. När det gäller nykantianismen och den analytiska filosofin tycker jag dock att vad som redovisas som påverkan är tämligen magert. "Fler idéströmningar hade kunnat nämnas och diskuteras" (208). Vilka då? Här är Karlsruhn förhållandevis tystlåten.

En möjlighet som antyds är jämförelser med traditionen av judisk messianism. Själv skulle jag vilja föreslå den tyska traditionen av filosofisk antropologi, med namn som Scheler, Plessner och Gehlen, som en i sammanhanget intressant idéströmning. Även inom denna sökte man aktivt kontakt med naturvetenskaperna, och där finns en viss närhet till existensfilosofin. En viktig beröringspunkt med Plessner har redan antytts. Gehlen gjorde i sin tur i efterhand stor sak av att ha föregripit grundtankar inom cybernetiken, när han utlade den mänskliga hand-

lingen som ett återkopplingsystem. Detta är intressant med tanke på den betydelse som cybernetiken senare skulle komma att få för Flusser. Med en text som *Die Seele im technischen Zeitalter* (1957) befinner sig ju Gehlen också tematiskt i omedelbar närhet till Flusser.

En *prima facie*-egendomlighet hos Flusser är att han betraktar datorn som ett bildmedium. Att fotografiet och teven utgör bildmedier framstår som uppenbart, men att det samma skulle gälla även för datorn är allt annat än uppenbart. Datorerna kan ju knappast sägas ha bidragit till att minska den mängd text som är i omlopp i världen. Nyckeln till en förståelse är här antagligen Flussers begrepp om vad som utgör en *teknisk bild*: denna är just inte en avbild av ett stycke verklighet, utan rymmer föreskrifter, program, modeller varigenom verkligheter frambringas. Mera specifikt består en teknisk bild av punktelement som bildar en mosaik. Jag hade gärna sett att Flussers position här hade problematiserats lite mera, emedan hans föreställning om datorn som bildmedium framstår som uppenbart konstraintuitiv.

Karlsohn skriver mot slutet av sin avhandling i en polemisk vändning att Flusser i sina skrifter från 80-talet är ”rov för en typ av utopiska förhoppningar som tjugo år senare framstår som lika tidsbundna som orimliga” (426), t. ex. visionen av ett dialogiskt samhälle, ett ”nätverkssamhälle där ett allomfattande, demokratiskt och mellanmänniskt samtal kan växa fram” (249). Här är jag benägen att säga att Flussers vision ingalunda är överspelad, utan helt visst lever idag. Man kan t. ex. hänvisa till Michael Hardts och Antonio Negris förvisso omstridda, men också mycket uppmärksammade, försök att mot det globala ”imperiet” mobilisera ”mängden”, och deras föreställning om ett alternativt globalt samhälle. ”The multitude too might be conceived as a network: an open and expressive network in which all differences can be expressed freely and equally, a network that provides the means of encounter so that we can work and live in common” (Se Michael Hardt & Antonio Negri, *Multitude* [2004], xiii f.).

Jag tänker även på det myckna saret kring vad man idag på informationsteknologins område kallar Free Open Source Software, där kreativiteten och produktiviteten äger rum i utspridda nätverk som kännetecknas

av tillgänglighet och öppenhet, snarare än av att vara centralt styrda och hierarkiskt organiserade. Det är i detta sammanhang inte alls orimligt att tala om nätverk av dialoger och kollektiva kreatörer, varigenom man befinner sig inom Flussers tankevärld. Föga överraskande så har också Hardt och Negri hoppat på detta tåg: ”One approach to understanding the democracy of the multitude, is as an open-source society, that is, a society whose source code is revealed so that we all can work collaboratively to solve its bugs and create new, better social programs” (ibidem, 340). Detta är naturligtvis ganska vaga antydningar, men jag undrar om inte Flusser här har en viss aktualitet, snarare än att han skulle vara historiskt överspelad; det handlar fortfarande om en utopisk förhoppning om ett radikalt annorlunda samhälle, men utopin lever och frodas!

När det gäller Flussers förhållande till postmodernismen så finns det uppenbara beröringspunkter, samtidigt som de båda också befinner sig på kollisionens kurs. Hos Flusser återfinns t. ex. ingen föreställning om ett ”radikalt decentrerat subjekt”, utan den ”existensfilosofiska grundorienteringen är utslagsgivande” (424 f.). Flusser var i sina skrifter från 80-talet förvisso i flera avseenden tidsypisk, men han var också i viktiga avseenden i högsta grad otidsenlig. Här är som jag ser det en jämförelse med den tidigare nämnde Gehlen instruktiv. Med begrepp som kulturell kristallisation och *post-histoire* var Gehlen nästan något av en tidig postmodernist. Men han var också djupt förankrad i en, med Niklas Luhmanns uttryck, ”gammaleuropeisk” tankevärld, där ord som aktör, handling, motiv, ansvar, profitörer och utsugna hade både mening och referens. Jag skulle vilja säga att denna spänning är än mer accentuerad hos Flusser; denne var på en och samma gång den nya mediekulturens överstepräst och en gammaleuropeisk tänkare. Denna intressanta spänning i Flussers liv och verk kommer fram mycket bra i avhandlingen.

Nu till det avslutande helhetsomdömet. Thomas Karlsohns avhandling är skriven med en föredömlig klarhet och översiktlighet. Den kännetecknas av en säkerhet och tillförlitlighet i framställningen och i de diskussioner som förs. Författaren äger förmågan att se och dra de långa linjerna, dvs. att genomföra en historisk contextualisering. Samtidigt är det framför allt på denna punkt som jag för-

sökt peka på tänkbara fördjupningar och alternativa möjligheter. Författaren äger lika så förmågan till en fokuserad läsning, till att fingraska texter och vaska fram nyanser ur dem. Med avseende på avhandlingens ena övergripande syfte, att presentera Flusser för en svensk läsekrets, måste sägas att det uppnås med råge. Ifråga om det andra övergripande syftet, att ge ett specifikt bidrag till den internationella Flusserforskningen, så är mitt bestämda intryck att även detta röner framgång.

Avhandlingen är vidare stilistiskt välskrivna. Trots sin längd känns den inte lång att

läsa. Översättningarna av citat är så vitt jag kan bedöma inte bara tillförlitliga, utan därtill lyckade. Avhandlingen kännetecknas av ett minimum av korrekturfel, och även formalia i övrigt ger ett gott intryck. Tvivelsutan: Thomas Karlsruhn har skrivit en stark avhandling. Högst önskvärt vore att åtminstone delar av den, i artikelform eller på annat sätt, publicerades på ett internationellt gängbart språk för att också *kommunicera* dess bidrag till den internationella Flusserforskningen.

Carl-Göran Heidegren

Vad är en neger?

Mikela Lundahl, *Vad är en neger?: Negritude, essentialism, strategi*. Göteborg: Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 2005. 339 s. ISBN 91-628-6474-2.

Negritude föddes bland svarta studenter och intellektuella i Paris på 1930-talet. Dess portalfigurer var martinikanen Aimé Césaire (f. 1913), senegalesen Léopold Senghor (1906–2001) och guayanaren Léon Damas. I Mikela Lundahls avhandling om negritude som företeelse diskuteras de två första och deras uppfattningar.

Afrikaner och karibier som tjänstgjort som soldater i fransk tjänst i första världskriget organiserade sig på 20-talet i ett flertal politiska rörelser för att driva sina krav, inte sällan med marxistisk influens. Ett par andra mer kulturellt inriktade och för negritudeförfattarna avgörande influenser för "upptäckten" av det "svarta" utgjordes av den amerikanska Harlemrenässansen, från vilken flera representanter långa tider vistades i Paris, samt av den fascination som företrädesvis vita konstnärer och litteratörer visade för det primitiva, det vilda och ursprungliga bortom civilisationens fernissa, som kom till uttryck i periodens negrofila rörelser i 20-talets Paris och för vilken Josephine Baker var den självklara symbolen.

Negritudeförfattarna tillhörde en något yngre generation, och inflytandet från marxismen var inte lika starkt som på 20-talet. Detta decenniums mer politiska svarta rörelser förbyts med negritude i en kulturpolitisk och – med Christopher Millers ord – "mer moderat" riktning, som tar sig uttryck i ett

omfattande litterärt författarskap, men också i en fascination för etnografiska skildringar av Afrika. För Césaire är det rentav genom denna etnografi som han säger sig ha upptäckt Afrika och afrikanerna. Men även för afrikanen Sengor innebär upptäckten av etnografin en uppenbarelse av afrikanens särheter och egenvärde.

Negritudes inflytande var på 30-talet föga omfattande, och vid krigsutbrottet skingrades de tre ledande företrädarna och gick skilda vägar. Även om 30-talet var en viktig formativ period för negritude som rörelse och företeelse, var dess genomslag således ännu rätt begränsat.

Negritude som rörelse exploderar formligen genom en antologi med svarta författare – "negerpoesi" i den svenska introduktionen kort efter – som utkommer 1948, med Senghor som redaktör och med ett mycket omtalat, uppmärksammat och omstritt förord av Jean-Paul Sartre, "Svart Orfeus". Sartre talar här om den afrikanska protesten som ett moment i en dialektisk utveckling, som en "anti-racistisk racism", som antitesen till den vita tesen, en antites som måste följas av att den svarte återigen – och tillsammans med den vite – försvinner i en färglös syntes. Detta kom att uppfattas som problematiskt av många svarta vid den här tiden; som ett förnekande av att det svarta har ett värde i sig. Just som negritude fick sitt stora genomslag påpekade Sartre således att dess betydelse var övergående och begränsad. Emblematiskt är Frantz Fanons kommentar i *Peau noire, masques blancs* (1952): "När jag läste dessa rader kände jag att man bestulit mig på min sista chans." Fanons uppfattning låg annars mycket nära Sartres.

Sartres text och dess betydelse för negritude rörelsen ägnas i föreliggande avhandling en längre problematiserande diskussion. En viktig roll spelar även ett teoretiskt resonemang, inspirerat av postkolonial teori och framför allt av Gayatri Spivak. Här presenteras bland annat hennes begrepp ”strategisk essentialism”, vars brukbarhet avhandlingen vill undersöka, trots vissa av Spivak inspirerade reservationer.

Diskussionen av negritude är huvudsakligen koncentrerad till ett antal tematiska kapitel, som utgör ungefär hälften av bokens omfång. Césaires skarpa och av marxismen influerade kritik av kolonialismen, som främst kommer till uttryck i hans 40-sidiga skrift *Om kolonialismen* från 1950, ägnas ett eget kapitel. Ett kapitel behandlar vad som kallas Césaires och Senghors antimodernism. Här uppmärksammas Césaires brytning med det franska kommunistpartiet 1956 (som han varit medlem av sedan 30-talet), liksom Senghors genomgående mer kritiska syn på marxismen (Senghor var aldrig medlem av kommunistpartiet). Senghor, som till skillnad från Césaire var troende katolik, var kritisk mot marxismens materialism och sökte i stället inspiration från andligt inriktade filosofer som Henri Bergson, vars kritik av det analytiska förnuftet och västerlandets materialism från 1889 något överraskande anges som ett exempel på ”negritudes’ första reella inflytande på den universella revolutionen”. Även den på 50-talet mycket uppmärksammade jesuiten och paleontologen Teilhard de Chardins andliga filosofi tilltalade Senghor starkt.

Ett kapitel ägnas deras syn på konst och estetik. Kapitlet tar avstamp i mellankrigstidens negrofil, med särskild tonvikt på surrealismens betydelse för Césaires författarskap. Hos Senghor, vars konstsyn var mer traditionell, fanns det en stor fascination för svart autencitet – som den uppfattades av tidens negrofiler – vilken kom till uttryck i hans betonande av afrikanens känsla för rytm, som han menade genomsyrade hela dennes tillvaro, egenskaper som först rätt uppskattats av vita konstnärer och etnografer i vad som kunde uppfattas som en början till ett befruktande av den alltför sterila och logiskt-rationella västerländska civilisationen med den känslomässiga och mer intuitiva afrikanska kulturen.

Frågan om negerens egenskaper, föreställningar om afrikanska värden och huruvida

negritudeförfattarna kan kallas rasromantiker ägnas ett eget kapitel. Finns det vissa objektiva egenskaper som kännetecknar afrikanen – eller är det egenskaper som enbart tillskrivs den svarte av herrarna, av de vita? Senghor tenderar huvudsakligen mot den förra ståndpunkten, medan Césaire, åtminstone efter andra världskriget, mer lutar åt den senare. Sartre, som understryker det tillskrivna i påstått afrikanska egenskaper, ger i sin text även klara exempel på en motsatt uppfattning.

I det sista tematiska kapitlet diskuteras hur stora skillnaderna mellan Césaire och Senghor var. Den förra har ofta uppfattats som en hybridiseringens och kulturblandningens förespråkare, enligt författaren, medan den senare betraktats som essentialist och rasromantiker. Det är en föga rättvisande bild; tvärtom kan de lika gärna framställas på motsatt sätt, menar författaren. Kanske, hävdas det, var likheterna dem emellan större än skillnaderna, även om stora skillnader förvisso noteras.

I ett avslutande kapitel diskuteras kortfattat tre ”typiska och centrala” kritiker av negritude: Frantz Fanon, författaren Wole Soyinka samt antropologen James Clifford. Här saknas emellertid en diskussion av kritiker från det frankofona Afrika. Hit hör tidiga kritiker från 60- och 70-tal, som Stanislas Adotewi och Marcien Towa, liksom haitiern Rene Depestre. Samtidigt buntas negritudes kritiker ofta samman och avvisas på ett lite för onyanserat sätt, som när de ogillas för sin ”oförmåga att se nyanser”, och påstås ofta inte ens ha läst de texter de kritiserar.

Avhandlingen har stora förtjänster; det är inte minst roligt att se negritude behandlat i en svensk avhandling. Den franska kolonialhistorien, liksom de koloniserades reaktioner på den, är ett alltför negligerat område, inte bara på våra breddgrader. Att dessutom försöka läsa rörelsen i ljuset av postkoloniala teorier och pröva framför allt Senghors uppfattnings bärlighet i såväl dess samtid som i en senare tid får anses vara lövvärt och till en del djärvt. Viljan att ifrågasätta traditionella tolkningar av de ledande förespråkarna är intressant, låt vara att anmeldaren inte är helt övertygad.

På det formella hantverket finns inte mycket att anmärka. Använda översättningar har genomgående granskats mot originalen och

inte sällan modifierats, ibland så kraftigt att de kan (och borde?) sägas vara författarens egna. Återgivandet av citat är med ytterst få undantag noggrant och felfritt; översatta citats original återfinns förtjänstfullt i noterna, låt vara att sidhänvisningar till svenska översättningar även i de fall när de inte direkt citeras hade varit användbara. Bibliografin kunde varit mer konsekvent; ska exempelvis engelska titlar ha versaler eller inte? Det är ibland oklart vilken upplaga som använts, originalår för ett antal utländska titlar saknas, felaktig utgivningsort anges för några titlar. Men på det stora hela är akribin tillfredsställande. En del begrepp är dock i behov av förtydliganden, som "albo-européer", "melanistisk". Mer störande är att läsaren i flera längre resonemang ofta saknar belägg; det gäller särskilt en hel del tillspetsade uttalanden av och om framför allt Senghor, liksom att denne ibland refereras i andra hand. Anmärkningsvärt är även att en intervju som varken författaren eller en amerikansk Césaire-introduktör lyckats lokalisera i fransk (original?) version faktiskt ingår i en volym som använts och citerats ur.

Något måste sägas om urvalet av texter. Författaren har valt att fokusera på framför allt teoretiska och programmatiska texter med koncentration på sådana som fått en i viss utsträckning kanonisk betydelse. Det betyder att bland annat deras skönlitterära författarskap så gott som helt utelämnats. Att fokusera på de mest uppmärksammade texterna riskerar dock att leda till att man inte beaktar hur centrala idéer kommer till uttryck i andra sammanhang eller den belysning texter med annan inriktning kan ge åt de teoretiska frågorna.

Även kronologiskt är urvalet något problematiskt. Av Césaire är det huvudsakligen texter från perioden före 1956 som diskuteras – förutom utsagor i senare intervjuer, som det givetvis finns anledning att förhålla sig kritiskt till – medan diskussionen av Senghor helt domineras av texter efter det att han tillträtt som det fria Senegals president år 1960. Med tanke på att ett helt kapitel ägnas åt Césaires kritik av kolonialismen, ter det sig olyckligt att Senghors betydligt mer positiva syn på kolonialismen, liksom hans till och med aktiva opposition mot självständigheten ända fram till sent 50-tal, inte uppmärksammas. Som redan noterats saknas en diskussion av flera tidiga kritiker av negri-

tude. Även vad gäller sekundärlitteraturen, som tyvärr inte kommenteras i någon större utsträckning, kan frågor ställas om urvalet. En för bakgrundsteckningen central text som Philip Dewittes *Les mouvement nègres en France 1919–1939* (1985) har således inte använts. Saknas gör också en diskussion av tidskriften *Présence Africaine*, som började utkomma 1948 och som utvecklades parallellt med negrituderörelsen, och i vars regi den afrikanska författarkongressen i Paris 1956 hölls.

Avhandlingens syfte anges vara att förstå negritude som företeelse och inte minst dess emancipativa roll i dess samtid. Författaren understryker här betydelsen av en historiserande läsning för att undvika anakronistiska omdömen. Men det finns också ett tydligt presentistiskt syfte i författarens läsning: frågan hur man kan bedriva politisk kamp och en vilja att se negritude i sin helhet som ett framåtpekande och frigörande projekt.

Avhandlingen vill således läsa författarna i deras samtid. Men vilken är deras samtid? Negritude som term myntas vid 30-talets mitt, en period då de två ledande representanterna också stod i nära kontakt med varandra. I och med krigsutbrottet tycks emellertid denna kontakt ha tunnats ut. "En epok var över 1939." Césaire återvände till Martinique, där han haft sin bas sedan dess, medan Senghor blev kvar i Frankrike och på 50-talet till och med en kort tid innehade en ministerpost, för att 1960 bli det självständiga Senegals förste president. Deras samtid förändras således kraftigt från det första mötet på 30-talet, något som inte tillräckligt beaktas. Att de båda, och särskilt Césaire, hyste rasromantiska åsikter på 30-talet är tydligt, men redan 1950 avvisar denne dylika tankar, medan Senghor förefaller bevara sådana tankegångar i en högre grad och betydligt längre. Samtidigt är det uppenbart att synen på kolonialismen förändras före och efter kriget, liksom i och med självständighetssträvandena på 50-talet och senare.

Handlar negritude om något objektivt, vissa egenskaper hos alla svarta, var de än befinner sig och oberoende av vad kolonialismens förtryck medfört, eller är det egenskaper som svarta tillskrivs och som därmed enbart är subjektiva och historiskt tillfälliga? Mycket av diskussionen kretsar kring denna problematik, och båda positionerna tycks kunna intas samtidigt av de som skildras. Lite

överraskande är att författaren inte, trots en medvetenhet därom, tar fasta på likheterna mellan en essentialiserande negritude och särartsfeministiska argument och den kritik som riktats mot de senare som förvisso har paralleller hos somliga kritiker av negritudeidén. Många av de egenskaper som tillskrivs negern har också tillskrivits kvinnan, något som med stor tydlighet klargör den tillskrivna karaktären i dessa egenskaper. På liknande sätt har ju diskussionen om politiska argument för och emot essentialiserande synsätt länge förts inom den feministiska diskussionen.

För Senghor – men efter kriget inte alls i samma utsträckning för Césaire – var negritude inte bara en negation eller en antites, utan något genuint och autentiskt, ”namnet för vad den svarta människan är”. Ett mål med negritude var för honom att komma i kontakt med det verkliga Afrika, bortom européernas bild. Det finns också en stor kontinuitet i Senghors texter över flera decennier. På 30-talet diskuterar han ”eviga egenskaper i negersjälen”, negerns ”enviset bondska karaktär”, dennes mer naturliga och spontana sätt och sinnlighet. Negern känner mer än han ser. Afrikanens förnuft är mer intuitivt än analytiskt, en tanke som hämtats från Gobineau, som Senghor också citerar: ”känslan är negersk, liksom förnuftet är hellenskt”. Afrikanen står ännu på 70-talet för Senghor närmare det ursprungliga, den äkta känslan, som i Europa i hög grad gått förlorad, men som han menar vissa europeiska tänkare börjat återupptäcka, varigenom de närmat sig afrikanens ickealienerande förhållningssätt, dennes nära kontakt med naturens rytmer. Överhuvudtaget sägs rytmbegreppet vara centralt för afrikanens hela tillvaro. ”Att dansa är att upptäcka och skapa [...] det bästa sättet att nå kunskap” (Senghor 1961).

Avhandlingen uppmärksammar i hög grad Senghors på detta sätt mycket rasromantiska och i grund och botten fördomsfulla uppfattningar (exemplen kunde mångfaldigas!) och kritiserar dem i viss utsträckning, samtidigt som de tillerkänns en strategisk betydelse, en påstådd nödvändighet i den svarta motståndskampen. Här blir det snäva urvalet texter av Senghor problematiskt, liksom att dennes kritiker i samtiden knappast alls uppmärksammas. Huruvida Senghors uppfattningar, dennes ”strategiska essentialism” – om den verkligen i Senghors fall enbart var strategisk,

något som ter sig svårt att föra i bevis och som det ej ges några klara belägg för – verkligen var en positiv kraft i samtiden kan svårligen bedömas utan att jämföra den med de alternativ som fanns, eller utan att ställa den mot den kritik som han till exempel mötte på den första afrikanska kulturella kongressen i Paris 1956, där bland andra nordamerikanen Richard Wright, haitiern Jacques Alexis och Fanon gav uttryck för mycket skarp kritik mot just Senghor. Diskussionerna vid denna kongress, som bland annat ifrågasatte all idealisering av Afrika – som författaren själv kritiserar Senghor för – uppmärksammas dock inte, trots att såväl Senghors som Césaires och Fanons bidrag kommenteras i andra sammanhang.

Rasromantiken, betoningen av den svartes unika egenskaper, innebar inte en rasseparatism eller ett avvisande av all interaktion mellan raserna, utan samexisterade särskilt hos Senghor med tron på en allmänmänsklig civilisation, en mänsklighet där alla bidrog med sina särigheter. På så sätt kunde afrikanen komplettera det kalla och torftiga europeiska förnuftets värld, eller med Marcién Towas mycket kritiska formulering: afrikanen hänvisades till rytmsektionen i mänsklighetens orkester. För Senghor var dessutom den franska kulturen ett mönster; han motsatte sig inte den franska kulturens utbredning och förblev positiv till den franska kolonialismen ända till sent 50-tal. Särskilt vurmade han för det franska språket, som till och med antogs kunna ”uttrycka väsentliga aspekter av det mänskliga varat”, som dock ”behöver kompletteras med den afrikanska rytmen”.

Avhandlingen ställer frågan om Césaire och Senghor var rasister. De sägs ha uppvisat ”rasistiska tendenser” och ha uppfattat ”ras” som en verklig kategori. Inledningsvis visade de också ett ”förakt för vita”. Det förefaller även ha varit Senghors retrospektiva uppfattning: ”vi talade som Hitler och koloniserörerna, vi förfäktade blodets dygder” (citerat ur T. Denean Starkely-Whiting, *Negritude women* [2002]). Icke desto mindre vill författaren friskriva dem från att ha sett ras som något fysiskt-biologiskt, detta trots ett flertal återgivna citat och resonemang som tycks tala för motsatsen, som när det talas om ”negerafrikanens specifika fysiska och psykiska strukturer för perception”. Ändå hävdas att biologiska skillnader aldrig är grunden för ”kulturella och psykologiska skillnader” (230).

Ett dylikt påstående måste bestridas, åtminstone vad gäller Senghor; i en hyllning till Gaston Berger från 1962 – en artikel som författaren inte uppmärksammar – betonas tvärtom biologiska faktorerens roll för personliga karaktärer. Bergers av Bergson influerade andliga filosofi förklaras med att han var kvartssenegales. Bergers franska blod stod för aktivitet och intelligens, det afrikanska blodet för dennes emotionella egenskaper. Så sent som 1980 kunde Senghor också spekulera om blodgrupperns olika psykiska egenskaper. Att Senghor konsekvent ”höll fast vid uppfattningen att negritude har biologiska grunder” hävdades även av den i avhandlingen flitigt åberopade James Arnold, som dessutom understryker och belägger att även Césaire på 30-talet omfattade tankar om rasen och blodet. I Césaires fall rörde det sig emellertid om uppfattningar som han efter kriget på ett mycket tydligt sätt tog avstånd från. Han kunde då också hävda att han inte (längre) omfattade en essentialism av Senghors märke.

Redan 1948 tog den afrikanske poeten Paul Niger avstånd från negritude som ”skapad av etnologers [...] teorier”. Icke desto mindre spelade sådana en stor roll för negritudeförfattarna och inte minst för Senghor. Särskilt tysken Leo Frobenius kom på 30-talet att starkt påverka både Césaire och Senghor. Genom denne menade man sig lära känna det verkliga Afrika. Senghor föreföll ännu sent i livet bevara sin fascination inför dennes studier av afrikanska förhållanden. Den afrikanska kritik av det europeiska förnuftet som Senghor betonar menade han inletts redan av Bergson och hade sina motsvarigheter i europeisk antimodernism. Men det är framför allt den tyska anden som står den afrikanska nära; deras andlighet var besläktad och de gick tillsammans i bräsch för återkomsten för ett intuitivt förnuft, menade Senghor. Frågan inställer sig om inte negritude i åtminstone Senghors tappning i mycket kan ses som en yttring av en europeisk civilisationskritik, en antimodernism i samma anda, något som avhandlingsförfattaren är inne på, men inte riktigt följer hela vägen.

En sådan uppfattning är särskilt tydligt i den i avhandlingen otillräckliga och alltför kortfattade diskussionen av Senghors syn på Afrikas andlighet och monoteism. Att denna i mycket hög grad influerats av läsningen av den belgiske missionären Placide Tempels bok

om bantufilosofi från 40-talet uppmärksammas inte. Om Senghor är okritisk och i hög grad accepterar Tempels teser om en allafrikansk filosofi och genom sin egen kristna tro är beredd att överse med, eller kanske rentav att ta till sig, Tempels tes att ”den enda möjliga fulländningen av bantuidealet är [...] kristendomen” (citerat ur Christopher L. Miller, *Theories of Africans* [1990]), är andra desto mer kritiska. För exempelvis Césaire är Tempels ”en garant för den koloniala ordningen”, för Fanon en skandal. Senghors beroende av europeiska uppfattningar om afrikanska egenskaper och tänkande visar sig här tydligt, tankar som han också fick utstå mycket kritik för.

Författaren vill gärna betona likheter mellan Césaire och Senghor; de bejakade båda upplysningens värden och europeisk teknik, de var båda för en kulturblandning, de tog båda starka intryck av Frobenius. Samtidigt är skillnaderna bara alltför uppenbara: i synen på marxismen, liksom ifråga om religion, estetik, kolonialism, etc. Trots författarens lofvärda syfte att göra upp med schablonbilderna av den aktuella kolonialismkritikern Césaire och den förlegade, rasromantiske Senghor, övertygar knappast försöken att framhäva deras likheter. En tematisering av deras skillnader – trots artiga sentida utsagor från Césaire om deras likheter, som kan ställas mot likaledes sentida, inte kommenterade utsagor om radikala skillnader dem emellan – hade troligen givit intressanta resultat och pekat på skilda strategier, inte minst i synen på kolonialismen.

Det finns som nämnts ett starkt presentistiskt motiv i avhandlingen. Hur föra politisk kamp? Hur kan den förtryckte göra sin röst hörd? Och på vilket sätt lyckades negritude med det? Viljan att se positivt på negritude, att se hur rörelsen gynnade de svartas sak, gör också läsningen av framför allt Senghor alltför välvillig, motsättningar – som författaren, vilket förtjänar att påpekas, på intet sätt sticker under stol med – till trots. Tolknings av Senghors rasromantiska eller essentialiserande utsagor om hurdan negern är tolkas snällt och ofta ursäktande, något som dessutom understryks av ett ibland aningen tveksamt språkbruk (”möjligen kan man hävda”, ”inte längre särskilt [...] essentialistisk”, ”kan förefalla”, ”måste inte [...] tolkas i strikt biologistisk bemärkelse”, ”låter ibland som ett biologistiskt resonemang”, etc.), som

i bästa fall fungerar nyanserade men som stundtals får rent apologetiska funktioner och ofta frestar läsaren att inta den motsatta ståndpunkten.

Avhandlingen står på två ben. Den vill dels vara en historiserande läsning av negritude som rörelse och vänder sig mot anakronistiska schablonbilder av dess främsta representanter, dels diskutera hur politisk kamp kan bedrivas utifrån identitetspolitiska utgångspunkter och pröva användbarheten av begreppet ”strategisk essentialism”. I det senare fallet ligger en av författaren kritiserad presentism nära till hands, som tillika riskerar att bli apologetisk när negritude helt enkelt definieras som en frigörande företeelse i sin samtid. Vad gäller historiseringen saknas en tillräcklig uppmärksamhet på kronologin och förändringen över tid, liksom en mer nyanserad och fullödigare bild av negritudes kritiker, som trots att det sägs vara ett av studiens syften bara i ringa grad uppfylls, särskilt som enbart Fanon uppmärksammas bland samtida kritiker.

Många av Senghors mer eller mindre rasromantiska ställningstaganden – påståenden om att negern inte är en abstrakt ras och står i ett ickealienerat förhållningssätt till sin omvärld, i oförmedlad kontakt med varat, etc. – uppfattas och försvaras i viss grad som mobiliserande drag i emancipationens tjänst, samtidigt som dylika uttalanden ofta kritiserar och till och med kan kallas för Senghors ”misstag”. Essentialismen antas således kunna fungera mobiliserande och emanciperande samtidigt som den är problematisk och utgör ett misstag. Denna dubbelhet förefaller passa

väl in i Sartres kritiserade schema; som antites är negritude förstäligt och försvarbart, men som syntes eller slutmål begränsande och farligt.

Var de då essentialister, rasister, biologister? Samtidigt som författaren ställer sig frågan om dylika begrepp alls är tillämpbara, hävdas de ha gått alltför långt i den riktningen, något som emellertid ska förstås som en berättigad reaktion. På en analytisk nivå ges Sartres uppfattning av negritude som antitesen och av dess företrädare som ”antirasistiska rasister” med viss tvekan rätt, men på ett politiskt plan är författaren mera tveksam. För politisk kamp kanske en essentialiserande position kan ha ett visst berättigande, vara en ”ganska framkomlig” väg, då kanske ras kan vara en ”fungerande kategori”? En mobiliserande identitetspolitik som ”ett nödvändigt steg” i kampen men aldrig ett slutmål? Men om särartsfeminismen – med Yvonne Hirdmans ord – är ”livsfarlig”, är inte särartsnegritude, en rasromantisk uppfattning som Senghors, också det? Och är stabila identiteter eller essentiella egenskaper nödvändiga för politisk kamp och handling? Om svaret på den senare frågan är nej, då kan kritik rimligen riktas mot den rasromantik och de essentialiserande ställningstaganden som otvivelaktligen kännetecknade negrituderörelsen. Mot Senghors bakåtblickande, homogeniserande och på många sätt europeiska syn på vad negern sades vara, kan ställas Fanons yttrande på kongressen 1956: i negritude handlade det om en ”neger som den vite vill ha honom”.

Bosse Holmqvist

Framtidsskaparna

Staffan Wennerholm, *Framtidsskaparna: Vetenskapens ungdomskultur vid svenska läroverk 1930–1970*. Lund: Arkiv förlag, 2005. 318 s. Pris 268 kr. ISBN 91-7924-185-9.

Framtidsskaparna är en avhandling som behandlar naturvetenskapens och teknikens relation till ungdomskulturer. Den uppmärksammar inslag i flera elevgenerationers liv som vi mycket sällan möter i modern ungdomskulturforskning. I den forskningen har intresset framförallt varit inriktat på livsstilar, konstarter, droger, motorfordon och kläder. Staffan Wennerholms avhandling ger därför

ny kunskap om viktiga kulturella inslag hos en stor grupp, framförallt manliga, svenska ungdomar. De var elever på läroverkens reallinjer, tekniska gymnasier och aktiva i naturvetenskapliga föreningar eller som fältbiologer. Avhandlingen visar att naturvetenskap och teknik visst kan vara kultur. Det gäller särskilt för den ungdomsgrupp som de äldre hoppades skulle leda landet mot storartade tekniska och ekonomiska framsteg. De såg sig själva som framtidsskaparna.

Syftet med avhandlingen är tvåfaldigt. För det första vill Wennerholm analysera hur man inom denna s. k. vetenskapens ungdomskul-

tur skildrade och framställde livet i skolan, vetenskapen, tekniken m. m. Det handlar om framställningar av och berättelser om vetenskap och teknik, men också om de mänskliga egenskaper, ofta könskodade, som de associerades med. För det andra vill avhandlingsförfattaren skildra och analysera de praktiker, verksamhets- och umgängesformer, men även de medier, som skapade en teknovetenskaplig ungdomskultur. I detta rymms allt från laborationer och exkursioner till föredrag och elevtidningar. Inledningsvis presenteras bl. a. de studerade ungdomarna – läroverkseleverna, teknisterna och fältbiologerna – och studiematerialet, skoltidningar och andra publikationer. Det är till två disciplinöverskridande forskningsfält som Wennerholm söker sig. Dels till det som brukar kallas vetenskaps- och teknikstudier – STS, med den bekanta engelska akronymen – och dels till kulturstudier – *cultural studies*. Det är naturligtvis vissa inslag i dessa tvärvetenskapliga studiefält som här lyfts fram. Det handlar om att studera vetenskap och teknik i ett socialt och kulturellt sammanhang. Thomas F. Gieryns, Steven Shapins och Simon Schaffers idéer om *gränsdragning* spelar en viktig roll. Dessa forskare har i en rad arbeten studerat hur och på vilket sätt vetenskap avgränsas från annan verksamhet. Det sker t. ex. genom att forskarna och den vetenskapliga forskningen tilldelas särskilda kvaliteter.

Centralt för Wennerholm blir också att koppla samman just kunskap och mänsklig identitet. För gränsdragningen inom den vetenskapliga ungdomskulturen definierade inte bara vetenskapen och tekniken; den drog också upp gränser mellan olika typer av människor. Här spelar kön en betydande roll, och det kvinnliga kan sägas ”utdefinieras” i en process av ”dubbel gränsdragning”. Från *cultural studies*, eller rättare sagt från antropologen Clifford Geertz, har avhandlingsförfattaren hämtat idén om att människor ständigt *producerar mening*, som de sedan använder för att förstå verkligheten. *Praktikbegreppet*, slutligen, bygger på Michel Foucault och innebär här att man inte kan nöja sig med att studera uppfattningar om ett visst fenomen. Det krävs också en förståelse av hur dessa gavs möjlighet att verka, det vill säga vilket slags praktik uppfattningen utformades i eller genom. Därigenom har i inledningen de tre viktigaste begreppen i avhandlingen presenterats: gränsdragning, meningsproduktion och praktik.

Avhandlingen är därefter uppbyggd av tre delar med något varierande längd. Den första delen behandlar läroverken och läroverkseleverna ur ett brett perspektiv. Här skildras läroverken som institutioner, och vi får kunskap om vilket slags kultur som eleverna själva formade och vad de gjorde. Det som pågick, hävdar Wennerholm, var ett slags självfostran till allvar, trots att det också fanns inslag av skämt och ironi. Läroverkseleverna drog, genom sina framställningar och praktiker, upp gränser mellan sig själva som något av en samhällselit och andra ungdomar, framförallt de ”självförsörjande”. I detta ingick också ett avståndstagande från den kommersiella nöjeskulturen.

Den andra delen undersöker föreställningar om naturvetenskap och teknik bland elever som studerade vid reallinjer och tekniska läroverk och engagerade sig i naturvetenskapliga föreningar. Avhandlingen analyserar hur denna grupp framställde naturvetenskapens och teknikens bidrag till samhälle och kultur. Viktigt i sammanhanget är hur naturvetenskapen definierades i relation till humaniora och även till religiösa föreställningar. Naturvetenskapen och naturvetaren blev till representanter för det moderna, medan humaniora sågs som tillbakablickande. I mångt och mycket var detta en ”reformulering” av de positioner som intogs i den allmänna debatten om de två kulturerna. Också denna gränsdragning bland ungdomarna handlade om att upprätta gränser mellan människor som företrädde olika ämnen. Det visar sig att läroverkselevernas meningsproduktion utgör den stora, dominerande berättelsen om det teknovetenskapliga framsteget. Men berättelsen och argumenten tar form genom eleverna själva och kommer till användning i ett sammanhang av självfostran. Man pekade själv ut vad framtiden krävde av kunskaper, attityder och färdigheter.

Det fanns i denna vetenskapens ungdomskultur en stark tro på att det var naturvetare och tekniker som skulle bygga det framtida samhället. Även om inställningen till naturvetenskap och teknik var bejakande, fanns också spår av ambivalens under mellan- och efterkrigstid. Rationaliseringar, arbetslöshet och atombomber fick eleverna att reflektera över hur den rätta utvecklingen mot framtiden skulle se ut. Företeelser som specialisering och snäva fackkunskaper ventilerades, vilket bidrog till att identifiera viktiga egenskaper

hos den ungdom som skulle leda utvecklingen framåt. Detta gällde i särskilt hög grad för den nya grupp av läroverksungdomar som trädde in på scenen genom etableringen av tekniska gymnasier och senare högre tekniska läroverk. Bland teknisterna blev yrkesrollen mer central som identitetskapare, och den direkta samhällsnyttan betonades starkare än bland de allmänna läroverkens naturvetenskapliga elever. Också bland teknisterna drogs gränser mellan den manliga tekniken och det kvinnliga. Teknisk sakkunskap knöts till manlighet och de egenskaper som ansågs betydelsefulla hos den gode teknisten gavs manliga konnotationer.

Innehållet i den tredje delen av avhandlingen är rätt mångfasetterat. I centrum står den verksamhet eller praktik som bedrevs av den studerade ungdomsgruppen. Det handlar om sådant som resor, exkursioner och laborationer. Men här uppmärksammas också vad läroverksungdomen ansåg vara karaktäristiskt för naturvetenskap, forskning som yrkesverksamhet och de normer och ideal som knöts till det vetenskapliga och forskaren som person. Dessutom finns i denna del av avhandlingen ett kapitel om fältbiologerna, som blir något av ungdomens vetenskapliga motkultur, särskilt från slutet av 1960-talet och framåt. Samtidigt som fältbiologerna fostrade sig själva i en stark vetenskapstro, fanns bland dem också en närmast romantisk känsla för naturen, som hamnade i motsättning till den dominerande uppfattningen om naturvetenskapen och tekniken som självklara och oproblematiska lokomotiv för framsteg och framtid.

Avhandlingen avslutas så med en något ovanlig sammanfattning. Den är också en självständig analys, med Rikstävlingen Unga forskare i centrum. Wennerholm placerar den vetenskapliga ungdomskulturen i relation till naturforskningens och teknikens vuxna domäner. Han ser tävlingen som ett exempel på ett gränssnitt mellan teknovetenskapens officiella sfär och ungdomskulturen. Det sker en problematisering av gränserna mellan vad som är vetenskap och vad som är hobby, vilka som är riktiga vetenskapsmän, ”unga forskare”, och vilka som är amatörer. Avhandlingen avslutas med den lilla historiska gåtan om finalisten Torbjörn Andersson, som uteblev från finalen på tävlingen Unga forskare. Och han får väl ses som ett exempel på att inte alla naturvetenskapligt intresserade

ungdomar lät sig inordnas i det teknovetenskapliga systemet. Andersson ville kanske inte bli någon framtidsskapare?

Framtidsskaparna är en avhandling att lita på vad gäller citeringar, siduppgifter och bibliografiska hänvisningar. Språket i avhandlingen är följsamt och varierat. Ibland blir formuleringarna onödigt abstrakta, men detta är undantag. Wennerholm är en författare som hellre refererar än citerar. Detta gör att citaten i avhandlingen ofta blir väl hårt ”gallrade”. De fungerar mest som små inskjutna illustrationer i referaten. Hade t. ex. läkaren Nils-Erik Landell citerats utförligare, hade han inte framstått som fullt så revolutionär som i avhandlingen. Inte heller hade uppfattningen att vetenskapsmän var tvungna att arbeta ”bortom det mänskligt ut hårdliga” betonats, om vi fått veta att det handlade om forskare i det förflutna. Något enstaka fel finns också. Texten talar t. ex. om fältbiologernas diskussioner under perioden 1930–60, trots att organisationen grundades först år 1947. Men detta noteras här bara för att visa att inte ens goda idéhistoriska arbeten är utan skönhetsfläckar.

Framtidsskaparna är en synpunktsrik avhandling. Det gör att den också innehåller en lång rad frågor och teman som är värda att diskutera, och ibland utsäger att ifrågasätta. I en kort anmälan kan bara några få av dessa behandlas. På ett övergripande plan delar jag de flesta av de slutsatser och resultat som presenteras i avhandlingen. Jag tror, exempelvis, att det är fruktbart att studera de naturvetenskapligt intresserade ungdomarna som ett slags subkultur, vilken är relaterad till en bredare vetenskaplig kultur. Även avhandlingens inriktning på frågor kring gränser, praktiker och meningsproduktion är mycket fruktbar. Wennerholm relaterar sig, som sagt, dels mot vetenskaps- och teknikstudier (STS) och dels mot kulturella studier (CS). Inriktningen mot gränser och gränsdragningar hämtade från STS fungerar perspektivgivande i avhandlingen. Även om man kan diskutera lämpligheten i att föra över begrepp som ursprungligen handlade om företeelser inom vetenskapssamhället till en värld av läroverksungdomar.

Användningen av CS är däremot inte lika uppenbar för läsaren. Här saknar jag en diskussion av tidigare ungdomskulturforskning, bl. a. den som handlar om subkulturer. En teoretisk inspiratör eller utgångspunkt för

flera arbeten inom CS, som helt saknas i avhandlingen, är Pierre Bourdieu. Jag tillhör inte den skara som efterfrågar mer Bourdieu eller Foucault i avhandlingar. Men när det gäller just Bourdieu i relation till syftet med denna avhandling finns många beröringspunkter. Han har behandlat utbildningssystemet i en rad arbeten, exempelvis i *Homo Academicus* (1984) och *La noblesse d'État* (1989). Mycket skiljer det svenska utbildningssystemet från det franska, men Bourdieus generella perspektiv att yrkesmässig legitimitet, särskilt inom högstatusyrken, byggs upp genom förvärvandet av kulturellt och socialt kapital på ett specifikt fält, borde ha varit av intresse i just det här sammanhanget. Det finns mycket i avhandlingen som hade vunnit på att ha betraktats i ljuset av flera av Bourdieus arbeten.

Ett centralt begrepp i *Framtidsskaparna* är fostran. Det återkommer i avhandlingens alla delar. Det handlar om läroverkskulturen, vilken ses som fostran till ett vuxet och allvarligt beteende, till skötisamhet, framåtanda och självständighet. Även ungdomarnas ”vetenskapstro” rör fostran. När läroverkselever i sina skoltidningar och föreningar poängterar naturvetenskapens och teknikens framtidssroll, fostras de till en vetenskapstro, framhåller Wennerholm. Även de gränsdragningar som upprättas mellan olika elevgrupper och vetenskaper är fostrande, liksom gränsdragningen mellan de s. k. två kulturerna. Fostran definieras i avhandlingen som självfostran eller självdisciplinering bland läroverkseleverna. I vanligt språkbruk ses fostran som den process varigenom en, oftast ung, människa formas av den omgivande kulturen och dess olika institutioner, vanligen familj och skola. Inom den svenska och även internationella ungdomskulturforskningen har däremot begreppet disciplinering varit dominerande. Man har sett hur myndigheter, skola och föräldrar med olika medel försökt disciplinera ungdomen till att leva rätt och undvika icke önskvärda företeelser: allt från alkohol och sex till bilar och sällskapsdans.

Wennerholm lyckas genom sin inriktning på just självfostran undvika det deterministiska drag som lätt följer av idén om disciplinering. Däremot borde den forskning som rör socialisation ha varit relevant. Socialisation handlar ju om förmedling och inlärn timer av färdigheter, som medför att individen formas till en personlighet. Genom socialisation

internaliserar individen samhällets eller gruppens vedertagna beteendemönster, normer, regler, värden och sedvänjor. Till de viktigaste socialisationsagenterna hör familjen, skolan, kamratgruppen, yrkeslivet och massmedia. I det goda syftet att undvika determinism och betona självfostran tenderar ungdomarnas samhälleliga och strukturellt bestämda ”inordning” att skymmas. Uppfattningen att den vetenskapliga ungdomskulturen i första hand var självfostrande gör också att andra aspekter kommer i skymundan. Föreningslivets mångfasetterade funktion av kamratskap, underhållning och personligt identitetsskapande tenderar att försvinna genom att den fostrande aspekten tilldelas huvudrollen.

Nu är det naturligtvis så att ingen framställning som förmedlas av idé- och lärdomshistorikern kan vara utan generaliseringar. Forskaren måste göra val och det innebär alltid att något väljs bort. Men vi behöver ständigt diskutera vad som försvinner i våra generaliseringar och val av perspektiv. En generalisering som återkommer i *Framtidsskaparna* handlar om natur- och teknikvetenskapens starka ställning i samhälle och kultur. Vi får veta att den kom till uttryck inom universitet, politik och utbildning. Den sägs efter andra världskriget vara dominerande och mönsterbildande i Sverige. Naturvetenskapens bildningsform fick övertaget och blev hegemonisk. Det finns mycket att diskutera kring denna ”generalisering”. Så mycket kan i alla fall sägas att naturvetenskapens ställning inom universitet, politik och gymnasieutbildning varierat kraftigt under 1900-talet. Även naturvetenskapen som bildningsform har varit omdiskuterad ännu in i våra dagar. Inte minst debatterades den ofta och ihärdigt i samband med gymnasiereformen vid början av 1960-talet.

Nödvändiga val och avgränsningar kan innebära att betydelsefulla inslag i det man studerar helt och hållet försvinner ur sikte. I denna avhandling tycker jag det finns en ”blind fläck”, nämligen oviljan att se på den vetenskapliga ungdomskulturen ur ett klassperspektiv. ”I det moderna Sverige under mellan- och efterkrigstiden var det inte den socialt och ekonomiskt privilegierade eleven som skulle bygga det nya landet, det var den duglige, ambitiösa och begåvade”, skriver Wennerholm. Han hävdar att tidigare skolforskning överbetonat klassaspekterna eller haft en ”slagsida” åt att lyfta fram klasskill-

nader. I avhandlingen påstås också att ”klass” inte längre fanns till hands som kategori för att definiera vem läroverkseleven var. Det existerade inte någon ”gemensam upplevelse bland eleverna själva av läroverket som en klassbestämd miljö”. Detta vet egentligen inte avhandlingsförfattaren något om. Då hade han fått söka sig till andra typer av källor, såsom brev, dagböcker och intervjuer, för att så tvärsäkert kunna hävda det han gör. Det kan mycket väl vara så att orden arbetarklass, underklass eller fattig inte förekommer i avhandlingens källmaterial. Men det är knappast ordens förekomst som avgör om sociala klasser och klasskillnader spelar en viktig roll. Klassstillhörighet eller klassbaserade upplevelser är i det svenska samhället sällan något som lyfts fram i relation till begåvning och personlighet. Etnologen Orvar Löfgren har skrivit: ”Drömmen om folkhemmet och om ett jämlikt samhälle var så stark att målet togs ut i förväg. Det var som om man ville besvärja verkligheten genom att låtsas som om klassgränserna inte längre fanns.” Det är inte heller så att ord som rationell livsföring, begåvning, individuell ambition och självständighet alltid är klassneutrala. Ofta, men inte alltid, har dessa honnörsord varit knutna till normer och ideal i medelklassen.

I avhandlingen demonstreras också hur läroverkseleven ägnar sig åt gränsdragningar mot ”förvärvsarbetande och självförsörjande” ungdomar. Nyare studier har också visat att klassmässiga erfarenheter spelar en central roll i utbildningssystemet. Som jag ser det är klassbegreppet en analytisk kategori. Klass finns inte där ute som något vi omedelbart erfar. Däremot talar mycket för att vissa egen-skaper som värderas i den studerade läro-

verksmiljön analytiskt kan kopplas till social klass. Om klassperspektivet är undanskymt eller förträngt i avhandlingen, uppmärksammas däremot genus, manlighet och kvinnlighet, i relation både till läroverkseleverna i allmänhet och naturvetare och gymnasietekniker i synnerhet.

Framtidsskaparna är en viktig avhandling. Den breddar vetenskapshistoriens studiefält till nya områden och nya grupper av människor. Genom att ta fasta på den vetenskapliga ungdomskultur som frodades vid eller i anslutning till de svenska läroverken, har den flyttat den vetenskapshistoriska blicken från laboratorier och den högre lärdomens sammanhang av texter och miljöer till unga människor, som ännu inte formats till profession och vetenskaplig identitet. Avhandlingen visar hur den vetenskapliga ungdomskulturen bidragit till att dana de unga männen till ”framtidsskapare”. Den har också visat att gränsdragning mellan vetenskapsområden även är en gränsdragning mellan människor.

Men avhandlingen är inte bara ett bidrag till idé- och vetenskapshistorien. Den tillför också ungdomskulturforskningen ett perspektiv bortom stil, smak och livsstil. Inriktningen inom ungdomskulturforskningen har varit på de ungdomar som odlat speciella musik-, kläd- och livsstilar. Men här uppmärksammas andra grupper av ungdomar, också en subkultur på sitt sätt, som bygger upp sin kulturella identitet kring naturvetenskap och teknik. Avhandlingen har därigenom också gett ett viktigt bidrag till de två vetenskapliga fält den inspirerats av: vetenskaps- och teknikstudier och kulturella studier.

Kjell Jonsson

Ärftlighetsforskningens gränser

Anna Tunlid, *Ärftlighetsforskningens gränser: Individer och institutioner i framväxten av den svenska genetiken*. Lund: Avdelningen för idé och lärdomshistoria, Lunds universitet, 2004. 380 s. ISBN 91-975196-0-X.

Frågan om hur vetenskapliga discipliner uppkommer och förändras över tid tillhör sedan länge ett av vetenskapshistoriens centrala teman. I Anna Tunlids avhandling *Ärftlighetens gränser* används begreppet gränsdragningsarbete (*boundary-work*) i en analys av

den svenska ärftlighetsforskningens framväxt och utveckling från 1880-talet till 1960-talet. Den breda empiriska ansatsen gör avhandlingen till ett viktigt kartläggningsarbete av stor nytta för framtida vetenskapshistorisk forskning. Vad Tunlid tar fasta på är de externa villkorens betydelse för ärftlighetsforskningens framväxt samt den kunskapsmässiga utvecklingens betydelse för ämnets fortsatta möjligheter att hitta nya avsättningsområden, både inomvetenskapliga och för samhället i övrigt.

I grunden bottenar de frågor som Tunlid ställer om ärfthgheitsforskningen i Sverige i grundvillkoren för all vetenskaplig verksamhet. Hon formulerar i slutsatserna också tänkvärda och generaliserbara insikter om hur ett vetenskapligt ämnesområde utvecklas från att vara relativt homogent i problemval och teoretiska ambitioner till att bli alltmer heterogent på nästan alla tänkbara sätt. Därmed knyter hon implicit an till forskningen om kunskapsspecialisering och professionalisering i modern vetenskap.

Avhandlingen börjar med ett traditionellt inledningskapitel, där syfte och avgränsningar redovisas, liksom forskningsläget och teoretiska utgångspunkter. Avhandlingens övergripande tema är att följa en historisk process, bestämd av samverkan mellan olika intressen och förutsättningar, som ledde till att ärfthgheitsforskningen växte fram som akademisk disciplin samt att studera hur ämnet sedan definierades och omdefinierades under olika tidsperioder. Syftet är ”att analysera den svenska utvecklingen mot bakgrund av de lokala och nationella förutsättningar som fanns i form av exempelvis institutionella strukturer, forskningsfinansiering och politiska förhållanden” (16).

I forskningslägesbeskrivningen konstaterar Tunlid att vetenskapshistoriska och vetenskapssociologiska studier visar att den genetiska forskningen var både omfattande och heterogen vad gällde intresseinriktningar och problembehandling redan under 1900-talets början. I Sverige utmärkte sig genetikerna tidigt, både för teoretiska bidrag och viktiga tillämpningar inom växtförädlingen. Insatserna gjorde den snart internationellt uppmärksam. Sammantaget motiverar detta avhandlingens empiriska studieområden, även om det hade räckt med att notera bristen på en disciplinärt övergripande historia beträffande den genetiska forskningen i Sverige.

För att kunna resonera kring genetikens utveckling i Sverige från 1900 till 1960 väljer Tunlid alltså att använda sig av den amerikanske vetenskapssociologen Thomas Gieryns begrepp gränsdragningsarbete. Ett sådant arbete består både i avgränsningar gentemot annan verksamhet än den som man vill kalla vetenskaplig, t. ex. politik och religion, samt vetenskaplig verksamhet som man av någon anledning inte vill förknippas med. Gränsdragningsarbetet sker i båda fall genom att forskningsföreträdare lyfter fram utmär-

kande aspekter av verksamhet mot vilken avgränsningen sker. Eftersom gränsdragningsarbetet sker kontinuerligt och utan slutpunkt kan det karaktäriseras som en historisk process, som styrs av olika intressen och bedrivs på olika sätt beroende på målsättning och resurser bland dem som utför det. I Tunlids studie av genetikerna i Sverige konstaterar hon redan inledningsvis att ärfthgheitsforskningen arbetade med att avgränsa sig mot botaniken, mot den kommersiella växtförädlingen samt den rasbiologiska forskningen.

Ett annat begrepp som Tunlid lanserar är disciplinbegreppet, som hon med den amerikanske vetenskapshistorikern Timothy Lenoir menar har en sammansatt karaktär i och med att det byggs av flera komponenter, som den vetenskapliga praktiken, institutioner, liksom sociala och politiska faktorer. En disciplin grundar sig formellt i diskursiva och strukturella avgränsningar, där de förra utgörs av gränsdragningsarbetet och de senare av en institutionalisering. Tunlid anger också att institutionaliseringen är en följd av gränsdragningsarbetet. Hon använder vidare begreppet forskningsprogram för att ringa in forskningsverksamheten och nätverksbegreppet för att karaktärisera mer informella kontakter aktörer emellan.

Beträffande tidsmässiga avgränsningar konstateras att undersökningsperioden är cirka 1900 till 1960. Året 1900 bestäms av återupptäckten av de mendelska ärfthgheitslagarna, som mycket snabbt fick stor betydelse för ärfthgheitsforskningens empiriska och teoretiska sidor. Året 1960 motiveras av upptäckterna av DNA-spiralens struktur 1953 samt den genetiska koden 1962, som i grunden och för all framtid kom att förändra förutsättningarna för vår förståelse av ärfthgheit.

Förutom den tidsmässiga avgränsningen finns även en viktig diskussion om den geografiska avgränsningen. För även om avhandlingen handlar om den svenska ärfthgheitsforskningen, så är det arbetet vid Lunds universitet och anläggningen vid Svalöf tre mil norr om Lund som står i centrum. Inget fel i det, eftersom lundaforskningen i mångt och mycket dominerade ämnet i Sverige, inte minst genom att många av ämnets professorer hade sin forskarutbildning i Lund och Svalöf, även om det också fanns undantag som Nils von Hofsten, verksam i Uppsala.

I de följande sju empiriska kapitlen, som leder fram till en avslutning med sammanfat-

tande synpunkter, behandlar Tunlid genetikens framväxt och växlande gränser kronologiskt. Samtidigt har varje kapitel ett tydligt tema och inriktning. Det första, dvs. avhandlingens andra kapitel, handlar om hur botanikern och växtförädlaren Herman Nilsson-Ehle identifierade och avgränsade ärftlighetsläran som en vetenskap i nära förbindelse med den praktiska växtförädling han arbetade med vid Sveriges utsädesförening i Svalöf. En viktig förutsättning för detta var återupptäckten av de mendelska ärftlighetslagarna, som Nilsson-Ehle kunde omsätta i en effektiviserad växtförädling, särskilt en ny vetesort, ”Extra-Squarehead II”. Insatsen belönades 1917 med en personlig professur i ärftlighetslära vid Lunds universitet, förlagd till lantbruks- och mejerierinstitutet i Alnarp väster om Lund. Därmed hade ett viktigt första steg tagits mot etablerandet av ärftlighetsläran som en akademisk disciplin i Sverige.

Avhandlingens tredje kapitel behandlar Nilsson-Ehles försök att föra samman ärftlighetslärans teoretiska landvinningar med växtförädlingens praktik. I enlighet med de inledande utgångspunkterna ser Tunlid detta som ett utfall av gränsdragningsarbete, ett sätt att positionera ärftlighetsläran i relation till andra forskningsfält. Samtidigt fortsatte ämnets institutionalisering med bl. a. grundandet av forskningstidskriften *Hereditas*. Anknytningen till växtförädlingen stärktes när Nilsson-Ehle kallades som föreståndare för utsädesföreningen i Svalöf, vilket innebar att hela institutionen flyttades dit 1925. Under 1920- och 30-talen kunde också ärftlighetsforskningens ekonomiska betydelse användas som argument för inrättandet av ytterligare institutioner. Institutet för husdjursförädling inrättades 1927 några kilometer söder om Södertälje, med personband till Stockholms högskola. I slutet av 30-talet inrättades vidare ett institut för växtförädling av skogsträd i närheten av Svalöf samt ett institut för förädling av fruktträd utanför Kristianstad, allt delvis finansierat av Wallenbergstiftelsen.

Kapitlet avslutas med en exposé över Nilsson-Ehles syn på rasbiologiska frågor, dvs. om möjligheterna att praktiskt utnyttja kunskaperna inom ärftlighetsforskningen för förädling av människor i syfte att råda bot på sociala missförhållanden. Tankegångarna hade institutionaliserats genom inrättandet

av ett statligt rasbiologiskt institut i Uppsala 1922 och en steriliseringslagstiftning 1935. Sammantaget behandlar kapitlet ärftlighetsforskningens expansion institutionellt och intellektuellt. Tankegångarna från växtförädlingen tillämpades på allt fler områden, med det sociala som det mest omstridda. Ur gränsdragnings synpunkt var fältet expansivt under 1920- och 30-talen.

Det fjärde kapitlet behandlar Nilsson-Ehles medarbetares och studenters forskningsinsatser och deras olika karriärvägar inom det akademiska fältet. Allmänt kan sägas att det tycktes finnas goda möjligheter för disputerade ärftlighetsforskare att få arbete inom ramen för de olika forskningsinstitut som bildats, eller inom de kommersiella bolag som sysslade med växtförädling. Det förhindre dock inte akademiska strider vid tillsättningar av tjänster i botanik under 1920-talet, något som föregick ett ökat antal tjänster inom ärftlighetsforskningen från 30-talets början. Tunlid behandlar inte mindre än sju tillsättningsärenden inom botanik och ärftlighetslära från 20-talets mitt till 30-talets mitt. Ärendena visar hur botaniker försökte definiera bort ärftlighetsforskare, vilket dock innebar att den experimentella systematiken hamnade inom ärftlighetsforskningens område, som på så sätt kom att växa. Ärftlighetsforskningen konsoliderades under 30-talet ytterligare genom att den experimentella systematiken utvecklades i evolutionsbiologisk riktning. Både växtförädlingen och evolutionsbiologin förenades i ärftlighetsforskningens metodologiska grund.

I det femte kapitlet beskrivs hur Herman Nilsson-Ehles efterträdare Arne Müntzing genomdrev en akademisering av ärftlighetsforskningen från slutet av 30-talet. Ett skäl till detta var att ämnet blivit ordinarie undervisningsämne vid universitetet och att han ansåg att teorier inom ämnet kunde bidra med att lösa problem inom den allmänna biologin och medicinen. Akademiseringen motsvarade också bättre de internationella strömningarna. Genom att staten så småningom satsade medel blev det ändå möjligt att bygga en ny institution för ärftlighetsläran i Lund. På så sätt befästes akademiseringen även lokalmässigt och geografiskt när byggnaden stod färdig 1951.

I och med avhandlingens sjätte kapitel ändrar den lite karaktär. Här fokuseras inte den vetenskapliga eller institutionella sidan av

ärftlighetsforskningen så mycket som hur ämnets resultat kom att relateras till samhälls-politiska frågor. Vad det handlade om var, enligt Tunlid, ett gränsdragningsarbete mellan ärftlighetsforskningen som vetenskap och den typ av frågor som snarare var att anse som politiska mer än vetenskapliga. Vad det mer specifikt kom att handla om var vilka ärftlighetsvetenskapliga växlar man kunde dra på debatten om rashygien både före och under andra världskriget, samt hur den sovjetiska lysenkoismen bemöttes bland svenska ärftlighetsforskare. Sammanfattningsvis kan sägas att avståndstagandet från nazismen innebär att ärftlighetsforskarna fick revidera sina tidigare uppfattningar, som att varje ras motsvarade en enhetlig genetisk typ eller existensen av rena raser. Det innebar dock inte att man tog avstånd från idén om det biologiska arvets betydelse för individens situation eller befolkningens välfärd.

I det sjunde kapitlet fortsätter framställningen om ärftlighetsforskningens expansion. Här handlar det om hur ämnet kom att få en allt större betydelse inom flera olika forskningsområden. Överlag går det att karaktärisera gränsdragningsarbetet i Lund med att ökat utrymme gavs för medicinsk genetik och cytologi (celllära), som cancerkromosomforskningen var ett utslag av. Detsamma gällde husdjursförädling, där en bredare verksamhet eftersträvades. Förändringsprocessen hjälptes inte minst av den allmänna naturvetenskapliga upprustningen i Sverige och internationellt efter andra världskriget. Enligt Tunlid hade ärftlighetsläran blivit genetik och dessutom fått en mer central betydelse för lösningen av olika vetenskapliga problem.

I det sista av de empiriska kapitlen behandlas den mer populära sidan av genetik och den vetenskapliga med utgångspunkt i genetikern Åke Gustafssons verksamhet. I sina offentliga inlägg hävdade Gustafsson att variationen hade stor betydelse för en populations biologiska utvecklingsmöjligheter. Hans slutsatser blev därmed att vissa omedelbart negativa, ärftliga egenskaper trots allt kunde vara värda att bevara, eftersom de bidrog till variationen. Mer allmänt kom hans inlägg i de allmänna politiska och livsåskådningsinriktade debatterna att leda till att genetikerna gavs en plats i det offentliga samtalet. Han medverkade också till att strålningsfysiken, ett expansivt forskningsområde i skuggan av det kalla kriget och atomkraftens förverk-

ligande, delvis kom att definieras som biologi.

I avslutningskapitlet formuleras så de allmänna lärdomarna av ärftlighetslärans svenska historia. Tunlid konstaterar att gränsdragningsarbetet var flerdimensionellt i den meningen att det knöts till olika vetenskapliga ideal beroende på mål som teoriutveckling, praktisk växtförädling, medicin och cancerkromosomforskning, en lösning på sociala problem m. m. Det handlade till stor del om att utvidga ärftlighetslärans domän, men också om att sätta gränser för de vetenskapliga utsagornas räckvidd. Gränsdragningsarbetet inbegriper därigenom andra akademiska discipliner, institutioner, det offentliga samtalet, politiska beslutsprocesser och näringslivets intressen. Intressant nog breddades gränsdragningsarbetet över tid, från ett fokus på praktisk växtförädling för det svenska lantbrukets fromma till teoretisk utveckling av intresse för andra forskningsområden. Härmed blev ärftlighetsläran mer heterogen, något som Tunlid betraktar som en ”naturlig följd av [ämnets] expansion, eftersom vetenskapliga discipliner i allmänhet är heterogena med avseende på olika forskningsinriktningar” (345).

Beträffande formalia är notapparaten och den språkliga behandlingen tillförlitliga. Notapparaten innehåller inga nämnvärda brister. Också namnregistret är på det hela taget tillförlitligt med något enstaka undantag. Tunlid skriver helt igenom en klar och läsvärd prosa, men någon passage hade kanske ändå kunnat bli ännu tydligare med en graf, t. ex. i samband med redogörelsen för tillsättningen av olika botanikprofessorer.

Utöver det formella och det språkliga finns anledningar att notera ytterligare smärre frågetecken i en del fall. Urvalet av inledande utgångspunkter är exempelvis omfattande, och flera av dessa kunde nog ha strukits, särskilt sådant som inte återkommer i den behandlade empirin. Andra oklarheter gäller en av avhandlingens slutsatser. Inledningsvis konstateras att ärftlighetsforskningen var heterogen redan i sin tidiga historia vid sekelskiftet 1900. Samtidigt hävdas mot slutet av avhandlingen att ämnet blev mer heterogent som en naturlig följd av expansionen. Det är kanske ingen motsägelse, men ett mer avpassat språkbruk hade hjälpt läsaren. Särskilt som Tunlid betraktar denna utveckling ”som en naturlig följd av [ämnets] expan-

sion". I begreppet "naturlig följd" ligger ett mått av determinism och det kanske stämmer. Men frågan är om påståendet skall ses som empiriskt eller teoretiskt motiverat? Är detta en slutsats, som följer av begreppet gränsdragningsarbete, eller något som följer av en studie om genetiken i Sverige? Observationen om heterogenitet skulle också mycket väl kunna knytas till teoriutvecklingen om forskningens specialisering, där det onekliga finns litteratur att hämta hjälp ur.

En mer övergripande kommentar gäller de tidsmässiga avgränsningarna, som motiveras inomvetenskapligt. Studien tar sin början i återupptäckten av de mendelska ärftlighetslagarna 1900 och avslutas med upptäckten av DNA 1953 och den genetiska koden 1962. Inget fel i detta. Tunlid har rätt i att dessa upptäckter genomgripande förändrade arbetet på fältet. Samtidigt finns det alltid en fara i att basera en tidsavgränsning på annat än det som är i fokus för undersökningen. I det här fallet är svenska ärftlighetsforskarens gränsdragningsarbete det centrala, och därmed borde avgörande perioder i den processen snarare ligga till grund för tidsavgränsningarna. Det skulle kunna vara grundandet av utsädesföreningen 1886 eller Mendelska sällskapet 1907. Nu berörs dessa händelser i alla fall, men det hade blivit tydligare motiverat med en annan tidsavgränsning. Den senare gränsen skulle kanske kunna sättas till inrättandet av en professur i genetik vid Skogshögskolan i slutet av 40-talet. Det skulle i så fall innebära att framställningen skulle kunna kortas, något som inte vore helt omotiverat.

Ett problem med att använda begreppet gränsdragningsarbete för en analys av en ämnesdisciplins etablering och utveckling, är att den som gör analysen samtidigt oundvikligen själv blir inbegripen i arbetet med att dra gränser. Exempelvis måste Tunlid i sin avhandling göra vissa avväganden om vad som bör betraktas som ärftlighetsforskning och sedermera genetik. Hon löser problemet genom att följa framför allt de som disputerat för Nilsson-Ehle, men är det verkligen givet att de forskningsprogram som de lanserade och sysselsatte sig med efter disputationen också är ärftlighetsforskning? Och hur var det med annan ärftlighetsinriktad forskning som bedrevs i landet? Här ligger ett mått av gränsdragningsarbete som det är svårt, för att inte säga omöjligt, att undvika. Tyvärr saknas en diskussion om detta.

Ett annat problem med begreppet gränsdragningsarbete är att det ibland kan ge felaktiga associationer. När någon når framgång i gränsdragningsarbetet tycks det nämligen innebära att någon annan "på andra sidan gränsen" förlorar. För att vara konkret tycks begreppet implicit innebära att t. ex. Nilsson-Ehle, när han erhöll en botanikprofessur 1915, med nödvändighet utvidgade ärftlighetslärans gränser på bekostnad av botaniker som försökt att definiera bort honom. Men i själva verket innebar det samtidigt att nya fruktbara frågeställningar erkändes som mer centrala för botaniken, vilket förmodligen kan ha glatt andra botaniker. Gränsdragningsarbetet kan i själva verket ofta innebära ett gränsborttagningsarbete till fromma för parter på båda sidor om den borttagna gränsen.

Beträffande avhandlingens viktigaste gränsdragningar finns också en intressant asymmetri. Det gäller förklaringarna av dels ärftlighetslärans tidiga etablering och expansion som beroende av växtförädlingsverksamheten och de ekonomiska intressen som förknippades med den, dels akademiseringen av ämnet i och med flytten till Lund i slutet av 1930-talet som beroende av intellektuella skäl, utan några egentliga ekonomiska intressen. De två förklaringarna kan ställas mot varandra genom att poängtera de ekonomiska incitamenten i det första fallet (ekonomier kallar sådana förklaringar endogena) och oberoendet av ekonomiska incitament i det andra (exogena). Asymmetrin i förklaringarna till de två processerna – att det från selskiftet och under 1910-talet främst var ekonomiska motiv som skapade utrymme för ärftlighetsforskningen, alltså en endogen förklaring, medan framgångarna efter andra världskriget och under 1950-talet förklaras av intellektuella samarbetsvinster oavhängiga av ekonomisk aktivitet, alltså en exogen förklaring – skulle kunna ha kommenterats utförligare. En poäng som vore väl värd att förmedla är att ordningsföljden mellan endogena och exogena förändringsprocesser inom en vetenskaplig ämnesdisciplin inte tycks följa några mönster, utan mest bero på vilka tidsavgränsningarna är.

För det andra kan det finnas skäl att poängtera de ekonomiska faktorer som kan ha påverkat Müntzing i hans strävan efter att flytta institutionen till Lund och skapa närmarer kontakter med universitetets forsknings-

verksamhet i övrigt. Tunlid diskuterar utförligt Rockefellerstiftelsens förändrade inriktning under 30-talet och dess avsikter att stödja forskning som kunde relateras till "Science of Man". Det är säkert en viktig poäng. Hon understryker också det ökande tillflödet av studenter. Lika säkert också ett starkt skäl för en institutionsföreståndare att söka sig till Lund, liksom de internationella strömningarna i samma riktning. Men det lämnas aldrig någon förklaring till varför just medicinska inriktningar kom att bli så till synes dominerande efter flytten till Lund.

Med risk för att vara överdrivet spekulativ skulle jag vilja peka på den allmänna uppbyggnaden av sjukvården i Sverige från 30-talet och därmed också uppbyggnaden av den medicinska forskningen i landet. Södersjukhuset invigdes 1944 som Nordens största byggnadsverk, och Karolinska sjukhusets nya prekliniska lokaler i Solna blev också färdiga på 40-talet. Den allmänna uppbyggnaden av en ordentlig sjukvård hängde också samman med en närmare koppling till den medicinska forskningen. I Skåne blev Malmö allmänna sjukhus universitetssjukhus 1948 och kopplades därmed samman med Lunds universitet. Även om detta knappast var ett skäl för Müntzings flytt, så är det inte otroligt att det längre fram kom att påverka genetikens allt större utrymme på det medicinska området. Rockefellerstiftelsens satsning på "Science of Man" från början av 30-talet är ett tecken på att dessa förändringens vindar inte bara blåste i Sverige, utan även internationellt. Här fanns en mängd incitament att söka närmare samarbete med medicinare. Det hade i alla fall varit värt att gräva vidare i dessa frågor.

Ett alternativt sätt att försöka närma sig skillnader och likheter mellan å ena sidan växtförädlingen vid sekelskiftet 1900, å andra sidan sjukvården efter det andra världskriget, är att analysera dessa två sektorer i termer av innovationssystem. Det kan då ganska snabbt konstateras att det svenska lantbrukets innovationssystem vid sekelskiftet 1900 var väldigt speciellt. På kunskapsutbudssidan fanns lantbruksgymnasier och lantbrukshögskolor, och den kunskap som producerades där överfördes inte sällan med hjälp av lantbrukskonsulenter, som organiserades av den övergripande lantbruksakademien, regionala hushållningssällskap och lokala hushållsgillen. Detta institutionella system spred inte bara kunskap om nya växtsorter och odlingstek-

niker samt annat matnyttigt. En viktig funktion var förmodligen också att föra tillbaka önskemål om olika slags förbättringar till forskare och andra intressenter, exempelvis eftersträvansvärda egenskaper hos nya grödor. Frånvaron av marknadskrafter i ett sådant här system är påtaglig. I det sammanhanget kan det också vara värt att notera att nya vetesorter, som Nilsson-Ehle så framgångsrikt utvecklade, nog kan ses som en ganska omvälvande produkt i det svenska lantbruket. År 1908 odlades nämligen vete på endast två procent av Sveriges åkerareal (fyra procent av Skånes). Vid samma tid var havre den största grödan, knappt dubbelt så stor som råg och tre gånger så stor som vete. De största framgångarna hade alltså växtförädlarna med ett sädeslag som ännu var relativt lite odlat i Sverige, men som så småningom kom att dominera.

Beträffande sjukvården under efterkrigstiden, så karaktäriserades den av att den nästan uteslutande byggdes upp med offentliga medel, såväl vad gällde sjukhusen och deras utrustning som deras bemanning. Även om privata, vinstdrivande företag konstruerade de sjukhusapparater som sjukhusen och vårdmottagningarna möblerades med samt de läkemedel som skrevs ut, så satte stat och landsting upp både kontrollmyndigheter och inköpscentraler. Här godkändes produkterna och köptes in för att sedan säljas vidare till starkt subventionerade priser. Det är viktigt att poängtera att samtidigt som sjukvården byggdes upp, satsades stora summor på den medicinska forskningen, som snart blev en dominerande kraft i det svenska forskningslandskapet och är så än idag. Även i detta institutionella system tycks kunskapsproduktionen till stora delar ha skett i frånvaron av marknadskrafter, något som ärftlighetsforskarna borde ha varit vana vid från växtförädlingen.

Med utgångspunkt i begreppet innovationssystem kan den svenska ärftlighetsforskningen i alla fall sägas ha etablerats inom ramen för ett innovationssystem – det svenska lantbruket – för att sedan transformeras över och expandera inom ett annat – det medicinska. I denna process tycks också ett namnbyte ha ägt rum, från ärftlighetsforskning till genetik. Som sagt, allt detta nämnt väl medveten om risken för spekulation, men om resonemanget stämmer så visar det på möjligheten att också symmetriskt analysera

de två viktigaste processerna inom den svenska ärfthighetsforskningens och genetikens disciplinshistoria. Båda kan betraktas som endogena.

För att sammanfatta kan det konstateras att Anna Tunlids avhandling *Ärfthighetens gränser* är empiriskt mycket omfattande. Hon följer ett forskningsområdes öden och äventyr under sex decennier, och resultatet är en klassisk vetenskapshistorisk undersökning som, trots att den inte bryter direkt ny teoretisk eller metodologisk mark, landar i tänkvärda insikter om hur ett vetenskapligt ämnesområde utvecklas från att vara relativt homogent i problemval och teoretiska ambitioner till att

bli alltmer heterogent på nästan alla tänkbara sätt. Genom ambition och ihärdighet har resultatet blivit ett grundläggande kartläggningsarbete, som kommer att få stor betydelse för den framtida vetenskapshistoriska forskningen på området. Visst kan alternativa tolkningar av händelseförlopp formuleras. Men det får inte på något sätt stå i vägen för slutsatsen att Tunlids arbete är en efterlängtat och genomarbetad exposé över den svenska ärfthighetsläran och genetikens 1900-talshistoria, som bär referensverkets prägel. De få och små luckor som möjligen finns kvar att bearbeta ruckar inte på det omdömet.

Thomas Kaiserfeld

Alkemins skam

Carl-Michael Edenberg, *Alkemins skam: Den alkemiska traditionens utstötning ur offentligheten*. Stockholm: Caudex, 2002. 318 s. Pris 216 kr. häftad. ISBN 91-973696-3-2.

Vid Stockholms universitet disputerade i december 2002 Carl-Michael Edenberg på en avhandling om svenska alkemister under 1700-talet. Alkemisternas materielära var grundad på magi och mysticism. Företrädarna hade ambitionen att söka ett livselixir, de vises sten, som både kunde omvandla lägre metaller till guld och göra människan odödlig, men också att bidra till moralisk upphöjelse eller frälsning. De verkade i en tradition som hade sin kulmination på 1400- och 1500-talen, men där åtskilliga trosvissa utövare verkade ännu under andra halvan av 1700-talet. Därefter dog traditionen nästan helt ut, som framgår av den statistik över bokutgivning som Edenberg redovisar.

Avhandlingen utgör ingen undersökning av alkemin som sådan, utan en studie av kampen mot alkemin, eller – som Edenberg formulerar det – av ”bortstötningen” av den. Fokus är på hur och varför tron på alkemin och dess möjligheter försvann i slutet av 1700-talet. Berodde det på upplysningstidens påvisande av det ovetenskapliga i hela projektet? Var det den nya, kvantitativt inriktade kemin med Lavoisier som främsta namn som riktade en dödsstöt mot alkemin? Detta är den bild som oftast ges i översiktsarbeten – Edenberg ger exempel från Read och Holmyard. Men Edenberg vill visa att dylika förklaringar är alltför enkla. Han prövar ett kunskapsocio-

logiskt sätt att skriva alkemins historia. Undångömt, i en fotnot, beskriver han i anknytning till Robert Darntons bokhistoriska studier avhandlingens tendens som ett alternativ till det hävdvunna: ”Det är en annan arkeologi som arbetar, där det inte främst är teoretiska frågor (kan metaller förvandlas eller ej?) och världsbilder (organisk eller mekanistisk?) som undersöks, utan snarare attityder, gruppbildningar, känslor” (253).

Edenberg avgränsar alltså från början sitt arbete från den vetenskapshistoriska och religionshistoriska traditionen. Han väljer att studera alkemin som en specifik subkultur.

Det andra kapitlet beskriver alkemins sociala former och det sätt på vilket den skiljer sig från den institutionaliserade vetenskapen under 1700-talet. Hela det alkemistiska projektet präglades av en sublim strävan efter suveränitet, och detta gjorde den i mångas ögon till både asocial och omoralisk. Den svenske alkemisten var ofta en adlig ämbetsman med stark, men oortodox, religiös dragning åt det pietistiska hållet. Han var individualist och en vetenskapens amatör, men ingick ofta i andra av tidens nätverk, såsom swedenborgianismen eller frimureriet. Här kunde han odla sin utvaldhet i sökandet efter såväl guld som Gud.

Vid expansionen av den borgerliga offentligheten under 1700-talet uppstod ett socialt betingat motstånd mot alkemin. Det var inte dess särpräglade teori och praktik som brännmärktes, utan ”*alkemin som estetiskt och etiskt fenomen*”. Alkemisterna bröt mot samhällsordningen genom sin vilja att ta del av

offentligheten utan att själva vara offentliga. Men alkemin bekämpades inte genom utfrysning och ignorerande; den akademiska kemin hade, säger Edenberg i anslutning till Marco Beretta, behov av en skugga, en motbild varigenom den egna legitimiteten förankrades.

Bekämpandet av alkemin bedrevs med två olika vapen, dels krav på empirisk prövning av anspråken, dels förlöjligande. Karikatyr och satir riktade mot alkemister var dock tidigare mycket vanliga, särskilt i England på 1500- och 1600-talen. Men ett samhälle med utbyggd press och offentlighet är mycket mer känsligt för satir. Edenberg använder sig av begreppet *skam* för att förklara bortstötningen av alkemin och alkemisterna. Det är knappast originellt; den samhällsvetenskapliga litteraturen om skam är stor och presenteras i avhandlingen på ett adekvat sätt. Men tillämpningen av begreppet på alkemin genomförs på ett energiskt och klargörande sätt. Alkemisten beskrivs i litteraturen som smutsig och besmittad. Han var löjlig, men också sinnessjuk. Han stod utanför den samhällsordningen.

Hur såg då alkemistens försvar ut? Detta diskuterar Edenberg i ett intressant kapitel. Givetvis klagade alkemisterna på bristen på respekt för det ädla sanningssökandet. Tre olika försvarsstrategier identifieras. Man går till motattack och söker visa att kritikerna är okunniga; man delar upp den egna skaran i sanna och falska alkemister – endast de förra är att räkna med; man reformerar läran och anpassar den efter kritikernas synpunkter.

Kritikerna ställde krav på empirisk prövning. Man måste kunna påvisa transmutationer genom offentliga och upprepbara experiment. Här reagerade alkemisterna på ett sätt som för tankarna till våra dagars debatt rörande kvantitativa och kvalitativa metoder, yta och djup. Vetenskapsmannen är någon som ”hellre snappar efter agnar än söker kärnan”, menade alkemisten Guldénfalk (1784). Saknar kritikern insikter i alkemins visdom, kan det bero på ytlighet ifråga om moral och tro. Kanske är det så att transmutationer är unika händelser och omöjliga att upprepa?

Vetenskapssociologiskt kan man se många paralleller till vad Edenberg benämner autotomi eller självstymning. De falska alkemisterna var orsaken till alkemins dåliga rykte. Så menade också 1600-talets astrologer, eller de kirurger som vid samma tidpunkt sökte

avskärma sig från enklare barberare eller fusande operatörer. Genom att utdefiniera en lägre grupp söker man undgå att få rollen av samhällets ”andre”. Kritiken av vad som sågs som falsk alkemi kunde bli mycket hätsk enligt principen ”mina fiender klarar jag nog, men det är värre med vad mina vänner säger”.

Den fråga som hamnade i centrum för diskussionen om reformering av alkemin här i Sverige tycks ha varit det esoteriska språket och hemlighetsfullheten. Men kanske skulle alkemin förläckas om den populariserades och fördes ut till publiken? Alkemin krävde ett mått av obegriplighet, eftersom dess kunskap lätt kunde missbrukas. Men som sagt, mot gyckel och förlöjligande gick det inte att försvara sig. Då blev skammen bara ännu större. På 1790-talet tycktes den svenska alkemin ha hamnat i svår kris. Den siste representanten, August Nordenskjöld, dog 1792 i Sierra Leone, och alkemin stod inför förnedring.

Följande kapitel sätter in tidens alkemi i ett vidare kulturhistoriskt sammanhang. Den kopplas till begrepp som ”entusiaster” och ”svärmare”. Kant hade associerat den med melankoli och lättsinne likaväl som med elitism och aristokrati. Utifrån omsorg om de borgerliga värdena uppfattade man en risk för asociala tendenser och improduktivitet. Edenberg refererar här främst tyska texter, men hänvisar i korthet till de svenska alkemisterna August Nordenskjölds och Christian Johanséns samhällskritiska idéer.

I ett längre kapitel diskuteras alkemins ställning under den tyska och franska romantiken. Många av epokens författare odlade ett intresse för ockultism, nyplatonism, kabbala och andra esoteriska yttringar av mysticism. Men den tidiga romantikhållningen hos Jung-Stilling och Goethe övervanns snart, så att de omfattade en naturfilosofi med analogi- och korrespondenstänkande och såg estetiken som en del av kunskapsteorin, men samtidigt tog avstånd från de specifikt alkemistiska idéerna och inte minst den smutsiga praktiken. Madame de Staël var mer positiv till alkemin, och man möter intresse för alkemi hos romantiker som Atterbom och andra. Men det är helt klart en annan uppfattning än 1700-talets. Det är, säger Novalis, subjektets varseblivning som får allt att framträda som ädel materia, inte tingen själva.

Två kortare fallstudier är insprängda i avhandlingen. Man saknar dock en tydlig dis-

kussion av vilken funktion dessa har. Den ena gäller officeren Jacob Johan Anckarström, far till den mer kände kungamördaren. I flera avseenden – i sin utbildning och sitt avstånds-tagande från den rena metalliska förädlingen – är han idealtypisk, men i andra mer avvika-nde. Han var en upplysningsman som mitt uppe i sin heliga utvaldhet strävade efter att öka den allmänna bildningen hos folket. Det andra exemplet gäller den rätt okände Fabian Wilhelm af Ekenstam, verksam under den svenska romantikens decennier. Inte heller han hade tillägnat sig naturvetenskaplig bildning. Men hans intresse för swedenborgianism och mysticism var tidstypiskt. ”Ekenstam förkroppsligar alkemins tystnad.” Vi vet genom Edenborgs arkivfynd i Linköpings stiftsbibliotek att han utförde alkemistiska experiment och läste klassikerna på området, men själv hemlighöll han sitt intresse för släkt och vänner. En annan, tidigare och mer betydelsefull alkemist, Gustaf Bonde, har Edenborg utförligt behandlat i en tidigare skrift, *Gull och mull: Den monstruöse Gustaf Bonde, upplysningens fiende i frihetstidens Sverige* (1997).

I ett kort avslutningskapitel presenteras tre alkemibilder från 1800-talets början, hämtade från William Godwin, Mary Shelley och Honoré de Balzac. Alkemisten har även här kraft att imitera den suveräne men ensamme skaparen och transmuttera såväl sociala som materiella tillstånd. Men under romantiken väcker han inte längre skratt och löje, utan fruktan och tragik.

Avhandlingen avslutas med två appendix. Först ges i några grafer en sammanfattning av statistik över alkemistisk bokutgivning i olika länder och för olika språkområden. Uppgifterna är hämtade från en Internetkälla, men kompletterade med egen källforskning för 1800-talet. Appendix B är en 45-sidig, väldokumenterad men katalogartad översikt av alkemins 1800-talshistoria. Det är en i stort sett utforskad värld, bitvis av stor tragikomisk natur, fylld av märkliga människoöden. Alkemin mätte inte bra av 1800-talets positivistiska vetenskapssyn. Den drevs in i en isolerad position. Vissa kvarlevande nätverk från en tidigare period kan urskiljas, och under 1880-talet förde en våg av esoterisk litteratur i Frankrike, England och Tyskland med sig en svag renässans för alkemin, en rörelse som noterades med intresse av August Strindberg. Alkemin sökte

nu integrera den moderna kemins språk och begrepp i sin egen gamla naturfilosofi. Men den litterära offentligheten var nu så stor att alkemiska verk kunde utges utan att detta egentligen noterades i debatten.

Ur formell synpunkt måste det påpekas att boken lider av alltför många skrivfel, språkliga otympligheter och faktafel. Ekenstam sägs ta ”jobbet som kyrkoherde” (178). Bergskemisten Gustaf von Engeström förväxlas med kanslern Lars (82). Namn som Leibniz och Mendelsohn är genomgående felstavade. Osv.

Som helhet är avhandlingen mycket intressant. Den är resultatet av ett imponerande arbete med ett svårtolkat material. Edenborg har ett starkt engagemang och har lagt ner ett omfattande arbete på att i svenska och skottska arkiv och bibliotek identifiera alkemistiska texter från en tid, då dessa inte är lätta att spåra upp. Som framgått har han också försökt pröva några teser. Samtidigt hänger avhandlingen inte riktigt samman; den präglas av utvikingar och fallstudier som ger intryck av sammanläggning. Metodologiskt försvagas argumenteringen av omotiverade växlingar mellan svensk och europeisk kultur och samhälle. Den kunskapssociologiska ansatsen blir därigenom svår att värdera.

Visst finns det fog för det kulturhistoriska arbetssättet, och begreppet skam är fruktbart för att förstå motsättningen mellan etablerad vetenskap och alkemi. Men argumenteringen försvagas av att Edenborg inte samtidigt prövar en traditionell vetenskapshistorisk läsning. Han tycks i mycket liten utsträckning ha orienterat sig i den kemihistoriska forskningen rörande tiden runt 1800. Redan en titt i ett standardverk som William Brocks *The Fontana history of chemistry* (1992) ställer flera viktiga frågor. Brock undrar varför alkemin inte fick mer självförtroende i takt med de nya materieuppfattningar som växte fram under 1800-talet. John Daltons kvantitativt grundade atomism, det stora antalet nupptäckta grundämnen, periodiska systemets slående symmetri och upptäckten av den radioaktiva materiens gradvisa sönderfall – där är några exempel på att kemins tycktes utveckla sig mot snarare än från en alkemistisk världsbild. Och från 1930-talet fanns tekniken för transmutation utvecklad, men var och är alltför energikrävande för att processen skall kunna utvecklas.

Även den bokhistoriska ansatsen motiveras väl, men här saknar man en diskussion av metodologiska frågor. Det bokhistoriska lyfts fram inledningsvis, men följs sedan inte upp på ett konsekvent sätt. I avhandlingen blandas översatta tyska verk med svenska originalarbeten. Man undrar också vilken bety-

delse kvantiteten av utgivna skrifter hade för en disciplin som gärna arbetade fördolt, och där praktiken var viktigare än publikationen. Men ämnet för *Alkemins skam* är utmärkt och de frågor som ställs väl värda att arbeta vidare med.

Ingemar Nilsson

Offentlig skrift om det hemliga

Maria Johansen, *Offentlig skrift om det hemliga: Raison d'état, SOU och Varulven*. Göteborg: Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 2004. 394 s. ISBN 91-628-6206-5.

Maria Johansens avhandling i idéhistoria är till sitt innehåll lika rik och komplex som sin titel. Den behandlar den mångfacetterade och dubbla frågan dels om begreppet statsförnufts, *raison d'état*, framväxt och innebörd med konsekvenser för hela det moderna politiska samhället och den moderna politiska filosofin och idéhistorien, dels om vilken betydelse frågan om det hemliga och det offentliga spelar inom detta statsförnuft. Den sistnämnda frågan ställs utifrån ett mycket specifikt perspektiv, nämligen den svenska statens offentliga utredningar, SOU, kring säkerhets- och underrättelsetjänsterna under 1900-talets senare hälft. Därigenom kommer också ett stort antal andra frågor att beröras, behandlas och inte minst väckas för vidare undersökning rörande den moderna staten: frågan om förhållandet mellan etik och politik, om makt och våld, om lagens grundläggande förutsättningar och villkor, om nationen och folket, suveränen och medborgaren, om skapandet av medborgarens och individens identitet, om det synligas behov av det fördolda och vice versa, och i slutändan kanske också frågan om den demokratiska statens möjlighet *per se*.

Avhandlingen är uppdelad i tre delar och följer en idéhistorisk kronologi i utvecklingen av ett antal centrala begrepp, som statsförnuft, suveränitet, nation, universalism etc., från 1500-talet fram till vår tids egen aktualitet, samtidigt som den övergripande frågeställningen rörande just säkerhets- och underrättelsetjänsternas verksamheter – vad som villkorar dem och vad som står på spel inom dem – är ständigt aktualiserad i den historiska framställningen. I del I, med titeln

”Ett begrepps öde”, behandlas statsförnufts uppkomst och utveckling som begrepp via ett antal centrala politiska filosofer, som Machiavelli, Guiccardini, Hobbes, Kant och Hegel samt deklARATIONEN för de mänskliga rättigheterna med rötterna i den franska revolutionen 1789, med analyserande utblickar via Friedrich Meinecke, Carl Schmitt, Hannah Arendt, Michel Foucault, Etienne Balibar och Giorgio Agamben.

Del II, med titeln ”Offentligt och hemligt”, behandlar, via en tillbakablick på Jeremy Bentham's *Panopticon* (1787), problematiken kring den symboliska och teknologiska synligheten i förhållande till idén om det hemliga och det offentliga, med en problematisering av förhållandet mellan det hemliga och det privata, där den centrala frågan blir vilka olika former av makt som arbetar med, och vilka spänningar som uppstår mellan, det hemliga och det öppna, det sekreta och det offentliga, det synliga och det fördolda. Analysen går även här tillbaka till dessa problematiker hos Hobbes, Kant och Hegel, men tar vidare steget till en diskussion om framväxten av de moderna övervakningsteknikerna via Foucault och Deleuze.

I avhandlingens tredje och sista del, med titeln ”Offentlig skrift om det hemliga”, läggs en detaljerad och sammanförande läsning av fem av svenska statens offentliga utredningar rörande säkerhets- och underrättelsetjänsternas verksamhet fram utifrån en modell inspirerad av Roland Barthes i dennes läsning av Balzacs novell *Sarrasin*. Här ställs avhandlingens såväl praktiska som teoretiska analys på sin spets, eftersom dessa utredningar kommer att konkret framhäva både den komplexa relationen mellan den statliga auktoriteten och de medborgare, vilkas intresse den både representerar och ska skydda, och den intrikata väv som håller samman offentlighetens principer med det fördoldas mekanismer och villkoranden. I denna tredje del blir det ock-

så tydligt på vilket sätt den frågeställning rörande statens inre definitioner och anspråk, som utformades för fem sekler sedan fortfarande är aktuell i en tid då såväl definitionerna som frågorna rörande statliga angelägenheter förvisso inte kan sägas vara desamma som det suveräna territorium som den traditionella staten utgjorde i sin begynnelse, utan har förskjutits i och med en långtgående demokratisering och globalisering.

Problematiken som formuleras inledningsvis i avhandlingen, och som också kommer att upprätthållas alltigenom texten, kan sägas ligga i de villkor enligt vilka den moderna staten grundas och definieras; staten måste definieras inåt, dvs. gentemot den befolkning eller de medborgare som den utgörs av, så tillvida att dessa på en och samma gång utgör statens verkliga innehåll och verkliga beståndsdelar, men också är underkastade samma gemensamhet i det att de villkorslöst lyder under statens lagar. Samtidigt måste staten definiera sig, dvs. avgränsa och bokstavligen demarkera sig utåt, gentemot andra stater eller sammanhållningar, mot vilken den har att försvara sig och upprätthålla sin ställning. Begreppet statsförnuft, med rötter i den italienska renässansen, kan härmed ses som den komplexa vetenskap som upprätthåller den statliga ekvationen, i enlighet med Botos definition att statsförnuftet är ”*en kunskap om de medel med vars hjälp en besittning kan grundas, bevaras och utvidgas*” (30).

Vi ser omedelbart hur det uppstår ett problem, eller en fråga, i själva definitionen av statsförnuftet, nämligen vilka de medel med vilkas hjälp en besittning kan grundas, bevaras och utvidgas är: med andra ord, frågan om statens bevarande och utvidgning, såväl utåt som inåt, är direkt avhängig vilka medel som tas i bruk, vem som avgör befogenheten eller rättmätigheten i medlen och vilka – och vems – intressen som kommer att prioriteras i det övergripande målet. Frågan kan formuleras på ett annat sätt, nämligen vilken typ eller grad av våld som krävs för att skapa och upprätthålla en rätt, och detta såväl utåt som inåt: utåt, gällande andra stater, och inåt, gällande den egna befolkningens förhållande till gällande lagar och regler. Hos Hobbes är denna fråga central, och kommer på såväl ett politiskt som metafysiskt plan att formuleras i termer av förhållandet mellan ett naturtillstånd och ett samhälls- eller rättstillstånd, där naturtillståndet, vilket på ett mycket veder-

häftigt sätt poängteras av avhandlingen, inte är att förstå som ett kronologiskt tillstånd framför allt, utan utgör både den relation människor emellan närhelst de inte regleras av en förbindande och auktoritär statsapparatur, och det förhållande av ständig konkurrens och hot, ett potentiellt krigstillstånd, som råder staterna sinsemellan.

Det som är viktigt att understryka i en lika intressant som komplex diskussion är emellertid att själva definitionen av staten som maktinstans här, som suverän, innebär att den i sig, för att upprätthålla den fastslagna lagen, måste stå över samma lag, med andra ord, att suveränen, för att kunna bevara statens intressen, själv måste vara av annat ontologiskt slag än den grundade staten som sådan. Med Agambens ord, poängterade av Johansen, att själva ”*suveräniteten är det gränsläge där våldet övergår i lag, och lagen övergår i våld*” (59). Suveränen står inte bara för den radikala antagonismen mellan *fysis* och *nomos*, natur och rätt, eller lag, utan har själv i och med detta upprätthållande, alltid redan infört ett våld, eller ett *fysis*, ett naturtillstånd inom själva staten. Det framgår här tydligt vad avhandlingen vill visa, nämligen att själva begreppet statsförnuft, det förnuft som staten vilar på, är vad som här i en schmittsk terminologi kallas ett gränsbegrepp. Gränsbegrepp därför att det befinner sig på gränsen mellan ett grundande och bevarande våld, men gränsbegrepp också därför att det redan från början är omöjligt att på förhand determinera vilka handlingar eller vilka situationer som utgör ett överskridande av den gällande lagen. Suveränen befinner sig på gränsen mellan *fysis* och *nomos*, men dessutom tillkommer det i absolut mening också suveränen att avgöra vad som är *fysis* och *nomos*, både utåt och inåt.

Problematiken blir ytterligare komplicerad av den utveckling som i det sena 1700-talet och under 1800-talet här diagnosticeras som en detronisering av suveränen till förmån för folkviljan, där perspektivet från den absoluta suveräniteten förskjuts till att gälla de medborgarliga rättigheter, som per definition är knutna både till offentligheten och det privata. Den instans som ska definiera och upprätthålla dessa rättigheter är nationen, och den vetenskap eller praktik som detta görs genom kallas för politiken, det vill säga den vetenskap, med Foucaults formulering, med vilken omsorgen om befolkningen, men också

reglerandet av den, låter sig göras. Utifrån en diskussion av begreppet *Sittlichkeit*, hämtat från Hegels rättsfilosofi och dennes kritik av Kants definitioner av republiken och statsförnuftet i *Zum ewigen Frieden* (1795), visar avhandlingen hur framväxten av den moderna staten i förhållande till medborgerliga intressen i själva verket nödvändiggör en analys av det faktum att dessa medborgare måste skapas. Detta är allt annat än banalt, eftersom det visar att ett av de viktigaste och mest centrala begrepp som vi rör oss med dagligdags, nämligen individer och dessa individers identitet, långt ifrån att ses som naturgivna – vilket är en naiv fiktion – eller produkter av det berömda ”arv och miljö” – vilket är en problematiserad tautologi – istället måste förstås som produkter av ett normbildande, kategoriserande och kontrollerande statsförnuft, vars kriterier ständigt måste omformuleras i takt med en teknologisk och ideologisk utveckling.

Eftersom detta individbegrepp skapas i förhållande till denna utveckling, ser vi också hur det ständigt måste definieras i termer av negativitet, något som avhandlingen vidrör men med fördel kunde utveckla. I det här sammanhanget framgår med stor tydlighet varför politivetenskapen kommer att överlappa och ständigt infiltrera politikvetenskapen, vilket kommer att understryka den närmast ontologiska nödvändigheten att den statliga instansen, eller makten, upprätthåller sin gränsöverskridande och per definition utsägbara verksamhet. Staten, i sitt ständiga skapande av medborgare, har att definiera, infoga, kategorisera och determinera; således framgår, utifrån Carls Schmitts analys, att de konstitutionella värden som staten förvaltar står i ett direkt motsatsförhållande till de medel som krävs för att upprätthålla dem. I sin gränssättande, urskiljande och avskiljande maktutövning måste staten avgöra vad som är giltigt och vad som inte är det, och för att ha auktoriteten att göra det måste den också ständigt definiera fram de yttre – och inre – fiender som hotar dess ordning. Paradoxalt nog snarare växer än förminkas detta privilegium med suveränitetsstaternas uppluckring.

Även här kan framhållas att det är negativiteten som är determinerande för definitions- och normskapandet. Den tes som framläggs i avhandlingen är därmed att det är i själva säkerhets- och underrättelsetjänsternas verk-

samhet som statens rättsupphävande beslutsbefogenhet har lagts; dessa utgör samtidigtheten av naturtillstånd och samhällstillstånd, och för att kunna uppnå sitt syfte, dvs. bevara staten, måste denna verksamhet agera i det hemliga, i det för den demokratiska insynen fördolda. Därmed kan vi också se hur dessa instanser förkroppsligar undantaget: våldet inom lagen, naturen inom samhället, undantaget från den gällande rätten i syfte att bevara och stärka den.

Del II av Johansens avhandling behandlar vidare den komplexa strukturen mellan offentligt och hemligt i statsförnuftsteorin. Om å ena sidan den suveräna verksamheten bygger på ett visst mått av fördoldhet, så tjänar den å andra sidan bäst sina syften genom att vara offentlig, eftersom öppenheten befäster dess makt. Distributionen mellan hemligt och offentligt blir omedelbart den stora frågan, och kommer så i stort måtto att handla om en iscensatt offentlighet lika mycket som en iscensatt hemlighet. Vi ställs här inför en dubbel problematik, eftersom det dels handlar om vilka hemligheter som staten undanhåller från offentligheten, dels det faktum att en stor del av den naturvetenskapliga och filosofiska forskningen måste hållas dold för den sittande makten. Denna dubbelhet är anledningen till att statsverksamheten i allt större utsträckning kommer att bygga på kunskap om, och tolkning av, medborgarnas förhållanden. Johansen visar på en tankeväckande parallell mellan statsförnuftsteorin och den framväxande naturfilosofin, där verkligheten observeras som en text vars chiffer eller kod måste spåras och avläsas. Idén om hemligheter att uppdaga eller avtäckta ligger således inskriven i tingens väsen, och uppdagandet av varje hemlighet leder i sin tur till ytterligare spår osv.

Avhandlingen visar via Bentham fram genom den teknologiska utvecklingen hur en övervakning går från en arkitektonisk modell till en biologisk, som vi idag är bekanta med, med ett alltmer subtilt spårande av människors hemligheter, samtidigt som denna kategorisering och uppspårning i sig utgör ett alltmer sofistikerat skapande av mänsklig identitet och individualitet. Härvid uppstår också en allt större spänning mellan statsförnuftets dubbla uppdrag att samtidigt totalisera – skapa en enhetlig gemenskap – och individualisera – att bryta ner varje del i dess minsta beståndsdelar för att bättre övervaka,

vilket inte minst kan undersökas i den, med författarens term, nya kroppsonologi som skapas med osynliga men identitetsbildande koder, chiffer och information. Från den klassiska epokens drömmar om att via olika uniformer identifiera fattiga, lösdrivare och respektabla medborgare till dagens DNA-tekniker och biometriska data både konkretiseras och abstraheras de medel genom vilka information inhämtas, kontroll utförs och hemligheter inte bara avslöjas, utan framför allt skapas.

Samtidigt tjänar den skapade koden också i motsatt riktning, eftersom det är den som avgör till vilka sammanhang individerna får tillträde. Problematiken mellan det offentliga, dvs. det synliga, och det hemliga, dvs. det osynliga, tätar allt mer, eftersom den faktiska övervakningen ständigt utvecklas mot en allestädes närvarande potentiell övervakning, vilket också är det införlivande av övervakning som låter Foucault och Deleuze diagnosticera den långsamma glidningen från ett disciplinsamhälle mot ett kontrollsamhälle. I övervakningen utförs en alltmer detaljerad kartläggning av individernas beteendemönster, vilket avläses mot en alltmer detaljerat skapad normalitet; avvikelserna ifrån denna skapade normalitet fungerar här på samma sätt som Agamben visat att undantaget fungerar gentemot lagen, samma mönster går alltså igen även här.

I avhandlingens tredje och sista del, "Offentlig skrift om det hemliga", behandlas, som nämndes inledningsvis, två huvudsakliga statliga offentliga utredningar från 1968 och 1976, samt tre senare utredningar från det sena 90-talet. Redogörelsen för och analysen av dessa utgör en mycket intressant men komplex läsning, varför deras innehåll här endast kommer att sammanfattas i största korthet, för att i stället fokusera på de punkter som ter sig mest relevanta för avhandlingens slutsatser. Utredningarna rör handläggningen av säkerhetsfrågor och det svenska personalkontrollsystemet, den militära underrättelsetjänstens verksamhet samt säkerhetspolisens olika metoder för registrering av medborgare i såväl brottspårande som preventivt syfte. I fokus för avhandlingen står analysen av hur den genomgående termen "rikets säkerhet" definieras och används i berättigandet av registreringen av och handskandet med medborgarliga uppgifter, eller med andra ord, vilka konflikter som uppstår mellan rikets

säkerhet och den privata rättens domän, samt enligt vilka kriterier den ena domänen tillåts inkränkta på den andra.

Det framkommer här två fundamentala frågeställningar. Den ena är att den offentliga och delvis oberoende granskningen av säkerhets- och underrättelsetjänsternas verksamhet i själva verket kommer att bli hårt beskuren, eftersom merparten av vad som ska utredas definieras som just en hemlig verksamhet, vars hemlighet måste bevaras för rikets säkerhet även i efterhand. Den andra är att själva definitionen av vad som ska skyddas, nämligen rikets säkerhet jämte den privata rätten, per definition inte kan bestämmas enligt några positiva definitioner, utan att dess föremål ständigt skapas utifrån extraordinära omständigheter, med andra ord, i det undantagstillstånd som sedan statsförnuftsteorins begynnelse präglar den suveräna maktens privilegierade område. Johansens läsning iscensätter här, genom en topologisk undersökning och ett närmande av texterna till varandra, att det under det som här kallas glasyren, dvs. utredningarnas föregivna syfte, går att utläsa två olika lager eller betydelseblock, som förhåller sig till varandra genom sina inbördes motsättningar. I förstona synes det s. k. inkluderande blocket, dvs. den diskurs inom utredningarna som definierar verksamheterna enligt positiva och universalistiska termer – den öppna nationen, den konstitutionella demokratin, vikten av offentlighet, neutralitet och frihet.

Men efter den krackelering som denna glasyr utsätts för, framträder istället det exkluderande blocket, dvs. den offensiva diskursen om "statens säkerhet och dess bevarande, om hemligheter, kontroll, övervakning och om tvång" (269) som den mest tongivande, och lägger åter fokus på den nödvändiga produktionen av hotbilder både inom och utom staten för att staten ska kunna fortbestå. Här framgår med ännu större tydlighet än genom den historiska redogörelsen av suveränitetsteorins underliggande villkor att det "vi", med vilket den statliga makten definierar det nationella intresset, är ytterst diffust och odefinierat, att det är en inkluderande diskurs som bygger på en nödvändig och kontinuerlig exklusion; en exklusion vars kriterier dock för att förbli effektiva inte kan röjas. Den exkluderande diskursen röjer så även här införandet av det potentiella krigstillståndet, eller – i hobbeska termer – naturtillståndet,

eller ytterligare, enligt Schmitt, utpekandet av en fiende, som själva villkoret för skapandet och upprätthållandet av en nationell enhet och ordning. Kanske är i verkligheten såväl fienden som nationen en fiktion, men de ingår gemensamt i den konstruktion laddad av motsättningarna mellan det offentliga och det hemliga, som statsförnufts teorin utgör. I slutändan kan vare sig nationens identitet eller individens egen förstås som något annat än, med Agambens ord, ett permanent undantagstillstånd.

Avhandlingen visar på en mycket gedigen läsning av ett omfattande material, som här inte bara redovisas på ett både detaljerat och kritiskt sätt; den drar också upp linjerna för en frågeställning, som lika vederhäftigt som originellt sträcker sin spännvidd från det idéhistoriska till det statsvetenskapliga, juridiska och inte minst filosofiska, via en extensiv problematisering av statsförnufts inneborende dikotomier som det offentliga och det hemliga, det synliga och det fördolda, det uttalade och det outtalade. Den höga ambitionsnivån medför därför naturligtvis också ett antal risktaganden, i synnerhet på ett

metodologiskt plan, där den dialektiska läsningen av ett redan dialektiskt formulerat problem skulle ha vunnit i analytisk och spekulativ kvalitet på en mer uttalat självständig och okonventionell hållning beträffande statsförnufts teorins ofrånkomliga repression av de politiska individer den samtidigt skapar.

På det analytiska planet skulle det också ha varit önskvärt med en tydligare analys av det för avhandlingen viktiga begreppet "varulven", hämtat från Agamben, som här får en tvetydighet som förskjuter dess ursprungliga innebörd på ett betydande sätt, dock utan att denna förskjutning närmare behandlas som sådan. Avslutningsvis bör också framhållas att den gedigna idéhistoriska undersökning som tjänar som grund för den detaljerade och aktualiserade läsningen av SOU med fördel kunde ha återanknutits i avhandlingens sista del. Dessa kritiska synpunkter fråntar emellertid inte avhandlingen dess stora förtjänster, som på ett såväl idéhistoriskt mycket givande som samtidsangeläget sätt skriver in sig i en foucaldiansk utvidgning av en kritisk samhällelig och ideologisk granskning.

Fredrika Spindler

Recensioner

Allmän idé- och lärdoms historia

Francis Cheneval, *Philosophie in weltbürgerlicher Bedeutung: Über die Entstehung und die philosophischen Grundlagen des supranationalen und kosmopolitischen Denkens der Moderne*. Basel: Schwabe, 2002. 687 s. Pris 69 euro inb. ISBN 3-7965-1946-6.

David Held *Global covenant: The social democratic alternative to the Washington consensus*. Cambridge: Polity press, 2004. xxi + 201 s. Pris 20 doll. häftad. ISBN 0-7456-3353-6.

Peter Kemp, *Verdensborgeren som pædagogisk ideal: Pædagogisk filosofi for det 21. århundrede*. Köpenhamn: Hans Reitzels förlag, 2005. 308 s. ISBN 87-412-0174-4.

Mads P. Sørensen, *Den politiske forbruger i det liberale samfund*. Köpenhamn: Hans Reitzels förlag, 2004. 136 s. ISBN 87-412-2388-8.

Det råder inget tvivel om att tankar och teorier kring det kosmopolitiska under de senaste decennierna vunnit stor popularitet. Det är inte särskilt långsökt att anta att detta faktum står i relation till den förändrade politiska, ekonomiska och rättsliga situation som uppstod då det kalla kriget fick sitt plötsliga och oväntade slut. Som en efterverkning av de nya förhållandena ökade den ekonomiska globaliseringen och i dess kölvatten följde nya maktrelationer, en allt starkare antiglobaliseringsrörelse och en politisk situation där politiska beslut tycktes än mindre tillräckliga än tidigare för att kunna styra utvecklingen. Offentligheten uppmärksammade politikens svaghet på ett annat sätt än tidigare. Situationen var förändrad: Hur ordna en bättre värld?

Säkerligen har globaliseringsdebatten under senare tid varit en bidragande faktor till det intensivare intresset för det kosmopolitiska. Det finns naturligtvis angelägna beröringspunkter där globaliseringen i viss utsträckning är kosmopolitismens arvtogare, även om globalisering vanligen brukar beteckna ekonomiska förhållanden, medan

kosmopolitismen snarast betecknar frågor om rättigheter och etik. Globalisering är också betecknande för utvecklingen inom kommunikation och kultur.

Idéhistoriskt sett har kosmopolitiska ideal genomlidit såväl hög- som lågkonjunkturer. Ibland har det hävdats att kosmopolitiska idéer är populära i tider av politiskt sönderfall. Men om vilken epok kan å andra sidan hävdas att den inte präglats av ett sådant sönderfall? Kosmopolitiska idéer har under många perioder varit föremål för illasinnat tal. Naturligtvis är det inte det minsta förvånande att negativ kritik har formulerats i läger behärskade av nationella ideal, där det gemensamma har ansetts utgöra ett hot mot det nationella. I dessa fall har kritiken ofta riktats mot kosmopoliter såsom varande personer i avsaknad av identitet och moraliskt omdöme. En kosmopolit anses i dessa läger vara en oengagerad och bekymmerslös man med fallenhet att utan moraliska skrupler göra vad som för tillfället faller honom in.

Under upplysningen förekom kritik mot kosmopoliter som ryggradslösa. En kosmopolit kunde tänka sig att strida i vilken armé som helst just av den anledningen att nationaliteten saknade all betydelse för honom. Å andra sidan framhöll den som förespråkade kosmopolitiska ideal att dess styrka låg just i att se det allmänna mänskliga i varje människa. Men universalism kan alltid kritiseras utifrån att den som formulerar det universella befinner sig i en social, rumslig, tidlig och politisk situation, och knappast kan undvika att generalisera utifrån den personliga erfarenheten. Detta problem av allmän karaktär framkommer vid resonemang kring universella mänskliga rättigheter, och eftersom den moderna kosmopolitismen tar sin form under upplysningen, då också rättighetstänkandet vinner terräng, så är det inte förvånande att de två ligger nära varandra. Redan termen *kosmopolis* innehåller ju det universella begreppet kosmos.

Gemensamt för de böcker som behandlas i denna recension är att samtliga nämner Kant. Det går inte att bortse från honom i en diskussion om det kosmopolitiska. Men

Kants kosmopolitism är knappast någon färdigformulerad teori, utan snarast en skiss till en sådan. För att ge Kants teori tydligare konturer är det nödvändigt att lägga pussel för att få åtminstone en antydning om hur den färdiga bilden skulle sett ut. Pusslets ram finns i den systematiska kritiska filosofin, i den arkitektonik Kant konstruerar i sin syn på kunskap och människans begränsade perspektiv. De mest centrala texterna för Kants kosmopolitism är den lilla artikeln "Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht" (1784) och *Zum ewigen Frieden* (1795). I den förra diskuterar Kant vad han kallar för "det världsmedborgerliga tillståndet", som skulle uppstå genom den eviga freden mellan stater, i den senare skisserar han den kosmopolitiska rätten. Det är den senare som är mest intressant när det gäller att försöka finna den moderna kosmopolitismens uppkomst. Mellan de två verken inträffade den franska revolutionen.

Kants utkast till kosmopolitisk teori är just en definition av den kosmopolitiska rätten, som ger varje människa en ursprunglig besittningsrätt till jorden och också en del i det universella mänskliga. Detta senare medför att en rättskränkning av en människa någonsans på jorden kränker hela mänskligheten, och detta kan betraktas som Kants kritik mot kolonialismen. Men det måste påpekas att Kants kosmopolitiska rätt är mycket begränsad, även om den på senare tid har använts av Pauline Kleingeld som en grund för filosofisk argumentation för utvidgad asylrätt.

Francis Cheneval söker i sin bok det filosofiska ursprunget till den moderna kosmopolitismen och finner Kant som enastående, men också att han har flera föregångare. Hans omfångsrika verk är mycket intressant, men lämpar sig knappast för sträckläsning. Det består av tre bastanta delar, där den första behandlar idéer om hur Gudsstaten genom naturrätten blev profan och kom att utgöra grunden för Leibniz' och Christian Wolffs metafysiska och politiska universalism. Verkets andra del tar upp kontraktsteorier ur ett kosmopolitiskt perspektiv, medan den tredje delen ägnas åt Kants kosmopolitism. Chenevals arbete är mycket grundläggande och bygger på imponerande källstudier. Som titeln antyder, är det kosmopolitismens filosofiska grunder som står i centrum. Perspektivet gör att ingen hänsyn tas till den politiska och historiska kontexten. Cheneval hävdar att

den moderna övernationella och kosmopolitiska filosofin kan spåras tillbaka till en metafysisk och en kontraktsteoretisk tradition. Båda dessa traditioner sammanfaller hos Kant, som placerar dem i ett nytt filosofiskt system. Han är dock att betrakta som grundaren snarare än fulländaren av den moderna kosmopolitiska filosofin

Cheneval hädar att den systematiska och filosofihistoriska relevansen av Kants kosmopolitism har underskattats fram tills nu, vilket jag tolkar som att han menar att den har underskattats fram till dess han skrev sin bok. Det uttalandet kan dock ifrågasättas. Under en period kring förra sekelskiftet, men särskilt under de senaste femton åren, har systematiken och originaliteten i Kants kosmopolitism flera gånger framhållits, om än inte i samma utsträckning som systematiken i förnuftskritikerna. Men en sådan närmast arkeologisk undersökning som Cheneval här genomfört har enligt min kännedom inte förekommit tidigare.

Originaliteten i Kants kosmopolitism består enligt Cheneval i förbindelsen mellan det historiska och det kategoriska imperativet och i att rätten utgör grunden. För att förverkliga idealen krävs inget agerande utifrån, vare sig av övernaturligt slag eller genom en ny Messias. Det enda som efterfrågas är politiskt handlande i termer av republikanism och yttrandefrihet. Trots människans ofullkomlighet är det möjligt även i en stat av djävlar att bygga ett samhälle grundat på rätten. Det kosmopolitiska rättssamhället ingår också i den kulturprocess som kommer att leda till att människan blir "moraliserad", dvs. utvecklar sitt förnuft efter förstadierna civilisering och kultivering. Cheneval hävdar helt enkelt att kosmopolitismen fulländar Kants arkitektoniska system: "dass Kants Kosmopolitismus in dem eben skizzierten Sinn als der gesuchte Schlussstein des Kanons der Vernunft werden muss" (408). Tesen är inte okontroversiell, men även andra kännare av Kants politiska filosofi har kommit till liknande slutsatser. Cheneval tar ingen hänsyn till pedagogikens anknytning till kosmopolitismen. Det kan tyckas märkligt, med tanke på hur bildningstanken och världsmedborgarskapet varit nära förknippade under lång tid. Men samtidigt så är ett sådant förfarande inte särskilt ovanligt bland Kantforskare. Om Kants historiefilosofiska och politiska skrifter tidigare marginaliserats, så är

det kanske pedagogiken som marginaliseras idag. I den finns en hel del att hämta för den som intresserar sig för den moderna kosmopolitismen och dess rötter i upplysningstänkandet.

Därför kan hävdas att Peter Kemp representerar en mera originell inspiration från Kant. För Kemp är världsmedborgarskapet en pedagogisk uppgift för 2000-talet, och redan i inledningen redovisar han sin inspiration från Kants *Pädagogik* (1803), som dock inte är att betrakta som ett avslutat verk, utan består av studenters föreläsninganteckningar. Kems innehållsrika bok utgör en alldeles utmärkt introduktion till den kosmopolitiska idéhistorien. Han ser som så många andra förbindelsen mellan ett kosmopolitiskt ideal och bildningen, eller *dannelsen*. För att uppnå ett kosmopolitiskt ideal är den nämligen nödvändig. En persons bildning består av såväl kunskap om sig själv som kunskap om andra. Här utgör Kemp själv ett alldeles utmärkt exempel. Hans källor kommer från flera skilda språkområden, och även om detta faktum inte explicit diskuteras så framkommer det exempelvis i diskussioner om språk och tanke.

Kems idéhistoriska orientering kring begreppet nation ger många insikter till förståelsen av Europa, exempelvis genom en analys av hur begreppen uppkommit, utvecklats och diskuterats på franska och på tyska. Därmed får Kems hela verk ett annat djup i insikten än vad som blir fallet i Chenevals arbete. I sin tolkning av Fichtes tal till den tyska nationen visar Kemp hur man kan vara en kosmopolitisk nationalist, och anknuter även till den diskussion som pågick under 1700-talet angående patriotism och kosmopolitism. Kemp lyckas i sin bok också diskutera frågan om legitimeringen av den nationella suveräniteten. Nationalstaten får helt enkelt sin legitimitet genom världsmedborgaren, som tar sig uttryck i en nation. Därför finns det ingen motsättning mellan världsmedborgarskap och nationalstat. Det är snarast en fråga om kanalisering.

Men Kems arbete är som undertiteln säger en pedagogisk filosofi för 2000-talet. I viss mån påminner hans tankegång om Martha Nussbaums i *Cultivating humanity* (1997), även om Kems perspektiv är annorlunda, delvis genom att vara bredare, men också genom att vara förankrat i Danmark, en liten stat i EU:s utkanter, snarare än i supermakten

USA. Perspektivet är bredare genom att Kemp också anknuter till begrepp som hållbar utveckling, i vilket innefattas även den moraliska ansvar som vi enligt Ulrich Beck har för välfärdssamhällets risker. Han framhåller också de etiska, sociala, naturfilosofiska, ekonomiska och rättsliga dimensionerna i sin analys.

Kems pedagogiska ideal är inspirerat av Kant och hans syn på mänskligheten som civiliserad och kultiverad, men ännu ej moraliserad. Idealet består av en universell gemenskap med respekt för och kunskap om mänsklighetens olika uttryck i form av nationer och kulturer. Genom pedagogiken vill Kemp lösa de tre ”epokaltypiska nyckelproblemen” (termen lånad från Wolfgang Klafki), nämligen förhållandet mellan ekonomisk globalisering och demokratisk kontroll av ekonomi och teknik, förhållandet mellan kulturell och nationell medvetenhet och globalt ansvar samt hoten mot hållbar utveckling. Pedagogisk filosofi är en humanistisk vetenskap med historisk, empirisk, logisk och axiologisk medvetenhet. Kemp resonerar kring bildningens och utbildningens förhållande till pedagogiken. Till den pedagogiska filosofin hör att känna till tänkandets historia; därför blir hela idé- och kulturhistorien relevant vid diskussioner om bildning. Vägen till att utveckla världsmedborgaren i varje människa går enligt Kemp delvis genom skolan. Det går inte att bortse från det faktum att staten genom historien haft detta som en av sina bärande uppgifter: att skola den goda medborgaren. I en globaliserad värld är det inte möjligt att utgå från en viss kultur och upphöja den till norm. I en världsmedborgarpedagogik ingår att med självreflektion och hermeneutik bemöta sig själv och andra, att kunna se vad man själv kan bidra med och vad man kan ge till andra.

Kems bok är alldeles utmärkt som introduktion till världsmedborgarskapstänkandet ur ett idéhistoriskt perspektiv. Den innehåller också uppslagsrika diskussioner om såväl pedagogikens roll som vår tids stora problem. Dessutom är den överskådlig och mycket pedagogisk.

I Ulrich Becks teori finns ett tydligt och väsentligt samband mellan – en ekonomisk – globalisering och kosmopolitism. Välfärdssamhället medför vissa risker av en sådan dignitet att Beck talar om ett risksamhälle. Riskerna, som är så omfattande att ingen kan

bortse från dem, är bieffekter från välståndsproduktionen, som inte kan förklaras genom hänvisning till en fiendlig och främmande natur. I stället är de mer eller mindre omedelbara konsekvenser av välfärdssamhället och består av exempelvis växthuseffekten och kemikalierester i dricksvatten. En aspekt av Becks teori behandlas av idéhistorikern och Beckkännaren Mads P. Sørensen. Han vill visa hur ekonomi och politik, som av tradition varit separerade i det liberala samhället, inte kan hållas åtskilda. När medborgare inte kan påverka omvärlden med politiska beslut kan de bli politiska konsumenter. Det är den politiska konsumtionen som Sørensen i sin bok vill analysera kvalitativt och kvantitativt. Han menar att en politisk konsument representerar en uppgörelse med den traditionella distinktionen mellan marknad och politik i det liberala samhället, där ju idéen om det politiska och idéen om det ekonomiska ofta hålls isär.

Sørensen hänvisar till flera undersökningar för att visa hur opinionsbildning och folkopinion inte längre accepterar att åtskilja ekonomin och politiken. Enligt Sørensen har det liberala samhället sitt ursprung hos John Lockes *Two treatises* (1690). Vad som har förändrats sedan liberalismen formulerades är att privatsfären har utvecklats till att inte längre begränsas till det egna subjektet. Offentligheten har inte inflytande på besluten, medan däremot konsekvenserna av besluten blir offentliga, som Sørensen uttrycker saken. Vad som återstår är då politisk konsumtion. Dock finns demokratiska problem med denna; det är inte längre principen ”en människa – en röst” som råder, utan det finns en stor risk att rösten från den bemedlade och välutbildade blir starkare. Å andra sidan är det endast i den bästa av världar som varje människas röst väger lika tungt. Flera undersökningar har visat att en stor del av soffliggarna är fattiga och lågutbildade. Det demokratiska problemet med politisk konsumtion är således inte nytt.

David Held, som skrivit talrika böcker om globalisering och kosmopolitism ur ett statsvetarperspektiv, driver i sin senaste bok en tes för att inspirera till en ny världsordning. Han utgår från att ”the Washington Consensus”, det från USA utgående, neoliberala ekonomiska och unilaterala politiska projekt som dominerar världsscenen, inte kan skapa någon hållbar och demokratisk utveckling. Det alternativ han vill presentera är vad han kallar för ett socialdemokratiskt projekt, med

erfarenheter från den nationella socialdemokratien. Held analyserar globaliseringen ur ett ekonomiskt, politiskt och rättsligt perspektiv, och hävdar alltså att det finns en sorts förankring för en kosmopolitisk socialdemokrati, en förankring som består av utvecklingen av internationell rätt och multilateralism på många nivåer.

Ett praktiskt problem i samband med kosmopolitismen är frågan om medborgarskap. Problemet är gammalt som gatan och har fått nya dimensioner i vår tid, som präglas av snabbare kommunikationer och förflyttningar än tidigare. Ett kosmopolitiskt medborgarskap framhölls också av Kant, men då snarast som ett moraliskt sådant. Held laborerar med denna tanke och föreslår en sorts globalt medborgarskap, som inte bygger på territoriella gemenskaper utan på allmänna regler och principer. Ett sådant medborgarskap hör hemma i en global politisk ordning, där alla människor uppnår en likvärdig status beträffande de grundläggande processer och institutioner som styr en människas förväntningar och möjligheter. Då skulle medborgarskapet vara verksamt på flera nivåer och i flera dimensioner. Det är lite svårt att förstå exakt vad Held avser här. Det globala medborgarskapet skulle understryka varje individs självständighet och erkänna dess förmåga till självbestämmande på den mänskliga verksamhetens alla nivåer. Held följer i viss mån Jürgen Habermas’ påstående att en historisk tillfällighet orsakat förbindelsen mellan medborgarskap och ett nationellt samhälle. I en globaliserad värld bör således varje individ ha rätten att göra sin stämma hörd i de frågor som angår honom eller henne. Held föreslår en lösning i form av ett medborgarskap på flera överlappande plan, ett *multilevel citizenship*. På samma sätt som globaliseringen innehåller flera dimensioner bör även medborgarskapet göra det, hävdar han.

Held anger i ett appendix vad han kallar för ”kosmopolitiska principer”, som skulle ligga till grund för en ny internationalism, där alltså nationalstaternas roll försvagats. Dagens internationalism, hävdar han, måste utgå från kosmopolitismen. Han formulerar åtta kosmopolitiska principer, arrangerade i tre grupper. Grupperna behandlar i tur och ordning varje individs moraliska självständighet, hur individers handlingar översätts till allmän konsensus eller sanktion och, slut-

ligen, hur prioriteringar kan göras utifrån hållbar utveckling. Den första gruppens principer är i stort sett de klassiska moraliska principer som formuleras redan hos Kant, om inte tidigare. De andra gruppernas principer är av senare datum och syftar till att lösa problem som inte definierats på Kants tid.

Habermas har påpekat att det med tvåhundra års ytterligare erfarenheter av mänskligt liv är alltför lätt att mästra Kant i hans framtidsprognoser. En del av den utveckling Kant förutspådde visade sig vara riktig, medan annat visade sig vara felaktigt. Globaliseringen har liksom antiglobaliseringsrörelsen aktualiserat Kants frågeställningar och visat att han i princip inte blivit akterseglad. Idén om hållbar utveckling, som framhålls av så många av dagens kosmopoliteteoriker, ligger i linje med Kants teori, om inte annat som en nödvändig förutsättning för att människans moraliska omdöme ska få möjlighet att utvecklas till fulländan, till sitt slutmål.

Nu har väl de böcker som anmäls här inte riktigt så storslagna mål som Kants. Jag tycker dock att de kompletterar varandras ganska bra för den som intresserar sig för det kosmopolitiska. De visar också, som hos Kemp, hur en idéhistorisk kontextualisering i samband med begreppsanalys bidrar till en djupare förståelse av problemställningar. En sådan diskussion saknas i Chenevals magnifika arbete, liksom i Helds formalistiska modell. Deras verk bidrar dock på andra sätt till att belysa det kosmopolitiska. Sørensen visar i Becks anda hur ett kosmopolitiskt medborgarskap i någon mening redan finns. Problemet kvarstår om och hur ett sådant världsmedborgarskap bör eller kan utvecklas. Kanske krävs det ytterligare tvåhundra år för att lösa en sådan uppgift.

Rebecka Lettevall

Anders Ekström, ed., *Den mediala vetenskapen*. Nora: Nya Doxa, 2004. Pris 298 kr. inb. ISBN 91-578-0450-8.

I våras blev jag och två kollegor intervjuade av en vetenskapsjournalist angående vår forskning kring popularisering. Två veckor efter intervjun ringde journalisten och meddelade att det skulle komma en fotograf för att ta några bilder. Artikeln – som sedermera publicerades i *GUJournalen* – hade tagit formen av ett samtal oss forskare emellan, och

i ingressen inbjuds läsaren att ”tjuvlyssna” till vår diskussion. Fotografens uppgift var alltså att illustrera detta. Fotosejouren tog säkert en timme i anspråk och resulterade i ett femtiotal bilder. Det alster som senare fick ackompanjera artikeln visar hur vi sitter i institutionens bibliotek. Böcker ligger uppslagna. Arbete pågår. Jag och min ena kollega tittar koncentrerat på den andra kollegan, som lägger ut texten om sin forskning. Fotografiet är förstås en chimär. Diskussionen hade, som sagt, förts två veckor tidigare. Böckerna hade fotografen lagt dit. Samtalsämnet för stunden var inte popularisering, utan snarare fiske (!), och koncentrerar oss gör vi för att inte skratta så vi kiknar.

I all sin enkelhet visar denna historia exempel på hur vetenskapen – representerad av mig, mina kollegor och vårt arbete – iscensätts och dramatiseras av medierna – här representerade av en journalist och en fotograf. Tankefiguren har givetvis sitt berättigande, samtidigt som den döljer något mycket väsentligt. Man får intrycket av att forskare är passiva objekt för en aktiv journalistik. Detta är också en chimär. I själva verket hade min kollega vid förfrågan föreslagit att vi skulle ställa upp alla tre; vi skissade också de problemområden som journalisten fokuserade på och fick dessutom möjlighet att bearbeta artikeln innan den gick i tryck.

Den dubbla rörelse som här avtecknar sig är ett huvudtema i *Den mediala vetenskapen*. Här försöker en i huvudsak vetenskapshistoriskt orienterad samling forskare att analysera och diskutera den komplexa väv av praktiker och intressen som går i dagen när vetenskapen populariseras. Antologin är en diger lunta. I tretton artiklar och en intervju presenteras läsaren för en serie fallstudier, som på olika sätt exemplifierar och diskuterar den mediala vetenskapen. Av erfarenhet vet jag att antologiförfattare är ett inte alldeles lätthanterligt släkte, och här har uppenbarligen Anders Ekström gjort en magnifik insats. Artiklarna är väl sammanhållna både i utförande och tematik, och dessutom organiserade på ett sådant sätt att de tillsammans skapar en spännande och inte minst inspirerande bild av fältet.

Det homogena intrycket har möjliggjorts genom att författarna samlats kring en kritik av den så kallade linjära spridningsmodellen, efter engelskans *diffusionist model*, eller ibland *defecit model*. Modellen är gammal i

gården – förebilden är en gång hämtad från radioelektrikernas flödesschema, där man talade om sändare, mottagare och meddelande – och har bland mycket annat använts för att begreppsliggöra populariseringsprocessen. Forskarna tar sändarens plats, allmänheten mottagarens. Meddelandet sänds, eller sprids, från forskarna och tas emot, mer eller mindre distoriserat, av allmänheten. När amerikanska och engelska forskare på 80-talet började undersöka det som kom att kallas *public understanding of science* eller *scientific literacy*, fanns modellen inbyggd i själva ansatsen. Utgångspunkten var den växande misstro gentemot speciellt naturvetenskaperna som allmänheten gav uttryck för. Radiomottagarnas brusnivåer bytte skepnad och tolkades som en sorts distorsion i populariseringsprocessen. En felkälla kunde vara de mediatorer – vetenskapsjournalister, informatorer och andra – som normalt förmedlade budskapet från forskarna till allmänheten. En annan källa till brus fanns i mottagarledet. Stora enkätundersökningar visade att människor kunde förskräckande lite om (natur)vetenskap och att det man kunde ofta var fattat baklänges.

Spridningsmodellen är tacksam att kritisera och just i den egenskapen ett av de viktigaste verktygen inom en mer kritisk forskning på området. *Den mediala vetenskapen* skjuter bland annat in sig på de gränsdragningar som modellen implicerar: man ansätter till exempel de förmenta gränserna mellan produktion, spridning och konsumtion av vetenskapliga kunskaper. Följer man modellen sker detta linjärt, det vill säga först forskar forskarna, sedan sprids eller populariseras den färdiga kunskapen och slutligen konsumeras den. Dynamik och återföring lyser med sin frånvaro. I antologins uppsatser visar det sig gång efter annan att verkligheten är betydligt mer komplicerad. Ett slående exempel, som Gustav Holmberg skriver om, är den prövning av olika meteorologiska modeller som utfördes, inte under kontrollerade former på en meteorologisk anstalt, utan mitt i offentligheten, i *Dagens Nyheter* under 1910-talet. På liknande sätt visar Solveig Jülich hur röntgentekniken i stor utsträckning utvecklades i mer publika sfärer för att först därefter väljas av det vetenskapliga samfundet.

En annan följd av spridningsmodellen är att man tenderar att negligera de vetenskapliga intressen som också driver popularise-

ringsprocessen. Den populariserade vetenskapen betraktas då som en produkt i huvudsak formad av en medial praktik. Även här ger flera av antologins artiklar en mer sammansatt bild. När The Svedberg exempelvis visas upp i pressen som en vetenskapens trollkarl, är det inte bara en trevlig läsning i söndagstidningen iscensatt av journalister och fotografer, utan – som Sven Widmalm visar – i allra högsta grad forskningspolitiska utspel orkestrerade av bland annat Svedberg själv. Gränsen mellan vetenskap och media provoceras ånyo. Samtidigt måste man, som Kjell Jonsson och Jenny Larsson understryker, akta sig för att reducera forskares förehavanden i media till enkom personlig eller vetenskaplig vinning. För många forskare bottnade ett populärvetenskapligt engagemang i en genuin, personlig strävan att kommunicera med en allmänhet.

En central slutsats i boken är alltså att populariseringen – eller vetenskapernas medialisering, som antologin hellre vill ha det – inte står i ett externt förhållande till vetenskapen. Eftersom spridningsmodellen så starkt demarkerar mellan produktion och distribution, mellan distribution och konsumtion, överskuggar den samtidigt de dynamiska och synnerligen invecklade relationer och beroendeförhållanden som råder mellan de tre leden, och detta är alltså något man vill synliggöra.

Det bär för långt att säga att det vetenskapshistoriska forskningsfält som fokuserar på mötet mellan vetenskap och medier, forskare och deras publik, är välbesökt, men det har ändå under de senaste åren befolkats av ett växande antal studier, inte minst avhandlingar. Den uttalade ambitionen att med *Den mediala vetenskapen* etablera ett nytt forskningsområde skjuter därmed något vid sidan. Snarare konsoliderar den ett område som i Sverige växt fram under åtminstone ett decennium. Men det betyder också att man vill sätta sig in i fältet, så är *Den mediala vetenskapen* framöver en självklar utgångspunkt. Här bjuds man en provkarta på ansatser och frågeställningar, samtidigt som de olika fallstudierna visar hur spännande och inte minst tacksamt detta område är. Därmed uppfylls också den underordnade ambitionen att antologin ska kunna fungera som en kursbok på området, och som recensent kan jag bara be att få rekommendera den.

Johan Kärrfelt

Hans Helander, *Neo-Latin literature in Sweden in the period 1620–1720: Stylistics, vocabulary and characteristic ideas*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala universitet, 2004. 628 s. ISBN 91-554-6114-X.

I denna mäktiga volym redovisar Hans Helander sina studier av latinsk litteratur i Sverige under stormaktstiden. Helander är filolog, hans ingångar i materialet är filologens och hans primära publik är nylatinska filologer. Men hans undersökning har mycket att ge också forskare i andra discipliner. Den svenska latinlitteraturen har i och för sig studerats förut, men Helander är mer hemma i den än någon tidigare och har här givit en genomlysning av denna numera alltmer svårtillgängliga litteratur, som måste sägas vara en vetenskaplig bragd.

Helander studerar litteraturen ur tre aspekter: stil, ordförråd och idéer. Stilen ägnas rätt litet utrymme; alla latinets stilmedel är representerade i texterna, men stilistiken är välutforskad, och författaren nöjer sig med att lyfta fram några figurer som han funnit iögonfallande och överrepresenterade. Ordförrådet, däremot, får nästan 250 sidor. Nylatinet var ett levande och anpassbart språk, menar Helander. Det fanns en konservatism som förföljde barbariska ord och strävade efter att bara använda de ord som romarna brukat, men detta var begränsat till de litterära genrer och dominerade inte ens där. Nylatinet var användbart inte bara för retorik, poesi, filosofi och humaniora, utan också för att beskriva nya administrativa, diplomatiska, geografiska, militära och tekniska företeelser i tiden. Sällan tillgreps metoden att bara sätta latinska ändelser på ord ur de moderna språken. Man plockade upp ovanliga antika ord eller gav nya betydelser åt de redan kända; betydelsefullt var inte minst att man sedan renässansen hade tillgång till grekiskans ordförråd, som gav nya möjligheter att konstruera vetenskapliga termer. Till bilden av det levande språket hörde också att det fanns modeord och jargonger.

Halva boken ägnar Helander åt att identifiera idéer och standardteman i texterna. En del av dessa teman är knutna till den svenska stormaktsrollen: propagandan mot katolikerna och även icke kristna bekännare, det götiska temat om svenskarnas glorioösa historia, parallellen mellan judarna i Bibeln och svenskarna som Guds utvalda folk, de olika

europiska folkens egenskaper m. m. En stor del av latinlitteraturen stod i den nationella självhävdens tjänst, vilket förstärkte de drag av hyperbol och panegyrik som flera av genererna bar på i sig själva. Andra teman tillhörde det europeiska allmängodset: lärdomens vandring, världsteatern, idéer om guldålder och förfall, om den eviga filosofin (*philosophia perennis*) och om historien som *magistra vitae*. Intressant är att viktiga idé-historiska teman förekommer också i dikter och orationer. Att samtiden överträffar det förgångna visar sig vara ett mycket vanligt tema; jag tror att Helander något överdriver dess betydelse för historiesynens förändring, men det är onekligen en variant av framstegstänkande som är värd att uppmärksammas. Detsamma gäller det utbredda förlöjligandet av den aristoteliska filosofin; det verkar som om aristotelismens fall berodde lika mycket på denna utmobbnings som på dess teoretiska tillkortakommanden.

Till dessa nationella och lärda teman kommer de existentiella kring livet och döden, rikligt representerade i gravdikter och parentationer: livet som resa, döden som befrielse, den döde slipper se det nuvarande eländet m. fl. Slutligen finns här litterära *topoi* som svanesång, fågel Fenix och flodbeskrivningar.

Helander kan inte ägna alla dessa teman någon djupare analys. Men den rena beskrivningen är värdefull. Litteraturvetare och idéhistoriker, men också historiker och kyrkohistoriker, som ägnar sig åt 1600-talet har anledning att konsultera Helanders bok för att se om de teman och termer de träffar på finns i latinsk version. Om så är fallet, har de i regel en förhistoria. Den här litteraturen lever på intertextualitet. Och som Helander visar är det inte bara de antika författarna som citeras eller alluderas på; också tidigmoderna latinska författare – Erasmus, Vives, Lipsius, Bacon m. fl. – tillhörde repertoaren. Den nylatinska litteraturen skapade sina egna klassiker.

Men Helander har också teser. En sådan gäller latinets tillbakagång på 1700-talet. Den berodde inte på att det var oförmöget att uttrycka det nya i tiden, utan på att en del av de ämnen där det användes förlorade i betydelse. En rad ämnen var man van att behandla på latin; när dessa miste sin relevans, blev produktionen av latinska texter mindre. De fyra världsmonarkierna, mikro- och mak-

rokosmen och dolda meningar i namn och ord intresserade inte längre på 1700-talet; då tappade latinet mark, medan det däremot höll positionerna på områden som var attraktiva, t. ex. (den linneanska) naturvetenskapen. Detta förklarar väl inte allt, men tanken att ett språks utbredning beror på det innehåll det uttrycker snarare än på dess användbarhet är intressant.

Helander visar övertygande latinets användbarhet och vitalitet, och han är med rätta angelägen om att göra det; existensen av den nylatinska litteraturen i det tidigmoderna Sverige är bortglömd eller förträngd hos många. Jag skulle dock vilja nyansera bilden av latinets användbarhet något. För det första fanns det ämnesområden som nästan inte alls behandlades på latin. Den uppspirande ekonomiska vetenskapen var vad jag vet alltigenom modernspråkig. Ser man närmare på olika kunskapsområden kan man nog finna att vissa delar behandlas på latin, andra inte. Mina erfarenheter från studiet av politiska begrepp säger mig att det skrevs väldigt mycket på latin om politisk teori och vissa etablerade ämnen, medan det var ganska tyst om praktisk politik och potentiellt brännande materier. Jag tror att man kan skilja mellan nyskapande och adaptiv användning av latinet. I filosofin och vetenskapen användes latinet ofta för att benämna nya begrepp; där var det indraget i en nyskapande verksamhet. Men när det gällde att i mer eller mindre epideiktiska sammanhang skildra samtida militära bedrifter eller tekniska uppfinningar, var det fråga om att hitta på latinska benämningar på företeelser som det redan fanns namn för på de moderna språken; där var det fråga om att anpassa språket till det redan givna. Jag föreställer mig att denna distinktion mellan innovation och anpassning kan vara fruktbar i studiet av latinets brukshistoria.

Bo Lindberg

Bosse Holmqvist, *"Individens tidsålder är förbi": Några nedslag i femtioalets människosyn*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2004. 557 s. Pris 318 kr. häftad. ISBN 91-7139-630-6.

Efter andra världskriget kom expansionen av västvärldens vetenskapssamhälle att ta fart ordentligt. Detta gällde kvantitativt sett på

snart sagt alla områden och kvalitativt sett särskilt i betydelsen att allt vidare områden vetenskapliggjordes och blev föremål för nya vetenskapliga discipliner. Det samhälls- och beteendevetenskapliga området är ett av de tydligaste exemplen. Nya teorier och tekniker inom organisations- och managementområdet innebar att även samhällsvetenskapens tillämpade sida utvecklades. De stora teknologiska och naturvetenskapliga framstegen, inte minst under kriget, inspirerade samhällsvetenskaperna att försöka skapa sig framgång genom liknande tankesätt. Modeller och liknelser från teknikens värld användes, och det var inte ovanligt att samhället och människan mer eller mindre explicit liknades vid komplexa maskiner.

Om hur människan och hennes roll uppfattades i detta sammanhang handlar Bosse Holmqvists bok *Individens tidsålder är förbi*. Det är framför allt amerikanska och franska idéer inom 1950-talets samhälls- och beteendevetenskap som behandlas. Holmqvists grundtes är att människans plats och funktion reducerades under denna tid, liksom hennes handlingsutrymme. Hon tvingades att anpassa sig till stora system i samhället och arbetslivet, men också symboliskt, i de metaforer och bilder som användes för att beskriva henne.

Önskan om och behov av kontroll och överblick var centrala syften inom många av de nya, vetenskapligt grundade teknikerna, till exempel datorteknologi, cybernetik, systemteori och operationsanalys. Holmqvist visar att även tankarna om människan och samhället hade dessa inslag. Man fokuserade ofta på likheterna mellan tekniken och människan eller hennes hjärna, exempelvis jämfördes ofta människans hjärna med en datormaskin. Det fanns en strävan att konstruera maskinen så lik människan som möjligt. Den skulle inte bara kunna utgöra ett hjälpmedel för människan, utan också ersätta henne. Denna tanke om likheten mellan människor och datorer, skriver Holmqvist, kom efterhand alltmer att ersättas av en identitetstanke: människan var ett slags datormaskin.

Inom sociologi och socialpsykologi diskuterades människan som social varelse, hur hennes tänkande och beteende styrdes av de sociala normerna. Grundperspektivet, poängterar Holmqvist, var systemets, och utrymmet för människans frihet och individualitet var

ytterst begränsat. Anpassning, konformism och konsensus poängterades och gavs i stor utsträckning positiva laddningar, såväl i amerikanskt som i franskt tänkande.

Bosse Holmqvist har skrivit en ambitiös och imponerade bok med många intressanta resonemang och en tydlig grundtes. Men på samma sätt som sociologins och socialpsykologins människa i samtiden rönt kritik och sades vara "översocialiserad", kan jag tycka att Holmqvists 1950-talsmänniska tenderar att bli "överstrukturaliserad", det vill säga i alltför hög grad styrd av strukturer och system. Men min främsta invändning mot boken är att den inte är riktigt läsvänlig. I synnerhet i en så omfångsrik bok som denna behöver man som läsare en tydligare vägledning och författarens hjälpande hand. Med sin detaljrikedom blir boken alltför snårig och svår-tillgänglig för den som allmänt undrar över 1950-talets människosyn. Som faktaspäcikat arbete för den som särskilt intresserar sig för någon av de vetenskapliga specialiteterna som behandlas fyller den däremot sin funktion. Likaså fungerar den väl som en presentation av en tid och ett antal tänkare, om vilka idé-historiska grundläggande arbeten, särskilt på svenska, är sällsynta.

Anna Larsson

Keith Jenkins, *Refiguring history: New thoughts on an old discipline*. London: Routledge, 2004. 74 s. Pris 90 doll. inb. ISBN 0-415-24410-2.

C. Behan McCullagh, *The logic of history: Putting postmodernism in perspective*. London: Routledge, 2004. 212 s. Pris 107 doll. inb. ISBN 0-415-22398-9.

Att läsa C. Behan McCullaghs och Keith Jenkins böcker parallellt är en lätt omtumlande upplevelse. De handlar båda om historieskrivning, men representerar två olika universum inom historieteorin. Jag kan inte se att de över huvud taget skulle kunna samtala med varandra – jo, möjligen på ett område, som jag återkommer till. McCullagh ser historikerns arbete som en vetenskaplig verksamhet, där tolkningar och hypoteser kan testas och berättigas rationellt. Boken handlar till stor del om att klargöra vilka procedurer för berättigande som historiker kan och bör använda för att göra tolkningarna av

förflutna händelser möjliga att granska. De tvivel som McCullagh eventuellt har kring historievetenskapens rationalitet är så få att intrycket blir att han aldrig sviktar i sin övertygelse om historieskrivningens vetenskaplighet, grundad i en rationalitet som finns bortom enskilda forskares intressen och kulturella sammanhang. De som hemsöks av sådana tvivel är skeptiker, vilkas positioner McCullagh betraktar som övervunna.

McCullagh representerar den professionella, akademiska historievetenskap som Jenkins i grunden ser som ett hinder för utvecklingen av en kreativ och emancipatorisk historieskrivning. Den akademiska historievetenskapen studerar det förflutna för dess egen skull, påstår han, inte för "vår" skull, och den vill förstå det förgångna på dess egna villkor, inte "våra". Den historia som han vill se tar medvetet sin början i nutida problem och är öppet ideologisk. Mot den akademiska vetenskapens tro att den, trots allt, kan skildra ett förflutet så att läsaren får möta historiska situationer som genom ett språkligt fönster, ställer Jenkins det ogenomskinliga språk som är fullt av retoriska figurer, strategier och intressen, som det som både skapar illusionen av att se något och den ordning som historien tycks äga. För honom är postmodernismen inget som kan införlivas i den traditionella historiografin. En sådan kontinuitet är enligt honom omöjlig; brottet mellan det han själv företräder och det som föregått är definitivt.

Trots att han för sin polemik mot en historievetenskap som inte kan betecknas som annat än en teoretisk halmdocka, så är Jenkins lilla bok avsevärt roligare och bättre att tänka med än McCullaghs. Samtidigt är det av stort intresse att läsa dem parallellt för att det, trots allt, uppstår kommunikation – fast på ett oväntat sätt. Båda författarna är nämligen delar av den diskurs om ansvar som har uppstått inom vår tids historieteori. McCullaghs verk är fyllt av påpekanden om vad den ansvarsfulla historikern bör göra, så att det blir en katalog av beteenderegler som syftar till att skapa ett subjekt, som agerar på ett visst sätt i relation till det objekt – material, händelser, människor – som studeras: "A responsible historian, I suggest, will try to explain the world view of the authors of the document, leaving its modern significance for readers to determine." (19) "Rather than impose a meaning upon the term through trans-

lation, a responsible historian should point out its vagueness, leaving readers to make of it what they can.”(20) Den ansvarsfulle historiker som framträder i McCullaghs verk är precis den gestalt som Jenkins ser som ett hinder för att vi skall få se historiker som ”welcome expectantly the non-foundational nature of all our figurings in every verb-tense (past, present, future) and their relativistic status. Contrary to what its critics may say, this is not an irresponsible position but one which arguably brings new moral responsibilities that are unavoidable”(31). Det nya moraliska ansvaret är att stå för de obestämbara beslut man måste ta i en värld som saknar fasta utgångspunkter, och där enskilda individer gör ”a series of arbitrary yet responsible decisions.”(32)

I de två universum där McCullagh och Jenkins vistas, finns det plötsligt något de kan diskutera: ansvarighet. Just därför blir jag undrande, särskilt inför Jenkins dekonstruktion av historievetenskapen: Borde inte ansvarigheten som institution och konvention inom historievetenskapen vara föremål för dekonstruktion? Av vilken anledning bör historiker vara ansvarsfulla? Gentemot vilken auktoritet är de ansvariga?

NOT: Jenkins har tagit upp dessa frågor i en artikel i *History and Theory* 4 (2004). Han argumenterar där för att en historiker inte kan ha andra ansvar än intellektuella i allmänhet, dvs. att verka för emancipation och försvara var och ens möjlighet att komma till tals. Enligt Jenkins innebär det argumentet att den sorts historiker och historieteoretiker som han associerar med en akademisk och professionell historievetenskap blir obsoleta även i etiskt avseende.

Torbjörn Gustafsson Chorell

Jens Ljunggren, *Känslornas krig: Första världskriget och den tyska bildningselitens androgyna manlighet*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2004. 328 s. Pris 282 kr. inb. ISBN 91-7139-637-3.

När första världskriget bröt ut i augusti 1914 jublade män i hela Europa. Det är en bild av skeendet som vi alla mött så många gånger att den blivit sann, även om den på senare år reviderats. Jens Ljunggren nyanserar i boken *Känslornas krig* bilden ytterligare, men ger

framför allt en förklaring till varför många tyska män ändå kunde vara positiva till krigsutbrottet.

Ljunggrens undersökning rör en ganska begränsad del av det tyska samhället, den s. k. bildningseliten. Valet motiveras av att den bildade eliten var en både avgränsad och inflytelserik grupp, som samtidigt var osäker på sin status i samhället. Ljunggren polemiserar mot den gängse tvåsfärsmodellen, där könen under 1800-talet ses som helt åtskilda, en modell som ofta framhålls inom mansforskningen, och menar att det inom den bildade eliten i Tyskland under 1800-talet fanns en tredje könssfär där skillnaden mellan manligt och kvinnligt inte upprätthölls på samma strikta sätt som forskningen tidigare visat var fallet i bl. a. de anglosaxiska länderna.

Eftersom det tyska samhället var i det närmaste helt könssegregerat och kvinnor förbjöds att organisera sig politiskt, var heller inte hotet från kvinnorna lika påtagligt i Tyskland, vilket gav männen utrymme att framhålla andra sidor av manligheten än bara de hårda och kontrollerade. I de homosociala sammanslutningar, s. k. *Männerbunde*, som fanns vid universiteten odlades alltså inte bara ett hårt manlighetsideal med mensurfäktning som kännetecken, utan även mjukare sidor präglade av vänskapsdyrkan, homoerotik och androgynitet. I den romantiska filosofins tradition ville man motverka dualismen och istället försöka bli hela människor, som kunde uppvisa alla mänskliga känslor. Detta ideal var dock bara uppnåeligt för män; kvinnor var dömda till att endast vara kvinnor. På ett liknande sätt var förvärvsborgaren begränsad till att endast vara man och därigenom lika ofullkomlig.

Ljunggrens mycket intressanta undersökning har den stora förtjänsten att göra vår bild av den historiska manligheten mer nyanserad och komplex. Däremot har det som han säger sig skildra, bildningselitens förhållande till första världskriget, fått förvånansvärt liten plats i boken. Endast ett kapitel av åtta behandlar kriget; de fyra föregående redogör för uppbyggnaden av bildningselitens androgyna manlighetsideal under 1800-talet och de tre följande behandlar dels mellankrigstiden, dels en kort jämförelse med situationen i Frankrike och Storbritannien. Överhuvudtaget ger boken ett något spretigt intryck, där det som är avsett att teckna bak-

grund till krigsåren och mellankrigstiden känns betydligt mer helgjutet än det som är avsett att vara bokens tyngdpunkt. Skildringen av mellankrigstiden blir splittrad och bokens forskningsobjekt, den bildade eliten, ger till skillnad från i de inledande kapitlen inte intryck av att vara någon klart avgränsad och homogen grupp med egna värderingar och ideal. Frågan man ställer sig blir därför om den bildade eliten verkligen var en så homogen och normbildande grupp som Ljunggren menar.

Ovanstående skall dock inte ses som någon svår kritik. Jens Ljunggren har skrivit en rik och spännande bok. Till dess stora värde hör att den kompletterar och komplicerar vår bild av den historiska manligheten. Dels genom att visa att manligheten långt ifrån var så homogen som vi gärna föreställer oss, dels genom att ge exempel från den tyska kulturkretsen, något som vi ser alldeles för sällan på svenska. Som komplement till de gängse anglosaxiska manlighetshistorierna är den mycket värdefull och borde få många efterföljare.

Per Widén

J. G. A. Pocock, *Barbarism and religion: Volume three. The first decline and fall*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. xiii + 527 s. Pris 41 doll. inb. ISBN 0521824451.

Pococks flervolymverk *Barbarism and religion* är centrerat runt Edward Gibbons klassiska studie om det romerska rikets nedgång och fall. De första två banden recenserades i *Lychmos* 2002, nu föreligger ett tredje och flera volymer är att vänta; hela projektet hotar att bli lika omfattande som *The history of the decline and fall of the roman empire*. De två första banden gav i stort sett bara kontexter. Nu går Pocock in på Gibbons text, men bara lite. De första dryga 400 sidorna är återigen kontext. Det handlar denna gång om ett långdsnitt: ”a survey of the idea of Decline and Fall itself”.

Med detta ges en fyllig genomgång av hur man betraktat det romerska rikets nedgång och fall från antiken till slutet av 1700-talet. Utgångspunkten är Gibbon, och Pocock vill spåra ”the *Begriffsgeschichte* of ‘the decline and fall of the Roman empire’”. Resultatet är, något förvånande, att det romerska rikets

nedgång och fall förläggs till 1400-talet. I och för sig har detta sin historiska rimlighet på så sätt att det östromerska riket lever vidare till mitten av detta århundrade, men det är inte detta som är Pococks poäng. Han menar att själva begreppsliggörandet av det romerska rikets nedgång och fall börjar ta form först under 1400-talet. Studien behandlar i tur och ordning en rad olika lager av *berättelser* om Rom, som så småningom kom att resultera i idén om ”nedgång och fall”. Tyngdpunkten ligger på analysen av en rad enskilda verk från antiken till slutet av 1700-talet.

Pocock börjar med Tacitus och driver den intressanta tesen att man här finner en ny typ av historisk berättelse. Dittills hade antik historieskrivning konstruerats i analogi med antik politik; man skildrade politiska tal och karaktärstyper, som ställdes mot varandra på stadsstädernas politiska scen. Tacitus kunde inte skriva så, eftersom republikens offentliga politik hade ersatts av kejsardömetets dolda palatsintriger. Istället ger han en berättelse som handlar om tilltagande tyranni och centripetala tendenser; insikten om att *Caesar* kunde tillsättas av arméerna i provinserna förändrade maktförhållandena i och strukturen på imperiet.

Den andra berättelse Pocock tematiserar kallas ”the gracchan explanation”. Här behandlas både Polybios och Sallustius, men fokus ligger på Appianos romerska historia från 100-talet e. Kr., vilken behandlar inbördeskrigen från Graccherna till republikens slut. Pocock urskiljer här två sammanflätade teman: dels upplösningen av medborgarkulturen, dels uppkomsten av yrkesarméer som politisk kraft. I detta läge blir principatet (kejsardömet) en krislösning. Båda dessa berättelser är kritiska till den förlust av frihet och dygd som följde med kejsardömet, men även om detta innebar en korrumpning av Rom så finns här inte begreppet ”nedgång och fall”. Det finns inga antika historiker från tiden för det västromerska sammanbrottet.

Pocock vänder sig därefter till kristen historieskrivning och urskiljer även här två olika berättelser. Den ena formuleras av Augustinus och Orosius och tematiserar ”de två städerna”. Här ges de världsliga imperierna inte någon essentiell betydelse i Guds frälsningsplan. Dessutom förklaras att de romerska värdena frihet och dygd är ett uttryck för demoniska krafter, viljan att härska. Den andra berättelsen, som formuleras av Euse-

bios, förenar kyrkan och det världsliga riket och mynnar ut i idén om ett heligt imperium, ett kristet kejsardöme. Ingen av dessa två berättelser innehåller emellertid idén om ”nedgång och fall”. För den augustinska berättelsen är det världsliga rikets öde inget av avgörande betydelse, och för den eusebiska berättelsen är kopplingen mellan kyrka och imperium alltför viktig. Därtill kommer att de fyra världsimperierna i Daniels bok (GT) tolkades som att Rom var det sista riket i Guds plan. Ur dessa berättelser utvecklas sedan medeltidens idé om överförandet av det romerska imperiets legitimitet (*translatio imperii*) till frankerna och det tysk-romerska riket. I denna *translatio*-diskurs finns naturligtvis inget utrymme för ett begrepp om det romerska rikets nedgång och fall.

Det är istället under renessansen som begreppet ”nedgång och fall” börjar ta form. Pocock menar att Leonardi Brunis florentinska historia är det första tydliga exemplet. Till en del förklaras detta med medvetenheten om den historiska skillnaden och den moralisk-politiska distansen. Bruni exploaterar främst den gracchiska förklaringen och betonar att det är frihetens försvinnande under kejsardömet som leder till rikets nedgång, men han betonar också vikten av barbarernas invasioner. Flera historiker utvecklade sedan dessa teman. En särskild vikt tillmäter Pocock Machiavelli, eftersom man här kan se en kombination av den gracchiska förklaringen med Tacitus berättelse.

Pocock betonar att *translatio*-diskursen fortsatte att göra sig gällande, men den kompletterades av idéerna om nedgång och fall samt barbarförklaringen. Särskilt viktigt blev detta i de västliga monarkierna, som ju var avrtagare till barbarerna snarare än Rom. Under 1500-talet blev Tacitus berättelse allt viktigare; *Germania* återupptäcktes och hans tema rörande monarkins inneboende tendens att gå över i tyranni blev relevant i de nya monarkierna. Under 1600-talet blev temat ”imperium och vapen” viktigt, och man jämförde den krigspräglade samtiden med det romerska imperiet. Pocock behandlar Lipsius och Harrington. Hos dessa ges, menar han, för första gången en sammanhängande och förklarande berättelse om både romerska republikens och kejsardömet undergång, och som framhåller barbarernas roll och leder fram till grundandet av feodalismen.

När Pocock går in på upplysningens histo-

rieberättelser om Rom noterar man med viss förvåning att det inte nämns något om kristendomskritik. Detta torde ha med volymens uppläggningsatt göra: den handlar om ”the first decline and fall”, dvs. hur man analyserat interna förfallstendenser. Hur som helst börjar med upplysningen en ny filosofisk historieskrivning ta form; man analyserar kulturer som system och dynamiska processer. Pocock tar upp historietänkare som Montesquieu, Beaufort, Hume, Smith och Ferguson. Ett genomgående tema är dessas kritik av antikens värden: deras dygder var krigiska och destruktiva, och deras frihet fragil och bristfällig. Man såg det romerska riket som djupt problematiskt och som mer eller mindre dömt att gå under. Grunden för problemen diagnostiserades av upplysningsfilosoferna som ekonomiska och kulturella. Den antika handeln och produktionen var svagt utvecklad jämfört med de moderna, och detsamma gällde sederna. Inom denna allmänna ram fanns sedan en rad olika analyser av korrupktion och den tilltagande spänningen mellan civilt och militärt i det senromerska samhället.

Efter detta går så Pocock in på Gibbons verk, eller snarare de första fjorton kapitlen, tiden fram till Konstantin. Han visar skickligt hur Gibbon pendlar mellan å ena sidan en klassisk berättelse om politiska skeenden, och å andra sidan en upplysningsfilosofisk berättelse om seder och kultur med stora teoretiska perspektiv. Här finns spänningar och oklarheter, vilket inte är konstigt givet att detta är problem som historieskrivningen fortsatt att brottas med. Ett annat tema gäller Gibbons övergripande förklaringar. Klart är att han menar att både det politiska systemet och kulturen degenererar starkt under 200-talet e. Kr., men hur förklaras detta? Pocock finner här en rad ambivalenser, men menar ändå att Gibbon mest betonar den växande klyftan mellan civilt och militärt i det romerska riket. Detta försvagade de klassiska dygderna och skapade nya konflikter. Till detta lägger han sedan det ökade yttre tryck germaner och perser stod för.

För Gibbon leder dessa kriser till omfattande reformförsök runt år 300. Med Diocletianus och Konstantin byggs ett nytt statsystem, som baseras på militärerna och provinserna, och med detta blir Rom och senaten mer perifer. Man anar redan här att den naturliga förlängningen blir en flytt av impe-

riets centrum (Bysans) och en ny statsideologi (kristendomen). Här slutar emellertid Poccoks framställning för denna gång.

Denna studie är väl genomförd – i mitt tycke den bästa av de tre hittills utkomna volymerna. Här får man både en mängd mycket intressanta enskilda analyser och en sammanhängande behandling av uppkomsten av en historiografisk figur som varit minst sagt betydelsefull.

Mats Persson

Pelle Snickars & Cecilia Trenter, eds, *Det förflutna som film och vice versa: Om medierande historiebruk*. Lund: Studentlitteratur, 2004. 305 s. Pris 378 kr. häftad. ISBN 91-44-03239-0.

Historiebruk och media har nästan blivit slitna begrepp innan forskningsfältet etablerats till ett givet område i svensk forskning. Det råder även ett förhållningssätt som tenderar att kategorisera begreppen som mode-nycker. Orsaken till detta torde vara den okunskap som råder, både beträffande forskningsfältet och dess metodologiska och teoretiska arbetssätt. Det är inte heller vanligt med historiker som tar sig an filmen som källa. Därför är antologin *Det förflutna som film och vice* ett viktigt bidrag till forskningen. Den är utgiven på Studentlitteratur och därmed avsedd att tillhandahålla redskap och perspektiv på ett pedagogiskt sätt, som kommer undervisningen och studenten till gagn. *Det förflutna* kommer dock även den av området intresserade forskaren till nytta och ger en grund att vidareutveckla för den som önskar läsa vidare. Boken är skriven för studenter inom ämnesområden för film, media, historia och kulturarv, men positionerar också ett i Sverige expanderande forskningsfält.

Redaktörerna gör i det introducerande kapitlet läsaren uppmärksam på hur massmedia alltmer intar en betydelsefull position i den upplevelseindustri som formerats kring ämnet historia och upplevelsen av det förflutna. Tv-program och filmer om historiska skeenden ges alltmer samma status som historisk böcker, trots att det är olika aktörer bakom produkterna.

Detta gör det ännu mer relevant att disciplinerna för film- och historievetenskap uppmärksammar vikten av se detta som ett fram-

växande forskningsfält. I de medverkande nio bidragen presenteras en mängd olika ämnen och perspektiv, utan att det blir rörigt. Men vad är det som då sker i mötet mellan disciplinerna filmvetenskap och historia?

Syftet med antologin är att problematisera det oerhörda utbud som idag finns av olika mediala kulturprodukter som behandlar det förflutna och som är anpassade för en konsumtionsmarknad, men också att ta sig an det oerhörda material som film, betraktad som historisk källa, utgör. Genomgående frågor som behandlas är: Hur kan filmen användas som källa, vilken roll intar de mediala konsumtionsprodukter kring historia i ett allmänt medvetande och hur påverkar det samtidens historieuppfattning? Ämnesvalen i antologin är aktuella, och här diskuteras olika former av audiovisuella iscensättningar av det förflutna.

Vid en av CNN direktsänd intervju 1999 försäkrade regissören Steven Spielberg att han varken var historiker eller lärare. Drygt två år senare har han bytt position och reflekterar i en PR-produktion över att det finns en slumrande historielärare inom honom. Detta är upptakten till Mats Jönssons inledande artikel ”Historia à la Hollywood: Steven Spielberg i pulpeten”, som tar sin utgångspunkt i Spielbergs film *Saving private Ryan* (1998). Ett relevant ämnesval, eftersom Spielbergs filmer intar en betydande position i den allmänna historieuppfattningen och är tongivande i uttolkningen av, bland annat, andra världskriget.

Historikern Peter Aronsson fortsätter i ”Den osedda filmen: Kulturarv och visualiseringsprocesser” att diskutera Spielberg utifrån ett okonventionellt grepp. Aronsson lyfter fram relationen mellan historia, film och plats utifrån exemplen *Schindlers list* (1993) och Småland, med fokus på Vilhelm Moberg och den turistindustri som omger både hans författarskap och själva platsen.

Intresset inom humanvetenskapen för användningen av historia i populärkulturella sammanhang är försvinnande litet, så det är glädjande att läsa Cecilia Trenters intressanta artikel ”Clioporr: Historiebruk i populärkultur och pornografi”. Trenter synliggör bland annat hur historia används för att både skapa och göra kulturprodukter attraktiva på en konsumtionsmarknad. Historiska skeenden eller personer integreras i det populärkulturella sammanhanget, och det som

sker är att det förflutna även omformas för att passas in i redan etablerade mallar som ska locka till konsumtion av produkten.

Steget från fiktion till dokumentärfilm tas i David Ludvigssons bidrag ”Historisk dokumentärfilm: Resultatet av en förhandling”, som behandlar den analytiskt svårgripbara dokumentärfilmen och förutsättningarna som betingar dess tillkomst. Hans exempel utgörs av Olle Häger och Hans Villius, verksamma vid SVT som producenter av historiska program. Ludvigsson diskuterar bland annat förutsättningarna som betingat produktionen och vilka faktorer som slutligen bidragit till att forma den färdiga produkten.

Filmvetaren Malin Wahlbergs artikel ”Mellan privat och offentlig historia: Amatörfilm och minne i Private Hungary” diskuterar den ungerske konstnären Péter Forgács ambitioner att gestalta en mikrohistoria och berätta om historiska skeenden utifrån den enskilda individens perspektiv. Wahlberg diskuterar dokumentärfilmens estetiska dimension och potential för att gestalta den historiska erfarenheten, och lyfter här fram det poetiska bildspråket i Forgács’ videoproduktioner. Historikern Ulf Zanders läsvärda bidrag, ”Det finns inget fjärde Rom: Eisenstein, Stalin och historia som film”, använder Sergej Eisenstein som exempel för att undersöka hur filmen används som instrument för propaganda och ideologiproduktion på en nationell nivå.

Svensk industrifilm utgör ett område som både är utforskat och som består av ett omfattande material. Detta svårhanterliga område har filmvetarna Pelle Snickars och Mats Björkin tagit sig an. Snickars tillhandahåller läsaren en intressant infallsvinkel i ”Bildrutor i minnets film: Om medieprins Wilhelm och film som käll- och åskådningsmaterial”, där han fortsätter på Zanders tema kring media som instrument för nationell ideologiproduktion. Snickars diskuterar även filmens instrumentella funktion som dokumenterande redskap av samtiden. Björkins bidrag ”Industrifilm som dokument och kommunikationsmedium” diskuterar näringslivets förhållningssätt till och tillämpning av film i verksamheten. Artikeln diskuterar 1950-talets idéer och praktiker på industriell nivå i hur både produkten och nationen skulle kunna säljas genom industrifilmen. Han uppmärksammar också hur filmen fungerade som ett praktiskt hjälpmedel inom industrin; den var

inte endast ett dokumenterande medel eller en bärare av reklamässig potential. Björkin stannar dock inte här, utan för även ett problematiserat resonemang kring filmen som källa.

En av antologins många behållningar är filmaren och producenten Gunnar Gunérs avslutande artikel ”Resor i tiden: Om konsten att återskapa det förflutna på film”, som håller en mer personlig hållning till ämnet. Eftersom Gunér kan förstås som en representant för filmmediet självt, tillhandahåller han viktiga perspektiv och resonemang genom att han själv är praktiskt verksam inom film och tv.

Filmen är ett negligerat källmaterial inom forskningen, i synnerhet 1900-talets tidiga filmproduktion. Detta är ett material som bör beaktas, och filmen kan också bidra till nya sätt att närma sig historien och ge en ny förståelse av det förflutna. *Historia* är att berätta *en historia*; det är att söka iscensätta och gestalta ett för evigt svunnet nu, med ambitionen att förmedla kunskap om det förflutna på ett begripligt sätt. Filmmediet berättar historia, och om detta bör historikern och filmvetaren skriva. Den som håller rätten till uttolkningen av historien i sin hand bestämmer även vilka handlingar som kan legitimeras i nuet.

Louise Nilsson

Sverker Sörlin, *Europas idéhistoria 1492–1918. Vol. 1: Världens ordning. Vol. 2: Mörkret i människan*. Stockholm: Natur och Kultur, 2004. 771 s. + 739 s. Pris 397 kr. per volym inb. ISBN 91-27-05491-8, 91-27-09676-9.

Förlaget Natur och Kulturs imponerande utgivning av idéhistorisk litteratur tog år 2004 ett jättekälv i och med utgivningen av professor Sverker Sörlins tegelstensverk i två volymer om epoken 1492–1918, *Världens ordning och Mörkret i människan*. Det rör sig om sammanlagt 1 500 tättskrivna sidor, sprängfyllda av pedagogiskt redovisad lärdom, ett mångårigt herculesarbete som ingen recension i detta lilla format kan ge full rättvisa. Att i detta låge komma med petiga invändningar om avsaknaden av vissa referenser eller om småslarv rörande en och annan gammal tänkares liv och idéer känns futtigt. Utan att överdriva är det bara att ta av sig

hatten och buga; ingen svensk med ett minimum av intresse för idéhistoria har råd att undvara detta arbete i sin bokhylla.

Sörlin har disponerat lärdomen och insikterna i ett flertal tematiska kapitel, vilka överlappar varandra kronologiskt. Följden blir att samma personer dyker upp i flera kapitel, vilket är ofrånkomligt, men knappast störande. Volym 1, som bör läsas först, presenterar och analyserar framför allt de för genren obligatoriska naturfilosofiska utvecklingslinjerna, med Copernicus, Galilei, Kepler, Newton och Descartes, varefter Sörlin ägnar stort och välbehövligt utrymme åt religion – reformation och motreformation – utmaningen från förnuft och vetenskap – från upplysningen till Darwin – och miljomedvetandets historia, för att avsluta i en redogörelse för kunskapsresande och samlande (Linné, med flera). Volym 2 ligger nutidens horisont närmare. Kapiteln fokuserar på samhällsvetenskapernas framväxt – historia, ekonomi, sociologi, etc. – på de politiska ideologierna, synen på kropp, själ och sexualitet samt rasismens och nationalismens historia, för att mynna ut i en omfattande problematisering av förhållandet mellan vetenskapsmän, statsapparater och krig.

Eftersom det är omöjligt för en enskild akademiker att vara expert på alla de aspekter författaren söker greppa, ger det sig självt att vissa kapitel ger starkare intryck än andra. Det märks att Sörlin trivs bättre när han diskuterar miljötänkande, en av de egna specialiteterna, än i redogörelser för filosofiska giganter som flertalet läsare redan känner till, men som man som handboks författare ändå måste presentera. Likväl lyckas han hänga upp hela den väldiga skildringen på en växlingsrik narrativ struktur och på röda trådar som gör att böckerna, de vitt skilda aspekterna till trots, upplevs som ett helgjutet verk. I synnerhet gäller detta Sörlins ständiga betonande av vetenskapen och idéutvecklingen som ett socialt projekt, något som sker i kollektiv. Många människor arbetar samtidigt. Ingen upptäckt eller stor tanke är möjlig utan medvetet eller omedvetet samarbete mellan assistenter, förläggare, boktryckare, arbetsgivare, mecenater, akademier, universitet, prisutdelare, lärda sällskap, konkurrerande genier, med flera. Dessutom behövs en socioekonomisk grund, annars havererar projekten i förtid. Sörlins lakoniska men träffsäkra analys av 1700-talets kemiska framgångar är

typisk för de båda volymernas förklaringsram: ”Förslavandet av svarta afrikaner som producerade billig tobak i amerikanska Södern skapade medel till västerlandets kemiska revolution. Gärna bra idéer och precision, men först fungerande materiella förutsättningar” (vol. 1, 133).

Narrativt sett växlar Sörlin föredömligt mellan varierande texter, olika typer av information. Han är inte främmande för att låta nutida teoretiker komma till tals när ett större sammanhang skall förstås. Den som bevizat forskarseminarier känner igen sig. Jag nickar till när de senaste decenniernas modesociologer pliktskyldigt får sin beskärda del av textutrymmet, och jag börjar återigen tvivla på den moderna människans förmåga till intellektuellt resonerande när jag läser om flummiga ekofeminister. Missförstå mig inte: det är bra att dylik pseudovetenskap presenteras. Man får en spontan känsla av idéhistorisk kulturkontinuitet, av att vi själva befinner oss mitt i en historisk process och inte bara betraktar den utifrån. När jag sedan vänder blad kan jag emellertid mycket väl hamna i en målande – närmast skönlitterär – skildring av Granadas fall år 1492, eller i en tokrolig genomgång av någon variant av utopisk socialism. Det är alltid lika kul att skratta åt Fouriers falanger. Stilblandningen är effektiv och leder läsaren successivt framåt genom böckernas teman.

Ett återkommande stilgrepp i båda volymerna är den markanta fokuseringen på enskilda historiska individer, vilka lyfts upp i egenskap av viktiga tänkare som sådana och i egenskap av exempel på att individen i sig behöver sociala nätverk för att fungera. Historien om såväl gamla klassiker, som Galilei, Bruno, Newton, More, Pufendorf och Pascal, som tragiska nutidsexempel, som Kristian Birkeland och Fritz Haber, illustrerar på ett lättläst och aldrig tråkigt sätt hur enskilda personers begåvningar fungerar inom ramen för idévärldens kulturella processer. De stora verken, böcker som *On the origin of species* (1859) och *Das Kapital* (1867–93), tolkas först och främst som synteser av ”ett myller av tankar och tendenser som rörde sig i tiden” (vol. 2, 399), inte som uttryck för lärda tankemödor i slutna kammare.

Det som främst imponerar efter en genomläsning av de 1 500 sidorna är hur övertygande Sörlin argumenterar för komplexiteten och långsamheten i idéhistorien. Han sällar

sig uttryckligen till kritikerna av begrepp som ”naturvetenskaplig revolution”. Han betonar med kraft att vetenskaps- och idéutveckling skall uppfattas som kultur och som praktik, inte som enstaka hjältars banbrytande revolter mot rådande ideologier. Genom att Sörlin inte bara lyfter fram de självskrivna giganterna utan även synliggör idéernas vida grenverk – till exempel skänker oss ett upplysande kapitel om William Morris och skönhetsens radikalism i samband med analysen av socialism – vidgas det historiska synfältet kraftigt. Läsaren börjar själv dra paralleller och leka med associationer. Tanken börjar arbeta. Det är så verkligt god folkbildning fungerar.

Dick Harrison

Jutta Weldes, ed., *To seek out new worlds: Exploring links between science fiction and world politics*. New York: Palgrave MacMillan, 2003. 230 s. Pris 27 doll. häftad. ISBN 1-4039-6058-5.

Michèle Barret & Duncan Barret, *Star trek: The human frontier*. Cambridge: Polity Press, 2001. xv + 244 s. Pris 23 doll. häftad. ISBN 0-4159-2982-2.

Alltfler humanvetenskapliga forskare har upptäckt att science fiction (SF) är en utmärkt källa för att belysa vilka betydelser tekniken och vetenskapen tillskrivs i samhället under en viss period. Genom att SF-genren ofta extrapolerar tendenser i samtiden till en avlägsen framtid, kan etiska och moraliska frågor som den teknovetenskapliga utvecklingen ger upphov till iscensättas – och också nå en större publik. Filmer som exempelvis *Blade runner* (1982; *Directors cut* 1992) och *Gattaca* (1997) diskuterar hur människan får ett alltmer komplext förhållande till teknik och vetenskap i det senmoderna samhället.

Science fiction kan också utsättas för en mer ideologikritisk analys. I antologin *To seek out new worlds* behandlas populärkulturens dubbelhet; å ena sidan möjligheten att ställa viktiga frågor och utmana våra vanliga värderingar och fördomar, å andra sidan att reproducera och cementera västerländska värderingar och konstruktioner av den andre.

De flesta artikelförfattarna i *To seek* är samhällsvetare och forskar om internatio-

nella relationer. Att världspolitiken och SF-genren inte utesluter varandra är självklart, menar redaktören Jutta Weldes: ”The dividing line between world politics material realities and natural facts and the fictional worlds and imaginative possibilities of SF is far from clear.” Ett känt exempel är SDI (Strategic Defense Initiative), Ronald Reagans missilprogram som lanserades 1983. Detta blev snabbt känt som *Star Wars*, efter George Lucas’ film med samma namn.

To seek tar ett brett grepp om framförallt amerikansk SF, och flera av artiklarna anknyter till ett av världens mest populärkulturella fenomen – kulturindustrin *Star trek* (fem tv-serier, ett antal filmer och en mängd böcker). Här skall ett par artiklar nämnas.

Naem Inayatullah analyserar tv-serien *Star trek: The next generation* (1987–94), uppföljaren till originalserien från 1966–69. Inayatullah menar att mötet med rymdvarelser egentligen handlar om att ställa frågor om oss själva. *Star trek* handlar inte bara om människans expansion ut i rymdsrymden, utan också om att färdas in i vårt eget vara. Men Inayatullah vänder också på resemanget. Mötet med rymdvarelser blir ensidigt. Serien reproducerar snarare en kolonialistisk diskurs, eftersom rymdvarelserna blir den andre, något väsensskilt från människan. Den förenade planetfederationen – en allgori för Väst – med dess rymdskepp Enterprise som främsta representant för utmanliga – västerländska – värderingar utan att lära sig något av mötet. Även Iver B. Neumann är inne på liknande tankegångar när han undersöker hur diplomati genomgående skildras i *Star trek*. Han påpekar att västerländska värderingar genomsyrar hur mötet med den andre gestaltas, värderingar som till exempel innefattar en nedsättande syn på olika religioner.

Problemet med *Star trek*-analyserna i *To seek* är att artikelförfattarna missar att senare serier som *Star trek: Deep space nine* (1993–99) och *Star trek: Voyager* (1995–2001) innehåller en mer komplex diskussion om mötet med den andre och ifrågasätter den sekulariserade, västerländska humanism och framstegstro som fördes fram i de första serierna. Detta lyfter istället filmvetarna Michèle Barret och Duncan Barret fram i boken *Star trek: The human frontier* (2001).

Barret och Barret menar att de olika *Star trek*-artefakterna (tv-serierna, filmerna, böck-

erna) egentligen inte handlar om teknik och vetenskap i första hand. Snarare används avancerad teknik – robotar, androider, hologramfigurer med mera – och mötet med rymd- varelser för att ställa frågor om vad som utmärker en människa och hur hon kan orientera sig i en högteknologisk värld, där hennes identitet ständigt utmanas av svåra valsituationer.

Tron på det transparenta, liberala förnuftet luckras upp; religioner och livsåskådningar får en större plats, menar Barret och Barret. Mötet med andra kulturer sker mer på jämställd nivå. *Star trek* är en komplex kulturprodukt som ständigt förändras, inte minst i manusförfattarnas kontakt med de mest hängivna fansen. Den första serien från 1960-talet skiljer sig betydligt från senare serier.

En annan kritik som kan riktas mot merparten av artiklarna i *To seek* är att de missar den komplexa tidsdimensionen i särskilt den SF där rymdäventyret står i centrum. Som historikern Howard E. McCurdy konstaterar i *Space and the American imagination* (1997) var och är rymdens erövring inte bara en allegori över nutiden. Det är lika mycket ett återskapande av det förflutna, som exempelvis den amerikanska frontiertraditionen, där rymden blir en fortsättning på den äventyrliga expansionen västerut. Rymdprojektet handlar också om ett teknologiskt språng, där rymdens erövring får symbolisera mänsklighetens vidare kulturella utveckling, det vill säga en fortsättning på det moderna projektet och en förnyad tilltro till framsteget. Dåtid, samtid och framtid är sammanvävda i skildringarna av mänsklighetens expansion ut i rymden.

Trots dessa invändningar finns det också förtjänster med antologin. Exempelvis är Neta C. Crawfords översikt över feministisk utopi- och SF-forskning en utmärkt introduktion till ett närmast oöverskådligt anglosaxiskt forskningsfält. Crawford lyfter fram den emancipatoriska kraften i feministisk SF, där politiken förs ner på en vardagsnivå. Drömmen om Utopia handlar inte längre om att bygga perfekta samhällen, eftersom den totalitära mardrömmen lurar runt hörnet. Istället handlar det om att föreställa sig bättre världar som faktiskt går att förverkliga, inte orealistiska drömsamhällen där ett totalitärt förnuft råder.

Som komplement till varandra ger *To seek out new worlds* och *Star trek: The human*

frontier en mycket bra bild av hur ett fenomen som *Star trek* kan analyseras med kultur- och samhällsvetenskapliga perspektiv. *Star trek* är en kulturprodukt som innehåller förhållandevis dåligt skådespeleri och en stundtals kvasiteknisk dialog, men som bakom kantigheterna för ett samtal kring människans vara, den teknovetenskapliga utvecklingen och världspolitikerna.

Michael Godhe

Charlotta Wolff, *Vänskap och makt: Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2005. 450 s. Pris 359 kr. inb. ISBN 951-583-119-9.

Paris var det självklara målet för 1600- och 1700-talens aristokratiska bildningsresenär. Fransk kultur var riktningsgivande ifråga om arkitektur, trädgårdskonst, inredning, kläder, litteratur, filosofi, samhällsdebatt och umgängesseder. Varje ädling kunde i kraft av börd räkna på medlemskap i det kosmopolitiska nätverk som själva adelskapet utgjorde. Såsom välboren och fostrad i skuggan av tradition och vördade fäder hade han ofta sina lojaliteter på två håll – dels i det land där han var född, dels i den värdegemenskap och franskdominerad kultur, som under några århundraden överskuggade stora delar av Europa, inklusive Ryssland. Fransk påverkan gick inte att komma ifrån, om man tillhörde adelsståndet. Fransmännen själva rubricerade denna belevade och självmedvetna umgängeskultur som *la sociabilité*.

Samtliga unga adelsmän som besökt den franska metropolen föll dock inte till föga inför välska seder. Frivoliteter, lyx, förakt för fäderneslandet och ruinerande spelbegär präglade efter en tid en del adelsynglingar som vistats i de mondäna salongerna. Enkla och patriotiska dygder kunde glömmas bort alltför lättvindigt. Fransk elegans kunde dåra. Några besökare kom till insikt och uttryckte sig kritiskt i breven hem till Sverige. En avisande inställning till allt franskt såsom varande uttryck för onaturlig förkonstling hade kunnat förmärkas redan i Georg Stiernhielms dikt *Hercules* (1658). Temat återkom hos senare tiders litteratörer, t. ex. i hattpartiledaren Carl Gyllenborgs pjäs *Swenska Sprätt-höken* (1737). Både i brev hem till fadern och i sin journal skulle militären Clas Julius Eke-

blad (i fransk tjänst 1767–70) skarpt fördöma den urartning hos svenska tourister som han iakttagit med egna ögon.

”Frankrike”, med allt vad där fanns inbegripet, representerade alltså både sådant som borde beundras och sådant som varje äkta patriot borde sky. De som färdades till Paris gjorde väl detta i första hand för att skaffa sig erfarenheter och kontakter. Det intellektuella eller konstnärliga utbyte som den franska huvudstaden kunde erbjuda var inte heller att förakta, men de adelsresenärer som tagit sig dit var i allmänhet mindre intresserade av just dessa ting. Några lysande undantag fanns dock: diplomaterna Carl Gustaf Tessin (svensk ambassadör i Frankrike 1739–42), Carl Fredrik Scheffer (minister i Paris 1744–52) och Gustaf Philip Creutz (1765–83; först envoyé, från 1772 ambassadör). Genom personliga kontakter med franska intellektuella och konstnärer kunde dessa rikets sändebud förvärva böcker och konst, för framtiden viktiga importter till Sverige. Dessutom gav deras vidsträckt kontaktnät möjligheter för besökare från hemlandet att via franska möten fånga upp viktiga impulser.

Resan till Frankrike var en del i en civiliseringsprocess. Men här gavs även möjligheter till anställning och avancemang inom den militära apparaten, både inom det svenska regementet Royal Suédois och i andra enheter. I Royal Suédois tjänade under 1700-talet sammanlagt 394 svenska adelsofficerare. Den ovan nämnde Clas Julius Ekeblad tjänstgjorde t. ex. som officer i Royal Deux-Ponts och Schomberts regementen under sina år i landet. Några av dessa svenskar skulle tjänstgöra som franska officerare i Österrikiska tronföljdskriget eller i Sjuårskriget, andra på de frihetstörstande kolonisternas sida under det amerikanska frihetskriget. Mest omtalad i denna senare grupp blev Axel von Fersen d. y. Sammantaget tjänstgjorde omkring 500 svenskar i olika franska förband under 1700-talet.

Under Revolutionen – efter det franska kungaparets snöpliga flyktförsök, som avbröts i Varennes – tvingade den konstituerande nationalförsamlingen år 1791 samtliga franska officerare att svära en ny trohetsed, denna gång riktad till nationalförsamlingen. Den nya regimen ville fostra till ett nytt medborgarideal: hädanefter var inte konungen utan staten officerens huvudman. Detta rimmade illa med den svenske enväldshärskarens

uppfattning om maktens härledning. Gustaf III förbjöd hemifrån svenska officerare i Frankrike att avlägga den nya trohetseden. Många officerare i franska armén – även de av svensk härkomst – begärde nu avsked. Händelserna i 1789 års kölvatten hade ändrat på förutsättningarna.

Historikern Charlotta Wolff disputerade vid Helsingfors universitet hösten 2004 på en avhandling om kontakterna mellan Sverige och Frankrike. Den nu föreliggande boken *Vänskap och makt* är en något omarbetad version av lärdomsprovet. Här genomlysas från olika utgångspunkter den svenska adelns visiter i Frankrike. En lång rad svenska, finländska och franska arkiv har skattats på material. Därtill har brev, dagböcker, memoarer, diplomatiska depescher och åtskilligt annat mjölkats på relevanta uppgifter. Inte minst intressant är att taga del av de uppgifter om olika framträdande svenskar som den franska polisen härbärgerar i sina arkiv. Här finns uppgifter om vilka kretsar svenskarna rörde sig i likaväl som om deras personliga umgänge och spelskulder. Som helhet framstår denna volym som ytterligt välskriven och välmatad. Författaren kan med suverän överblick bena ut olika komplex och avvinna sitt material meningsfulla slutsatser. Volymen rör sig inom ramarna för kultur-, lärdoms-, person-, militär-, idé-, diplomati- och mentalitetshistoria.

Under den svenska frihetstiden utvecklades kontakterna med Frankrike i rikt mått. Mössorna var mer engelskvänliga. Men under hattregimen 1739–65 färdades många av adelns unga män till Paris. Diplomater som Carl Gustaf Tessin, Clas Ekeblad (fader till den ovan nämnde Clas Julius), Carl Fredrik och Ulrik Scheffer liksom Gustaf Philip Creutz fanns på plats och gjorde vad de kunde för att underlätta introduktionen av nykomlingarna. När Gustaf III genomfört sin statskupp 1772 tilltog utbytet. Konungen hade själv vistats i Paris under sin resa 1770–71, och 1784 var det dags för ett andra besök.

Carl Fredrik Scheffer, livligt intresserad av jordbruksfrågor, kunde under sina åtta år i Paris fånga upp en av epokens viktiga idéströmningar, fysiokratismen. Även kontakter med Diderot och en del andra encyklopedister förekom. Att samme Scheffer spelade en viktig roll under förberedelserna till 1772 års statskupp ter sig knappast överraskande, med

tanke på hans antecedentia som guvernör för de kungliga prinsarna, hans egna preferenser ifråga om konungamaktens betydelse och fysoikraternas allmänna godtagande av ett upplyst envælde som en garant för bärkraftiga näringar.

Wolff tecknar med hjälp av polisrapporter, brev, memoarer och dagböcker en lång rad distinkta porträtt. Särskilt bör framhållas material från franska arkiv, inte minst bevarade polisrapporter. Lustigt är att tänka sig, att även en så föga kontroversiell figur som upphovsmannen till "Atis och Camilla" varit underkastad den franska polismaktens vakande ögon. Men faktum är, att Creutz tycks ha

varit besatt av speldjävulen – en person med spelskulder av det omfång han dragit på sig gav upphov till misstankar!

Diskussionen i boken kring historiografiska tolkningsfrågor ringar klagörande in de spörsmål författaren vill dryfta. Den teoretiska utredningen tillåts dock aldrig växa utöver sina konkreta premisser och tillmäts heller inte ett egenvärde. Kort sagt, en i alla avseenden imponerande skildring av upplysningsseklets svensk-franska relationer. En väsentlig del av svensk 1700-talskultur har i Charlotta Wolff fått en kunnig och omdömesgill uttolkare.

Olof Hägerstrand

Kulturhistoria

Evert Baudou, *Den nordiska arkeologin: Historia och tolkningar*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie- och Antikvitets Akademien, 2004. 445 s. Pris 225 kr. inb. ISBN 91-7402-342-X.

Richard Pettersson, *Blick för kultur: Idéhistoriska aspekter på etnologisk och arkeologisk kulturforskning i Sverige under 1900-talet*. Umeå: Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk, Umeå universitet. 122 s. ISBN 91-88466-63-9.

Arkeologihistoria är idag en växande genre inom arkeologi. Här behandlas såväl övergripande teoretiska och epistemologiska frågor som fallstudier om arkeologisk tolkning och praktik utifrån både ett biografiskt och forskningskollektivt perspektiv. Diskussionen karaktäriseras av en medvetenhet om historiografiska problem och ett användande av både publicerade texter och arkivmaterial. Det stigande intresset för disciplinhistoria i allmänhet har tveklöst gjort sitt för att öka på skaran av entusiaster inom arkeologihistoria. Likaså det faktum att allt fler arkeologer idag väljer att studera hur det förflutna och vårt så kallade kulturarv genom historien blivit konstruerat, undersökt, förvalt och brukat. Detta intresse delas av såväl historiker som idéhistoriker. I den senaste boksörden återfinns två verk författade av professor emeritus i arkeologi, Evert Baudou, respektive idéhistorikern Richard Pettersson. Gemensamt för dem båda, förutom att de är verksamma i

Umeå, är att de utifrån ett idéhistoriskt perspektiv fördjupar sig i tidigare forskning kring äldre materiell kultur. Båda lägger de stor vikt vid enskilda aktörers arbeten, men poängterar samtidigt forskningens intima beroendeställning till det samtida politiska och ideologiska klimatet, liksom dess roll i konstruktionen av nationell identitet.

Den nordiska arkeologin är Baudous andra arkeologihistoriska monografi. Medan temat för den första boken var svensk arkeologi under 1900-talets första hälft ur ett biografiskt perspektiv, breddar han här sin framställning såväl tidsmässigt som geografiskt – den nordiska arkeologin från medeltid fram till och med det tjugonde århundradet. Island är inte inberäknat, medan norsk och finsk arkeologi behandlas först då författaren leder in läsaren på 1800-talets andra hälft. Den geografiska begränsningen motiveras med att det inom det antikvariska och arkeologiska fältet genom historien funnits en enhet och ömsesidig påverkan mellan de skandinaviska länderna och Finland, skild från kontinental arkeologi. De politiska konflikterna under framförallt 1600-talet utkämpades som bekant även inom det historiska och antikvariska fältet. Kampen gällde inte minst vilket land som kunde skrodera med den äldsta och framförallt äldste forntiden för att legitimera olika anspråk. Som ett led i detta valde antikvarier från både Sverige och Danmark att ibland lämna sina bibliotek och gulnande dokument för att istället stega ut i landskapet i syfte att dokumentera gamla lämningar. Den

vetenskapliga grund som antikvarierna stod på präglades av empirismen och de framväxande naturvetenskaperna, för danskt vidkommande främst av läkarvetenskapen, hävdar Baudou. Betydligt fredligare och intellektuellt mer ömsesidigt blev förhållandet mellan de nordiska arkeologerna under 1800-talet. Det var ett händelserikt sekel, då såväl treperiodsystemet – indelningen av forntiden i sten-, brons- och järnålder – som den typologiska metoden, eller knappologin, som August Strindberg raljerande valde att benämna den, utarbetades av nordiska arkeologer.

Baudous omfattande kartläggning av den nordiska arkeologins historia vilar på en stor sakkunskap, främst vunnen ur tryckt källmaterial. Med en både bred och något smalare pensel lyckas han på ett nyanserat vis ge innehåll åt ett förflyttat arkeologiskt landskap, som för många arkeologer saknar både färg och struktur. Som läsare lotsas man kronologiskt genom det ena århundradet efter det andra, från vad författaren benämner medeltida, mytiska forntidsföreställningar till dagens humanistiskt och kritiskt präglade postprocessuella arkeologi. Berättelsen varvas med mer eller mindre djuplodande presentationer av arkeologiska personligheter och huvudlinjer i politiska, ideologiska och vetenskapsteoretiska strömningar. Ett viktigt angivet mål för Baudou är att bena ut de vetenskapliga och politiska drivkrafter som genom historien kommit att forma synen på forntiden. Om man överhuvudtaget kan tala om några generella drivkrafter låter jag vara osagt.

Upprepade gånger framhåller författaren ”den vetenskapliga nyfikenheten” som den inomvetenskapligt kanske mest avgörande faktorn, som genom århundradena skall ha drivits på av människans intellektuella intresse och frågvishet. Ingenting nämns om att det bakom denna nyfikenhet mähända kan dölja sig ett sug efter prestige och karriär – som i förlängningen lätt leder till konkurrens och inomvetenskapliga spänningar – vilket kan förklara varför Baudous arkeologihistoria, med vissa välkända undantag, är förhållandevis fri från konflikter.

Till bokens främsta förtjänster hör att det var över trettio år sedan någon tog sig an uppgiften att syntetisera den nordiska arkeologins historia; den senaste var Ole Klindt-Jensen i sin bok *A history of Scandinavian archaeology* (1975). Med tanke på de senaste

decenniernas stora produktion av olika fallstudier i ämnet och hela yrkeskårens enorma expansion är detta angeläget. Bokens minst sagt rikliga och varierande uppslag gör att den sannolikt under lång tid kommer att förbli ett standardverk inom sin genre. Personligen hade jag störst behållning av Baudous utläggning kring årtiondena runt sekelskiftet 1900, en viktig men samtidigt svårfångad och länge lite förbisedd period inom den nordiska arkeologins historia. Det var nämligen då som ämnet med livligt stöd från det framväxande borgerskapet formerades till en vetenskaplig disciplin.

Eftersom boken är ett översiktverk bjuds man som läsare emellertid inte på några större överraskningar beträffande valet av aktörer och äldre problematisering av forntiden. Det är den redan väletablerade skaran av ”stora män”, som Olaus Magnus, Olof Rudbeck, Hans Hildebrand och Oscar Montelius – för svenskt vidkommande företrädesvis situerade i Uppsala och Stockholm – som ännu en gång får komma till tals. Och kanske är det på grund av bokens spännvidd som författaren väljer att vidhålla vissa äldre, men idag reviderade arkeologihistoriska tolkningar, t. ex. hävdandet att 1700-talets intresse för antikvariska spörsmål för svenskt vidkommande gick kräftgång.

Arkeologins främsta källmaterial är som bekant olika materiella lämningar, från monumentala gravar till små och till synes oansenliga artefakter. Även etnologin var länge fokuserad på olika föremålskategorier och föremålstyper. Denna gemensamma nämnare har Richard Petterson tagit fasta på i *Blick för kultur*. Efter att i tidigare texter ha behandlat frågan hur kulturarvet under 1900-talet blev förvalt och värderat, ger han sig här i kast med hur det blev beforskat inom minnesvårdande institutioner. Temat för boken är kulturbegreppet och hur kulturvetskaperna arkeologi och framförallt etnologi, folklivsforskning, i Sverige under 1900-talet kom att tolka kulturell identitet utifrån sitt inventerade och dokumenterade källmaterial. Boken kan närmast karaktäriseras som ännu en djupdykning i och uppgörelse med det idag dödförklarade nationella kultur- och etnicitetsbegreppet och det sätt på vilket det kommit att präglats verksamheten inom olika minnesvårdande institutioner.

Blick för kultur är på det hela taget en intressant och välskrivna bok, som ställer

dagsaktuella frågor kring identitet, minnesforskning och kulturary på sin spets. I bokens inledande och avslutande kapitel problematiserar författaren några av dagens definitioner av kultur- och etnicitetsbegreppet inom svensk etnologi, arkeologi och kulturminnesvård. Bokens huvudtema är hur man inom de aktuella kulturvetenskaperna under föregående sekel sökte efter geografiska och kronologiska variationer inom vad man såg som en homogen nationell, ”svensk”, enhets- och ursprungskultur. I centrum för analysen av seklets första hälft står etnologin, som liksom arkeologin växte fram som en nationalvetenskap. Ett väsentligt mål bestod i att via intervjuer och studier av materiella attribut söka vad man såg som den nationella folksjälen. På den tiden ansåg man nämligen att allmogekulturen var impregnerad med de mest oförstörda och autentiska kulturelementen från förfluten tid, som på grund av moderniteten och industrisamhällets expansion hotades av utrotning.

Liksom arkeologi etablerades etnologi som en minnesvårdande instans, som såg som sin uppgift att rädda vad som räddas kunde genom att inventera och dokumentera. Utifrån resultaten, fastställandet av föremålets utbredning och funktion, sökte man olika landskapskaraktärer. Till de mer namnkunniga inom den etnologiska kartografin, och som Pettersson ägnar ganska stort utrymme i sin bok, hör Sigurd Erixon, som under lång tid kom att sätta sin prägel på svensk etnologisk fältverksamhet.

Forskningen var emellertid inte enhetlig. I en intressant passage synar Pettersson en konflikt som länge kommit att prägla ämnet och som grovt sett stod mellan de som hängav sig åt materialstudier respektive minnesforskning, folklore. Tyvärr blir hans framställning av arkeologin under 1900-talet inte lika nyanterad, utan tvärtom tämligen mager och monolitisk. Egentligen är det först med 70-talet han på allvar lyfter in ämnet för diskussion, och då mot bakgrund av ett mycket begränsat källmaterial; i centrum står en text författad av en enda arkeolog, som får representera ett helt decennium.

Detta utgör naturligtvis inget problem i sig, eftersom han har valt att sätta etnologin i centrum för boken. Problemet ligger i hans bevekelsegrund för att utelämma arkeologi fram till 1900-talets sista skälvanne decennier. Detta motiveras med att det med några

få undantag helt enkelt inte fanns någon miljörelaterad eller kulturregional arkeologi under seklets första del att analysera, vilket inte stämmer. Visst kom det, som han skriver, att dröja fram till 60-talet innan den riksomfattande inventeringen som drog igång på 30-talet på allvar började betraktas som forskningsbart material. Men samtidigt genomfördes runtom i landet ganska omfattande regionala inventeringar och arkeologiska undersökningar, som skulle passa sig ypperligt för en idéhistorisk djupdykning av detta slag. Till de mer storslagna projekten hörde Göteborgsinventeringen på 20-talet och 10-talets kartläggning av Sveriges stenåldersbebyggelse, dess utbredning och variation, då stora delar av landets södra och mellersta delar undersöktes.

Det finns fler samstämmigheter mellan Baudous och Petterssons texter, som att de båda utgår från den idag så populära Ludwik Flecks konstruktivistiska teori om tankekollektiv och tankestil. Med det förra avser författarna den arkeologiska och antikvariska sfären respektive den betydligt bredare ”minnesvårdande”. Med en sådan kunskapsteoretisk grund, som för Baudous del kompletteras med tungviktare som Hans-Georg Gadamer, kan man inte annat än förvänta sig ett genomgående symmetriskt förhållningsätt utifrån en metodologisk relativism. Medan Pettersson klarar denna balansgång bra, är Baudou något inkonsekvent. Omdömen om äldre arkeologer och antikvarier som verklighetsfrämmande, fantasifulla, högintellektuella, geniala, och om att tolkningar och metoder kunde vara felaktiga, outvecklade, riktiga och innebära vetenskapliga framsteg duggar förhållandevis tätt. Han tenderar därmed att stämma i samma bäck som den teleologiskt och internalistiskt präglade whighistoria han inledningsvis tar avstånd från. Vad som kan förefalla än mer märkligt är att han mot slutet av boken här och var väljer att släppa sin roll som arkeologihistoriker. I ett kapitel om nordisk arkeologi under 60-talet och framåt intar han vid några tillfällen istället rollen som kritisk arkeolog genom att engagera sig i frågor om hur vissa företeelser i forntiden borde tolkas.

Hur minnesvården och dess forskande och förvaltande institutioner tycker, tänker och agerar är, eller borde i varje fall vara, ständigt aktuella frågor. Inte minst med tanke på deras roll som producenter av råmaterial för poli-

tiska utspel och konstruktionen av identiteter. Baudous och Pettersson böcker är tveklöst två viktiga och mycket läsvärda bidrag i denna skärskådning. Att det föreligger vissa likheter mellan deras texter beror naturligtvis på samtidigheten och de omständigheter som inledningsvis målades upp. Skillnaderna kan å sin sida dels förklaras med deras något skilda problemformuleringar, men också med deras respektive positioner inom det akademiska fältet. Medan Baudou med sin arkeologiska bakgrund söker historiografiskt stöd hos granndiscipliner som idéhistoria, knackar Pettersson på dörren för att få inblick i kulturvetenskaper som etnologi och arkeologi. Såväl ingången som utgången av deras efterforskningar blir därmed lite olikartade, vilket samtidigt gör dem komplementära. Man undrar om inte ett närmare samarbete mellan ämnena kunde bli än mer produktivt och i ett längre perspektiv också medföra mer förvånande, och till och med förändrade, perspektiv?

Ola W. Jensen

Gunnar Broberg, *Kattens historia: Sverige speglat i djurets öga*. Stockholm: Atlantis, 2004. 553 s. Pris 349 kr. inb. ISBN 91-73-53018-2.

Ett inte alltför ovanligt semesternöje brukar vara att läsa böcker. Men Gunnar Broberg har istället valt att ägna sina semestrar åt att skriva böcker. Boken *Kattens historia* har tillkommit som ett semesternöje under ett antal år och inbjuder läsaren till ett annat sätt att närma sig historien; nämligen med utgångspunkten i djuret och inte människan. Syftet med boken är, skriver Broberg, dubbelt: dels vill han fånga in en historia, dels pröva ett annat sätt att skriva historia på.

Hur har då Broberg gått tillväga för att genomföra detta projekt? Var finner man källorna till ett historiskt verk som behandlar det levande men icke det mänskliga? För undersökningsobjektet i sig, katten, kan inte kommunicera med mänskliga medel och förmedla idéer och föreställningar i tal, gest eller skrift. Vägen går genom det mänskliga, och så blir kattens historia en berättelse om både det i vardagen nära och kulturhistorien. Eller som Broberg själv formulerar det: katten är kultur. Det empiriska underlaget består bland annat av folkloristiska uppteckningar, foto-

grafer, målningar, illustrationer, klassisk litteratur, sagor, föreningsarkiv, tidskrifter, dagböcker, intervjuer och laguppteckningar. Broberg uppvisar en anmärkningsvärd förmåga att finna källmaterial, våga pröva nya grepp, söka sig till andra områden utanför det för idé- och lärdomshistoria klassiska textuella.

Det här är också, framhåller Broberg, ett experiment i att skriva historia på ett annat sätt. Det är en modig handling att välja en sådan utmaning. Genomgående för alla verk som bryter med traditionella angreppssätt till det förflutna, inom historieämnets profession, är deras inspirerande potential. Detta speciellt i strävan efter att finna nya källor, angreppssätt och förhållningssätt till det förflutna. *Kattens historia* är ett annorlunda sätt att skriva historia på, samtidigt som det också utmärks av det mest basala i en forskares vardag: noggrant arkivarbete och idogt sökande efter dokument, vilka kan prövas gentemot nya perspektiv och angreppssätt.

Valet av undersökningsobjekt, katten, erbjuder en annan ingång till det förflutna, och noteras bör att detta djur genom historien fått möta såväl människans bestialiska som altruistiska sidor. Det är en både ljus och mörk historia om det levande som Broberg tecknar. I denna recension är det av utrymmesmässiga skäl omöjligt att ge ett helt rättvist referat av innehållet, men några korta exempel skall ges av berörda teman, händelser och fenomen som tas upp. Tidsperspektivet sträcker sig över några tusen år bakåt i historien. Broberg berättar även för läsaren att i populär historieskrivning brukar kattens begynnelse härledas till omkring 5000 f. Kr, till den egyptiska kulturen.

Brobergs inledande kapitel, ”Ett litet lättfotat djur”, diskuterar vid vilken tidpunkt katten börjar bli en del av människans vardag och sträcker sig tidsligt fram till 1800-talets mitt. Här får vi veta att arkeologiska fynd i Sverige vittnar om att katten har funnits i människans närhet sedan järnåldern; detta i jämförelse med hundens domesticering, som skedde cirka 6000–7000 år tidigare.

Under medeltiden var katten en etablerad del av det heraldiska och symboliska bildspråket. I katten sammanföll och möttes den folkligt orienterade, magiska världsbilden och teologiska och juridiska världsbilder; ett exempel på detta är anknytningen av katten till häxprocesserna. Kattdjuret är omgärdat av

sågner, myter, folkloristiska föreställningar och en återkommande gestalt inom konsten. Samtidigt som den förknippats med det onda, så jagade den skadedjur som råttor på flykten och – för att här göra ett stort tidsligt hopp – i drottning Victorias England omhuldades katten, och här fanns kattklubbar. Med katten som analytisk utgångspunkt är det möjligt att studera den och konkretisera den abstrakta dikotomin natur–kultur. Katten är ett djur som kräver att betraktas ur ett genusperspektiv; den sammankopplas oftast med kvinnan. I övrigt är den associerad med barnet eller onda krafter.

I kapitel två, ”Klättringen uppåt”, placeras katten in i en rumslig och geografisk kontext, och här diskuterar Broberg bland annat människans relation till katten utifrån stads- och landsmiljöer. Namn på platser och ordspråk med anknytning får samsas med kända namn från den lärda världen som passerar förbi, men i ett sammanhang som dessa gestalter tidigare inte berörts inom. Men kapitlet är mer komplext än så. Diskussionen om djurskyddsrelsens historia, vivisektionens experiment och medicinen är mycket läsvärd. Det tredje kapitlet, ”Diktarens misse”, ställer såsom rubriken antyder litteraturen i centrum, och i kapitel fyra, ”Den moderna katten”, blir det ledande temat moderniteten och katten.

Kattålskaren och den allmänt historieintresserade kommer att kunna läsa Brobergs verk med intresse. Behållningen för den professionellt verksamme forskaren är det avslutande kapitlet, som också aktualiserar den diskussion som alltid är en del av historikerns arbete och vardag. I det femte kapitlet, ”I kattögat”, problematiserar Broberg – parallellt med tecknandet av kattens historia – kattens relation till samhälle och människa, historiebegreppet och historikerns arbete. Det är skrivet med eftertanke och läses med stor behållning.

Forskaren Broberg går sin egen väg, precis som katten, och vågar skriva om det till synes obefintliga, perifera och svårgripliga. Brobergs studie förmedlar en historia om katten, och den ger en upplevelse som till och med är riskfri att ta del av för kattallergikern. *Kattens historia* är en underhållande och lätt-sam bok, utan att för den skull bortse från det allvar som vardagen kan bibringa. Det är en bok som man kan läsa med gott samvete, kanske i hängmattan, där trädens lövverk ger

en svalkande skugga under varma sommar-dagar.

Louise Nilsson

Walter Burkert, *Babylon, Memphis, Persepolis: Eastern contexts of Greek culture*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004. 178 s. Pris 23 doll. inb. ISBN 0-674-01489-8.

I sin lärda och utmanande *Black Athena: The Afroasiatic roots of classical civilization* (1987) gick Martin Bernal i närkamp med ett problem som egentligen är lika gammalt som den västerländska kulturen själv: Hur oberoende var egentligen den hellenska kulturen vid sin uppkomst i förhållande till andra kulturer kring östra Medelhavet? Den uppfattning som under drygt två århundraden torgförts i Västerlandet har betonat självständigheten som förutsättning för Hellas särart. Bernal lyfte fram beroendet av afrikanska och västasiatiska grannkulturer, och underströk tomeuropeiska influenser som inte bara vitaliserande element vid forandet av det vi kallar ”det klassiska Hellas”, utan som ofrånkomliga grundstenar för den antika civilisation. Västerlandet brukar räkna som sin vagg.

De senaste två seklers imperialism och rastänkande har dock gjort allt för att skymma detta faktum. Hellenerna levde i en autonom värld och byggde sin odling i trotsig avskildhet från barbariska samhällen i grannskapet, har man låtit påskina. Naturfilosofiskt tänkande, kritisk rationalitet, individualism och uppbrott från diverse magiska föreställningar har sagts utgöra essensen i denna ljusomflödade idealisering. Den vite europén ställdes mot afrikanen och asiaten. Norr mot Orienten och Södern. En vetenskap som allmer förmått frigöra sig från tidsbundna vanföreställningar som dessa har idag annat att berätta.

Nu senast har Walter Burkert – emeriterad professor i klassisk fornkunskap vid universitetet i Zürich – belyst ämnet ovan i boken *Babylon, Memphis, Persepolis*. Framställningen utgår från ett antal föreläsningar från 1996, vilka författaren bearbetat till välmatade essäer. För Burkert framstår det som självklart, att Hellas redan från början var en blandkultur. I Grekland fanns egyptiska bosättningar, och i Egypten återfanns under

vissa tider grekiska lärde som Eudoxos, Euklides och Platon. Inom områden som tempelarkitektur, matematik och astronomi hade grekerna åtskilligt att lära härifrån. Och själva skrivkonsten – oundgänglig för att teoretisk spekulering skall kunna föras vidare till yngre släkten – var ett lån utifrån, närmast från fenicierna. Grekernas bidrag blev att tillföra vokalsymboler till det konsonantiska teckensystem man importerat. En fonematiskt skrift, med betydligt färre tecken än vad de äldre ideografiska teckensystemen innehöll, blev möjlig att utveckla. Eftersom antalet fonem blev begränsat och tekniken att ljuda samman de enskilda ljuden till betydelsebärande ord var tämligen enkel, blev skrivkonsten inte längre förbehållen en elit. Inom den hellenska kultursfären blev skrivkonsten därigenom en kraft för utvecklandet av demokratiska föreställningar.

Champollion var färdig med sin lösning av hieroglyfernas tydning 1822. Grotefend hade redan 1802 lyckats läsa delar av den persiska kilskriften, men hade svårt att vinna gehör för sin insats. Rawlinson publicerade under 1830- och 40-talen nya tolkningar av persiska kilskriftstavor, men kunde först 1851 publicera översättningar av den babyloniska kilskriftsvarianten. När dessa epokgörande insatser gjordes, hade redan bilden av Hellas som en suverän och självtillräcklig civilisation hunnit etableras. Trots den utvidgning av det historiska forskningsfältet bakåt med mer än 2 000 år, som 1800-talets tolkningsgenombrott innebar, användes inte denna kunskap till att foga in den klassiska kulturen i ett bredare spektrum. Imperialism och rasideologier trängde sig emellan.

Flera babyloniska epos blev tillgängliga under 1800-talet. Tavlorna X–XI ur *Gilgamesh* upptäcktes 1872, och tolv år senare publicerades den första editionen av denna text med den tyska titeln *Ischtars Höllenfahrt*. I dessa avsnitt berördes den stora översvämning, som även *Första Mosebok* talar om. Ett annat epos från Mellanflodslandet var *Enuma elish*, där världstillblivelsen avhandlades. Den förste som såg en parallell i denna senare text i relationen mellan å ena sidan gudarna Apsu och Tiamat, och å den andra Okeanos och Thetys i *Iliaden*, var William Gladstone, idag nog mer ihågkommen för sina insatser som brittisk premiärminister. Burkert pekar på ytterligare slående likheter mellan de homeriska dikterna och

babyloniska texter. Vissa passager hos Homeros kan faktiskt vara rena översättningar av vad som stått i de akkadiska förlagorna. Även berättartekniska grepp i de homeriska dikterna kan vara lånade österifrån, t. ex. de stående epiteterna, formelverserna och sättet att arbeta med direkt anföring i vissa situationer. Också gestaltningen av gudarna framhäver likheter, vilka nog är mera än tillfälliga.

Varje uppmärksam skolelev i Västerlandet vet att uppdelningen av cirkeln i 360° med underavdelningar i 60 minuter och 60 sekunder är ett arv från Babylonien, vilket under hellenismen vann insteg i vår kulturkrets. Mer uppseendeväckande är dock, att den geometriska sats som är förbunden med Pythagoras namn, finns nedtecknad i kilskrift 1 000 år före den hellenske namngivarens jordiska tillvaro (ca 570–497 f. Kr.). Här gäller förvisso klyschan, att intet är nytt under Solen – i synnerhet inte under den stjärna som värmer Mellanflodslandet och Egypten! I förbigående kan noteras, att namnen på planeterna Mercurius, Venus, Mars och Jupiter indirekt är översättningar till grekiska av akkadiska benämningar på olika babyloniska gudomligheter.

Det slags statyer som brukar kallas *kouros* – introducerade i Jonien omkring 600 f. Kr. – är egentligen ingenting annat än upprepningar av egyptiska statuariska former. Även för oskolade ögon framträder något främmande i dessa statyer, så annorlunda i förhållande till det som förknippas med ”klassisk” konst.

I en essä dröjer Burkert vid fenomenet, att myterna kring den hellenske fruktbarhets- och vinguden Dionysos utgår från egypternas föreställningar om Osiris. Dionysos är ingenting annat än Osiris, anpassad efter hellenska begrepp. Framställningar av den egyptiske gudomligheten i konst från Nildalen styrker denna tes.

Ifråga om skriftliga vittnesbörd har ju grekerna lämnat ett betydligt rikhaltigare arv åt eftervärlden att begrunda än vad perserna gjort. Den grekiska civilisationen framträdde som skriftspråkskultur i skarp kontrast till sina östliga grannar. En förklaring till detta förhållande ges i det trista faktum, att Alexander under sitt fälttåg lät bränna ned palatset i Persepolis, där ovärderliga papyrer, trätavlor och pergament – allt med kilskrift – förvarades. Härifrån förklaringen till att ake-

menidernas värde inte lämnat några skriftliga dokument i arv till eftervärlden. En paradox i sammanhanget är, att de skulptörer som en gång utformade de uttrycksfulla relieferna som smyckade den stad som föll offer för Makekdonierns hämndlystnad, varit hellener i storkonungens tjänst.

Burkerts bok är skriven med lätt hand. Var och en med intresse för den västerländska kulturens begynnelse – dess faktiska förutsättningar och de epokbetingade bortförklaringar som kringgärdar dess uppkomst – har åtskilligt att begrunda efter mötet med denna lärda volym.

Olof Hägerstrand

Niklas Cserhalmi, *Djuromsorg och djurmiss-handel 1860–1925: Synen på lanbrukets djur och djurplågeri i övergången mellan bonde- och industrisamhälle*. Södertälje: Gidlunds förlag, 2004. 368 s. Pris 288 kr. häftad. ISBN 91-7844-668-6.

Medan det akademiska intresset för djur tidigare har dominerats av naturvetenskaperna, produceras glädjande nog alltfler avhandlingar om människors relation till hus- och sällskapsdjuren inom humaniora och samhällsvetenskaperna. Denna tendens, som kunnat observeras under de senaste fem åren, är Niklas Cserhalmis avhandling i etnologi ett exempel på.

Avhandlingen inleds med frågan: Vad hade människorna i det sena bondesamhället för inställning till djur? Frågan mynnar ur dagens diskussion om huruvida det småskaliga, förindustriella bondesamhället var mer humant än dagens storskaliga industriproduktion av kött. Idag finns dels uppfattningen att djuren i dåtidens jordbruk gavs varsam och omsorgsfull skötsel. Bonden höll sig med namngivna, relativt få individer med stor närhet till människorna. Idag rör det sig om ett stort antal nummerförsedda, utbytbara individer, eller snarare kollektiv, där maskinerna står för den dagliga och närmaste kontakten med djuren. Människorna sköter maskinerna och administrationen kring djuren. Den andra uppfattningen hävdar att djuren i dåtidens bondesamhälle led under dåliga levnadsvillkor, med undermålig hygien och oregelbunden utfodring, vilket emellanåt ledde till svält. Mot denna gråmulna bild ställer man dagens moderna anläggningar, där djuren får närings-

riktigt foder, professionell omvårdnad, god hygien och veterinärvård.

Även om Cserhalmi vill se avhandlingen som en partsinlaga i denna debatt, är huvudsyftet dock mer historiskt. Han vill teckna bilden av hur de lägre klasserna med betoning på lanbrukets människor såg på djur, inte i första hand hur de faktiskt behandlade djur.

I sin analys av landsortsbefolkningens syn på sina djur har han lånat termerna *intrinsiskt* respektive *instrumentellt värde* från den Kantinspirerade, amerikanske moralfilosofen Tom Regan. Det intrinsikala värdet tillskriver en individ ett värde som inte kan reduceras till individens nytta för någon annan individ. Individen får alltså inte användas enbart som medel, utan måste även ses som ett mål i sig. Idag talar man ofta om egenvärde. Att endast använda en individ som medel innebär att använda denne instrumentellt.

Utrustad med denna terminologi går Cserhalmi till angrepp mot den forskning som hittills studerat 1800-talets djurskydd och djurrättsdebatt. Enligt denna, i huvudsak anglosaxiska forskning, framställs 1800-talets känslighet för djurs umbäranden som en rent borgerlig innovation. I sin empati med djuren startade de djurskyddsorganisationer, vilkas projekt bl. a. blev att uppföstra de lägre klasserna och landsortsbefolkningen till större djurvänlighet. Denna forskning har, enligt Cserhalmis tolkning, utmålet landsbygdens syn på djur som strikt instrumentell, där våld mot djur var vanligt förekommande och därför fullt accepterat.

I polemik med denna forskning uppställer Cserhalmi hypotesen att empati med djur var en etablerad del av bondekulturen och att våld mot djur väckte starkt motstånd. Samtidigt medger han att det fanns en konflikt mellan empati och produktion. Kraven att producera och livnära befolkningen satte med nödvändighet gränser för empatin. Det var en balansgång som inte alltid utföll till djurens fördel. Ett av avhandlingens syften blir att testa dessa två rivaliserande hypoteser under tidsperioden 1860–1925, i gränslandet mellan den förindustriella och den industrialiserande landsbygden. Såg den svenska bondebefolkningen på djur som bärare av ett intrinsiskt värde, eller betraktade den relationen till djuren som instrumentell?

Materialet som Cserhalmi använder sig av är frågelistsvar och domstolsprotokoll från i huvudsak södra Sverige. Frågelistsvaren ska-

pades under det sena 1800-talet genom intervjuer med landsortsbefolkningen och samlades i stora arkiv. Dessa berörde bondekulturen i stort och sträckte sig tillbaka till 1860-talet i sina frågor.

I frågelistprotokollen kan utläsas att svältfödning av djuren vintertid var vanlig. Den begränsade tillgången till djurfoder under vinterhalvåret kunde leda till att djuren svält ihjäl, och till att de som klarade sig fick släpas eller bäras ut på vårbetet. Dessa förhållanden har legat till grund för den s. k. rationalistiska tankemodellen, som antar att bönderna ville hålla så många djur som möjligt, samtidigt som bristen på föda om vintern begränsade antalet djur som gick att hålla. Man antar alltså att dåtidens människor kalkylerade kring antalet djur de kunde hålla och accepterade ett visst "svinn" och lidande för djuren.

Denna rationalistiska modell har, enligt Cserhalmi, inte den förankring i källmaterialet som tidigare forskning velat hävda. Utifrån frågelistsvaren pekar han på att ca 20 % svarade att de aldrig hade problem att föda djuren under vintern och att nästan 38 % ansåg att problem endast uppstod under missväxtår. Resultatet antyder att problemet inte var så omfattande som man antagit.

I sista analysdelen av avhandlingen granskar Cserhalmi dels våldet mot djur genom användning av s. k. hinderdon, dels domar mot personer som fälldes för misshandel av djur. Frågelistsvaren ger viktigt information om det våld som användningen av olika hinderdon utgjorde. Hinderdonen sattes på rymningsbenägna djur för att hindra dem från att ta sig ut ur hagen. Acceptansen för användningen av hinderdon var stor. Endast i de fall hinderdonen var utformade så att djuret inte kunde röra sig utan svåra besvär, riskerade användningen leda till åtal.

Rättsfallen av misshandel av dragdjur såsom oxar och hästar utgör exempel på hur konflikten mellan empati och produktion kunde resultera i våld mot djuren, då man såg sig tvingad att piska djuren för att förmå dem att göra sitt yttersta. Detta våld, som utövades utanför hemmets väggar, kunde observeras av utomstående, vilka emellanåt ingrep mot detta våld, ofta utan uppenbar egen vinning. Dessa interventioner tolkar Cserhalmi som belägg för att det fanns en utbredd tro på förekomsten av ett underförstått kontrakt mellan människa och djur. I

detta "stadgades" att djuren skulle skyddas mot våld, hunger och misär, i utbyte mot att de erbjöd sin arbetskraft. Kontraktet var en outtalad men oavvislig del i relationen mellan husbonde och husdjur, och genererade en hänsynsfullhet mot djuren.

I sin avslutning och sammanfattning återvänder Cserhalmi till sitt huvudsakliga ärende, att beskriva den syn på djuren han vaskat fram och att problematisera den bild av landsbygden tidigare forskning tecknat. I korthet konstaterar han att landsortsbefolkningen såg på sina djur som bärare av ett intrinsikalt värde, att djurvänlighet var en grundläggande del av kulturen, som i botten byggde på ett uttalat kontrakt mellan människa och djur. Dessa resultat kullkastar på alla punkter den schabloniserade bild som tidigare forskning målat upp, där djuren behandlas instrumentellt och utifrån kyligt kalkylerande ekonomiska analyser.

Cserhalmi har i sin avhandling på ett imponerande sätt tagit sig an ett rikt empiriskt material. Att detta material i sådan grundlig detalj redovisas är föredömligt, likaså att nya perspektiv lyfts fram. Men samtidigt som denna ingående empiriska forskning är en av de största förtjänsterna, hade det varit önskvärt att Cserhalmi kunde lyfta blicken och tillåta sig en något mer komplex och djärv tolkningsprocess. Cserhalmi ligger mycket nära sitt material och slutsatserna följer oftast utan att behöva utsägas.

Det finns också en oroande tendens till ett bekräftande av de initialt uppställda hypoteserna, som slag i slag styrks för att i den avslutande delen ytterligare beseglas. För läsaren uppstår då frågan i vilken utsträckning de egna ståndpunkterna problematiseras. Även om inte empirin missbrukats för att fastslå en ideologisk ståndpunkt, kvarlämnar hanteringen av materialet vissa frågetecken.

Vidare är hans försök att omvärdera synen på dåtidens bönders relation till djur förtjänstfull, men den agitatoriska tonen mot dagens forskning riskerar avleda uppmärksamheten mer än skapa intresse. Tidigare forskares bild av bönders syn på djur behöver säkerligen balanseras, men kritiken som Cserhalmi framför riskerar bli alltför krampaktig och förenklad. En mer produktiv väg hade kunnat vara att skärskåda konstruktionen av det borgerliga idealet, i vilken djurvänlighet under 1800-talet blev en viktig del, och där bönders och lägre klassers råhet mot djur

utgjorde en nödvändig motbild. Cserhalmi kommentar detta förhållande, men låter det inte växa till ett självständigt resonemang.

Cserhalmi nämner förvånande nog inga religiösa aspekter alls i sin avhandling. Dock upptäcker han en sekulariserad variant i det kontraktstänkande han tycker sig finna mellan husbonde och arbetsdjur. Detta kontrakt jämför han med 1600- och 1700-talets tänkta samhällskontrakt eller Sverker Sörlins resonemang kring naturkontraktet. Ofta har dylika metafysiska resonemang sin källa i Bibeln, där Gud vid skapandet av jorden reglerat relationen mellan människor och djur. Då kontraktets giltighet har Gud som garant, erhåller det ett evigt och oantastligt sigill. Det är inte långsökt att tänka sig att det kontraktstänkande Cserhalmi funnit har en djupare, religiös rot. Grunden till kontraktet, påpekar Cserhalmi, var att stilla det illamående som människor normalt känner inför den skräck och det lidande som djur utsätts för i deras händer. Människan upprättar därför ett imaginärt kontrakt, som ger henne rätt att ställa krav på dem att uppfylla sin del av avtalet, om nödvändigt med våld. Upptäckten av detta kontrakt i vittnesskildringarna är ett av de intressantaste spåren i Cserhalmis avhandling, och tillsammans med konflikten mellan empati och produktion kunde det med fördel ha utgjort huvudfåran i hans studie.

Cserhalmi avslutar med att spekulera kring det avstånd som människor idag utvecklat till lantbrukets djur. Cserhalmi menar att kontraktstänkandet har upphört till följd av detta avstånd, och att det har skett en polarisering av djuren. Samtidigt som man kan uppvisa en kallt instrumentell attityd till den industriella exploatering som gäller inom köttindustrin, så ömmar vi för sällskapsdjuren. Dock kan man fråga sig om det inte handlar om funktion mer än avstånd. Dåtidens dragdjur och dagens travhästar utgör båda en kategori, vars arbetsprestation ligger till grund för deras värde och existens. Sällskapsdjurens funktion är snarare känslomässig. Deras sällskap får oss att må bra, och en viktig del av denna relation är att vi känner att vi bryr oss om dem.

Avslutningsvis kan sägas att Cserhalmi har gjort ett grundligt och beaktansvärt arbete. Bondebefolkningen och dess relation till djuren har förbisetts i forskningen. Denna lucka täpper Cserhalmi till. Hans forskning har vidare skapat en viktig motivik till tidigare

forskning. Med sina resultat öppnar Cserhalmi upp för nya perspektiv och spännande forskningsmöjligheter.

Monica Libell

Lester D. Friedman, ed., *Cultural sutures: Medicine and media*. Durham, N. C.: Duke University Press, 2004. 452 s. Pris 229 kr. ISBN 0-8223-3294-9.

Det västerländska samhället är genomsyrat av massmedier och kulturprodukter som ansluter till dels amerikansk kulturproduktion, dels den medicinska vetenskapen. I tv-serier, filmer, rådgivningsspalter i tidningar, dagspressens rapportering om sjukdomar, forskning och hälsoorienterade reportage och hemsidor på Internet, förmedlas en mängd olika diskurser och representationer av kropp, hälsa, sjukdom, liv och död. Gestalter som läkare, patienter och forskare figurerar i olika sammanhang, och stundtals tycks gränsen mellan fakta och fiktion nästintill upplösas.

I Sverige utgörs det massmediala kulturutbudet till stor del av amerikanska kulturprodukter, vilket gör antologin *Cultural sutures* intressant på flera nivåer. Här undersöks bland annat tv-serier som *E. R.* och *Chicago Hope*, medicinreklam för psykofarmaka, och användningen av olika medier inom medicinen, likaväl som medias gestaltning av medicinen. Genomgående i antologin problematiseras massmedias produktion av olika värderande diskurser kring sjukdom och hälsa.

Den gemensamma nämnaren i *Cultural sutures* är representationen av den medicinska vetenskapen i olika massmedier. Eftersom det bärande temat är medicin och massmedia, är antologins tidliga fokus på 1900-talet, och ambitionen är tvärvetenskaplig, med forskare från ämnesområden som filmvetenskap, filosofi, engelska, sociologi, hälso- och utbildningsstudier, bioetik och kvinnostudier. Redaktören Lester Friedman har skrivit introduktionskapitlet, och inklusive honom medverkar 22 författare.

Antologin har delats in i sex olika teman: "Print media", "Advertisements", "Fiction films", "Television", "Documentaries" och "Computers". Det här är en sammanhållen antologi; ämnesvalen är intressanta, både i sig och för den inom området verksamme forskaren. Antologin är nödvändig för den

som söker orientera sig i området för medicin och massmedia. Denna omfattande antologi kan inte göras full rättvisa här, men några exempel på innehållet skall ges i det följande.

Antologins inledande temablock, "Print media", utgörs av tre bidrag. I Jonathan M. Metzls artikel, "The pharmaceutical gaze: Psychiatry, scopophilia, and psychotropic medication advertising, 1964–1985", analyseras medicinsk reklam för psykofarmaka med tonvikten på hur en voyeuristisk blick inkorporerats i bildspråket, samt hur bilden uppstår olika genus, beroende på vem som betraktar. Arthur L. Caplan och Joseph Turow har tillsammans skrivit artikeln "Taken to extremes: Newspapers and Kevorkian's televised euthanasia incident", där de analyserar Jack Kevorkian, läkaren som gav döds-hjälp till en mängd patienter och fälldes av amerikansk domstol år 1999 för mord. Författarna analyserar den massmediala diskurs som etablerades kring fallet och problematiserar utsagorna. En fråga som reses är vilka förutsättningar som behövs för att inleda ett samtal om det som utestängs från det publika rummet; det vill säga, det som tillhör diskursen tystnad.

I "Advertisements" ingår bland annat Joy V. Fuqua med den innovativa och intressanta artikeln "The nurse-saver and the TV hostess: Advertising hospital television, 1950–1970", som diskuterar användningen av sjukhusmiljön i marknadsföring och hur det blivit till en given del av rummet. Blockets sista artikel, skriven av Norberg Goldfield, "Drive-by medicine: Managed care ads on billboards", fokuserar på hur hälsoorganisationer marknadsför sig själva och hur det har kommit att ersätta patient-läkar-relationen.

"Fiction films" använder populärfilmen som empirisk grund i studiet av populärkulturens värderingsbärande representationer av medicinen, och tidsperspektivet sträcker sig över hela 1900-talet. Stephanie Brown Clarks bidrag "Frankenflicks: Medical monsters in classic horror films" diskuterar hur användningen av filmen förändrats; från att ha betraktats som ett vetenskapligt redskap till att bli ett kulturellt instrument för att visualisera livet och kroppen. Hon analyserar bland annat de välkända filmerna *The island of Dr. Moreau* (1977), *Silence of the lambs* (1991), *Frankenstein* (1931) och *Dr. Jekyll and Mr. Hyde* (1931), och tonvikten är vid filmernas

gestaltning av det avvikande. Lucy Fisher lyfter i "Big boys do cry: Empathy in the doctor" fram hur populärfilm kan användas som redskap för att öppna upp för etisk reflektion och skapa debatt kring idéer och praktiker knutna till kön, vårdande och humanitet. Marilyn Chandler McEntyre diskuterar i "Institutional impediments: Medical bureaucracies in the movies" institutionella aspekter av medicinen och hur dessa representeras i filmen. Hon tar fasta vid populärfilmer som utmanar institutionell konservatism och ifrågasätter regler och lagar som omgärdar vård, botande och patientens vilja till att dö.

Därefter följer temat "Television" med fyra bidrag. Här märks bland annat Gregg Vandekieft, som behandlar internationellt framgångsrika tv-serier som utspelas i sjukhusmiljö i artikeln "From city hospital to ER: The evolution of the television physician". Ett annat bidrag är medicinhistorikern Sander Gilmans "The fat detective: Obesity and disability", som diskuterar hur kroppen, beroende på om den är överviktig eller inte, bidrar till att definiera en persons intellektuella status och kapacitet. Utgångspunkten tar han i den feta, fiktiva detektivens funderingar i jämförelse med en filosofs tänkande.

Steget från fiktionen tas i "Documentaries" med Martin F Nordens inledande artikel "Reproductive freedom, revisionist history, restricted cinema: The strange case of Margaret Sanger and birth control". Här diskuterar den intressanta fallstudien sköterskan Margaret Sangers omvändelse till preventivmedelsfrågan och den instruktionsfilm som gjordes i ämnet, och han lyfter fram den komplexitet som omgav preventivmedelsfrågan under 1900-talets första hälft. I detta block behandlas även informationsfilm, producerad av sociala institutioner för upplysning, och dokumentärfilmer.

Antologin avslutas med temat "Computers", som inleds med Joel D. Howells historiskt orienterade artikel "Technologies transforming health care: X Rays, computers, and the Internet", som börjar med medicinens möte med röntgen och sträcker sig fram till sekelskiftet 2000. Howell visar bland annat hur tekniska innovationer påverkar och förändrar kommunikationen mellan läkare och patient, ett tema som vidareutvecklas i Timothy Lenoirs "The shape of things to come: Surgery in the age of medialization".

I *Cultural sutures* ställs de mediala repre-

sentationerna av doktorn, patienten, livet och döden inför forskarens granskande öga. I mötet mellan medicinen och teknologin omförhandlas ständigt upplevelsen och definitionen av kroppen. Antologin synliggör det komplexa nätverk och utbyte som är etablerat mellan så till synes vitt skilda områden som tv-serier och avancerad kirurgi. Hälsa och sjukdom kan vara såväl fysiska tillstånd som delar av en underhållningskultur eller ett publikt samtal via teknologier som Internet, eller delar i marknadsföringen av en specifik produkt eller tjänst. Att det empiriska underlaget till stor del utgörs av källor hemmahörande inom amerikansk kultur är sekundärt. Det här är en bok som i allra högsta grad är relevant och har något att säga om svenska förhållanden och är användbar inom svensk forskning. Det som uppmärksammas är hur ett gemensamt språk – ett värdesystem – internationellt etableras via massmedier och skär genom kropp, kön, klass etnicitet, språk.

Gränsen mellan massmedia, vetenskap, kultur samt medicinsk teknik och informationsteknologier är idag glidande. Den komplexa relationen mellan massmedier och medicinsk vetenskap kanske bäst beskrivs av Friedman: "Medicine and the media exist in a unique symbiosis." Hälsa och sjukdom berör oss alla, och mediet för olika aktörers röster i detta samtal är media.

Louise Nilsson

Howard Jones, *Printing the classical text*. Utrecht: Hes & De Graaf Publishers BV, 2004. x + 225 s. Pris 133 euro inb. ISBN 90-6194-279-9.

Renässansen gav oss antikens latinska och grekiska författare tillbaka, vilkas skrifter till stor del hade varit glömda eller utom räckhåll under medeltiden; särskilt gäller detta böcker på grekiska, ett språk som behärskades av få individer utanför Bysans. Umberto Eco's kloster i Norditalien befolkade av en veritabel akademi av grekkunniga munkar i *Rosens namn (Il nomine della rosa, 1980)* är ett rent fantasifoster.

Återupptäckten av antikens författare sammanföll skickelsedigt till stor del med boktryckarkonstens entré på scenen, och modern forskning har gjort viktiga upptäckter rörande de många och oanade problem som

överförandet av texterna från handskrift till tryckt form innebar. Men därmed har de flesta låtit sig nöja. Så icke Howard Jones, som underkastat den färdiga produkten en omfattande granskning ur en rad relevanta aspekter, med särskild betoning av kulturella, intellektuella och kommersiella faktorer.

Bokens titel motsvarar inte riktigt innehållet, eftersom Jones endast studerat utgåvorna av de klassiska auktorerna under inkunabeltiden; den första klassiska text som gavs ut var Ciceros *De officiis (Om plikterna)* 1465. Det synnerligen klassikertäta 1500-talet lämnar han därhän. Eftersom grekiska arbeten i original i nämnvärd grad gjorde sin entré först på 1490-talet, kommer jämförelser mellan tryckningen av latinska respektive grekiska författare att bli skeva, om än sakligt korrekta. Under inkunabelperioden trycktes 1 501 olika utgåvor av klassikerna, men av dessa var endast 26 på grekiska, alltså mindre än 2 %. Till detta finns givetvis en rad orsaker.

Latinet levde i en obruten tradition i Italien. För grekiskans del var det värre. Den grekiska renässansen startade med Manuel Chrysoloras' ankomst till Florens 1397, där han fick en rad elever. Allt fler italienska humanister sökte sig nu till grekiskan, och allt fler lärda greker kom till Italien, ofta medförande grekiska handskrifter, särskilt till Venedig, som snart hade en grekisk koloni på ca 5 000 personer. Men från handskrift till tryckt text var steget långt: grekiskan hade ingen tradition i Italien, och redan överförandet av de grekiska bokstäverna, med alla ortografiska tecken, bjöd svårast tänkbara problem. Till detta kom bristen på kompetenta utgivare, finansärer – grekiska böcker var dyrare att trycka än andra – den osäkra bedömningen av marknaden, m. m.

Jones framställer klart alla de svårigheter som var förknippade med framställningen av grekiska böcker i Italien, där Venedig och Florens kom att dominera. Utanför Italien trycktes under perioden inte en enda grekisk bok. Vi bör erinra oss, att Grekland självt hade annat att tänka på under den långvariga turkiska ockupationen fram till frihetskriget 1821; den första boken tryckt i Athen daterar sig till 1825.

Boken är indelad i fyra kapitel. Det första avhandlar "The marketplace", det andra "The Latin heritage", det tredje bär rubriken "First steps in Greek" och det fjärde "Editors

and editing: A reappraisal”. Kapitelrubrikerna är självförklarande, men det bör påpekas att kapitlen två och tre, som borde ha varit likformiga, inte är det vare sig till omfattning eller innehåll, givetvis p. g. a. den stora diskrepansen i antalet editioner, 1 475 mot 26.

I kapitel två, som domineras av statistik och tabeller, delar Jones upp det stora latinska materialet i femårsperioder och utvinner en del intressanta resultat, om än knappast några av högre dignitet. Bl. a. kan han visa, att under samtliga perioder var Cicero den oftast publicerade författaren, med ca 20 % av editionerna, och att de allra flesta tryckare började sin bana med att försiktigtvis ge ut ett arbete av Cicero; andra frekventa författare var Ovidius, Terentius och Vergilius. Jones visar också på de markanta skillnader som fanns i valet av texter i olika länder: i Tyskland och till viss del även i Frankrike är det Ciceros filosofiska verk som trycks, medan bilden är en annan i Italien. År 1475 kom den första utgåvan med kommentar, ett bruk som skulle bli frekvent fr. o. m. 1480-talet. Under hela perioden ökade konstant både antalet städer och tryckerier som tryckte klassiker, både i Italien och norr om Alperna. De 1 501 klassikereditionerna producerades av drygt 350 tryckare på 70 olika platser i Europa.

Kapitel tre, som handlar om de grekiska editionerna, har en annan karaktär p. g. a. det begränsade materialet, med generös historik över varje edition och de inblandade personerna. Det sista kapitlet tar upp frågan om den vetenskapliga kvaliteten hos de tidiga editionerna, ett kärt tvisteämne sedan länge. I stort sett tvingas Jones bekräfta den gängse, kritiska synen.

Sakfel saknas inte. Den grekiska kyrkan förenades inte med den romerska vid konciliet i Florens 1439 annat än på papperet. Humanisten Lascaris tryckte inga böcker; de trycktes av Lorenzo di Alopa. Att Kallierges skulle ha använt Lascaris' typer i Rom från 1517 saknar grund. Ordspråket *Tempora mutantur* etc. kommer inte från Horatius. Lexikonet i Aldus' *Thesaurus Cornucopiae* (1496) tillskrivs än Caver och Antinori, än Crastonus. Aldus' *editio princeps* av Platon 1513 ges ständigt olika felaktiga dateringar: 1514, 1515. Sudaeditionen 1514 dateras till 1513. Ferrandus' grekiska edition dateras till 1473, 1474, ”around 1474”.

Jones' latin är minst sagt skakigt: *Informia-*

tum (11), *Rudimenta Grammaticales* (135), *Mulieribus Claribus* (13). *Vocibus* i titeln på Ammonius' bok skall stå i ackusativ (*voce*s, 156, 174). Många namnformer är osköna hybrider eller rent galna: Polizianus, Chrysolorus, Theocritius, Ermolao, Navigero, Fontainbleu (dubbelfel!). Ej heller har Jones förstått att Giunti är pluralis. Störande inkonsekvenser av flera slag förekommer, t. ex. 1475–1476, 1475–76, 1475/6. Korrekturläsningen är dålig: *athors* (64), *balaced* (72), *exerpts* (205), Botfied (208), Vespasion (201), 1474–74 (170). Även förlaget har slarvat. Spalter i tabeller spårar ur. Värst av allt: samtliga illustrationer och bildrubriker är förväxlade, så att bild 1 skall ha rubrik 7, 2:8, 3:9 etc. och 6:1, 7:2 etc.

Av de 225 sidorna är 61 rena tabeller. Kvarstår 164 sidor text. Varje läsare får själv avgöra om det är värt 1 200 kr. + frakt.

Staffan Fogelmark

Roger Qvaresell & Ulrika Torell, eds, *Reklam och hälsa: Levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia*. Stockholm: Carlssons, 2004. 233 s. Pris 281 kr. inb. ISBN 91-7203-635-4.

Reklam har kommit att uppmärksammas alltmer i historiska undersökningar, både som ett nytt historiskt forskningsfält och som en ny materialtyp i utforskandet av mer etablerade forskningsfrågor. Helt välförtjänt har också antologin *Reklam och hälsa* väckt ett visst intresse och tagits emot väl bland kulturhistoriskt intresserade. Antologin är resultatet av en serie seminarier inom forskargruppen Hälsa och kultur vid Lindköpings universitet, och även om boken vänder sig till en större publik – den saknar exempelvis fotnoter, men efter varje bidrag presenteras en utförlig litteraturlista – rymmer boken en hel del även för den specialintresserade.

Sedd som ett historiskt källmaterial är reklam särskilt effektiv; få andra materialtyper väcker såväl ett direkt igenkännande som en påtaglig känsla av avstånd och air av en svunnen tid. Reklam används även i mer vetenskapliga sammanhang som en illustrativ tidsmarkör, men förtjänar samtidigt att analyseras som en historisk artefakt i sig själv. Roger Qvaresell skriver också i antologins inledning att genom sin kommersiella och dagsaktuella karaktär, ”speglar och skapar

reklamen ofta på ett mycket tydligt sätt samtidens populära och förmodligen inflytelserika föreställningar och tankesätt” (11). Reklam kan alltså analyseras som ett slags tablåer, eftersom den som utformar en annons gestaltar ”ett socialt och kulturellt rum inom eller mot vilket produkten exponeras och därmed kan ofta mer grundläggande föreställningar analyseras”, fortsätter Qvarsell (14). Reklam kan kort sagt ses både som en brygga till en större historisk kontext och som en arena där bidrag till denna kontext skapas och uttrycks.

Att analysera reklamens i bild och text sammanvävda budskap kräver dock ett gott vetenskapligt hantverk, och ett sådant visar antologins texter prov på. Bidragen är visserligen något ojämna, men svarar sammantaget väl mot den övergripande uppgiften att försöka belysa ”hur hälsa som värde och ideal kommit till användning och uttrycks i reklamen” (10). Hälsa och hälsolöften har också använts flitigt i svenska reklamprodukter – de tidigaste beläggen som presenteras är från sent 1600-tal – och i antologin redogörs

mer utförligt för bland annat bantningsreklam, läkemedelsreklam och tandkrämsreklam, och vidare för hur vissa kemiska ämnen (som klorofyll) och vissa begrepp (som stress) använts i ett hälsorelaterat säljande av allt från plastbaljor till magpulver.

Att de flesta antologibidragen behandlar 1900-talet är inte förvånande; det var naturligtvis först under det förra seklet som reklamen på allvar kom att bli en del av vår vardag och starkt bidra till en gemensam referensram. Reklamens språk och bilder har givetvis förändrats över tid, men en tydlig tendens är att det blivit allt svårare att särskilja reklam från andra typer av budskap eller kulturuttryck. Myndighetsbaserad samhällsinformation presenteras numera ofta i glassiga reklamspottar på bästa sändningstid, och det är inte helt lätt att alltid veta var marknadsföringskedjan börjar eller slutar. Vad säljer egentligen vad, på vilket sätt och i vilka sammanhang? Även den historiska arbetsdefinitionen av termen reklam måste därför vara öppen och inkluderande.

David Thorsén

Filosofi och teologi

Fredrik Agell, *Frågan efter livets mening: Om kunskap och konst i Nietzsches tänkande*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2002. 418 s. Pris 308 kr. inb. ISBN 91-7139-581-4.

Samtidigt som Nietzsches samlade verk började ges ut på svenska satte också de svenska tolkningarna fart. Stormsvalan var Thomas H. Brobjergs idéhistoriska avhandling *Nietzsche's ethics of character* (1995), och senare följde Arne Melbergs litterära essäer i *Att läsa Nietzsche* (2001) och undertecknads undersökning av lyssnandets och musikens Nietzsche i *Nietzsches tredje öra* (2002). Bara genom en sådan överblick står det klart att Nietzsches tänkande lånar sig till det mesta. En internationell utblick skulle fylla hela spektrumet mellan Nietzsches förhållande till landskapet och hans förhållande till sexualiteten. Det tycks som om vi tagit Nietzsches ord om att allt är tolkning lite väl bokstavligen; en hel bokindustri hålls igång med hans dynamit.

Därför kan det synas vara angeläget att stämma i bäcken. Detta avser Fredrik Agell med sin avhandling *Frågan efter livets mening*, framlagd på Litteraturvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet år 2002. Själva ansatsen tas från det forskningsfält som litteraturvetenskapen en gång uppstod ur, nämligen 1800-talets filologi. Filolog var ju också en gång Nietzsche, om än klassisk.

Vad är det då som skall hejdas? Främst är det den heideggerska utläggningen av Nietzsche som metafysikens fullbordare, men här försöker sig Agell egentligen inte på en filosofisk uppgörelse, utan siktar in sig på att Heidegger utgått från att Nietzsche under 1880-talet verkligen arbetade på ett verk med titeln *Wille zur Macht*. Heidegger hade visserligen underkänt Heinrich Köselitz' och Elisabeth Förster-Nietzsches redigering av textmaterialet, men han förkastade inte idéen om ett aldrig fullbordat huvudverk. Heideggers dubbelvolym *Nietzsche*, som bygger på föreläsningar hållna under 1930-talet, men

som publicerades först 1960, skall enligt Agell därmed ha haft en förödande verkan på Nietzscheceptionen alltsedan dess.

Derrida tog sedan vid; Heidegger lyckas inte heller han kliva ut ur metafysiken, eftersom hans destruktion bara upprättar en ny metafysik. Dekonstruktionen sätter ingenting i metafysikens ställe, utan inriktar sig på retoriska grepp och utmynnar i språkskepsis. Också de dekonstruktiva Nietzsche-läsningar som följde i Frankrike och USA underkänns av Agell, detta eftersom de totalt förbiser filologiska och historiska aspekter.

Förebildlig är enligt Agell i stället den filologiskt inriktade Nietzscheforskning som sedan 1970-talet tagit fart i Tyskland och i Italien. Verkimmananta tolkningar och dekonstruktivistiska tendenser sällas bort för att vi skall kunna upptäcka de dåtida influenser och beroenden som ligger bakom Nietzsches formuleringar. Sant är att få tänkare som Nietzsche tagit över andras tankar. För att undgå missförstånd, för att inte dra för stora växlar på Nietzsches språkmagi, gäller det alltså att komma åt de inte alltid så originella tankarna. Men inte oväsentligt i sammanhanget är att Nietzsche inte blott övertog, utan *transformerade* det samtida tänkandet.

Mycket skall alltså ställas till rätta. Det ger upphov till en rätt märklig disposition av Agells avhandling. I stället för den vanliga forskningsöversikten gällande ett välvärnsat fält har Agell satt en receptionshistoria. Kanske skulle det kunna sägas vara befogat, eftersom någon sådan inte förekommer i svensk forskning, men på svenska föreligger sedan 1995 den substantiella receptionshistoria som ingår i Gianni Vattimos *Nietzsche: En introduktion*. Originalen kom dock 1985, och det gör att Agell tar upp femtons års Nietzsche-litteratur som ligger utanför Vattimos räckvidd. Nästan en fjärdedel av avhandlingen ägnas åt receptionen och mer än en fjärdedel ägnas åt de innehållsrika noterna.

Likafullt dröjer det innan frågan om livets mening dyker upp i huvudtexten. Först skall Nietzsche placeras i sin tankemiljö. Stor uppmärksamhet har i tidigare studier skänkts Kants och Schopenhauers inflytanden på Nietzsche, men Agell håller fram nykantianen Friedrich Albert Lange och språkforskaren Gustav Gerber som betydligt viktigare. Från Lange hämtas en kunskapsteoretisk skepsis och från Gerber en språkskepsis inriktad på

föreställningen att språket skulle kunna ge en sann avbildning av verkligheten.

Knutpunkten i Agells avhandling är den dubbla förbindelselinje han upprättar mellan epistemologi och estetik samt mellan den unge och sene Nietzsche. Kunskapsteoretiskt övertar Nietzsche Langes diskussion av Kants tinget-i-sig: metafysiska utsagor är endast begreppsdikter. Det kan leda till skepsis eller positivism, men Nietzsche tänks redan med *Geburt der Tragödie* (1872) ta fatt på bejakelsen och skapa spelrum för den begreppsliga fantasin. Härmed kan också frågan om livets mening tematiseras. Om all metafysik är dikt, om religionen dött och Gud med den, om de omhuldade värdena framstår som fiktioner, ja då krävs en kraftfull motreaktion. I *Geburt der Tragödie* skall Nietzsche ha försökt att skapa en annan värld, medveten om det illusoriska i den. Den sene Nietzsche tänks gå vidare med samma projekt, men nu i ett försök att bejaka den värld som är. Det sker genom att inordna sig i viljan till makt, vilken är varandets grundkaraktär.

Så ser den linje ut som Agell drar i sin avhandling. Först kan konstateras att linjen mellan epistemologisk förutsättning och estetisk lösning är elegant, sedan att Agell knappast lyckas distansera sig från Heideggers förståelse av Nietzsches begrepp viljan till makt. Men kanske är meningsfrågan ändå inte fullt så central som avhandlingstiteln låter antyda. Den är visserligen att uppfatta som en nietzscheansk "grundfråga", men har för Agell den huvudsakliga funktionen att slå en bro mellan den tidige och sene Nietzsches arbeten. Viktigare synes arbetet kring Nietzsches avhängighet av andra filosofer ha varit, men här faller Agell tillbaka på tidigare forskning av framför allt Jörg Salaquarda (Lange), Anthonie Meijer (Gerber) och Barbara von Reibnitz (tragediteoretikerna Bernay och Yorck).

Många goda uppsåt finns i Fredrik Agells bok. Avhandlingen kontrasterar onekligen mot en alltmot vildsint Nietzscheutläggning. Det är värdefullt att Agell försöker gå vidare i spåren av senare filologisk forskning. Den nämnda linjen mellan kunskapsteori och konstuppfattning ger ett nytt perspektiv på Nietzsche. Problemet är att uppsåten hamnar i konflikt med varandra: receptionshistoria, kartläggning av beroenden och frågan om livets mening pekar åt skilda håll. Men att avhandlingen kommer på tyskt förlag under

hösten 2005 pekar på att det tagits notis om Agells insats, trots att han kommer från en just uppstånden Nietzschemiljö.

Erik Wallrup

Michael Azár, *Sartres krig: Människans frihet och slutet på historien*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2004. 339 s. Pris 278 kr. ISBN 91-7139-694-2.

Michael Azars nye bok om Sartre holder mer enn tittelen lover. Den gir for det første en samlet framstilling av Sartres filosofi i dens forskjellige stadier, fra de tidlige studiene i fenomenologi og det første hovedverket *Væren og intet* (*L'Être et le néant*, 1943), fram til *Kritikk av den dialektiske fornuft* (*Critique de la raison dialectique*, 1960) og de siste intervjuer og offentlige uttalelser. I tillegg gir Azar oss interessante analyser av historiske og aktuelle politiske konflikter. Som en god idéhistoriker presenterer han både en vitenskapelig analyse og en god fortelling, som river leseren med. Dette er derfor en av de beste presentasjonene av Sartres tenkning jeg har lest. En illustrasjon av bokens kvaliteter er at Sartres metafysikk, inkludert hans abstrakte drøftinger av intetens ontologiske og fenomenologiske innebyrd, blir presist og skikkelig behandlet, selv om denne tematikken tilsynelatende ligger langt fra det som etter hvert viser seg som Azars hovedanliggende: Sartre som forklarer av mellommenneskelige konflikter og som historiefortolker. Azar slurver med andre ord ikke på noe punkt.

Om den tidlige Sartre, gjør Azar oppmerksom på en interessant og lite kjent sannsynlig påvirkning fra Alexandre Kojève, som foreleste om Hegel i Paris i 1933–39. Kojève presenterte her en intetetsmetafysikk som ligger svært nær den vi finner i *Væren og intet*, mye nærmere enn for eksempel Heideggers *Hva er metafysikk* (*Was ist Metaphysik*, 1955). Sartres kjente paradoksale definisjon av mennesket som "det som er hva det ikke er og ikke er hva det er", finnes ordrett allerede hos Hegel, og blir referert og tolket av Kojève nettopp slik Sartre bruker det.

Også Sartres ufullførte og posthumt utgitte verk *Notater til en etikk* (1983) har fått en fyldig omtale, og er integrert i framstillingen etter sin historiske plassering og de forskjellige delenes tematikk. Dette kan vel i dag oppfattes som Sartes tredje hovedverk,

ved siden av *Væren og Intet* og *Kritikk av den dialektiske fornuft*.

En tråd som løper gjennom Azars framstilling er den økende konflikten mellom Sartres eksistensialistiske utgangspunkt og hans voksende ønske om å integrere denne med en marxistisk fundert historiefilosofi. Skarpt og klart påviser Azar motsigelsen i dette og det uoverstigelige problemet knyttet til troen på at historien har et mål, en slutt, som antydet i tittelen, og en allmenn mening som er hevet over de enkelte individers partielle perspektiver. Problemet aktualiseres ved å vise til at så vel Castro som Colin Powell henviser til "historiens dom" når de skal rettferdiggjøre sine politiske handlinger.

Men kanskje enda mer fruktbar for den engasjerte leser er kanskje annen tråd i framstillingen, nemlig utviklingen i Sartres forståelse av opprinnelsen til mellommenneskelige konflikter. Spesielt konflikter mellom folkegrupper, det være seg samfunnsklasser, raser eller nasjoner. Sartre gir her et uvanlig eksempel på at abstrakt metafysikk, slik vi finner den i *Væren og intet*, kan brukes som grunnlag til å forstå konkrete fenomener. Teorien om "blikket", som i *Væren og intet* illustreres ved et fredelig møte i en park, viser seg å ha styrke til å kaste lys over negerslaveriets, antisemittismens, kolonialismens og fascismens mulighet.

Det begrepet om objektivisering av mennesket som ligger til grunn finner vi riktignok ikke bare hos Sartre. Det finnes også, for eksempel, hos Heidegger (*objektivieren*) og hos Buber (*Ich-Es* i motsetning til *Ich-Du*), ja, implisitt antydet allerede i Kants distinksjon mellom å bruke "det personlige" i et menneske som et "middel" eller som et "mål i seg selv". Og fenomenet er også treffende beskrevet av skarpe iakttakere som Frances Trollope i hennes skildring av negerslaveriet tidlig på 1800-tallet. Men ingen har som Sartre tatt dette teoretiske verktøyet med seg ut i aktuelle konflikter og gitt inngående analyser som faktisk gjør oss klokere. Azars framstilling av denne siden ved Sartres produksjon er klar og innsiktsnivende, og gir denne boken verdi langt utover den akademiske. Han gir også egne, originale, bidrag til analysen, for eksempel ved å påpeke betydningen av symbolske objekter.

Et slående trekk ved boken er hvordan den knytter de teoretiske drøftelsene ikke bare til den politiske historien som Sartre selv er den

del av og må forstås i sammenheng med, men også dagsaktuelle problemer, særlig krigen i Irak og mer generelt spørsmålet om ”krigen mot terrorismen”. Dette møter oss i bokens første setning, og Azar vender tilbake til en drøftelse av dette problemet på slutten av siste kapittel. Han løper her en risiko. Ved å vinkle boken ved hjelp av et tema som er dagsaktuelt mens den skrives, risikerer han at den fort virker utdatert. Jeg kan ta et eksempel. Hans teoretiske kritikk av begrepet ”terrorist” fortøner seg allerede i dag som mindre overbevisende og svært akademisk i lys av den kaskade av terrorhandlinger, både i Irak og verden ellers, vi har sett siden boken ble skrevet. Fire bomber eksploderte i London mens denne recension ble skrevet. Mange, og denne recensionist blant dem, vil mene at begrepet ”terrorist” og ”terrorisme” i dag framstår som et sakssvarende og uunnværlig begrep for å forstå og handle i dagens politiske virkelighet, og ikke, som Azar synes å mene, et konstruert manipulatorisk grep fra et USA som ønsker å dominere verden. Dette er imidlertid en liten del av boken, og jeg er overbevist at den som helhet vil beholde sin verdi lenge etter at den pågående konfliktsituasjon i Irak er opphørt.

Hans Herlof Grelland

Sarah Hutton, *Anne Conway: A woman philosopher*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. vii + 271 s. Pris 75 doll. inb. ISBN 0-521-83547-X.

De seneste decenniernas upptäckt att även kvinner under lång tid har skrevet filosofiske tekster og ægnet sig åt vetenskaplig forskning har nått de idéhistoriske oversiktsverken. Det tycks numera givet att åtminstone nämne några kvinnlige tænkere vid sidan av mer kanoniske figurer – den engelske filosofen Anne Conway (1631–79) är ett exempel. I *Europas idéhistoria 1492–1918: Værlðens ordning* (2004) skriver Sverker Sörlin i förbigående en rad om att hon var en av 1600-tallets få kvinnlige filosofer av någon betydelse. Tyvärr stannar det, som så ofta hos Sörlin och andra, därvid. Trots den positiva effekten att læsaren förmodligen blir nyfiken och vill veta mer, erbjuds inga vidare resonemang kring Conways filosofiske tænkande eller varför hon var av betydelse. Inte heller kring varför og hur hon som kvinna kom

att ægna sig åt en manlig sysselsætning som naturfilosofi.

Det saknas likvæl inte forskning att hænvisa till. Tack vare Marjorie Nicolsons edition frå 1930 av en stor samling brev, skrivna av Anne Conway og kretsen kring henne, har Conways person varit kænd længe. År 1982 publicerades hennes postumt utgivna filosofiske traktat *Principia Philosophiae Antiquissimae & Recentissimae* (1690) tillsammans med en engelsk översætning frå 1692, *The principles of the most ancient and modern philosophy*, något som underlættnade för og oppmuntrade till studier av hennes filosofi. Sedan dess har Conway blivit föremål för ett relativt stort antal uppsatser og hennes prinsipper för en nyöversætning 1996.

Den som, enligt min oppfatning, har skrivit mest tankevækkande og balanserat om Conway og hennes kontekst är Sarah Hutton, professor i renæssans- og 1600-talsstudier. Efter tjugo års studier kring Cambridgeplatonisterna og deras verkningskrets, inom vilken Conway befann sig, har Hutton nu författat den första monografin över henne. Boken, *Anne Conway: A woman philosopher*, är en rekonstruktion av den intellektuelle og sociala miljø som denna kvinnlige filosof verkede i. Hutton går metodisk tillvæga för att fångne de idékomplex som formade Conway som filosof og författare. Hennes undersøkning är en kombination av biografi og idéhistorisk kartlægning. Genom att följne Conways liv og intellektuelle utveckling får vi møte flere av de personer som hon stod i kontakt med, og som præglade engelskt idéliv under andra hälften av 1600-talet – filosofer, lækare, gentlemanforskere, kvækere: Henry More, John Finch, René Descartes, Thomas Hobbes, Robert Boyle, van Helmont den yngre, Georg Keith med flere. Hutton spekulerer inte över varför Conway kom att gøne filosofiske tænkande till en væsentlig del av livet. Hon pekar i stället ut de omstændigheter som möjliggjorde förverkligandet av denna vilje, där inte minst den aristokratiske tilhørligheten var av betydelse. Conway kom frå en familj, og gifte in sig i en annan, med store bibliotek og intellektuelle intressen. Hennes bror förmedlade kontakt med sin lærare vid Cambridge, Henry More, som blev hennes informelle universitetslæreare i cartesianismens filosofi og sedan god væn. Ragley Hall, där hon bodde tillsammans med sin man, blev under æren en samlingsplats för

filosofisk diskussion. Att hon var en ytterst intelligent och kvicktänkt person vittnade alla i hennes närhet om. Hon var ”a Woman learned beyond her Sex”, och ingen i den närmaste kretsen verkar ha varit intresserad av att hindra henne från att ytterligare bilda sig.

Utän att Hutton själv går i direkt polemik med tidigare studier, innebär hennes egen noggranna undersökning att det som har varit tveksamt i forskningen kring Conway nu kan undvikas. Det gäller till exempel betydelsen av den huvudvärk som plågade Conway livet igenom, av vänskapsrelationen mellan More och Conway, av hennes religiösa engagemang, av eventuella kvinnliga nätverk och hennes inställning till verksamheten vid Royal Society. Hutton tar upp tendensen att, i kraft av den rationalitet och de problemval som hennes traktat uppvisar, addera Conway till den etablerade kanon av manliga filosofer: Descartes, Hobbes, Spinoza, Leibniz. Försöket att bara infoga Conway i kanon är emellertid vanskligt om man beaktar den religiösa syftningen hos hennes filosofi och bruket av kabbalan för att underbygga argument. Detta kan förklara den marginalisering och det osynliggörande som Conway har utsatts för, inte bara som varande kvinna, utan också på grund av sin filosofiska inklination. Hutton ifrågasätter dem som i linje med ett sådant synsätt menar att Conway representerar ett typiskt kvinnligt sätt att se på världen – organiskt och vitalistiskt – i motsats till en förment manlig, mekanistisk och exploaterande världsbild.

Huttons framställning är en mycket gedigen och spännande läsning, men på ett återhållsamt vis. Boken kommer med all säkerhet att bli ett standardverk. Detta innebär inte att bilden av Anne Conway och hennes insats i idéhistorien är alltigenom utforskad. Hutton lägger till exempel störst vikt vid förutsättningarna och miljön för Conways filosofiska utveckling, vilket gör att analysen av *Principles* hamnar lite ur fokus. En diskussion kring kanon påbörjas, men skulle kunna utvecklas betydligt. Likaså problemkomplexet offentligt och privat i relation till kvinnliga författare och filosofer under 1600-talet. Huttons bok är dock en utmärkt utgångspunkt för sådana undersökningar.

Cecilia Rosengren

Peter C. Kjærgaard, *Wittgenstein og videnskaberne*. Århus: Forlaget Modtryk, 2004. 144 s. Pris 128 DK. ISBN 87-7394-701-6.

År 1911 åkte den 22-årige Ludwig Wittgenstein till Cambridge för att träffa den 17 år äldre Bertrand Russell. Wittgenstein ville ta reda på om han borde ägna sitt liv åt filosofin, och Russell gav honom just den uppmuntran han behövde. Snart arbetade den unge österrikaren frenetiskt med de logisk-filosofiska problem som han blott sju år senare ansåg sig kunna presentera en definitiv lösning av, i det enda filosofiska verk han kom att publicera under sin livstid. *Tractatus Logico-Philosophicus* utgavs 1922, men var färdigställt redan 1918.

Tidigare hade Wittgenstein tänkt sig en karriär som flygingenjör. Hans utbildning var modern. Istället för det klassiskt inriktade gymnasiet hade han gått realskola i Linz, där tonvikten låg på naturvetenskap, matematik och moderna språk. Därefter studerade han vidare på maskiningenjörutbildningen vid den tekniska högskolan i Charlottenburg, Berlin. År 1908 flyttade han till Manchesters universitet, där han från 1909 var inskriven som doktorand i flygteknik. Detta var tidens verkliga spjutspetsteknologi och ett fält präglad av stor experimentlusta. Ingen var klar över hur en effektiv flygmaskin egentligen borde konstrueras, så nya idéer tilläts flöda fritt. Avståndet var kort mellan teori och praktik. Matematik- och fysikstudierna bestod till stor del av att lösa problem som uppkommit i samband med det konkreta ingenjörsarbetet.

Huvudtesen i Peter Kjærgaards *Wittgenstein og videnskaberne* är att denna teknisk-naturvetenskapliga bakgrund är central för förståelsen av Wittgensteins tänkande, såväl i *Tractatus* som i de senare skrifterna. Som Kjærgaard påpekar mottog Wittgenstein i samband med sina tekniska studier många filosofiska impulser, som djupt präglade hans syn på språk och vetenskap. Redan i realskolan läste han Ludwig Boltzmanns *Populäre Schriften* (1905). Via Boltzmann blev Wittgenstein intresserad av Heinrich Hertz' *Die Prinzipien der Mechanik* (1894), en bok som kom att betyda mycket för hans uppfattning av filosofiska problem som frågor vi bör sträva efter att ”upplösa” snarare än besvara. Boltzmanns och Hertz' arbeten utgör enligt Kjærgaard grunden för Wittgensteins avvi-

sande av vetenskapens traditionella, metafysiska anspråk på att kunna identifiera för sinnena dolda mekanismer som *förklarar* naturfenomenen. Istället menar Wittgenstein, med Boltzmann och Hertz, att vetenskapens uppgift är beskrivande och strukturerande; en vetenskaplig teoris fundamentala principer eller lagar ger oss ett regelverk eller en mall för avbildningen och ordnandet av naturfenomenen. Flera av Wittgensteins lärare var elever till Boltzmann och Hertz. Genom sin utbildning fick han därmed en direkt, praktisk erfarenhet av den vetenskapsfilosofiska tradition inom vilken hans förebilder arbetade.

Kjærgaard framhåller att Wittgensteins tekniska utbildning var mycket gedigen, och att forskningsmiljön i Manchester var utomordentligt framstående på ett flertal områden, däribland flygtekniken. Detta påpekas sällan. Betydligt oftare får man höra talas om Wittgensteins slätstrukna betyg. Men inte ens det stämmer, enligt Kjærgaard. I själva verket var Wittgensteins betyg rätt bra, även om han inte var någon topplev.

Jag tror Kjærgaard har rätt i att Wittgensteins teknisk-naturvetenskapliga bakgrund är väsentlig för att förstå centrala aspekter av hans tänkande, från de tidiga Cambridge-åren ända fram till de sista manuskripten. Kjærgaard har också rätt i att många Wittgensteinuttolkare har tenderat att tona ned eller rentav ignorera denna bakgrund. Särskilt problematiskt blir sådan ignorans när man vill dra vetenskapsteoretiska slutsatser ur Wittgensteins tänkande. Kjærgaard är till exempel kritisk mot hur företrädare för det så kallade ”starka programmet” inom vetenskapsteorin gör bruk av Wittgenstein. Genom att bortse från den kontinuitet i Wittgensteins tänkande som inflytandet från Boltzmann och Hertz utgör, så feltostrar dessa vetenskapsteoretiker Wittgensteins senare filosofi och använder den för att grundlägga en relativistisk typ av vetenskapssociologi. Kritiken av det starka programmet hade varit väl värd att utveckla; tyvärr formuleras den nu endast svepande och i förbigående.

Överhuvud har Kjærgaard en tendens att glida förbi de filosofiskt riktigt intressanta svårigheter han stöter på i sin undersökning. Han går aldrig i verklig närkamp med Wittgensteins texter, och inte heller med Boltzmanns och Hertz’. Boken ger en lättläst och överskådlig sammanställning av en viktig och ofta förbisedd aspekt av Wittgensteins tän-

kande, men den når inte det filosofiska djup som ämnet förtjänar. Och så förbisedd är när allt kommer omkring inte denna sida av Wittgenstein. Boken gör anspråk på att vara ett pionjärarbete, men vad Kjærgaard åstadkommer är i huvudsak en introducerande översikt av sådant som redan undersökts mer i detalj i fackfilosofiska böcker och uppsatser.

Kjærgaard är förvisso klar över att vad han skrivit är ett slags prolegomena, avsett att stimulera till mer djupgående utredningar. Men här finns ytterligare anledning till kritik. Om han vill ge en sådan stimulerande introduktion, är det obegripligt varför han valt att rensa bort alla fotnoter och alla referenser, och istället för en utförlig litteraturförteckning nöjt sig med några blandade tips för ”vidare läsning”. Citat utan referenser är ett otyg, i synnerhet för den som inspireras att fördjupa sig i ämnet och därför önskar se närmare på de sammanhang varur de citerade passagerna hämtats.

Sammanfattningsvis ger Kjærgaards bok en trevlig introduktion till en ibland förglömd sida av Wittgensteins tänkande. Men den som önskar sig mer av filosofisk fördjupning får leta vidare på annat håll.

Martin Gustafsson

José R. Maia Neto & Richard H. Popkin, eds, *Skepticism in Renaissance and post-Renaissance thought: New interpretations*. Amherst, N. Y.: Humanity Books, 2004. 252 s. Pris 55 doll. inb. ISBN 1-59102-156-1.

Skepticismens roll i utformningen av det moderna tänkandet var länge försummad. Det var inte förrän Richard Popkin började skriva om återfinnandet av texter innehållande skeptiska idéer och om deras användning i filosofiska diskussioner, som betydelsen av den antika skepticisms återupplivande under renässansen blev allmänt erkänd. Popkins huvudtes är att återupptäckten, översättningen och publiceringen av Sextos Empeirikos skeptiska verk under 1560-talet fann en fruktbar intellektuell grund i de religiösa kontroverserna som reformationen gett upphov till, och att skepticismen därmed fick en central roll i framväxten av den moderna filosofin. Denna tes lades först fram 1960 och försvaras alljämt i den nyligen utkomna *The history of skepticism: From Savonarola to Bayle* (2003).

Antologin *Skepticism in Renaissance and post-Renaissance thought* bygger på en konferens som ägde rum vid UCLA 2002, och vars målsättning var att på nytt värdera ovan nämnda tes i ljuset av den forskning som uppstått i Popkins fotspår under de senaste årtiondena. Inom denna forskningsfront kan man urskilja två tendenser. En av dem kännetecknas av betoningen på skepticisms relevans för förståelsen av tänkare som normalt sett inte brukar förknippas med denna tradition. Merparten av antologins bidrag kan sägas höra hemma i denna kategori och diskutera skepticisms betydelse för bland andra Henry More, John Finch, Thomas Hobbes, Roderigo Arriaga och George Berkeley.

I "Hobbes and the continental tradition of skepticism" visar, till exempel, Gianni Paganini hur Hobbes materialism är intimt förbunden med diskussionerna om skepticism som florerade i Frankrike under 1600-talet. Luciano Floridis artikel "Mathematical skepticism: The debate between Hobbes and Wallis" diskuterar däremot den roll som Sextus Empeirikos skeptiska argument mot den matematiska kunskapen spelade i Hobbes polemik med matematikern John Wallis.

Den andra tendensen går ut på att granska vår uppfattning om den karaktär som skepticismen antar hos de tänkare som vanligtvis anses höra hemma i den skeptiska traditionen. Även om det är svårt att överskatta betydelsen av Popkins undersökningar, så återstår icke desto mindre mycket arbete för att förbättra vår förståelse av de första faserna i den moderna skepticisms historia. Tanken att något allvarligt beaktande av skepticismen inte förekom före publiceringen av Sextos Empeirikos verk utgör ett viktigt hinder i detta avseende. Enligt denna uppfattning spelade Henri Estiennes utgåva av *Pyrrhonska utkast* (1562) och Gentian Hervets översättning av *Mot matematikerna* (1569) en avgörande roll i populariseringen av skeptiska idéer och utvecklingen av den moderna filosofin. Denna vedertagna uppfattning om en "pyrrhonistisk kris" främjar emellertid inte bara benägenheten att försumma skeptiska yttringar som förekom före publiceringen av Sextos Empeirikos verk, utan leder också till en tendens att förstå allt skeptiskt tänkande under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet i ljuset av pyrrhonismen. Skepticisms utveckling under renässansen tycks emellertid vara en mycket mer komplicerad

och intressant historia, och denna vedertagna uppfattning behöver därför omprövas.

Till att börja med har det visat sig att Sextos Empeirikos skrifter var kända i västerlandet redan under senmedeltiden och lästes i mycket större utsträckning än vad man tidigare trott. Fastän Sextos Empeirikos verk utgör vad som skulle kunna kallas för en *summa sceptica*, så får man inte heller glömma bort att information om den antika skepticis men, i synnerhet i dess akademiska form, också kunde hämtas från bland andra Cicero, Plutarchos, Diogenes Laërtios, Lactantius och Augustinus skrifter. En tredje faktor, nämligen det sätt på vilket skepticisms problem blev alltmer framträdande inom den skolastiska filosofin, måste också bli föremål för vidare undersökning.

Dessvärre är det bara ett av bokens åtta bidrag som tillför något i detta avseende. I "Epoche as perfection: Montaigne's view of ancient skepticism" argumenterar José R. Maia Neto för att den akademiska skepticis men är en mycket viktigare inspirationskälla för Montaignes skepticism än vad man tidigare tillstått. Enligt Maia Neto vilar Montaignes uppfattning om *epoche* inte bara på pyrrhonismen, utan bygger även på Ciceros diskussion av intellektuell integritet i dialogen *Academica*. En vanlig invändning mot skeptikern är att troföreställningar är nödvändiga i det praktiska livet. Montaigne tar fasta på hur Cicero vänder på detta argument genom att påpeka att förhastade och obetänksamma slutsatser skadar vårt omdöme. Dogmatikern liknas således vid någon som tvingas klänga sig fast vid en klippa på vilken han kastats upp på av det stormande havets vågor, medan skeptikern är fri och oberoende, eftersom dennes förmåga att döma är intakt. Härmed skapar Montaigne en föreställning om mänsklig fulländning, som bygger på skeptisk *epoche*.

Med tanke på att en av antologins uttalade ambitioner är att bidra till en djupare förståelse av den moderna skepticisms framväxt, är det förvånande att perioden före Montaigne lämnas helt därhän. Viktiga renässansskeptiker som Gianfrancesco Pico della Mirandola, Agrippa von Nettesheim och Francisco Sanches nämns till exempel endast i förbigående. Det är inte utan att man undrar om det fortfarande är föreställningen om en "pyrrhonistisk kris" som spökar.

Lorenzo Casini

Svante Nordin, *Ingemar Hedenius: En filosof och hans tid*. Stockholm: Natur och Kultur, 2004. 563 s. Pris 298 kr. inb. ISBN 91-27-09915-6.

En gång levde i Uppsala en svensk tänkare vid namn Ingemar Hedenius (1908–82). Han var professor vid stadens universitet i ämnet praktisk filosofi under åren 1947–73. Han skrev uppmärksammade essä- och debattböcker, vari han gick till storm mot svenska kyrkan, dess biskopar, diverse kristna föreställningar och teologin i allmänhet. Också den akademiska världen – inte minst dess filial i hemstaden – ordensväsendet, kungahuset och en del annat ur det konservativa skafferiet utsattes för hans obarmhjärtiga nagelfarande. Professorn hade även en konstnärlig ådra, som kom till uttryck i verksamheter som att skriva dikt och kortprosa, blåsa tvärlöjt och spela piano. Ifråga om skönlitteraturen var han synnerligen beläst. Flera av tidens stora författare var f. ö. hans personliga vänner: Harry Martinson, Gunnar Ekelöf, Johannes Edfelt, Jan Fridegård, Rabbe Enckell, Gunnar Björling, Stina Aronson, Tage Aurell. Den person som under många år stod honom allra närmast var essäisten och kritikern Knut Jeansson. Dennes maka Tora Dahl tillhörde även hon umgänget, men efter Knuts död 1958 komplicerades relationen till Hedenius. Och när Dahl senare började publicera en självbiografisk romansvit, där varken Knut eller makarna Hedenius slapp undan en kritisk granskning, bröts kontakten.

I den viktiga bok som Hedenius utgav 1949, *Tro och vetande*, hette det att filosofen för egen del hämtade sin intellektuella moral ur maximen ”att inte tro på något som det inte finns några förnuftiga skäl att anse vara sant”. Med andra ord grundade han verklighetsuppfattning och moral enbart på vad en handfast vetenskap hade att förmedla. Vad därutöver var, var av ondo. Förnuft och empiri var orienteringsredskap nog.

När Tingsten lämnat chefredaktörsstolen på DN och en av de två nya chefredaktörerna – Olof Lagercrantz – oinskränkt härskade över kultursidan, förändrades gradvis tidningens publicistiska profil. Lagercrantz var en känslomänniska med farliga svängningar i sitt lynne. En balanserad och genomlysande betraktelse ena dagen kunde nästa dag ersättas av våldsamt och passionerad uttelse. Hedenius hade svårt för denna lynnighet.

Hans egen personlighet var annorlunda beskaffad. Tingsten hade också varit lynnig och impulsiv, men i hans fall hade det ändå funnits ett slags konsekvens i utbrotten. Lagercrantz var oförutsägbar. Och när 1960-talet gick över i sin senare hälft, hade andra vindar börjat blåsa. De socialistiska fanfarnerna gjorde sig märkbara också på borgerlighetens flaggskepp. DN blev forum för tongivande debattörer med annan politisk uppfattning än den borgerliga. Hedenius radikalism framstod plötsligt som nattstånden. Vem orkade diskutera ordensväsen eller episkopala förnumstigheter, när amerikanska B 52:or vräkte bomber över Nordvietnam dag och natt? Här kunde man verkligen tala om ett skifte i opinionsläget.

Hedenius kom till Uppsala 1926. Efter en glädjelös tillvaro som medioker skolgosse kunde den unge studenten nu för första gången i livet uppleva sig fri att trampa egna vägar. I läkarhemmet vid Östermalmstorg i Stockholm hade en konventionell kristen tro överskuggat hans tillvaro. Någon revoltlust hade likväl aldrig hetsat den unge mannen till gensägelser, även om han i tidiga år blivit klar över den skriande motsättningen i de vuxnas liv mellan bekännelse och faktisk handling. Som abiturient hade han likafullt bestämt sig för att läsa till präst. Men dessförinnan ville han studera grekiska. Till elementarkursen hörde att läsa Markusevangeliet och Platons *Sokrates försvarstal*. Mötet med Platon blev omvälvande. Hur obetydlig verkade inte *Nya testamentets* evangelist vid sidan av den helenske tänkaren. Platon utmärktes av nobless och hög angelägenhet. Den kristne skribenten framstod som skäligen torftigt ställd mot Platons breda register. Den unge Hedenius hade inte svårt att träffa sitt val: hädanefter skulle han ägna sitt liv åt filosofin. Befrielsen från kristendomen hade skett utan några större vändor.

Av Uppsalafilosoferna blev det professorn i teoretisk filosofi, Adolf Phalén, som kom att bli den unge mannens starkaste inspiratör. Axel Hägerströms föreläsningar bevisade han då och då, men i djupare bemärkelse kom denne aldrig att påverka Hedenius tänkande. Uppsalafilosofin hade inneburit ett brott med all kvardröjande idealism från Boströms dagar. All metafysik var numera bannlyst inom de två filosofämnen, och värdesatser utklarasades som meningslös språklig materia. Värdeutsagor var intet annat än ateoretiska

satser, hette det. En hänsynslös och omtlig granskning av olika föreställningar, begrepp och språkliga vanor tillämpades numera vid de filosofiska seminarierna.

Hedenius visade sig äga talang för denna verksamhet, även om det skulle dröja ett halvår innan han började begripa delar av de teoretiskt avancerade föreläsningarna för Hägerström och Phalén. I sinom tid tenterade han för Phalén och uttryckte önskan om att fortsätta till licentiaten. Phalén avrörde med tanke på de bistra framkomstmöjligheterna för en licentiat eller en disputerad i något så exklusivt som filosofi. Ändå uttryckte Phalén sin glädje, om kandidaten Hedenius ville fortsätta. Förutsättningar saknades nog inte. Hedenius har i efterhand påtalat betydelsen av detta ordskifte: ”Ofta har jag tänkt på detta samtal som avgjorde min framtid. För första gången i mitt liv hade en person som jag beundrade visat mig någon uppskattning.”

Men läget förändrades i all hast när den 47-årige Phalén hastigt avled 1931. Sedan filosofiska sektionen vid Uppsala universitet inte kunnat enas kring någon av de två sökande – Anders Karitz och Gunnar Oxenstierna – utlät sig konsistoriet och inkompetensförklarade båda kandidaterna. Ärendet gick nu vidare till ecklesiastikministern Arthur Engberg, som fermt utnämnde Karitz, uttalad motståndare till Uppsalafilosofin. Hedenius gode vän Oxenstierna hade vid olika tillfällen framfört kritik mot Hägerström. Sannolikt hade Hägerströms gamle elev Engberg lånat sitt öra åt vad gamle magistern haft att säga om den uppnosige Oxenstierna. Och så blev det i stället den aldeles omöjlige Karitz som fick professuren i teoretisk filosofi! För Hedenius återstod bara att framlägga sin avhandling vid Lunds universitet, eftersom den paranoide och livsfarlige Karitz utgjorde en konstant osäkerhetsfaktor. I april 1936 försvarede Hedenius sin avhandling *Sensationalism and theology in Berkeley's philosophy*. Einar Tegen var preses och fakultetsopponent var Torgny T. Segerstedt. Respondenten erhöll efter en del parlamentering i betygsnämnden det eftertraktade betyget ”Med beröm godkänt”. Till att vara docent i ämnet praktisk filosofi vid Uppsala universitet förordnades Hedenius i april 1938. Inte så litet av intrigerande hade föregått utnämningen. Karitz hade enständigt motsatt sig Hedenius docentur, men ett förord av Hägerström hade

sannolikt avgjort saken. Anloppet mot en professur kunde nu börja, men däremellan kom ett världskrig.

Under 30-talets senare år hade Hedenius alltmer börjat avlägsna sig från Uppsalafilosofin. Han höll fast vid uppfattningen om värdesatsers meningslöshet, det som populärt gick under benämningen ”värdenihilism”. Men i övrigt fjärmade han sig från åtskilligt av det som Hägerström och Phalén stått för. I stället hämtade han nu impulser för sitt tänkande från den anglosaxiska världen. G. E. Moore, Bertrand Russell, C. D. Broad, Susan Stebbing, J. Wisdom och andra representanter för den logiska empirismen inom Cambridgeskolan, liksom logisk-analytiska filosofer som Ludwig Wittgenstein och Rudolf Carnap, hade öppnat perspektiv mot nya sätt att filosofera. Gode vännen och kollegan Anders Wedberg, som under formativa år studerat i USA, hade gjort honom uppmärksam på vad som fanns att lära på detta område. Hedenius för rättsfilosofin banbrytande arbete *Om rätt och moral* (1941) hade i hög grad påverkats av brittiska tankegångar, särskilt av Moore och Russell.

Under kriget var Hedenius inkallad under sammanlagt 310 dagar. Vid det här laget fanns även en familj med tre barn att försörja. Hur skulle han bidra till familjens försörjning den dag det sexåriga docentstipendiet löpte ut? En möjlighet gavs, när Karitz skulle gå i pension 1946. Konkurrensen inför tillsättandet skulle dock bli svår. Bland pretendenterna fanns bl. a. Konrad Marc-Wogau och Anders Wedberg. Efter uppslitande turer blev Marc-Wogau den som tog hem spelet. Rädningen för Hedenius kom året därpå, när Torgny T. Segerstedt lämnade sin professur i filosofifämnets praktiska del och tillträdde som förste professor i det nya ämnet sociologi vid Uppsala universitet. Hedenius blev den ende sökande till den vakanta stolen och utnämndes 1947. Från och med denna tidpunkt hade han en trygg plattform att verka från, även om det många gånger skulle komma att blåsa kring hans kateder. Men det var väl egentligen detta han traktat efter hela tiden. Under det dröjande tonfallet i hans diktion och det analytiska förhållningssättet i hans framtoning, gömde sig en utmanande, stundom hänsynslös, atentatsman. När *Tro och vetande* uppenbarade sig i boklådorna två år efter hans professorsutnämning, hade han tagit steget in i den

offentliga debatten som väl ingen svensk filosof före honom. DN under Tingstens egid skulle erbjuda en viktig arena.

Svante Nordins biografi över Hedenius sammanfattar i breda drag den förargelseväckande filosofens liv. I utförliga referat av tankegångar och resonemang avspeglas de idéer som en gång satte sinnen i brand. Det märkliga är dock, att Hedenius som filosof efter utnämningen till professor egentligen inte utträttade något omvälvande inom sitt gebit. Hans håg låg åt annat håll: litteraturen, kulturdebatten och musiken. Naturligtvis färgades litteraturanmälningar, debattartiklar och essäer av det tänkande han utvecklat, men några uppseendeväckande nya landvinningar inom moral- eller konstfilosofi framträdde han knappast med. Belysande är t. ex. att han av DN:s kulturredaktör Per Wästberg 1976 erbjöds att skriva om John Rawls arbete *A theory of justice* (1971), men betackade sig. Förvisso uttryckte han sin förtjusning över att åter ha fått kontakt med den stora draken i Stockholm, efter att under Lagercrantz tid ha varit avsågad i många år, men numera orkade han inte längre med någon tung filosofi.

Måhända är det orättvist att nämna denna sak, men i någon bemärkelse reflekterar den Hedenius ointresse för andra tankeriktningar än dem han själv kände sig införstådd med. Marxism, thomism och existentialism hade han bara förakt till övers för. De riktningarna gjorde han f. ö. upp räkningen med redan i sin installationsföreläsning 1947. Hängivelsen åt förnuftet, tron på de tankeredskap som den moderna vetenskapen utverkat åt sig, var kärnan i hans budskap. I så måtto tillhörde han markberedarna för den svenska välfärdsstaten, dess materialism och dess värdeförtuning.

Nordins välskrivna och grundligt underbyggda bok om Hedenius har som under rubrik *En filosof och hans tid*. Det betyder att också åtskilligt annat än just filosofi avhandlas på sidorna. Såväl kulturklimatet som sådant som aktörerna och de olika skärmytslingarna skildras livaktigt. Kring mycket av det Hedenius skrev uppstod stridsglam och rabalder, inte sällan muntert uttryckt i upp- görelser med diverse motståndare. Faktum är att inte så litet av dessa drag avspeglar sig även i Nordins egen framställning.

Olof Hägerstrand

Vesa Oittinen, ed., *Spinoza in Nordic countries / Spinoza im Norden*. Helsingfors: Department of philosophy, University of Helsinki, 2004. 281 s. ISBN 952-10-1722-8.

Denna antologi med bidrag från en Spinoza-konferens 2002 i Helsingfors innehåller dels idéhistoriska bidrag om nordiska tänkare, samtida eller efter Spinoza (1632–77), dels bidrag från nutida nordiska forskare som behandlat Spinoza. Denna presentation kommer bara att beröra den första gruppen bidrag och kronologiskt och geografiskt följa Spinozas influenser.

Danmark. Naturvetenskapsmannen Niels Steensen (1638–86), som katolsk präst om döpt till Steno, brevväxlade bevisligen med Spinoza, som han träffat i Leiden. Olli Koistinen behandlar en oavslutad diskussion om kropp–själ-parallellism som de både börjat, men Spinoza inte besvarat. Koistinens uppdrag är att återge Stenos frågor och försöka besvara dem utifrån *Ethica* (1677) och sin egen forskning om Spinozas metafysik. Hans framställning visar att dansken Steno missförstått Spinozas parallellism och trott att den förutsatte en interaktion. Men Spinozas substans med sina två attribut, det utsträckta och det tänkande, bygger på andra principer, som dock inte övertygar Koistinen. Stenos frågor tas upp, men lämnas obesvarade i texten, trots en strikt genomförd analys av Spinozas argument.

Den andre dansk som uppmärksammas är Carl Nicolai Starcke (1858–1926), som visserligen är i skuggan av lärofadern, giganten Harald Höffding (1843–1931), men som ändå haft betydelse, visar Manfred Walther. Starck presenterade Spinoza i ett nykantianskt och djupt tyskt idéklimat, på ett traditionellt sätt utom i ett: Spinozas judiskhet. ”Spinoza ist der jüdische Prophet in moderner Gestalt mit dem ganzen starken und freien Gerechtkritsgefühl., das sich in so hervor- rangendem Masse bei den besten Repräsentanten des jüdischen Volkes [sic!] findet” (109), skriver Starcke. Walther ser bakom Starckes tanke en mängd förklaringar, som Walther själv utvecklat i en rad texter med hänvisning till Hermann Cohen, snarare än den okände danske nykantianen.

Sverige. Thomas Thorild (1759–1808) hann med mycket, visar Carola Häntsch i sitt bidrag om den stridbare svensken, som blandade in Spinoza och mycket annat i sin enor-

ma produktion av system och tankar, känslor och poesi. Mellan 1778 och 1788 skriver Thorild om Spinozas politiska traktat och metafysik. Gemensamt för svensken och holländaren är deras problem med ett rent matematiskt kosmos och individens frihet och fel. Hon tar hjälp av såväl Ernst Cassirer som Stellan Arvidsson och Anders Karitz för att bringa reda i de thorildska ordmassorna och influenserna. Hans panteism, utvecklad i huvudverket *Archimetrica* (1799), var ett slags förnuftets matematik, menade han. Cassirer såg mest egensinnigt virrvarr, men Häntsch försöker visa att Thorild hade ett system, även om det var influerat under *Sturm und Drang*-tiden i Greifswald, där spinozisten Peter Ahlwardt orsakat rabalder i akademien och teologin femtio år tidigare. Thorild tar Spinoza till hjälp i ett angrepp på Kant, hävdar Häntsch, men det blir oklart vad Thorild egentligen vill. Förutom strida.

Finland. Wilhelm Bolins (1835–1924) spinozism presenteras av redaktören Vesa Oittinen utifrån Bolins vänskap med Ludwig Feuerbach. Bolins avhandling om viljans frihet 1868 visar på hur Spinoza lett honom till en klarare tilltro till fri vilja och rationellt leverne än vad Feuerbach mäktat. Men Bohlin var ingen spinozist fullt ut, utan kritiserade Spinozas individuppfattning, bl. a. med utgångspunkt i Hegel och Fourier. Oittinen försvarar tanken på en solidarisk självbevarelsesdrift hos Spinoza utifrån sin egen forskning och den samtida fransmannen Alexandre Matheron. Efter ett intressant avsnitt om Bohlins föreläsningar i statslära 1870 utifrån bl. a. Machiavelli och Spinoza, presenteras Bohlins verk *Spinoza: Ein Kultur- und Lebensbild* från 1894. Fritänkaren Spinoza, "ein Heros der Gedankenfreiheit", lyfts fram på bekostnad av systembyggaren och filosofen.

Norge. 1900-talets ende nordiske filosof som inspirerats av Spinoza är Arne Naess (1912–). Kari Väyrynen analyserar de spinozistiska dragen i Naess ekosofi. Romantikens tyska tänkare hade liknande naturuppfattningar, men vad som skiljer Naess från dem är hans rationalistiska rekonstruktion av Spinozas metafysik som en bro till hans praktiska filosofi, i synnerhet affektlärans teori om *conatus*, som för Naess är en självrealisering. "Alla levande varelser försöker realisera sig själva [...] vår maximala självrealisering är beroende av deras för vi har potential till att se alla levande varelser som del av oss

själva", skriver Naess (116). Väyrynen är inte helt övertygad om att Spinoza låter sig göras till ekosof.

Nordisk universitetsfilosofi under sent 1800-tal innehöll en diskussion om psykofysikparallellism, där Spinoza var en självklar referens, visar Carl-Göran Heidegren. Höfding var anhängare, medan professorskollegan i Köpenhamn, Kristian Kroman (1846–1925), och finländaren Thiodolf Rein (1838–1919) var skeptiska till denna *Duplizismus*. Heidegren gör en idéhistorisk analys av tidens tendenser, som ger god relief till argumenten. Avslutningen får Vitalis Norström stå för, som sammanfattade läget 1916 med bedömning: att Höfding och parallellismen hade stått stilla och kört fast. Igor Kaufmann gör slutligen en bibliografisk exposé över hur de skandinaviska spinozisterna (de ovan nämnda) översattes och introducerades i Ryssland mellan 1840 och 1920, framförallt i uppslagsverk.

Jan Sjunnesson

Riccardo Pozzo, ed., *The impact of Aristotelianism on modern philosophy*. Washington, D. C.: The Catholic University of America Press, 2004. xvi + 336 s. Pris 70 doll. inb. ISBN 0-8132-1347-9.

Den västerländska lärdomens historia under perioden från 1100-talet fram till den så kallade nya tidens början kan till stor del läsas som historien om receptionen, vidareutvecklingen och kritiken av Aristoteles skrifter. Men även om den moderna vetenskapens framväxt ledde till ett undergrävande av Aristoteles auktoritet, så innebar den inte slutet för det aristoteliska tänkandets verkningshistoria. Detta framgår tydligt av antologin *The impact of Aristotelianism on modern philosophy*, som bygger på en serie föreläsningar hållna hösten 1999 vid The Catholic University of America, där tretton forskare ombads belysa inflyandet från Aristoteles hos bland andra Galileo, Leibniz, Rousseau, Kant, Hegel, Nietzsche, Husserl, Heidegger, Wittgenstein och Gadamer.

Edward P. Mahoneys inledande bidrag erbjuder en orientering över olika förhållningssätt till Aristoteles filosofi under senmedeltiden och renässansen. Ett tema representeras av försöket, inte minst genom humanismens

inflytande, att lyfta fram den ursprungliga Aristoteles. Antonino Poppi följer upp detta spår genom att göra reda för hur Jacopo Zabarella, som var verksam vid universitet i Padua under 1500-talets andra hälft, försökte återupprätta vad han betraktade som Aristoteles egentliga uppfattning om vetenskaplig metod.

I "The influence of Aristotle on Galileo's logic and its use in his science", som är ett av bokens mest intressanta bidrag, visar William A. Wallace hur denna metod genomsyrar hela Galileos vetenskapliga gärning. Ett drygt år före sin död skrev Galileo i ett brev till Fortunio Liceti att han hade varit en sann efterföljare till Aristoteles under hela sitt liv. Detta påstående ter sig svårbegripligt i ljuset av den information som står att finna i den moderna utgåvan av Galileos samlade skrifter, och var under 1900-talet föremål för mycket diskussion.

Nyckeln till gåtan står att finna i ett antal tidiga manuskript, i vilka Galileo ger prov på att vara väl bevandrad i aristotelisk logik. Ett av manuskripten innehåller till exempel omfattande analyser av Aristoteles läror om bevisföring och avslutas med en förklaring av *regressus demonstrativus*. Det mellanliggande momentet i denna metod hade Zabarella beskrivit som "en mental undersökning (*examen*) av den föreslagna orsaken". Wallace noterar att termen *examen* är latinets motsvarighet till grekiskan *peira*, som i sin tur är roten till latinets *periculum*, som betyder test. Galileos bidrag till denna i grunden aristoteliska metod var att göra konsekvent bruk av *periculum* i sina försök att fastställa orsaken till det undersökta fenomenet.

Zabarellas inflytande lyfts fram även i "Kant on the five intellectual virtues", där Riccardo Pozzo bland annat visar hur Kants förståelse av begreppen "dialektik" och "analytik" i *Kritik der reinen Vernunft* (1781) är i grunden aristotelisk. I början av 1700-talet stod den aristoteliska filosofin fortfarande i centrum för undervisningen i Königsberg, och vid Fridericianum, den skola där Kant studerade från 1732 till 1740, var undervisningen i logik starkt influerad av Zabarella. Ett verk som Kant torde ha läst och inspirerats av är Paul Rabes textbok i logik, *Dialectica et analytica* (1703). Även Kants uppfattning om att logik varken är vetenskap (*epistémê*), som Christian Wolff menade, eller konst (*technê*), vilket var Johann Heinrich Lamberts åsikt,

utan en *organon*, bygger enligt Pozzo på den aristoteliska tradition som går tillbaka till Zabarella.

Flera av artikelförfattarna fäster, i likhet med Pozzo, vikt vid den roll som de fem intellektuella dygderna, som Aristoteles avhandlar i sjätte boken av *Nikomachiska etiken*, spelat inom den moderna filosofin. Alberto Ferrarin och Richard Cobb-Stevens uppehåller sig vid hur Hegel respektive Husserl tillägnat sig den aristoteliska läran om förnuft (*nous*). Stanley Rosen och Enrico Berti tar däremot upp frågan om hur Heidegger och Gadamer värderat Aristoteles uppfattning om att visdom (*sophia*) står högre än klokhet (*phronesis*). Bertis slutsats är att Heidegger understryker den teoretiska visdomens företräde hos Aristoteles för att kunna avfärda denna uppfattning och samtidigt på ett förtäckt sätt tillägna sig dennes praktiska filosofi. Gadamer strävar däremot efter att följa Aristoteles, men givet att han värderar den praktiska kunskapen högre försöker han med orätt att tillskriva denna uppfattning även till Aristoteles.

Daniel O. Dahlstroms försök att finna paralleller mellan den anda som genomsyrar Wittgensteins grammatiska undersökningar och vissa drag i Aristoteles lära om *nous* kan på förhand tyckas väl långsökt, inte minst med tanke på att Wittgenstein lär ha hävdat – inte utan viss belåtenhet – att han inte läst ett ord av Aristoteles! Dahlstroms jämförelse av Aristoteles och Wittgensteins uppfattning om filosofins natur bidrar emellertid till att visa varför Aristoteles förblivit en viktig referenspunkt inom filosofin ända fram till våra dagar.

Genom att erbjuda i viss mån nya infallsvinklar utgör flera av de tretton uppsatserna givande och stimulerande läsning. *The impact of Aristotelianism on modern philosophy* kan varmt rekommenderas till alla som intresserar sig för den moderna filosofins utveckling.

Lorenzo Casini

David Williams, *Condorcet and modernity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. xi + 306 s. Pris 75 doll. inb. ISBN 0-521-84139-9.

Titeln till trots utgör professor Williams bok knappast något inlägg i diskussionen om upplysningens relation till det moderna projektet. Fokus ligger helt på 1700-talskontexten. An-

satsen är dessutom mer deskriptiv än problematiserande. Det är mångsidigheten, den tematiska bredden i Condorcets samhällsengagemang som lyfts fram, snarare än intentionsdjupet. Texturvalet är omfattande, om än ej uttömmande. Enligt Williams finns Condorcets naturrättsliga idéer utspridda i ”inte mindre än nittioåtta essäer, proklamationer och traktater”. Av dessa analyseras ett fyrtiotal. De dagspolitiska skrifterna – pamfletter, debattinlägg, lagförslag och utredningar – ägnas därvid lika stort utrymme som de mer genomarbetade verken.

Vi får följa Condorcets utveckling som politisk tänkare och aktör, från 1700-talets fysiokratiska reformförsök till revolutions-tidens dramatiska turbulens. Syftet är att belysa det spänningsfyllda och samtidigt fruktbara förhållandet mellan de högstämda visionerna och vardagspolitikens konkreta praktik. I det inledande kapitlet skildras Condorcets remarkabla karriär. Berömmelsen när han som ung matematiker valdes in i franska vetenskapsakademien, hur han med Turgot som mentor involverades i politiken. Att han redan på ett tidigt stadium skisserade sin sociala matematik, som i sannolikhetskalkylen såg instrumentet för samhällets perfektionering. De republikanska sympatierna, som växte sig allt starkare efter den amerikanska revolutionen, och hur hans idéer radikaliserades i demokratisk riktning under franska revolutionen.

Avstamp tas sedan i Condorcets naturrättsliga konception, en värdegrund fast förankrad i ”förnuftets eviga lagar”. Men detta förnuft har i sin tur en grundval, då det låter sig härledas ur sinnligheten. Människan föds inte förnuftig, hon blir det i en process som utgår från det känslomässiga, sensibiliteten. Condorcet kombinerar sin matematiska rationalism med en sensualistisk människosyn, som betonar kontinuiteten mellan det fysiska och det moraliska, och själva dynamiken i de mentala processerna. Förnuftet är inte statiskt, det har en genealogi. Det är såsom kännande behovsvarelser, kapabla att lida och plågas, som människorna slutit sig samman och civiliserats. Med detta synsätt är förnuftet blott ett instrument i behovstillfredsställelsens tjänst, en förlängning av den sinnliga kapaciteten. Hur man från denna partikulära utgångspunkt kan höja sig till en universalistisk ståndpunkt problematiseras emellertid ej i professor Williams analys.

I alla fall kunde Condorcet med denna moraliska kompass hålla en rak kurs och utan förbehåll argumentera för olika diskriminerade grupperns mänskliga rättigheter. Bokens intressantaste kapitel (5–7) skildrar Condorcets insatser för kvinnosaken, för de svarta slavarnas frigörelsekamp, för religiösa minoriteter som hugenotterna och för en humanare kriminalpolitik. I samtliga dessa frågor framförde Condorcet inte bara kritik mot förtryckande strukturer, utan också konkreta förslag om hur man kunde komma tillrätta med problemen. Liksom Voltaire ansåg han att religiös mångfald var den bästa garantin för samhällsfred. Om alla sekter tolererades, kunde ingen helt dominera scenen. Och varken kvinnornas eller slavarnas underordning kunde försvaras med hänvisning till samhällsnyttan. De mänskliga rättigheterna var i sin okränkbarhet och universalitet överordnade alla nyttohänsyn, helt enkelt ej förhandlingsbara.

Men sist och slutligen, menar Williams, var Condorcet en pragmatisk realpolitiker. Man kunde lösa de politiska problemen på samma vis som de matematiska. Sannolikhetskalkylen var instrumentet, användbart i alla lägen, antingen det gällde pensionsreformer, skattereformer eller demokratiska röstningsförfaranden. Denna tes tycks mig något problematisk, eftersom Williams aldrig klargör exakt vilken innebörd han lägger i termen pragmatism. Om han därvid åsyftar en åskådning som gör det sanna och det goda till en funktion av nyttan, blir det svårt att se hur detta går ihop med Condorcets allt annat än relativistiska kunskapssyn och moraluppfattning. Och om han endast har den politiska praktiken i åtanke är pragmatiker nog inte den lämpligaste beteckningen, med tanke på hur föga taktisk och kompromissbenägen Condorcet var.

Som Williams själv visar i sin framställning, kolliderade ju Condorcets naturrättsliga grundhållning ideligen med de politiska realiteterna. När han 1792 skulle till att presentera sin demokratiska skolreform ställde sig kriget i vägen. Och i frågan om kvinnlig rösträtt måste han backa för att överhuvud taget få medverka vid utarbetandet av 1793 års demokratiska konstitutionsförslag, ett förslag som för övrigt ratades av jakobinerna. I samband med processen mot Ludvig XVI förordade Condorcet en fällande dom, samtidigt som han av principiella skäl motsatte sig

dödsstraffet, en inoportun hållning som skulle rendera honom fiender såväl bland rojalisterna som bland republikanerna. Det faktum att slaveriet 1794 avskaffades i den franska kolonin Saint-Domingue (sedermera Haiti) var inte heller Condorcets förtjänst, utan berodde endast på militärstrategiska överväganden.

Williams gör en poäng av kontinuiteten i Condorcets tänkande, den sociala ingenjörskonstens universella tillämpbarhet. Men fixeringen vid sannolikhetskalkylen skymmer sikten för komplexiteten i Condorcets föreställningsvärld, hans tendens att kombinera motstridiga tankeströmningar som till exempel rationalism och sensualism. Så bortser Williams också nästan helt från Condorcets pedagogiska reformplaner, som enligt Kintzler stred mot den sociala ingenjörskonstens utilistiska logik. Så länge Condorcet omfattade den gängse synpunkten om rösträtt baserad på egendomsinnehav dög den sociala ingenjörskonstens metoder mer än väl för hans syften. Men när han ville bredda rösträtten blev skolan själva huvudinstrumentet för samhällets demokratisering. Ingenjörskonsten ensam kunde inte åstadkomma undersåtarnas omvandling till autonoma medborgare.

Ambitionen att låta Condorcets mindre kända skrifter komma till tals är förvisso sympatisk. Vad boken vinner i bredd förlorar den emellertid i koncentration. Inget försök görs att rangordna de olika skrifterna; allt

tillmäts samma vikt. Condorcets berömda skiss över människoandens framsteg blir i denna framställning närmast en parentes, som omnämns på blott ett tiotal av bokens drygt trehundra sidor. Tillvägagångssättet vittnar mer om historisk dokumentationsiver än om idéhistorisk begreppsanalys. Framställningen skulle också ha vunnit i klarhet med en stramare disposition. Som det nu är blir det många upprepningar, och ordningsföljden kapiteln emellan förefaller tämligen godtycklig.

Själva upplägget är inte heller särskilt läsvänligt. För varje delproblem som avhandlas – inställningen till kyrkan, kvinnosynen, de ekonomiska idéerna osv. – gör författaren nedslag som täcker i princip hela perioden från 1770-talet till 1790-talet. Det blir lite omständligt. Om och om igen står man på ruta ett med den unge Condorcet, vars levnadsbana man än en gång skall traska sig igenom. Som framgår av förordet publicerades hälften av kapiteln ursprungligen i artikelform, vilket kan förklara bristen på helgjutenhet. Med dessa kritiska anmärkningar vill jag dock ingalunda förringa bokens värde. Det är en genomlärd publikation i ett angeläget ämne som författaren åstadkommit. För den som vill orientera sig i Condorcetforskningen kan den fungera som en utmärkt utgångspunkt, inte minst genom de välmatade fotnoterna och den fylliga litteraturförteckningen.

Christine Quarfood

Samhällsvetenskap

Mattias Legnér, *Fäderneslandets rätta beskrivning: Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2004. 287 s. ISBN 951-583-112-1.

En omhuldad genre under 1700-talet var ortsbeskrivningen. För eftervärlden har Linnés resor i de olika landskapen stått som typexemplet. Men ortsbeskrivningen var mer omfattande och diversifierad än så. Om denna genre och dess relation till fäderneslandet handlar Mattias Legnérs avhandling i historia, tillkommen vid Stockholms universitet, försvarad vid Gotlands högskola och utgiven i Helsingfors.

Ortsbeskrivningen, topografin, har hittills mest varit ett intresse för lokalhistoriker och behandlats styvmoderligt av den akademiska forskningen. Förutom några artiklar inskränker sig den modernare forskningen till Maria Adolfssons doktorsavhandling i etnologi (2000). Det är därför ett mycket välkommet tillskott till topografins historia som Legnér lämnat.

Legnér ställer sig syftet att ”fördjupa förståelsen av hur fäderneslandsbegreppet betraktades och användes under 1700-talet” (19). Materialet är ortsbeskrivningar publicerade under åren 1701–1800. Det är disserterationer från universiteten, monografier och tidskriftsartiklar. Han frågar sig hur gen-

ren utvecklades kvantitativt och innehållsmässigt, hur betydelsen av beskrivningarna motiverades, hur fäderneslandet faktiskt beskrevs samt vilka identifikationer som kommer till uttryck i materialet. Betoningen skall ligga på lokala och regionala beskrivningar, men ett kapitel ägnas också åt Eric Tunelds svenska geografi.

Legnér finner, i motsats till vad tidigare forskning antagit, att den antikvariska Ortsbeskrivningen inte ersattes av en ekonomisk vid mitten av 1700-talet, och att genren som helhet inte avtog mot slutet av seklet. Genom att granska också tidskrifter finner han att genren, mätt i antalet beskrivningar, ökade fram till 1740-talet, för att sedan plana ut på en jämn nivå med fyrtiotala beskrivningar per decennium. De ekonomiska beskrivningarna ökade efter 1740, men kom aldrig att ersätta de antikvariska, som förblev livskraftiga seklet ut. Från samma decennium ökade också antalet svenskspråkiga beskrivningar, utan att antalet latinspråkiga, dvs. dissertationer, avtog. I en bilaga förtecknar Legnér 309 Ortsbeskrivningar för den undersökta perioden.

Motiveringarna för beskrivningarna finner Legnér vara dels att ge ungdomen kunskap om fäderneslandet, dels att skänka ära åt detsamma. Det fädernesland som beskrevs var det lokala: en stad, en församling, ett landskap. Fram till 1740-talet dominerade de antikvariska beskrivningarna. Normen var att tyda ortens namn, bestämma dess ålder, beskriva dess läge och klimat. Därtill skulle representativa byggnader – rådhus, gymnasier, kyrkor – ingående beskrivas, stadsprivilegier återges samt längder över ämbetsmän publiceras. Historiska händelser, ruiner eller lämningar efter forntida monument skulle framhåvas. En mytbildning baserad på ortens höga ålder och historiska betydelse gav en grund för identifikation med orten och i förlängningen fäderneslandet i stort. I dessa beskrivningar hade de ekonomiska näringarna föga plats. Från 1740-talet lanserades nationellt ett mera nyttoinriktat ideal, som gav avtryck i form av ekonomiska Ortsbeskrivningar, många gånger skrivna på svenska. I dessa lades större vikt vid ortens näringar, dess handel och hantverk, jordbruk, grödor och redskap. Men många beskrivningar var såväl historiska som ekonomiska; gränsdragningen är inte enkel.

Identifikationen i beskrivningarna var riktad mot den beskrivna orten, ofta känslösamt

uttalad när det rörde den egna födelseorten. Men vare sig det rörde antikvarisk eller ekonomisk beskrivning, gjordes försök att knyta orten till det större, nationella sammanhanget, till dess historia och maktelit.

Legnérs avgränsningar förefaller mindre övertygande. När han börjar 1701, så utesluts Daniel Juslenius trendskapande avhandling om Åbo, *Abo vetus et nova*, ventilerad i Åbo 1700. Den omfattande förteckningen över beskrivningar reser också frågor. Många av de antikvariska dissertationerna utgick från kloster, slott eller borgar; alla dessa har uteslutits, trots att de i samtiden ofta sågs som topografiska. Men också rent ekonomiska saknas, som C. F. Bergmans svenskspråkiga dissertation om Vadsbo härad 1759. Samtidigt undrar man vad Frölichs avhandling om de västgötska lagmännen (1769) har i förteckningen att göra. En ytterligare komplikation är att Legnér inte har markerat vilka beskrivningar han ser som antikvariska respektive ekonomiska; man saknar därför möjlighet att kontrollera eller modifiera hans beskrivning av förhållandet mellan dessa inriktningar.

Undersökningen är begränsad till i samtiden publicerade beskrivningar. Detta är förstäligt, med tanke på den materialrikedom som finns i arkiven. Legnérs motivering är att beskrivningarna skall ingå i ett offentligt samtal; men är det relevant när syftet är fäderneslandsbegreppets och identifikationernas utredande? Fäderneslandsbegrepp och identifikation finns även i det då otryckta (senare har mycket av detta tryckts).

Genom uteslutandet av det otryckta, så utelämnas ur historien det kanske största svenska Ortsbeskrivningsprojektet, det som initierades av Sven Wilskman i Västergötland 1749 och vidarefördes av hans systerson Gabriel Tidgren på 1780-talet. Detta projekt resulterade i kring hundra originalbeskrivningar av församlingar och städer, vilka sedan lades till grund för P. E. Lindskogs beskrivning av Skara stift i fem delar (1811–15).

Gabriel Tidgren, professor i Åbo, var också författare till den anonyma plan för sockenbeskrivningar som trycktes i *Åbo Tidningar* 1782, och som Legnér i sin utförliga behandling av planen tillskriver Henrik Gabriel Porthan. Men redan samtiden visste att Tidgren var författaren, även om man i Finland sedan gärna velat tillskriva hemmasonen Porthan författarskapet. Sedan 1960-talet är

det klart utrett, framför allt av Stig Appelgren i hans licentiatavhandling (som Legnér har i sin referenslista), att Tidgren var författaren. Denne recensent har också funnit Tidgrens egenhändiga utkast till planen.

Trots det uttalade syftet lyckas inte Legnér nöjaktigt problematisera hur fäderneslandsbegreppet användes. Till viss del torde detta bero på att han, med ”bristande latinkunskaper” (32), inte kunnat tillgodogöra sig kopplingen tillbaka till *patria*-begreppet. *Patria* var för de antike såväl den trängre hembygd där man föddes, som den större, politiska enhet där man hade sin verksamhet. Såväl födelseprovinsen som den romerska republiken var för Cicero hans *patria*, som han välutaligt skildrar i *De legibus*. För 1600-talets svenska akademiker var det naturligt att på liknande sätt skilja mellan *communis patria* och *propria patria*, det gemensamma, större och det egna, mindre fäderneslandet. Begreppet foster- eller fädernesland torde vara ett översättningslån, som redan från början haft med sig denna dubbelhet. Därför kunde topograferna använda sig av termer som *patria* eller fädernesland, vilket språk de nu valde, både om hemorten och det svenska riket. Att det begreppsliga innehållet i termerna kunde variera förefaller nästan ha setts som en fördel, inte en nackdel; glidningen i innehåll från hemort till riket, garanterade att man uttryckte sin rikstillhörighet också när man hyllade hemorten. Detta, som kanske är tydligast i de latinska dissertationerna, försvinner oftast i de sentida översättningarna till svenska, där *patria*, utifrån sitt begreppsliga innehåll, många gånger översätts med såväl hembygd som fädernesland.

Dessa invändningar till trots, så är Legnér att gratulera. Han har presterat den bästa skildring vi har av denna hittills väldigt negligerade genre. Hans kapitel om Tunelds och Hülphers beskrivningar, där vi också får ta del av hur de växte fram och mottogs, är exemplariska. Det är att önska att fler forskare upptäckte vad den topografiska litteraturen kan säga om det förflutna.

Benny Jacobsson

Per Wisselgren, *Samhällets kartläggare: Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering 1830–1920*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2000. 380 s. Pris 278 kr. inb. ISBN 91-7139-488-5.

Ett historiens triangeldrama utspelar sig på sidorna i Per Wisselgrens avhandling *Samhällets kartläggare*. I antagonisters roll befinner sig den ”sociala frågan” – den samhällsproblemens hydra som frambesvors under 1800-talet och påstods hota den rådande samhällsordningen. Protagonisterna består av en liten grupp socialt medvetna och engagerade människor ur den svenska medelklassen, som utgjorde eller flockades kring den Lorénska stiftelsen och var fast beslutna att möta detta hot. I rollen som ”hjälpare” uppträder de moderna samhällsvetenskaperna, vilkas institutionalisering stiftelsen kom att befördra och ta i anspråk för sin kamp.

Beskrivningen låter aningen svepande, men är i sak korrekt. Det som utgör utgångspunkten i Wisselgrens avhandling är två konstateranden. Det första: att det under loppet av 1800-talet uppstod något som kom att benämnas den ”sociala frågan”. Fattigdomen, osedligheten, flyktingen, emigrationen, arbetarrörelsens organisering och kvinnornas emancipationssträvanden, för att bara nämna några samhällsföreteelser, kom att bli föremål för problematisering, anta formen av ”frågor” i det offentliga samtalet och kräva omedelbar lösning. Den ”sociala frågan” fungerade som en paraplybeteckning för dessa till synes disparata företeelser, som samtidigt dock betraktade som ett tämligen homogent fenomen. Det andra konstaterandet: att det under senare hälften av samma period skedde en markant ökning i produktionen av samhälleligt vetande, ett vetande som tog sig nya former och successivt kom att anta skepnaden av den institution som vi idag känner som samhällsvetenskapen, eller *socialvetenskapen*, som Wisselgren själv väljer som beteckning.

Hur skall man då förstå förhållandet mellan dessa två storheter och deras samtida uppdykande på den historiska scenen? Med stöd i den internationella forskningen formulerar Wisselgren följande grundantagande, som utgör studiens utgångspunkt: ”Den svenska samhällsvetenskapens formering under decennierna kring sekelskiftet kan förstås som ett ’svar’ bland flera andra på den ’sociala frågan’ vilka tillsammans bidrog till det moderna Sveriges framväxt.” Men hur kan man då studera denna dialektiska process? Vilket studieobjekt krävs för att övervinna klyftan mellan den ”sociala frågan” å ena sidan och samhällsvetenskaperna å den andra? Det är

här som Wisselgren har stött på guld i källmaterialådern: den Lorénska stiftelsen.

I december 1885 avled Viktor Lorén, endast 28 år fyllda. Han var son till en förmögen bryggare i Göteborg, men hade vigt sitt liv åt den "sociala frågan" och åt socialvetenskapliga studier. Redan tidigt hade han vidtagit mått och steg för att se till att hans påbörjade gärning inte ändade med hans egen bortgång. Han hade samlat fem vänner och bekanta kring sig, som alla delade hans intressen och sociala engagemang: författaren Anne Charlotte Leffler, matematikern Sonja Kovalevsky, nationalekonomerna Johan Leffler och David Davidson samt medicinprofessorn Axel Key. Dessutom efterlämnade han ett kapital på drygt 100 000 kronor och, viktigast av allt, ett testamente. Enligt detta skulle de fem vännerna förvalta hans arv i stiftelsens form, en stiftelse med uppgift att befrämja socialvetenskapen och understödja vetenskapliga undersökningar av den "sociala frågan".

Det är just denna Lorénska stiftelse som är Wisselgrens primära studieobjekt – den förmedlande punkt som öppnar upp för en operationalisering av hans grundantagande och möjliggör en närgående studie i mänsklig skala av den svenska samhällsvetenskapens etablering. Eller som den preliminära syftesformuleringen lyder: "Att med den Lorénska stiftelsen som empirisk utgångspunkt belysa och diskutera samhällsvetenskapens formering i Sverige mot bakgrund av den sociala frågan."

Med detta sagt fortsätter Wisselgren med att i avhandlingens inledningskapitel skissera de teoretiska perspektiv som tjänat som utgångspunkt för studien. Fundamentala är en socialkonstruktivistisk syn på kunskap och ett vetenskapssociologiskt angreppssätt för att analysera denna kunskaps förutsättningar. I sammanhanget urskiljs även de tre analytiska nivåer som studien kommer att röra sig mellan. Den övergripande *diskursanalysen* kommer att kompletteras med *begreppsanalytiska* inslag när så krävs. Till detta läggs ett *aktörsorienterat perspektiv*, där stiftelsen kommer att betraktas både som en samling individuella aktörer och som en enda kollektiv aktör i sin verksamhet med att förvalta Loréns arv. Det är utifrån dessa teoretiska bestämmingar som Wisselgren sedan presenterar ett vidgat, men samtidigt preciserat, syfte: att studera "den socialvetenskapliga diskur-

sens formering med hänsyn till dess förutsättningar; yttre former och idéinnehåll."

Kapitel två fungerar som ett slags historisk bakgrundsteckning, där den "sociala frågan" som historiskt begrepp ställs i centrum. Här väljer Wisselgren att inte använda sig av den inom ämnet så omhuldade systematiska och diakrona översikten som presentationsform. Istället ramar han in frågans utveckling under perioden 1830–1900 genom att låta två engagerade medborgare komma till tals. Den ena är Erik Gustaf Geijer, som får representera det svenska 1830-talets liberala uppbrottsid; den tidsperiod då företeelser som exempelvis fattigdom, fylleri och osedlighet problematiserades, länkades samman och kom att formuleras som den "sociala frågan". Den andra rösten tillhör sociologiprofessorn Gustaf Steffen, som befann sig i andra ändan av tidsspannet. Hans tid får representera den "sociala frågans" mognadsålder, kännetecknad av samhällshällsvetenskapernas formering och etableringen av den moderna socialpolitikens första institutioner.

Utifrån denna inramning diskuterar Wisselgren den sociala frågans tidliga utsträckning, dess kontinuitet och inre struktur, men gör även en rad egna positioneringar i förhållande till forskningsläget. Han betonar frågans kontinuitet och koherens under tidsperioden, vilket innebär att de "delfrågor" som den bestod av blir av mindre intresse för den egna studien. Samtidigt poängterar han närheten mellan samhällsvetenskapens formering, den sociala frågan och den Lorénska stiftelsens verksamhet, som sammantagna uppfattas som ett "led i en historiskt utdragen diskursiv formering". Därigenom markerar Wisselgren avstånd till två typer av studier på området: dels monografier över individuella sociala problem, dels de disciplinärt inriktade studierna över samhällsvetenskapens etablering.

I kapitel tre ges en internationell utblick. Här redogör Wisselgren först kortfattat för den "sociala frågans" uppkomst och utveckling på kontinenten. Därefter beskrivs två organisationer för socialpolitiska reformer, den tyska Verein für Socialpolitik (1872) och den engelska Fabian Society (1884). Syftet med att ta upp dessa mer berömda motsvarigheter till den Lorénska stiftelsen är att skapa en fond mot vilken stiftelsens verksamheter och "hållning" skall framträda tydligare. Dessutom etableras förutsättningarna

för en mer systematisk komparativ studie längre fram i avhandlingen.

Det fjärde kapitlet är biografiskt orienterat och beskriver Viktor Lorén, hans testamente och dess tillkomsthistoria. Samtidigt som denna del utgör själva förutsättningen för den vidare analysen, framstår kapitlet som utformat utifrån en biografisk och kartläggande ambition; att redogöra för en tidigare inte uppmärksammas antreprenör på de sociala reformernas och samhällsvetenskapernas område.

I kapitel fem tas själva "iscensättandet" av testamentet upp till behandling, och därmed är de analytiska inslagen betydligt mer framträdande än i föregående kapitel. Den principiella frågan kan sägas gälla relationen mellan idé och praktik. Eller mer konkret: förhållandet mellan det Lorénska testamentets tämligen vaga stipulationer och den konkreta verksamhet som det gav upphov till. Den femhövdade skara som utgjorde stiftelsens styrelse var inte – och kunde inte heller vara – några passiva förvaltare av det Lorénska arvet. Tvärtom innebar arbetet med att tolka testamentet, överväga alternativ, göra val och styra och övervaka verksamheten att en praktik etablerade – i viss mån bortom Loréns ursprungliga intentioner och inom räckhåll för andra, ibland motstridiga, intressen.

Efter en genomgång av styrelsens utseende och förändringarna i sammansättningen av den, där ledamöterna endast framträder i egenskap av individuella aktörer, övergår Wisselgren till att betrakta dem som en enda kollektiv aktör. Det är i detta sammanhang som begreppet *socialt nätverk*, men även Ludwig Flecks begrepp *tankekollektiv* och *tankestil*, kommer till användning. Wisselgren ägnar ett tämligen stort utrymme åt att rekonstruera detta nätverks finare trådar, såväl geografiskt som socialt, och åt att påvisa dess betydelse för verksamheten. Den stora behållningen ligger dock i att Wisselgren på ett övertygande sätt argumenterar för att stiftelsen bör betraktas som ett individualiserat tankekollektiv. Detta görs genom att han i analysen dels närmar sig ledamöterna individuellt, utifrån deras egna livsöden, intressen och strävanden; dels positionerar dem utifrån deras gemensamma klassmässiga tillhörighet. Till detta adderas det som Wisselgren benämner deras "hållning" i tidens politiska och sociala frågor och de offentliga arenor på vilka de var verksamma. Genom denna ma-

növer urskiljer Wisselgren inte bara dem som ett tankekollektiv. Han lyckas även isolera beståndsdelarna i den tankestil som utgjorde kollektivets fundament: en liberal och reformvänlig, men "socialt nedåtriktad" tankestil.

Efter det att Wisselgren i föregående kapitel har presenterat förutsättningarna för stiftelsen går han i kapitel sex och sju över till de praktiker som utgjorde dess existensberättigande. I kapitel sex redogör han för föreläsnings-, föredrags-, och biblioteksverksamheten. Speciellt är biblioteksavsnittet intressant, kanske eftersom den visionäre Viktor Lorén själv närde en favoritidé om ett ambulering bibliotek – som våra dagars bokbussar – som så att säga kunde söka upp den bildningstörstande på plats. Idén kom dock inte att förverkligas. Istället redogör Wisselgren för turerna kring upprättandet av det Lorénska biblioteket, som istället kom att bli ett mer renodlat forskningsbibliotek, samt undersöker dess innehåll och användning. I denna del analyseras även bibliotekets geografiskt-innehållsiga sammansättning. Wisselgren påvisar hur den "kunskaapens geografi" som biblioteket representerade hade sin tyngdpunkt i Tyskland. Detta avspeglade rimligtvis en utbredd uppfattning om den tyska nationens framskjutna ställning när det kom till att närma sig och söka lösa den sociala frågan med fast vetenskaplig mark under fötterna. Samtidigt bekräftas Wisselgrens tidigare resultat, då han framhållit den betydelse och det inflytande som Verein für Socialpolitik hade på den Lorénska stiftelsen och dess utformning.

I kapitlets avslutning återfinns även ett resonemang om hur stiftelsens utåtriktade verksamhet förhöll sig till andra typer bildningsverksamhet, i exempelvis Stockholms arbetarinstitut och Stockholms arbetareförenings regi. Resonemanget är principiellt viktigt, då Wisselgren här pekar ut väsentliga skillnader mellan olika former av bildningsverksamhet, vilkas gemensamma nämnare bestod i att de uppträdde ungefär vid samma tidpunkt. Dessa skillnader hade blivit än tydligare om arbetarrörelsens verksamhet – byggd på självorganiseringens och självbildningens grund, och med en tydligare kollektiv, politiskt handlingsinriktad profil – hade fått ett större utrymme. Som fallet är nu kan ändå vissa slutsatser bekräftas, bland annat genom att resonemanget accentuerar den specifika tankestil som Wisselgren tidigare har urskilt.

I kapitel sju är det istället den av stiftelsen understödda forskningsverksamheten som ställs i centrum. Speciellt uppehåller sig Wisselgren vid de sociala undersökningarna som utgjorde kärnverksamheten. Dessa antog oftast formen av kartläggningar över enskilda samhällsproblem och kom att publiceras i stiftelsens skriftserie. Här väljer Wisselgren att endast analysera ett fåtal av dessa skrifter, som sammanlagt uppgick till sjutton, ett urval som motiveras med utrymmesbrist. Detta till trots är Wisselgrens analys som skarpast i detta kapitel, och de resultat som presenteras är både omfattande och högintressanta. Med utgångspunkt i tre enkla grundfrågor – Vem utförde undersökningarna? Vad studerades? Hur genomfördes de? – studerar han det enkelt mest väsentliga i stiftelsens verksamhet: det vetenskapliga mellanled som band samman problematiseringen av ett givet socialt förhållande och det per definition politiska, reformerande handlingsutrymme som undersökningarna öppnade upp för och legitimerade.

Att verksamheten präglades av den tidens naturvetenskapliga ideal – det rörde sig utslutande om empiriska, kvantifierande, klassificerande undersökningar, som sökte det generella eller idealtypiska – är föga förvånande. Vad som är mer intressant med dessa undersökningar är att *de uteslöt vissa typer av analyser* och syftade till *vissa typer av resultat*. Sökandet efter kausala förklaringsgrunder och lagbundenheter i de sociala förhållandena eller historiseringen av de rådande förhållandena i syfte att finna orsakerna bakom dem – det som i händerna på en Marx eller Engels utgjorde politiskt sprängstoff – tycks ha fått ge vika för en mer precis, begränsad, men samtidigt politiskt funktionell analys. Den syftade kort sagt till att uppenbara de rådande missförhållandena *i form av vetenskapligt garanterade fakta*. Tanken var, får man anta, formulerad utifrån ett idealistiskt förhållningssätt, dvs. att denna uppenbarelse i sig var tillräcklig för att mobilisera en politisk vilja till att avhjälpa missförhållandena.

Det är när Wisselgren sammanför forskningsverksamhetens konkreta utformning med den socialvetenskapliga forskningens politiska aspekter som det blir riktigt intressant. Resultatet blir att han påvisar undersökningarnas radikalitet och emancipatoriska potential, samtidigt som han belyser de be-

gränsningar som fanns inbyggda i den vetenskapliga verksamheten; en verksamhet som syftade till att producera en viss typ av samhälligt vetande, formulerat utifrån en speciell ideologisk position och efterfrågat i ett specifikt syfte. Samtidigt är det i detta sammanhang som Wisselgrens socialkonstruktivistiska och vetenskapsociologiska perspektiv verkligen kommer till sin rätt, när de sammanfogas med analysen, ”sätts i arbete” och på ett mycket givande sätt börjar producera resultat. Det är därför som en utvidgad och fördjupad studie av de sociala undersökningarna i stiftelsens regi, de som inte rymdes inom ramen för avhandlingen, skulle vara mycket välkommen.

I kapitel åtta är det den akademiska institutionaliseringen av samhällsvetenskaperna på svensk mark som tas upp till behandling. Det som står i förgrunden är just den Lorénska stiftelsens svåröverskattade betydelse i den process som ledde fram till att tre av stiftelsens förmånstagare – Gustaf Steffen, Gustav Cassel och Knut Wicksell – vid sekelskiftet 1900 kom att bekläda varsin professur i ämnena nationalekonomi och sociologi. Det som Wisselgren påvisar i kapitlet är just stiftelsens medvetna satsning på dessa tre personer, som förenades av att samtliga hade naturvetenskaplig grundskolning, utmärkte sig genom ett socialt engagemang och närmade sig samhällsvetenskapen via nationalekonomiska studier. Stiftelsens bidrag till deras karriärer sammanfattar Wisselgren med ordet ”omskolning”, något som framförallt skedde genom de resestipendier som stiftelsen beviljade. Det var dessa som möjliggjorde de längre utlandsstudier som krävdes för att tillägna sig den samhällsvetenskapliga skolningen, i en tid då dessa ämnen saknade fast institutionell grund i Sverige och där de intresserade ofta var hänvisade till att bli autodidakter.

Att denna satsning utgjorde en medveten strategi från stiftelsens sida råder det knappast någon tvekan om. Framförallt bör den ses i ljuset av att stiftelsens verksamhet redan från första början var tidsbegränsad. Enligt testamentet skulle de fonderade medlen spenderas inom loppet av femtio år, helst snabbare än så. Den nya inriktningen på att befördra institutionaliseringen av dessa discipliner vid akademien och föra fram kandidater som delade stiftelsens syn på den ”sociala frågan” bör uppfattas som en förlängning – med an-

dra medel – av det Lorénska uppdraget. Stiftelsen upphörde också med sin verksamhet precis efter det att Gustaf Cassel hade tillträtt sin professur 1903.

Det sista av de nio kapitlen fungerar som en sammanfattning av de tidigare delresultaten, samtidigt som dessa återigen tas upp till diskussion i en mer sammanhållen form. Detta sker utifrån de övergripande frågeställningarna, och inkluderar bland annat en historisk värdering av stiftelsens insatser. Detta arbete betecknar Wisselgren som ”förmedlande och överbryggande”, och däri låg också stiftelsens historiska betydelse: att framförallt slå broar över klyftan mellan den ”sociala frågan” och de tidiga försöken på svensk mark att underkasta frågan en vetenskaplig behandling. Därigenom kom stiftelsen att verka i ett utrymme mellan det privata och offentliga, det politiska och vetenskapliga. Men detta brobyggande betydde också att mindre, men betydelsefulla, spångar uppfördes mellan enskilda engagerade medborgare, verkamma inom olika verksamhetsfält, och mellan akademiska företrädare och ”fria” intellektuella. I en tid då de flesta av de samhällsvetenskapliga och socialpolitiska institutioner som vi idag tar för givna inte hade etablerats, var denna gärning desto mera betydelsefull.

Samtidigt innehåller kapitlet ett försök att närmare bestämma vad som förenade dessa aktörer – socialt, ideologiskt, intellektuellt – och situera dem i ett bestämt historiskt och geografiskt sammanhang. Utifrån de tidigare positionsbestämningarna och i förhållande till kollektivets sammansättning och den tankestil som präglade det, närmar sig Wisselgren Antonio Gramscis begrepp ”organiska intellektuella” som en rimlig beteckning på den Lorénska stiftelsens ledamöter, dess medarbetare och förmånstagare. Till sist återvänder Wisselgren till det internationella perspektiv som skisserats i kapitel tre och presenterar en mer utförlig komparation mellan den Lorénska stiftelsen och de två närmast liggande utländska organisationerna, Verein für Socialpolitik och Fabian Society.

Därmed är avhandlingens egentliga undersökning avslutad, men denna följs av en ”framåtblickande” epilog. Denna omfattar närmare fyrtio sidor, sträcker sig över ett halvsekel och bör nog snarast betecknas som ett utkast till vidare forskning på den svenska socialpolitikens och samhällsvetenskapernas

arena, som med ett icke ringa mått våld presats in i i epilogens form.

Vad Wisselgren gör är inget mindre än att diskutera hur vidare forskning på området skulle kunna se ut om den byggdes upp kring de innovationer på det socialas område som såg dagens ljus under första hälften av 1900-talet: statliga institutioner (Socialstyrelsen, Socialinstitutet, Socialdepartementet), formellt politiskt fristående organisationer (CSA, Centralförbundet för socialt arbete), samhällsvetenskapliga discipliner och enskilda entreprenörer. Men frågan gäller också förhållandet mellan den tidsperiod som Wisselgren själv behandlat och den period från sekelskiftet 1900 fram till efterkrigstiden, som han nu skisserar. Här sammanförs metodologiska, teoretiska och historiografiska frågor: Hur skulle en operationalisering av en sådan brett upplagd studie se ut? Hur kan man inkludera det spänningsförhållande mellan fråga och svar, problem och lösning, som utgör den teoretiska utgångspunkten i hans egen avhandling? Hur kan man betrakta frågan om kontinuitet mellan dessa två tidsperioder? Hur är det möjligt att skriva en socialvetenskapernas historia, som inte beskärs av anakronistiskt formulerade disciplinränder? Wisselgren ger inga bestämda svar på dessa frågor – fyrtio sidor är långt ifrån tillräckliga för en sådan uppgift. Diskussionen kan istället sägas vara av heuristisk karaktär: den söker generera nya frågor, som kan tjäna som utgångspunkt för den vidare forskningen, eller presentera mycket preliminära svar på de avväganden som en forskare på området kommer att ställas inför.

Jag hoppas att det framgått att *Samhällets kartläggare* är utmärkt avhandling. På samma sätt som Lorénska stiftelsens forskningsstipendiater just framstod som ”samhällets kartläggare”, antar Wisselgren gestalten av den tidiga svenska samhällsvetenskapens kartograf. Mot de förras närgångna inventering av arbetarhemmens mörkaste vrår (bokstavligen talat!), svarar Wisselgrens undersökning av den bildade medelklassens sociala engagemang, där även de mer dunkla sidorna av verksamheten – nepotism, småskurenhet, jakten efter ekonomisk vinning och ett stänk antisemitism – har sitt givna utrymme. Där de förra ägnade stor möda åt att ringa in samtidens sociala problem, ägnar Wisselgren ett motsvarande utrymme till att bestämma från vilken position och i vilket syfte dessa

människor talade. Men han går längre än så. Den stora behållningen ligger i att han på ett övertygande sätt påvisar nödvändigheten av att studera samhällsvetenskaperna i ett bestämt sammanhang – inte som ett historiskt aggregat av samhälligt vetande, som genom en slump formerar sig till vetenskap – utan som ett konstruktivt, genomgripande svar på historiska förändringar, som omformulerats till en samhällets ödesfråga. Framförallt visar han *hur* detta sker på praktikens vardagliga nivå, i ett samfällt agerande av en handfull aktörer.

Om jag närmade mig den idealistiske Viktor Lorén med samma skepsis som jag upplever när jag läser om de filantropiska borgarfruarnas besök på ett arbetarhem i Vita Bergen i Strindbergs *Röda rummet* (1879) – ”Finns det några behövande arbetare här?” – har *Samhällets kartläggare* definitivt fått mig att ta en företeelse som den Lorénska stiftelsen på betydligt större allvar. Genom Loréns livsgärning och stiftelsens betydelse för formeringen av de vetenskapliga discipliner som tillhör vår tids främsta producenter av samhälleligt vetande, har Wisselgren på sitt sätt jävat Jan Myrdals berömda ord: ”Liberal, alltså! Inte ens effektiv när han har rätt!”

Tony Gustavsson

Per Wästberg, *Axel Hirsch: Folkbildare och filantrop*. Stockholm: Norstedts, 2002. 406 s. Pris 308 kr. inb. ISBN 91-1-301122-7.

De klassiska folkbildarna önskade avskaffa klassfördomar och bygga bryggor över de klyftor som skilde olika samhällsklasser åt och göra alla delaktiga i kulturvärdena. Man ville bilda de breda lagren med anspråk på att göra folk till ”bättre människor”, vilka borde lösgöras ur den hotfulla, anonyma massan och därmed bli självständigt tänkande och skötsamma individer. Till dem vilkas gärning studerats hör exempelvis Anton Nyström, Ellen Key, Oscar Olsson, Rickard Sandler, Carl Cederblad, Torsten Fogelqvist och Alf Ahlberg. Axel Hirsch (1879–1967) låter sig väl inpassas i detta sällskap.

Tidigt kom Hirsch att intressera sig för folkbildningsfrågor. Under sina studentår i sekelskiftets Uppsala blev han aktiv medlem i den radikala studentföreningen Verdandi, bekant för sin stora folkbildningsinsats, och

var samtida med Anton Blanck, Torsten Fogelqvist, Erik Hedén och Axel Johansson. ”Föreningen Verdandi blev för Axel vägen ur det småaktiga och lågsinnade, det vulgära och yvigt nöjeslystna. Där fann han klart förnuft, hjälpsamhet, engagemang i andra människors öden”, konstaterar Per Wästberg i sin biografi. Till grund för hans framställning ligger ett urval av Hirschs texter, dagböcker, brev och muntliga källor, inte minst Wästbergs egna vittnesmål (Hirsch var Wästbergs morfars kusin). Biografen kan betecknas som ”traditionell” i den meningen att den sträcker sig ”från vaggan till graven” och att både privatliv och verk ges utrymme.

År 1903 tog Hirsch en fil. kand-examen med inriktning mot litteraturhistoria, och övervägde att fortsätta med en licentiat under Henrik Schücks ledning, men lämnade de akademiska studierna (långt senare blev han hedersdoktor). Perioden 1904–11 axlade Hirsch redaktörskapet för *Folkbiblioteksbladet* och var ledamot av Folkbildningsförbundets överstyrelse. I nämnda blad skrev han flitigt litteraturöversikter, recensioner och personhistoria, samtidigt som hans kunskaper om de sociala frågorna och den svenska fattigdomen fördjupades. Hirschs vänskap med G. H. von Koch, redaktör för *Social Tidskrift* och en verklig mångsysslare på det sociala området, ledde till att Hirsch 1909 knöts till Svenska fattigvårdsförbundet, vilket 1925 bytte namn till Svenska fattigvårds- och barnavårdsförbundet. Han var verksam där i fyrtio år i egenskap av sekreterare, redaktör för förbundets tidskrift samt direktör 1925–36.

Långt före Lubbe Nordström reste Hirsch runt i Fattigsverige. Socialpolitik är inte bara en angelägenhet för staten, påpekade filantroperna. I egenskap av fattigvårdsman eller inofficiell socialinspektör bistod Hirsch hjälpbehövande; han besökte, ibland oaviserat, ålderdomshem och barnhem, utövade tillsyn och kontrollerade, t. ex. maten och hygien. Hirsch kom till insikt om den avsevärda klasskillnaden när han rörde sig bland de fattiga i Stockholm, bland förtryckta arbetare, bland stinkande soptunnor och sviktande trappor, och han såg barnen, trasiga, smutsiga och bleka, spela brännboll med dasslock.

Wästberg berättar om Hirschs bidrag till socialvårdens utveckling och allmänt om tidens folkbildningssträvan. Lika utförligt behandlas släkten Hirsch och den porträtteras

des uppväxt och identitet. Hirsch tillhörde en av de gamla svensk-judiska släkterna, en mycket förmögen sådan. Fyra år gammal blev han moderlös. Liksom fadern, ingenjören och arkitekten Oscar Hirsch, blev sonen medlem i en mängd hjälpföretag och stiftelser. Och i likhet med fadern gjorde han betydelsefulla insatser inom Mosaiska föreningen i Stockholm.

Axel Hirsch var antisionist; han beklagade sionismens politisering av judendomen, ambitionen att göra den judiska kulturen till en territoriell fråga. Enligt honom skedde detta på bekostnad av den arabiska befolkningen i Palestina, som hade en okränkbar rätt till sitt land. Hirsch befarade att den sionistiska inställningen kunde leda till ökad antisemitism, och önskade i stället ”att judarna skulle sprida sig över världen och integreras såsom han själv och hans släkt hade gjort”.

Hirsch bodde i Stockholm och var en ensamstående, bildad borgare, som intresserade sig för människor och livets detaljer, gillade handlingens män och därför läste biografier, memoarer och reseskildringar. I bokhyllan stod samlade verk av Strindberg, Heidenstam, Per Hallström, Karlfeldt och Fröding, men favoriten var Hjalmar Söderberg. Nära vänner var Henrik Schück och Isaac Grünewald. Hirsch beundrade journalister, inte minst Torgny Segerstedt, Torsten Fogelqvist och Ture Nerman. Hans livs stora kärlek hette Ellen Afzelius, dotter till Ivar Afzelius, konservativ riksdagsledamot och ledamot av Svenska Akademien. Hirsch bildade dock aldrig familj och förblev ogift.

Hirschs tankevärld tecknas i stort och man urskiljer tidstypiska drag. Wästberg karakteriserar Hirsch som socialliberal, kulturidealist, radikal humanist, moralist, framstegsivrare, utilist, rationalist och icke-religiös. Det är tydligt att Hirsch företrädde ett medborgarbildningsideal och en reformistisk linje, även om hans civilisationskritik tedde sig måttfull. ”En rå kapitalism var honom lika

fjärran som en dogmatisk socialism. Han såg ingen polaritet mellan ökad penningmängd och bildning, mellan tekniska framsteg och kultur”, poängterar Wästberg. Han föredrog dialog och samtal framför partipolitiskt käbbel, kunde tänka sig att kompromissa i sakfrågor och förstod att skynda långsamt. Om än pragmatiskt lagd och verksam i nuet omhuldade han kulturarvet och hade ett drag av gammaldags skönhetsdyrkan. Viktor Rydberg föll i god jord, men Hirsch var ingen romantiker eller högstäm idealist.

Axel Hirsch var mångmiljonären som ägnade hela sitt liv åt social verksamhet, i det avseendet var han unik. Han arbetade livet igenom utan ersättning och tog aldrig emot ett arvode för en artikel eller ett föredrag. När han avled 1967 uppgick hans aktieportfölj, i dagens penningvärde, till cirka 140 miljoner kronor. Huvuddelen av tillgångarna gick till allmännyttiga ändamål: offentliga inrättningar, museer, stiftelser och akademier. Hans liv och generositet kunde ha tagit sig andra och mindre storsinta uttryck. Vad drev honom? En viktig drivkraft torde ha varit den humanistiska bildningskontext vari Hirsch ingick, därvid starkt inspirerad av Nathan Söderblom och dennes paroller om att folkundervisning och social rättvisa låg i linje med evangeliets bud.

Per Wästberg har skrivit om en person och en tid som icke längre är – en tid då bildning var ett självklart mål med en lika självklar mening, då det ansågs legitimt att fostra folk och bibringa dem kunskaper, en numera svunnen bildningstradition med ett pregnant kulturbegrepp. Demokratin var fortfarande behäftad med ett innehåll, var inte bara en enkel röstprocedur. Wästbergs bok är detaljrik, elegant och livfull i skildringen av umgängeskretsar, kulturgestalter och stockholmsmiljöer. Den är också ett värdefullt bidrag till forskningen kring svensk folkbildning och filantropi.

Ingmar Lundkvist

Naturvetenskap

Henrik Björck, *Staten, Chalmers och vetenskapen: Forskningspolitisk formering och sociala ingenjörer under Sveriges politiska industrialisering 1890–1945*. Nora: Nya Doxa, 2004. 585 s. Pris 318 kr. inb. ISBN 91-578-0436-2.

De tekniska högskolornas och ingenjörernas roll i det samlade forsknings- och utbildningssystemet historiska utveckling får allt större och välförtjänt behandling i svensk lärdomshistorisk forskning. Utan anspråk på fullstän-

dighet kan insatser av Boel Berner, Arne Kaijser, Svante Lindqvist, Nils Runeby och Bosse Sundin nämnas. Henrik Björck har tidigare givit oss uppsatser och böcker i ämnet. Med boken *Staten, Chalmers och vetenskapen* visar han framgångsrikt att det förtjänar uppmärksamhet och, det måste redan här betonas, inte blott bland dem som räknar sig till kretsen av universitetshistoriker. I läsarens väg förs historiografiska reflektioner, begreppshistoriska exkurser och inplacering av det utbildningshistoriska ämnet i en bred social och politisk kontext.

Med en i alla goda avseenden tung volym tar Björck ett brett grepp om reformeringen av den högre tekniska utbildningen under ett halvt sekel, 1890–1945. I centrum för handlingen står det som i sinom tid skulle komma att bli Chalmers tekniska högskola, men i den långa linjens historia som skisseras får successiva utredningar och initiativ kring Chalmers relevans för utbildnings- och forskningspolitik. I synnerhet i den senare delen, analysen av forskningspolitisk formering, läggs nya perspektiv fram för oss. Årendet blir, som all god historieskrivning, revisionistiskt. Vår bild av en central politisk process nyanseras.

Utbildning var ett självklart och centralt politikområde under Sveriges övergång från agrarsamhälle till industrination, och allt vår tids tal om ”kunskapssamhälle” kan vid en jämförelse nästan kännas övermaga, i ljuset av fokusering och bred mobilisering kring utbildningspolitik och utbildningsinstitutioner under just den period som Björck behandlar. Politikens potential var, det kan nog konstateras, en annan vid denna tid, och brytningarna kring utbildningens roll generellt i samhället ideologiskt intressantare, något som boken ger tydliga uttryck för. I den sedvanliga dubbelheten mellan vad historien faktiskt innehåller och vad historikern framställer, så förmedlas till läsaren impressioner av en debatt med annan nerv, en annan och principiellt mer lödig kulturdebatt kring utbildning och bildning. Det är gott och inspirerande så!

Vad gäller den högre tekniska utbildningen mer specifikt, så har det i andra sammanhang visats hur intimt sammanvävd med olika faser i industrialiserings- och nationsformeringsprocessen denna varit. Och med den närläsning av ett rikt källmaterial som boken ger exempel på, får den komplexa väven av personella och organisatoriska aktörer ytterligare

relief och skärpa. Möjligen kan en läsare, obekant med de specifika förhållandena och med intresset kanske inställt snarare på nationella processer, känna sig överväldigad av detaljer ur den lokala kontexten, men det är en randanmärkning.

I detta myller av personer, diskussioner, lokala och nationella utredningar framträder bilden av en intressegemenskap kring ingenjörsutbildningarna. Mobiliseringen av intressen kring högre teknisk utbildning blir en del av Sveriges formering till en industrination, vars efterverkningar vi fortfarande lever inom. Men detta sker inom ramen för en mer generell politisk kraftsamling, där bland annat social- och utbildningspolitiska mål förs samman på ett sätt som är i högsta grad relevant till illustration av den långa linjens sammanvävning av olika politikområden. I denna reformistiska anda, där det stora, samlade greppet om samhällsinstitutioner är på väg att tas, blir den lokala kontexten så småningom otillräcklig. Nationella intressen tar överhanden. Chalmers inlemmas gradvis i en övergripande planering, där enhetlighet och långsiktiga produktionsmål snart ska komma att dominera.

Den sannolikt mest intressanta tesen att lyfta fram ur denna fresk rör framväxten av en övergripande forskningspolitik. 1940-talet har återkommande betonats som den period då de centrala initiativen togs. I formell och byråkratisk, utredningsteknisk mening må så vara fallet. Men *ex nihilo nihil*. Socialt, nätverksmässigt och kanske kulturellt förbereddes processen under avsevärt längre tid. I det sammanhanget menar Björck att Chalmers, eller i alla fall diskussionerna kring denna institution, var centrala för vad som skulle följa på det nationella planet, under internationella intryck. Och på så vis når berättelsen kanske sin fullbordan. Det lokala, praktiskt och långsiktigt verkande och det internationella, ideologiskt inspirerande har ingått förening.

I dessa dagar av förväntad eller reell sammanvävning av alla nivåer av intressen, i tider av moderna moden och samverkansspiraler, kan en sådan skildring, med full respekt för komplexitet och nyanser, tjäna syftet att erinra om en tid då behovet av nationell kraftsamling upplevdes som lika trängande som nu. Kanske kan vi också utvinna ett *memento* giltigt för dagens policy-makers. I relativa termer var sannolikt de steg som då kunde

tas så mycket mera terrängvinnande än dagens, men oavsett det skedde kraftsamlingen i en fruktbar interaktion mellan lokalt och nationellt, mellan olika professioner och grupper av aktörer. Moden i all ära – de måste förankras på alla nivåer.

Carl Magnus Pålsson

Alan Cutler, *Snäckan i berget: En berättelse om geologins grundare och upptäckten av jordens historia*. Sv. övers. Stockholm: Fahrenheit, 2005. 203 s. Pris kr. 287 inb. ISBN 91-975261-9-3.

Landskapet är ett arkiv över sin egen historia. För den som tillägnat sig en fruktbar läsart öppnar sig hisnande vyer bakåt. Stenformationer och jordlager, dalgångar och flodstränder, sediment och bergskedjor – allt blir texter att tyda för den läskunnige. Redan under antiken väckte förekomsten av skal från havsnäckor och musslor, inkapslade i berg och gruvor, eller fossiler, nedmyllade i åkermark på stort avstånd från hav och sjöar, uppseende. Hur hade dessa ting hamnat där? Var de att anse som framkallade av jorden själv, resultaten av ett slags naturens skämtlygne? Eller hade hav en gång funnits här, men dragit sig tillbaka? Den mosaiska syndaflodsberättelsen kunde ju i kristen tid ge förklaring. Problemet var bara, att dessa havsfossiler uppenbarade sig i de mest oväntade miljöer, i lager på lager. Bibeln talade ju bara om *en* väldig översvämning. Den som skulle komma med revolutionerande förklaringar till problemet var den danske naturforskaren Niels Steensen (1638–86). I den lärda litteraturen framträder han oftast under den latiniserade namnformen Nicolaus Steno.

Steno började som framgångsrik anatom och upptäckte bl. a. örönspottkörtelns utförsång, som förser munnen med saliv, blottade tårkörtlarnas utförskanaler och undersökte tårarnas sekretion. Men hans anatomiska insatser rörde även hjärtmuskulaturen och hjärtats arbete. Som lärare vid Köpenhamns universitet undervisades han av den ryktbare Thomas Bartholin (1616–80), den forskare som tävlade med Olof Rudbeck om vem av de två som först upptäckte lymfsystemet. Mitt under pågående belägring av svenska trupper, lyckades Steno trassla sig ut ur den danska huvudstaden 1659. Han tog sig vidare till Nederländerna och Paris för att med tiden

hamna i Florens, där han fick beskydd av storhertigen av Toscana, Ferdinand II. År 1667 konverterade han till katolicismen och sökte sig till den stränga jansenismen. Ett årtionde därefter utnämndes han till biskop och apostolisk vikarie i Nordtyskland, med Hannover som verksamhetsområde. Men innan han gav sig teologin i våld, hade han hunnit framlägga epokgörande förklaringar om förekomsten av de där havsfossilerna, vilka gång efter annan givit upphov till så förbryllande förklaringar i den lärda världen.

I den anteckningsbok med hugskott och citat som Steno började föra i unga står bekräftande fynden av skal från havslevande varelser och märkvärdiga petrifierat på oväntade platser: ”Antingen har de blivit kvar där efter en gammal översvämning eller på grund av att havens botten långsamt har förändrats.” (Understrykningen är hans egen.)

Ett viktigt steg framåt mot en lösning av problemet togs på hösten 1666, då en vithaj som vägde 3 500 florentinska pund (1 300 kg) dragits upp på land vid toscanska kusten och klubbats ihjäl. Fiskens huvud skildes från kroppen och skickades till Florens, där det under storhertigens närvaro skulle anatomiseras av Steno. De tretton raderna med hjärtänder satte Steno på spåret. Han visste att den franske läkaren och naturforskaren Guillaume Rondelet under föregående århundrade hade ägnat olika fiskarter nyfiken uppmärksamhet. Rondelet hade sett att just hajarnas tänder starkt påminde om de spetsiga stenar, som mången odalman fått upp i dagsljuset när han plöjt.

Mängder av sådana stenar – *glossopetrae* eller tungstenar – hade under århundraden förundrat vanligt folk. De såldes på gatorna som bot mot diverse krämpor. Mången höll för troligt att de ramlat ned från himlen, men eftersom ingen sett detta stenregn i dagsljus utgick Plinius från att det föll bara under mörka, månlösa nätter. Steno insåg genast, att dessa tungstenar var havsföremål på samma sätt som fossiler och musselskal. Litteraturen berättade om, att även i den egyptiska ökensanden återfanns lämningar av detta slag. Att ansluta sig till teorin att dessa ting bildats av marken själv blev alltmer omöjligt. Steno började inse, att samtliga dessa förbryllande fossil var rester av ett äldre skede i jordklotets historia. Han påbörjade inte bara stratigrafien som vetenskap, utan fogade även viktiga grundstenar till hela geologin.

Stenos öde är märkvärdigt både från vetenskaplig synpunkt och rent allmänt. Han gjorde viktiga upptäckter både inom anatomin och geologin, men hann även foga kristallografiska rön till en nymornad naturvetenskap. Han umgicks personligen med Thomas Bartholin, Baruch Spinoza, Gottfried Wilhelm von Leibniz och Francesco Redi. Ifråga om utformningen av Leibniz uppfattning om jordklotets historia utövade hans teorier ett avgörande inflytande. Problemet var naturligtvis ständigt den hämmande teologin och Bibeln. Här restes gång efter annan hinder som måste passeras. Inte minst verkade Stenos egen religiösa böjelse som komplicerande faktor. Men strävan efter vetenskaplig sanning tvingade honom att utforma nya och djärva hypoteser, samtidigt som brottandet med det gudomliga genomfördes på ett inre plan.

I Sverige har tidigare både Johan Nordström och Sten Lindroth ägnat Steno uppmärksamhet. Sven Stolpe har skrivit om honom som religiös person. Senast har den amerikanske geologen Alan Cutler ägnat dansken en inträngande och vitalt skriven studie i volymen *Snäckan i berget*. I all korthet ges här en utmärkt introduktion till en av de viktigaste vetenskapliga insatser som en skandinav någonsin bidragit med. Tiden, debatterna och kombattanterna skildras på ett utmärkt sätt i denna anspråkslösa bok. Man har länge diskuterat huruvida begreppet "revolution" vore befogat i samband med 1600-talets naturvetenskapliga genombrytningar. För den som tagit del av Stenos insatser ter sig svaret som givet. Alan Cutler påvisar med insikt och kraft, att begreppet "revolution" visst kan vara befogat för vad som då utfördes av den märklige dansken Steno ifråga om geologi och anatomi.

Olof Hägerstrand

Karl Grandin, Nina Wormbs & Sven Widmalm, eds, *The science-industry nexus: History, policy, implications*. Sagamore Beach, MA: Science History Publications, 2004. xvii + 457 s. Pris 55 doll. inb. ISBN 0-88135-365-5.

The science-industry nexus består av föredrag och kommentarer från det 123:e Nobelsymposiet, "Science and industry in the 20th century", som arrangerades vid Kungl. Vetenskapsakademien i november 2002. Det är en antologi som behandlar relationer mellan vetenskap, teknik, industri, innovationer och forskningspolitik ur en mångfald humanistiska och samhällsvetenskapliga infallsvinklar; hur dessa komplexa relationer har utvecklats, förändrats och tolkats, och hur de skulle kunna förstås och beskrivas på nya och mer rättvisande sätt. Konceptualiseringen av relationerna i modeller såsom "Den linjära modellen", "Mode 2" eller "Triple Helix", liksom de problem som kringgärdar sådana abstraktioner om de tas som generella rättesnören, utgör ett återkommande tema. Ett annat ämne som apostroferas är den vetenskaps- och teknikhistoriska forskningens till synes blygsamma inflytande över policyformulering och forskningspolitik.

Utöver en introduktion av redaktörerna och en avslutande sammanfattning av Håkon With Andersen är antologin indelad i sex delar, som bär rubrikerna: "Industrial research", "The industrialization of research", "Physics and chemistry of life", "Relating science and industry after the Linear Model", "Does history of science have policy implications?" och "Future histories of science and technology". Dessa mer eller mindre överlappande sektioner innehåller två eller tre kapitel vardera och avslutas i regel med en sammanfattande kommentar. Flera av texterna är skrivna av välrenommerade forskare inom vetenskaps- och teknikstudier – inklusive vetenskaps- och teknikhistoria – från Storbritannien och USA, men det finns också bidrag från andra europeiska länder samt ett från Venezuela.

Ur analytisk och historiografisk synvinkel är *The science-industry nexus* en bok i världsklass. I synnerhet de övergripande historiska och teorikritiska kapitlen, men också flera av de kronologiskt och geografiskt mer snäva fallstudierna, är mycket informativa och lärorika. Bland pärlorna vill jag särskilt framhålla Vivien Walshs eleganta genomgång av läkemedelsindustrins utveckling, "Paradigms in the evolution of life sciences research, and the changing structure of the innovation organization", Aant Elzingas klagande och kritiska undersökning av några av de modeller, teorier och begrepp som frekvent förekommer i dagens forskningspolitiska debatt, "The new production of reductionism in models relating to research policy", och Steven Shapins problematisering av föreställningen

att akademiskt tränade forskare – av värderingsmässiga skäl, i enlighet med Mertons så kallade CUDOS-normer – skulle ha haft svårigheter att passa in i industrins värld, ”Who is the industrial scientist?”.

Flera av bidragen talar till och kompletterar varandra, men författarna är samtidigt valda så att meningsskiljaktigheter mellan olika forskningsinriktningar tydliggörs. Till exempel argumenterar David Edgerton för att den linjära modellen är en uppfinning av sentida STS-forskare som aldrig har tagits på innovationsteoretiskt och forskningspolitiskt allvar, ”The Linear Model did not exist”. Även en av Triple Helix-modellens chefsarkitekter, Henry Etzkowitz, får komma till tals i ”The Triple Helix and the rise of the entrepreneurial university”. Antologin innehåller också ett kapitel av Peter Harper om insamling och arkivering av material efter samtida framstående vetenskapsmän, till gagn för kommande historisk forskning, ”Preservation and access issues in contemporary scientific archives”. Ett problem som här diskuteras rör hanteringen av elektroniska källor och arkiv, vilket förstås är ett angeläget ämne. Men givet konferensens övergripande tema hade det varit mer intressant om fokus, vad gäller bevarande av och tillgänglighet till forskningsmaterial, hade riktats mot industris privata forskningsarkiv.

Frågan varför vetenskaps- och teknikhistoriska studier – liksom mycket annan STS-forskning – har så litet direkt inflytande över policyformulering och forskningspolitik behandlas främst av Jeff Hughes i ”The history of science, the public, and the ‘problem’ of policy” och dennes kommentator Helga Nowotny. Det är en viktig fråga då den ytterst handlar om status, relevans och instrumentell ”nytta”, men den är omöjlig att besvara på ett enkelt sätt. Beror det begränsade inflytandet på att de problem som humanister formulerar och beforskar mera påminner om interna ”puzzel” i Kuhns mening än om ”reella” problem? Beror det på att det är svårt att dra generella och normativa slutsatser utifrån de mikrokontextuella fallstudier som numera dominerar STS-fältet? Beror det på att STS-forskare är obenägna eller dåliga på att kommunicera sina resultat till andra än sina närmaste kollegor, att de drar sig för att sticka ut hakan och, för att använda en formulering av Gunnar Eriksson, ”kapslar in sig i sin egen självtrillräcklighet”? Eller beror det

på att massmedier, politiker, forskningsfinansiärer och andra ”praktiker” är obenägna eller dåliga på att kommunicera med STS-forskare?

Det vore onekligen intressant att veta hur många som på till exempel NUTEK, VINNOVA, Näringsdepartementet och Stiftelsen för strategisk forskning har läst och begrundat *Science-industry nexus*. I alla händelser är det viktigt att hålla i minne, att det aldrig är självklart att ett visst forskningsresultat kommer till praktisk användning bara för att det är eller skulle kunna vara relevant för praktiker. Som både Hughes och Nowotny vidare understryker uppstår nya handlingsutrymmen inom policyområdet inte av sig själva, de måste skapas. Att det faktiskt är möjligt har inte minst Nowotny själv visat.

Christer Nordlund

Uwe Hoßfeld m. fl., eds, *”Kämpferische Wissenschaft”: Studien zur Universität Jena im Nationalsozialismus*. Köln: Böhlau Verlag, 2003. 1168 s. Pris 154 euro inb. ISBN 3-412-04102-5.

Uwe Hoßfeld m. fl., eds, *”Im Dienst an Volk und Vaterland”: Die Jenaer Universität in der NS-Zeit*. Köln: Böhlau Verlag, 2005. 258 s. Pris 20 euro inb. ISBN 3-412-16704-5.

Universitetet i Jena grundades som ett protestantiskt universitet 1558, och har sedan haft en växlingsrik historia. Under 1900-talet har först en nationalsocialistisk, sedan en kommunistisk diktatur satt sin prägel på detta universitet, varför dess historia också blir en studie i hur vetenskap och politik interagerat. Inför 450-årsjubileet år 2008 pågår arbetet med en ny översikt av vad som egentligen hände vid universitetet under 1900-talet. Tidigare historieskrivningar av den perioden, t. ex till 400-årsfirandet 1958 och 425-årsjubileet 1983, har varit alltför politiskt vinklade.

En av rektor initierad senatskommission arbetar sedan 1998 med uppgiften. Kommissionen består av en handfull historiker och vetenskapshistoriker, men dessa skriver inte allt själva utan använder sig dels av forskare från de flesta av universitetets tio fakulteter, dels av studenter som skriver magisterarbeten eller doktorsavhandlingar inom projektet. För att komma dithän har man utfört en

mängd specialstudier av epokerna 1900–29, 1930–45 och 1946–89. Man går grundligt tillväga. För tiden 1930–45, då nationalsocialisterna dominerade politiskt i Thüringen, kom år 2003 ett så kallat *Studienband*, dvs. en samling studier av olika aspekter av universitetets historia, och för den därpå följande epoken kommer två band att publiceras år 2006. För de 15 åren av nationalsocialistiskt styre finner man det lämpligt att bara producera ett band, men å andra sidan i stort format och omfattande 1168 sidor. Man kan bara hoppas att de två banden om den sovjetiska besättningszonen och DDR-tiden (DDR bildades 1949) är något mer lätthanterliga.

Boken om nazitiden, "*Kämpferische Wissenschaft*", är genom sin blotta storlek och vikt – den väger uppemot två kg – inte en bok man läser utan stabilt underlag, och sannerligen inte i sängen. Man behöver förutom en del *Sitzfleisch* ibland också något stadigt att hålla sig i när avgrunderna i den national-socialistiska högskolepolitiken öppnar sig. Redan bilden på bokens framsida får mig att reagera. Den är från 1930 och visar Adolf Hitler på besök vid universitetet. Hitler hälsas av omgivande folkmassor med uppsträckt högerhand. Är det inte lite väl tidigt? Nazisternas maktövertagande skedde ju inte förrän 1933. Thüringen, i vilket Jena är beläget, var dock "progressiv" i den mening att nationalsocialisterna redan flera år tidigare kom att ha stort inflytande på politiken genom den vägmästarroll de fick efter valet i december 1929. Universitetet kom tidigt att ledas av nazister och fick sitt nuvarande namn, Friedrich-Schiller-Universität, år 1934. Tidigare hette det helt enkelt Thüringer Landesuniversität Jena. Weimar ligger nära, idag tar tågresan 17 minuter, och eftersom det redan fanns ett Goetheuniversitet i Frankfurt am Main, låg Weimars andre store son Schiller, som hade sommarhus i Jena, närmast tillhands.

En huvudfåra i redaktörernas inledande kapitel är förvandlingen, under nazisternas styre, av Jenas universitet från ett klassiskt universitet med humaniora som tyngdpunkt till ett naturvetenskapligt och framförallt rasbiologiskt centrum. För svenskt vidkommande är det intressant att notera att Hans F. K. Günther ("Rasse-Günther" kallad), som på 1920-talet tillbringade mycket tid i Skandinavien (hans fru var norska), 1930 blev professor i socialantropologi i Jena. Günther

hade bland annat bott i Uppsala och hållit föredragsserier på uppdrag av Hermann Lundborgs rasbiologiska institut. Han var språkvetare (doktor i filologi), men mest känd för sina populär- och pseudovetenskapliga böcker om rasbiologi, som gick ut i stora upplagor i den tyskspråkiga världen. Formellt var han inte ens behörig att söka professurer, eftersom habilitation och docenttitel saknades.

En professur gick trots det att ordna, även om det förekom motstånd mot utnämmandet. Motståndet från såväl universitetets rektor som dess högsta beslutande organ, senaten, hjälpte föga mot Thüringens nazistiske utbildningsminister, Wilhelm Frick. Denne kunde också stödja sig på ett uttalande av Adolf Hitler, som den 10 januari 1930 i Weimar föreslagit grundandet av ett institut för "rasfrågor och raslära" i Jena. Denna utnämningsspolitik fördes vidare under 1930-talet, särskilt sedan Fritz Sauckel 1932 inte längre bara var nazistpartiet NSDAP:s regionchef, eller *Gauleiter*, i Thüringen, utan också ställt sig i spetsen för en NSDAP-ledd delstatsregering. Han blev senare "Riksståthållare" för Thüringen, dvs. Hitlers ställföreträdare med mycket stora maktbefogenheter. Från 1930 till 1938 bildades tre nya universitetsinstitut med rasbiologisk eller rashygienisk inriktning, och under några år fanns i Jena fyra lärostolar i dessa ämnen. Författarna döper dem till "Rasfyrspannet" efter fyrspannet på Brandenburger Tor. Förutom Günther bestod det av zoologen Victor Franz, zoologen och antropologen Gerhard Heberer och idrottsmedicinaren och rashygienikern Karl Astel. Franz lärostol hade "ärfthighetslära" och Heberers "antropogeni" (människans evolution) i sina ämnesbeskrivningar. Lärostolarna benämndes alltså så att rasbiologin bredde ut sig över allt vidare områden, inom flera fakulteter.

Thüringen skulle utvecklas till ett *Muster-gau*, en nazistisk mönsterregion, och universitetet till ett "SS-universitet" direkt underställt *SS-Reichsführer* Himmler. All makt samlades hos universitetets rektor, och "Führerprincipen" infördes i april 1933. Universitetets traditionella, decentraliserade maktstruktur, med starka fakultetsstyrelser och en senat som högsta instans, slogs sönder. Den allsmäktige rektorn tillsattes av nazisterna. Från 1939 till 1945 var rashygienikern Karl Astel rektor. Detta fick direkta, praktiska

konsekvenser, inte minst inom medicinen. Rasygien praktiserades som sterilisering och eutanasi – mördandet av ”livsovärldigt liv” i nazistisk terminologi. I Thüringen beräknas till andra världskrigets slut 16 000 män och kvinnor ha tvångsteriliserats som en följd av tillämpningen av de nya lagarna. I hela Tyskland var de mellan 300 000 och 400 000. Medicinerna i Jena, såväl vid universitetet som vid speciella, nygrundade forskningsinstitut, verkar ha deltagit i detta utan större protester. Medicinhistorikern Susanne Zimmermann skriver lakoniskt att något aktivt motstånd från medicinarnas sida mot nazistiktaturen – vilket förekom i t. ex. München, där ”Vita rosen” verkade – överhuvudtaget ”inte kunnat påvisas” i Jena.

En mystisk incident som inträffade när jag nyligen hade flyttat till Jena i slutet av år 2000 får också sin förklaring. Min första adress var Ibrahimstraße 26, ett av universitetets *Gästehäuser*. Jag flyttade därifrån så snart jag fått kontrakt på en lägenhet. År 2001 upptäckte jag till min förvåning att adressen ändrats till Forstweg 26. Jussuf Ibrahim var en från Egypten stammande barnläkare och från 1917 professor i pediatrik, som under DDR-tiden försetts med hjältegloria för sina insatser, och alltså också fått en liten gata uppkallad efter sig. Undersökningar av hans medverkan under nazitiden, bl. a. i ett program för eutanasi av handikappade barn, hade år 2000 fått glorian att hamna ordentligt på sned, och man beslöt att ge gatan ett mer neutralt namn.

De olika uppsatserna i *”Kämpferische Wissenschaft”* är tämligen heterogena till både form och innehåll. Klart är att universitetet i Jena nu troligen är det bäst dokumenterade av alla tyska universitet för den tidsperiod boken täcker. Lovorden bland tyska recenser har också varit många. Frågan har varit vem som skall kunna köpa och läsa boken; priset närmar sig 1500 kronor. Redaktörerna och förlaget har funnit en lösning på detta genom att ge ut en prisvärd, nedbandad version på 258 sidor i behändigt format. Här återfinns i förkortade versioner det inledande översiktskapitlet och de tre kapitlen om medicinsk, teologisk samt juridisk-ekonomisk fakultet. Redaktörerna skriver att särskilt notapparaten har kortats, vilket inte hindrar att finstilta noter ibland kryper upp och täcker mer än en tredjedel av sidan. I ett appendix återfinns viktigare statistiska upp-

gifter, och omslaget pryds av en bild av ett präktigt nazistiskt bokbål. Thüringens Landeszentral für politische Bildung har låtit trycka en egen specialupplaga på tusen exemplar, som kan beställas gratis därifrån. Upplagan lär dock redan vara slut.

Urvalet förefaller mig välgjort, och de flesta uppgifter och resonemang som intresserat mig i den större boken återfinns även i det redaktörerna själva kallar ”folkupplagan”. Jag kan rekommendera böckerna till var och en som intresserar sig för tysk historia under denna tidsperiod eller för universitetshistoria. Jag har i recensionen bara kunnat lyfta fram ett fåtal ämnen och aspekter som jag tror kan vara av intresse för skandinaviska läsare. Särskilt rasbiologins historia i Tyskland går knappast att få en bild av utan att man intresserar sig för utvecklingen vid Jenas universitet under det nazistiska styret.

Jag skriver färdigt denna recension hos min ryske kollega, verksam i Jena som vetenskapshistoriker, en sen fredagseftermiddag. Vi dricker ryskt te och knapar på ryska kakor på hans arbetsrum efter att ha diskuterat ett gemensamt forskningsprojekt. Han berättar att det spökar i huset, särskilt sena kvällar, men att han då går ut i trapphuset och ryter åt spökena att upphöra med sina dumheter (på ryska, antar jag). Det brukar hjälpa. Innan jag hunnit komma med rationalistiska invändningar och antydningar om typiskt ryska varor som kanske får en att se spöken, slår det mig att vi sitter högst uppe i huset på Kahlaische Straße 1, där institutet för ”human ärtflighetslära och raspolitik” en gång huserade. Kanske är det inte så underligt att det spökar här.

Lennart Olsson

Thomas Junker, *Die zweite Darwinsche Revolution: Geschichte des Synthetischen Darwinismus in Deutschland 1924 bis 1950*. Marburg: Basiliken Presse, 2004. 635 s. Pris 124 euro inb. ISBN 3-925347-67-4.

Thomas Junker, *Geschichte der Biologie: Die Wissenschaft vom Leben*. München: Verlag C. H. Beck, 2004. 128 s. Pris 8 euro häftad. ISBN 3-406-50834-0.

Biologihistorikern Thomas Junker, docent vid Rupert-Karls-Universität Tübingen, har under 2004 publicerat två böcker om biologins

historia. Böckerna är till omfång och innehåll – och pris, måste man tillägga – ytterst olikartade. Den ena är en fallstudie, en riktig tegelsten på över 600 sidor om den tyskspråkiga evolutionsbiologins historia under 1900-talets andra fjärdedel, 1924–50. Det är Junkers docentavhandling i något bearbetad form. Den andra boken avhandlar hela biologins historia på lite drygt hundra sidor, och har utkommit i Beckts förlags *Wissen*-serie, i vilken originalpocketböcker utges inom ett brett spektrum av ämnen. Serien påminner om den franska ”Vad vet jag om?”-serien, ur vilken ett urval böcker översatts till svenska.

Innehållet i denna bok är en omarbetad föreläsningsserie som Junker höll vid universitetet i Göttingen vintern 2002–03. Priset är humant, ungefär 75 kronor, medan jag är rädd att priset för fallstudien, mer än 1100 kronor, gör att den uteslutande kommer att finnas på bibliotek och hos recensenter. Det är förvisso en vacker volym, formgiven med sedvanlig virtuositet. Trots sina 633 sidor har boken inga tryckta register. Dessa, liksom hela boken i PDF-format, medföljer som CD-ROM. I mitt tycke en utmärkt lösning, som dock säkert inte passar dem som (ännu) studerar ett verk utan att ha en dator inom räckhåll.

Junker belägger i sin omfångsrika fallstudie att den syntes av delar av systematik, genetik, paleontologi m. m. som går under namn som ”den moderna syntesen” eller ”syntetisk evolutionsteori” inte enbart var ett anglosaxiskt fenomen. En liknande utveckling skedde också samtidigt i det tyska språkområdet, vill Junker visa. Denna huvudtes understödjer han med en uppsjö av data i god tysk tradition. Akribin synes mig mycket god, och språkligt är boken en njutning, särskilt jämfört med de många tungfotade tyska avhandlingar som vandrar över mitt skrivbord i dessa dagar. Språket är föredömligt klart och enkelt, och avstår i stort sett helt från de maratonmeningar som, sträckande sig över en halv sida eller mer, kan få den mest hårdnackade svenske läsare att ge upp innan verben behagat dyka upp vid horisonten, eller möjligen på nästa sida.

En del av de forskare, vilkas bidrag till en modern syntes i den tyskspråkiga världen Junker beskriver, är välkända namn för biologihistoriker, till exempel genetikerna Erwin Baur, Hans Stubbe och Hans Nachtsheim; eller flera av naturalisterna – för att använda

Junkers terminologi – såsom Konrad Lorenz, Erwin Stresemann, Bernhard Rensch, Adolf Remane eller Walter Zündorf. I mina ögon ligger dock en av bokens stora förtjänster däri, att Junker gräver fram en rad mindre kända gestalter och visar att det inte rörde sig om enstaka forskare som drev den moderna syntesen framåt, utan just om en rörelse lik den i andra språkområden, som det engelska eller ryska. Precis som en rysk exilforskare, Theodosius Dobzhansky, hade en viktig roll för utvecklingen i USA, kom genetikern Nikolai W. Timoféeff-Ressovsky att föra den ryska populationsgenetiska traditionen till Tyskland, medan deras hemland skulle komma att hemsökas av lysenkoismen. De ryska genetiker som stannade i sitt hemland skulle gå ett oblikt öde till mötes under Lysenkoeran, och deras vetenskap närmast komma att uttraderas.

I Tyskland fanns också hot mot genetiken och andra delar av den syntetiska evolutionslära vars tillkomsthistoria Junker beskriver. De var dock av ett litet annat slag. Efter nazisternas maktövertagande stiftades snabbt nya lagar, som bland annat ledde till att samtliga professorer av judisk börd avskedades. Många andra akademiker, endera judar enligt nazisternas definition eller helt enkelt missnöjda med den riktning politiken tog, lämnade också landet under 30-talets första hälft, t. ex. Albert Einstein, för att ta ett känt exempel. Gick det att hålla isär politik och vetenskap för de evolutionsbiologer som blev kvar? För en del akademiker kom avskedandet av de judiska professorerna som en skänk från ovan. Deras karriärer syntes säkrade med alla ledigblivna lärostolar. Junker och andra forskare, som Ute Deichmann och Uwe Hoßfeld, har visat att de flesta tyska biologer som stannade kvar i Tyskland under nazisternas tolvåriga maktinnehav lät sig instrumentaliseras på olika sätt. De var nästan samtliga medlemmar i nazisternas organisationer, endera i partiet eller i det nazistiska förbundet för universitetslärare. En inte ringa andel var också medlemmar i andra organisationer, som SS, särskilt under andra världskriget, och några tjänade Nazi-Tysklands krigsapparat fram till krigsslutet 1945.

Var det ändå möjligt att bedriva ”normal” evolutionsbiologisk forskning? En av Junkers viktigaste teser i boken, och säkerligen den som kommer att stötas och blötas mest inom det tyskspråkiga vetenskapssamhället, är att

det var precis det som hände. Systematiker, genetiker, biogeografer, antropologer och andra fortsatte att arbeta i riktning mot en modern evolutionsbiologisk syntes. Visst fanns det försök att instrumentalisera särskilt antropologisk forskning för rasbiologiska och eugeniska syften, men likväl gick evolutionsbiologin vidare, tämligen opåverkad i sin vetenskapliga kärna. Lika lite som det skapades en ”tysk fysik” utvecklades det någon ”tysk evolutionsbiologi”. Junker menar alltså att det upprätthölls en rågång mellan ideologi och vetenskap. Han delar i slutet av boken in utvecklingen av den moderna syntesen i det tyska språkområdet i fyra faser: en programmatisk fas (1924–30), en latensfas (1931–37), då idéerna mognade och inte så mycket hände ytligt sett, en genombrottsfas (1938–39), och en konsolideringsfas (1940–50), då de nya tankarna etablerades och verkade inom de olika evolutionsbiologiska disciplinerna.

Tyvärr finns en del magsura kommentarer i båda böckerna om kollegor och deras arbeten, mestadels gällande vad som saknas i dessa arbeten. Junker gnäller också redan i inledningen till sin kortfattade biologihistoria över den skuggtillvaro som ämnet numera för i den tyska universitetsvärlden, och räknar upp var pressurer under senare tid ombenämnts, strukits eller tillsatts med ”fel” personer. Det senare dessutom i ett tillsättningsärende, där Junker själv var en av kandidaterna, något han dock inte nämner. Hur denna litania skall bidra till att göra läsaren intresserad av ämnet är för mig en gåta. I fallstudien ondgör Junker sig i en fotnot över att DFG, den tyska motsvarigheten till Vetenskapsrådet, avslagit hans ansökan; man undrar som läsare till vad nytta. Jag hade önskat mig att en varlig men bestämd redaktionell hand hade rensat ut sådant som inte hör hemma i tryck, och som författaren rimligen kan komma att ångra att han skrivit, om han inte redan gör det.

Sammanfattningsvis har Thomas Junker skrivit två väldigt olika böcker, som båda håller hög klass. Av bestående värde är framförallt den noggranna genomgången och dokumentationen av den tyskspråkiga världens variant av den moderna syntesen inom evolutionsbiologin. Här inställer sig förstås frågan om vad som hände under samma tid inom svensk evolutionsbiologi. Vi har å ena sidan t. ex. Göte Turessons arbeten, som går

i syntesens riktning, å andra sidan t. ex. Douglas Melin i Uppsala och Nils Heribert Nilsson i Lund, som utvecklar alternativ till darwinismen. I Stockholm verkar Nils Holmgren ha hållit fast vid en redan på sin tid ”gamaldags” morfologisk linje i Gegenbaurs anda osv. Framförallt har vi stora luckor i vår kunskap om denna spännande epok i svensk biologihistoria. Är det inte dags att börja fylla dem? Anna Tunlids avhandling om genetikens historia i Sydsvetrike är en utmärkt början, men det finns ju fantastiskt mycket mer som ligger ogjort, t. ex. inom zoologins och paleontologins historia.

Lennart Olsson

John V. Pickstone, *Ways of knowing: A new history of science, technology and medicine*. Manchester: Manchester University Press, 2000. xii + 271 s. Pris 28 doll. häftad. ISBN 0-7190-5994-1.

Under de senaste åren har behovet av nya makrohistoriska framställningar, ”Big Pictures”, varit ett återkommande diskussionstema på teknik- och vetenskapshistoriska konferenser och forskarskolor. Fördelar – och nackdelar – med breda historiska synteser har också behandlats i tidskrifter, till exempel i *BJHS* 1993 och *Historisk tidskrift* 2003. En utgångspunkt för dessa diskussioner har varit att forskningen, i poststrukturalistisk anda, blivit alltför inriktad mot kronologiskt snäva fallstudier. Det djupa, diakrona perspektivet har fått gett vika för det sociologiskt synkrona, har det ibland hetat. Samtidigt har resultaten från dessa fallstudier varit utomordentligt svåra att foga samman till nya synteser, som problematiserar och utmanar teknik- och vetenskapshistoriens traditionella kanon. Även om den ”stora berättelsen” blivit dekonstruerad inom forskningen, är det ändå den berättelsen som fortsätter att berättas i läro- och översiktsböckerna. Mot denna bakgrund finns det anledning att uppmärksamma John Pickstones bok *Ways of knowing*, även om den redan har några år på nacken.

Med stöd i forskning inom både historia och vetenskaps- och teknikstudier har Pickstone här tagit sig an uppgiften, att på ett nytt sätt sammanfatta och teoretisera nära femhundra års utveckling inom vetenskap, teknik och medicin (STM). Han gör det utan att

följa en strikt kronologi, utan att separera olika discipliner och forskningsområden från varandra, och utan att bruka klassiska periodiseringsbegrepp och -ismer, som ”den vetenskapliga revolutionen” eller ”darwinismen”. Istället styrs framställningen av vad Pickstone kallar ”ways of knowing” (WOK). Med WOK åsyftas, enkelt uttryckt, olika former för att systematiskt undersöka verkligheten. Begreppet påminner i hög grad om Foucaults *episteme*, men är inte lika kategoriskt och tidsbundet. Medan Foucault – liksom även Kuhn – tänkte sig att olika kunskapsformer eller tanke-system i stort sett ersätter varandra över tid, menar Pickstone att de snarare överlagrar varandra. Den enkla men tänkvärda poängen är, att ett visst WOK visserligen kan dominera under en viss tidsperiod, men att det vanliga är att olika WOK existerar samtidigt, sida vid sida. På det sättet blir utvecklingen av STM till en fråga om breddning och fruktbar kombination, inte av utslagning. Nyckelordet är inte *replacement* utan *displacement*.

Pickstone utpekar tre idealtyper (i Webers mening) av WOK, som successivt har dominerat STM från renässansen och framåt: *natural history*, *analysis* och *experimentalism*. Naturalhistoria handlar om att observera, samla, namnge, beskriva och klassificera naturföremål, artefakter och information; analys innebär att konkret eller mentalt bryta ner och plocka sönder något i konstituerande element, som mineraler, strata, grundämnen, energi, vävnader, celler eller molekyler; experiment medför att man på ett kontrollerat sätt manipulerar, omarrangerar och syntetiserar något. Utöver dessa tre kunskapsformer lägger Pickstone till *technoscience*, främst representerad av de militärindustriella och medicinindustriella komplexen under 1900-talet. Det inbördes förhållandet mellan de olika kunskapsformerna, som i boken presenteras i egna kapitel, sammanfattas på följande sätt: ”analysis presumes natural history and experimentalism presumes both; technoscience projects typically include all my other ways of knowing” (8).

Pickstone situerar genomgående sina WOK till institutioner, som trädgårdar, lärda sällskap, bibliotek, museer, sjukhus, observatorier, universitet, laboratorier, företag, industriella nätverk, och därmed också till den allmänna politiska och ekonomiska historien. Kontexten är europeisk – främst brittisk och

fransk – och amerikansk. Men han går ett steg längre än att bara konstatera att STM alltid varit en integrerad del av samhället; han tycker sig också se att hans WOK har tydliga paralleller inom produktion och industri. Sålunda laborerar han samtidigt med tre idealtyper av ”ways of making” (WOM), vilka omnämns som *craft*, *rationalised production* och *systematic invention*. Dessa tre WOM kan sägas motsvara Pickstones tre WOK så, att naturalhistoria hänger samman med hantverk, analys med rationell produktion och experiment med innovation. Slutresultatet av denna konceptuella övning är onekligen elegant, även om abstraktionsgraden till slut blir väl hög.

Det är tydligt att Pickstone betraktar STM i första hand som en uppsättning praktiker, eller, som han uttrycker det, ”projekt”. På typiskt brittiskt manér inskräper han att vetenskap, teknik och medicin är arbeten och inte bara teorier, texter, diskurser och representationer. Men han garderar sig mot en ensidig historisk materialism genom att, i linje med Collingwood, påpeka att varje WOK och WOM ytterst beror av människors idéer, värderingar och mer eller mindre systematiska försök att skapa mening. Detta tänkande, om naturen, vetenskapen, tekniken, medicinen, ekonomin, det översinnliga och så vidare, kallar Pickstone för *worldreadings* eller hermeneutik. Kanske kan det bäst översättas med begreppet världsbild eller världsåskådning.

Ways of knowing avslutas litet oväntat med ett långt kapitel kallat ”Technoscience and public understanding”, där Pickstone reflekterar kring samtida brittisk STM. Tendenser som här behandlas rör förhållandet mellan naturvetenskap, samhällsvetenskap och humaniora, den ökande globaliseringen och kommersialiseringen av STM, den växande misstron mot STM samt forskares, politikernas och företagsledares försök att genom politik och kampanjer höja ”allmänhetens” förståelse för STM. Som Pickstone och många andra påpekar, har dock dessa insatser främst handlat om att öka förmedlingen av ”vetenskaplig kunskap”, inte kunskap om hur vetenskap i hela sin komplexitet fungerar. Själv förespråkar han mindre ”public understanding of science” och mera ”understanding of science for the people”. Till det arbetet har Pickstone, genom denna brett upplagda historiska studie, lämnat ett viktigt bidrag.

Christer Nordlund

William R. Shea & Mariano Artigas, *Galileo in Rome: The rise and fall of a troublesome genius*. Oxford: Oxford University Press, 2003. xi + 226 s. Pris 24 doll. inb. ISBN 0-19-516598-5.

William R. Sheas och Mariano Artigas *Galileo in Rome* är uppbyggd kring Galileo Galileis (1564–1642) sex resor till Rom, varav den första (1587) förrättades utifrån karriärmässiga motiv. Den andra Romresan (1611) gick ut på att skaffa stöd för de astronomiska rönen med avseende på fixstjärnorna, månen, Jupiter och Venus, medan den tredje (1616) utfördes i avsikt att bemöta ett tilltagande teologiskt motstånd, vilket misslyckades. Istället resulterade besöket i att kardinalen Bellarmino utverkade Galileos löfte om att i fortsättningen inte på något vis förespråka en kopernikansk världsbild. Med anledning av den gamle vännen och påven Urban VIII:s välvilliga attityd under en fjärde vistelse i den eviga staden (1624), intalade sig Galileo att det härnå efter var fritt fram att hypotetiskt diskutera såväl heliocentrismen som jordens rörelse. Den femte resan (1630) var ett led i publikationen av det ur dessa förhoppningar sprungna verket *Dialogo* (1632, sedermera benämnd *Dialog om de två världssystemen*); den sjätte resan innebar det dramatiska omtentgörandet av alla illusioner genom rättegången och domen mot Galileo.

Som vetenskapshistoriskt orienterad biografi fungerar *Galileo in Rome* alldeles utmärkt. Dess detaljerade men lättlästa redogörelse för händelseförlopp, miljöer och människor väver skickligt och elegant samman en mängd områden: de lärdas republik, optikens och astronomins revolutionerande utveckling, förhållandet mellan religion och vetenskap, reformation och motreformation, italiensk kultur och samhällsliv, barockpolitikens förutsättningar etcetera. Myntets baksida är att framställningen stundtals blir spretig, anekdotisk och kalenderbitande; vissa utvecklingar tenderar – till synes omotiverat – att föra läsaren alltför långt bort från ämnet för studien. Inte heller tas något samlat grepp om Galileos samtid, varför kontextualiseringen framstår som relativt ofullständig och fragmentarisk.

En annan frågeställning rör bokens disposition. Det kan ifrågasättas om strukturerandet av berättelsen efter Rombesöket tillför levnadsteckningen något, och i sådant fall exakt vad. Alla resor var inte likvärdigt vik-

tiga. Kapitel ett är till exempel förhållandevis innehållslöst och spekulativt, eftersom författarna helt enkelt inte vet särskilt mycket om huvudpersonens förehavanden vid denna tidpunkt. Kapitlen skiljer sig således åt ifråga om omfång och skärpa, och mycket av det som förtäljs utspelar sig i själva verket mellan Romfärderna. Till detta kommer att någon kulturhistorisk ansats överhuvudtaget inte står att finna. De spännande möjligheter som upplägget implicerar slarvas bort till förmån för en traditionell vetenskapshistorisk exposé. Inget fel i det, men boken hade säkerligen vunnit på en bättre överensstämmelse mellan dispositionsprincip och innehåll.

Inte sällan interfolieras värdeomdömen i texten. Författarna beskriver explicit Galileo som en hjälte och stor man, vilket förvisso kan kännas uppfriskande provokativt ställt i relation till det postmoderna tidevarvets avförtrollade förflutenheter. Avsevärt mindre nervkittlande är det värderande inslaget när Shea och Artigas tar ställning för respektive emot historiska företeelser och gestalter. För att exemplifiera, betecknas en av Galileos antagonister som illvillig och småaktig, under det att Galileo själv tillskrivs egenskaper såsom arrogans, rättmätig stolthet, gott omdöme med mera. Författarna försummar därtill inte att meddela hur de tycker att Galileo borde ha agerat i ett specifikt sammanhang. Till det kan fogas det närbesläktade problemet med psykologiserande tolkningar, det vill säga att Galileo framställs som missnöjd, ledsen och så vidare. Frånvaron av noter gör sådana satser förvirrande för läsaren: Har Galileo skrivit att han är missnöjd, eller är det författarnas uppfattning att han var det? Utan noter och en diskussion av forskningsläget förefaller även den i introduktionen stipulerade ambitionen att korrigera tidigare forskning på området aningen tandlös.

En sista övergripande problematik rör författarnas inställning till den katolska kyrkan. Tidvis ger boken ett apologetiskt intryck, eftersom konflikterna mellan Galileo och Vatikanen konsekvent tonas ned. Bellarmino må ha förbjudit Galileo att resonera kring kopernikanska frågor, men var trots det honom särdeles behjälplig efteråt: "the cardinal even provided him with a certificate that exonerated him completely" (90), vilket uppmuntrade Galileo till att fortsätta dryfta heliocentrismen som ett matematiskt verktyg.

En *win-win situation*, följaktligen. På samma sätt gjorde påven Galileo en "tjänst" (*favor*) när denne fick bo hos Sienas ärkebiskop snarare än i ett kloster efter det att domen, vilken liknas vid ett "avtal" (*deal*), väl avkunnats (195). Exempelen skulle utan svårighet kunna mångfaldigas. Fördelen med Sheas och Artigas (den sistnämnde är för övrigt katolsk präst likaväl som fysiker och vetenskapsfilosof) lätt prokatolska infallsvinkel är emellertid att kyrkan dekonstrueras som monolitisk aktör. Alla prelater var inte fientligt inställda till Kopernikus och Galileo, vartill kan läggas att konflikten i hög grad reflekterade personliga idiosynkrasier, teologiska kontroverser och en god portion misskommunikation mellan Galileo och diverse kyrkliga dignitärer.

För den som vill läsa något substantiellt om den ännu idag omstridda Galileoaffären,

kan *Galileo in Rome* rekommenderas, så länge det hålls i minnet att den vittfamnande tidsspeglning som erbjuds inte är alltigenom neutral. Å andra sidan kan Sheas och Artigas inklinationer med fördel kontrasteras mot de många positivistiskt och antikatskt sinnade undersökningar av Galileos öde som bemänglar vetenskapshistorien. Ingen historieskrivning är fullständigt objektiv, även om graden av ofullkomlighet i detta hänseende varierar. *Galileo in Rome* uppvisar dock överlag ett sunt historievetenskapligt förhållningssätt, vilket tillsammans med de många nyanseringarna, den sakliga argumentationen och den metodiska noggrannheten gör dess tolkningsmässiga brister nog så transparenta för den uppmärksamme läsaren.

Mathias Persson

Medicin

Per Axelsson, *Höstens spöke: De svenska polioepidemiernas historia*. Stockholm: Carlsons, 2004. 312 s. Pris 271 kr. inb. ISBN 91-7203-583-8.

Under 1800- och 1900-talen avtog dödligheten i infektionssjukdomar markant, och det är därför sjukdomen polio, också kallad barnförlamning, ofta beskrivs som en paradox. De första kända epidemierna noterades i Norrland 1881, en allvarlig epidemi bröd ut så sent som 1953, och det skulle dröja fram till de stora vaccineringskampanjerna under rekordåren kring 1960 innan svenska läkare och oroliga föräldrar slutligen kunde andas ut. Även om dödligheten inte var särskilt hög – i den värsta epidemin år 1912 dog 12 av 100 000, att jämföra med de tjugofalt högre siffrorna för tuberkulos – skrämde sjukdomen, då den kunde leda till förlamningar som i allvarliga fall blev bestående. Idag förekommer visserligen inga nya fall av polio i Sverige, men många människor lever fortfarande med följderna av den infektion de fick i sin barndom.

I avhandlingen *Höstens spöke* behandlar Umeåhistoriken Per Axelsson utförligt sjukdomens svenska historia 1880–1965 utifrån tre övergripande teman: ett historiedemografiskt, ett vetenskapshistoriskt och ett vårdhistoriskt. Axelsson visar övertygande att vissa

regioner drabbades hårdare än andra, att polio var vanligare på landsbygden än i städerna och att sjukdomen gick från att vara en barnsjukdom till att drabba alla åldrar, och i högre grad män än kvinnor. Vidare beskrivs hur svenska läkare försökt förklara och behandla sjukdomen, och hur vissa teorier kring sjukdomsorsak och smittvägar vunnit fler anhängare än andra. Här låter sig Axelsson inspireras av Ludwik Fleck och begreppen tankestil och tankekollektiv, men angreppssättet är dessvärre inte helt lyckat. Den vetenskapshistoriska diskussionen blir inte så klargörande som den intresserade läsaren önskar, något som troligen beror mindre på Axelssons framställning än på Flecks ganska otydliga begreppsapparat. Bokens sista kapitel ägnas åt de preventiva åtgärderna, turerna kring vaccin och vaccinering och till sist även hur vården av polioskadade byggdes upp och förändrades. Boken är också ganska lång och texten tät och innehållsrik.

Det är alltså en ambitiös och brett hållen undersökning Axelsson presenterar. Sedd som en helhet präglas dock studien av en viss splittring, främst rörande undersökningens kunskaps- och historiesyn. Tydligast blir skillnaden mellan de mer demografiska delarna, där polio förstås och definieras utifrån ett nutida perspektiv, och de avsnitt som rör

själva sjukdomsbegreppets mer föränderliga historia. Här skulle det ha varit intressant om Axelsson tydligare fångat upp glidningarna i poliobegreppets laddning och gjort mer av det spännande begreppet ”civilisationssjukdom”, som han lånar från Roy Porter, men tar upp först på den tjocka bokens absolut sista sidor. Att polions svenska historia spänner över samma period som framväxten av det moderna Sverige, skulle med andra ord kunna vara en möjlig ingång till en analys av polio sett som ett vidare socialt och kulturellt fenomen. Men de något spretiga teman Axelsson följer påvisar också en styrka. I analysen av sjukdom i det förflutna finns det plats för många olika perspektiv och kunskapsintressen.

David Thorsén

Kutte Jönsson, *Det förbjudna mödraskapet: En moralfilosofisk undersökning av surrogatmödraskap*. Lund: Bokbox Förlag, 2003. 243 s. Pris 242 kr. häftad. ISBN 91-86980-29-7.

Teknologiska landvinningar har under 1900-talet radikalt förändrat utsikterna för de människor som upplever en oönskad barnlöshet. Artificiell insemination och IVF-befruktning betraktas generellt som tillgångar inom den moderna medicinen, eftersom de tillfredsställer vad som i vårt samhälle kommit att bli ett upplevt handikapp. Så långt stöder och underbygger dessa metoder samhällets heteronormativitet, med kärnfamiljen i fokus. Modern reproduktionsteknologi utgör dock ett potentiellt hot mot det kulturellt etablerade kärnfamiljssidealet, eftersom metoderna öppnar möjligheter till reproduktion för icke-traditionella familjebildningar, såsom ensamstående och homosexuella.

Artificiell insemination och IVF-befruktning har även möjliggjort surrogatmödraskap, det vill säga frambärandet av ett barn vilket den gravida kvinnan ingått ett avtal om att lämna ifrån sig så snart det är fött. Surrogatmödraskapet är antingen helt, vilket innebär att surrogatmodern genomgått en IVF-behandling och mottagit ett embryo vilket skapats med de tänkta föräldrarnas ägg och spermie, eller halvt, vilket innebär att surrogatmodern så att säga donerar sitt ägg och insemineras med den tänkte faderns spermier. I det senare fallet är hon alltså barnets

biologiska mor. Den främsta skillnaden i förhållande till AI- och IVF-metoden är det faktiska anlitaandet av en kvinna för utförande av graviditet och förlossning. I förhållande till adoption utgörs skillnaden av att barnet inte existerar då överenskommelsen träffas, och – åtminstone i halvt surrogatmödraskap – av att den biologiska modern är närvarande i de tilltänkta sociala föräldrarnas liv.

Att ett *heterosexuellt*, gift eller sammanboende, par i medelklassen som inte genom coitus kan frambringa ett barn skall få hjälp med sin längtan efter avkomma, med understöd av de metoder som står till buds, betraktas som en rättighet i faktisk paritet med den rätt att avstå barn som introducerades med preventivmedel och aborträttigheter. Trots detta, och trots att den svenska staten tillåter och till och med subventionerar befruktning genom AI- och IVF-behandlingar, är surrogatmödraskap alltså förbjudet enligt svensk lag. I *Det förbjudna mödraskapet* genomför Kutte Jönsson en mycket detaljerad, komparativ analys av surrogatmetoden. Här skall fokus läggas på några särskilt intressanta aspekter av undersökningen. Det jämförande, internationella materialet hämtar Jönsson främst från USA, där metoden använts, men också orsakat diskussion och blivit kraftigt ifrågasatt. Etiska och moraliska aspekter, ur såväl barn- som vuxenperspektivet, tas upp till granskning av Jönsson, och metoden jämförs med övrig reproduktionsteknologi samt adoption.

Bokens grundläggande fråga är huruvida det alls går att motivera ett förbud mot surrogatmödraskap på moralisk grund. Jönsson menar att så inte är fallet. Det finns, menar han, ingen grund för att förbjuda metoden, såtillvida att överenskommelsen ingås av vuxna, beslutskompetenta personer på frivillig basis. Detta grundas av Jönsson på John Stuart Mills frihetsfilosofi, vilken (i korthet) innebär individens frihet till handling såtillvida att det inte leder till skada för någon annan individ eller för samhället. För att kunna applicera Mills teorem på surrogatmetodens kontext, måste det dock visas att ingendera parten i en överenskommelse om altruistiskt eller kommersiellt surrogatmödraskap far illa. Det kan i så fall röra sig om en exploatering av beställarna, av den förmedlande instansen eller av den kvinna som ingår avtalet att bära fram någon annans barn. Här använder sig Jönsson av en *tvångsklausul*

respektive *okunnighetsklausul*. Så länge surrogatmodern, de presumtiva föräldrarna och förmedlaren av surrogattjänsten är välinformerade, och så länge surrogatmodern inte tvingats in i arrangemanget av till exempel socioekonomiska skäl, kan överenskommelsen inte betraktas som exploaterande för någondera parten. Om exploatering föreligger är den beroende av relationerna som kringgårddar arrangemanget, inte överenskommelsen eller handlingen i sig själv.

Ytterligare en möjlig komplikation utgörs av frågan huruvida det är fel att köpa och sälja reproduktionsteknologi, och därmed låta den bli en del av marknaden. Att kommersialisera reproduktiva tjänster kan leda till en "varufiering" av kvinnan och barnet, och belasta kvinnan med ett bruksvärde. Jönsson belyser frågan med en klassteoretisk respektive feministisk maktanalys, vika synliggör samhällets klasstruktur respektive rådande könsmaktsordning i relation till surrogatmetoden. Kan ett marknadsvärde sättas på en process som i regel betraktas som ovärderlig – biologiskt mödraskap, graviditet och barnsäng? Dock är ju marknaden redan närvarande i samband med tillämpade reproduktionsteknologier; så är det till exempel relativt ekonomiskt kostsamt att adoptera eller göra en IVF-behandling. Detta utgör dock inget ideologiskt problem för staten, som i dessa fall skjuter till subventioneringar i stället för att anlägga ett kritiskt kommersialiseringsperspektiv.

En ekonomisk faktor uppfattas alltså inte alltid som degraderande för de inblandade parterna. Kanske, menar Jönsson, är ett avlönat mödraskap provocerande eftersom det utmanar gränsen mellan det "naturligt" kvinnliga och kvinnligt arbete. Dessutom tillhör kvinnligt arbete i den privata sfären – i motsats till den offentliga – det som enligt normen bör vara oavlönat. Avlönat surrogatmödraskap skulle kunna utgöra en förlängning av den feministiska kampen för en uppgradering av traditionellt kvinnliga arbeten och en betoning av kvinnans rätt att, liksom mannen, bestämma över sin egen kropp.

Så långt några aspekter på Jönssons analys av surrogatmetodens vara eller inte vara. Resonemanget är mycket omfattande, och Jönsson är framgångsrik i det som till sist blir en rak argumentation mot det svenska förbudet och en motivering för metodens införande i såväl sin altruistiska som kommersiella form.

Det går, enligt Jönsson, inte att förbjuda ett dylikt avtal mellan vuxna, myndiga personer. Att avtalet i sig självt skulle innebära att skada åsamkas en eller flera av de inblandade parterna går inte att påvisa, något som Jönsson framgångsrikt argumenterar för, t. ex. genom de ovan nämnda tvångs- respektive okunnighetsklausulerna. En värdefull betoning av statens roll i reproduktionen ges också, och Jönsson gör en kort men värdefull tillbakablick på det Folkhemssverige vilket födde den starka tron på kärnfamiljen, en tro som möjligen ligger till grund för den hårda och heteronormativa regleringen av reproduktionstekniker i vårt land. Ett något enkelt språk till trots är Kutte Jönssons bok ett mycket intressant och övertygande argument för surrogatmödraskapet som reproduktiv metod. Den torde dessutom vara mycket läsvärd för breda lager av forskare med ett politiskt och genusteoretiskt intresse.

Emma Shirran

Sherwin B. Nuland, *Doktor Semmelweis och barnsängsfebern*. Sv. övers. Nora: Nya Doxa, 2005. 153 s. Pris 185 kr. inb. ISBN 91-578-0452-4.

Det finns knappast någon akut sjukdom som är lika fruktansvärd som puerperalfiebern, konstaterade den amerikanske läkaren Charles Delucena Meigs år 1851. "Det är något så rörande med en kvinnas död, då hon nyligen fött sitt barn till världen; något så sorgesamt då omhuldade förhoppningar sviks; något så ömkligt då den nyfödda, hjälplösa varelsen blir övergiven, för alltid berövad den ömma vård och de smekningar som den behöver – att också det mest förhårdande hjärta förnimmer katastrofen". Läkarnas sjukdomsbeskrivningar var också laddade av skrämmande symtom: häftiga feberattacker, delirium, en kraftig smärta som från buken spred sig till hela kroppen och gjorde även den mildaste beröring plågsam, våldsamma kräkningar, variga sår och slutligen, strax innan döden inträffade, en intensiv lukt av instängd sjukdom och förruttelse. Diagnosen fastställdes ofta definitivt efter obduktion, i många fall utförd av samma läkare som tidigare förlöst barnet och sedan följt kvinnan genom det nedbrytande sjukdomsförloppet. Barnsängsfeber var tveklöst en sjukdom som berörde.

Det är därför inte förvånande att många läkare ägnade mycket möda åt att försöka förklara och givetvis behandla den fruktade febern. Kanske är det inte heller någon tillfällighet att en av medicinhistoriens mest uppmärksammade och omskrivna läkare var just förlossningsläkare: Ignáz Philipp Semmelweis (1818–65). I en nyutkommen essäbok, *Doktor Semmelweis och barnsängsfebern*, tecknar den amerikanske läkaren Sherwin B. Nuland ett personligt färgat porträtt av den ungerskfödde obstetrikern.

För Semmelweis är en av medicinhistoriens megastjärnor. Hans stora bedrift var att han presenterade en teori kring vad vi idag skulle kalla överföringen av ett smittämne – vilket han identifierade som ett ”ruttnande organiskt material”, som primärt kom från obduktionsrummens lik eller från infekterade sår hos någon på avdelningen – och att han introducerade en enkel och praktisk metod för att komma tillrätta med problemet (handtvätt i klorkalk, nagelborstning och en i övrigt noggrann sjukhushygien). Efter införandet av de ganska enkla rutinerna sjönk dödligheten drastiskt, och under vissa goda månader inträffade inte ett enda dödsfall. Semmelweis hade dock svårt att vinna gehör för sin nya metod, och hans frustration över svårigheterna att få sina tankar accepterade tog över tid sig allt häftigare uttryck.

Sannolikt bidrog denna pulserande envishet till att göra Semmelweis till en av den moderna medicinens främsta sköldbärare. Det skulle dock dröja mer än tjugo år från hans död på ett sinnessjukhus i Wien år 1864 till dess att han i och med bakteriologins genomslag fick sin renässans. Samtidigt gör de många legenderna och anekdoterna kring hans liv, tillsammans med det begränsade antalet källor, det nästan omöjligt att få ett mer handfast historiskt grepp om hans person och verk. Men för den expanderande medicinska vetenskapen blev Semmelweis en stark resurs. Dogmatismen och överdrifterna skylades snabbt över, menar den engelske medicinhistorikern Irvine Loudon i sin grundläggande och empiriskt massiva *The tragedy of childbed fever* (2000), och i främsta rummet sattes istället det humanistiska patoset, den praktiska orienteringen och den empiriska undersökningsmetoden.

Det är i det här sammanhanget synd att inte Nuland gör mer av sin beskrivning av Semmelweis intresseväckande gestalt. Hos

Nuland framstår Semmelweis som en blandning av en i antik mening tragisk hjälte, som faller offer för ett öde han själv inte kan undfly, och en havererad personlighet ansatt av accelererande syfilis, Alzheimer eller möjligen manodepressivitet. Nulands bok lyckas så inte frigöra sig från myten Semmelweis, och kommer därför strikt vetenskapligt inte mycket längre än Sir William Sinclairs snart etthundra år gamla Semmelweisbiografi.

David Thorsén

Vivian Nutton, *Ancient medicine*. London: Routledge, 2004. xiv + 486 s. Pris 65 pund inb. ISBN 0-415-08611-6.

Vivian Nuttons bok om antikens medicin är en kronologiskt upplagd, läsvärd skildring av läkekonstens tidigaste historia. I samarbete med Wellcome Trust har han under många år intresserat sig för och undervisat i detta ämne och resultatet är nu en rik skildring av Hippokrates och Galenos värld. Bokförlaget menar att den här studien är den första sammanhållna studien av antikens medicin på över hundra år.

Avsikten med Nuttons studie är att visa den antika medicinens mångfald. Med den klassiske medicinhistorikern Henry Sigerist som förebild visar han hur olika uppfattningar om medicinen påverkat människorna och deras omvärld. Han lyfter fram hur tankekollektiven, inte de enskilda genierna, legat bakom läkekonstens utveckling. Grekerna, som länge kom att spela en större roll för medicinens utveckling än romarna, trodde att sjukdom kunde orsakas av många olika saker, som gudarnas vrede, ormbett och dålig luft. Under den hellenistiska eran utvecklades medicinsk botanik och farmakologi, samtidigt som Nutton menar att kontakterna med egyptierna borde lett till en utvecklad syn på kroppen och kirurgin. Han framhåller dock att de senares tradition att mumifiera inte på något vis var en medicinsk handling från deras sida. Romarna fäste tidigt en lägre status vid botande och läkekonst, något som kom att påverka deras inflytande negativt. I Romarriket utövades medicinen framför allt av främlingar, greker eller slavar. Nutton anser att grunden till den västerländska medicinen lades när grekisk medicin inkorporerades i det romerska samhället, något som skedde några årtionden före Jesus födelse.

Vi möter även de stora tänkarna från antikens dagar i Nuttons bok. Hippokrates, en omtalad figur som vi egentligen vet mycket lite om, får tre kapitel i bokens början. Galenos, som framträder tydligare i källorna, tilldelas två kapitel lite längre fram i arbetet. Nutton anser att det framför allt är Hippokrates arbete med att ge ut andras texter som gett honom epitetet ”medicinens fader”. Hippokrates empiriska studier lade grunden till en medicin som på allvar kunde kontrastera sig mot alla de gudadyrkande sekter som också utövade läkekonst under antiken. Någon tydlig kontrast mellan Hippokrates och anhängarna av exempelvis Asklepios ges dock inte i studien. Nutton betonar snarare avsaknaden av en sekulariserad medicin och hur religionen och den medicinska erfarenheten samverkade. Galenos, en grekisk läkare som kom till Rom 162 e. Kr., var även han djupt påverkad av Hippokrates texter, men förnekade inte sig själv på något vis. Författaren menar till och med att Galenos envisa vidhållande av sin egen förträfflighet gör hans texter problematiska som historiska källor.

Galenos började sin karriär i Pergamum och fick snart i uppgift att förbättra de dyrbara gladiatorernas hälsa, något som han lyckades göra med glans. Hans intresse för anatomi, dissektion och farmakologi belönade sig, och Galenos menade att enbart två gladiatörer dött under hans första ämbetsperiod, medan hela sexton stycken hade avlidit under hans företrädares tid som deras läkare. När han flyttade till Rom var han fortfarande en ung och okänd läkare, som snart kom att arbeta för kejsaren Marcus Aurelius. Galenos var en rastlös själ, som reste mycket och samlade örter, och på så vis växte hans ryktbarhet. Kapitel 15 är en biografi över Galenos liv, som man tror varade ungefär till 200 eller 216 e. Kr.

Många fler personligheter återfinns i Nuttons studie. Vi möter Platon, Aristoteles, Diokles och Empedokles, som alla var kunniga på områden nära medicinen; Proxagoras, som myntade uttrycket puls angående artärernas rörelser; Celsus och Herophilus, liksom Erasistratos, hör också till de tänkare som boken tar upp. Nutton tydliggör konsekvent att Hippokrates och Galenos, hur stora de än har blivit under historiens gång, långt ifrån var ensamma om att utöva eller utveckla medicinen. I slutet av arbetet möter vi också judendomen och de första lasaretten.

Nutton säger sig ha haft tre huvudsakliga avsikter med sitt arbete: att belysa antikens medicin i utvecklingen av den moderna medicinen, att klarlägga den antika medicinens fortsatta inflytande på moderna uppfattningar av läkekonst samt att illustrera dess mångfald och nyanser. Boken gör allt detta på ett lysande sätt. Den rekommenderas varmt till alla med ett intresse för läkarvetenskapens och kroppsuppfattningarnas historia.

Anna Lundberg

Jan-Otto Ottosson, *Psykiatri i Sverige: Vägval och vägvisare*. Stockholm: Natur och Kultur, 2003. 348 s. Pris 397 kr. inb. ISBN 91-27-09461-8.

Denna volym kan betraktas som en svensk pendang till den nyligen utgivna, internationellt orienterade *Psykiatriens samtidshistorie* av den norske psykiatern Einar Kringlen, recenserad i *Lychnos* 2004. Den innehåller en initierad översikt över det senaste halvseklens utveckling i den svenska psykiatri och mentalvården, över förändringar i det psykiatriska sjukdomspanoramat och nya behandlingsmetoder. Denna del följs av korta presentationer av omkring tjugo ledande gestalter inom fältet. Ottosson själv hör till tätgruppen i de gångna decenniernas svenska psykiatri, där han på sin tid intog en tämligen kontroversiell position genom att tydligt ta ställning för psykodynamiska uppfattningar i en miljö som starkt dominerades av en biologisk grundsyn. Boken avslutas med ett slags professionellt testamente, där författaren ger sin personliga syn på framtida utvecklingsdrag inom fältet, och den är även i övrigt ganska personligt hållen. Det gäller inte minst den biografiska avdelningen, där författaren pekar ut sina ”vägvisare” i ett långt yrkesliv; den formar sig därmed till en sorts värdeideologisk atlas över Sveriges psykiatriska elit under efterkrigstiden.

Boken har en heltäckande ambition. Det resulterar i att även tämligen perifera spörsmål – som åttstörningar, utseendefixering och amalgamsjuka – tas upp, medan angelägna teman, som exempelvis tvångsvård eller 1990-talets psykiatireform, behandlas alltför summariskt. Den uppvisar för övrigt det inom denna genre vanliga internalistiska och nutidsorienterade perspektivet. Författaren vill visa upp framstegen snarare än att historisera

skeendet bortom det självupplevdas horisont. En svaghet i detta avseende är att han konsekvent bortser från de numera rätt omfattande historiska forskningsresultaten kring ett antal centrala teman i samtidspsykiatrin. Framstegssynen tar sig även uttryck i att tiden före 1950 avhandlas på några få sidor och sågs ha präglats av barbari, slentrian och okunskap.

Ottossons arbete är lättläst och lärorikt, och därmed väl ägnat som en allmän introduktion till sitt ämne. Den kan också med fördel användas i olika psykiatriska utbildningar, och ge den historiska bakgrunden till nuläget, som i hög grad präglas av den genomgripande reform som psykiatrin genomgick för ett decennium sedan.

Franz Luttenberger

Jole Shackelford, *A philosophical path for Paracelsian medicine: The ideas, intellectual context, and influence of Petrus Severinus (1540–1602)*. Köpenhamn: Museum Tusulanum Press, 2004. 519 s. Pris 500 DK inb. ISBN 87-7289-817-8.

1500- och 1600-talens paracelsistiska medicin har ägnats avsevärt utrymme i de senaste decenniernas historieskrivning. Någon uttömmande studie över den danske läkaren Petrus Severinus *Idea medicinae philosophicae* (1571) – det kanske mest betydelsefulla verket för denna tankeströmnings utveckling – har emellertid aldrig tidigare publicerats. Jole Shackelfords *A philosophical path for Paracelsian medicine* är därför ett ytterst välkommet bidrag till medicinhistorien.

Severinus främsta insats bestod i att han gav Paracelsus kontroversiella läror en akademiskt acceptabel form, framförallt genom att förena dem med element ur den nyplatoniska filosofin. Liket de flesta som tog intryck av Paracelsus skrifter försökte han också i viss mån harmonisera dennes filosofiska hugskott med den traditionella skolmedicinen, som förfäktades av klassiska auktoriteter som Hippokrates och Galenos. I stor utsträckning kom Severinus naturfilosofiska begreppssystem därigenom att definiera den paracelsistiska tankeströmning som svepte fram över Europa under följande decennier.

I bokens första, övervägande biografiska, del skisserar Shackelford den intellektuella miljön i 1500-talets Danmark och Severinus personliga karriär som kunglig livläkare. Ett

separat kapitel ägnas även hans betydelse för den medicinska och alkemiska verksamhet som bedrevs av den samtida Tycho Brahe. Därefter följer en fördjupad analys av Severinus naturfilosofiska tankevärld såsom den uttrycks i hans *Idea*, det enda längre verk han avslutade under sin levnad. I fokus står hans s. k. *semina*-teori, enligt vilken sjukdomar hade sitt ursprung i okroppsliga ”formfrön”, som under astral påverkan gav upphov till skadliga ämnen i den mänskliga kroppen. Shackelford lyckas här på ett föredömligt sätt bena upp den annars så otillgängliga och komplicerade begreppsapparat som dominerade den paracelsistiska diskursen.

Shackelford ägnar dock merparten av sin bok åt att spåra Severinus inflytande på 1600-talets paracelsism. I en serie detaljstudier visas hur *Idea* influerade en lång rad naturfilosofer, från Francis Bacon och Robert Boyle till Jean Baptist van Helmont. Betoningen ligger här på hur Severinus idéer tranformerades och förändrades i händerna på andra lärde. Även om Daniel Sennert kunde tala om en ”severinsk skola”, var den akademiska paracelsismen ett ytterst heterogent tanke-system. Den var också en filosofi som resulterade i en rad kontroverser, både genom att den utmanade den traditionella humoralpatologin och – framförallt – genom dess långtgående religiösa implikationer. I sin *Idea* presenterade Severinus inte endast en medicinsk teori, utan ett slags ”biologisk metafysik”, som Shackelford uttrycker det; en naturfilosofi som omfattade alla naturliga processer och där gränsen mellan jordiskt och gudomligt inte sällan tycktes upplösas. En rad lärde, från Thomas Erastus och Andreas Libavius till Ole Worm, kom också att rikta skarp kritik mot Severinus och hans efterföljare. Inte minst under de turbulenta decennierna före trettioåriga kriget kom paracelsismen att förknippas med religiös och politisk heterodoxi. Så kunde exempelvis den tidigare sympatisören Worm se illavarslande kopplingar mellan Severinus naturfilosofi och de mytiska rosencreutzarnas krav på politisk och religiös reform, vilket omsider fick honom att ta avstånd från paracelsismen.

Även om Shackelford ägnar denna kritik ett visst utrymme, är paracelsismens roll som socialt, politiskt och religiöst sprängstoff av underordnad betydelse i hans skildring. Som helhet är boken ett traditionellt hållet exempel på klassisk idéhistoria; ett ytterst grundligt

hantverk, men samtidigt tämligen snävt fokuserad på paracelsismens underliggande naturfilosofi. Några omvälvande nytolkningar bjuder Shackelford således inte på. Däremot på gedigen lärdom, som gör hans bok till en

användbar grund för fortsatt forskning, och som dessutom placerar en försummad del av det skandinaviska 1500-talet i ett internationellt perspektiv.

Håkan Håkansson

Notiser och meddelanden

Johan Nordströms och Sten Lindroths Pris

Johan Nordströms och Sten Lindroths Pris till yngre forskare för framstående lärdomshistoriskt arbete för år 2004 har tilldelats Anna Tunlid (Lund) för avhandlingen *Ärftlighetsforskningens gränser: Individer och institutioner i framväxten av den svenska genetiken*.

Idéhistoria på gång

Den 26 och 27 september 2005 anordnade institutionen för historiska studier vid Umeå universitet konferensen "Idéhistoria på gång". Syftet med konferensen var att ge möjlighet för doktorander och andra forskare i Sverige och Norden att under mer anspråkslösa former samlas för att presentera och diskutera pågående forskningar. Konferensen hade samlat ett trettiotal deltagare, som presenterade sina forskningar i parallella sessioner med gott om utrymme för diskussioner. Den allmänna uppfattningen var att avhierarkiserade lågbudgetkonferenser av denna typ var viktiga för utbytet mellan olika institutioner. Institutionen i Umeå åtog sig att stå som ständig arrangör av dessa konferenser, samt att de skulle återkomma vartannat år.

Anders Lundgren

Nationell ämneskonferens i Lund

Fredagen och lördagen den 14 och 15 oktober 2005 hölls en nationell ämneskonferens i idé- och lärdomshistoria vid institutionen för kulturvetenskaper i Lund. Konferensen samlade deltagare från hela landet som under två dagar diskuterades en rad frågor rörande ämnets framtid. Fredagens första pass ägnades åt den pågående Bolognaprocessen, som presenterades av Bosse Holmqvist, Fernando Flores och Mats Persson. Efter lunch belystes utformningen av forskarutbildningen av Åsa Andersson och Bo Lindberg utifrån erfarenheter från deras respektive institutioner. Eftermiddagen avslutades med en session om idéhistoria som ämne på gymnasieskolan och

dess relation till historieämnet, med Elisabeth Mansén och Klas-Göran Karlsson som inledare. På kvällen hölls en uppskattad middag på Gamla Biskopshuset. Lördagen inleddes med att Svante Nordin, Michael Azár och Mohammad Fazlhashemi gav olika perspektiv på vad en globaliserad idéhistoria skulle kunna innebära. Diskussionerna sammanfattades sedan av konferensens moderator Gunnar Broberg, och sammankomsten avslutades med en utflykt till växtförädlingsanstalten Svalöf.

Jakob Kihlberg

Nya doktorsavhandlingar

Följande doktorsavhandlingar inom idé- och lärdomshistoria har lagts fram vid svenska universitet under läsåret 2004/2005:

Jakob Danneskiöld Samsøe (Lund), *Muses and patrons: Cultures of natural philosophy in seventeenth century Scandinavia*.

David Dunér (Lund), *Världsmaskinen: Emanuel Swedenborgs naturfilosofi*.

Klas Grinell (Göteborg), *Att sälja världen: Omvärldsbilder i svensk utlandsturism*.

Maria Johansen (Göteborg), *Offentlig skrift om det hemliga: Raison d'état, SOU och Varulven*.

Thomas Karlsruhn (Göteborg), *Passage mellan medier: Vilém Flusser, datorn och skriften*.

Katarina Leppänen (Göteborg), *Rethinking civilisation in a European feminist context: History, nature, women in Elin Wägners Väckarklocka*.

Mikela Lundahl (Göteborg), *Vad är en neger?: Negritude, essentialism, strategi*.

Ingmar Lundkvist (Lund), *Kulturprosten: Torsten Fogelqvist som DN-publicist och folkbildare*.

Jan Eric Olsén (Lund), *Liksom ett par nya ögon: Frithiof Holmgren och synsinnets problematik*.

David Stockelberg (Göteborg), *Simmels former*.

Anna Tunlid (Lund), *Ärftlighetsforskningens gränser: Individer och institutioner i framväxten av den svenska genetiken*.

Staffan Wennerholm (Uppsala), *Framtidskaparna: Vetenskapens ungdomskultur vid svenska läroverk 1930–1970*.

Medarbetarna

- Ronny Ambjörnsson, Historiska studier, Umeå universitet.
- Michael Azár, Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori, Göteborgs universitet.
- Gunnar Broberg, Avdelningen för idé- och lärdomshistoria, Lunds universitet.
- Thomas Dahl, Institutt for industriell miljøforskning, SINTEF Teknologi og samfunn, Trondheim.
- Motzi Eklöf, Institutionen för hälsa och samhälle, Linköpings universitet.
- Carl Frängsmyr, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet.
- Gustav Holmberg, Forskningspolitiska institutet, Lunds universitet.
- Peter Jackson, Institutt for religionsvitenskap, Universitetet i Tromsø.
- Hendriette Kliemann, Nordeuropa-Institut der Humboldt-Universität, Berlin.
- Jenny Lee, Tema Mat, Linköpings universitet.
- Simon McKeown, King's College School, London.
- Louise Nilsson, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet.
- Roger Qvarsell, Tema Mat, Linköpings universitet.
- Elin Vinger, Institutet för tillväxtpolitiska studier, Östersund.

Nya medlemmar 2004/2005

- Alwall, Jenny, Uppsala
- Chalmers Tekniska Högskola, Arkitekturens teori och historia, Göteborg
- Forsman, Thomas, Stockholm
- Helsingborgs stadsbibliotek, Helsingborg
- Houltz, Anders, Stockholm
- Nygren, Emma, Uppsala
- Palm, Lennart
- Pihlgren, Lars, Stockholm
- Skeribi, Skellefteå
- Språk- och litteraturcentrums bibliotek, Lund
- Stern-Verlag Janssen & Co, Düsseldorf
- Svensson, Kristina, Göteborg
- Tessinskolans bibliotek, Nyköping
- Umeå stadsbibliotek, Umeå
- Åhrén-Snickare, Eva, Stockholm

Medlemskap/Membership

Medlem i Lärdomshistoriska samfundet erhåller *Lychnos* mot medlemsavgift på 225 kr (inkl. frakt, 25 kr). Anmälan om medlemskap skall göras till Lärdomshistoriska samfundet, Avd. för vetenskapshistoria, Box 629, 751 26 Uppsala. Tel: 018-4711577; e-post: lychnos@idehist.uu.se.

Foreign members of the Swedish History of Science Society receive *Lychnos* for 250 SEK (including postage and handling). Applications for membership should be sent to: The Swedish History of Science Society, Uppsala University, Office for History of Science, Box 629, SE-751 26 Uppsala, Sweden. E-mail: lychnos@idehist.uu.se.